

T.C.
İZMİR KÂTİP ÇELEBİ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI

MECLİSÎ'NİN MİR'ÂTÜ'L-'UKÛL'Ü ÖZELİNDE
ŞÎA'DA HADİS ŞERHÇİLİĞİ

Doktora Tezi

SAİD KOBAK

İZMİR- 2022

T.C.
İZMİR KÂTİP ÇELEBİ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI

MECLİSÎ'NİN MİR'ÂTÜ'L-'UKÛL'Ü ÖZELİNDE
ŞÎA'DA HADİS ŞERHÇİLİĞİ

Doktora Tezi

SAİD KOBAK

DANIŞMAN: PROF. DR. İBRAHİM KUTLUAY

İZMİR- 2022

YEMİN METNİ

Doktora Tezi olarak sunduğum “Meclisî’nin Mir’âtü’l-‘Ukûl’ü Özelinde Şîa’da Hadis Şerhçiliği” adlı çalışmanın, tarafımdan, akademik kurallara ve etik değerlere uygun olarak yazıldığını ve yararlandığım eserlerin kaynakçada gösterilenlerden oluştuğunu, bunlara atıf yapılarak yararlanılmış olduğunu belirtir ve bunu onurumla doğrularım.

16/12/2022

Said KOBAK

ÖZET

Doktora Tezi

MECLİSÎ'NİN MİR'ÂTÜ'L-'UKÛL'Ü ÖZELİNDE

ŞİA'DA HADİS ŞERHÇİLİĞİ

Said KOBAK

İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi

Sosyal Bilimler Enstitüsü

Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı

“Meclisî'nin *Mir'âtü'l-'ukûl*'ü Özelinde Şîa'da Hadis Şerhçiliği” adlı tezimiz, giriş ve üç bölümden oluşmuştur. Giriş bölümünde çalışmamızın konusu, amacı, metodu ve literatür değerlendirmesine yer verilmiştir. Birinci bölümde Şîa hadis şerhçiliğinin tarihî seyri üzerinde durulmuştur. Özellikle Şîa hadis tarihinin tanzim ve tekmil dönemi olarak kabul edilen X./XVI.- XII./XVIII. yüzyıllar arasında başta *Kütüb-i Erbaa* olmak üzere birçok esere yazılan şerhler zikredilmiş; bunların genel özellikleri belirtilmiştir. İkinci bölümde Meclisî'nin yetiştiği ilmî arka plan, ailesi, hocaları, talebeleri ve eserleri hakkında bilgi verilmiştir. Üçüncü bölümde ise Meclisî'nin *Mir'âtü'l-'ukûl* eserinde takip ettiği şerh metodu; Şîî ve Sünnî müelliflerin eserlerinden faydalanması, *el-Kâfî* nüshalarındaki yazım farklılıklarını şerhine yansıtması, metindeki anlaşılması zor olan kelime ve cümlelerin anlamlarını aktarıp bazen onların gramatik tahlillerini yapması, bunun yanında Kur'ân âyetlerinden, hadisler ve şiirlerden istifade etmesi, rivayetleri sened yönünden incelemesi ve buna göre rivayetleri sıhhat açısından derecelendirmesi, hadis usûlüne dair bilgileri nakletmesi, Şîa'ya ait itikadî ve amelî konuları ele alması, Şîî ve muhâlif olan âlimlere tenkitleri gibi hususlar üzerinden tespit ve tetkik edilmeye çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Hadis, Şîa, el-Meclisî, Mir'âtü'l-'ukûl, el-Kâfî, Şerh.

ABSTRACT

Doctoral Dissertation

HADĪTH COMMENTARY IN SHĪTE WITH SPECIAL REFERENCE TO THE
MIR'ĀT AL-'UQŪL OF MAJLISĪ

Said KOBAK

İzmir Kâtip Çelebi University

Institution (Graduate School) of Social Sciences

Department of Basic Islamic Studies

Our thesis titled as “Hadīth Commentary in Shīte with Special Reference to *Mir'āt al-'uqūl* of Majlisī” consists of an introduction and three chapters. In the introduction, the subject, purpose, method and literature evaluation of our study are discussed. In the first chapter, the historical course of Shīte hadīth commentary is focused on. Especially between the tenth and twelfth centuries, which is accepted as the period of arrangement and completion of the history of Shīte hadīth, the commentaries written on many works, especially the *Kutub al-Arba'a* and their general characteristics are mentioned. In the second chapter, the information regarding the scientific background in which Majlisī was grew up, his family, teachers, students and works is provided. In the third chapter, the method of commentary followed by Majlisī in *Mir'āt al-'uqūl* is tried to be identified and examined through his source usage of Shīte and Sunnī works, his focus on the differences in spelling of scriptures of *al-Kāfī*, his explanation of the meanings of the difficult words and sentences in the text and their grammatical analyses when needed, his usage of the Qur'anic verses, hadīths and poems, his examination of the narrations in terms of *isnad* and their evaluation accordingly in terms of their soundness, his provision of the information regarding hadīth sciences, his dealing with the theological and practical issues of Shīa, and the issues like his criticism of Shīte and opponent scholars.

Keywords: Hadīth, Shīa, al-Majlisī, *Mir'āt al-'uqūl*, *al-Kāfī*, Commentary.

İÇİNDEKİLER

YEMİN METNİ	i
ÖZET	ii
ABSTRACT.....	iii
İÇİNDEKİLER	iv
KISALTMALAR	ix
ÖNSÖZ.....	x

GİRİŞ

ARAŞTIRMA HAKKINDA GENEL BİLGİLER

1. ÇALIŞMANIN KONUSU VE KAPSAMI.....	1
2. AMAÇ VE METOT.....	2
3. LİTERATÜR DEĞERLENDİRMESİ.....	3
3.1. ARAPÇA KAYNAKLAR.....	3
3.2. FARŞÇA KAYNAKLAR	5
3.3. TÜRKÇE KAYNAKLAR	6

BİRİNCİ BÖLÜM

ŞİA'DA HADİS ŞERHÇİLİĞİ

1.1. TARİHİ SÜREÇTE ŞERHEDİLEN ESERLER	12
1.1.1. Nehcû'l-Belâga	12
1.1.2. Sahîfetü's- Seccâdiyye.....	15
1.1.3. Kütüb-i Erbaa Şerhleri	18
1.2.3.1. el-Kâfî	18
1.2.3.2. Men lâ yahduruhü'l-fakîh	21
1.2.3.3. Tehzîbü'l-ahkâm	22
1.2.3.4. el-İstibsâr fî ma'htülife mine'l-ahbâr	23
1.1.4. Tevhîd	24
1.1.5. Kırk Hadis.....	25
1.1.6. Garîbü'l-Hadîs	26
1.1.7. Diğer Eserlere Yapılan Şerhler	27
1.2. ŞİA HADİS ŞERHLERİNİN GENEL ÖZELLİKLERİ	28
1.3. DEĞERLENDİRME	36

İKİNCİ BÖLÜM

MİR'ÂTÜ'L-'UKÛL SAHİBİ MUHAMMED BÂKİR EL-MECLİSÎ'NİN HAYATI VE ESERLERİ

2.1. SİYASÎ ORTAM, İLMÎ-FİKRÎ ARKA PLAN.....	38
2.2. MECLİSÎ'NİN HAYATI.....	41
2.2.1. Doğumu ve Yetiştirilmesi.....	42
2.2.2. Ailesi.....	46
2.2.3. Hocaları.....	48
2.2.4. Talebeleri	50
2.2.5. Eserleri	54
2.2.5.1. Arapça Eserleri.....	55
2.2.5.1.1. Bihâru'l-envâr	55
2.2.5.1.2. Ecvibetü'l-mesâ'ili'l-Hindiyye	56
2.2.5.1.3. el-Erba'ûne hadîsen	56
2.2.5.1.4. Melâzü'l-ahbâr fî fehmi Tehzîbi'l-ahbâr	56
2.2.5.1.5. Mir'âtü'l-'ukûl fî şerhi ahbâri âli'r-resûl	56
2.2.5.1.6. el-Vecîze	58
2.2.5.1.7. Arapça Diğer Eserleri	58
2.2.5.2. Farsça Eserleri.....	60
2.2.5.2.1. Aynü'l-hayât	60
2.2.5.2.2. el-Bedâ	60
2.2.5.2.3. Cilâ'ü'l-'uyûn	60
2.2.5.2.4. el-Cennetü ve'n-nâr	60
2.2.5.2.5. el-Hakku'l-yakîn.....	61
2.2.5.2.6. Hayâtü'l-kulûb	61
2.2.5.2.7. Hilyetü'l-müttekîn	61
2.2.5.2.8. İsbâtü'r-rec'at.....	61
2.2.5.2.9. Mikbâsü'l-mesâbîh	62
2.2.5.2.10. Mişkâtü'l-envâr.....	62
2.2.5.2.11. Tezkiretü'l-e'imme	62
2.2.5.2.12. Tuhfetü'z-zâir	62
2.2.5.2.13. Zâdü'l-me'âd	62
2.2.5.2.14. Farsça Diğer Eserleri	62
2.3. DEĞERLENDİRME	66

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM
MECLİSÎ'NİN MİR'ÂTÜ'L-'UKÛL'DEKİ ŞERHÇİLİĞİ

3.1. MİR'ÂTÜ'L-'UKÛL'DE KAYNAK KULLANIMI.....	68
3.1.1. Şîî Kaynaklar	74
3.1.1.1. Hadis ve Hadis İlimleri	75
3.1.1.2. Tefsir ve Kur'ân İlimleri	77
3.1.1.3. Tarih, Siyer ve Tabakât	78
3.1.1.4. Fıkıh ve Fıkıh Usûlü	81
3.1.1.5. Ahlâk ve Tasavvuf	83
3.1.1.6. Arap Dili ve Belâgatı	84
3.1.1.7. Akaid ve Kelâm	84
3.1.2. Muhâlif Kaynaklar	86
3.1.2.1. Hadis ve Hadis İlimleri	87
3.1.2.2. Tefsir ve Kur'ân İlimleri	89
3.1.2.3. Tarih, Siyer ve Tabakât	90
3.1.2.4. Fıkıh ve Fıkıh Usûlü	92
3.1.2.5. Ahlak, Tasavvuf ve Tıp.....	92
3.1.2.6. Arap Dili ve Belâgatı	93
3.1.2.7. Akaid ve Kelâm	95
3.2. MECLİSÎ'NİN MİR'ÂTÜ'L-'UKÛL'DEKİ ÜSLÛP VE METODU.....	96
3.2.1. Şerh Usûlü.....	97
3.2.1.1. Kitap ve Bâb Başlıklarından Sonra Açıklama Yapması	97
3.2.1.2. Ahbârı Şerhetmesi.....	99
3.2.1.3. <i>el-Kâfi</i> 'deki Ahbârın Sıhhatini ve Mânasını Diğer Kaynaklardan Teyit Etmesi	101
3.2.1.4. <i>el-Kâfi</i> 'deki Ahbârı Mâna Açısından Birbiriyle Teyit Etmesi.....	106
3.2.1.5. <i>el-Kâfi</i> 'deki Kelimeleri Tashih Etmesi	107
3.2.1.6. Tashîflere İşaret Etmesi	110
3.2.1.7. Farklı Görüşler Arasında Tercihle Bulunması.....	111
3.2.1.8. Şerhte Kullandığı Üslûp.....	112
3.2.2. Nüsha Farklılıklarını Şerhte Kullanması	112
3.2.2.1. Kitap veya Bâb Başlıklarındaki Farklılıklar	113
3.2.2.2. Metindeki Farklılıklar	114
3.2.3. Meclisî'nin Hadis Usûlü ve Tarihi ile İlgili Değerlendirmeleri.....	123

3.2.3.1. Hadis	123
3.2.3.2. Hadis Öğrenim ve Öğretim Yolları.....	124
3.2.3.2.1. Semâ ve Kırâat	125
3.2.3.2.2. İcâzet	126
3.2.3.2.3. Münâvele	127
3.2.3.2.4. Mükâtebe	128
3.2.3.2.5. İ'lâm	128
3.2.3.2.6. Vasiyet	128
3.2.3.2.7. Vicâde	128
3.2.3.3. Hadislerin Yazılması.....	130
3.2.3.4. Hadis Uydurmacılığı.....	130
3.2.3.5. Mâna ile Rivayet	132
3.2.3.6. Müvessak Hadis	135
3.2.3.7. Âhâd Haber ve Zayıf Hadis	136
3.2.3.8. Kırk Hadis	137
3.2.4. İsnad ve Metne Dair Değerlendirmeler.....	138
3.2.4.1. Ahbârın İsnadını Derecelendirmesi	139
3.2.4.2. Ahbârın Sıhhatini Râvilere Göre Değerlendirmesi.....	150
3.2.4.3. Senedlerde Düzeltmeler Yapması.....	156
3.2.4.4. Râvilerin Kimliklerine Dair İzahları	159
3.2.4.5. Râvileri Cerh ve Ta'dîl Yönünden Değerlendirmesi	168
3.2.4.6. Yeni Bir Ricâl Tanıma Yöntemi Ortaya Koyması.....	170
3.2.4.7. İrsâl ve Refle İlgili Görüşleri	171
3.2.4.8. Rivayetler Arası Zıtlıkları Değerlendirmesi	175
3.2.4.9. Metin Tenkidi Yapması	185
3.2.4.10. Mevzû Rivayetleri Kullanması	189
3.2.5. Gramatik Tahliller.....	190
3.2.5.1. Kelime Tahlilleri	190
3.2.5.2. Cümle Tahlilleri	215
3.2.6. İstişhad	227
3.2.6.1. Kur'ân'la İstişhad.....	228
3.2.6.2. Hadislerle İstişhad.....	234
3.2.6.3. Şiirle İstişhad	241
3.2.6.4. Felsefeyle İstişhad.....	243

3.3. MECLİSÎ'NİN ŞERHİNDE İTİKADÎ GÖRÜŞLERİ.....	245
3.3.1. İtikadî Konular	245
3.3.1.1. İman	245
3.3.1.2. Zât-Sıfat İlişkisi	249
3.3.1.3. Rü'yetullah.....	249
3.3.1.4. İmâmet	250
3.3.1.5. Takıyye	255
3.3.1.6. Hz. Peygamber	257
3.3.1.7. Sünnet ve Nübüvvet	258
3.3.1.8. Kur'ân	259
3.3.1.9. Hulefâ-yi Râşidîn ve Sahâbîler	263
3.3.1.10. Ebû Tâlib'in İmanı	264
3.3.2. Amelî Konular	266
3.3.2.1. Ezan.....	266
3.3.2.2. Kadir Gecesi.....	266
3.3.2.3. Mezhepler	267
3.3.2.4. İcmâ.....	271
3.3.2.5. Bid'at.....	272
3.3.2.6. Akıl	273
3.3.2.7. Hikmet.....	275
3.4. MECLİSÎ'NİN ŞİÎ VE MUHÂLİF ÂLİMLERİ TENKİTLERİ	280
3.5. MECLİSÎ'YE YÖNELİK TENKİTLER.....	284
3.6. DEĞERLENDİRME	286
SONUÇ.....	288
KAYNAKÇA	292

KISALTMALAR

a.s.	: Aleyhisselâm
b.	: bin, ibn (oğlu)
bk.	: Bakınız
bnt.	: binti (kızı)
b.y.	: Baskı Yeri Yok
çev.	: Çeviren
dip.	: Dipnot
ed.	: Editör
haz.	: Hazırlayan
HŞ	: Hicrî-Şemsî
Hız.	: Hazreti
a.mlf.	: Aynı Müellif
mlf.	: Müellif, Yazar
nşr.	: Neşreden
ö.	: Ölümü
s.a.v.	: Sallallâhü aleyhi ve sellem
TDV	: Türkiye Diyanet Vakfı
thk.	: Tahkik Eden
ts.	: Tarihsiz
tsh.	: Tashih Eden
vb.	: ve benzeri
vd.	: ve diğerleri

ÖNSÖZ

Allah’a hamd; kutlu elçisine, onun âl ve ashabına salât ve selâm olsun.

İnsanoğlu, yaratılışı gereği dinlediğini ve okuduğunu, anlama ve anlamlandırma yetisine sahip bir varlıktır. Ancak o, ihtisası dışındaki ya da hakkında yeterli bilgisi olmadığı konulardaki metinleri anlamasında birtakım güçlüklerle karşılaşmaktadır. Buna bağlı olarak yazılan eserlerdeki metni anlamayı zorlaştıran ibareleri açıklama ihtiyacı ortaya çıkmıştır. Bu durum, yer ve zaman gözetilmeksizin ilgi duyulan eserlerin şerhedilmesini gerektirmiştir.

İslâm dünyasında değişik ilim dallarında birçok eser şerhedilmiş, bunlar arasında hadis eserlerinin şerhleri önemli bir yer tutmuştur. Hadis şerh faaliyetleri, ilk olarak Ehl-i sünnet âlimleri tarafından başlatılmıştır. Şîî âlimlerin şerh çalışmalarına ehemmiyet vermeleri ise daha geç bir döneme tekabül etmektedir.

Bu çalışmada XI./XVII. yüzyılda yaşayan Muhammed Bâkır el-Meclisî’nin (ö. 1110/1698-99) *el-Kâfî* üzerine yazdığı *Mir’âtü’l-‘ukûl fî şerhi ahhâri âli’r-resûl* adlı eseri temel alınarak Şîa’da hadis şerh metotlarının tespiti amaçlanmıştır. Çalışma dört bölümden oluşmuştur:

Giriş bölümünde çalışmanın konusu, amacı, metodu ve literatür değerlendirmesine yer verilmiştir. Birinci bölümde, Şîa hadis tarihinin sınıflandırılması, Sünnî hadis tarihi ile karşılaştırmalı olarak incelenmeye çalışılmıştır. Şîî kaynaklarda yer alan tekmîl ve tanzîm dönemini (X./XVI. yüzyıl ile XII./XVIII. yüzyıl arası) kapsayacak şekilde *Nehcü’l-belâga*, *Sahîfetü’s-Seccâdiyye*, *Kütüb-i Erbaa*, *Tevhîd*, Kırk hadis ve Garîbü’l-hadîs hakkında kısa bilgi verilmiş ve bunlar üzerine yazılan şerhlerin ehemmiyet arz edenleri tanıtılmış; bazı şerhlerin ise sadece isim ve müelliflerinin zikredilmesiyle iktifa edilmiştir. Şerhlerin genel özellikleri başlığı altında mezkûr dönemde yazılan eserlerin hangi üslûpla kaleme alındığı ve müelliflerin şerh metodu üzerinde durulmuş ve bu metotların tespitinde adı geçen eserlerin temsil değeri yüksek olan bir veya birkaç şerhi göz önünde bulundurulmuştur. *Mir’âtü’l-‘ukûl* adlı eserin şerh metodu üçüncü bölümde detaylandırıldığı için birinci bölümde metotlar kısaca dile getirilmiştir. Bu bölümde yazılan şerhler hakkında genel bir mâlûmat verilmesi hedeflenmiştir. Ayrıca Allâme Meclisî’ye ait eserlere burada yer verilmemiştir.

İkinci bölümde, Meclisî öncesi siyasî ortam ve ilmî-fikrî arka plan ana hatlarıyla incelenmiştir. Bu bağlamda Safevî Devleti'nin kuruluşu (907/1501), Lübnan'daki Cebeliâmil'den hicret ederek İran'a gelen âlimlerin oradaki ilmî faaliyetlere etkisi, aklî ve naklî ilimlerde o ana kadar yaşanan gelişmeler aktarılmıştır. Daha sonra Meclisî'nin ailesi, hayatı, hocaları, talebeleri ve eserleri hakkında bilgi verilmiştir.

Üçüncü bölümde ise öncelikle Meclisî'nin *Mir'âtü'l-'ukûl*'deki kaynak kullanım metodu ile istifade ettiği Şîa ve Ehl-i sünnet kaynakları tespit edilmiştir. Daha sonra söz konusu eserdeki ahhârın şerhinde Meclisî tarafından takip edilen metot, üslûp ve şerhinin muhtevası değerlendirilmiştir. Müellifin *el-Kâfî* nüshalarındaki farklılıkları şerhinde kullanması, hadis usûlü ve tarihi ile ilgili görüşleri, isnad ve metne dair değerlendirmeleri, kelime ve cümlelerin dil bilgisi açısından tahlilleri, ahhârı şerh ederken yaptığı istişhâdlar, fikhî ve itikadî olarak şârihin düşünce yapısı bu bölümde tespit edilmeye çalışılmıştır. Ayrıca bu bölümde Meclisî'nin, eserlerinden faydalandığı muhaddis, şârih ve diğer âlimlere yönelik tenkitlerine temas edilmiştir. Her bölümün sonunda genel bir değerlendirme yapılmıştır.

Konunun belirlenmesinden bu safhaya gelinceye kadar her aşamada desteklerini gördüğüm danışman hocam Prof. Dr. İbrahim KUTLUAY'a, tezimi okuyup tenkit ve değerlendirmelerini lütfeden Prof. Dr. Talat SAKALLI, Doç Dr. Sabri ÇAP ve Doç. Dr. Hakkı KARAŞAHİN ve Dr. Öğr. Üyesi Abdülkadir PALABIYIK hocalarıma; Farsça metinlerin tercümelerini yapan Hüseyin ÖRESİN ve Bagher RASTAKHİZ'e, Arapça ibarelerin tercümesinde zorlandığım anlarda yardımına koşan Dr. Abdülhamit ERDİNÇ'e, mesai arkadaşlarım Habil KESKE ve Abdullah BAŞÇI'ya ve bu zorlu süreçte sabır ve teşvikleriyle bana yardımcı olan eşim Saliha'ya ve oğlum Berat Etka'ya teşekkürü bir borç bilirim.

Said KOBAK

İzmir-2022

GİRİŞ

ARAŞTIRMA HAKKINDA GENEL BİLGİLER

1. ÇALIŞMANIN KONUSU VE KAPSAMI

Bu araştırmanın temel konusu, Şîa hadis şerhçiliğidir. Söz konusu şerhlerde Hz. Peygamber'den ve mâsum imamlardan gelen ahbârın sıhhat durumunun belirlenmesi, râvilerin tanıtılması, nüsha farklılıklarına değinilmesi, rivayetlerin dil, içerik açısından değerlendirilmesi, sözlükler ve gramatik tahlillerden hareketle mânânın netleştirilmesi, yaşanan çağın ihtiyaçlarına cevap vermek için önceki âlimlerin birikiminden de istifade edilerek hadislerin yorumlanması, yerine göre haberlerden yeni hükümlerin çıkarılması, varsa rivayetle ilgili sebab-i vürûdun zikredilmesi gibi hususlar hadis şerhçiliği çerçevesinde değerlendirilmiştir. Şerh yapılırken başta hadis usûlu olmak üzere Tefsir, Fıkıh, Kelâm, Tarih, Felsefe ve Sosyoloji gibi birçok ilim dalından faydalanılmıştır.

Ülkemizde hadis şerhçiliğine dair çalışmalar genellikle Sünnî âlimler tarafından yazılan eserler üzerine yapılmıştır. Bu eserler incelenerek müelliflerin şerh metotlarına dair kitap, tez ve makaleler yazılmıştır. Şîa hadis şerhçiliği ise ihmal edilmiştir. Bazı çağdaş Şîi âlimler tarafından Şîa hadis tarihinin Tanzîm ve tekmîl dönemi olarak ifade edilen X./XVI.-XII./XVIII. yüzyıllar arasında Şîa hadis şerhçiliği revaçta iken, bu asırlardan önce ve sonra yapılan şerh çalışmaları da bulunmaktadır. Dolayısıyla yazılan bütün şerhleri inceleme, bu tezin kapsamını aşmaktadır. Bundan dolayı konu, İmâmiyye Şîası'nın en önemli *el-Kâfi* şerhlerinden kabul ettiği Muhammed Bâkır el-Meclisî'nin (ö. 1110/1698-99)¹ *Mir'âtü'l-'ukûl*

¹ Meclisî'nin ölüm tarihi, kaynaklarda 1110/1698-99 ya da 1111/1699-1700 olarak geçmiştir. Çalışmamızda 1110/1698-99 tarihi esas alınmıştır. Detaylı bilgi için bk. Hüseyin b. Muhammed Takî en-Nûrî, "el-Feyzû'l-kudsî fî tercemeti'l-'Allâmeti'l-Meclisî", *Bihâru'l-envârî'l-câmi'a li-düreri ahbârî'l-e'immeti'l-ethâr*, mlf. Muhammed Bâkır el-Meclisî, thk. Lecne mine'l-Ulemâ' (Beyrut: Dâru İhyai't-Türâsi'l-Arabî, 1403/1983), 105/150-151; Abbâs el-Kummî, *Fevâ'idü'r-Radaviyye fî Ahvâli Ulemâ'i Mezhebi'l-Ca'feriyye*, thk. Nâsır Bâkırî Bîdhendî (Kum: Müessesese-i Bûstân-ı Kitâb, 1385 HŞ/2006), 2/670-671; Muhammed Alî Müderris Tebrîzî, *Reyhânetü'l-Edeb fî Terâcimi'l-Ma'rûfîn bi'l-Künye ve'l-Lakab*, (Tahran: Kitabfûrûşi-yi Hayyâm,

fî şerhi ahbâri âli'r-resûl adlı eserinin *Usûl* bölümü ile sınırlandırılmıştır. Konunun çerçevesini belirlemede söz konusu eserin cilt sayısının fazla olması, *el-Kâfî*'nin ikinci kısmını oluşturan *Fürû*'un şerhinin eksikliği, esere yazılan şerhlerde genellikle mezkûr bölümün tercih edilmesi, buna bağlı olarak diğer şerhlerle kıyaslama imkânının bulunması gibi sebepler etkili olmuştur.

2. AMAÇ VE METOT

Şîa hadis şerhçiliği alanındaki eksikliği tamamlama yolunda atılan ilk adımlardan birisi olan bu çalışmanın amacı, Şîa hadis şerhçiliğinin temel metotlarının tespit edilmesidir. Bu doğrultuda öncelikle Şîa'nın muteber kabul ettiği eserler üzerine yazılan şerhler ve bunların genel özellikleri üzerinde durulmuştur. Daha sonra araştırmanın temelini oluşturan Meclisî'nin *Mir'âtü'l-'ukûl* eserinin *Usûl* bölümündeki şerh metotları incelenmiştir. Şerhin Tahran ve Beyrut'ta yapılmış iki baskısı bulunmaktadır. Çalışmada Mustafa Subhî el-Hadar'ın tahkikiyle yayınlanan eser esas alınmıştır.² Bazen Hâşim er-Resûlî tahkiki ile Dâru'l-Kütübî'l-İslâmiyye tarafından 1404/1984 yılında basılan eser kullanılmıştır.³ Bunun sebebi, internet ortamında ikinci esere kolaylıkla ulaşılabilmesidir.⁴ Ayrıca çalışmada adı geçen muhakkiklerin görüşlerine yer verme durumu söz konusu olduğunda, dipnottan önce muhakkak onlardan birisinin adı zikredilerek ortaya çıkacak karışıklık giderilmeye çalışılmıştır.

Şerh metotlarının tespitinde gerekli görüldüğü yerlerde ahabârın ilgili bölümleri tercüme edilmiştir. Bunun yanında şerhte adı ve künyesi geçen ve kim oldukları tam olarak bilinemeyen râviler, *el-Kâfî*'nin Arapça'sından aynı sened zinciri taratılarak tespit edilmeye çalışılmıştır. Konular, İmâmiyye Şîası üzerinden değerlendirilmiş, nâdiren Ehl-i sünnet'le kıyaslamaya gidilmiştir. Konu ele alınırken gerekli görülen tahliller yapılmış ve yerine göre müellifin çelişkilerine işaret edilmiştir. Meclisî'nin kaynakları başlığı altında eserlerin farklı alanlara göre sıralanmasında, *Diyanet İslam Ansiklopedisi* maddeleri ve *Mektebetü*

1374 HŞ/1995), 5/196-197; Mustafa Öz, "Muhammed Bâkır Meclisî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2003), 28/254.

² Muhammed Bâkır el-Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl fî şerhi ahabârî âli'r-resûl*, thk. Mustafa Subhî el-Hadar (Beyrut: Şeriketü'l-A'lemî li'l-Matbû'ât, 1433/2012).

³ Muhammed Bâkır el-Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl fî şerhi ahabârî âli'r-resûl*, thk. Hâşim er-Resûlî (Tahran: Dâru'l-Kütübî'l-İslâmiyye, 1404/1363 HŞ). Çalışmada Şîi kaynaklardaki hicrî- şemsî tarih, burada olduğu gibi eserde belirtilmişse hicrî- kamerî veya milâdî takvimle birlikte verilecektir. Aksi takdirde hicrî- şemsî tarih, milâdî takvime çevrilerek ikisi birlikte zikredilecektir.

⁴ https://books.rafed.net/view.php?type=c_fbook&b_id=944 (Erişim 17 Mayıs 2022).

Medreseti'l-Fukâha adlı internet sitesindeki tasnifler göz önünde bulundurulmuştur. Tezin yazım kurallarında *Diyanet İslam Ansiklopedisi* esas alınmış, dipnotlar ve kaynakça ise İsnad Atıf Sistemi 2. Edisyona göre tanzim edilmiştir.

3. LİTERATÜR DEĞERLENDİRMESİ

Araştırmanın kaynaklarının ekseriyetini Arapça eserler oluşturmaktadır. Bu durum Lübnan'daki Cebeliâmil'den İran'a gelen âlimlerin etkisiyle birlikte Allâme Meclisî ve muâsırlarının eserlerini genellikle Arapça kaleme almalarından ve farklı dillerdeki eserlerin de Arapçaya tercüme edilmesinden kaynaklanmaktadır. Bunun yanında İngilizce, Türkçe ve Farsça eserler de istifade edilen kaynaklar arasındadır.

3.1. ARAPÇA KAYNAKLAR

Nehcü'l-belâga, *Sahîfetü's-Seccâdiyye*, *Kütüb-i Erbaa*, Kırk hadis, Garîbü'l-hadîs gibi eserlerin ve bunların şerhlerinin tanıtımında, Meclisî tarafından yazılan eserlere ait bilgilerin aktarılmasında İ'câz Hüseyin Kantûrî'nin (ö. 1286/1869) *Keşfü'l-hucüb ve'l-estâr*'ı⁵ ve Muhammed Muhsin Âgâ Büzürg-i et-Tahrânî'nin (ö. 1389/1970) *ez-Zerî'a ilâ tesânîfi's-Şî'a*⁶ adlı eseri temel başvuru kaynağımız olmuştur. *Nehcü'l-belâga*, *Sahîfetü's-Seccâdiyye*, *Kütüb-i Erbaa* ve şerhlerinin muhakkikleri tarafından yazılan mukaddimeler, *el-Küleynî* ve *l-Kâfi*,⁷ *el-Küleynî* ve *el-Kâfi Adlı Eseri*⁸ gibi yazılan kitap ve akademik çalışmalardan da istifade edilmiştir.

Takkûş'un, *Târîhu Devleti's-Safeviyye fî Îrân* eserinden Safevî Devleti,⁹ Mürüvve'nin *et-Teşeyyü' beyne Cebeli Âmil ve Îran* kitabından Cebeliâmil hakkındaki bilgiler nakledilmiştir.¹⁰ Şârihin dünyaya geldiği ortamdaki ilmî ve kültürel faaliyetler için “el-'Ulûm

⁵ İ'câz Hüseyin el-Kantûrî, *Keşfü'l-hucüb ve'l-estâr* (Kum: Mektebetü Âyetillâhi'l-'Uzmâ el-Mer'aşî, 1409/1988).

⁶ Muhammed Muhsin b. Alî Âgâ Büzürg-i Tahrânî, *ez-Zerî'a ilâ tesânîfi's-Şî'a* (Beyrut: Dâru'l-Ehûk, 1403/1983).

⁷ Abdürresûl Abdülhasan el-Gaffâr, *el-Küleynî ve'l-Kâfi* (Kum: Müessesetü'n-Neşri'l-İslâmî, 1416/1995).

⁸ Rukiye Şengezer, *el-Küleynî ve el-Kâfi Adlı Eseri* (Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2013).

⁹ Muhammed Süheyl Takkûş, *Târîhu Devleti's-Safeviyye fî Îrân* (Beyrut: Dâru'n-Nefâis, 1430/2009).

¹⁰ Alî Mürüvve, *et-Teşeyyü' beyne Cebeli Âmil ve Îran* (London: Riyâd er-Rayyes Books, 1407/1987).

ve'l-fünûn ve'l-âdâb fi'l-'ahdi's-Safevî" adlı çalışmadan yararlanılmıştır.¹¹ Meclisî'nin hayatı ile ilgili malûmat elde ettiğimiz en önemli kaynağımız ise Colin Turner tarafından *Islam Without Allah? The Rise of Religious Externalism in Safavid Iran* adıyla İngilizce olarak kaleme alınan ve *et-Teşeyyü' ve't-tahavvül fi'l-'asri's-Safevî*¹² adıyla Arapçaya tercüme edilen eserdir. Bunun yanında Şîi müelliflerin tanıtıldığı Hür el-Âmilî'nin (ö. 1104/1693) *Emelü'l-âmilî*,¹³ Mîrzâ Abdullah el-Efendî'nin (ö. 1130/1717) *Riyâzü'l-ulemâ'sı*,¹⁴ Yûsuf el-Bahrânî'nin (ö. 1186/1772) *Lü'lüetü'l- Bahreyn'i*,¹⁵ Mîrzâ Muhammed Bâkır el-Hânsârî'nin (ö. 1313/1895) *Ravzâtü'l-cennât*,¹⁶ Hüseyin en-Nûrî'nin (ö. 1320/1902) *el-Feyzü'l-kudsî'si*,¹⁷ Abbas el-Kummî'nin (ö. 1359/1941) *el-Künâ ve'l-elkâb*'ı¹⁸ ve Muhsin el-Emîn'in (ö. 1371/1952) *A'yânü's-Şî'a'sı*¹⁹ gibi eserlerden de faydalanılmıştır. Meclisî'nin talebeleri hakkında Arapça olarak yazılan *Telâmizetü'l- 'allâmeti'l-Meclisî ve'l-mücâzuin minh*²⁰ eseri de kaynaklarımız arasında yer almıştır. Meclisî'nin şerh metodu üzerine yazılan "Menhecü'l-allâme Meclisî fî Mir'âti'l-'ukûl (fî Kitâbi'l-'akl ve'l-cehl)"²¹ adlı makaleden de istifade edilmiştir. Meclisî hakkında Kûfe Üniversitesi Fıkıh Fakültesi'nde Âmir Abdullah Atıyye tarafından *Menhecü tahlîli'l-hadîs ve eserihî fî fehmi'n-nass kitâbü Mir'âti'l- 'ukûl enmûzecen* adıyla bir yüksek lisans tezi yapılmıştır.²²

¹¹ Fâtımâ el-Hâşimî, "el-'Ulûm ve'l-fünûn ve'l-âdâb fi'l-'ahdi's-Safevî", *es'Safeviyye et-târih ve's-sırâ' ve'r-ravâsib*, haz. Türkî ed-Dahîl - Abdullâh b. Bicâd (Dubâi: Merkezü'l-Misbâr li'd-Dirâsât ve'l-Bühûs, 1432/2011).

¹² Colin Turner, *et-Teşeyyü' ve't-tahavvül fi'l-'asri's-Safevî*, çev. Hüseyin Ali Abdüssâtîr (Bağdad: Menşûrâtü'l-Cemel, 1429/2008).

¹³ Muhammed b. Hasan Hür el-Âmilî, *Emelü'l-âmilî*, thk. Ahmed el-Hüseynî (Kum: Dâru'l-Kitâbi'l-İslâmî, 1362 HŞ/1983).

¹⁴ Mîrzâ Abdullâh el-Efendî el-İsfahânî, *Riyâzü'l-ulemâ' ve hiyâzü'l-füzalâ'*, thk. Ahmed el-Hüseynî (Kum: Mektebetü Âyetillâhi'l-'Uzmâ el-Mer'âşî, 1403/1982).

¹⁵ Yûsuf b. Ahmed el-Bahrânî, *Lü'lü'etü'l-Bahreyn fi'l-icâzât ve terâcimi ricâli'l-hadîs*, thk. Muhammed Sâdık Bahrululûm (Bahreyn: Mektebetü Fahrâvî, 1429/2008).

¹⁶ Mîrzâ Muhammed Bâkır el-Müsevî el-Hânsârî, *Ravzâtü'l-cennât fî ahvâli'l-ulemâ' ve's-sâdât* (Tahran: Mektebetü İsmâ'iliyyân, 1390/1970).

¹⁷ Nûrî, "el-Feyzü'l-kudsî", 105/2-165. Eser daha sonra kitaplaştırılarak Süreyyid Ca'fer en-Nebevî tahkikiyle Mîrsâd ve Mektebetü'l-Azîzî tarafından 1419/1998 yılında Kum'da basılmıştır. bk. Fâris Hassûn Kerîm, "Mukaddime", *el-Erba'üne hadîsen*, mlf. Muhammed Bâkır el-Meclisî (Kum: Mektebetü Fedek li-İhyâi't-Türâs, 1420/1999), 11.

¹⁸ Abbâs el-Kummî, *el-Künâ ve'l-elkâb* (Tahran: Mektebetü's-Sadr, 1368 HŞ/1989).

¹⁹ Muhsin el-Emîn, *A'yânü's-Şî'a*, thk. Hasan el-Emîn (Beyrut: Dâru't-Ta'ârûf, 1403/1983).

²⁰ Ahmed el-Hüseynî, *Telâmizetü'l- 'allâmeti'l-Meclisî ve'l-mücâzuin minh* (Kum: Mektebetü Âyetillâhi'l-Mer'âşî, 1410/1989).

²¹ Nahle Garevî Nâînî, Eymen Abdullâh Mahmûd Ebû Hamîş, "Menhecü'l-allâme Meclisî fî Mir'âti'l-'ukûl (fî Kitâbi'l-'akl ve'l-cehl)", *Dirâsât fi'l-'ulûmi'l-insâniye*, 8/2 (Bahâr 1385 HŞ/2006).

²² Âmir Abdullâh Atıyye, *Menhecü tahlîli'l-hadîs ve eserihî fî fehmi'n-nass kitâbü Mir'âti'l- 'ukûl enmûzecen* (Kufe: Câmî'atü'l-Kûfe, Külliyyetü'l-Fıkıh, Yüksek Lisans Tezi, 2018).

3.2. FARŞA KAYNAKLAR

Çalışmada Şîa hadis tarihine dair, *Târîh-i Hadîs-i Şî'a* 2²³ ve *Târîh-i Hadîs-i Şî'a der Sedehâ-yi Heştum tâ Yazdehum Hicrî*²⁴ adlı eserlerden yararlanılmıştır. Mezkûr çalışmalarda, IV./X. yüzyıldan başlayarak günümüze kadar devam eden süreçte hadis alanında yapılan faaliyetlere değinilmiştir. Bunlar kısaca bu dönemlerde Şîa'nın sosya-politik statüsü, Safevîler döneminde (1501-1736) hadis alanında yaşanan gelişmeler, ilim havzaları, muhaddisler, telif edilen Şîi ve Sünnî eserler ve türleri, ahbârîlik ve meşhur ahbârîler şeklinde özetlenebilir. Zira bu eserlerde konumuzla doğrudan ilgili olan şerhler zikredilmiş ve bunların bazıları tanıtılmıştır.

Meclisî'nin hayatıyla alâkalı hususlar *Kıyasu'l-Ulemâ*,²⁵ *Hadâ'iku'l-Mukarrebîn*,²⁶ *Mir'âtü'l-Ahvâl-i Cihânnamâ*²⁷ gibi Şîi âlimleri tanıtan kitaplardan aktarılmıştır. Şârihin şerh metodu üzerine yazılan “Erzebâyâ İsnâd el-Kâfi ez Menzar Allâme Meclisî der Mir'âtü'l-'Ukûl”,²⁸ “Berresî Reveş-i Fıkhi'l-Hadîsî Allâme Meclisî der Şerhi'l-Kâfi (Kitâbi'l-Hucce)”,²⁹ “Derengî der Reveş-i Şerh-i Allâme Meclisî ber Kitâbi'l-Hucce Usûl-i Kâfi”³⁰ “Reveş-i Fıkhi'l-Hadîsî Allâme Meclisî der Mir'âtü'l-'Ukûl”³¹ adlı makalelerden istifade edilmiştir. Bunlardan Nahle Garevî Nâinî ve talebelerine ait olanlarda genellikle *el-Kâfi*'nin *Usûl* bölümünün bir kitabından hareketle müellifin genel şerh metodu tespit edilmeye çalışılmıştır. Hâdî Hüccet'in *Mir'âtü'l-'ukûl*'ün senedleriyle, Ali Ekber Huddâmiyânârânî'nin eserin metoduyla alâkalı çalışmaları ise şerhin tamamını kapsamaktadır. Huddâmiyânârânî'nin makalesinin sondajlama yöntemi kullanılarak yazıldığı kanaatindeyiz.

²³ Muhammed Kâzım Tabâtabâi, *Târîh-i Hadîs-i Şî'a* 2 (PDF: Müessesesi-i İlmî-yi Ferhengî-yi Dâri'l-Hadîs, 1390 HŞ/2011).

²⁴ Alî Nakî Hüdâyârî - İlyâs Pûrekber, *Târîh-i Hadîs-i Şî'a der Sedehâ-yi Heştum tâ Yazdehum Hicrî* (PDF: Müessesesi-i İlmî-yi Ferhengî-yi Dâri'l-Hadîs, 1390 HŞ/2011).

²⁵ Mîrzâ Muhammed b. Süleymân Tünikâbüni, *Kıyasu'l-Ulemâ* (Tahran: İntişârât-ı İlmîyye-i İslâmiyye, 1364 HŞ/1985).

²⁶ Mîr Muhammed Sâlih b. Abdilvâsi' Hüseyinî Hâtûnâbâdî, *Hadâ'iku'l-Mukarrebîn*, tsh. Mîr Hâşim Muhaddes (Tahran: Şirket-i Çâp ve Neşri Beyne'l-Milel, 1389 HŞ/2010).

²⁷ Âgâ Ahmed Muhammed Alî Behbehânî Kirmanşâhî, *Mir'âtü'l-Ahvâl-i Cihânnamâ*, thk. Alî Devvânî (Tahran: Müessesesi-i İntişârât-ı Emîr Kebîr, 1370 HŞ/1991).

²⁸ Hâdî Hüccet, “Erzebâyâ İsnâd el-Kâfi ez Menzar Allâme Meclisî der Mir'âtü'l-'Ukûl”, *Ulum-i Hadîs* 45-46 (Pâyiz ve Zemistân 1386 HŞ/2007).

²⁹ Nahle Garevî Nâinî vd., “Berresî Reveş-i Fıkhi'l-Hadîsî Allâme Meclisî der Şerhi'l-Kâfi (Kitâbi'l-Hucce)”, *Tahkîkât-ı Ulûmi Kur'ân ve Hadîs* 10/1 (Bahâr ve Tâbistân 1392 HŞ/2013).

³⁰ Nahle Garevî Nâinî vd., “Derengî der Reveş-i Şerh-i Allâme Meclisî ber Kitâbi'l-Hucce Usûl-i Kâfi”, *Ahsenü'l-Hadîs* 2 (Bahâr ve Tâbistân 1393 HŞ/2014).

³¹ Ali Ekber Huddâmiyânârânî, “Reveş-i Fıkhi'l-Hadîsî Allâme Meclisî der Mir'âtü'l-'Ukûl”, *Hadîs-i Havze* 8/4 (Bahâr ve Tâbistân 1393 HŞ/2014).

3.3. TÜRKÇE KAYNAKLAR

Ülkemizde Şîa'nın hadis anlayışına dair daha önce birtakım çalışmalar yapıldığı gibi, günümüzde de bu husustaki gayretler devam etmektedir. Çalışmaların ana eksenini ise Şîa'nın hadis usûlü, cerh-ta'dîl ve ricâl kitapları oluşturmaktadır.³² Ehl-i sünnet'in hadis şerhçiliği üzerine akademik çalışmalar yapılmakla birlikte,³³ Şîa'nın hadis şerhçiliğine dair bir çalışma bulunmamaktadır.

Muhammed Bâkır el-Meclisî hakkında dilimizde yazılan iki makale³⁴ ve bir ansiklopedi maddesi³⁵ vardır. *İmâmiyye Şîası'nda Düşünce Ekolleri: Ahbârîlik ve Şîî Ulemânın Otoritesinin Temelleri*³⁶ adlı eserde Allâme Meclisî'nin biyografisine yer verilmiştir. Mezkûr eserlerdeki benzer bilgileri, *16/17. Yüzyıllarda İran'da Şîîliğin Seyri*³⁷ isimli çalışmada da görmek mümkündür.

İngilizce olarak yayınlanan kaynaklarda da durum aynıdır. Yaptığımız taramada şerhçilikle ilgili herhangi bir çalışma tespit edemedik. Müellifle ilgili bilgiler, ansiklopedik mâlûmattan öteye geçememektedir.³⁸ Yukarıda değinilen Turner'e ait eser de bunlar arasında sayılabilir. Bu dilde karşımıza çıkan makaleler ise genellikle Arapça ve Farsça'dan İngilizce'ye çevrilmiştir.

³² Türkiye, İran, Arap ülkeleri ve Batı'da yapılan çalışmalar için bk. İbrahim Kutluay, *İmâmiyye Şîası'na Göre Cerh ve Ta'dîl* (İstanbul: Rağbet Yayınları, 2012), 26-41; Muhammed Enes Topgöl, "Türkiye'de Şîî Hadis Çalışmalarının Seyri", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi* 11/21 (2013), 333-366.

³³ Mustafa Canlı, *Hicrî İlk Dört Asırda Hadis Şerhçiliği* (Kayseri: Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 1998); Salih Karacabey, *Hattâbî'nin Hadis İlmindeki Yeri ve Şerh Metodu* (Bursa: Sır Yayınları, 2001); Zişan Türcan, *Hadis Şerh Geleneği Doğuşu Gelişimi ve Dönüşümü* (Ankara: TDV Yayınları, 2011); Mehmet Sait Uzundağ, *Kastallânî (158-923/1448-1517) ve İrşâdî's-Sârî İsimli Eserinin Hadis Şerhçiliği Açısından İncelenmesi* (Ankara, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2012); Talat Sakallı, *Aynî ve Hadis Yorum/Şerh Yöntemi* (Ankara: Nobel Yayıncılık, 2013); Hızır Yağcı, *Hayreddin Atûfî'nin Hadis Şerhçiliği* (İstanbul: Ark Kitapları, 2017).

³⁴ İbrahim Quliyev, "Allame Muhammed Bağır Meclisinin "Biharül-Envar" Eserinde Din-Tibb Münasebetleri", *Bakü Devlet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi'nin İlmi Mecmuası* 17 (2012), 169-186; a.mlf., "Allama Meclisî'ne Göre "Karanik" Hadisesi ve Onun Mahiyeti", *Bakü Devlet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi'nin İlmi Mecmuası* 19 (2013), 201-209.

³⁵ Öz, "Muhammed Bâkır Meclisî", 28/253-255.

³⁶ Mazlum Uyar, *İmâmiyye Şîası'nda Düşünce Ekolleri: Ahbârîlik* (İstanbul: Ayışığı Kitapları, 2000), 226-232; a.mlf., *Şîî Ulemânın Otoritesinin Temelleri* (İstanbul: Kaknüs Yayınları, 2004), 138-146.

³⁷ Mehmet Çelenk, *16/17. Yüzyıllarda İran'da Şîîliğin Seyri* (Bursa: Emin Yayınları, 2016).

³⁸ Edward Garannville Browne, *A Literary History of Persia* (London: Cambridge at the University Press, 1959); Abdul-Hadi Hairi, "Madjlisî, Mulla Muhammad Bâkır", *Encyclopaedia of İslam*, ed. C. E. Bosworth vd. (Leiden: E. J. Brill, 1986); Said Amir Arjomand, "The Mujtahid of the Age and the Mulla-Bashi: an Intermediate Stage in the Institutionalization of Religious Authority in Shi'ite Iran", *Authority and Political Culture in Shi'ism*, ed. Amir Arjomand (Albany: State University of New York Press, 1988).

Çalışmada sıkça kullanılan Şîa, İmâmiyye, Âmme, Hâssa,³⁹ şerh, hâşiye ve ta'lik⁴⁰ gibi kavramlar üzerinde daha önce yazılan eserlerde detaylıca durulduğundan, tekrara düşmemek için herhangi bir açıklama yapılmamıştır. Sadece okuyucu tarafından bilinmeme ihtimali olan bazı kelimeler, çalışma içerisinde ilk geçtikleri yerde dipnotta açıklanmıştır.

³⁹ İmâmiyye Şîası, kendi mezheplerinin fikirlerini benimseyenleri hâssa, muhâlif olarak gördükleri Ehl-i sünnet mensuplarını ise âmme diye isimlendirmişlerdir. bk. Kutluay, *İmâmiyye Şîası'na Göre Cerh ve Ta'dil*, 43; Serdar Demirel, *Ehl-i Sünnet ile İmâmiyye Şîası Arası Karşılaştırmalı Hadis İlimleri* (İstanbul: Karınca & Polen Yayınları 2014), 19-36; Bekir Kuzudişli, *Şîa ve Hadis* (İstanbul: Klasik Yayınları, 2017), 41-54; Ömer Özpınar, *Şîi Hadis Tarihi* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2018), 150.

⁴⁰ Türcan, *Hadis Şerh Geleneği Doğuşu Gelişimi ve Dönüşümü*, 15-59; Sakallı, *Aynî ve Hadis Yorum/Şerh Yöntemi*, 22-29; Yağcı, *Hayreddin Atûfî'nin Hadis Şerhçiliği*, 23-31; Kenan Mermer, *Klâsik Şerh Geleneğinde Üslûp Kaside-i Bürde Örneği* (İstanbul: İz Yayıncılık, 2018), 73-86.

BİRİNCİ BÖLÜM

ŞİA'DA HADİS ŞERHÇİLİĞİ

Hız. Peygamber (s.a.v.) sonrası tarihî süreç içerisinde her mezhep, olayları kendi bakış açısına göre yorumlamıştır. Şîi düşünce de Hız. Ali (ö. 40/661) ve onun neslinden gelenlere *tevellâ* ve *teberrâ* üzerine kurulmuş ve bu sevgi onları, İslâm tarihindeki olayları farklı yorumlamaya sevk etmiştir.¹ Fikriyatta oluşan Ehl-i beyt'e bağıllığının izlerini Tefsir, Fıkıh ve Kelâm gibi temel İslâmî disiplinlerle, diğer alanlarda İmâmiyye âlimleri tarafından telif edilen çok sayıdaki eserde görmek mümkündür.² Tanımlardan, dönemlerin tespit ve tasnifine kadar hadis ilmi de bu durumdan nasibine düşeni almıştır.³ Meselâ İmâmiyye muhaddislerinin çoğunluğuna göre hadis, mâsumlardan (Hız. Peygamber, Hız. Fâtıma [ö. 11/632] ve on iki imam) gelen söz, fiil ve onaylarıdır.⁴

Şîa, hadis tarihi dönemlerinin tespiti hususunda Ehl-i sünnet'ten ayrılmaktadır. Muasır Şîi araştırmacı Nâsırî'ye göre bu ayrılık üç noktadadır. Bunlar;

1- Ehl-i sünnet'teki hadis tarihinin başlangıcını oluşturan, hadis yazımının yasaklanmasıyla ilgili bir döneme Şîa hadis tarihinde rastlanmamıştır. Dolayısıyla Şîa hadis tarihinin ilk dönemi, kitâbetle başlamıştır.

2- Ehl-i sünnet'in ilk hadis mecmuaları, şifahî olarak derlenen hadislerden oluşmuştur.⁵ Oysa Şîa'nın ilk hadis mecmualarını derleyenler, *Usul-i erbaa mie*⁶ gibi yazılı metinlerden faydalanmışlardır.

¹ Mehmet Saffet Sarıkaya, *İslâm Düşünce Tarihinde Mezhepler* (Isparta: Tuğra Matbaası, 2001), 155.

² İlyas Üzüml, "Şîa", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2010), 39/122.

³ bk. Özpınar, *Şîi Hadis Tarihi*, 213.

⁴ Zeynüddin b. Alî b. Ahmed eş-Şehîdü's-Sânî, *Şerhu'l-Bidâye fî ilmi'd-dirâye*, thk. Muhammed Rızâ el-Hüseynî el-Celâlî (Kum: Menşûrâtü Ziyâ'i'l-Feyrûzâbâdî, 1432/2011), 7; Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 1/166.

⁵ Sünnî hadis eserlerinin doğrudan veya dolaylı olarak kaynaklığını, erken dönemde yazılan *Sahîfe* ve *Cüz*'lerin oluşturduğuna dair yapılan çalışmalar, bu noktada bir ayrılıktan bahsedilemeyeceğini ortaya koymuştur. bk. M. Fuad Sezgin, *Buhârî'nin Kaynakları* (Ankara: Otto Yayınları, 2015), 51-67; Muhammed Hamîdullah, *Muhtasar Hadis Tarihi ve Sahîfe-i Hemam İbn Münebbih*, çev. Kemal Kuşçu (İstanbul: Beyan Yayınları, 2004), 44-79.

⁶ Detaylı bilgi için bk. Etan Kohlberg, "Şîi Hadis", çev. Mehmet Ali Büyükkara, *Ekev Akademi Dergisi* 2/2 (Mayıs 2000), 49; Kuzudişli, *Şîa ve Hadis*, 187.

3- Şîa hadis dönemlerinde yasak ve kesintinin olmayışı, hadislerin yazılı metne dayanması ve bir nevi Ehl-i beyt imamlarının bu sahîfelere nezaret etmesiyle sahte ve uydurma hadis meselesi Ehl-i sünnet'e nazaran daha azdır.⁷

Hadis tarihinin bölümlere ayrılmasında da İmâmiyye farklılığını devam ettirmiştir. Şîa hadis tarihinin aşamaları, genel Şîa tarihiyle uyumlu ve imâmet düşüncesi temel alınarak değerlendirilmiştir.⁸ Bundan dolayı Nâsirî'ye ait tasnifin, hadis tarihine dair safhaları daha net ifade ettiği kanaatindeyiz. Ona göre hadis tarihi, altı kısımdan müteşekkildir.

1- İlk sahifelerin ortaya çıkışı

2- *Usul-i erbaa mie* adıyla Şîa hadis mirasının oluşması

3- İlk hadis mecmualarının tedvin dönemi

4- Hadis mecmualarının tekmîl ve tanzîm dönemi

5- Hadis ilminin zayıflama ve durgunluk dönemi

6- Tekrar canlanma ve hadis ilmine müracaat dönemi.⁹

Ehl-i sünnet ise hadis edebiyatının safhalarını beş başlıkta incelemiştir:¹⁰

1. Hıfz (Hadislerin ezberlenmesi)

2. Kitâbet (Hadislerin yazıya geçirilmesi)

3. Tedvîn (Hadislerin toplanması)

4. Tasnîf (Hadislerin konularına göre ayrılması)

5. Sonraki çalışmalar (Hadis Usûlü, Ricâl, Şerh Edebiyatı vb. çalışmaların yapıldığı dönem).¹¹

⁷ Ali Nasirî, *Hadis İlimlerine Giriş*, çev. Muhammet Mehti Turan (İstanbul: el-Mustafa Yayınları, 2014), 45. Mezkûr görüşler mutlak değildir, sadece birer iddiadır. Çünkü Şîa içerisinde de bunları benimsemeyen âlimler vardır. Konuyla alakalı Şîi ve Sünnî müelliflerin yaptığı eleştiriler için bk. Muhammed Bâkır el-Behbûdî, *Sahîhu'l-Kâfî* (b.y.: ed-Dâru'l-İslâmiyye, 1401/1981), 1/(1-ج); Hâşim Ma'rûf el-Hasenî, *el-Mevzûât fi'l-âsâr ve'l-ahbâr arz ve dirâse* (Beyrut: Dâru't-Taâruf li'l-Matbûât, 1407/1987), 176-319; Peyman Ünügür, *Şîa'da Metin Tenkidi* (Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2017), 233-265; Yusuf Suiçmez, *Şîa Hadis Tarihi Hz. Muhammed'in Söz ile Fiillerinin Şîi İmamlara Nispeti* (İstanbul: Endülüs Yayınları, 2018), 119; İbrahim Kutluay, "Erken Dönemde Hadislerin Yazılması ve Tedvinine Dair İsnâaşeriyye'nin Görüşleri ve Bazı Sahâbîlere Yönelttiği Tenkitlerin Değerlendirilmesi", *Mizânü'l-Hak: İslami İlimler Dergisi* 11 (Aralık 2020), 13-56; Muhammed Meshârib Shâh Sayed, "İsbâtü'n-nakdi'l-metnî fi'l-Hadis 'inde'-ş-Şî'a", *Hadis Tetkikleri Dergisi* 19/1 (Haziran 2021), 67-82; Necmi Sarı, "Çocukların Yedi Günlükken Sünnet Edilmesine Yönelik Hadislerin Sened ve Metin Yönünden Değerlendirilmesi", *İhya Uluslararası İslam Araştırmaları Dergisi* 7/2 (Temmuz 2021), 640-642.

⁸ Şîa hadis tarihinin dönemlerine ait farklı isimlendirmeler hakkında detaylı bilgi için bk. Özpınar, *Şîi Hadis Tarihi*, 214-219.

⁹ Nasirî, *Hadis İlimlerine Giriş*, 46; Özpınar, *Şîi Hadis Tarihi*, 247-257.

¹⁰ Bu, günümüzde yapılan tasniflerden sadece birisidir. Farklı şekillerde gruplandırmalar da vardır. Detaylı bilgi için bk. H. Musa Bağcı, *Hadis Tarihi Hicrî İlk Üç Asır* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2009), 9-17.

Şîa hadis tarihine göre çalışmamızla alâkalı olan bölüm, X./XVI. yüzyılın ortalarından itibaren başlayıp¹² XII./XVIII. yüzyıla kadar devam eden hadis mecmualarının tekmîl ve tanzîm dönemi olan dördüncü safhadır. Bahse konu olan dönemin en bâriz özelliği, *Kütüb-i Erbaa* ve hadis alanındaki diğer kitaplar üzerine birçok şerh ve hâşiye yazılmasıdır.¹³ Âgâ Büzürg-i Tahrânî bu dönemde, *Sahîfetü's-Seccâdiyye* üzerine yirmi beş, *Usûl, Fürû'* ve *Ravza*'dan oluşan *el-Kâfî* üzerine ise farklı özellikte ve Meclisî'nin *Mir'âtü'l-'ukûl*'ü gibi yirmi, *Men lâ yahduruhü'l-fakîh* üzerine beş, *Tehzîbü'l-ahkâm* üzerine on iki, *el-İstibsâr* üzerine altı ve diğer eserlere yirmi dört değişik şerh yazıldığını kaydetmiştir. Bunların haricinde farklı rivayetleri şerh sadedinde yazılan eserler de vardır.¹⁴ Ehl-i Sünnet hadis şerhçiliği ile karşılaştırıldığında Şîa hadis şerhçiliği oldukça geç bir döneme tekabül etmiştir. Şîa açısından bu kadar şerhin yazıldığı bir zaman dilimini şerh dönemi diye isimlendirmek de mümkündür.

Şîa hadis şerhçiliğini sadece bu dönemlerle sınırlamak uygun değildir. Çünkü bu bir süreç olup ne zaman başladığı tam olarak tespit edilemese de tekmîl ve tanzîm dönemiyle zirveye çıkmıştır. Benzer bir seyir, Ehl-i sünnet hadis şerhçiliğinde de göze çarpmaktadır. Orada ilk şerh çalışması IV./X. asırda yazılmış olan Hattâbî'nin (ö. 388/998) *Me'âlimü's-sünen* adlı eseri olup IX./XV. asırda şerhçilik en üst seviyeye ulaşmıştır.¹⁵

Şîa hadis edebiyatında ilk şerhin, hangi esere kimin tarafından yazıldığı konusunda kesin bir bilgiye rastlayamadık. Bu durum ele alınan zaman dilimi ve müellife göre farklılık arz etmiştir. Meselâ çağdaş Şîi âlim Muhammed Kâzım Tabâtabâî, en eski şerhlerden birisi olarak *Sahîfetü's-Seccâdiyye* üzerine yapılan tamamlanmamış bir şerhi göstermiştir.¹⁶ Ali Nakî Hüdâyârî ve İlyâs Pûrekber ise şerh dönemi olarak nitelendirilen zaman dilimi içerisinde ilk şerh faaliyetini yapanın Şehîd-i Sâni (ö. 966/1559 [?]) olduğunu belirtmişlerdir. Onlara göre Şehîd-i Sâni, bu dönemde şerh yazıcılığını ihyâ edenlerin başında gelmiştir. O, *Bidâyetü'd-dirâye* adıyla dirâyet ilmi konusunda daha önce yazdığı eserini, ilgililerin rahatlıkla istifade edebilmesi için mezcî üslûpla şerhetmiş ve ona *Şerhu Bidâyeti'd-dirâye*

¹¹ İsmail Lütfî Çakan, *Hadis Edebiyatı* (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2003), 45.

¹² Hüdâyârî - Pûrekber, *Târîh-i Hadîs-i Şî'a*, 420.

¹³ Hüdâyârî - Pûrekber, *Târîh-i Hadîs-i Şî'a*, 420; Mecîd Maârif, “Şîa'da Hadis Eserleri Üzerine Yazılan Şerh ve Haşiyeler”, çev. Peyman Ünügür, *İlahiyat Akademi* 7-8 (Ocak 2018), 376.

¹⁴ Hüdâyârî - Pûrekber, *Târîh-i Hadîs-i Şî'a*, 425. Ayrıca yazılan şerhlerin isimleri için bk. 425 dip. 2.

¹⁵ Sakallı, *Aynî ve Hadis Yorum/Şerh Yöntemi*, 267.

¹⁶ Şeyh Bahâî (ö. 1031/1622) tarafından yazıldığı belirtilen şerhin ismi, kaynak eserde zikredilmemiş ve bu eserin bir kısmının *Hadâ'iku'l-hilâliyye* adlı şerh içinde yer aldığına değinilmiştir. Tabâtabâî, *Târîh-i Hadîs-i Şî'a* 2, 190.

isini vermiştir. Böylece *Bidâye*'nin konuları daha ayrıntılı ve anlaşılır şekilde ortaya konmuştur.¹⁷

Üzerinde durulması gereken bir diğer husus da bu dönemde hadis kaynaklarının şerhedilme sebebinin tespit edilmesidir. Şerhlerle ilgili müracaat edilen kaynaklarda sorunun cevabı olacak nitelikte bir bilgiye ulaşamadık. Kemâl Haydarî'nin konuyla alakalı fikirlerini dile getirdiği iki sohbetinden derlenenleri aktarmak, cevabı bulmada faydalı olacaktır.

Haydarî'ye göre tanzîm ve tekmîl döneminde, rivayetler haricindeki diğer kaynaklar (Kur'ân ve akıl), devre dışı bırakılmıştır. Farklı görüşlere kapılar kapatılmış ve fikir sahipleri değişik isimlerle yaftalanmıştır. Ayrıca o dönemde, kadîm kaynakların itikadî, tarihî, ahlâkî, siyasî, fikhî vb. alanlardan gelecek sorulara cevap vereceği düşüncesi yaygınlaşmıştır. Fakat gelen sorulara, elde bulunan rivayet kaynakları cevap verme noktasında yetersiz kalmıştır. Buna bağlı olarak devrin âlimleri hangi kaynak, rivayetlerin dairesini genişletecek onu bulmaya çalışmış ve rivayetleri toplamışlardır.¹⁸ *el-Me'âlim* sahibi Muhammed Bâkır es-Sadr, (ö. 1399/1979) her ne kadar toplanan rivayetlerde Ahbârîliğin¹⁹ katkısı olduğunu kabul etse de²⁰ Haydarî, önce fikrin şekillendiğini, ardından kaynakların toplandığını savunmuştur.²¹ Ona göre dışlama ve toplama safhalarından sonra Şîî fikrine en fazla etki eden ve diğerlerine nazaran daha tehlikeli kabul edilen üçüncü merhale ise tedvin edilen kaynakların şerhedilmesidir. Müellifler ya farklı dillerde şerh yazmışlar ya da yazılan şerhleri farklı dillere tercüme ederek şerhlerde ortaya konulan fikirlerin, o dillerin konuşulduğu coğrafyalarda yayılmasını sağlamışlardır. Böylece onlar, eserleri vasıtasıyla Şîî düşüncenin mühendisliğini yapmaya başlamışlardır. Şârihler, eserlerinde (اقول) “ben diyorum” ifadesinden sonra rivayetten anladıklarını aktarmışlardır. Kendilerinden önce yaşayan âlimlerin görüşleriyle kendi görüşleri arasında bir uyumun olmadığını gördüklerinde rivayetleri şerhetmişlerdir.²²

Şîa hadis tarihi içerisinde hadis şerhçiliğine tekmîl ve tanzîm olmak üzere bir dönem tahsis edilmiştir. Fakat hadis alanında ilk şerhin hangi esere ait olduğuna ve mezkûr dönemde şerh faaliyetlerinin niçin birden fazlalaştığına dair net ifadelere ulaşamamıştır.

¹⁷ Hüdâyârî - Pûrekber, *Târîh-i Hadîs-i Şî'a*, 420; Tahrânî, *ez-Zerî'a ilâ tesânîfi's-Şî'a*, 13/123; Maârif, “Şîa'da Hadis Eserleri Üzerine Yazılan Şerh ve Haşiyeler”, 376.

¹⁸ Kemâl el-Haydarî, “Te'âruzu'l-edille 172”, YouTube (3 Aralık 2013), 00:09:54-00:11:55.

¹⁹ İmâmiyye Şîası'nda dinî âlimin kaynağı olarak imamlardan gelen haberleri esas alıp akıl ve ictihada karşı olanlara verilen isimdir. bk. Uyar, *İmâmiyye Şîası'nda Düşünce Ekolleri*, 64.

²⁰ Muhammed Bâkır es-Sadr, *el-Me'âlimü'l-cedîde li'l-usûl*, thk. Lecnenü't-Tahkîk (Kum: Merkezü'l-Ebhâs ve'd-Dirâsâtî't-Tahassusiyye li's-Şehîdi's-Sadr, 1421/2000), 105.

²¹ Kemâl el-Haydarî, “Te'âruzu'l-edille 171”, YouTube (2 Aralık 2013), 00:22:48-00:39:10. bk. Kuzudişli, *Şîa ve Hadis*, 209.

²² Haydarî, “Te'âruzu'l-edille 172”, YouTube (3 Aralık 2013), 00:12:07-00:23:51.

1.1. TARİHÎ SÜREÇTE ŞERHEDİLEN ESERLER

Şîa'da hadis eserlerinin şerhi iki şekilde yapılmıştır. Birincisi, kaleme alınan hadis eserlerine yapılan müstakil şerhler, ikincisi ise bazı fıkıh konuları ve eserlerinden hareketle seçilen rivayetlerin şerhedilmesi ile ortaya çıkan eserlerdir. Bunun yanında hadis eserlerine yapılan şerh ve hâşiyeler de kendi içerisinde ikiye ayrılmaktadır. Bunlar:

1. *Kütüb-i Erbaa* üzerine yapılan şerh ve hâşiyeler
2. Diğer hadis eserlerine yapılan şerh ve hâşiyelerdir.²³

Biz, bu çalışmada yukarıdaki ayrıma bağlı kalmaksızın şerhlerin tanıtımını yapmaya çalıştık.

1.1.1. Nehcü'l-Belâga

Şîi müelliflerce “Allah kelâmı değil; ama beşer sözünden üstün ve Kur’ân’ın kardeşi”²⁴ olarak kabul edilen *Nehcü'l-belâga*, Şerîf er-Radî (ö. 406/1015) tarafından derlenmiştir.²⁵ Hz. Ali'nin sözlerindeki eşsiz fesahat ve belâgattan dolayı *Nehcü'l-belâga* (güzel konuşmanın yöntemi) olarak isimlendirilmiştir.²⁶ Eser Hz. Ali'nin hutbe, mektup ve hikmetli sözlerinden oluşan üç bölümden meydana gelmiştir.²⁷ Günümüzde mevcut olan eserde, iki yüz on dört hutbe, yetmiş dokuz mektup ve dört yüz seksen vecize bulunmaktadır. Zikredilen sayılar, şerhten şerhe farklılık arz etmekte olup bunun en önemli sebebi, bir hutbenin iki hutbe kabul edilmesi veya iki hutbeyi bir başlık altında toplamalarından kaynaklanmıştır.²⁸

Mezkûr eser için yapılan şerh, ta'lik ve tercümelerin sayıca fazla olması, Şîi ve Sünnî çevrelerce ona verilen ehemmiyeti²⁹ göstermesinin yanında bazı tartışmaları da beraberinde getirmiştir. Bu bağlamda *Nehcü'l-belâga*'da nakledilen sözlerin Hz. Ali'ye ait olamayacağı, Şerîf er-Radî tarafından uydurulup ona nispet edildiği veya derleyeninin esere kendisinden bazı

²³ Maârif, “Şîa'da Hadis Eserleri Üzerine Yazılan Şerh ve Hâşiyeler”, 376.

²⁴ Nasirî, *Hadis İlimlerine Giriş*, 54.

²⁵ Tahrânî, *ez-Zerî'a ilâ tesânîfi's-Şî'a*, 24/413. Ayrıca müellif ve eser hakkında yapılan bir çalışma için bk. Hikmet Gültekin, *Şîi Âlim Şerîf er-Radî ve Nehcü'l-Belâga İsimli Eserinin Hadis Literatüründeki Yeri ve Değeri* (Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2013).

²⁶ Nasirî, *Hadis İlimlerine Giriş*, 54.

²⁷ Rızâ Müeddeb, *Târîhu'l-hadîs*, çev. Abdülkerim el-Haydarî (Kum: Merkezü'l-Mustafâ el-Âlemî, 1431/1388 HŞ), 45-46.

²⁸ Nasirî, *Hadis İlimlerine Giriş*, 54. bk. Abdüzzehrâ el-Hüseynî, *Mesâdiru Nehci'l-belâga ve esânîdühû* (Beyrut: Dâru'l-Edvâ' 1405/1985), 1/88 dip. 2.

²⁹ Nasirî, *Hadis İlimlerine Giriş*, 54.

kısımlar eklediği ifade edilmiştir.³⁰ Şiîler eserin Hz. Ali'ye ait olduğu hususunda görüş birliği içindedirler.³¹ Onlar ortaya atılan bu tür şüphelere karşı, farklı delilleri kullanarak cevap vermeye çalışmışlardır. Meselâ Şerîf er-Radî'den önce de Hz. Ali'nin sözlerini toplayanlar olmuştur. Tarihî kaynaklarda bu kişilere ismen yer verilmiştir. Ayrıca derleyenin takva ve verâ ile meşhur olması da onun bir başkası adına yalan uydurmasına engel olarak görülmüştür.³² Hz. Ali döneminde meydana gelen hadiselerle dair olanlar, ilim ve ahlâkî erdemler vb. konularda medih parçaları, valilerine ve devlet adamlarına yazdığı mektuplar gibi eserde yer alan sözlerin büyük bir kısmının Hz. Ali'ye ait olduğu kabul edilmiştir.³³

Nehcü'l-belâga ile ilgili tartışma konularından bir diğeri ise derleyicinin Şerîf er-Radî değil de küçük kardeşi Şerîf el-Murtazâ (ö. 436/1044) olduğudur.³⁴ Eserin baş tarafında yazılı olan "Murtazâ" isminden Hz. Ali'nin kastedilmesi ve kitabın Doğu ve Batı kütüphanelerinde bulunan hemen bütün yazmalarında derleyici olarak Radî'nin isminin geçmesi, bu görüşü çürütmektedir. Ayrıca Radî'nin diğer kitaplarında bu esere atıfta bulunması, *Nehc*'in kendisi tarafından oluşturulduğunu ispatlamaktadır.³⁵

Esere yapılan şerhler, Şîa'da şerh faaliyetinin tanzîm ve tekâmül döneminden daha önce başladığını göstermiştir. *Nehcü'l-belâga* üzerine yapılan şerhlerin sayısı, müelliflere göre farklılık arz etmektedir. Sayıları iki yüze kadar çıkarılan şerhlerin hepsine³⁶ burada yer vermek, çalışmanın ana konusunun dışına çıkmak olacaktır. Bu sebeple Şîa hadis şerhçiliğinin tarihî seyri hakkında fikir vermesi için *Nehcü'l-belâga* şerhleri, diğer eserlerin şerhlerinden sayıca fazla zikredilecektir.

1. Ali b. el-Hüseyn eş-Şerîf el-Murtazâ, *Şerhu'l-hutbeti's-şıkşıkıyye*.³⁷ Eser sadece *Şıkşıkıyye hutbesinin* şerhi olarak yazılmıştır. *Nehcü'l-belâga*'nın tümünü kapsamamaktadır.

³⁰ İsmail Durmuş, "Nehcü'l-Belâga", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), 32/539; *Dirasât fî Nehci'l-belâga*, haz. Merkezü Nûn li't-Te'lif ve't-Terceme (Cem'iyetü'l-Ma'ârifî'l-İslâmiyyeti's-Sekâfiyye, 1431/2010), 39.

³¹ Durmuş, "Nehcü'l-Belâga", 32/539.

³² *Dirasât fî Nehci'l-belâga*, 40.

³³ Durmuş, "Nehcü'l-Belâga", 32/539.

³⁴ Durmuş, "Nehcü'l-Belâga", 32/539; Azîzüllâh el-Utâridî, "Mukaddime", *A'lâmü Nehci'l-belâga*, mlf. Alî b. Nâsır es-Serahsî, thk. Azîzüllâh el-Utâridî (Tahran: Müessesetü't-Tibâ'a ve'n-Neşr, 1410/1989), 15-16.

³⁵ Durmuş, "Nehcü'l-Belâga", 32/539. Sahâbeleri lanetleme vb. *Nehcü'l-belâga* ile ilgili ortaya atılan diğer şüpheler ve cevapları için bk. Hüseyinî, *Mesâdiru Nehci'l-belâga ve esânîdühû*, 1/112-199; Utâridî, "Mukaddime", 16-24; *Dirasât fî Nehci'l-belâga*, 40-45.

³⁶ Hüseyinî, *Mesâdiru Nehci'l-belâga ve esânîdühû*, 1/201; Durmuş, "Nehcü'l-Belâga", 32/540.

³⁷ *Resâilü's-Şerîfi'l-Murtazâ*, haz. Mehdî Recâî (Kum: Dâru'l-Kur'ânî'l-Kerîm, 1405/1984), 2/107-114. bk. Tahrânî, *ez-Zerî'a ilâ tesânîfi's-Şî'a*, 14/147.

Hâl böyleyken şerhi burada zikretmemizin asıl sebebi ise Şîa'da şerh faaliyetinin erken dönemde başladığını göstermektir.

2. Ali b. Zeyd el-Beyhakî (ö. 565/1169), *Me'âricü Nehci'l-belâga*.³⁸

3. Kutbüddîn er-Râvendî (ö. 573/1178), *Minhâcü'l-berâ'a*.³⁹

4. Muhammed b. Hüseyin el-Keyderî (ö. 610/1214'ten sonra), *Hadâiku'l-hakâ'ik fî şerhi Nehci'l-belâga*,⁴⁰ *Menâhicü Nehci'l-belâga*.⁴¹

5. Ali b. Nâsır es-Serahsî (ö. VI./XII. yüzyıl), *A'lâmü Nehci'l-belâga*.⁴² Çağdaş Şîi müellif Hüseyinî, *A'yânü's-Şî'a'yı* kaynak göstererek Ali b. Nâsır'ın eserinin ilk *Nehcü'l-belâga* şerhi olduğunu belirtmiştir.⁴³ Şîi müellifler arasında ise Ali b. Nâsır'ın yaşadığı dönem ve ilk *Nehcü'l-belâga* şârihi olduğu hususunda fikir birliği yoktur. Muasır Şîi Muhakkik Utâridî ise müellifin yanında diğer şârihlerin eserlerinin bulunduğunu ve VI./XII. asırda yaşadığını ifade etmiştir. Ona göre *A'lâmü Nehci'l-belâga*'nın ilk *Nehcü'l-belâga* şerhi ve Ali b. Nâsır'ın, derleyenin muasırı olduğu fikri Kantûrî'ye aittir. Onun bu fikri yayılmış ve âlimler arasında meşhur olmuştur. Onlar tarafından da eserlerinde nakledilmiştir.⁴⁴

6. Ahmed b. Muhammed el-Veberî (ö. VI./XII. yüzyıl), *Şerhu Nehci'l-belâga*.⁴⁵

7. Efdalüddîn el-Hasen b. Ali el-Mâhâbâdî (ö. 585/1189), *Şerhu Nehci'l-belâga*.⁴⁶

8. İbn Ebü'l-Hadîd el-Mu'tezilî (ö. 656/1258), *Şerhu Nehci'l-belâga*.⁴⁷

9. İbn Tâvûs, Radıyyüddîn Ali b. Mûsâ (ö. 664/1265), *Şerhu'n-Nehc*.⁴⁸

10. Kemâlüddîn Meysem b. Ali el-Bahrânî (ö. 679/1280), *Misbâhu's-sâlikîn*.⁴⁹ Bu kitap garîbü'l-hadîs tarzı eserlere benzemektedir. Müellif, onda Hz. Ali'ye ait yüzü aşkın sözü şerhetmiştir.⁵⁰

³⁸ Ali b. Zeyd el-Beyhakî, *Me'âricü Nehci'l-belâga*, thk. Es'ad et-Tayyib (Kum: Bûstân-i Kitâb-i Kum, 1422/1380 HŞ); Hüseyinî, *Mesâdiru Nehci'l-belâga ve esânîdühû*, 1/205.

³⁹ Kutbüddîn Saîd b. Hibetillâh er-Râvendî, *Minhâcü'l-berâ'a fî şerhi Nehci'l-belâga*, thk. Azîzüllâh el-Utâridî (Tahran: Neşrî Utârid, 1391 HŞ/2012); Tahrânî, *ez-Zerî'a ilâ tesânîfi's-Şî'a*, 14/126.

⁴⁰ Kutbüddîn Keyzerî, *Hadâ'iku'l-hadâ'ik fî şerhi Nehci'l-belâga*, thk. Azîzüllâh el-Utâridî (Kum: İ'timâd, 1412/1375 HŞ).

⁴¹ Hüseyinî, *Mesâdiru Nehci'l-belâga ve esânîdühû*, 1/209.

⁴² Ali b. Nâsır es-Serahsî, *A'lâmü Nehci'l-belâga*, thk. Azîzüllâh el-Utâridî (Tahran: Müessesetü't-Tıbâ'a ve'n-Neşr, 1410/1989).

⁴³ Emîn, *A'yânü's-Şî'a*, 8/351; Hüseyinî, *Mesâdiru Nehci'l-belâga ve esânîdühû*, 203.

⁴⁴ Utâridî, "Mukaddime", 24-25.

⁴⁵ Tahrânî, *ez-Zerî'a ilâ tesânîfi's-Şî'a*, 14/115.

⁴⁶ Hüseyinî, *Mesâdiru Nehci'l-belâga ve esânîdühû*, 1/210.

⁴⁷ İbn Ebî'l-Hadîd Abdülhamîd b. Hibetillâh, *Şerhu Nehci'l-belâga*, thk. Muhammed Ebü'l-Fazl İbrâhîm (Kum: Müessesetü İsmâ'iliyyân, 1378/1959); Hüseyinî, *Mesâdiru Nehci'l-belâga ve esânîdühû*, 1/211.

⁴⁸ Tahrânî, *ez-Zerî'a ilâ tesânîfi's-Şî'a*, 14/140.

11. Cemâlüddîn el-Hasen b. Yûsuf İbnü'l-Mutahhar el-Hillî (ö. 726/1325), *Şerhu'n-Nehc*.⁵¹

12. Abdurrahman b. Muhammed el-Hillî (ö. 778/1386'dan sonra), *Şerhu Nehci'l-belâga*.⁵²

13. Kemâlüddîn el-Hüseyn b. Şerefüddîn Abdülhak el-Erdebîlî (ö. 950/1543), *Menhecü'l-fesâha* adlı Farsça bir şerhtir.⁵³

14. Ali b. el-Hasen ez-Züvvârî (ö. 970/1563 öncesi), *Ravzatü'l-ebrâr fî şerhi Nehci'l-belâga* adıyla Farsça kaleme alınan bir şerhtir.⁵⁴

15. Fethullâh b. Şükrullâh el-Kaşânî (ö. 988/1580), *Tenbihü'l-gâfilîn ve tezkiretü'l-ârifîn*.⁵⁵

16. Abdülbâkî et-Tebrîzî (ö. 1039/1629), *Minhâcü'l-velâye* adlı Farsça bir şerhtir.⁵⁶

17. Hüseyin b. Şihâbüddîn el-Âmilî (ö. 1076/1665), *Şerhu'n-Nehc*.⁵⁷

18. Muhammed Refî' b. Ferec el-Geylânî (ö. 1160/1747), *Şerhu'n-Nehci'l-belâga*.⁵⁸

1.1.2. Sahîfetü's- Seccâdiyye

Uhtü'l-Kur'ân, Zebûr-i Âl-i Muhammed,⁵⁹ *İncîl-i Ehl-i beyt*⁶⁰ veya *es-Sahîfetü'l-kâmîle*⁶¹ diye de bilinen *Sahîfetü's-Seccâdiyye*, çeşitli konularda İmam Ali b. el-Hüseyn'den (ö. 94/712)⁶² nakledilen önemli öğretilerin saklı olduğu bir dua mecmuasıdır.⁶³ Günümüzde

⁴⁹ Tahrânî, *ez-Zerî'a ilâ tesânîfi's-Şî'a*, 14/149; 21/110; Hüseyinî, *Mesâdiru Nehci'l-belâga ve esânîdühû*, 1/223.

⁵⁰ Demirel, *Ehl-i Sünnet ile İmâmîye Şiası Arası Karşılaştırmalı Hadis İlimleri*, 144.

⁵¹ Hüseyinî, *Mesâdiru Nehci'l-belâga ve esânîdühû*, 1/227.

⁵² Tahrânî, *ez-Zerî'a ilâ tesânîfi's-Şî'a*, 14/131.

⁵³ Tahrânî, *ez-Zerî'a ilâ tesânîfi's-Şî'a*, 14/125. Müellifin vefat tarihini Tahrânî yanlış aktarmış olabilir.

⁵⁴ Tahrânî, *ez-Zerî'a ilâ tesânîfi's-Şî'a*, 14/136.

⁵⁵ Hüseyinî, *Mesâdiru Nehci'l-belâga ve esânîdühû*, 1/230.

⁵⁶ Hüseyinî, *Mesâdiru Nehci'l-belâga ve esânîdühû*, 1/231.

⁵⁷ Tahrânî, *ez-Zerî'a ilâ tesânîfi's-Şî'a*, 14/124.

⁵⁸ Hüseyinî, *Mesâdiru Nehci'l-belâga ve esânîdühû*, 1/243. Diğer *Nehcü'l-Belâga* şerhleri için bk. Tahrânî, *ez-Zerî'a ilâ tesânîfi's-Şî'a*, 14/111-161; Hüseyinî, *Mesâdiru Nehci'l-belâga ve esânîdühû*, 1/202-254; Gültekin, *Şii Âlim Şerîf er-Radî ve Nehcü'l-Belâga İsimli Eserinin Hadis Literatüründeki Yeri ve Değeri*, 179-183.

⁵⁹ Muhammed b. Alî b. Şehrâşûb el-Mâzenderânî, *Me'âlimü'l-ulemâ' fî fihristi kütübi's-Şî'a ve esmâi'l-musannifîn minhüm kadîmen ve hadîsen*, thk. Muhammed Sâdık Bahrululûm (Necef: Menşûrâtü'l-Matbaati'l-Haydariyye, 1380/1961), 125.

⁶⁰ İbn Şehrâşûb, *Me'âlimü'l-ulemâ'*, 131. Ayrıca bk. Mehdî er-Recâî, "Mukaddime", *Şerhu's-Sahîfeti's-Seccâdiyyeti'l-kâmîle*, mlf. Muhammed Bâkır ed-Dâmâd, thk. Mehdî er-Recâî (İsfahan: Mektebetü'l-Hâssa li-Veliyyi'l-'Asr, 1422/2001), 37.

⁶¹ Tahrânî, *ez-Zerî'a ilâ tesânîfi's-Şî'a*, 15/20.

⁶² İmâmîye Şiası'nın dördüncü imamı.

mevcut olan *es-Sahîfe* elli dört duadan oluşmaktadır.⁶⁴ Muhaddisler farklı hadis kaynaklarını inceleyerek İmam Ali b. el-Hüseyn'den nakledilen diğer duaları derleyip çeşitli sahifeler yazmışlardır.⁶⁵

İmam Zeynelâbidîn'in konumunun yüceliği ve *Sahîfetü's-Seccâdiyye* içerisinde yer alan duaların ehemmiyetinden dolayı esere çok sayıda şerh yazılmıştır.⁶⁶

1. Muhammed b. Mansûr el-Hillî (ö. 598/1202), *Sahîfetü's-Seccâdiyye*'ye yapılan bir ta'lîktir.⁶⁷

2. Takiyyüddîn İbrâhim b. Ali el-Kef'amî (ö. 905/1499), *el-Fevâ'idü't-tarîfe*.⁶⁸

3. Nûruddîn Ali b. el-Hüseyn el-Kerekî (ö. 940/1534), *Şerhu's-Sahîfe*.⁶⁹

4. Ali b. el-Hasen ez-Züvvârî (ö. 970/1563 öncesi), *Şerhu's-Sahîfe*. Farsça bir şerhtir.⁷⁰

5. İzzüddîn Hüseyin b. Abdüssamed el-Hârisî (ö. 984/1576), *Sahîfetü's-Seccâdiyye* üzerine yazılan bir ta'lîktir.⁷¹

6. Hüseyin b. el-Hasen el-Mûsevî (ö. 1001/1593), *Şerhu's-Sahîfe*.⁷²

7. Abdülbâkî el-Hattât et-Tebrîzî (ö. 1026/1617), *Şerhu's-Sahîfe*.⁷³

8. Muhammed b. Cemâlüddîn el-Hasen (ö. 1030/1621), *Şerhu's-Sahîfe*.⁷⁴

9. Bahâüddîn Muhammed b. el-Hüseyn el-Âmilî (ö. 1031/1622), *Hadâ'iku's-sâlihîn*.⁷⁵

10. Dâmâd Muhammed Bâkır el-Esterâbâdî (ö. 1041/1631), *Şerhu's-Sahîfe*.⁷⁶

11. Bediuzzaman el-Kahbânî (ö. 1052/1642), *Riyâzü'l-ârifîn fî şerhi Sahîfeti Seyyidi's-Sâcidîn*.⁷⁷

⁶³ Nasirî, *Hadis İlimlerine Giriş*, 143.

⁶⁴ Müeddeb, *Târîhu'l-hadîs*, 51.

⁶⁵ Nasirî, *Hadis İlimlerine Giriş*, 55.

⁶⁶ Tahrânî, *ez-Zerî'a ilâ tesânîfi's-Şî'a*, 13/345-359.

⁶⁷ Tahrânî, *ez-Zerî'a ilâ tesânîfi's-Şî'a*, 13/357.

⁶⁸ Kantûrî, *Keşfü'l-hucüb ve'l-estâr*, 342.

⁶⁹ Tahrânî, *ez-Zerî'a ilâ tesânîfi's-Şî'a*, 13/353.

⁷⁰ Tahrânî, *ez-Zerî'a ilâ tesânîfi's-Şî'a*, 13/353.

⁷¹ Tahrânî, *ez-Zerî'a ilâ tesânîfi's-Şî'a*, 13/351.

⁷² Tahrânî, *ez-Zerî'a ilâ tesânîfi's-Şî'a*, 13/350.

⁷³ Tahrânî, *ez-Zerî'a ilâ tesânîfi's-Şî'a*, 13/352.

⁷⁴ Tahrânî, *ez-Zerî'a ilâ tesânîfi's-Şî'a*, 13/357.

⁷⁵ Kantûrî, *Keşfü'l-hucüb ve'l-estâr*, 341.

⁷⁶ Muhammed Bâkır ed-Dâmâd, *Şerhu's-Sahîfeti's-Seccâdiyyeti'l-kâmile*, thk. Mehdî er-Recâi (İsfahan: Mektebetü'l-Hâssa li-Veliyyi'l-'Asr, 1422/2001); Tahrânî, *ez-Zerî'a ilâ tesânîfi's-Şî'a*, 13/347.

⁷⁷ Emîn, *A'yânü's-Şî'a*, 3/550.

12. Muhammed Takî el-Meclisî (ö. 1070/1659), *Şerhu's-Sahîfeti's-Seccâdiyye el-kâmile*.⁷⁸

13. Muhammed Sâlih b. Muhammed Bâkır Rûganî (ö. 1075/1664), *Şerhu's-Sahîfe*. Eser Farsça kaleme alınmıştır.⁷⁹

14. Rafiuddîn Muhammed b. Haydar en-Nâînî (ö. 1082/1671), *Şerhu's-Sahîfe*.⁸⁰

15. Fahrüddîn b. Muhammed et-Turayhî (ö. 1085/1674), *en-Nüketü'l-latîfe*.⁸¹

16. Halîl b. Gâzî el-Kazvînî (ö. 1089/1678), *Şerhu's-Sahîfe*.⁸²

17. Feyz-i Kâşânî (ö. 1090/1679), *Şerhu's-Sahîfe*.⁸³

18. Hüseyin el-Hânsârî (ö. 1099/1688), *Şerhu's-Sahîfe*. Şerh Farsçadır.⁸⁴

19. Ali b. Muhammed b. Cemâlüddîn el-Hasen (ö. 1103/1692), *Şerhu's-Sahîfe*.⁸⁵

20. Ni'metullah el-Cezâirî (ö. 1112/1701), *Şerhu's-Sahîfe* ve *Nûru'l-envâr* olmak üzere müellif tarafından *Sahîfetü's-Seccâdiyye*'ye yazılmış iki şerh bulunmaktadır. *Şerhu's-Sahîfe* daha önce yazılmıştır ve hacimlidir. *Nûru'l-envâr* ise ona göre özet tarzında bir şerhtir.⁸⁶

21. Ali Hân b. Ahmed eş-Şîrâzî (ö. 1120/1708), *Riyâzü's-sâlikîn fî şerhi's-Sahîfeti's-Seyyidi's-Sâcidîn*.⁸⁷

22. Hüseyin b. Hasan el-Geylânî (ö. 1129/1717), *Şerhu's-Sahîfe*.⁸⁸

23. Ebü'l-Hasan b. Muhammed Tâhir el-Fetûnî (ö. 1140/1727), *Şerhu's-Sahîfe*.⁸⁹

24. İbrâhim b. Muhammed Ma'sûm el-Kazvînî (ö. 1149/1736), *Şerhu's-Sahîfe*. Yazar, eserde yer alan bazı duaları şerhetmiştir.⁹⁰

⁷⁸ Kantûrî, *Keşfü'l-hucûb ve'l-estâr*, 342.

⁷⁹ Tahrânî, *ez-Zerî'a ilâ tesânîfi's-Şî'a*, 13/352.

⁸⁰ Tahrânî, *ez-Zerî'a ilâ tesânîfi's-Şî'a*, 13/357.

⁸¹ Tahrânî, *ez-Zerî'a ilâ tesânîfi's-Şî'a*, 13/355.

⁸² Tahrânî, *ez-Zerî'a ilâ tesânîfi's-Şî'a*, 13/351.

⁸³ Kantûrî, *Keşfü'l-hucûb ve'l-estâr*, 341.

⁸⁴ Kantûrî, *Keşfü'l-hucûb ve'l-estâr*, 342.

⁸⁵ Tahrânî, *ez-Zerî'a ilâ tesânîfi's-Şî'a*, 13/354.

⁸⁶ Tahrânî, *ez-Zerî'a ilâ tesânîfi's-Şî'a*, 13/358; 24/359.

⁸⁷ Kantûrî, *Keşfü'l-hucûb ve'l-estâr*, 341.

⁸⁸ Tahrânî, *ez-Zerî'a ilâ tesânîfi's-Şî'a*, 13/350.

⁸⁹ Emîn, *A'yânü's-Şî'a*, 7/342.

⁹⁰ Tahrânî, *ez-Zerî'a ilâ tesânîfi's-Şî'a*, 13/346.

1.1.3. Kütüb-i Erbaa Şerhleri

Kütüb-i Erbaa; el-Kâfi,⁹¹ *Men lâ yahduruhü 'l-fakîh*,⁹² *Tehzîbü 'l-ahkâm*⁹³ ve *el-İstibsâr fî ma'htülüfe mine 'l-ahbâr*⁹⁴ adlı eserler için kullanılan bir ifadedir. Bu tabir, Ehl-i sünnet hadisçilerinin daha önce tamamladıkları *Kütüb-i Sitte*'ye alternatif olarak düşünülmüş olabilir.⁹⁵ Şîa hadis tarihinin gaybet⁹⁶ döneminin hemen başında yazılan ilk geniş hacimli eserler olarak kabul edilen *Kütüb-i Erbaa*, aynı zamanda İmâmiyye anlayışının en muteber fıkıh ve akaid kaynaklarıdır.⁹⁷ Bundan dolayı önce bu eserler kısaca tanıtılacak ve daha sonra onların şerhlerine yer verilecektir.

1.2.3.1. el-Kâfi

el-Kâfi, Muhammed b. Ya'kûb el-Küleynî (ö. 329/941) tarafından tasnif edilmiştir. Eserin yazılış amacı, Şîa'nın içerisinde bulunduğu ilmî ve fikrî buhrandan çıkmasına yardımcı olmak ve onların dinî her konuda imamların rehberliğinde hareket etmesini sağlamaktır.⁹⁸ Şîi ulemâ, *el-Kâfi*'nin diğer hadis kitaplarından üstün olduğu hususunda ittifak hâlinde dirler.⁹⁹ *el-Kâfi*, itikâdla ilgili rivayetlerin yer aldığı *Usûl*, fıkha dair ahbârın bulunduğu *Fürû'* ve Küleynî'ye ait olup olmadığı ihtilaflı *Ravza* olmak üzere üç kısımdan meydana gelmiştir.¹⁰⁰ *el-Kâfi*, yirmi yıllık bir zaman zarfında yazılmış olup otuz dört kitap, üç yüz yirmi altı bâb ve on altı bin yüz doksan dokuz hadisten oluşmuştur.¹⁰¹

⁹¹ Muhammed b. Ya'kûb b. İshâk el-Küleynî, *el-Kâfi*, thk. Kısmü İhyâ'i't-Türâs Merkezü Bühûsi Dâri'l-Hadîs (Kum: Dâru'l-Hadîs, 1387 HŞ/1429).

⁹² Sadûk Muhammed b. Alî b. Hüseyin b. Bâbeveyh el-Kummî, *Men lâ yahduruhü 'l-fakîh*, tsh. Hüseyin el-A'lemî (Beyrut: Müessesetü'l-A'lemî li'l-Matbûât, 1406/1986).

⁹³ Muhammed b. el-Hasen b. Alî et-Tûsî, *Tehzîbü 'l-ahkâm fî şerhi 'l-Mukni'a*, thk. Hasan el-Mûsevî (Tahran: Dâru'l-Kütübî'l-İslâmiyye, 1390 HŞ/2011).

⁹⁴ Muhammed b. el-Hasen b. Alî et-Tûsî, *el-İstibsâr fî ma'htülüfe mine 'l-ahbâr*, tsh. Alî Ekber el-Gaffârî (Kum: Dâru'l-Hadîs, 1422/1380 HŞ).

⁹⁵ İlyas Üzümlü, "Kütüb-i Erbaa", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2003), 27/4.

⁹⁶ Detaylı bilgi için bk. Cemil Hakyemez, *Şîa'da Gaybet İnancı ve Gaip On İkinci İmam el-Mehdî* (İstanbul: İSAM Yayınları, 2016), 28.

⁹⁷ Geniş bilgi için bk. Özpınar, *Şîi Hadîs Tarihi*, 395-460.

⁹⁸ Özpınar, *Şîi Hadîs Tarihi*, 420-422.

⁹⁹ Tahrânî, *ez-Zerî'a ilâ tesânîfi 'ş-Şî'a*, 13/94.

¹⁰⁰ Abdülhâdî Fazlî, *Usûlü 'l-hadîs* (Beyrut: Merkezü'l-Gadîr, 1430/2009), 82; Kutluay, *İmâmiyye Şîası'na Göre Cerh ve Ta'dîl*, 127; Kuzudişli, *Şîa ve Hadis*, 408.

¹⁰¹ Fazlî, *Usûlü 'l-hadîs*, 82; Kutluay, *İmâmiyye Şîası'na Göre Cerh ve Ta'dîl*, 128.

Şerhlerine gelince; *el-Kâfi*'nin *Usûl*, *Fürû'* ve *Ravza* bölümlerine dair çok sayıda şerh, hâşiye ve ta'lik telif edilmiştir.¹⁰²

1. Nasîruddîn Muhammed b. Muhammed et-Tûsî (ö. 672/1274), *Şerhu Usûli'l-Kâfi*.¹⁰³

2. Muhammed Ali b. Muhammed Belâgî (ö. 1000/1592), *Şerhu Usûli'l-Kâfi*.¹⁰⁴

3. Hüseyin b. Muhammed el-Kerekî (ö. 1001/1593), *Şerhu Ravzati'l-Kâfi*.¹⁰⁵

4. Muhammed Emîn el-Esterâbâdî (ö. 1033/1624), *el-Hâşiye 'alâ Usûli'l-Kâfi*.¹⁰⁶

5. Dâmâd Muhammed Bâkır el-Esterâbâdî (ö. 1041/1631), *er-Revâhişü's-semâviyye fî şerhi'l-ehâdîsi'l-İmâmiyye*. Dâmâd, şerhin başlangıcında farklı bir metot benimseyerek şerhi bırakmış ve otuz dokuz reşha kaleme almıştır. O, bunlarda *dirâyetü'l-hadîs*, râvilerin durumları, usûl-ü fıkha dair bazı konuları açıklamış ve daha sonra da *Usûl* bölümünün her bâbından seçtiği hadisleri, hadislerin ise belirli bölümlerini şerhetmiştir.¹⁰⁷ Bundan dolayı eser, *el-Kâfi*'nin şerhi üzerine bir mukaddime hükmünde kabul edilmiştir.¹⁰⁸

6. Sadruddîn eş-Şîrâzî (ö. 1050/1641), *Şerhu'l-Kâfi*.¹⁰⁹ Akıl ve nakli birleştiren bir kişi olarak temâyüz etmiş olan Molla Sadrâ, uzmanlık alanı felsefe olmasına rağmen *Usûl* rivayetlerinin senedlerinde yer alan ricalle ilgili bilgilere yer verdiği, felsefî mufassal bir şerh yazmıştır. Eser Ehl-i beyt kanalıyla gelen rivayetleri ve müfessirlerin âyetlere dair sözlerini de içermektedir.¹¹⁰

7. Muhammed Sâlih el-Mâzenderânî, (ö. 1081/1670), *Şerhu'l-Kâfi*.¹¹¹ Bu kitapta Molla Sadrâ'nın şerhine yönelik eleştiriler yer almıştır.¹¹² Ayrıca müellifin *Şerhu Ravzati'l-Kâfi* adlı *Ravza* şerhi de vardır.¹¹³

¹⁰² Kantûrî, *Keşfü'l-hucûb ve'l-estâr*, 347-348; Tahrânî, *ez-Zerî'a ilâ tesânîfi's-Şi'a*, 6/179-184/13/94-100, 296-297; 14/26-29; Gaffâr, *el-Küleynî ve'l-Kâfi*, 443-452; Maârif, “Şîa'da Hadis Eserleri Üzerine Yazılan Şerh ve Haşiyeler”, 377; Şengezer, *el-Küleynî ve el-Kâfi Adlı Eseri*, 33-38.

¹⁰³ Süheyl el-Hüseynî, *el-Hâce Nasîruddîn et-Tûsî* (Beyrut: Ma'hedü'l-Ma'ârifî'l-Hikemiyye, 1426/2005), 109.

¹⁰⁴ Tahrânî, *ez-Zerî'a ilâ tesânîfi's-Şi'a*, 13/98.

¹⁰⁵ Tahrânî, *ez-Zerî'a ilâ tesânîfi's-Şi'a*, 13/296.

¹⁰⁶ Muhammed Emîn el-Esterâbâdî, *Hâşiye 'alâ Usûli'l-Kâfi*, thk. Alî el-Fâzılî (Kum: Dâru'l-Hadîs, 1429/1387 HŞ); Kantûrî, *Keşfü'l-hucûb ve'l-estâr*, 348.

¹⁰⁷ Tahrânî, *ez-Zerî'a ilâ tesânîfi's-Şi'a*, 11/357; Hüdâyârî - Pûrekber, *Târîh-i Hadîs-i Şi'a*, 436.

¹⁰⁸ Maârif, “Şîa'da Hadis Eserleri Üzerine Yazılan Şerh ve Haşiyeler”, 377.

¹⁰⁹ Sadruddîn eş-Şîrâzî, *Şerhu Usûli'l-Kâfi*, thk. Muhammed Hâcevî (Tahrân: Müessesetü Mütâli'ât-i Tahkîkât-i Ferhengî, 1383 HŞ/2004); Kantûrî, *Keşfü'l-hucûb ve'l-estâr*, 348.

¹¹⁰ Hüdâyârî - Pûrekber, *Târîh-i Hadîs-i Şi'a*, 420.

¹¹¹ Muhammed Sâlih el-Mâzenderânî, *Şerhu Usûli'l-Kâfi*, thk. Alî Âşûr (Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 1429/2008); Kantûrî, *Keşfü'l-hucûb ve'l-estâr*, 347.

¹¹² Maârif, “Şîa'da Hadis Eserleri Üzerine Yazılan Şerh ve Haşiyeler”, 377.

¹¹³ Tahrânî, *ez-Zerî'a ilâ tesânîfi's-Şi'a*, 13/297.

8. Rafiuddîn Muhammed b. Haydar en-Nâînî (ö. 1082/1671), *el-Hâşiye alâ Usûli'l-Kâfi*.¹¹⁴ *el-Kâfi*'nin *Usûl* bölümü üzerine yazılmış nispeten muhtasar bir haşiyedir.¹¹⁵

9. Halîl b. Gâzî el-Kazvînî'nin (ö. 1089/1678), *Usûl* bölümüne dair Farsça olarak kaleme aldığı *es-Sâfi fi şerhi'l-Kâfi* ve *el-Kâfi* üzerine yazdığı Arapça *eş-Şâfi fi şerhi'l-Kâfi* adlı iki şerhi bulunmaktadır.¹¹⁶ Müellif, *es-Sâfi* adlı şerhinde ana metni “asl” başlığı altında Arapça verirken, “şerh” başlığı altında Farsça tercümesini ve açıklamasını zikretmiştir. O, şerhte özellikle kelimelerin dil ve i'râb analizlerine de işaret etmiştir. *es-Sâfi* mufassal, *eş-Şâfi* mezcî üslûpla yazılmıştır.¹¹⁷

10. Muhammed Hüseyin b. Kâryâğdî (ö. 1089/1678), *el-Bidâ'atü'l-müzcâh. Ravza*'nın şerhidir.¹¹⁸

11. Feyz-i Kâşânî (ö. 1090/1679), *el-Vâfi*.¹¹⁹ Her ne kadar el-Gaffâr, *el-Kâfi* şerhleri arasında adına yer verse de eserde müellif, *Kütüb-i Erbaa*'daki tekrarlar hariç tüm rivayetleri yeni dizim, açıklama ve şerhlerle bir araya toplamıştır.¹²⁰

12. Muhammed Ma'sûm b. Emîr el-Kazvînî (ö. 1091/1680), *Şerhu Usûli'l-Kâfi*.¹²¹

13. Rafiuddîn Muhammed b. Muhammed Mü'min el-Geylânî (ö. XI./XVII. yüzyıl), *ez-Zerî'a ilâ hâfizi's-Şerî'a*.¹²²

14. Şerefüddîn Muhammed Meczûb et-Tebrîzî (ö. XI./XVII. yüzyıl), *el-Hedâyâ li-Şi'ati e'immeti'l-Hüdâ*.¹²³

15. Ali b. Muhammed b. Cemâlüddîn el-Hasen (ö. 1103/1692), *ed-Dürü'l-manzûm min kelâmi'l-ma'sûm*.¹²⁴ *Usûl* üzerine “kavlühû” başlıkları altında yazılmış bir şerhtir. Bu şerhte sadece akıl ve ilim bölümlerine yer verilmiştir. Müellife ait bir diğer eser ise *ed-Dürü'l-*

¹¹⁴ Rafiuddîn Muhammed Haydar en-Nâînî, *el-Hâşiye alâ Usûli'l-Kâfi*, thk. Muhammed Hüseyin ed-Dirâyetî (Kum: Dâru'l-Hadîs, 1428/1386 HŞ); Tahrânî, *ez-Zerî'a ilâ tesânîfi's-Şi'a*, 14/27.

¹¹⁵ Hüdâyârî - Pürekber, *Târîh-i Hadîs-i Şi'a*, 437.

¹¹⁶ Halîl el-Kazvînî, *eş-Şâfi fi şerhi Usûli'l-Kâfi*, thk. Muhammed Hüseyin ed-Dirâyetî (Kum: Dâru'l-Hadîs, 1429/1387 HŞ); Maârif, “Şîa'da Hadis Eserleri Üzerine Yazılan Şerh ve Haşiyeler”, 377.

¹¹⁷ Hüdâyârî - Pürekber, *Târîh-i Hadîs-i Şi'a*, 422.

¹¹⁸ Muhammed Hüseyin b. Kâryâğdî, *el-Bidâ'atü'l-müzcâh*, thk. Hamîd el-Ahmedî el-Cülfâi (Kum: Dâru'l-Hadîs, ts.); Gaffâr, *el-Küleynî ve'l-Kâfi*, 448.

¹¹⁹ Muhammed Muhsin el-Feyzu'l-Kâşânî, *Kitâbü'l-Vâfi*, thk. Ziyâüddîn Hüseyinî (İsfahan: Mektebetü'l-İmam Emîri'l-Mü'minîn, 1430/2009); Gaffâr, *el-Küleynî ve'l-Kâfi*, 445.

¹²⁰ Nasirî, *Hadis İlimlerine Giriş*, 85.

¹²¹ Tahrânî, *ez-Zerî'a ilâ tesânîfi's-Şi'a*, 13/100.

¹²² Rafiuddîn Muhammed b. Muhammed Mü'min el-Geylânî, *ez-Zerî'a ilâ hâfizi's-Şerî'a*, thk. Muhammed Hüseyin ed-Dirâyetî (Kum: Dâru'l-Hadîs, 1431/1389 HŞ); Tahrânî, *ez-Zerî'a ilâ tesânîfi's-Şi'a*, 10/27.

¹²³ Muhammed Meczûb et-Tebrîzî, *el-Hedâyâ li-Şi'ati e'immeti'l-Hüdâ*, thk. Muhammed Hüseyin ed-Dirâyetî - Gulâm Hüseyin el-Kaysariyâhâ (Kum: Dâru'l-Hadîs, 1431/1389 HŞ); Tahrânî, *ez-Zerî'a ilâ tesânîfi's-Şi'a*, 25/161.

¹²⁴ Kantûrî, *Keşfü'l-hucûb ve'l-estâr*, 348.

mensûr'dur. Mücmel ve müşkil hadislerin şerhini içeren kitap, çok faydalı bir çalışma olarak değerlendirilmiştir.¹²⁵

16. Ni'metullah el-Cezâirî (ö. 1112/1701), *Şerhu Ravzati'l-Kâfi*.¹²⁶

17. İsmâîl Hâtûnâbâdî (ö. 1116/1704), *Şerhu Usûli'l-Kâfi*.¹²⁷

18. Muhammed Hâdî b. Muhammed Sâlih el-Mâzenderânî (ö. 1120/1708), *Şerhu Fûrû'î'l-Kâfi*.¹²⁸

1.2.3.2. Men lâ yahduruhü'l-fakîh

Muhammed b. Ali b. Hüseyin b. Mûsâ b. Bâbeveyh el-Kummî diğer adıyla Şeyh Sadûk'un (ö. 381/991) *Kütüb-i Erbaa*'nın ikincisi kabul edilen ve *el-Fakîh* ismiyle anılan eseridir.¹²⁹ Gaybet döneminde imama ulaşamayacak ve ona danışamayacak olan Şîa'nın, bu ihtiyacını karşılamak üzere sünen tarzında tertip edilmiş olan eser, sadece fikhî rivayetleri içermektedir. Musannif, eserini dört kısma ve beş yüz altmış altı bâba ayırmıştır.¹³⁰ Kitapta yer alan hadislerin sayısı ile ilgili farklı görüşler mevcut olmasına rağmen ittifak edilen sayı beş bin dokuz yüz altmış üçtür.¹³¹ Bunun sebebi ise müellife ait fetvâların da hadislerle beraber sayılmasıdır.¹³² Şerhlerine gelince;

1. Muhammed b. el Hüseyin el-Hârisî (ö. 1030/1621), *Şerhu Men lâ yahduruhü'l-fakîh*.¹³³

2. Muhammed b. Cemâlüddîn el-Hasen (ö. 1030/1621), *Me'âhidü't-tenbîh*.¹³⁴

3. Murâd b. Ali Hân et-Tefrîşî (ö. 1051/1641), *et-Ta'likâtü's-Seccâdiyye*. "Kavlühû" başlığı altında pek çok rivayet ve bölümleri açıklayan muhtasar bir hâşiye ve şerhtir.¹³⁵

4. Muhammed Takî el-Meclisî (ö. 1070/1659), *Ravzatü'l-müttekîn*¹³⁶ ve Farsça *Levâmi' Sahibkırânî* olmak üzere iki şerhi vardır.¹³⁷

¹²⁵ Hüdâyârî - Pûrekber, *Târih-i Hadîs-i Şî'a*, 428.

¹²⁶ Tahrânî, *ez-Zerî'a ilâ tesânîfi's-Şî'a*, 13/297.

¹²⁷ Gaffâr, *el-Küleynî ve'l-Kâfi*, 444.

¹²⁸ Muhammed Hâdî b. Muhammed Sâlih el-Mâzenderânî, *Şerhu Fûrû'î'l-Kâfi*, thk. Muhammed Cevâd el-Mahmûdî - Muhammed Hüseyin ed-Dirâyetî (Kum: Dâru'l-Hadîs, 1431/1389 HŞ); Tahrânî, *ez-Zerî'a ilâ tesânîfi's-Şî'a*, 14/28.

¹²⁹ Tahrânî, *ez-Zerî'a ilâ tesânîfi's-Şî'a*, 22/232; Kutluay, *İmâmiyye Şîası'na Göre Cerh ve Ta'dîl*, 131.

¹³⁰ Özpınar, *Şîi Hadîs Tarihi*, 439; Kutluay, *İmâmiyye Şîası'na Göre Cerh ve Ta'dîl*, 131.

¹³¹ Özpınar, *Şîi Hadîs Tarihi*, 434.

¹³² Üzümlü, "Kütüb-i Erbaa", 5.

¹³³ Tahrânî, *ez-Zerî'a ilâ tesânîfi's-Şî'a*, 14/94.

¹³⁴ Tahrânî, *ez-Zerî'a ilâ tesânîfi's-Şî'a*, 14/94.

¹³⁵ Tahrânî, *ez-Zerî'a ilâ tesânîfi's-Şî'a*, 4/223; Hüdâyârî - Pûrekber, *Târih-i Hadîs-i Şî'a*, 428.

5. Muhammed Sâlih el-Mâzenderânî (ö. 1081/1670), *Şerhu Men lâ yahduruhü'l-fakîh*.¹³⁸

6. Muhammed Sâlih b. Abdülvâsi' el-Hâtûnâbâdî (ö. 1126/1714), *Şerhu Men lâ yahduruhü'l-fakîh*.¹³⁹

1.2.3.3. Tehzîbü'l-ahkâm

Kitap, Şeyhu't-Tâ'ife diye meşhur olan Muhammed b. Hasan b. Ali et-Tûsî'nin (ö. 460/1067) eseri olup Şîî hadis literatüründe *Tehzîb* adıyla bilinmektedir.¹⁴⁰ O, eserinde Şeyh Müfid'in (ö. 413/1022) *el-Mukni'a* adlı fıkıh kitabını şerhetmeyi düşünmüştür.¹⁴¹ Bundan dolayı *Tehzîb*'de ahkâma dair hadisler yer almış ve o fıkıh konularına göre tertip edilmiştir. Eser, üç yüz doksan üç bâb ve on üç bin beş yüz doksan hadisten müteşekkildir.¹⁴² *Tehzîb*'in yazılma amacı, diğer kitaplar gibi fikhî delilleri ve hadisleri toplamak değildir. Aksine onun telifinde Şîî rivayetlerde birbirine zıt pek çok hadis bulunduğu şeklindeki iddialara cevap vermek ve Şîî akideyi savunmak gibi kelâmî bir gâye vardır.¹⁴³ Şeyh Tûsî, *Tehzîb*'i planladığı şekilde *el-Mukni'a*'nın şerhi olarak bitirememiştir.¹⁴⁴ Kanaatimizce kitap, ilk dönemden itibaren Şîa içerisinde hadis şerhçiliğine dair bir gayretin olduğunu göstermesi bakımından önemlidir.

Esere yazılan şerhler;

1. Nurullah b. Şerîf el-Hüseynî (ö. 1019/1610), *Tehzîbü'l-ikmâm*.¹⁴⁵
2. Abdullah b. el-Hüseyn et-Tüsterî (ö. 1021/1612), *Şerhu't-Tehzîb*.¹⁴⁶
3. Muhammed b. Cemâlüddîn el-Hasen (ö. 1030/1621), *Şerhu Tehzîbi'l-ahkâm*.¹⁴⁷
4. Muhammed Emîn el-Esterâbâdî (ö. 1033/1624), *Şerhu't-Tehzîb*.¹⁴⁸

¹³⁶ Muhammed Takî b. Maksûd Alî el-Meclisî, *Ravzatü'l-müttekîn*, thk. Lecnetü't-Tahkîk fî Müesseseti Dâri'l-Kitâbi'l-İslâmî (Kum: Dâru'l-Kütübi'l-İslâmî, 1429/2008).

¹³⁷ Kantûrî, *Keşfü'l-hucûb ve'l-estâr*, 356.

¹³⁸ Kantûrî, *Keşfü'l-hucûb ve'l-estâr*, 356.

¹³⁹ Tahrânî, *ez-Zerî'a ilâ tesânîfi's-Şî'a*, 14/94.

¹⁴⁰ Tahrânî, *ez-Zerî'a ilâ tesânîfi's-Şî'a*, 4/504; Kutluay, *İmâmiyye Şîası'na Göre Cerh ve Ta'dîl*, 134.

¹⁴¹ Üzümlü, "Kütüb-i Erbaa", 5;

¹⁴² Tahrânî, *ez-Zerî'a ilâ tesânîfi's-Şî'a*, 4/504; Kutluay, *İmâmiyye Şîası'na Göre Cerh ve Ta'dîl*, 134.

¹⁴³ Emîn, *A'yânü's-Şî'a*, 9/161. Ayrıca bk. Özpınar, *Şîî Hadîs Tarihi*, 451.

¹⁴⁴ Üzümlü, "Kütüb-i Erbaa", 5.

¹⁴⁵ Kantûrî, *Keşfü'l-hucûb ve'l-estâr*, 329.

¹⁴⁶ Tahrânî, *ez-Zerî'a ilâ tesânîfi's-Şî'a*, 13/157.

¹⁴⁷ Kantûrî, *Keşfü'l-hucûb ve'l-estâr*, 329.

¹⁴⁸ Tahrânî, *ez-Zerî'a ilâ tesânîfi's-Şî'a*, 13/156.

5. Abdüllatîf b. Ali el-Câmi'î (ö. 1050/1640), *Şerhu't-Tehzîb*.¹⁴⁹

6. Muhammed Takî el-Meclisî (ö. 1070/1659), *İhyâ'u'l-ehâdis*.¹⁵⁰

7. Abdullah b. Muhammed Takî el-Meclisî (ö. 1084/1673), *Şerhu't-Tehzîb*.¹⁵¹

8. Muhammed Tâhir el-Kummî (ö. 1098/1687), *Hüccetü'l-İslâm fî şerhi Tehzîbi'l-ahkâm*. Eserde şerh bölümüne başlamadan önce Fıkıh usulü ve Kelâma dair bir mukaddime yer almıştır.¹⁵²

9. Muhammed b. el-Hasen eş-Şîrvânî (ö. 1099/1688), *Şerhu't-Tehzîb*.¹⁵³

10. Ni'metullah el-Cezâirî (ö. 1112/1701), *Maksûdü'l-enâm*. On iki ciltlik geniş bir şerhtir. Müellif, daha sonra bu eseri *Gâyetü'l-merâm fî şerhi Tehzîbi'l-ahkâm* adıyla sekiz cilt olarak ihtisar etmiştir. Ona ait bir diğer şerh ise *Gâyetü'l-merâm*'ın muhtasarı olan *Kenzü't-tâlib ve vesiletü'r-râgıb*'tır. Bu eserin giriş kısmında hadisin anlamı ve hadis ilimlerine dair bir bölüm yer almıştır.¹⁵⁴

11. Ahmed b. İsmâil el-Cezâirî (ö. 1151/1738), *Şerhu Tehzîbi'l-ahkâm*.¹⁵⁵

1.2.3.4. el-İstibsâr fî ma'htülife mine'l-ahbâr

Şeyh Tûsî'ye ait olan eser, *Tehzîb*'in muhtasarı gibidir ve aynı şekilde tertip edilmiştir.¹⁵⁶ Fikhî hadisleri ihtiva eden kitap, ilk iki cüzü ibadetlere, üçüncü cüzü ise ahkâma dair olmak üzere üç bölümden müteşekkildir. *el-İstibsâr*'da yer alan bâb ve hadislerin sayısı hususunda farklı görüşler vardır.¹⁵⁷ *el-İstibsâr*, birbiriyle ihtilâflı ve çelişkili görünen hadisler arasındaki tenâkuzu gidermeye çalışan *ihtilâfû'l-hadîs* eserlerine çok benzemektedir.¹⁵⁸ Bu yönüyle Şîa hadis tarihinde daha önce yapılmayan bir çalışma ortaya konmuştur.¹⁵⁹ Şerhlerine gelince;

¹⁴⁹ Tahrânî, *ez-Zerî'a ilâ tesânîfi's-Şî'a*, 13/157.

¹⁵⁰ Kantûrî, *Keşfü'l-hucüb ve'l-estâr*, 329.

¹⁵¹ Tahrânî, *ez-Zerî'a ilâ tesânîfi's-Şî'a*, 13/157.

¹⁵² Kantûrî, *Keşfü'l-hucüb ve'l-estâr*, 330; Hüdâyârî - Pûrekber, *Târîh-i Hadîs-i Şî'a*, 428.

¹⁵³ Tahrânî, *ez-Zerî'a ilâ tesânîfi's-Şî'a*, 13/157.

¹⁵⁴ Kantûrî, *Keşfü'l-hucüb ve'l-estâr*, 328; Tahrânî, *ez-Zerî'a ilâ tesânîfi's-Şî'a*, 13/158; Hüdâyârî - Pûrekber, *Târîh-i Hadîs-i Şî'a*, 424.

¹⁵⁵ Kantûrî, *Keşfü'l-hucüb ve'l-estâr*, 329. Eserin diğer şerhleri için bk. Tahrânî, *ez-Zerî'a ilâ tesânîfi's-Şî'a*, 13/155-159; Zeliha Ülkühan Aybay, *İmâmîyye Şîası'nda İhtilâfû'l-Hadîs-Takiyye İlişkisi (Şeyh Tûsî'nin el-İstibsâr'ı Özetinde)* (İzmir, İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans tezi, 2018), 23-24.

¹⁵⁶ Üzümlü, "Kütüb-i Erbaa", 5.

¹⁵⁷ Tahrânî, *ez-Zerî'a ilâ tesânîfi's-Şî'a*, 2/14.

¹⁵⁸ Kutluay, *İmâmîyye Şîası'na Göre Cerh ve Ta'dil*, 136.

¹⁵⁹ Özpınar, *Şîi Hadîs Tarihi*, 455.

1. Muhammed b. Cemâlüddîn el-Hasen (ö. 1030/1621), *İstiksâ'ü'l-i'tibâr fî şerhi'l-İstibsâr*.¹⁶⁰ Müellif, bu şerhte önce hadisin senedi sonra ise metni üzerine kanaatlerini yazmıştır.¹⁶¹

2. Muhammed Emîn el-Esterâbâdî (ö. 1033/1624), *Şerhu'l-İstibsâr*.¹⁶²

3. Dâmâd Muhammed Bâkır el-Esterâbâdî (ö. 1041/1631), *Şerhu'l-İstibsâr*.¹⁶³

4. Abdüllatîf b. Ali el-Câmi'î (ö. 1050/1640), *Câmi'u'l-ahbâr*.¹⁶⁴

5. Abdürreşîd b. Nûreddîn et-Tüsterî (ö. 1078/1667), *Şerhu'l-İstibsâr*.¹⁶⁵

6. Ahmed b. Zeynelâbidîn Alevî (ö. XI./XVII. yüzyıl), *Menâhicü'l-ahbâr fî Şerhi'l-İstibsâr*. Orta hacimde bir şerh olup “kavlühû” başlığı altında ricâl, sened ve rivayete dair çok sayıda faydalı bilgiler içermektedir.¹⁶⁶

7. Ni'metullah el-Cezâirî (ö. 1112/1701), *Keşfü'l-esrâr fî şerhi'l-İstibsâr*.¹⁶⁷

8. Muhammed Sâlih b. Abdülvâsi' el-Hâtûnâbâdî (ö. 1126/1714), *Şerhu'l-İstibsâr*.¹⁶⁸

9. Kâsım b. Muhammed el-Kâzımî (ö. 1100/1689'dan sonra), *Şerhu'l-İstibsâr*.¹⁶⁹

1.1.4. Tevhîd

Şeyh Sadûk, Şîî itikadıyla ilgili olarak yazdığı *Risâletü'l-i'tikâdât*'ta ileri sürdüğü görüşlerinden ötürü Mu'tezile kelâmcılarının şiddetli hücumlarına mâruz kalmıştır. Bundan dolayı bu eseri tamamlayıcı mahiyette bir kitap yazmak istemiştir.¹⁷⁰ Onun *et-Tevhîd*'i telif etmesindeki ikinci belki de en önemli sebep ise muhâliflerin Şîî kaynaklarda rastladıkları ahbârın künhüne vâkıf olmadan Şîîler'i teşbih ve cebirle ithamları, aynı zamanda onlar arasında kafa karışıklığına sebebiyet verecek fikirleri yayarak Şîîler'in imamı inkâr etmeleri

¹⁶⁰ Hafîdü's-Şehîdi's-Sânî Muhammed b. Hasan b. Zeyniddîn, *İstiksâ'ü'l-i'tibâr fî şerhi'l-İstibsâr*, thk. Lecnetü't-Tahkîk (Kum: Müessesetü Âl-i Beyt li-İhyâ'i-t-Türâs, 1419/1998). Kantûrî, *Keşfü'l-hucûb ve'l-estâr*, 321.

¹⁶¹ Hüdâyârî - Pûrekber, *Târîh-i Hadîs-i Şî'a*, 427.

¹⁶² Tahrânî, *ez-Zerî'a ilâ tesânîfi's-Şî'a*, 13/83.

¹⁶³ Kantûrî, *Keşfü'l-hucûb ve'l-estâr*, 321.

¹⁶⁴ Tahrânî, *ez-Zerî'a ilâ tesânîfi's-Şî'a*, 13/85.

¹⁶⁵ Tahrânî, *ez-Zerî'a ilâ tesânîfi's-Şî'a*, 13/84.

¹⁶⁶ Hüdâyârî - Pûrekber, *Târîh-i Hadîs-i Şî'a*, 427.

¹⁶⁷ Ni'metullâh el-Cezâirî, *Keşfü'l-esrâr fî şerhi'l-İstibsâr*, thk. Tayyib el-Mûsevî el-Cezâirî (Kum: Müessesetü Dâri'l-Kitâb, 1408/1987); Kantûrî, *Keşfü'l-hucûb ve'l-estâr*, 322.

¹⁶⁸ Tahrânî, *ez-Zerî'a ilâ tesânîfi's-Şî'a*, 13/84.

¹⁶⁹ Kantûrî, *Keşfü'l-hucûb ve'l-estâr*, 321. Eser üzerine yapılan diğer şerhler için bk. Tahrânî, *ez-Zerî'a ilâ tesânîfi's-Şî'a*, 13/83-87.

¹⁷⁰ Mustafa Öz, “İbn Bâbeveyh Şeyh Sadûk”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1999), 19/347.

ve Allah'ın yolundan uzaklaşmaları için gayret sarf etmeleridir.¹⁷¹ Eser özellikle Şîî ulemânın tevhide dair yorumlarını ortaya koyan bir çalışmadır.¹⁷² Şerhlerine gelince;

Muhammed Bâkır b. Muhammed Mü'min es-Sebzevârî (ö. 1090/1679), *Şerhu Tevhîdi's-Sadûk*.¹⁷³

Saîd b. Muhammed b. Muhammed el-Kummî (ö. 1103/1692), *Şerhu Tevhîdi's-Sadûk*.¹⁷⁴ Tevhid üzerine yapılmış dört bölümden oluşan tasavvufî ve felsefî mufasssal bir şerhtir.¹⁷⁵

Ni'metullah el-Cezâirî (ö. 1112/1701), *Nûru'l-berâhîn ev Enîsü'l-vahîd fî şerhi't-Tevhîd*.¹⁷⁶ Muhtasar ve mezcî bir şerh olup edebî ve kelâmî konuları ele almıştır.¹⁷⁷

1.1.5. Kırk Hadis

İmâmiyye âlimleri, Sünnî kaynaklardaki rivayetleri¹⁷⁸ andıran ve kırk hadis öğrenip nakletmeye teşvik eden, hatta bu kırk hadisi birer birer sayan¹⁷⁹ rivayetlerden aldıkları ilhamla Hz. Ali'nin, Hz. Fâtıma'nın, Ehl-i beyt'in, on iki imamın, fakir ve sâlih kişilerin menâkıbı, Resûl-i Ekrem'in Hz. Ali'ye vasiyeti, ayaklara mesh, imâmet, ahkâm, ahlâk ve ilim gibi konularda *Erba'ûn Hadîs* adıyla manzûm ve mensûr pek çok eser meydana getirmiş, bunların

¹⁷¹ Ayrıca bk. Sadûk Muhammed b. Alî b. Hüseyin b. Bâbeveyh el-Kummî, *et-Tevhîd*, thk. Hâşim el-Hüseyinî et-Tahrânî (Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, ts.), 17.

¹⁷² Öz, "İbn Bâbeveyh Şeyh Sadûk", 347.

¹⁷³ Tahrânî, *ez-Zerî'a ilâ tesânîfi's-Şî'a*, 13/153.

¹⁷⁴ Saîd Muhammed b. Muhammed el-Kummî, *Şerhu Tevhîdi's-Sadûk*, thk. Necefkalî Habîbî (Tahrân: Müessesetü't-Tıbbâ'ati ve'n-Neşr, 1410/1373 HŞ); Tahrânî, *ez-Zerî'a ilâ tesânîfi's-Şî'a*, 13/153.

¹⁷⁵ Hüdâyârî - Pürekber, *Târîh-i Hadîs-i Şî'a*, 429.

¹⁷⁶ Ni'metullâh el-Cezâirî, *Nûru'l-berâhîn ev Enîsü'l-vahîd fî şerhi't-Tevhîd*, thk. Mehdî er-Recâî (Kum: Müessesetü'n-Neşri'l-İslâmî, 1430/2009). Bazı müellifler, eseri iki farklı kitap kabul etmişlerdir. Maârif, "Şîa'da Hadis Eserleri Üzerine Yazılan Şerh ve Haşiyeler", 81. Bazıları da kitabı yanlış isimlendirmişlerdir. Tahrânî, *ez-Zerî'a ilâ tesânîfi's-Şî'a*, 2/368; 24/363; Tayyib el-Müsevî el-Cezâirî, "Mukaddime", *Keşfü'l-esrâr fî şerhi'l-İstisâr*, mlf. Ni'metullâh el-Cezâirî, thk. Tayyib el-Müsevî el-Cezâirî (Kum: Müessesetü Dâri'l-Kitâb 1408/1987), 1/117. Eserin doğru adlandırılması ve bu konudaki diğer görüşlerin değerlendirilmesi için bk. Mehdî er-Recâî, "Tercümetü's-Şârih", *Nûru'l-berâhîn ev Enîsü'l-vahîd fî şerhi't-Tevhîd*, mlf. Ni'metullâh el-Cezâirî, thk. Mehdî er-Recâî (Kum: Müessesetü'n-Neşri'l-İslâmî, 1430/2009), 1/32-33.

¹⁷⁷ Hüdâyârî - Pürekber, *Târîh-i Hadîs-i Şî'a*, 424.

¹⁷⁸ Sünnî kaynaklarda yer alan rivayetler hakkındaki değerlendirmeler için bk. Abdurrahmân b. Alî İbnü'l-Cevzî, *el-İlelû'l-mütenâhiye fî'l-ehâdisi'l-vâhiye*, nşr. Halîl Meys (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1403/1983), 1/119-129; M. Yaşar Kandemir, "Kırk Hadis", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2002), 25/470.

¹⁷⁹ Sadûk Muhammed b. Alî b. Hüseyin b. Bâbeveyh el-Kummî, *Emâli's-Sadûk*, thk. Hüseyin el-A'lemî (Beyrut: Müessesetü'l-A'lemî li'l-Matbûât, 1430/2009), 226; a.mlf., *el-Hisâl*, tsh. Alî Ekber el-Gaffârî (Kum: Müessesetü'n-Neşri'l-İslâmî, 1434/2013), 591-594.

bir kısmını şerhetmişlerdir. Bunlar arasında Hz. Ali'nin faziletiyle ilgili olanlar önemli bir yekûn tutmaktadır.¹⁸⁰ Şerhleri ise;

1. İbrâhim b. Süleymân el-Katîfî (ö. 950/1543), *Şerhu'l-Erba'îne hadîsên*.¹⁸¹
2. Muhammed Zamân es-Simnânî (ö. 1024/1615), *Şerhu'l-Erba'îne hadîsên*.¹⁸²
3. Bahâüddîn Muhammed b. el-Hüseyn el-Âmilî (ö. 1031/1622), *Şerhu'l-Erba'în*.¹⁸³
4. Muhammed Bâkır b. Muizzüddîn el-Hüseynî (ö. XI/XVII. yüzyıl), *Şerhu'l-Erba'în*.¹⁸⁴
5. Muhammed Saîd b. Muhammed el-Kummî (ö. 1103/1692), *el-Erba'üne hadîsen*.¹⁸⁵

1.1.6. Garîbü'l-Hadîs

Şîî hadis usûlcüleri tarafından hadis ilimlerinin önemli dallarından birisi olarak kabul edilen garîbü'l-hadîs,¹⁸⁶ Şîa'nın hadis tanımından hareketle Hz. Peygamber'e ve imamlara ait olan hadislerde anlaşılması zor olan, açıklamayı gerektiren kelimeleri/deyimleri şerhetmeyi konu edinen ilim dalı şeklinde tarif edilebilir.¹⁸⁷ Bu bağlamda İmamî düşüncüyü benimseyen müellifler tarafından garîbü'l-hadîs kitapları yazılmıştır. Çalışmanın üçüncü bölümünde de görüleceği üzere Şîa âlimleri, garîbü'l-hadîs hakkında kendi kitaplarından çok Sünnî müellifler tarafından yazılan eserlere itimat etmişlerdir. Bahse konu olan husus, Şîî kitaplarının Ehl-i sünnet'in kitapları düzeyinde olmaması ve Şîî âlimlerin garîbü'l-hadîs alanında çok gayret göstermemeleri ile açıklanabilir. Konuyla alâkalı Şîî eserlerin az olması, yazılı olanların günümüzde hâlâ basılmaması bu görüşü desteklemektedir.¹⁸⁸ Şerhleri ise;

1. Muhammed b. Ali b. Bâbeveyh es-Sadûk (ö. 381/991), *Garîbü hadîsi'n-Nebî ve Emîri'l-Mü'minîn*.¹⁸⁹ Eser *Ma'âni'l-ahbâr* adıyla neşredilmiştir.¹⁹⁰ Hattâbî'nin muasarı

¹⁸⁰ Kandemir, "Kırk Hadis", 470; Ayrıca bk. Kantûrî, *Keşfü'l-hucûb ve'l-estâr*, 34-37; Tahrânî, *ez-Zerî'a ilâ tesânîfi's-Şî'a*, 1/409-434; 13/69-70; Abdülkadir Karahan, *Türk-İslam Edebiyatında Kırk Hadis* (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1991), 93-135.

¹⁸¹ Tahrânî, *ez-Zerî'a ilâ tesânîfi's-Şî'a*, 1/410.

¹⁸² Tahrânî, *ez-Zerî'a ilâ tesânîfi's-Şî'a*, 13/69.

¹⁸³ Kantûrî, *Keşfü'l-hucûb ve'l-estâr*, 319.

¹⁸⁴ Kantûrî, *Keşfü'l-hucûb ve'l-estâr*, 319.

¹⁸⁵ Tahrânî, *ez-Zerî'a ilâ tesânîfi's-Şî'a*, 1/417.

¹⁸⁶ Şehîdû's-Sânî, *Şerhu'l-Bidâye fî ilmi'd-dirâye*, 46; Demirel, *Ehl-i Sünnet ile İmâmiye Şiası Arası Karşılaştırmalı Hadis İlimleri*, 139.

¹⁸⁷ Hüdâyârî - Pûrekber, *Târîh-i Hadîs-i Şî'a*, 429; Abdullah Aydın, *Hadis İstılahları Sözlüğü* (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2009), 86; Demirel, *Ehl-i Sünnet ile İmâmiye Şiası Arası Karşılaştırmalı Hadis İlimleri*, 138.

¹⁸⁸ Demirel, *Ehl-i Sünnet ile İmâmiye Şiası Arası Karşılaştırmalı Hadis İlimleri*, 144.

¹⁸⁹ Tahrânî, *ez-Zerî'a ilâ tesânîfi's-Şî'a*, 16/46.

olması hasebiyle Şeyh Sadûk'un eseri, Şîa'da erken dönemde yazılan ilk şerh denemelerinden birisi kabul edilebilir.

2. Fahrüddîn b. Muhammed et-Turayhî (ö. 1085/1674), Müellife ait, söz konusu alanla ilgili iki eser bulunmaktadır. Bunlardan birincisi, *Garîbü ehâdîsi'l-hâssa*¹⁹¹ olup *Garîbü'l-hadîs* adıyla basılmıştır.¹⁹² Diğeri de *Mecma'u'l-bahreyn ve matla'u'n-neyyireyn* adlı eserdir. Bu kitabın da aynı adla basımı yapılmıştır.¹⁹³

3. Feyz-i Kâşânî (ö. 1090/1679), *Garîbü hadîsi'l-Vâfi*.¹⁹⁴

5. Ni'metullah el-Cezâirî (ö. 1112/1701), *Garâ'ibü'l-ahbâr ve nevâdirü'l-âsâr*.¹⁹⁵ Müellif, eserinde kendi görüşüne göre içerisinde garib kelimeler bulunan rivayetleri, hadisleri şerhetmiştir. O, açıklanması gereken rivayetler için "beyân" ve "îzâh" başlıkları altında gerekli şerhi yapmıştır.¹⁹⁶

1.1.7. Diğer Eserlere Yapılan Şerhler

Yukarıda zikredilen *Nehcü'l-belâga*, *Sahîfetü's-Seccâdiyye*, *Kütüb-i Erbaa*, *et-Tevhîd*, Kırk hadis ve Garîbü'l-hadîs eserlerinin dışında şerhi yapılan kitaplar da vardır. Bunlar ise;

1. Muhammed Kâsım b. Muhammed (ö. 1100/1689'dan sonra). *Câmi'u esrari'l-ulemâ'* ya da *Câmi'u'l-ehâdîs ve'l-akvâl*. İbn Vendî¹⁹⁷ diye meşhur olan müellif, eserini Şeyh Tûsî'nin *el-İstîbâr*'ı üzerine bir şerh olarak düşünmüştür. Ancak o, *el-Kâfi*, *Men lâ yahduruhü'l-fakîh* ve *Tehzîbü'l-ahkâm* gibi mukaddimesinde zikrettiği eserlerde yer alan ahbârı da ona ilave etmiştir. Ayrıca İbn Vendî, şerhinde ulemânın ve fukahânın görüşlerini

¹⁹⁰ Sadûk Muhammed b. Alî b. Hüseyin b. Bâbeveyh el-Kummî, *Ma'âni'l-ahbâr*, thk. Alî Ekber el-Gaffârî (Beyrut: Dâru'l-Ma'rife li't-Tibâ' ve'n-Neşr, 1399/1979); Ca'fer es-Sübhânî, *Usûlü hadîs ve ahkâmühû fî 'ilmi'd-dirâye* (Beyrut: Daru Cevâdi'l-E'imme, 1433/2012), 76.

¹⁹¹ Tahrânî, *ez-Zerî'a ilâ tesânîfi's-Şî'a*, 16/46.

¹⁹² Sübhânî, *Usûlü hadîs ve ahkâmühû fî 'ilmi'd-dirâye*, 76.

¹⁹³ Fahrüddîn b. Muhammed b. Alî et-Turayhî, *Mecma'u'l-bahreyn*, thk. Kısmü'd-Dirâsâtî'l-İslâmiyye (Tahran: Mü'essesetü'l Ba'se, 1414/1993); Tahrânî, *ez-Zerî'a ilâ tesânîfi's-Şî'a*, 20/22.

¹⁹⁴ Hüdâyârî - Pûrekber, *Târîh-i Hadîs-i Şî'a*, 430. Feyz-i Kâşânî'nin eserleri arasında ve *ez-Zerî'a*'da bu adla yazılmış bir esere rastlayamadık. Ayrıca Hüdâyârî ve Pûrekber'in alıntı yaptığı kaynakta da *el-Vâfi*'nin özelliklerinden bahsedilmiştir. bk. Muhammed Kâzım Rahmân Sitâyîş, "Cevâmi'i Hadîsi-i Şî'a ve Bihâru'l-Envâr", *Yâd Name-i Meclîsî*, haz. Mehdi Mehrîzî - Hâdî Rabbânî (Tahran: Vezârât-i Ferheng ve İrşâd-i İslâmî, 1379 HŞ/2000), 1/245-246.

¹⁹⁵ Tahrânî, *ez-Zerî'a ilâ tesânîfi's-Şî'a*, 16/29.

¹⁹⁶ Hüdâyârî - Pûrekber, *Târîh-i Hadîs-i Şî'a*, 433.

¹⁹⁷ Müellifin ismi bazı kaynaklarda İbn Râvendî şeklinde geçse de biz Tahrânî'nin zikrettiği ismi tercih ettik. bk. Hüdâyârî - Pûrekber, *Târîh-i Hadîs-i Şî'a*, 428.

nakletmiş, onların kitaplarından bazı bölümlere yer vermiştir. Bu şerh, *İstibsârü'l-ahbâr*” diye de adlandırılmıştır.¹⁹⁸

2. Muhammed Hür el-Âmilî (ö. 1104/1692), *Tahrîru Vesâ'ili's-Şî'a ve tahbîru mesâ'ili's-şerî'a*.¹⁹⁹ Müellif, eseri *Vesâ'ilü's-Şî'a*'nın şerhi olarak planlamış; fakat ömrü kifâyet etmediği için eserinden sadece bir bölüm yazabilmiştir. Yazar, bu şerhte *Vesâ'il*'de yer verdiği bâb başlıklarına temas etmiş ve girişte on iki fâideyi içeren mukaddimeyi yazmıştır.²⁰⁰

3. Alâüddin Muhammed b. Ebû Turâb Gülistâne (ö. 1110/1698), *Menhecü'l-yakîn*. Bu eser, İmam Ca'fer es-Sâdık'ın (ö. 148/765)²⁰¹ Şiîler'e yönelik Farsça yazdığı vasiyetnâmenin şerhidir.²⁰²

4. Ni'metullah el-Cezâirî (ö. 1112/1701), *Levâmi'u'l-envar fî şerhi 'Uyûni'l-ahbâr*.²⁰³ *Levâmi'u'l-envar*, Cezairî'nin şerh alanındaki son eseri olup Şeyh Sadûk'un *'Uyûnü ahhârî'r-Rızâ* adlı kitabının müşkil ibarelerini açıklayan hâşiye benzeri bir şerhtir.²⁰⁴

1.2. ŞİA HADİS ŞERHLERİNİN GENEL ÖZELLİKLERİ

Şîa hadis kitapları ve şerhleriyle ilgili bilgileri zikrettikten sonra üzerinde durulması gereken bir diğer konu ise şerhlerin üslûbu ve şerhlerde kullanılan metottur. Şîa hadis şerhçiliğinde eserlerin şu iki üslûpla kaleme alındığını görmekteyiz:

1. Mezcî şerhler: Şârihin hadis metni ile kendi açıklama ve izahlarını bir arada verdiği şerhlerdir. Bu üslûpla yazılan eserlerde müellif, hadis ibarelerini metin içinde farklı bir şekilde göstermeye çalışmıştır. Eğer yazar, böyle bir uygulama yapmasaydı rivayet metnini şerh metninden ayırmak güçleşir ve hadis ile şerh birbirine karışır. Aşağıdaki şerhler mezkûr üslûpla yazılmıştır.

Muhammed Takî el-Meclisî (ö. 1070/1659), *Ravzatü'l-müttekîn*.

Halîl b. Gâzî el-Kazvînî (ö. 1089/1678), *eş-Şâfi fî şerhi Usûli'l-Kâfi*.

¹⁹⁸ Tahrânî, *ez-Zerî'a ilâ tesânîfi's-Şî'a*, 5/40; Hüdâyârî - Pûrekber, *Târîh-i Hadîs-i Şî'a*, 428.

¹⁹⁹ Tahrânî, *ez-Zerî'a ilâ tesânîfi's-Şî'a*, 3/393.

²⁰⁰ Hüdâyârî - Pûrekber, *Târîh-i Hadîs-i Şî'a*, 422, 423.

²⁰¹ İmâmiyye Şîası'nın altıncı imamı.

²⁰² Tahrânî, *ez-Zerî'a ilâ tesânîfi's-Şî'a*, 23/200; Hüdâyârî - Pûrekber, *Târîh-i Hadîs-i Şî'a*, 429.

²⁰³ Tahrânî, *ez-Zerî'a ilâ tesânîfi's-Şî'a*, 18/363.

²⁰⁴ Hüdâyârî - Pûrekber, *Târîh-i Hadîs-i Şî'a*, 424, 425.

Ni‘metullah el-Cezâirî (ö. 1112/1701), *Nûru’l-berâhîn ev Enîsü’l-vahîd fî şerhi’t-Tevhîd*.

2. Mufasssal şerhler: Hadis ve şerh metninin (قال) “dedi”, (أقول) “diyorum” vb. lafızlarla birbirinden ayrıldığı şerhlerdir.²⁰⁵ Bu üslûba örnek ise şunlardır:

Muhammed b. Cemâlüddîn el-Hasen (ö. 1030/1621), *İstiksâ’ü’l-i’tibâr fî şerhi’l-İstibsâr*.²⁰⁶

Sadrüddîn eş-Şîrâzî (ö. 1050/1641), *Şerhu’l-Kâfî*.

Ni‘metullah el-Cezâirî, *Keşfü’l-esrâr fî şerhi’l-İstibsâr*.

Sünnî hadis edebiyatında ise şerhler üç üslûp üzere yazılmıştır.

1. (قال) veya (أقول) şeklindeki şerhler: Metnin bazen tamamen yazıldığı, bazen de şerh içinde geçtiği için tamamen terk edildiği şerhlerdir.

2. Memzûc şerhler: Metin ile şerhin karışık yazıldığı eserlerdir. Metin ile şerh iki harfle veyahut metnin üzerine çizilen bir çizgi ile ayrılmaktadır.

3. (قوله) tarzında yazılan şerhler: Metin ya şerhte ya da sahife başında ayrı olarak yazıldığından şerh içinde tekrar ve tam olarak yazılmamıştır. Sadece şerhedilecek kelime veya cümle ele alınmıştır.²⁰⁷

Şîî hadis şerhlerinde farklı müellifler tarafından kullanılan mezcî ve mufasssal şerh üslûplarının Ehl-i sünnet şerh üslûbundan çok farkı bulunmadığı kanaatindeyiz. Hâl böyleyken onların değişik ifadeler kullanarak kendi üslûplarını anlatmaya çalışması, farklı olduklarını gösterme çabası olarak değerlendirilebilir.²⁰⁸

Kütüb-i Erbaa başta olmak üzere Şîî hadis kitaplarına yapılan şerhlerde takip edilen metotlar, yer yer farklılıklar gösterse de genelde aynıdır. Üçüncü bölümde *Mir’âtü’l-‘ukûl* özelinde Şîa hadis şerhçiliği detaylı olarak inceleneceğinden, burada sadece ilgili eserlerden bazılarında kullanılan temel prensiplere yer verilecektir:

1. Şîî müellifler, bazen şerhlerinin girişinde, farklı başlıklar altında hadis ilminin faydalarına dair bir bölüm oluşturmuşlardır. Meselâ Cezâirî, *Keşfü’l-esrâr fî şerhi’l-İstibsâr*

²⁰⁵ Hüdâyârî - Pürekber, *Târîh-i Hadîs-i Şî’a*, 420; Maârif, “Şîa’da Hadis Eserleri Üzerine Yazılan Şerh ve Haşiyeler”, 376.

²⁰⁶ Detaylı bilgi için bk. Hüdâyârî - Pürekber, *Târîh-i Hadîs-i Şî’a*, 420-429.

²⁰⁷ Muhammed Şerafeddin Yaltkaya, “Mukaddime”, *Keşfü’z-zunûn*, mlf. Kâtib Çelebi (Beyrut: Daru İhyâi’t-Türâsi’l-Arabî, ts.), 1/37. Ayrıca bk. Çakan, *Hadis Edebiyatı*, 181; Sakallı, *Aynî ve Hadis Yorum/Şerh Yöntemi*, 67.

²⁰⁸ bk. Özpınar, *Şîî Hadîs Tarihi*, 153-159.

adlı eserinde “ıkd ve cevher” olarak isimlendirdiği iki başlıkta bunu gerçekleştirmiştir.²⁰⁹ Cezâirî cevherlerde sırasıyla, rivayetleri sıhhat açısından değerlendirirken râvilerin durumunu göz önünde bulundurmıştır. Farklı dönemlerde hadis için çeşitli isimlendirmelerin yapıldığından bahseden müellif, üç Muhammed’in (Muhammed b. Ya’kûb el-Küleynî, Muhammed b. Ali es-Sadûk, Muhammed b. Hasan et-Tûsî) *Kütüb-i Erbaa*’da takip ettikleri metodu açıklamıştır. O, teâruzu giderme yollarını aktarmış²¹⁰ ve Şîî müellifler tarafından meçhul râviler yoluyla gelen ahbârın hükmünü belirtmiştir. Şârih, *el-İstibsâr* musannifinin senedinde yer alan hocaları tanıtmış, haberin senedinde yer alıp makbul olup olmadığı tereddütlü olan müşterek râvinin durumu hakkında bilgi vermiştir. O, Küleynî’nin ve Şeyh Sadûk’un senedlerinde geçen “ıdde ve cemâ’a” ifadeleriyle kimlerin kastedildiğinden söz etmiştir. Şîî âlimlerin İmâmiyye’den olmayan kişinin rivayetini kabul etme sebebini beyan eden Cezâirî, son olarak da vefat eden müctehidi taklit etmenin câiz olup olmadığı hususuna yer vermiştir.²¹¹

2. Şîî şârihler, sened ve râvilerle alâkalı olan hususlara yeri geldikçe işaret etmiş, ricâl eserlerinden faydalanmışlardır. Meselâ Muhammed Takî el-Meclisî, râviler hakkında yaptığı açıklamalarla birlikte Küleynî ve Tûsî’nin senedlerini sahih, hasen ve zayıflık açısından değerlendirmiştir. O, Ahbârî olmasına rağmen rivayetlerin sahih ve zayıf olup olmadıkları hususunda Usûlîler’in²¹² yolunu takip etmiştir. Yine o, *Ravzatü’l-müttekîn*’de yer alan bir haber, Şeyh Sadûk’un rivayet etmediği başka ahbârla teâruz ettiği zaman *el-Kâfî* ve *Tehzîb*’den nakille haberi zikretmiş ve problemi çözmeye çalışmıştır.²¹³ Rafiuddîn Muhammed Haydar en-Nâînî, *el-Hâşiye alâ Usûli’l-Kâfî* şerhinde hadislerin senedlerini asla göz ardı etmemiş ve onlara icmâlî olarak değinmiştir. Buna bağlı olarak o, senedde yer alan bazı müşterek ya da meçhul râvilere itiraz etmiştir.²¹⁴ Ayrıca Muhammed Hâdî el-

²⁰⁹ Hüdâyârî - Pûrekber, *Târîh-i Hadîs-i Şî’a*, 424.

²¹⁰ Cezâirî, “Mukaddime”, 1/185. Detaylı bilgi için bk. Cezâirî, *Keşfü’l-esrâr fî şerhi’l-İstibsâr*, 2/36-93.

²¹¹ Cezâirî, “Mukaddime”, 1/186.

²¹² İmâmiyye Şîası’nda fıkıh ve kelâmı aklı temel kabul edip ondan geniş ölçüde istifade etmeye çalışanlara verilen isimdir. bk. Uyar, *İmâmiyye Şîası’nda Düşünce Ekolleri*, 64; Abdülhamit Erdinç, *İmâmiyye Şîa’sı Ekollerinden Usûlîlik ve Hadîs Anlayışı* (İzmir: İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Devam Etmekte Olan Doktora Tezi), 46.

²¹³ “Mukaddime”, *Ravzatü’l-müttekîn*, mlf. Muhammed Takî b. Maksûd Alî el-Meclisî, thk. Lecnetü’t-Tahkîk fî Müesseseti Dâri’l-Kitâbi’l-İslâmî (Kum: Müessesetü Dâri’l-Kitâbi’l-İslâmî, 1429/2008), 1/56, 58, 59; Hamîd el-Ahmedî el-Cülfâî, “Mukaddime”, *el-Bidâ’atü’l-müzcâh*, mlf. Muhammed Hüseyin b. Kâryâğdî, thk. Hamîd el-Ahmedî el-Cülfâî (Kum: Dâru’l-Hadîs, ts.), 1/13; Hüdâyârî - Pûrekber, *Târîh-i Hadîs-i Şî’a*, 421.

²¹⁴ Muhammed Hüseyin ed-Dirâyetî, “Mukaddime”, *el-Hâşiye alâ Usûli’l-Kâfî*, mlf. Rafiuddîn Muhammed Haydar en-Nâînî, thk. Muhammed Hüseyin ed-Dirâyetî (Kum: Dâru’l-Hadîs, 1428/1386 HŞ), 1/19.

Mazenderânî, *Şerhu Fûrû 'i'l-Kâfi*'de hadislerin senedleriyle bağlantılı ricâl kaynaklarında yer alan bilgileri nakletmiştir.²¹⁵

3. Şîî yazarlar, bâb başlıklarından sonra farklı görüşleri zikretmiş ve onların delillerini aktarmışlardır. Meselâ Muhammed Hâdî el-Mazenderânî, *Şerhu Fûrû 'i'l-Kâfi* adlı eserinde bâb isminden sonra o başlıkla alakalı değişik fikirleri beyan etmiş, akabinde onların temel düşüncelerini dile getirmiştir. O, gerekli açıklamayı yaptıktan ve fikhî açıdan irtibatlı olan hususlara işaret ettikten sonra “kavlühû fî rivâyetin” diyerek rivayetlerin bazısını nakletmiştir.²¹⁶ Kâdî Saîd, *Şerhu Tevhîdi's-Sadûk* adlı şerhinde fikirlere, onlara yapılan eleştirilere, çeşitli kelâmî ve felsefî konulara dair itirazlara yer vermiştir.²¹⁷ Muhammed Bâkır ed-Dâmâd da *Şerhu's-Sahîfeti's-Seccâdiyyeti'l-kâmile*'de felsefî konulara temas etmiştir.²¹⁸

4. Şîî âlimler, şerhlerinde farklı görüşleri eleştirmiş, yerine göre onlardan etkilenmiş ve nakilde bulunmuşlardır. Bu durum Şîî şerhlerde felsefeci, mutasavvıf ve kelâmcıların tenkidi ve onların tesirinde kalma şeklinde karşımıza çıkmıştır. Meselâ Şerefüddîn Muhammed Meczûb et-Tebrîzî, *el-Hedâyâ li-Şî'ati e'immeti'l-Hüdâ*'da sûfî doktrinini reddetme hususuna özel bir ihtimam göstermiş ve hadislerin şerhinde konuyla ilgisi olan en küçük bağlantıyı değerlendirmiştir. Hatta o, eserin onuncu mukaddimesinde onların inançlarını ve bunun geçersizliğini anlatmıştır.²¹⁹ Kendisine sûfilere karşı katı bir üslûp belirleyen müellif, bir adım daha ileri giderek onları lanetlemiş ve küfürle itham etmiştir.²²⁰ *el-Kâfi* kitabının başı filozof, sûfî ve Eş'arîler'in düşüncelerini çürütmeye yönelik olduğu hâlde o, felsefî görüşleriyle ön plana çıkan Molla Sadrâ'dan ve onlardan etkilenen Nâînî'den çoğu yerde alıntı yapmıştır. O, Molla Sadrâ, Nâînî ve Dâmâd'dan iktibasta bulunduğunu bizzat kendisi söylemiştir. Tebrîzî, Feyz-i Kâşânî'den yaptığı nakillerde ise “muâsırların bazısı”, “bazı tefsirler” gibi genel ifadeler kullanarak onun ismini zikretmemiştir. O, felsefeci ve sûfilerin görüşlerinden etkilendiğini düşündüğü için *el-Vâfi* sahibi Feyz-i Kâşânî'yi çoğu yerde, Nâînî'yi ise bazen eleştirmiştir.²²¹

²¹⁵ Muhammed Cevâd el-Mahmûdî, “Mukaddime”, *Şerhu Fûrû 'i'l-Kâfi*, mlf. Muhammed Hâdî b. Muhammed Sâlih el-Mâzenderânî (Kum: Dâru'l-Hadîs, 1431/1389 HŞ), 1/28; Recâî, “Mukaddimetü'l-muhakkik”, 38.

²¹⁶ Mahmûdî, “Mukaddime”, 1/28.

²¹⁷ Necefkalî Habîbî, “Mukaddime”, *Şerhu Tevhîdi's-Sadûk*, mlf. Saîd Muhammed b. Muhammed el-Kummî (Tahran: Müessesetü't-Tıbbâ'ati ve'n-Neşr, 1410/1373 HŞ), 1/30.

²¹⁸ Recâî, “Mukaddimetü'l-muhakkik”, 38.

²¹⁹ bk. Tebrîzî, *el-Hedâyâ li-Şî'ati e'immeti'l-Hüdâ*, 1/96-108.

²²⁰ Muhammed Hüseyin ed-Dirâyetî, “Mukaddime”, *el-Hedâyâ li-Şî'ati e'immeti'l-Hüdâ*, mlf. Şerefüddîn Muhammed Meczûb et-Tebrîzî, thk. Muhammed Hüseyin ed-Dirâyetî - Gulâm Hüseyin el-Kaysariyâhâ (Kum: Dâru'l-Hadîs, 1431/1389 HŞ), 1/34-35.

²²¹ Dirâyetî, “Mukaddime”, 1/35.

Ayrıca Tebrîzî'nin düşüncelerinin şekillenmesinde Ahbârî hocalarının etkisi de fazladır. Bundan dolayı o, Usûlîler karşısında Ahbârîler'in fikirlerinin ıslahı noktasında gayret sarf etmiş ve ictihad'ın Ehl-i beyt'ten gelen ahbâra zıt olmadığını ispat etmeye çalışmıştır. Müellif, rivayetlerin mânasını açıklamada onların ictihadlarından faydalanmıştır. O, hocaları Muhammed Emîn el-Esterâbâdî ve Halîl el-Kazvînî'nin ilimsiz fetvâ vermenin durdurulması ve mutlak ictihadın yasaklanması gibi açık ifadelerini değerlendirmiştir.²²² Burada bazı Şîî âlimlerin benimsedikleri temel fikirlere bağlılıklarının mutlak olmadığını belirtmek faydalı olacaktır. Aşağıda Meclisî'nin müvessak hadisi kabul etmesi ve *el-Kâfî*'deki uydurma rivayetleri değerlendirmesi örneklerinde de görüleceği üzere Ahbârîler, kendi kabul ettikleri düşünceler ile her zaman amel etmemişlerdir.

Raîuddîn Muhammed el-Geylânî, *ez-Zerî'a ilâ hâfizi's-Şerî'a* adlı şerhinde felsefeci, ârif ve sûfilere şiddetle karşı çıkmıştır. Buna rağmen o, şerhinde Senâî (ö. 525/1131), Attâr (ö. 618/1221) ve Celâleddîn-i Rûmî'nin (ö. 672/1273) şiirlerine sıkça atıfta bulunmuştur. Bu durum onun, adı geçen âlimlerin şiirlerine ilgisinin olduğunu göstermektedir.²²³ O, fikrî açıdan kendisiyle onlar arasında çok farklılıklar olmasına rağmen başka müellifler tarafından söylenen hikmetli şiirleri ve sözleri kabul etme ve onlardan istifade etme hususunda rahattır. Ayrıca şerhte Arapça ve Farsça şiirlerden de çok sayıda örnek zikreden Geylânî, şerhinin farklı yerlerinde ahlâkî, irfanî ve itikadî konulara meyletmış ve dikkat edilmesi gereken önemli hususları hatırlatmıştır. Bazen de o, yaşadığı dönemdeki fikrî problemlerden bahsetmiştir.²²⁴

Kâdî Saîd, yukarıda geçtiği üzere şerhinde kelâmî ve felsefî mevzûlara yapılan itirazlara işaret etmiştir. Bunda onun tasavvufî bir yönünün olması etkili olmuş olabilir. Çünkü o, eserinde kalbe zevk veren hâllerin Allah'ın teyidinden, feyzinden ve ilhamından olduğunu sıkça tekrar ederek bu konulara dair hadislerin te'viline itina göstermiştir. O, ayet ve hadislerle dayanarak, mütekaddimûn ve müteahhirûndan âlimlerin çoğunun görüşlerine itiraz etmiştir.²²⁵

Kendisine has bir metodu olmakla birlikte Kâdî Saîd, hikmette Receb Ali et-Tebrîzî'yi (ö. 1080/1669), hadisleri şerh ve te'vil etmede Feyz-i Kâşânî'yi örnek almıştır. O, eserinde Allah'ın sıfatlarıyla ilgili mevzuları dile getirmeye çalışmıştır. Ayrıca müellif, zât ile sıfatların

²²² Dirâyetî, "Mukaddime", 1/37.

²²³ Muhammed Hüseyin ed-Dirâyetî, "Mukaddime", *ez-Zerî'a ilâ hâfizi's-Şerî'a*, mlf. Raîuddîn Muhammed b. Muhammed Mü'min el-Geylânî, thk. Muhammed Hüseyin ed-Dirâyetî (Kum: Dâru'l-Hadîs, 1431/1389 HŞ), 1/21. bk. Geylânî, *ez-Zerî'a ilâ hâfizi's-Şerî'a*, 1/136-138.

²²⁴ Dirâyetî, "Mukaddime", 1/22.

²²⁵ Habîbî, "Mukaddime", 1/3-4.

ayrı ya da sıfatlarda ziyade olduğunu söyleyenlerin görüşlerini hadislerden de örnekler sunarak reddetmek için gayret sarf etmiştir. O, ibadetlerin sırları konusunda İbnü'l-Arabî'nin (ö. 638/1240) *Fütûhâtü'l-Mekkiyye* adlı eserini dikkate almış ve başka âlimlerin görüşleri yanında ondan çoğu kez alıntı yapmıştır.²²⁶ Muhammed Hâdî eş-Şîrâzî (ö. 1081/1670) de *el-Keşfü'l-vâfi fi şerhi Usûli'l-Kâfi*²²⁷ adlı şerhinde Sühreverdî (ö. 587/1191), Tefâtânî (ö. 792/1390) ve Devvânî'den (ö. 908/1502) âlemin yaratılışı, Allah'ın varlığının ispatı gibi konularda çokça nakilde bulunmuştur.²²⁸ Bunun yanında Keyderî, *Hadâiku'l-hakâ'ik fi şerhi Nehci'l-belâga*'da nükteli hikâye ve sözleri, tıp, yıldızlar, tarih vb. ilimleri bazı ilâhî bilgileri, dinî ve dünyevî âdâbı zikretmiş, kelâmî meseleleri, Hz. Peygamber sonrası ümmetin hilâfet ve imâmet konularındaki ayrılıkları incelemiştir.²²⁹ Geylânî de şerhinin bazı yerlerinde ve başka kaynaklardan yaptığı bazı nakillerde rivayeti şerhetme, detaylandırma noktasında muvazeneyi kaçırmış ve asıl konusu olan şerhten uzaklaşmıştır.²³⁰

5. Şîî âlimler, kendi düşüncelerini, şerhlerine yansıtmışlardır. Onlar eserlerinde, kendilerine ait felsefî ve kelâmî görüşleri zikretmişlerdir. Meselâ Şîî âlimler arasında aklı ön plana çıkaran Nâînî, söz konusu alanlardaki fikirlerini şerhinde açıklamıştır. Buna bağlı olarak onun eseri, İmâmîyye düşüncesine dayanan aklî ve kelâmî düşüncelerle doludur. Özellikle Nâînî'nin *Kitâbü't-tevhîd*'in şerhinde ortaya koyduğu görüşler bu kabildendir. Şârih, kitabında kendisinden önce yazılan şerhlerde bulunmayan yeni konuları dile getirmiştir.²³¹

Benzer bir uygulama Cezâirî'de de vardır. O, şerhinde diğer şerhlerde mücmel geçilen ya da hiç değinilmeyen meseleleri tafsilatlı anlatması, onlarla eserini karşılaştırdığında ihmal edilen yerleri açıklaması, yapılan hataları tashih etmesi, Ehl-i sünnet akidesine sahip âlimlerin konuyla ilgili görüşlerine yer vermesi gibi özellikleriyle de farklılığını ortaya koymuştur.²³² Muhammed Hâdî eş-Şîrâzî'nin şerhinde de kendisine ait eşsiz yorumları, bilhassa aklî

²²⁶ Habîbî, "Mukaddime", 1/3.

²²⁷ Muhammed Hâdî b. Muhammed Mu'inüddîn eş-Şîrâzî, *el-Keşfü'l-vâfi fi şerhi Usûli'l-Kâfi*, thk. Alî el-Fâzılî (Kum: Dâru'l-Hadîs, 1429/1387 HŞ).

²²⁸ Alî el-Fâzılî, "Mukaddime", *el-Keşfü'l-vâfi fi şerhi Usûli'l-Kâfi*, mlf. Muhammed Hâdî b. Muhammed Mu'inüddîn eş-Şîrâzî, thk. Alî el-Fâzılî (Kum: Dâru'l-Hadîs, 1429/1387 HŞ), 26. bk. Şîrâzî, *el-Keşfü'l-vâfi fi şerhi Usûli'l-Kâfi*, 347, 374, 411, 434, 614.

²²⁹ Azîzüllâh el-Utâridî, "Mukaddime", *Hadâ'iku'l-hadâ'ik fi şerhi Nehci'l-belâga*, mlf. Kutbüddîn el-Keyzerî, thk. Azîzüllâh el-Utâridî (Kum: İ'timâd, 1412/1375 HŞ), 1/60; Abdülhâdî Mes'ûdî, "Mukaddime", *Garîbü'l-hadîs fi Bihâri'l-envâr*, mlf. Hüseyin el-Hasenî el-Bercendî (Tahran: Müessesetü't-Tıbbâ'ati ve'n-Neşr, 1421/1379 HŞ), 13.

²³⁰ Dirâyetî, "Mukaddime", 1/20.

²³¹ Dirâyetî, "Mukaddime", 1/19.

²³² Cezâirî, "Mukaddime", 1/187-190.

meselelerdeki düşüncelerini bulmak mümkündür. Meclisî'nin *Mir'âtü'l-ukûl*'de “bazı felsefecilerin yolundan giden” ifadesiyle kendisinden alıntı yapması buna güzel bir örnektir.²³³

6. Şîî müellifler, metinde geçen kelime ve cümlelerin anlamlarını açıklamışlardır. Meselâ Keyderî, şerhinde edebî ve lugavî lafızlardan ve mânadaki kapalılıktan kaynaklanan problemleri gidermeye çalışmıştır.²³⁴ Nâînî de eserin farklı yerlerinde kelimelerin nasıl harekeleneyeceğini ve yapılan harekeleme neticesinde muhtemel mânaların neler olacağını belirtmiştir. Ayrıca o, şerhini yapmaya çalıştığı hadisın mânasını tamamlama sadedinde bazı cümlelerin i'râbına dair bilgileri aktarmıştır.²³⁵ Hadislerin garip kelimelerini şerhetmeye önem veren Nâînî, onları muteber kaynaklardan hareketle açıklamıştır. O, bazı yerlerde kelimeleri Farsça eserlerden hareketle şerhetmiş ve bazı kelimeleri Farsçaya tercüme etmiştir. Yazar, bir kısım ifadelerin tercümesinde kelimenin etimolojisindeki muhtemel mânayı söylemiş ve makama uygun olan anlamı seçmiştir. O, bir kelime ya da cümlede icmâl veya ıztırâb²³⁶ varsa kendisinden ona uygun bir anlam zikretmiştir.²³⁷

İbn Kâryâğdî, *el-Bidâ'atü'l-müzcâh*'da hadislerin sened ve metninde geçen kelime ya da ibarelerin şerhini, onlarla ilgili farklı ifadeleri, muhtemel bakış açılarını da göz önünde bulundurarak yapmıştır. Şârih, mânası kapalı kelime ya da ibarelerin şerhinde çoğunlukla Sâlih el-Mâzenderânî'den onun ismini anmaksızın nakilde bulunmuştur. Bazen o, şerhinde hiç kimseye isnad etmeden metni aktarmış, bazen de “bazı şârihler, bazı muhakkikler” vb. ifadelerle iktibas edilen metne yer vermiştir. İbn Kâryâğdî, aynı ibareleri kullanarak Muhammed Bâkır el-Meclisî ve Feyz-i Kâşânî gibi âlimlerin görüşlerini dile getirmiştir.²³⁸ Dâmâd, *Şerhu's-Sahîfeti's-Seccâdiyyeti'l-kâmile*'de *es-Sahîfe*'de yer alan duaların lafız ve dili üzerine detaylı filolojik bilgiler nakletmiştir.²³⁹

Feyz-i Kâşânî, *Garibü hadîsi'l-Vâfi* adlı eserinde *Kitâbu'l-Vâfi*'nin mübhem ve müşkil lafızlarını beyan etmiştir. Özellikle o, çok az değinilen kelimeler üzerinde durmuş ve daha

²³³ Fâzılî, “Mukaddime”, 26. bk. Meclisî, *Mir'âtü'l-ukûl*, 2/201, 203.

²³⁴ Utâridî, “Mukaddime”, 1/60.

²³⁵ Dirâyetî, “Mukaddime”, 1/19.

²³⁶ bk. Aydınî, *Hadis Istılahları Sözlüğü*, 121.

²³⁷ Dirâyetî, “Mukaddime”, 1/19, 20. Geylânî de bazı kavramların şerhinde Farsça kelimelerden istifade etmiştir. Dirâyetî, “Mukaddime”, 1/22.

²³⁸ Cülfâî, “Mukaddime”, 1/13.

²³⁹ Recâî, “Mukaddimetü'l-muhakkik”, 38.

fazla kişinin faydalanması amacıyla hiçbir kaynağı görmezden gelmemeye çalışmıştır.²⁴⁰ Müellif, bazı müşkil kelimelerin kaynağını verirken kelimenin geçtiği hadisi, başka bir hadis ile açıklamıştır. Böylece hadisin hadis ile şerhi mümkün olmuştur. O, eğer bir hadis *Kütüb-i Erbaa*'da yok ise o hadisi, şerh başlığı altında vermiştir. Feyz-i Kâşânî, hadisi karşılıklı şerhedebileceği bir rivayet mevcut değilse o zaman da *Kütüb-i Erbaa* müelliflerinin veya ulemânın görüşünü aktarmıştır. O, bu kaynaklardan da bir görüş elde edemezse zikredilen kelimeye dair bir açıklama eksik kalmasın diye önde gelen dillilerin görüşlerinden nakilde bulunmuş ve son olarak da kendi şahsî düşüncesini ifade etmiştir.²⁴¹

7. Şîî şârihler, nüsha farklılıklarını şerhlerine yansıtmış, tashîfâtı gidermeye çalışmış ve rivayetleri başka eserlerden teyit etmişlerdir. Meselâ Nâînî, hadisleri bir nüshadan nakille yetinmeyip farklı nüshalara da müracaat ederek en doğru ibareleri bulmaya çalışmıştır. O, lafzın kullanımındaki muhtemel farklılıkları nüshalara dayandırmış ve “nüshaların bazısında vardır” demiştir.²⁴² Yine o, şerhedilen eserin metninde meydana gelen bir takım tashîfât ya da faydalardan bahsetmiştir.²⁴³ Geylânî, şerhedeceği hadisler hususunda tek *el-Kâfî* nüshasıyla iktifa etmemiş, eserin farklı nüshalarını da incelemiştir. O, nüshalar arasında görülen ihtilâflara değinmiştir. Yazar, karşılaştırmalar neticesinde esas aldığı nüshaya ait bilgileri paylaşmıştır. O, şerhinde eserin farklı yerlerinde geçen aynı ve benzer hadisleri dikkate almış, bazen kelimelerde meydana gelen tashîfe,²⁴⁴ kelimenin doğru okunuşunu göstererek işaret etmiştir. Ayrıca Geylânî, hadislerin tashih²⁴⁵ ve şerhinde başka Şîî kaynaklarda geçen benzer hadislerle *el-Kâfî* metni arasında kıyaslama yapmış ve aralarındaki farklılıkları belirtmiştir. Ona göre yaşadığı asırdaki âlimlerin en önemli vazifesi, haber ve rivayetleri tashih etmek, onları uydurma vb. şüphelerden temizlemektir.²⁴⁶

Muhammed Takî el-Meclisî, *Men lâ yahdurühü'l-fakîh*'in ahbârından sonra teyit için Küleynî tarîkiyle *el-Kâfî*, Tûsî yoluyla *Tehzîb* ve *el-İstibsâr*'daki rivayetleri nakletmiştir. O, *el-Fakîh* müstensihleri (nâsih) tarafından yapılan tashîf ve tahrifleri²⁴⁷ Şîî rivayetleri toplayan *Kütüb-i Erbaa*'nın diğer kitaplarında yer alan ahbârı göz önünde bulundurarak dile

²⁴⁰ Sitâyîş, “Cevâmi'i Hadîsi-i Şî'a ve Bihâru'l-Envâr”, 245; Hüdâyârî - Pûrekber, *Târîh-i Hadîs-i Şî'a*, 430. Ayrıca bk. Feyzu'l-Kâşânî, *Kitâbü'l-Vâfî*, 1/40.

²⁴¹ Sitâyîş, “Cevâmi'i Hadîsi-i Şî'a ve Bihâru'l-Envâr”, 244; Hüdâyârî - Pûrekber, *Târîh-i Hadîs-i Şî'a*, 430, 431.

²⁴² bk. Nâînî, *el-Hâşiye alâ Usûli'l-Kâfî*, 1/71, 145, 318, 485, 602.

²⁴³ Dirâyetî, “Mukaddime”, 1/19; Dirâyetî, “Mukaddime”, 1/34; Cülfâî, “Mukaddime”, 1/14.

²⁴⁴ bk. Aydınî, *Hadis Istılahları Sözlüğü*, 308.

²⁴⁵ bk. Aydınî, *Hadis Istılahları Sözlüğü*, 310.

²⁴⁶ Dirâyetî, “Mukaddime”, 1/20.

²⁴⁷ bk. Aydınî, *Hadis Istılahları Sözlüğü*, 303.

getirmiştir. Müellif, farklı nüshalardan faydalananarak onların çoğunu tespit etmiştir. Buna bağlı olarak o, mücmel rivayetlerin genelini, mâna yönünden açıklamış, bazen muâriz olanların birbiriyle muvafık olduğunu ortaya çıkıştır. Şârih, haber metninin aslında bulunmayan, Şeyh Sadûk ya da râviye ait olup herhangi bir ayırım yapılmaksızın rivayete eklenerek nakledilen lafzı, imamların sözlerinden ayırmak için, *Kütüb-i Erbaa*'nın yanı sıra diğer kitaplardan da faydalanmıştır. O, muğlak rivayetleri şerh ederken aynı şekilde *Kütüb-i Erbaa* ve sözlüklerden yararlanmıştır.²⁴⁸

1.3. DEĞERLENDİRME

Şîa; Hz. Ali, onun çocukları ve ahfâdının sevgisi ve siyasî haklarının ellerinden alınması üzerine bina ettiği inanç sistemiyle Ehl-i sünnet'ten farklı olduğunu her zaman ve zeminde gösterme gayretinde olmuştur. Bu temel düşünce, onları hadis tarihini de kendi itikadî algıları çerçevesinde şekillendirmeye sevk etmiştir.

Şîa'da hadis şerhçiliğinin başlaması, ilk hadis eserlerinin yazıldığı döneme ait olsa da yaygınlaşması XI./XVII. yüzyılda olmuştur. Bu asırda başta *Kütüb-i Erbaa* olmak üzere farklı eserlere şerhler yazılmıştır. Ehl-i sünnet'in şerhçilikte zirveye ulaştığı IX./XV. yüzyıldan iki asır sonraya tekabül eden bu dönem, onların Safevî Devleti tarafından desteklenmesiyle doğrudan ilgilidir.

Şîa hadis şerhleri, mezcî ve mufasssal olmak üzere iki üslûp gözetilerek yazılmıştır. Şerhlerde uygulanan metotlar ise genelde aynı olmakla birlikte bazen farklılık arz etmiştir. Bunda da şârihi yetiştiren hocaların, Şîi olsun veya olmasın kendilerinden önce yaşayan ve çağdaşları olan âlimlerin payı vardır. Etkileşim, bazen fikirlerin tekrarı şeklinde kendisini gösterse de farklı düşünceleri harmanlayıp özgün eserler ortaya koyan şârihler de vardır. Şerhlerden bazıları içeriklerine göre felsefî, tasavvufî, kelâmî ve fikhî şerhler şeklinde sınıflandırılabilir. Bunun yanında felsefe ve tasavvufu eleştiren muhteviyâta sahip şerhlere de rastlamak mümkündür.

Şerhlerde genellikle nüsha karşılaştırma, kelimenin mânasını sözlüklerden hareketle açıklama, râviler hakkında değerlendirmede bulunarak rivayetin sıhhatine dair görüş belirtme, kelimelerde ortaya çıkan yazım hatalarını düzeltme, Şîi akidesinin savunuculuğunu yapma gibi hususiyetler ön plana çıkmıştır. Şîi hadis şerhlerinde bahse konu olan özellikler, Ehl-i sünnet âlimler tarafından yazılan şerhlerde uygulanan üslûp ve metotlarla benzerlik

²⁴⁸ “Mukaddime”, 1/59.

içermektedir. Şîa hadis şerhçiliğinin Ehl-i sünnet hadis şerhçiliğinden daha sonra başladığı dikkate alındığında, eserlerdeki benzerlik iki grup arasında bir etkileşimin var olduğuna delil kabul edilebilir.

İKİNCİ BÖLÜM

MİR'ÂTÜ'L-'UKÛL SAHİBİ MUHAMMED BÂKİR EL-MECLİSÎ'NİN HAYATI VE ESERLERİ

Allâme Meclisî'nin düşüncelerini doğru anlamak için öncelikle onun içerisinde doğduğu ve büyüdüğü sosyal çevrenin, ilmî ve fikrî açıdan beslendiği kaynakların bilinmesi gerekmektedir. Çünkü bir âlimi yetiştirdiği ortamdan ayrı düşünmek, onu yanlış tanımak-tanıtacak olacak ve yapılan çalışmaları da doğru sonuçlara ulaştırmayacaktır. Bu düşünceden hareketle öncelikle Meclisî öncesi İran'daki sosyo-kültürel durum, İslâmî ilimler açısından değerlendirilecek, sonra da onun hayatına yer verilecektir.

2.1. SİYASÎ ORTAM, İLMÎ-FİKRÎ ARKA PLAN

Safevî Devleti, 907/1501 tarihinde İran'da Şah İsmâil (ö. 930/1524) tarafından kurulmuştur.¹ Bu tarihe kadar küçük çaplı mahallî beylikler tarafından temsil edilen Şiîlik, devletin resmî mezhebi ilan edilmiştir.² Safevîler, Şiî âlimlerin desteğiyle Sünnîler'e karşı hızlı bir Şiîleştirme politikası uygulamışlardır. Şiî ezanı tesis edilmiş, hutbelerde ilk üç halife ve Hz. Aişe'ye (ö. 58/678) lânet okunması âdet hâline gelmiştir.³ Onlar, yapılan bu faaliyetler doğrultusunda kendileri gibi inanmayanlara eziyet etmekten kaçınmamışlar ve yaklaşık yirmi bin Sünnî'yi öldürmüşlerdir.⁴

Ayrıca siyasî otorite, Sünnî halkı kitâbî ve fikrî olarak Şiîleştirmedeki zorlukları sebebiyle Bahreyn, Irak ve Lübnan'daki Cebeliâmil⁵ dâhil pek çok yerden Şiî âlimleri⁶ İran'a

¹ Takkûş, *Târîhu Devleti's-Safeviyye fî Îrân*, 55; Çelenk, *16/17. Yüzyıllarda İran'da Şiîliğin Seyri*, 126. Safevî Devleti'nin kuruluş tarihinin 907/1502 olduğuna dair görüş için bk. Alî İbrâhim Dervîş, *es-Siyâse ve 'd-dîn fî merhaleti te'sisi'd-Devleti's-Safeviyye 1501-1576* (Beyrut: el-Merkezü'l-Arabî li'l-Ebhâs ve Dirâseti's-Siyâsât, 1434/2013), 84.

² Tufan Gündüz, "Safevîler", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2008), 35/455; Takkûş, *Târîhu Devleti's-Safeviyye*, 55.

³ Gündüz, "Safevîler", 35/455; Takkûş, *Târîhu Devleti's-Safeviyye*, 55.

⁴ Nizâmüddîn Mücîr Şeybânî, *Teşkil-i Şâhenşâhî-yi Safeviyye İhyâ-i Vahdet-i Millî* (Tahrân: Dânişgâh-ı Tahrân, 1346 HŞ/1968), 88; Takkûş, *Târîhu Devleti's-Safeviyye*, 55.

⁵ Cebeliâmil hakkında detaylı bilgi için bk. Hür el-Âmilî, *Emelü'l-âmil*, 1/11-16; Alî İbrâhim Dervîş, *Cebeliâmil beyne 1516-1697 el-hayâtü's-siyâsiyye ve 's-sekâfiyye* (Beyrut: Dâru'l-Hâdî, 1414/1993), 15-19;

davet etmiştir.⁷ Buna bağlı olarak İran'daki Şîî öğrenim merkezleri güçlenmiş ve dinî ilimler kısa bir zaman içerisinde inkişaf etmiştir.⁸ Şîilikte yaşanan bu canlanma, aklî ilimlerin rönesansını da mümkün kılmıştır.⁹ Safevîler döneminde kendisinden sonraki nesilleri etkileyecek nitelikte değerli fikir adamlarının ortaya çıkması, onları yetiştirecek derinlikte yaşayan güçlü bir düşünce geleneğinin varlığına da işarettir.¹⁰ İlmî çalışmaların artmasındaki sebeplerden bir diğeri de Safevîler'in iki yüz yılı aşkın bir süre devlet yönetimindeki istikrarı sağlamaları olabilir. İlim açısından farklı alanlardaki faaliyetlerin hız kazandığı bu dönemde talihsizlik olarak nitelendirilebilecek olan tek husus ise Ahbârîlik hareketinin ortaya çıkmasıdır. Ahbârîler aklı, buna bağlı olarak da aklî ilimleri devre dışı bırakmışlardır.¹¹

Muhammed Bâkır el-Meclisî öncesi aklî ve naklî ilimlerde yaşanan gelişmeler ise şöyledir:

Felsefe: İslâm'ın doğu kanadı, özellikle İran'daki İslâm düşünce hayatının canlanması, VII./XIII. yüzyılın ortalarında Nasîruddîn et-Tûsî tarafından İbn Sînâ'nın (ö. 428/1037) öğretilerinin canlandırılmasını takiben, Sühreverdî ve İbnü'l- Arabî'nin yeni düşünce okullarının kurulması ile başlamıştır.¹²

Moğol istilasından sonraki dönemde İşrâkiyye, Meşşâiyye, İrfânîyye ve Kelâmî dört klasik okul,¹³ birinin diğerinden etkilenmesi ile birlikte dört yüzyıl boyunca geliştirilmiş ve giderek birbirine yaklaşmışlar, sonrasında da Sadruddîn eş-Şîrâzî tarafından “*el-hikmetü'l-müte'âliye (aşkın hikmet)*” adıyla sentez edilmişlerdir.¹⁴ Tasavvufa ve mârifete yönelmiş ve

Süleymân Zâhir, *Safahât min târîhi Cebeli Âmil*, thk. Abdullâh Süleymân Zâhir (Beyrut: ed-Dâru'l-İslâmiyye, 1423/2002), 23-24.

⁶ Cebeliâmil'den hicret eden âlimler için bk. Mürüvve, *et-Teşeyyü' beyne Cebeli Âmil ve İran*, 44-157; Ca'fer el-Muhâcir, *el-Hicretü'l-Âmiliyye ilâ İran fi'l-'asri's-Safevî*, (Beyrut: Dâru'r-Ravza, 1410/1989), 121-186.

⁷ Mürüvve, *et-Teşeyyü' beyne Cebeli Âmil ve İran*, 43; Uyar, *İmâmiyye Şîasî'nda Düşünce Ekolleri*, 139; Seyyid Hüseyin Nasr, *Molla Sadra ve İlâhi Hikmet*, çev. Mustafa Armağan (İstanbul: İnsan Yayınları, 2009), 31.

⁸ Nasr, *Molla Sadra ve İlâhi Hikmet*, 31. İlmî faaliyetlerdeki gelişmeler için bk. Muhâcir, *el-Hicretü'l-Âmiliyye*, 181-188; Uyar, *İmâmiyye Şîasî'nda Düşünce Ekolleri*, 172.

⁹ Nasr, *Sadra ve İlâhi Hikmet*, 31-32.

¹⁰ Nasr, *Sadra ve İlâhi Hikmet*, 23.

¹¹ Hâşimî, “el-'Ulûm ve'l-fünûn ve'l-âdâb fi'l-'ahdi's-Safevî”, 144.

¹² Nasr, *Sadra ve İlâhi Hikmet*, 25.

¹³ Meşşâî, İşrâkî, İrfânî ve Kelâmî okullar hakkında bilgi için bk. Ömer Mahir Alper, “İrfânîyye”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2000), 22/444-447; Mahmut Kaya - Süleyman Uludağ, “İşrâkiyye”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2001), 23/435-439; Yusuf Şevki Yavuz, “Kelâm”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2002), 25/196-203; Mahmut Kaya, “Meşşâiyye”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2004), 29/393-396; Nasr, *Molla Sadra ve İlâhi Hikmet*, 26-28.

¹⁴ Nasr, *Molla Sadra ve İlâhi Hikmet*, 26, 34.

bâtînî renge bürünmüş bir felsefenin varlığının sonucu olarak da Zâhirîler ile tartışmalar yaşanmıştır.¹⁵

Kelâm: On ikinci imamın uzayan gaybeti ve imâmet etrafındaki şüphelerin Zeydiyye ve Ehl-i sünnet âlimler tarafından şiddetle eleştirilmesi neticesinde Şîî ulemâ, Mu'tezile kelâmından etkilenererek kendi inanç sistemlerini savunmaya çalışmışlardır.¹⁶

Safevîler döneminde (1501/1736) de bu gayretler artarak devam etmiştir. Özellikle imâmet gibi Şîa tarafından itikad meselesi hâline getirilen konular, Kelâm ilmi içerisinde değerlendirilmiş, birçok Safevî âlimi tarafından Tûsî'nin *Tecrîdü'l-i 'tikâd'*ı gibi eserlere şerhler yazılmıştır. Yine bu dönemde Felsefe, Kelâm ilminden ayrı bir ilim dalı olarak ele alınmamıştır. Buna bağlı olarak kelâmî konuların ispatı ve açıklanması hususlarında felsefenin delillerinin kullanıldığı felsefî kelâm gelişmiştir.¹⁷

Tasavvuf: Moğol istilası (1251/1259) öncesi Şîî düşüncede tasavvuf karşıtı bir algı vardır. Böyle bir algının oluşmasındaki ana sebep ise imamlardan gelen bazı ahhbârdır.¹⁸ Seyyid Haydar el-Âmilî (ö. 787/1385'ten sonra) ise *Câmi'u'l-esrâr* eserini yazarak tasavvufla Şîîliği te'lif etmeye ve onların temelde bir olduğunu anlatmaya çalışmıştır.¹⁹ Bu gayret kendisinden sonra gelen Molla Sadrâ, Muhammed Takî el-Meclisî ve Feyz-i Kâşânî gibi bazı ulemâ ve filozoflar nezdinde de kabul görmüştür.²⁰

Bunun yanında Âmilî, İbnü'l-Arabî'nin *Fusûsü'l-hikem*'ine yazdığı şerhiyle onun öğretilerinin Şîî düşünce içerisinde özümsemesine katkı sağlamıştır.²¹ Kâşânî de Gazzâlî'nin (ö. 505/1111) *İhyâ'u 'ulûmi'd-dîn* adlı eserinde Şîîliğe aykırı gelebilecek düşünceleri ayıklayarak âdeta onu Şîîleştirmiştir.²²

¹⁵ Nasr, *Molla Sadra ve İlâhi Hikmet*, 32. Ayrıca bk. Semîh Dağım, *Mevsû'atü mustalahâtı Sadriddîn eş-Şîrâzî* (Beyrut: Mektebetü Lübnân Nâşirûn, 1425/2004), 9-11.

¹⁶ Uyar, *İmâmiyye Şîasî'nda Düşünce Ekolleri*, 89-93.

¹⁷ Hâşimî, "el-'Ulûm ve'l-fünûn ve'l-âdâb fi'l-'ahdi's-Safevî", 146-147.

¹⁸ Abbâs el-Kummî, *Sefînetü'l-bihâr ve medînetü'l-hikem ve'l-âsâr*, thk. Mecma'u'l-Bühûsi'l-İslâmiyye (Meşhed: Mecma'u'l-Bühûsi'l-İslâmiyye, 1430/1388 HŞ), 3/143-157.

¹⁹ Süleyman Gökbulut, "Safevîler Devrinde Şîîliğin Yayılmasında Tasavvufun Rolü: Tasavvuf Tarihi Açısından Bir Değerlendirme", *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 15/30 (2016/2), 275-276.

²⁰ Turner, *et-Teşeyyü' ve't-tahavvül*, 253; Gökbulut, "Safevîler Devrinde Şîîliğin Yayılmasında Tasavvufun Rolü", 272-277.

²¹ Nasr, *Molla Sadra ve İlâhi Hikmet*, 30.

²² Hâşimî, "el-'Ulûm ve'l-fünûn ve'l-âdâb fi'l-'ahdi's-Safevî", 148.

Hadis: Dönem Hadis ilmi açısından çok mümbittir. Birinci bölümde görüldüğü üzere *Kütüb-i Erbaa* başta olmak üzere birçok esere şerh yazılmıştır. Bunun yanında daha önce yazılan hadis eserleri de *el-Vâfi* ve *Vesâ'ilü's-Şî'a* gibi eserlerde toplanmaya başlanmıştır.²³

Tefsir: Bu ilim dalıyla alâkalı yapılan çalışmalar da hadis ilmiyle benzerlik arz etmiştir. Öncelikle dağınık hâlde bulunan eserler bir araya getirilmiş, bâblara ayrılmış, tasnif edilmiş ve bunlar üzerine şerhleri yapılmıştır. Bu dönemde Mu'tezile etkisinde kalınarak yazılan dirâyet usûlü tefsirler, Ahbârîlik ekolünün tesiriyle yerini, *Kenzü'd-dekâik* gibi rivayet usûlü tefsirlere bırakmıştır.²⁴

Fıkıh: Yeni kurulan devletin mezhebiyle uyumlu kanunlar oluşturulması için yol haritasının çıkarılacağı bir ilim olarak ele alınmıştır. Buna bağlı olarak Cuma namazı, devletin alacağı vergiler ve resmîyetle alâkalı hükümlerin yanında Şîa'ya ait fikhî eserlerin toplanması, ahkâm âyetlerine dair eserlerin yazılması, ricâl tenkidinin geliştirilmesi gibi farklı konularda çalışmalar yapılmıştır.²⁵

Görüldüğü üzere Safevî Devleti ilmî ve kültürel bir miras üzerine bina edilmiş, bununla yetinilmeyip bazı engellere rağmen bu birikimin daha üst seviyelere çıkması hedeflenmiştir. Meclisî de söz konusu ilmî çalışmaların revaçta olduğu bu dönemde dünyaya gelmiştir. Buna bağlı olarak yaşadığı asrın olumlu veya olumsuz etkilerini onun eserlerinde ve uygulamalarında görmek mümkündür.

2.2. MECLİSÎ'NİN HAYATI

Muhammed Bâkır el-Meclisî'nin hayatı ve yaşadığı dönemle ilgili bilgilerin Şîa ricâl kitaplarında azlığı sebebiyle onun biyografisi tam olarak yazılamamıştır. Hüseyin en-Nûrî (ö. 1301/1884), *el-Feyzü'l-kudsî* adlı eserinde Meclisî'nin dedeleri, hocaları, talebeleri ve eserleri hakkında detaylı bilgiler aktarmasına rağmen hayatına dair tafsilata girmemiştir. Bu durum Meclisî'nin hayatına yer veren *Lü'lü'etü'l-Bahreyn*²⁶ ve *Ravzâtü'l-cennât*²⁷ gibi ilk başvuru kaynakları için de geçerlidir.²⁸

²³ Hâşimî, “el-‘Ulûm ve'l-fünûn ve'l-âdâb fi'l-‘ahdi's-Safevî”, 149-150.

²⁴ Hâşimî, “el-‘Ulûm ve'l-fünûn ve'l-âdâb fi'l-‘ahdi's-Safevî”, 152-154.

²⁵ Hâşimî, “el-‘Ulûm ve'l-fünûn ve'l-âdâb fi'l-‘ahdi's-Safevî”, 148-149.

²⁶ Bahrânî, *Lü'lü'etü'l-Bahreyn*, 53-57.

²⁷ Hânsârî, *Ravzâtü'l-cennât*, 2/78-93.

²⁸ Turner, *et-Teşeyyü' ve't-tahavvül*, 245-246.

el-Feyzü'l-kudsî ve günümüzde yazılan diğer Meclisî biyografileri genellikle onun torunlarından Âgâ Ahmed el-Kirmanşâhî (ö. 1219/1805) tarafından kaleme alınan *Mir'âtü'l-ahvâl* adlı eserden yapılan nakillerle yazılmıştır. Ne yazık ki Meclisî'nin hayatına dair önemli ve nâdirattan sayılabilecek olaylara yer veren eserler de iktibas yaptıkları kaynakları zikretmemişlerdir.²⁹ Bahsi geçen kaynaklar, müellifin hayatından ziyade İmâmiyye Şîası'nın fikir tarihindeki yerine odaklanmışlardır.³⁰ Bu bağlamda onun geniş entelektüel bir yapıya sahip olan eserlerini gündemde tutmuşlardır.³¹

2.2.1. Doğumu ve Yetiştirilmesi

Allâme Meclisî ve Meclisî-i Sâni olarak da bilinen müellif, 1037/1627-28 yılında³² İsfahan'da ilimle iştigal edilen bir evde dünyaya gelmiştir.³³ Ricâl kitaplarının bazısında onun doğumuyla alâkalı birçok menkıbeye rastlamak mümkündür.³⁴ Bunlardan maksat onun şahsını karizmatik dinî bir lider gibi göstermektir.³⁵

Meclisî, Şîa içerisinde meşhur bir âlimin oğlu olmasına rağmen onun hayatının ilk yıllarına dair bilgilerin azlığı garipsenecek bir durumdur. O, İslâm'la alâkalı çeşitli ilimleri kapsayan ilk temel eğitimini babası Muhammed Takî'den almıştır.³⁶ Onun yaşadığı dönemde faaliyet gösteren geleneksel İslâmî medreselerin eğitim kuralları esnekti. Bu esneklik, genç Muhammed Bâkır'a başlangıç seviyesindeki bir âlimin bilmesi gereken İslâmî ilimleri öğrenme hususunda, ilmine ihtiyaç duyduğu hocaları seçme hakkı veriyordu. Ayrıca ilim tahsili için bir beldeden diğerine gitme de bu esneklik içerisinde değerlendiriliyordu.³⁷

Meclisî de yaşadığı dönemin şartlarının elverdiği ölçüde, Fıkıh, Hadis, Ricâl, Dirâyet, Lugat, Arap edebiyâtı, Mantık, Kelâm ve Felsefe gibi mevcut ilimleri okumuştur. Yine aynı çağda yaşayan örnek Şîi ilim talebesi, kendi isteğine bağlı olarak aklî ve naklî ilimlerden hangisinde uzmanlaşacağına da karar verebiliyordu. Dönemin hocaları ya aklî ya da naklî ilimlerde ileri gitmişlerdi. Her iki alana da hâkim olan hoca sayısı ise azdı. Bundan dolayı

²⁹ Turner, *et-Teşeyyü' ve 't-tahavvül*, 246.

³⁰ Turner, *et-Teşeyyü' ve 't-tahavvül*, 245.

³¹ Turner, *et-Teşeyyü' ve 't-tahavvül*, 247.

³² Doğum tarihi hususunda kaynakların çoğunluğu müttelik olmakla birlikte sadece Âgâ Ahmed Kirmanşâhî, *Mir'âtü'l-Ahvâl*'de doğum tarihini 1038/1628-29 olarak kaydetmiştir. bk. Kirmanşâhî, *Mir'âtü'l-Ahvâl*, 113; Nûrî, "el-Feyzü'l-kudsî", 105/149; Turner, *et-Teşeyyü' ve 't-tahavvül*, 256 dip. 1.

³³ Öz, "Muhammed Bâkır Meclisî", 28/253; Turner, *et-Teşeyyü' ve 't-tahavvül*, 255-256.

³⁴ Nûrî, "el-Feyzü'l-kudsî", 105/11, 17; Turner, *et-Teşeyyü' ve 't-tahavvül*, 256.

³⁵ Turner, *et-Teşeyyü' ve 't-tahavvül*, 256.

³⁶ Efendî, *Riyâzü'l-ulemâ*, 5/40; Kummî, *el-Künâ ve 'l-elkâb*, 3/151; Turner, *et-Teşeyyü' ve 't-tahavvül*, 256, 257.

³⁷ Turner, *et-Teşeyyü' ve 't-tahavvül*, 257.

bahsi geçen ilimleri öğrenciler, bir hocadan alabildiği gibi birkaç hocadan da alma imkânına sahipti. Bu durum, fikir noktasında birbiriyle uyuşmayan Meclisî-i Evvel Muhammed Takî el-Meclisî ve Muhammed Tâhir el-Kummî gibi farklı hocalardan ilim elde etmeyi sağlıyordu.³⁸

İslâm kültürünün en önemli şahsiyetleri, naklî ilimlerde ilerlemişlerdi. Aklî ilimler ise yönetim tarafından ülkeye çağrılan âlimler gelmeden önce İranlı mahallî âlimler tarafından geleneksel bir şekilde tedris ediliyordu.³⁹ İmâmiyye Şîası'na göre dini tahrif edeceği düşüncesinden hareketle aklın kullanılması yasaktı. Bunun neticesinde aklı kullanarak hükümler çıkarma, kötü bir iş olarak kabul edilmiş ve inananlar toptan imamların hadislerine itimat etmeye teşvik edilmiştir.⁴⁰

İmamın zarûreti, gâib imamın varlığı, gaybeti ve ömrünün uzaması gibi konuları savunma zorunluluğu, Meclisî'nin de aklî ilimleri tahsil etmesini sağlamıştır.⁴¹ O, aklî ilimleri başlangıçta babasından okumuş,⁴² daha sonraları ise devrinin Feyz-i Kâşânî, Âgâ Hüseyin el-Hânsârî⁴³ ve Muhammed Hür el-Âmilî gibi âlimlerinden bu ilimleri tahsil etmiştir.⁴⁴ Meclisî'nin aklî ilimleri ne zaman bıraktığı net değildir. Kesin olan bilgi ise onun aklî ilimlerden çoğunu öğrendiğidir.⁴⁵ Allâme Meclisî'nin aklî ilimleri bırakmasıyla alâkalı şöyle bir anekdot aktarılmıştır:

Meclisî, aklî ilimlere dair yaptığı derslerinden birisinde talebelerine, dehriyye mezhebinin ve onların delillerini anlatmıştır. Dersi dinleyen talebelerinden birisi, “maddiyyûn mezhebi haktır” diyerek onların mezhebine bağlandığını söylemiştir. Bunun üzerine o, aniden dersi bırakarak bir daha kelâm ve felsefe dersi işlememeye yemin etmiştir.⁴⁶

Meclisî-i Sâni, sadece bununla yetinmemiş, etrafındakilere de aklî ilimlerde derinleşmemeleri hususunda uyarılarda bulunmuştur.⁴⁷ Talebesi Ni'metullah el-Cezâirî'nin el-Esmâü'l-hüsna'nın tahlîli ve bâtinî mânalarını yazmaya başladığı *Makâmâtü'n-necât* adlı eserini tamamlamamasını kendisine tavsiye etmiştir.⁴⁸ Her ne kadar o, kelâm ve felsefeyi

³⁸ Turner, *et-Teşeyyü' ve't-tahavvül*, 257.

³⁹ Turner, *et-Teşeyyü' ve't-tahavvül*, 258.

⁴⁰ Turner, *et-Teşeyyü' ve't-tahavvül*, 259. bk. Rüşdî Muhammed Arsân Alyân, *Delilü'l-'akl 'inde's-Şi'ati'l-İmâmiyye* (Beyrut: Merkezü'l-Hadâra li-Tenmiyeti'l-Fikri'l-İslâmî, 1429/2008), 103.

⁴¹ Turner, *et-Teşeyyü' ve't-tahavvül*, 259.

⁴² Turner, *et-Teşeyyü' ve't-tahavvül*, 260.

⁴³ Efendî, *Riyâzü'l-ulemâ*, 5/40.

⁴⁴ Turner, *et-Teşeyyü' ve't-tahavvül*, 260.

⁴⁵ Turner, *et-Teşeyyü' ve't-tahavvül*, 265.

⁴⁶ Tünikâbünî, *Kıyasu'l-Ulemâ*, 209; Turner, *et-Teşeyyü' ve't-tahavvül*, 265.

⁴⁷ Turner, *et-Teşeyyü' ve't-tahavvül*, 265.

⁴⁸ Turner, *et-Teşeyyü' ve't-tahavvül*, 266.

tamamen terk etmiş gibi gözükse de bunlarla naklî ilimleri harmanlamayı başarmıştır. Onun yapmış olduğu sentez, babası ya da Şeyh Bahâî'nin metoduyla ortaya konmuştur. Bu durum da ona, itikadda Usûlîler'le Ahbârîler arası bir konumda durmayı sağlamıştır.⁴⁹

Tahsil hayatının belli bir dönemine geldiğinde ilmî müktesebâtını gözden geçiren Meclisî, Kur'ân'ın anlaşılması için en önemli kaynak olarak hadisleri ve özellikle imamlara ait ahbârı gördüğünden yanında bulunanların (talebeleri-dostları) desteğiyle bunları tespiti ve incelemeye başlamıştır.⁵⁰

Şîî âlim Meclisî, ilimle meşguliyetinin yanında, dönemin yöneticileri tarafından kendisine verilen farklı vazifeleri de yerine getirmiştir. O, ilk olarak İsfahan'da Cuma imamlığı yapmıştır. Onun göreve başladığı tarihe dair kaynaklarda herhangi bir bilgiye yer verilmemiştir. Değişik tarihler içerisinde tercihe en uygun olanı ise Şah Süleyman'ın (ö. 1106/1694) tahta çıktığı 1077/1666 tarihinin hemen sonrasındır.⁵¹ Meclisî, imamın gaybeti döneminde kılınmayan Cuma namazlarını bizzat kıldırmıştır. Öz, onun tarafından tekrar uygulanmaya başlanan bu ibadet ile onun hükümdarlara itaat görüşü arasında bir bağ olma ihtimali üzerinde durmuştur.⁵² Ramazan ayı içerisinde özellikle on dokuz, yirmi bir ve yirmi üçüncü gecelerde yapılan toplu ibadetler, Hz. Ali'nin şehâdetini anma gibi etkinlikler onun gayretleriyle yapılmaya başlanmıştır. Binlerce insan, onun arkasında Cuma namazı kılmak ve vaazını dinlemek için İsfahan'daki Şah Mescidi'ne akın etmiştir.⁵³

Aralarındaki dostluk ve sevenlerinin desteği sebebiyle Şah Süleyman, Meclisî'yi 1098/1687 yılında şeyhülislamlığa yükseltmiştir.⁵⁴ Aynı zamanda şeyhülislâmlık görevi ile ona, ülkedeki dinî liderlerin en büyüğü olma gibi bir pâyeye verilmiştir.⁵⁵ Safevî Devleti'nin son dönemlerinde başa geçen Şah Süleyman (1077-1105/1666-1693) ve Sultan Hüseyin (1105-1135/1694-1722) gibi zayıf hükümdarlar, Şîî ulemanın hâkimiyetine fırsat tanımışlardır. Bunda Meclisî'nin fikirlerinin onlar üzerindeki etkisi de önemli rol oynamıştır. Böylece şeyhülislamlık gibi dinî makamların çoğu din adamları tarafından ele geçirilmiştir.⁵⁶

⁴⁹ Haydar Hubbullah, *Nazariyyetü's-sünne fi'l-fikri'l-İmâmiyyi's-Şîî' et-tekevvün ve's-sayrûre* (Beyrut: el-İntişârü'l-Arabî, 1427/2006), 309; Turner, *et-Teşeyyü' ve't-tahavvül*, 263.

⁵⁰ Muhammed Bâkır el-Meclisî, *Bihâru'l-envârî'l-câmi'a li-düreri ahbârî'l-e'immeti'l-ethâr*, thk. Lecne mine'l-Ulemâ' (Beyrut: Dâru İhyai't-Türâsi'l-Arabî, 1403/1983), 1/2-4; Öz, "Muhammed Bâkır Meclisî", 28/253.

⁵¹ Turner, *et-Teşeyyü' ve't-tahavvül*, 268.

⁵² Öz, "Muhammed Bâkır Meclisî", 28/254.

⁵³ Hâtûnâbâdî, *Hadâ'iku'l-Mukarrebîn*, 253; Turner, *et-Teşeyyü' ve't-tahavvül*, 269.

⁵⁴ Bahrânî, *Lü'lü'etü'l-Bahreyn*, 53; Nûrî, "el-Feyzü'l-kudsî", 105/21; Öz, "Muhammed Bâkır Meclisî", 28/253; Turner, *et-Teşeyyü' ve't-tahavvül*, 271.

⁵⁵ Bahrânî, *Lü'lü'etü'l-Bahreyn*, 53; Turner, *et-Teşeyyü' ve't-tahavvül*, 271.

⁵⁶ Takkûş, *Târîhu Devleti's-Safeviyye*, 226-228; Turner, *et-Teşeyyü' ve't-tahavvül*, 267-268.

Âlimlerin ön planda olduğu bu dönemde Meclisî, devlet yöneticileriyle iyi ilişkiler kurmuş, eserlerini ve özellikle *Bihâru'l-envâr*'ı yazarken önemli ölçüde onlardan maddî destek almıştır. Buna bağlı olarak o, eserlerinde onları aşırı derecede yücelten ifadelerle yer vermiş⁵⁷ ve bazı eserlerini onlara ithaf etmiştir.⁵⁸ O, Şîî toplumunun yöneticilerine itaat etmesi gerektiği konusunu⁵⁹ özellikle vurgulayarak hükümdarların hukukunu da korumayı ihmal etmemiştir.⁶⁰

Şîî Şârih Meclisî'nin Sultan Hüseyin Şah'ın (ö. 1139/1726) başa geçmesiyle şeyhülislâmlık vazifesi sonrası en yüksek dinî ve ilmî makam olarak nitelendirilen Mollabaşılık unvanını aldığı bazı eserlerde zikredilmiştir.⁶¹ Arjomand ve Turner gibi müellifler ise mollabaşılık müessesinin kuruluş tarihini dikkate alarak İsfahan'da meşhur olan Çehâr Bağ adlı medreseyi kuran, yöneten ve ilk mollabaşı olan Mîr Muhammed Bâkır el-Hâtûnâbâdî (ö. 1127/1715) isminin Muhammed Bâkır el-Meclisî ile karıştırıldığı şeklindeki açıklamalarıyla onun sağlığında böyle bir görevi yapmadığını ispat etmeye çalışmışlardır.⁶² Benzer bir durum, kadılık yapıp yapmadığı hususunda da geçerlidir. Bazı kaynaklarda hukukî dava ve muameleleri bizzat yürüttüğü⁶³ ifade edilirken, son dönemde yapılan çalışmalarda bu bilgilerin gerçeği yansıtmadığına değinilmiştir.⁶⁴ Görüldüğü üzere kaynaklarda onun mollabaşı ve kadılık yapıp yapmadığı hususundaki görüşlerde bir birliktelik yoktur.

Meclisî'nin Şeyhülislâmlık vazifesi esnasında yaptığı işlerin başında -günümüzde Deaş'ın yaptığına benzer- İsfahan'da bulunan Hindu tapınağındaki putları kırdırmak yer almıştır. Hindular taptıkları putların kırılmaması ve putlarını Hindistan'a götürmelerine izin verilmesi için büyük meblağlar teklif etmelerine rağmen Şah Süleyman, bu teklifleri dikkate

⁵⁷ Muhammed Bâkır el-Meclisî, *Zâdü'l-me'âd*, çev. ve thk. Alâüddîn el-A'lemî (Beyrut: Müessesetü'l-A'lemî, 1423/2003), 9-10.

⁵⁸ Öz, "Muhammed Bâkır Meclisî", 28/253; Turner, *et-Teşeyyü' ve 't-tahavvül*, 269, 270.

⁵⁹ Muhammed Bâkır el-Meclisî, *Aynü'l-hayât*, çev. ve thk. Hâşim el-Meylânî (Kum: Müessesetü'n-Neşri'l-İslâmî, 1416/1995), 2/247-280; a.mlf., *Hayâtü'l-kulûb*, thk. Alî İmâmiyân (Kum: Sürûr, 1384 HŞ/2005), 1/30-32.

⁶⁰ Öz, "Muhammed Bâkır Meclisî", 28/254; Turner, *et-Teşeyyü' ve 't-tahavvül*, 270-271.

⁶¹ Uyar, mollabaşılığın başlangıç tarihi ve ilk mollabaşı olan kişi hususunda iki farklı kaynaktan yaptığı iktibaslarla eseri içerisinde çelişkiye düşmüştür. Uyar, *İmâmiyye Şîası'nda Düşünce Ekolleri*, 146, 227. Ayrıca bk. Hairî, "Madjlisî, Mulla Muhammad Bâkır", 5/1087; Öz, "Muhammed Bâkır Meclisî", 28/253; Turner, *et-Teşeyyü' ve 't-tahavvül*, 247, 273-274; Zülfiye Veliyeva, "Safevi Devlet Teşkilatı (Tezkiretü'l-Mülûk'e Göre)" (Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2007), 400-403.

⁶² *Tezkiretü'l-Mülûk*, ed. Muhammed Debîr Siyâkî (Tahran: Kitâbfürûşî-yi Tahûrî, 1332 HŞ/1956), 1-2; Arjomand, "The Muftahid of the Age and the Mulla-Bashi: an Intermediate Stage in the Institutionalization of Religious Authority in Shi'ite Iran", 85-88; Hamid Algar, "Molla", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2005), 30/238; Turner, *et-Teşeyyü' ve 't-tahavvül*, 274-275.

⁶³ Tünikâbü'nî, *Kıyasu'l-Ulemâ*, 329; Öz, "Muhammed Bâkır Meclisî", 28/253.

⁶⁴ Turner, *et-Teşeyyü' ve 't-tahavvül*, 268.

almamıştır.⁶⁵ Bunun yanında o, emir bi'l-ma'rûf nehiy ani'l-münker faaliyetlerini yönetmiş ve tasavvuf karşıtlığı sebebiyle sûfîlerle mücadele etmiştir. Muhâliflerini bid'atçılık ve inançsızlıkla suçlayarak onları bastırmak için yetkilerini kullanmaktan çekinmeyen Meclisî,⁶⁶ bilhassa Sünnîler'e karşı oldukça sert bir dinî politika ve baskı uygulamıştır. Onun eliyle 700 bin Sünnî Şiîleştirilmiştir.⁶⁷ Bu tutum Safevî Devleti'nin yıkılış sebepleri arasında sayılan İran'ın Afganlılar tarafından istilâ edilme sürecini hızlandırmıştır.⁶⁸

Muhammed Bâkır el-Meclisî, 1110/1698-99 ya da 1111/1699-1700 yılında İsfahan'da vefat etmiştir.⁶⁹ Kabri İsfahan'daki Cami-i Atîk'in kible kapısı tarafındadır. Şiîler'ce mübarek olarak kabul edilen bu mahalde, onunla babası ve İmâmiyye Şîası'na muteber bazı âlimlerin kabirleri de vardır.⁷⁰

2.2.2. Ailesi

Muhammed Bâkır b. Muhammed Takî, Meclisî ailesi içerisinde yetişen âlimlerin en meşhuru olmakla birlikte Safevîler öncesi ve Safevî İran'ının sosyo-kültürel, dinî hayatına damga vuran tek âlim değildir. Dedelerinden ve torunlarından fakîh, kadı, vâiz ve müellif gibi farklı alanlarda insanlar yetişmiştir.⁷¹ Onlardan Meclisî ailesi hakkında oluşan "ilim ailesi", genel izleniminin dışına çıkan olmamıştır.⁷² İmâmiyye mezhebinin İran'daki gelişimi, uzun yıllar bu ülkenin kültürel hayatı içerisinde yer alan Meclisî ailesi sebebiyle olmuştur.⁷³

Allâme'nin dedesi tarafından nesebi, *Hilyetü'l-evliyâ* ve *Târîh-i İsfahân* adlı eserlerin müellifi Ebû Nuaym el-İsfahânî'ye (ö. 430/1038) dayanmaktadır.⁷⁴ Kaynaklarda Ebû Nuaym'ın Sünnî ya da Şiî olup olmadığı üzerine tartışmalar vardır.⁷⁵ Onun Şiî olduğunu iddia edenler, Meclisî'nin Sünnî ve sûfî bir kökenden geldiğini örtme gayretindedirler.⁷⁶ İran

⁶⁵ Nûrî, "el-Feyzü'l-kudsî", 105/21.

⁶⁶ Tûnikâbûnî, *Kıyasu'l-Ulemâ*, 205; Bahrânî, *Lû'lü'etü'l-Bahreyn*, 53; Nûrî, "el-Feyzü'l-kudsî", 105/17; Öz, "Muhammed Bâkır Meclisî", 28/253; Turner, *et-Teşeyyü' ve 't-tahavvül*, 272.

⁶⁷ Öz, "Muhammed Bâkır Meclisî", 28/253; Turner, *et-Teşeyyü' ve 't-tahavvül*, 272.

⁶⁸ Öz, "Muhammed Bâkır Meclisî", 28/253; Turner, *et-Teşeyyü' ve 't-tahavvül*, 272.

⁶⁹ Öz, "Muhammed Bâkır Meclisî", 28/254. Vefat tarihi ile ilgili farklı olan görüşler için bk. Nûrî, "el-Feyzü'l-kudsî", 105/150-151; Kummî, *Fevâ'idü'r-Radaviyye*, 2/670-671; Tebrîzî, *Reyhânetü'l-Edeb*, 5/196-197.

⁷⁰ Hânsârî, *Ravzâtü'l-cennât*, 2/88; Kummî, *el-Künâ ve 'l-elkâb*, 3/150.

⁷¹ Nûrî, "el-Feyzü'l-kudsî", 105/143-148.

⁷² Turner, *et-Teşeyyü' ve 't-tahavvül*, 250.

⁷³ Turner, *et-Teşeyyü' ve 't-tahavvül*, 250.

⁷⁴ Hânsârî, *Ravzâtü'l-cennât*, 1/272-275; 2/118; Muhammed Takî et-Tüsterî, *Kâmûsü'r-ricâl* (Kum: Müessesetü'n-Neşri'l-İslâmî, 1410/1989), 1/493-494.

⁷⁵ İbn Şehrâşûb, *Me'âlimü'l-ulemâ*, 25; Nûrî, "el-Feyzü'l-kudsî", 105/108-109.

⁷⁶ Turner, *et-Teşeyyü' ve 't-tahavvül*, 251.

topraklarında Şiîleştirme faaliyetlerinin seyri dikkate alındığında mezkûr görüşün doğru olduğu kanaatindeyiz.

Babaannesi tarafından da nesebi Şeyh Hasan'a (ö. X./XVI. yüzyılın ikinci yarısı) ulaşmaktadır. Şeyh Hasan, kaynaklarda müctehid ve Safevî Devleti'nde İmâmiyye mezhebinin resmî din olarak yayılmasına yardımcı olan kişi gibi sıfatlarla anılmıştır.⁷⁷ Meclisî de (وَلَا يُعْطِي هَذَا الْأَمْرَ إِلَّا صَفْوَتُهُ مِنْ خَلْقِهِ) cümlesinin⁷⁸ şerhini yaparken “velâyete inanmak ve İmâmiyye dinini seçmek”⁷⁹ ifadesini kullanarak büyük dedesinin yolundan gittiğini göstermiştir.

Şeyh Hasan'ın oğlu ise Kemâleddin Dervîş'tir (ö. 960/1553 sonrası). O, Şeyh Kerekî ve Şehîd-i Sâni'den dersler almıştır.⁸⁰ Yine o, İmâmiyye'ye ait hadislerin İsfahan'da avâma ulaşmasını kolaylaştıran ilk âlimlerin arasında sayılmıştır.⁸¹ İmâmiyye Şîası'nca muteber kabul edilen âlimlerin çoğu ondan ders okumuştur ve icâzet almıştır. Muhammed Takî el-Meclisî ve Abdullah b. Câbir el-Âmilî (ö. XI./XVII. yüzyıl),⁸² onun en meşhur talebelerindendir.⁸³

Meclisî'nin dedesi olan Maksûd Ali (ö. ?), Meclisî lakabıyla anılan ilk kişidir. Onun şiirleri ve güzel konuşmasıyla meclislerde aranması, Meclisî mahlasıyla şiirler yazması⁸⁴ veya İsfahan yakınlarında küçük bir köy olan Meclis'ten gelmesiyle⁸⁵ alâkalı olarak bu lakabın kendisine verildiği kaynaklarda zikredilmiştir. Çağdaş araştırmacı Turner, bu bilgilerden hareketle Meclisî lakabının Muhammed Bâkır'ın kundağının gâib imam tarafından gizli bir mecliste kutsandığı için verildiğine dair rivayetin gerçeği yansıtmadığını belirtmiştir.⁸⁶

Meclisî'nin babası Muhammed Takî el-Meclisî, Meclisî-i Evvel lakabıyla anılmıştır.⁸⁷ O, Maksûd Ali ile Kemâleddin Dervîş'in kaynaklarda ismi geçmeyen kızının evliliğinden

⁷⁷ Nûrî, “el-Feyzü'l-kudsî”, 105/108; Turner, *et-Teşeyyü' ve't-tahavvül*, 251.

⁷⁸ Küleynî, *el-Kâfî*, 3/543.

⁷⁹ Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 9/159.

⁸⁰ Nûrî, “el-Feyzü'l-kudsî”, 105/106; *Mevsû'atü tabakâti'l-fukahâ*, haz. Lecnetü'l-İlmiyye (Kum: Müessesetü'l-İmâmi's-Sâdık, 1420/1999), 10/99; Turner, *et-Teşeyyü' ve't-tahavvül*, 251.

⁸¹ Nûrî, “el-Feyzü'l-kudsî”, 105/107-108; *Mevsû'atü tabakâti'l-fukahâ*, 10/100; Turner, *et-Teşeyyü' ve't-tahavvül*, 251.

⁸² Hür el-Âmilî, *Emelü'l-âmil*, 1/112.

⁸³ Nûrî, “el-Feyzü'l-kudsî”, 105/106, 108; *Mevsû'atü tabakâti'l-fukahâ*, 10/100; Turner, *et-Teşeyyü' ve't-tahavvül*, 251-252.

⁸⁴ Kummî, *el-Künâ ve'l-elkâb*, 3/151; Öz, “Muhammed Bâkır Meclisî”, 28/253; Turner, *et-Teşeyyü' ve't-tahavvül*, 252.

⁸⁵ Tünikâbüni, *Kıyasu'l-Ulemâ*, 206.

⁸⁶ Turner, *et-Teşeyyü' ve't-tahavvül*, 252.

⁸⁷ Öz, “Muhammed Bâkır Meclisî”, 28/253

dünyaya gelmiştir.⁸⁸ Molla Sadrâ'nın çağdaşı olan Muhammed Takî, Abdullah b. Hüseyin eş-Şûsterî (ö. 1021/1612) ve Şeyh Bahâî'den ders almıştır.⁸⁹ Hayatının ilk yıllarına dair kesin bir bilgi olmamakla birlikte o, erken yaşlardan itibaren dinî ilimlerin hepsini iyi bir şekilde tahsil etmiştir.⁹⁰

Muhammed Takî el-Meclisî'nin eserleri, oğlununkiler kadar olmasa da imamlara ait hadisler ve vasiyetlerin Farsça olarak geniş kitlelere ulaşması ilk onun eliyle olmuştur. Bundan dolayı İmâmiyye âlimleri arasında önemli bir makam elde etmiştir.⁹¹ Muhammed Takî, tasavvufu meşgul olmakla itham edilmiştir. Onun tasavvufa olan meylinin ne kadar sürdüğü ve tasavvufu alakasının ne düzeyde olduğunu bilmek mümkün değildir. Aşıkâr olan durum ise Muhammed Takî'nin tasavvuf meclislerine sık sık uğradığı ve farklı tarikatlara mensup kişilerle irtibatının olduğudur. Oğul Meclisî, babasının tasavvufu olan bağıni takıyye⁹² ile açıklamıştır.⁹³

2.2.3. Hocaları

Bilgi birikimi sayesinde çok yüksek makamlara çıkan Meclisî'nin fikrî alt yapısını hazırlayanlar ise kendilerinden ilim tahsil ettiği hocalarıdır. Allâme Meclisî, kaynaklarda sayıları yirmi bire ulaşan âlimden ders almıştır.⁹⁴ Bunlardan bazılarını kısaca tanıtacağız.

1. Şerefüddîn Ali eş-Şûlistânî (ö. 1065/1654-55 [?]). Meclisî'nin hocası olduğu gibi aynı zamanda arkadaşısıdır. Fıkıh alanında eserleri vardır. Bunlarda hac ve Cuma namazının hükmü gibi konuları işlemiştir.⁹⁵

2. Babası Muhammed Takî el-Meclisî (ö. 1070/1659).⁹⁶

3. Muhammed Sâlih el-Mâzenderânî (ö. 1081/1670). Meclisî'nin eniştesidir. O, çok sayıda risâle ve şerh yazmıştır. Onun en meşhur eseri ise Küleynî'nin *el-Kâfi* adlı eserinin *Usûl* bölümüne yazdığı şerhidir. Molla Sadrâ tarafından yazılan *Usûl* şerhine dair itirazlara bu

⁸⁸ Kummî, *el-Künâ ve'l-elkâb*, 3/151; Turner, *et-Teşeyyü' ve't-tahavvül*, 252.

⁸⁹ Kummî, *el-Künâ ve'l-elkâb*, 3/151; Nûrî, "el-Feyzü'l-kudsî", 105/110; Turner, *et-Teşeyyü' ve't-tahavvül*, 252.

⁹⁰ Turner, *et-Teşeyyü' ve't-tahavvül*, 252.

⁹¹ Kummî, *el-Künâ ve'l-elkâb*, 3/151; Turner, *et-Teşeyyü' ve't-tahavvül*, 254.

⁹² bk. Abdulcabbar Adıgüzel, "Şii-İmâmî Takiyye Nazariyesinin Kur'ânî Dayanakları", *Marife Dini Araştırmalar Dergisi* 13/3 (2013), 112.

⁹³ Turner, *et-Teşeyyü' ve't-tahavvül*, 253.

⁹⁴ Öz, "Muhammed Bâkır Meclisî", 28/253.

⁹⁵ Efendî, *Riyâzü'l-ulemâ*, 3/6-8; Nûrî, "el-Feyzü'l-kudsî", 105/78; Turner, *et-Teşeyyü' ve't-tahavvül*, 262.

⁹⁶ Meclisî'nin ailesi başlığı altında hayatına dair bilgilere yer verilmiştir.

eserde sıkça rastlanmaktadır. O, İsfahan'da vefat etmiştir.⁹⁷ Aynı zamanda Mâzenderânî, Meclisî'den ders de almıştır.⁹⁸ Bu durumu, bazı ilimleri birbirlerinden öğrendikleri şeklinde anlamak mümkündür.

4. Muhammed Mü'min el-Esterâbâdî (ö. 1088/1677-78 [?]). Mekke'de yaşamıştır ve İmâmiyye karşıtları tarafından orada öldürülmüştür. O, Ahbârîliğin kurucusu Muhammed Emîn el-Esterâbâdî'nin damadı olup Rec'at⁹⁹ konusunda yazdığı eseriyle tanınmıştır.¹⁰⁰

5. Feyz-i Kâşânî (ö. 1090/1679). Hadis, fıkıh ve kelâm gibi farklı alanlarda söz sahibi olan önemli Şîî âlimlerdendir. O, *el-Vâfi* adlı eserinde dört hadis kitabını bir araya getirmiş ve müşkil hadisleri şerhetmiştir. Onun bu ve diğer eserlerinde bazı sûfî tarikatlara meylettği görülmüştür.¹⁰¹

6. Muhammed Tâhir el-Kummî (ö. 1098/1687). Kelâm ve hadis âlimidir. O, yaşadığı dönemde sûfilere, mülhidlere ve namazı terk edenlere karşı aşırıya kaçan bir tutum sergilemiştir. Buna bağlı olarak Muhammed Takî el-Meclisî ile aralarında tartışmalar yaşanmıştır. Kummî'nin Hz. Ali ve masum imamların faziletlerine dair kırk hadis, kelâm, fıkıh usûlü, sûfiler ve filozoflara itirazları içeren eserleri vardır.¹⁰²

7. Muhammed b. Hasan Hür el-Âmilî (ö. 1104/1692). Ahbârî muhaddislerdendir. O, *Vesâ'ilü's-Şî'a* ve *Emelü'l-âmil* gibi birçok kıymetli eser, divan ve risâleyi kaleme almıştır.¹⁰³ Yine o, Meclisî'nin hem hocası hem de talebesidir.¹⁰⁴

Diğer hocaları ise şunlardır:

1. Hasan Ali b. Abdullah et-Tüsterî (ö. 1069/1659),¹⁰⁵

2. Feyzullah b. Gıyâsüddîn Muhammed et-Tabâtabâî (ö. 1070/1659 sonrası),¹⁰⁶

3. Rafiuddîn Muhammed b. Haydar en-Nâinî (ö. 1082/1671),¹⁰⁷

⁹⁷ Hânsârî, *Ravzâtü'l-cennât*, 4/118-120; Nûrî, “el-Feyzü'l-kudsî”, 105/124; Turner, *et-Teşeyyü' ve't-tahavvül*, 261.

⁹⁸ Hür el-Âmilî, *Emelü'l-âmil*, 2/276; Efendî, *Riyâzü'l-ulemâ'*, 5/110; Nûrî, “el-Feyzü'l-kudsî”, 105/76. Hüseyinî, talebeliği şüpheli olanlar arasında ismini zikretmiştir. Hüseyinî, *Telâmizetü'l-'allâmeti'l-Meclisî*, 164.

⁹⁹ bk. İlyas Üzümlü, “Rec'at”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2007), 34/504.

¹⁰⁰ Hür el-Âmilî, *Emelü'l-âmil*, 2/296; Nûrî, “el-Feyzü'l-kudsî”, 105/79; Turner, *et-Teşeyyü' ve't-tahavvül*, 262.

¹⁰¹ Hür el-Âmilî, *Emelü'l-âmil*, 2/305-306; Hânsârî, *Ravzâtü'l-cennât*, 6/79-103; Nûrî, “el-Feyzü'l-kudsî”, 105/81.

¹⁰² Hür el-Âmilî, *Emelü'l-âmil*, 2/277-278; Hânsârî, *Ravzâtü'l-cennât*, 4/143-146; Nûrî, “el-Feyzü'l-kudsî”, 105/80.

¹⁰³ Hür el-Âmilî, *Emelü'l-âmil*, 1/141-154; Hânsârî, *Ravzâtü'l-cennât*, 7/96-105.

¹⁰⁴ Nûrî, “el-Feyzü'l-kudsî”, 105/80.

¹⁰⁵ Nûrî, “el-Feyzü'l-kudsî”, 105/76.

¹⁰⁶ Efendî, *Riyâzü'l-ulemâ'*, 4/386; Nûrî, “el-Feyzü'l-kudsî”, 105/82.

4. Muhammed Muhsin b. Muhammed Mü'min el-Esterâbâdî (ö. 1089/1678),¹⁰⁸
5. Ali b. Muhammed b. Cemâlüddîn el-Hasen (ö. 1103/1692),¹⁰⁹
6. Ali Hân b. Ahmed eş-Şîrâzî (ö. 1120/1708),¹¹⁰
7. Abdullah b. Câbir el-Âmilî (ö. XI./XVII. yüzyıl),¹¹¹
8. el-Kâdî el-Emîr Hüseyin (ö. ?),¹¹²
9. Muhammed b. Ali b. Ni'metullâh el-Cezâirî (ö. ?),¹¹³
10. Muhammed Kâsım el-Kahpâî (ö. ?),¹¹⁴
11. Muhammed Şerîf b. Muhammed er-Rüveydeştî (ö. ?).¹¹⁵

2.2.4. Talebeleri

Muhammed Bâkır el-Meclisî, tahsilini tamamladıktan sonra ders verme ve eser yazma faaliyetine başlamıştır.¹¹⁶ Şîa ricâl kaynaklarında binden fazla talebesi olduğu nakledilen¹¹⁷ Meclisî, Şîi ulemâ arasında en fazla talebe yetiştiren kişilerden birisi olarak bilinmektedir.¹¹⁸ Talebelerinin tespiti hususunda, gerek onun *İcâzâtü'l-hadîs*¹¹⁹ adlı eseri gerekse diğer kaynakları incelemek suretiyle yapılan araştırmalarda ise birbirinden farklı rakamlara ulaşılmıştır. Buna göre Hüseyin en-Nûrî kırk dokuz, Tahranî yüzden fazla, Muslihuddîn el-Mehdevî (ö. 1416/1995) yüz seksen bir, Ahmed el-Hüseynî de iki yüz on bir kişinin biyografisine eserlerinde yer vermişlerdir. Nûrî'nin eserinde zikrettiği isimler, diğer müelliflerce de kullanılmıştır. Ayrıca talebeliği şüpheli olanlar, verilen rakamların içerisinde değerlendirilmemiştir.¹²⁰ Çalışmada Meclisî'nin talebelerinden kırk altısının adına yer verdik. Bunun sebebi, müellifin hayatına dair Arapça ve Farsça kaleme alınan eserlerde bu isimlerin

¹⁰⁷ Nûrî, "el-Feyzü'l-kudsî", 105/77.

¹⁰⁸ Hür el-Âmilî, *Emelü'l-âmil*, 2/228; Nûrî, "el-Feyzü'l-kudsî", 105/82.

¹⁰⁹ Hür el-Âmilî, *Emelü'l-âmil*, 1/129-130; Hânsârî, *Ravzâtü'l-cennât*, 4/390-393; Nûrî, "el-Feyzü'l-kudsî", 105/78.

¹¹⁰ Nûrî, "el-Feyzü'l-kudsî", 105/81.

¹¹¹ Efendî, *Riyâzü'l-ulemâ*, 3/186; Hür el-Âmilî, *Emelü'l-âmil*, 1/112; Nûrî, "el-Feyzü'l-kudsî", 105/80.

¹¹² Efendî, *Riyâzü'l-ulemâ*, 2/30; Nûrî, "el-Feyzü'l-kudsî", 105/81.

¹¹³ Nûrî, "el-Feyzü'l-kudsî", 105/79.

¹¹⁴ Nûrî, "el-Feyzü'l-kudsî", 105/77.

¹¹⁵ Nûrî, "el-Feyzü'l-kudsî", 105/77.

¹¹⁶ Öz, "Muhammed Bâkır Meclisî", 28/253.

¹¹⁷ Kummî, *el-Künâ ve'l-elkâb*, 3/147. Ayrıca bk. Uyar, *İmâmiyye Şîası'nda Düşünce Ekolleri*, 227.

¹¹⁸ Uyar, *İmâmiyye Şîası'nda Düşünce Ekolleri*, 227.

¹¹⁹ Muhammed Bâkır el-Meclisî, *İcâzâtü'l-hadîs*, thk. Ahmed el-Hüseynî (Kum: Mektebetü Âyetillâhi'l-Mer'âşî, 1410/1989).

¹²⁰ Hüseyinî, *Telâmizetü'l-'allâmeti'l-Meclisî*, 5.

geçmesi, Türkçe kaynaklarda ise önemli bazı talebeleri haricinde diğerlerinin adlarının zikredilmemesidir. Söz konusu kitaplarda isimlerine yer verilen talebelerinden bazıları şunlardır:

1. Muhammed Sâlih el-Mâzenderânî (ö. 1081/1670),¹²¹
2. Muhammed b. Ali el-Erdebîlî (ö. 1101/1690),¹²²
3. Ahmed b. Muhammed el-Mekâbî el-Bahrânî (ö. 1102/1691),¹²³
4. Muhammed b. Hasan Hür el-Âmilî (ö. 1104/1692),¹²⁴
5. Alâüddîn Muhammed Gülistâne (ö. 1110/1698 sonrası),¹²⁵
6. Ebû Türâb el-İsfahânî (ö. 1110-11/1698-99 [?]),¹²⁶
7. Ni‘metullah el-Cezâirî (ö. 1112/1701),
8. Nûruddîn Muhammed el-Ahbârî (ö. 1115/1703),¹²⁷
9. Muhammed Sâlih b. Abdülvâsi‘ el-Hâtûnâbâdî (ö. 1116/1704),¹²⁸
10. Ali b. Muhammed el-İsfahânî (ö. yaklaşık olarak 1120/1708),¹²⁹
11. Muhammed b. Yûsuf el-Bahrânî (ö. 1121/1709),¹³⁰
12. Muhammed b. Abdülfettâh et-Tünikâbüni (ö. 1124/1712),¹³¹
13. Mesîhuddîn Muhammed eş-Şîrâzî (ö. 1127/1715),¹³²
14. Abdullah b. Îsâ Efendî (ö. yaklaşık olarak 1130/1718),¹³³

¹²¹ Hür el-Âmilî, *Emelü'l-âmil*, 2/276; Efendî, *Riyâzü'l-ulemâ*, 5/110; Nûrî, “el-Feyzü'l-kudsî”, 105/76, 124; Hüseyinî, *Telâmizetü'l-'allâmeti'l-Meclisî*, 164.

¹²² Hüseyinî, *Telâmizetü'l-'allâmeti'l-Meclisî*, 67.

¹²³ Meclisî, *İcâzâtü'l-hadîs*, 19; Hür el-Âmilî, *Emelü'l-âmil*, 2/28; Bahrânî, *Lü'lü'etü'l-Bahreyn*, 36; Nûrî, “el-Feyzü'l-kudsî”, 105/91; Emîn, *A'yânü's-Şî'a*, 3/172; Hüseyinî, *Telâmizetü'l-'allâmeti'l-Meclisî*, 16.

¹²⁴ Hür el-Âmilî, *Emelü'l-âmil*, 1/141; Hânsârî, *Ravzâtü'l-cennât*, 7/96; Nûrî, “el-Feyzü'l-kudsî”, 105/80.

¹²⁵ Muhammed b. Alî el-Erdebîlî, *Câmi'u'r-ruvât ve izâhatü'l-iştibâhât 'ani't-turuk ve'l-isnâd* (Kum: Mektebetü Âyetillâhi'l-Mer'âşî, 1403/1983), 1/544; Nûrî, “el-Feyzü'l-kudsî”, 105/88; Hüseyinî, *Telâmizetü'l-'allâmeti'l-Meclisî*, 57.

¹²⁶ Nûrî, “el-Feyzü'l-kudsî”, 105/93; Hüseyinî, *Telâmizetü'l-'allâmeti'l-Meclisî*, 11.

¹²⁷ Nûrî, “el-Feyzü'l-kudsî”, 105/58, 99; Hüseyinî, *Telâmizetü'l-'allâmeti'l-Meclisî*, 65.

¹²⁸ Nûrî, “el-Feyzü'l-kudsî”, 105/84; Hüseyinî, *Telâmizetü'l-'allâmeti'l-Meclisî*, 110.

¹²⁹ Efendî, *Riyâzü'l-ulemâ*, 4/182; Nûrî, “el-Feyzü'l-kudsî”, 105/97; Hüseyinî, *Telâmizetü'l-'allâmeti'l-Meclisî*, 44.

¹³⁰ Bahrânî, *Lü'lü'etü'l-Bahreyn*, 105; Nûrî, “el-Feyzü'l-kudsî”, 105/92; Hüseyinî, *Telâmizetü'l-'allâmeti'l-Meclisî*, 74.

¹³¹ Hânsârî, *Ravzâtü'l-cennât*, 7/106; Nûrî, “el-Feyzü'l-kudsî”, 105/96; Hüseyinî, *Telâmizetü'l-'allâmeti'l-Meclisî*, 66.

¹³² Meclisî, *İcâzâtü'l-hadîs*, 113; Nûrî, “el-Feyzü'l-kudsî”, 105/92; Hüseyinî, *Telâmizetü'l-'allâmeti'l-Meclisî*, 59.

¹³³ Hüseyinî, *Telâmizetü'l-'allâmeti'l-Meclisî*, 37.

15. Ali Hân el-Gülpâyegânî (ö. yaklaşık olarak 1130/1718),¹³⁴
16. Muhammed Ekmel el-Bihbehânî (ö. 1130/1718 sonrası),¹³⁵
17. Muhammed Sâdık et-Tünikâbünî (ö. 1130/1718 sonrası),¹³⁶
18. Muhammed Tâhir el-İsfahânî (ö. 1131/1719 sonrası),¹³⁷
19. Muhammed Kâsım el-Hezârcerîbî (ö. 1132/1720),¹³⁸
20. Muhammed Hüseyin en-Nûrî (ö. 1133/1721),¹³⁹
21. Ebü'l-Hasan b. Muhammed Tâhir el-Âmilî (ö. 1138-39/1726-27 [?]),¹⁴⁰
22. Muhammed Hüseyin el-Hâtûnâbâdî (ö. 1151/1738),¹⁴¹
23. Muhammed Rafî' b. Ferec el-Geylânî (ö. 1160/1747),¹⁴²
24. Abdullah el-Müderriş el-Meşhedî (ö. ?),¹⁴³
25. Abdullah b. Nûrullâh el-Bahrânî (ö. ?),¹⁴⁴
26. Abdullah el-Yezdî (ö. ?),¹⁴⁵
27. Abdülmuttalib el-Cezâirî (ö. ?),¹⁴⁶
28. Ali Asgar el-Meşhedî, (ö. ?),¹⁴⁷
29. Aynü'l-Ârifîn el-Kummî (ö. ?),¹⁴⁸
30. Cemşîd b. Muhammed Zamânü'l-Keskerî (ö. ?),¹⁴⁹
31. Ebû Eşref el-İsfahânî (ö. ?),¹⁵⁰

¹³⁴ Nûrî, “el-Feyzü'l-kudsî”, 105/101; Hüseyinî, *Telâmizetü'l-‘allâmeti'l-Meclisî*, 43.

¹³⁵ Nûrî, “el-Feyzü'l-kudsî”, 105/89; Emîn, *A'yânü's-Şî'a*, 9/125; Hüseyinî, *Telâmizetü'l-‘allâmeti'l-Meclisî*, 78.

¹³⁶ Nûrî, “el-Feyzü'l-kudsî”, 105/99; Hüseyinî, *Telâmizetü'l-‘allâmeti'l-Meclisî*, 107.

¹³⁷ Nûrî, “el-Feyzü'l-kudsî”, 105/88; Hüseyinî, *Telâmizetü'l-‘allâmeti'l-Meclisî*, 113.

¹³⁸ Nûrî, “el-Feyzü'l-kudsî”, 105/88; Hüseyinî, *Telâmizetü'l-‘allâmeti'l-Meclisî*, 118.

¹³⁹ Nûrî, “el-Feyzü'l-kudsî”, 105/102; Hüseyinî, *Telâmizetü'l-‘allâmeti'l-Meclisî*, 95.

¹⁴⁰ Bahrânî, *Lü'lü'etü'l-Bahreyn*, 103; Nûrî, “el-Feyzü'l-kudsî”, 105/86; Emîn, *A'yânü's-Şî'a*, 7/342; Hüseyinî, *Telâmizetü'l-‘allâmeti'l-Meclisî*, 12.

¹⁴¹ Hânsârî, *Ravzâtü'l-cennât*, 2/360; Nûrî, “el-Feyzü'l-kudsî”, 105/84, 143; Hüseyinî, *Telâmizetü'l-‘allâmeti'l-Meclisî*, 93.

¹⁴² Meclisî, *İcâzâtü'l-hadîs*, 129; Bahrânî, *Lü'lü'etü'l-Bahreyn*, 86; Nûrî, “el-Feyzü'l-kudsî”, 105/89; Hüseyinî, *Telâmizetü'l-‘allâmeti'l-Meclisî*, 100.

¹⁴³ Hür el-Âmilî, *Emelü'l-âmil*, 2/161; Efendî, *Riyâzü'l-ulemâ'*, 3/221; Nûrî, “el-Feyzü'l-kudsî”, 105/97; Hüseyinî, *Telâmizetü'l-‘allâmeti'l-Meclisî*, 35.

¹⁴⁴ Nûrî, “el-Feyzü'l-kudsî”, 105/98; Hüseyinî, *Telâmizetü'l-‘allâmeti'l-Meclisî*, 38.

¹⁴⁵ Meclisî, *İcâzâtü'l-hadîs*, 77; Nûrî, “el-Feyzü'l-kudsî”, 105/93; Hüseyinî, *Telâmizetü'l-‘allâmeti'l-Meclisî*, 36.

¹⁴⁶ Nûrî, “el-Feyzü'l-kudsî”, 105/101; Hüseyinî, *Telâmizetü'l-‘allâmeti'l-Meclisî*, 39.

¹⁴⁷ Nûrî, “el-Feyzü'l-kudsî”, 105/98; Hüseyinî, *Telâmizetü'l-‘allâmeti'l-Meclisî*, 45.

¹⁴⁸ Nûrî, “el-Feyzü'l-kudsî”, 105/103; Hüseyinî, *Telâmizetü'l-‘allâmeti'l-Meclisî*, 47.

¹⁴⁹ Meclisî, *İcâzâtü'l-hadîs*, 27; Nûrî, “el-Feyzü'l-kudsî”, 105/101; Hüseyinî, *Telâmizetü'l-‘allâmeti'l-Meclisî*, 20.

32. Hasan el-Bahrânî (ö. ?),¹⁵¹
33. İbrâhim el-Geylânî (ö. ?),¹⁵²
34. Mahmud b. Muhammed el-İsfahânî (ö. ?),¹⁵³
35. Muhammed Dâvûd el-Bûdcânî (ö. ?),¹⁵⁴
36. Muhammed Eşref el-Âmilî (ö. 1133),¹⁵⁵
37. Muhammed Fâzıl el-Meşhedî (ö. ?),¹⁵⁶
38. Muhammed Hüseyin et-Tûsî (ö. ?),¹⁵⁷
39. Muhammed İbrâhim es-Süryânî (ö. ?),¹⁵⁸
40. Muhammed Kâsım el-Esterâbâdî (ö. ?),¹⁵⁹
41. Muhammed Mehdî el-Kazvînî (ö. ?),¹⁶⁰
42. Muhammed Nasîr el-Gülpâyegânî (ö. ?),¹⁶¹
43. Muhammed Nasîr el-Meclisî (ö. ?),¹⁶²
44. Muhammed Rızâ el-Meclisî (ö. ?),¹⁶³
45. Muhammed Sâdık el-Mâzenderânî (ö. ?),¹⁶⁴
46. Muhammed Sâlih el-Kazvînî (ö. ?)...¹⁶⁵

¹⁵⁰ Hür el-Âmilî, *Emelü'l-âmil*, 2/353; Efendî, *Riyâzü'l-ulemâ'*, 5/463; Nûrî, "el-Feyzü'l-kudsî", 105/103; Hüseyinî, *Telâmizetü'l-'allâmeti'l-Meclisî*, 141.

¹⁵¹ Meclisî, *İcâzâtü'l-hadîs*, 35; Nûrî, "el-Feyzü'l-kudsî", 105/96; Hüseyinî, *Telâmizetü'l-'allâmeti'l-Meclisî*, 22.

¹⁵² Nûrî, "el-Feyzü'l-kudsî", 105/101; Emîn, *A'yânü's-Şî'a*, 2/255; Hüseyinî, *Telâmizetü'l-'allâmeti'l-Meclisî*, 8.

¹⁵³ Nûrî, "el-Feyzü'l-kudsî", 105/94; Hüseyinî, *Telâmizetü'l-'allâmeti'l-Meclisî*, 137.

¹⁵⁴ Nûrî, "el-Feyzü'l-kudsî", 105/100; Hüseyinî, *Telâmizetü'l-'allâmeti'l-Meclisî*, 96.

¹⁵⁵ Meclisî, *İcâzâtü'l-hadîs*, 157; Nûrî, "el-Feyzü'l-kudsî", 105/92; Emîn, *A'yânü's-Şî'a*, 9/125; Hüseyinî, *Telâmizetü'l-'allâmeti'l-Meclisî*, 77.

¹⁵⁶ Hür el-Âmilî, *Emelü'l-âmil*, 2/292; Nûrî, "el-Feyzü'l-kudsî", 105/93; Hüseyinî, *Telâmizetü'l-'allâmeti'l-Meclisî*, 116.

¹⁵⁷ Nûrî, "el-Feyzü'l-kudsî", 105/98; Hüseyinî, *Telâmizetü'l-'allâmeti'l-Meclisî*, 90.

¹⁵⁸ Nûrî, "el-Feyzü'l-kudsî", 105/92; Hüseyinî, *Telâmizetü'l-'allâmeti'l-Meclisî*, 155.

¹⁵⁹ Nûrî, "el-Feyzü'l-kudsî", 105/99; Hüseyinî, *Telâmizetü'l-'allâmeti'l-Meclisî*, 119.

¹⁶⁰ Nûrî, "el-Feyzü'l-kudsî", 105/98; Hüseyinî, *Telâmizetü'l-'allâmeti'l-Meclisî*, 129.

¹⁶¹ Nûrî, "el-Feyzü'l-kudsî", 105/94; Hüseyinî, *Telâmizetü'l-'allâmeti'l-Meclisî*, 131.

¹⁶² Efendî, *Riyâzü'l-ulemâ'*, 3/236; Nûrî, "el-Feyzü'l-kudsî", 105/123; Hüseyinî, *Telâmizetü'l-'allâmeti'l-Meclisî*, 132.

¹⁶³ Nûrî, "el-Feyzü'l-kudsî", 105/99; Hüseyinî, *Telâmizetü'l-'allâmeti'l-Meclisî*, 100.

¹⁶⁴ Nûrî, "el-Feyzü'l-kudsî", 105/96; Hüseyinî, *Telâmizetü'l-'allâmeti'l-Meclisî*, 106.

¹⁶⁵ Nûrî, "el-Feyzü'l-kudsî", 105/98; Hüseyinî, *Telâmizetü'l-'allâmeti'l-Meclisî*, 109.

2.2.5. Eserleri

Muhammed Bâkır el-Meclisî, Safevî dönemi müellifleri içerisinde en fazla eser kaleme alan kişidir.¹⁶⁶ Buna bağlı olarak onun hakkında bilgi akataran kaynaklarda, İmâmiyye Şîası'nın Meclisî'nin mezhebi diye isimlendirilmesinin isabetli olacağı ifade edilmiştir.¹⁶⁷ Nûrî, Feyzü'l-kudsî'de onun on üç Arapça, elli üç Farsça olmak üzere toplam altmış altı eserinin adını naklederken ona nispet edilen dört kitabın ismine de değinmiştir.¹⁶⁸ Bunun yanında *ez-Zerî'a* ve *Keşfü'l-hucüb* gibi Şîî müelliflerin eserlerine yer veren kitaplarda, ona ait telifatın tespiti ile bu sayı daha da artmıştır.¹⁶⁹ Bunun sebebi ise söz konusu kaynaklarda, bir eserin birden fazla isimle tanıtılmasıdır.¹⁷⁰ Çalışmada bu eserlerden hareketle onun otuz üç Arapça, yetmiş sekiz Farsça eserine yer verilmiştir.

Meclisî'nin hayatına dair mâlûmat veren kaynaklar, onun yazdıklarının toplam satır sayısını, ömrünün her senesine ve gününe düşen miktarıyla zikretmişlerdir. Ricâl kitaplarının bazısında da bu konuda aşırı mübalağa yapılmıştır.¹⁷¹ Onun eserlerinin çokluğunu ifade etmek için yapılan bu gibi garip birtakım hesaplamalarla neredeyse Hurûfîliğe varan bir anlayış benimsenerek müellifin kıymeti arttırılmaya çalışılmıştır.

Büyük çoğunluğunun günümüze ulaşması, toplumun her kesimine yönelik olması, insanlar tarafından benimsenip yaygınlaşması, Arapça ve Farsça olarak yazılması gibi hususiyetler, onun eserlerini diğer âlimlerin telifatından ayırmıştır.¹⁷² Onun kitapları Arapça'nın yanı sıra daha çok Farsça yazıldığından Arapça bilmeyen geniş Şîî halk kitlelerine ulaşmıştır.¹⁷³ Ayrıca o, halkın dostluğunu kazanmış ve düşüncelerine girmeyi başarmıştır. Onun eserlerinin dili, halka nazaran basit ve aşırı taassup içermektedir. Zira o, bu metotla İmâmiyye mezhebinin temellerini sağlamlaştırmış ve felsefe öğretimini sınırlandırmıştır.¹⁷⁴

¹⁶⁶ Uyar, *İmâmiyye Şîası'nda Düşünce Ekolleri*, 227; Turner, *et-Teşeyyü' ve't-tahavvül*, 275.

¹⁶⁷ Tebrîzî, *Reyhânetü'l-Edeb*, 5/193; Uyar, *İmâmiyye Şîası'nda Düşünce Ekolleri*, 227.

¹⁶⁸ Nûrî, "el-Feyzü'l-kudsî", 105/37-63.

¹⁶⁹ bk. Kerîm, "Mukaddime", 19-32.

¹⁷⁰ Kerîm, "Mukaddime", 19.

¹⁷¹ Tünikâbü'nî, *Kıyasu'l-Ulemâ*, 205-206; Nûrî, "el-Feyzü'l-kudsî", 105/54; Turner, *et-Teşeyyü' ve't-tahavvül*, 276.

¹⁷² Nûrî, "el-Feyzü'l-kudsî", 105/19.

¹⁷³ Öz, "Muhammed Bâkır Meclisî", 28/253; Turner, *et-Teşeyyü' ve't-tahavvül*, 281.

¹⁷⁴ Turner, *et-Teşeyyü' ve't-tahavvül*, 281.

Meclisî'nin fıkıh ilmi ve türevlerine dair herhangi bir eseri bulunmamaktadır.¹⁷⁵ O, hayatını hadislerin toplanmasına hasretmiş olmasına rağmen hadis ilminin zenginleşmesine Şeyh Kerekî gibi âlimlerin yaptığı katkıyı sağlayamadığı, biyografisine yer veren son dönem eserlerinde eleştirel bir üslûpla dile getirilmiştir.¹⁷⁶

Meclisî'nin eserlerinde genellikle imamların hayatları, vefatları, kerâmetleri ve İmâmîyye mezhebine bağlı olan birisinin günlük yaşantıda yapması gereken ritüeller ayrıntılı bir şekilde işlenmiştir.¹⁷⁷ Yine onun eserlerinde, günlük hayatta yapılması istenen davranışlarda imamlar, örnek alınması gereken tarihî birer şahsiyet olarak gösterilmiştir. Buna bağlı olarak sıradan gibi gözüken bir fiil, neredeyse farz gibi telakki edilmiş ve dinî pratikler zorlaştırılmıştır.¹⁷⁸

2.2.5.1. Arapça Eserleri

2.2.5.1.1. Bihâru'l-envâr

İmamların sözleri ve fiillerini aktaran kaynakların değişik sebeplerle zayi olmaya başlaması Meclisî'yi rahatsız etmiştir. O, farklı şehirlere gönderdiği talebeleri ve arkadaşları vasıtasıyla oralarda bulunan yazma nüshaları elde etmiştir.¹⁷⁹ Allâme Meclisî, toplanan bilgiler üzerine yaptığı açıklama ve şerhlerle, kendisine asıl şöhretini sağlayan en önemli çalışması *Bihâru'l-envâr*'ı, otuz yılı aşkın bir sürede yazmıştır.¹⁸⁰ Eser, Şîî-İmamî rivayetlerin tamamını içermektedir. Ayrıca eserde birçok Sünnî âlimin eserine de atıflar yapılmıştır. *Bihâru'l-envâr* XIII./XIX. yüzyıl başlarından itibaren basılmaya başlanmış ve üzerinde farklı çalışmalar yapılmıştır.¹⁸¹

¹⁷⁵ Alî Hüseyin el-Câbirî, *el-Fikru's-Selefi 'inde's-Şî'ati'l-İsnâ 'Aşerîyye* (Bağdad: Menşûrâtü Dâri'l-Hüseyin, 1436/2015) 466.

¹⁷⁶ Turner, *et-Teşeyyü' ve't-tahavvül*, 249.

¹⁷⁷ Zikredilen konular için ikinci bölümün elli yedi ve elli dokuzuncu dipnotlarında geçen eserlerin yanında bk. Muhammed Bâkır el-Meclisî, *Hilyetü'l-müttekîn fi'l-âdâb ve's-sünen ve'l-ahlâk*, çev. ve thk. Halîl Rızk el-Âmilî (Beyrut: Dâru'l-Emîr, 1414/1994).

¹⁷⁸ Turner, *et-Teşeyyü' ve't-tahavvül*, 276, 277.

¹⁷⁹ Meclisî, *Bihâru'l-envâr*, 1/3.

¹⁸⁰ Kantûrî, *Keşfü'l-hucûb ve'l-estâr*, 76; Tahrânî, *ez-Zerî'a ilâ tesânîfi's-Şî'a*, 3/16; Turner, *et-Teşeyyü' ve't-tahavvül*, 283; Öz, "Muhammed Bâkır Meclisî", 28/254.

¹⁸¹ Öz, "Muhammed Bâkır Meclisî", 28/254.

2.2.5.1.2. Ecvibetü'l-mesâ'ili'l-Hindiyye

Eserde kardeşi Abdullah'ın Hindistan'dan gönderdiği sorulara verdiği cevaplar yer almıştır. Kitap, Mehdî er-Recâî tarafından 1411/1990 tarihinde Kum'da neşredilmiştir.¹⁸²

2.2.5.1.3. el-Erba'ûne hadîsen

Usûl, Fûrû', hutbeler ve vaazlar konusunda müşkil kırk hadisin şerhini konu edinen bir eserdir.¹⁸³

2.2.5.1.4. Melâzü'l-ahbâr fî fehmi Tehzîbi'l-ahbâr

Tûsî'nin ahkâm hadislerini içeren *Tehzîbü'l-ahkâm* adlı eseri üzerine yazılmış bir şerhtir. Eser, Mehdî er-Recâî tarafından yayınlanmıştır.¹⁸⁴ Meclisî, bu şerhte her rivayetin peşinden önce senedi sonra metni şerhetmiştir. Muhâlif görüşler olmakla birlikte onun bu eserine, babasının *İhyâ'u'l-ehâdis* adıyla *Tehzîbü'l-ahkâm*'a yazdığı hâşiye ile Molla Abdullah Şûsterî'nin aynı esere yaptığı hâşiyeyi derc ettiği ilk bakışta anlaşılmaktadır. O, bunlara ek olarak eserinde diğer âlimlerin şerhlerinden de nakilde bulunmuştur.¹⁸⁵

2.2.5.1.5. Mir'âtü'l-'ukûl fî şerhi ahbâri âli'r-resûl

Usûl, Fûrû' ve *Ravza*¹⁸⁶ adlarında üç bölümden müteşekkil *el-Kâfî*'nin tamamının şerhidir.¹⁸⁷ *Mir'âtü'l-'ukûl*, bu yönüyle *el-Kâfî* üzerine yazılan diğer şerhlerden ayrılmaktadır. Çünkü Muhammed Salih el-Mazenderânî'nin *Şerhu Usûli'l-Kâfî*, Muhammed Hâdî el-Mâzenderânî'nin *Şerhu Fûrû'i'l-Kâfî*, Muhammed Hüseyin b. Kârîyâğdî'nin *el-Bidâ'atü'l-müzcah* gibi eserlerinde *el-Kâfî*'nin sadece bir bölümü şerhedilmiştir. Ayrıca Molla Sadrâ gibi bazı şârihler de başladıkları *Usûlü'l-Kâfî* şerhini bitirmeye muvaffak olamamışlardır.¹⁸⁸

¹⁸² Kantûrî, *Keşfü'l-hucûb ve'l-estâr*, 165; Öz, “Muhammed Bâkır Meclisî”, 28/254.

¹⁸³ Kantûrî, *Keşfü'l-hucûb ve'l-estâr*, 36, 319; Tahrânî, *ez-Zerî'a ilâ tesânîfi's-Şî'a*, 1/412. Karahan, *İslâm-Türk Edebiyatında Kırk Hadis*, 121-122.

¹⁸⁴ Kum 1406/1985-86. Kantûrî, *Keşfü'l-hucûb ve'l-estâr*, 550; Tahrânî, *ez-Zerî'a ilâ tesânîfi's-Şî'a*, 12/191; Öz, “Muhammed Bâkır Meclisî”, 28/254.

¹⁸⁵ Hüdâyârî - Pûrekber, *Târîh-i Hadîs-i Şî'a*, 423, 424.

¹⁸⁶ Tahrânî, *ez-Zerî'a ilâ tesânîfi's-Şî'a*, 20/279. Ayrıca bk. Fazlî, *Usûlü'l-hadîs*, 82; Kutluay, *İmâmiyye Şîası'na Göre Cerh ve Ta'dîl*, 127; Kuzudişli, *Şîa ve Hadis*, 408.

¹⁸⁷ Nâînî - Ebû Hamîş, “Menhecü'l-allâme Meclisî fî Mir'âti'l-'ukûl (fî Kitâbi'l-'akl ve'l-cehl)”, 12.

¹⁸⁸ Kantûrî, *Keşfü'l-hucûb ve'l-estâr*, 337; Nasr, *Molla Sadra ve İlâhi Hikmet*, 63; Corbin, *İslam Felsefesi Tarihi*, II, 143.

Meclisî'nin *Mir'âtü'l-'ukûl*'de çok az da olsa bir derleme çalışması yaptığı görülmektedir. Meselâ *Kitâbü'l-hums* bölümü müstakil olarak *el-Kâfî*'nin aslında yer almamaktadır. Bununla birlikte *Kitâbü'l-hums* başlığı altında yer alan ahbâr, *el-Kâfî*'nin diğer bölümlerinde dağınık vaziyette mevcuttur. Mezkûr ahbâr, onun tarafından buralardan toplanmış ve *Fürû'* adını taşıyan bölümde *Kitâbü'l-hums* başlığı altında bir araya getirilmiştir.¹⁸⁹

Müellifin hayatı ve eserleri hakkında bilgi veren kaynaklara göre *Mir'âtü'l-'ukûl*'ün bazı bölümlerinin şerhi yarım kalmıştır. Buna bağlı olarak *Usûl* bölümünde *Kitâbü'd-du'a*'nın yarısı, *Fürû'* kısmında *Kitâbü'l-'işret*¹⁹⁰ ile *Kitâbü's-salât*'ın yarısı, *Kitâbü'z-zekât* ve *Kitâbü'l-hums*'ün ise tamamı şerhedilmemiştir. Bunu, eseri tahkik eden Mustafa Subhî el-Hadar'ın uygulamalarında da görmekteyiz. Öyle ki Hadar, Meclisî'nin *Mir'âtü'l-'ukûl*'de şerhetmediği bazı ahbârın şerhini Muhammed Salih el-Mazenderânî'nin *Şerhu Usûli'l-Kâfî* adlı eserinden nakletmiştir.¹⁹¹

Şîî araştırmacı Tahrânî, Şîî eserleri tanıttığı *ez-Zerî'a* adlı kitabında Meclisî'nin yarım kalan eserlerinin tamamlanması yönünde bir vasiyetinin olduğuna dair bilgiyi, müellifini zikretmediği *Fihrisü tesânîfi'l-'allâmeti'l-Meclisî* adlı eserden aktarmıştır.¹⁹² Meclisî'nin icâzetli talebesi, aynı zamanda damadı olan Muhammed Sâlih el-Hâtunâbâdî *Hadâ'iku'l-Mukarrebîn* adlı eserinde, onun vefat edeceği zaman *el-Kâfî* şerhinden kalanların tamamlanmasını vasiyet ettiğini belirtmiş ve “Ben de şimdi onun şerefli emri gereği eserin üzerinde çalışıyorum” diyerek “yarım kalan eserlerinin tamamlanması” şeklindeki genel ifadeyi *el-Kâfî* şerhindeki eksiklikler şeklinde hasretmiştir.¹⁹³

Sayılan bu nitelikleri ile en önemli *el-Kâfî* şerhlerinden birisi kabul edilen eser¹⁹⁴ hakkında maalesef kaynaklarda tafsîlâtı mâlûmat bulunmamaktadır. Ayrıca Meclisî'nin *el-Kâfî*'nin şerhine ne zaman başladığına dair bir bilgiye de ilgili eserlerde yer verilmemiştir. Bunun yanında o, *Mir'âtü'l-'ukûl* şerhine *Ravza* bölümüyle başlamış ve bu kısmı 1076/1665 senesinde bitirmiştir. Müellif, bazen şerhini tamamladığı kitabın sonuna, bitiş tarihini

¹⁸⁹ Tahrânî, *ez-Zerî'a ilâ tesânîfi's-Şî'a*, 20/279. Meclisî'nin diğer eserlerindeki eksikliklerin tamamlanması yönündeki vasiyeti için bk. 16/380.

¹⁹⁰ Ne kadarının şerhedilmediğine değinilmemektedir. Nûrî, “el-Feyzü'l-kudsî”, 105/46.

¹⁹¹ Muhakkikin bu konudaki görüşü için bk. Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 1/417 dip. 2; 8/112 dip. 1, 117 dip. 1; 10/314 dip. 1, 316 dip. 1, 2, 317 dip. 1, 318 dip. 1, 2, 343 dip. 1, 441 dip. 1, 443 dip. 1, 2.

¹⁹² Tahrânî, *ez-Zerî'a ilâ tesânîfi's-Şî'a*, 20/280.

¹⁹³ Hâtunâbâdî, *Hadâ'iku'l-Mukarrebîn*, 251; Hânsârî, *Ravzâtü'l-cennât*, 2/85; Tahrânî, *ez-Zerî'a ilâ tesânîfi's-Şî'a*, 20/280.

¹⁹⁴ Tahrânî, *ez-Zerî'a ilâ tesânîfi's-Şî'a*, 20/279.

yazmıştır. Meselâ *Kitâbü't-tevhîd*'in şerhi 7 Rebîüssânî 1098/20 Şubat 1687 yılında bitmiştir.¹⁹⁵ İşaret edildiği üzere eksik kalan yerleri olmakla beraber şerh, 1102/1691 yılında tamamlanmıştır.¹⁹⁶ Daha sonra *Mir'âtü'l-'ukûl*, ilk kez 1321/1903'te taş baskı ile İran'da dört cilt olarak basılmıştır.¹⁹⁷ İkinci basımı ise Muhammed Ahundî'nin (ö. 1427/2006) gayretleriyle Dâru'l-Kütübi'l-İslâmiyye tarafından yapılmıştır.¹⁹⁸

2.2.5.1.6. el-Vecîze

Meclisî'nin hakkında bilgi sahibi olduğu râvilerin ve fıkıhçıların durumlarını kısa remizlerle anlattığı eseridir.¹⁹⁹

2.2.5.1.7. Arapça Diğer Eserleri

1. *el-Fevâ'idü't-tarîfe fî şerhi's-Sahîfe*,²⁰⁰
2. *Fihrist Bihâri'l-envâr*,²⁰¹
3. *el-Hâşiye 'ale'l-Kâfi*,²⁰²
4. *el-Hâşiye 'alâ Tehzîbi'l-ahkâm*,²⁰³
5. *el-İ'tikâdât*,²⁰⁴
6. *Risâletün fî ba'di'l-ed'iyeti's-sâkita 'ani's-Sahîfeti'l-kâmile*,²⁰⁵
7. *Risâletün fî'l-evzâni's-şer'iyye*,²⁰⁶
8. *Risâletün fî'l-ezân*,²⁰⁷
9. *Cevâbâtü ba'di füzalâ'i Horâsân*,²⁰⁸

¹⁹⁵ Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 2/255. Ayrıca bk. Murtazâ el-Askerî, *Mukaddimetü Mir'âti'l-'ukûl fî şerhi ahbâri âli'r-resûl*, (Tahrân: Dâru'l-Kütübi'l-İslâmiyye, 1404/1363 HŞ), 2/512.

¹⁹⁶ Hânsârî, *Ravzâtü'l-cennât*, 2/80.

¹⁹⁷ Tahrânî, *ez-Zerî'a ilâ tesânîfi's-Şî'a*, 20/279.

¹⁹⁸ Hâşim er-Resûlî, "Kelimetü'l-musahhih", *Mir'âtü'l-'ukûl fî şerhi ahbâri âli'r-resûl*, mlf. Muhammed Bâkır el-Meclisî, thk. Hâşim er-Resûlî (Tahrân: Dâru'l-Kütübi'l-İslâmiyye, 1404/1363 HŞ), 1/3.

¹⁹⁹ Kantûrî, *Keşfü'l-hucûb ve'l-estâr*, 600; Tahrânî, *ez-Zerî'a ilâ tesânîfi's-Şî'a*, 15/47.

²⁰⁰ Kantûrî, *Keşfü'l-hucûb ve'l-estâr*, 342; Eser, babasına ait olabilir. Tahrânî, *ez-Zerî'a ilâ tesânîfi's-Şî'a*, 13/347; 16/138.

²⁰¹ Tahrânî, *ez-Zerî'a ilâ tesânîfi's-Şî'a*, 16/377.

²⁰² Tahrânî, *ez-Zerî'a ilâ tesânîfi's-Şî'a*, 6/181.

²⁰³ Tahrânî, *ez-Zerî'a ilâ tesânîfi's-Şî'a*, 6/51.

²⁰⁴ Kantûrî, *Keşfü'l-hucûb ve'l-estâr*, 52; Tahrânî, *ez-Zerî'a ilâ tesânîfi's-Şî'a*, 2/224.

²⁰⁵ Nûrî, "el-Feyzü'l-kudsî", 105/47; Tahrânî, *ez-Zerî'a ilâ tesânîfi's-Şî'a*, 22/200.

²⁰⁶ Kantûrî, *Keşfü'l-hucûb ve'l-estâr*, 241.

²⁰⁷ Bahrânî, *Lü'lü'etü'l-Bahreyn*, 55; Nûrî, "el-Feyzü'l-kudsî", 105/47; Kerîm, "Mukaddime", 25.

10. *er-Resâilü's-seb*,²⁰⁹
11. *Risâletün fî ma 'rifeti evkâti 'l-ferâizi 'l-hams*,²¹⁰
12. *Risâletün fî salâti 'l-cumu'a*,²¹¹
13. *Risâletün fî sülûki 'l-velât 'alâ mâ karrara fî ehâdisi 'l-e'immeti 'l-hüdât*,²¹²
14. *er-Risâletü 'ş-şekkiyye*,²¹³
15. *Sırâtu'n-necât*,²¹⁴
16. *Şerhu du 'âi's-Sabâh*,²¹⁵
17. *Şerhu du 'âi's-Simât*,²¹⁶
18. *Şerhu erba'ate 'aşera hadîsen*,²¹⁷
19. *Şerhu hadîsi 'l-Hidr*,²¹⁸
20. *Şerhu hadîsi tûli Âdem ve Havvâ*,²¹⁹
21. *Ta'bîru 'l-menâm*,²²⁰
22. *et-Ta'lîka 'ale 'l-İstibsâr*,²²¹
23. *et-Ta'lîk 'alâ Men la yahduruhü 'l-fakîh*,²²²
24. *Tarîku'n-necât*,²²³
25. *et-Tevkî'ât*,²²⁴
26. *Tercümetü hadîsi 'l-müfeddal*,²²⁵

²⁰⁸ Tahrânî, *ez-Zerî'a ilâ tesânîfi 'ş-Şî'a*, 5/201.

²⁰⁹ Tahrânî, *ez-Zerî'a ilâ tesânîfi 'ş-Şî'a*, 10/248.

²¹⁰ Tahrânî, *ez-Zerî'a ilâ tesânîfi 'ş-Şî'a*, 21/248.

²¹¹ Tahrânî, *ez-Zerî'a ilâ tesânîfi 'ş-Şî'a*, 15/66.

²¹² Tahrânî, *ez-Zerî'a ilâ tesânîfi 'ş-Şî'a*, 12/227.

²¹³ Ahmed el-Hüseynî, *et-Türâsü'l-'Arabîyyü'l-mahtût fî mektebâti Îrân el-'âmme* (Kum: Delîl Mâ, 1431/2010), 6/137.

²¹⁴ Tahrânî, *ez-Zerî'a ilâ tesânîfi 'ş-Şî'a*, 15/38.

²¹⁵ Hüseyinî, *et-Türâsü'l-'Arabîyyü'l-mahtût*, 7/240.

²¹⁶ Tahrânî, *ez-Zerî'a ilâ tesânîfi 'ş-Şî'a*, 13/249.

²¹⁷ Eser, Horasan'daki Rızâ ve Kerbela'daki Seyyid Abdülhüseyn kütüphanelerinde bulunmaktadır. Tahrânî, *ez-Zerî'a ilâ tesânîfi 'ş-Şî'a*, 13/68.

²¹⁸ el-Mer'aşî kütüphanesindedir. Hüseyinî, *et-Türâsü'l-'Arabîyyü'l-mahtût*, 7/174.

²¹⁹ Kantûrî, *Keşfü'l-hucüb ve'l-estâr*, 257; Tahrânî, *ez-Zerî'a ilâ tesânîfi 'ş-Şî'a*, 13/201.

²²⁰ Nûrî, "el-Feyzü'l-kudsî", 105/53; Kerîm, "Mukaddime", 23.

²²¹ Kerîm, "Mukaddime", 23.

²²² Kerîm, "Mukaddime", 23.

²²³ Tahrânî, *ez-Zerî'a ilâ tesânîfi 'ş-Şî'a*, 15/168.

²²⁴ Tahrânî, *ez-Zerî'a ilâ tesânîfi 'ş-Şî'a*, 4/500.

²²⁵ Tahrânî, *ez-Zerî'a ilâ tesânîfi 'ş-Şî'a*, 4/97.

27. *Tercümetü hadîsi Sa‘d b. Abdillâh el-Kummî*.²²⁶

2.2.5.2. Farsça Eserleri

2.2.5.2.1. Aynü’l-hayât

Hz. Peygamber’in (s.a.v.) Ebû Zer el-Gıfârî’ye (ö. 32/653) vasiyetinin Farsça şerhidir. İran ve Hindistan’da yapılan çok sayıda baskısı vardır.²²⁷ Eserin Meclisî tarafından nazma çekilmiş üç bin beyitlik *Mişkâtü’l-envâr* adlı muhtasarı da yayımlanmıştır.²²⁸

2.2.5.2.2. el-Bedâ

Son kısmı *Bihâru’l-envâr* ve *Şerhu’l-Erba‘în*’e aktarılan kitap, Şîa’daki bedâ²²⁹ inancıyla ilgilidir. Eserin 1265/1849’da müstakil, Hindistan’da da bazı kitapların içerisinde basımı yapılmıştır.²³⁰

2.2.5.2.3. Cilâ’ü’l-‘uyûn

Mâsum imamlara ait tarihî bilgilere ve başlarına gelen musibetlere değinen eser, mâsumların sayısına göre on dört bâba göre düzenlenmiştir. Kitap, farklı tarihlerde İran ve Necef’te basılmıştır.²³¹

2.2.5.2.4. el-Cennetü ve’n-nâr

Müellife ait aynı ismi taşıyan iki kitap vardır. Bunlardan birincisinde va‘d ve vaîd’e dair iki hadisin şerhi yapılmıştır.²³²

²²⁶ Tahrânî, *ez-Zerî‘a ilâ tesânîfi’ş-Şî‘a*, 4/96. Müellifin eserleri hakkında detaylı bilgi için bk. Hüseyin Dergâhî - Alî Ekber Telâfî, *Kitâbşinâsi-i Allâme-i Meclisî* (Tahran: Şemsü’l-Duhâ, 1386 HŞ/2007).

²²⁷ Leknev 1268, 1304; Tahran 1278, 1280, 1373, 1376. Kantûrî, *Keşfü’l-hucûb ve’l-estâr* 387; Tahrânî, *ez-Zerî‘a ilâ tesânîfi’ş-Şî‘a*, 15/370; Öz, “Muhammed Bâkır Meclisî”, 28/254.

²²⁸ Tebriz 1308; Bombay-Tahran 1311. Tahrânî, *ez-Zerî‘a ilâ tesânîfi’ş-Şî‘a*, 15/370; Öz, “Muhammed Bâkır Meclisî”, 28/254.

²²⁹ bk. Avni İlhan, “Bedâ”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1992), 5/290.

²³⁰ Kantûrî, *Keşfü’l-hucûb ve’l-estâr*, 243; Tahrânî, *ez-Zerî‘a ilâ tesânîfi’ş-Şî‘a*, 3/54; Öz, “Muhammed Bâkır Meclisî”, 28/254.

²³¹ Tahran 1240, 1262, 1276, 1362; Necef 1353. Kantûrî, *Keşfü’l-hucûb ve’l-estâr*, 157; Tahrânî, *ez-Zerî‘a ilâ tesânîfi’ş-Şî‘a*, 5/124; Öz, “Muhammed Bâkır Meclisî”, 28/254; Kerîm, “Mukaddime”, 23.

²³² Kantûrî, *Keşfü’l-hucûb ve’l-estâr*, 259; Tahrânî, *ez-Zerî‘a ilâ tesânîfi’ş-Şî‘a*, 5/163.

2.2.5.2.5. el-Hakku'l-yakîn

Meclisî'nin son yazdığı eseridir. Otuz bir bin beyitten oluşan kitap, Şah Sultan Hüseyin adına kaleme alınmıştır. Tevhid, nübüvvet, imâmet, adl ve meâd konularının ele alındığı eser, ilk kez 1241/1825 yılında Tahran'da basılmıştır. Daha sonra farklı tarihlerde de yayınlanmıştır.²³³ Onun çalışmaları içerisinde en fazla halka mâl olmuş eseridir.²³⁴

2.2.5.2.6. Hayâtü'l-kulûb

Peygamberler ve imamların başlarından geçen olayların anlatıldığı üç ciltlik bir eserdir. Gerçekte *Bihâru'l-envâr*'ın beş, altı ve yedinci ciltlerinde yer alan hadislerin Farsça'ya tercümesidir.²³⁵ Kitabın Hz. Peygamber'in hayatını anlatan ikinci cildini J. L. Merrick, *The Life and Religion of Muhammed* adıyla İngilizce'ye çevirerek neşretmiştir.²³⁶

2.2.5.2.7. Hilyetü'l-müttekîn

Günlük hayat içerisinde yapılan işler ve âdâb-ı muâşeretle alâkalı konular, imamlara nispetle aktarılmıştır. Eser, Arapça ve Hintçe'ye çevrilmiştir.²³⁷

2.2.5.2.8. İsbâtü'r-rec'at

Süleyman Şah adına yazılan eserde âhir zamanda meydana gelecek olayları anlatan melâhim hadislerinden on dördüne yer verilmiştir. Bunlardan ikisinde Safevî Devleti'nin zuhuru, diğerlerinde ise on ikinci İmam Muhammed el-Mehdî el-Muntazar'ın (gaybeti 260/874)²³⁸ geri dönüp dünyayı ıslah edeceği inancı işlenmiştir.²³⁹ Eser, bir mukaddime ilâvesi, tashih ve hâşiyelerle birlikte Ebû Zer Bîdâr tarafından neşredilmiştir.²⁴⁰

²³³ Kantûrî, *Keşfü'l-hucüb ve'l-estâr*, 197; Tahrânî, *ez-Zerî'a ilâ tesânîfi's-Şî'a*, 7/40.

²³⁴ Turner, *et-Teşeyyü' ve't-tahavvül*, 279.

²³⁵ Tebriz 1241, 1307; Tahran 1261, 1290, 1303, 1313, 1321. Kantûrî, *Keşfü'l-hucüb ve'l-estâr*, 203; Tahrânî, *ez-Zerî'a ilâ tesânîfi's-Şî'a*, 7/121; Öz, "Muhammed Bâkır Meclisî", 28/254.

²³⁶ Boston 1850. Bu tercümenin bazı tashihlerle tıpkı basımını Zahra Trust (Teksas-San Antonio, 1982) gerçekleştirmiştir. Öz, "Muhammed Bâkır Meclisî", 28/254.

²³⁷ Kantûrî, *Keşfü'l-hucüb ve'l-estâr*, 201; Tahrânî, *ez-Zerî'a ilâ tesânîfi's-Şî'a*, 7/83; Turner, *et-Teşeyyü' ve't-tahavvül*, 277.

²³⁸ İmâmiyye Şîası'nın on ikinci imamı.

²³⁹ Kantûrî, *Keşfü'l-hucüb ve'l-estâr*, 263; Tahrânî, *ez-Zerî'a ilâ tesânîfi's-Şî'a*, 1/90; Öz, "Muhammed Bâkır Meclisî", 28/254.

²⁴⁰ Tahran 1367 HŞ/1988. Öz, "Muhammed Bâkır Meclisî", 28/254.

2.2.5.2.9. Mikbâsü'l-mesâbih

Gün içerisinde kılınan namazlardan sonra yapılması tavsiye edilen duaları içermektedir.²⁴¹

2.2.5.2.10. Mişkâtü'l-envâr

Kur'ân (sûre, âyet) ve duanın faziletine dair bir eserdir.²⁴²

2.2.5.2.11. Tezkiretü'l-e'imme

Eserin müellife aidiyeti tartışmalıdır.²⁴³ Kitapta Hz. Peygamber ve Hz. Fâtıma'nın kısa biyografileriyle on iki imamın hayat hikâyelerine yer verilmiştir.²⁴⁴

2.2.5.2.12. Tuhfetü'z-zâir

Eserde ziyaret mahalleri ve ziyaret âdâbı, on iki bab ve bir hâtıme ile anlatılmıştır.²⁴⁵

2.2.5.2.13. Zâdü'l-me'âd

Sünnet olarak kabul edilen hususları ele alan eser, on dört bâb, bir hâtıme şeklinde tertip edilip on beş bin beyitten oluşmaktadır. Şah Sultan Hüseyin adına kaleme alınan eserin birçok baskısı bulunmaktadır.²⁴⁶

2.2.5.2.14. Farsça Diğer Eserleri

1. *Âdâbü'l-hacc*,²⁴⁷

2. *Âdâbü's-salât*,²⁴⁸

²⁴¹ Kantûrî, *Keşfü'l-hucüb ve'l-estâr*, 543; Tahrânî, *ez-Zerî'a ilâ tesânîfi's-Şî'a*, 12/17.

²⁴² Kantûrî, *Keşfü'l-hucüb ve'l-estâr*, 523; Tahrânî, *ez-Zerî'a ilâ tesânîfi's-Şî'a*, 21/54.

²⁴³ bk. Hânsârî, *Ravzâtü'l-cennât*, 2/82; Nûrî, "el-Feyzü'l-kudsî", 105/53-54.

²⁴⁴ Bahrânî, *Lü'lü'etü'l-Bahreyn*, 56; Kantûrî, *Keşfü'l-hucüb ve'l-estâr*, 107; Tahrânî, *ez-Zerî'a ilâ tesânîfi's-Şî'a*, 4/26; Öz, "Muhammed Bâkır Meclisi", 28/254.

²⁴⁵ Tahrân 1261, 1273, 1274, 1281, 1300, 1312, 1313, 1314. Kantûrî, *Keşfü'l-hucüb ve'l-estâr*, 105; Tahrânî, *ez-Zerî'a ilâ tesânîfi's-Şî'a*, 3/438; Öz, "Muhammed Bâkır Meclisi", 28/254.

²⁴⁶ Kantûrî, *Keşfü'l-hucüb ve'l-estâr*, 302; Tahrânî, *ez-Zerî'a ilâ tesânîfi's-Şî'a*, 12/11; Öz, "Muhammed Bâkır Meclisi", 28/254; Kerîm, "Mukaddime", 27.

²⁴⁷ Tahrânî, *ez-Zerî'a ilâ tesânîfi's-Şî'a*, 1/15-16.

²⁴⁸ Kantûrî, *Keşfü'l-hucüb ve'l-estâr*, 234; Tahrânî, *ez-Zerî'a ilâ tesânîfi's-Şî'a*, 1/21.

3. *Âdâbü salâti 'l-leyl*,²⁴⁹
4. *Âdâbü techîzi 'l-emvât*,²⁵⁰
5. *Alâ 'imü 'z-zuhûr*,²⁵¹
6. *Cevâbü 'l-mesâ 'ili 's-selâs*,²⁵²
7. *el-Erba 'ûne hadîsen*,²⁵³
8. *Evkâtü 'z-zuhr ve 'l- 'asr ve nevâfilühümâ*,²⁵⁴
9. *Hâşiye ber Tehzîbi 'l-ahkâm*,²⁵⁵
10. *Hikmetü şehâdeti 'l-Îmâm Hüseyin*,²⁵⁶
11. *Hisâbü 'l-ehille*,²⁵⁷
12. *el-Hudûd ve 'd-diyât*,²⁵⁸
13. *İhtiyârâtü 'l-eyyâm*,²⁵⁹
14. *Înşâât*,²⁶⁰
15. *el-Keffârât*,²⁶¹
16. *Mâlû 'n-nâsıb*,²⁶²
17. *Mefâtîhu 'l-gayb fi 'l-istihâra*,²⁶³
18. *Me 'mûriyeti reca* ,²⁶⁴
19. *Menâfi 'u Kur 'ân ev faziletü Kur 'ân ve fezâili süver*,²⁶⁵
20. *Münâcât*,²⁶⁶

²⁴⁹ Kantûrî, *Keşfü 'l-hucûb ve 'l-estâr*, 271; Tahrânî, *ez-Zerî 'a ilâ tesânîfi 'ş-Şî 'a*, 1/22.

²⁵⁰ Tahrânî, *ez-Zerî 'a ilâ tesânîfi 'ş-Şî 'a*, 1/14.

²⁵¹ Tahrânî, *ez-Zerî 'a ilâ tesânîfi 'ş-Şî 'a*, 15/308.

²⁵² Tahrânî, *ez-Zerî 'a ilâ tesânîfi 'ş-Şî 'a*, 5/187.

²⁵³ Tahrânî, *ez-Zerî 'a ilâ tesânîfi 'ş-Şî 'a*, 1/411; Karahan, *İslâm-Türk Edebiyatında Kırk Hadis*, 121-122.

²⁵⁴ Tahrânî, *ez-Zerî 'a ilâ tesânîfi 'ş-Şî 'a*, 2/479.

²⁵⁵ Hüdâyârî - Pûrekber, *Târîh-i Hadîs-i Şî 'a*, 437.

²⁵⁶ Kerîm, "Mukaddime", 24.

²⁵⁷ Tahrânî, *ez-Zerî 'a ilâ tesânîfi 'ş-Şî 'a*, 7/8.

²⁵⁸ Kantûrî, *Keşfü 'l-hucûb ve 'l-estâr*, 257; Tahrânî, *ez-Zerî 'a ilâ tesânîfi 'ş-Şî 'a*, 6/297.

²⁵⁹ Tahrânî, *ez-Zerî 'a ilâ tesânîfi 'ş-Şî 'a*, 1/367.

²⁶⁰ Nûrî, "el-Feyzü 'l-kudsî", 105/52; Kerîm, "Mukaddime", 20.

²⁶¹ Tahrânî, *ez-Zerî 'a ilâ tesânîfi 'ş-Şî 'a*, 18/86.

²⁶² Tahrânî, *ez-Zerî 'a ilâ tesânîfi 'ş-Şî 'a*, 19/27.

²⁶³ Kantûrî, *Keşfü 'l-hucûb ve 'l-estâr*, 234; Tahrânî, *ez-Zerî 'a ilâ tesânîfi 'ş-Şî 'a*, 21/304.

²⁶⁴ Kantûrî, *Keşfü 'l-hucûb ve 'l-estâr*, 114; Tahrânî, *ez-Zerî 'a ilâ tesânîfi 'ş-Şî 'a*, 19/28.

²⁶⁵ Tahrânî, *ez-Zerî 'a ilâ tesânîfi 'ş-Şî 'a*, 22/311.

²⁶⁶ Nûrî, "el-Feyzü 'l-kudsî", 105/52; Kerîm, "Mukaddime", 31.

21. *en-Necât*,²⁶⁷
22. *Rabî‘u ‘l-esâbî‘*,²⁶⁸
23. *Risâletün fî âdâbi ‘s-sebk ve ‘r-remy*,²⁶⁹
24. *Risâletün fî ahkâmi ‘l-cenâiz*,²⁷⁰
25. *Risâletün fî ahkâmi ‘l-hacci ve ‘l-umre*,²⁷¹
26. *Risâletün fî ahkâmi ‘n-nevâsibi ‘l-gavâsib*,²⁷²
27. *Risâletün fî ‘l-cizye (Savâ ‘iku ‘l-Yehûd)*,²⁷³
28. *Risâletün fî ‘l-hacc*,²⁷⁴
29. *Risâletün fî ihtiyâri ‘s-sâ ‘ât*,²⁷⁵
30. *Risâletün fî ihtiyâri ‘s-sâ ‘âti ve ‘l-eyyâmi ve ‘t-tevârîh*,²⁷⁶
31. *Risâletün fî ‘l-kürri*,²⁷⁷
32. *Risâletün fî ‘l-müt ‘a*,²⁷⁸
33. *Risâletün fî ‘n-nikâh*,²⁷⁹
34. *er-Risâletü ‘r-radâ ‘iyye*,²⁸⁰
35. *Risâletün fî sıfâtî ‘z-zât ve sıfâtî ‘l-fî ‘l*,²⁸¹
36. *Risâletün fî sîğı ‘l- ‘ukûd ve ‘n-nikâh*,²⁸²
37. *Risâletün fî ‘s-sihâm*,²⁸³
38. *Risâletün fî tahdîdi ‘d-dirhem fî ‘l-fitre*,²⁸⁴

²⁶⁷ Tahrânî, *ez-Zerî‘a ilâ tesânîfi ‘ş-Şî‘a*, 14/57.

²⁶⁸ Kantûrî, *Keşfü ‘l-hucüb ve ‘l-estâr*, 222; Tahrânî, *ez-Zerî‘a ilâ tesânîfi ‘ş-Şî‘a*, 10/75.

²⁶⁹ Nûrî, “el-Feyzü ‘l-kudsî”, 105/ 50; Kerîm, “Mukaddime”, 25.

²⁷⁰ Kantûrî, *Keşfü ‘l-hucüb ve ‘l-estâr*, 231.

²⁷¹ Kantûrî, *Keşfü ‘l-hucüb ve ‘l-estâr*, 231.

²⁷² Kantûrî, *Keşfü ‘l-hucüb ve ‘l-estâr*, 232.

²⁷³ Tahrânî, *ez-Zerî‘a ilâ tesânîfi ‘ş-Şî‘a*, 5/105; 15/94.

²⁷⁴ Kantûrî, *Keşfü ‘l-hucüb ve ‘l-estâr*, 256.

²⁷⁵ Kantûrî, *Keşfü ‘l-hucüb ve ‘l-estâr*, 233.

²⁷⁶ Kantûrî, *Keşfü ‘l-hucüb ve ‘l-estâr*, 233.

²⁷⁷ Tahrânî, *ez-Zerî‘a ilâ tesânîfi ‘ş-Şî‘a*, 17/287.

²⁷⁸ Kantûrî, *Keşfü ‘l-hucüb ve ‘l-estâr*, 282; Tahrânî, *ez-Zerî‘a ilâ tesânîfi ‘ş-Şî‘a*, 19/64.

²⁷⁹ Tahrânî, *ez-Zerî‘a ilâ tesânîfi ‘ş-Şî‘a*, 24/298.

²⁸⁰ Tahrânî, eserin Muhammed Takî el-Meclisî’ye ait olabileceğine ifade etmiştir. Tahrânî, *ez-Zerî‘a ilâ tesânîfi ‘ş-Şî‘a*, 11/189.

²⁸¹ Kantûrî, *Keşfü ‘l-hucüb ve ‘l-estâr*, 286; Tahrânî, *ez-Zerî‘a ilâ tesânîfi ‘ş-Şî‘a*, 15/44; 16/176.

²⁸² Kantûrî, *Keşfü ‘l-hucüb ve ‘l-estâr*, 272; Tahrânî, *ez-Zerî‘a ilâ tesânîfi ‘ş-Şî‘a*, 15/108, 111.

²⁸³ Kantûrî, *Keşfü ‘l-hucüb ve ‘l-estâr*, 268.

39. *Risâletün fî tahdîdi 's-sâ'*,²⁸⁵
40. *Risâletün fî tarîkı isti 'lâmi nisfi 'l-leyl*,²⁸⁶
41. *Risâletün fî 'z-zekât*,²⁸⁷
42. *Risâletün fî ziyâratı ehli 'l-kubûr*,²⁸⁸
43. *Sırâtu 'n-necât*,²⁸⁹
44. *Şerhu 'l-ehâdîsi 'l-gâmidati 'l-muhâlîfe li 'l-meşhûri 'l-müfide li 'l- 'ilmi bi evâ 'ili 'ş-şuhûr*,²⁹⁰
45. *Şerhu du 'âi 'l-Cevşeni 'l-kebîr*,²⁹¹
46. *Şükûkü 's-salât*,²⁹²
47. *Tefsîru âyeti 'n-nûr*,²⁹³
48. *Tefsîru âyeti "ve 's-sâbikûne 's-sâbikûn"*,²⁹⁴
49. *Tercümetü 'ahdi Mâliki 'l-Eşter*,²⁹⁵
50. *Tercümetü 'l-bâbi 'l-hâdî 'aşer*,²⁹⁶
51. *Tercümetü du 'âi 'l-Cevşeni 'l-sagîr*,²⁹⁷
52. *Tercümetü du 'â-i Kumeyl*,²⁹⁸
53. *Tercümetü du 'âi 'l-Mubâhale*,²⁹⁹
54. *Tercümetü du 'âi 's-Simât*,³⁰⁰
55. *Tercümetü ferhati 'l-gariyyi li 'bni Tâvûs*,³⁰¹

²⁸⁴ Tahrânî, *ez-Zerî'a ilâ tesânîfi 'ş-Şî'a*, 11/137.

²⁸⁵ Tahrânî, *ez-Zerî'a ilâ tesânîfi 'ş-Şî'a*, 11/137; 15/3.

²⁸⁶ Tahrânî, *ez-Zerî'a ilâ tesânîfi 'ş-Şî'a*, 15/164.

²⁸⁷ Kantûrî, *Keşfü 'l-hucûb ve 'l-estâr*, 266.

²⁸⁸ Tahrânî, *ez-Zerî'a ilâ tesânîfi 'ş-Şî'a*, 12/78.

²⁸⁹ Kantûrî, *Keşfü 'l-hucûb ve 'l-estâr*, 114, 370; Tahrânî, *ez-Zerî'a ilâ tesânîfi 'ş-Şî'a*, 15/37.

²⁹⁰ Tahrânî, *ez-Zerî'a ilâ tesânîfi 'ş-Şî'a*, 12/65.

²⁹¹ Tahrânî, *ez-Zerî'a ilâ tesânîfi 'ş-Şî'a*, 13/247.

²⁹² Kantûrî, *Keşfü 'l-hucûb ve 'l-estâr*, 269; Tahrânî, *ez-Zerî'a ilâ tesânîfi 'ş-Şî'a*, 14/216.

²⁹³ Tahrânî, *ez-Zerî'a ilâ tesânîfi 'ş-Şî'a*, 4/333.

²⁹⁴ Kantûrî, *Keşfü 'l-hucûb ve 'l-estâr*, 128.

²⁹⁵ Kantûrî, *Keşfü 'l-hucûb ve 'l-estâr*, 120; Tahrânî, *ez-Zerî'a ilâ tesânîfi 'ş-Şî'a*, 4/119.

²⁹⁶ Tahrânî, *ez-Zerî'a ilâ tesânîfi 'ş-Şî'a*, 4/83.

²⁹⁷ Kantûrî, *Keşfü 'l-hucûb ve 'l-estâr*, 115. Tahrânî, *ez-Zerî'a ilâ tesânîfi 'ş-Şî'a*, 4/101. Kerîm, *Şerhu duâi 'l-Cevşeni 'l-kebîr* adlı eserle aynı olabileceğini belirtmiştir. Kerîm, "Mukaddime", 29.

²⁹⁸ Kantûrî, *Keşfü 'l-hucûb ve 'l-estâr*, 115.

²⁹⁹ Nûrî, "el-Feyzü 'l-kudsî", 105/51; Kerîm, "Mukaddime", 26.

³⁰⁰ Kantûrî, *Keşfü 'l-hucûb ve 'l-estâr*, 115.

56. *Tercümetü hadîsi Abdullah b. Cündeb*,³⁰²
57. *Tercümetü hadîsi 'l-cebr ve 't-tefvîz*,³⁰³
58. *Tercümetü hadîsi sitteti eşyâ 'in leyse li 'l- 'ibâdi fîhâ sun '*,³⁰⁴
59. *Tercümetü hutbeti 'r-Rızâ fî 't-tevhîd*,³⁰⁵
60. *Tercümetü kasîdeti Da 'bel el-Huzâî*,³⁰⁶
61. *Tercümetü risâleti 'l-gariy*,³⁰⁷
62. *Tercümetü 'r-risâleti 'z-zehebiyye*,³⁰⁸
63. *Tercümetü 's-salât*,³⁰⁹
64. *Tercümetü tevhîdi 'l-müfeddal*,³¹⁰
65. *Tercümetü 'z-ziyâreti 'l-câmi 'a*.

2. 3. DEĞERLENDİRME

Muhammed Bâkır el-Meclisî öncesi dönemde İran'da Safevî Devleti kurulmuştur. Devlet yöneticileri tarafından Şîilik, resmî mezhep olarak kabul edilmiştir. Bunun neticesinde Sünnîler üzerinde Şîileştirme politikası uygulanmış ve ilmî alt yapıdaki eksikliğin giderilmesi için İran'a Cebeliâmil başta olmak üzere farklı bölgelerden âlimler çağırılmıştır. Bu âlimlerin ülkeye gelmeleriyle dinî ve aklî ilimlerde ilerleme kaydedilmiştir. Fakat Muhammed Emîn el-Esterâbâdî öncülüğünde sistematik Ahbârîlik ekolünün ortaya çıkmasıyla aklî ilimler terk edilmiştir.

Meclisî ailesi, Safevîler öncesi ve Safevî İran'ın sosyo-kültürel hayatına etki etmiştir. İmâmîyye mezhebinin ülkedeki gelişimi, bu aile eliyle olmuştur. Meclisî, dedesi ve babasından dolayı ilmî faaliyetlerin devam ettiği bir ailede dünyaya gelmiştir. Müellif, aklî ve naklî ilimleri başta babası olmak üzere yaşadığı dönemin bilinen âlimlerinden tedris etmiştir. Aklî ilimleri mezhebinin bazı düşüncelerini savunmak için tahsil eden şârih, daha sonra bu

³⁰¹ Kantûrî, *Keşfü 'l-hucûb ve 'l-estâr*, 118; Kerîm, "Mukaddime", 27.

³⁰² Kantûrî, *Keşfü 'l-hucûb ve 'l-estâr*, 114.

³⁰³ Kantûrî, *Keşfü 'l-hucûb ve 'l-estâr*, 252; Tahrânî, *ez-Zerî'a ilâ tesânîfi 'ş-Şî'a*, 4/96.

³⁰⁴ Kantûrî, *Keşfü 'l-hucûb ve 'l-estâr*, 114.

³⁰⁵ Kantûrî, *Keşfü 'l-hucûb ve 'l-estâr*, 113; Tahrânî, *ez-Zerî'a ilâ tesânîfi 'ş-Şî'a*, 4/99; 13/220.

³⁰⁶ Kantûrî, *Keşfü 'l-hucûb ve 'l-estâr*, 119; Tahrânî, *ez-Zerî'a ilâ tesânîfi 'ş-Şî'a*, 4/128.

³⁰⁷ Kantûrî, *Keşfü 'l-hucûb ve 'l-estâr*, 115.

³⁰⁸ Kantûrî, *Keşfü 'l-hucûb ve 'l-estâr*, 115.

³⁰⁹ Kantûrî, *Keşfü 'l-hucûb ve 'l-estâr*, 117.

³¹⁰ Kantûrî, *Keşfü 'l-hucûb ve 'l-estâr*, 120; Tahrânî, *ez-Zerî'a ilâ tesânîfi 'ş-Şî'a*, 4/91.

ilimlerle meşguliyeti hem kendisi terk etmiş hem de talebelerini bu tür ilimlerden sakındırmıştır. Meclisî, yüzlerce talebe yetiştirmiş ve kitap yazmıştır. Eserleri Arapça ve Farsça olarak kaleme alındığından geniş halk kitlelerine ulaşmıştır. Onun büyük bir âlim olmasında yaşadığı dönemin ve ailesinin payı büyüktür. Böyle meşhur olmasına rağmen hayatına dair detaylı bilgi, ricâl kaynaklarında yer almamıştır. Bunun sebebi ise onun mezhep içerisindeki fikrî yönünün ön plana çıkarılmasıdır.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

MECLİSÎ'NİN MİR'ÂTÜ'L-'UKÛL'DEKİ ŞERHÇİLİĞİ

Muhammed Bâkır el-Meclisî, Şîa hadis şerhçiliğinin en verimli dönemi kabul edilebilecek olan XI./XVII. yüzyılda şerhini kaleme almıştır. O, şerhinde başta babası Muhammed Takî el-Meclisî olmak üzere kendisinden önce şerh yazan birçok âlimden, gerek kaynak olarak gerekse üslûp ve metot açısından faydalanmıştır. Şârih, bu kaynaklara farklı şekillerde eserinde yer vermiştir. Çalışmada öncelikle onun *Mir'âtü'l-'ukûl*'deki kaynak kullanımı, sonrasında da istifade ettiği kaynaklar üzerinde durulacaktır.

3.1. MİR'ÂTÜ'L-'UKÛL'DE KAYNAK KULLANIMI

Meclisî, cem' türü hadis kitabı olan *Bihâru'l-envâr* adlı eserinin mukaddimesinde kitabın tasnif ve telifinde istifade ettiği kaynakların isimlerine yer vermiştir.¹ Onun *Mir'âtü'l-'ukûl*'ün ön sözünde ise benzer bir bilgilendirmeyi yapma ihtiyacı hissetmediği görülmektedir.² Bu durum, iki eserde de yararlanılan kitapların aynı olması ile açıklanabilir. Çünkü *Mir'âtü'l-'ukûl*; *Bihâru'l-envâr*, *el-Fevâidü't-tarîfe fî şerhi's-Sahîfe*³ ve *Aynü'l-hayât*⁴ gibi eserlerden sonra kaleme alınmıştır. O, şerhinde eserlerine, özellikle *Bihâru'l-envâr*'a sıkça atıfta bulunmuştur. Meselâ müellif, ilk yaratılan şeyin ne olduğu ile ilgili rivayetlerde geçen ifadeleri karşılaştırırken (كما بيّنناه في كتاب السماء والعالم من كتابنا الكبير) “Hacimli kitabımızın *kitâbü's-semâ' ve'l-'âlem* bahsinde açıkladığımız gibi”⁵ ya da (كما أوردته في كتاب البحار) “*Bihâru'l-envâr* adlı kitapta onu zikrettiğimiz gibi”⁶ vb. kalıpları kullanarak *Bihâru'l-envâr*'da ve diğer eserlerinde konunun incelendiğini ifade etmiştir. Bu örnekler *Mir'âtü'l-'ukûl*'ün kaynaklarıyla ilgili görüşümüzü desteklemektedir. Ayrıca *Bihâru'l-envâr*, ahhârı

¹ Meclisî, *Bihâru'l-envâr*, 1/6-25.

² Sünnî şerhler içerisinde benzer bir durum için bk. Sakallı, *Aynî ve Hadis Yorum/Şerh Yöntemi*, 79.

³ Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 1/30; 2/41; 12/88, 389. Eserin yazımında *fevâ'id* - *ferâ'id* şeklinde farklılık vardır.

⁴ Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 3/236; 7/128; 8/92, 285; 11/369; 12/21, 88. Diğer eserleri için bk. *Risâletü'l-'akâ'id* (*el-İ'tikâdât*), 8/92.

⁵ Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 1/28; 6/205; 13/312; 18/316; 25/221.

⁶ Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 1/66; 2/289; 4/313; 5/5; 8/215; 15/450; 19/338; 26/496. bk. Nâînî vd., “Berresî Reveş-i Fikhi'l-Hadisî Allâme Meclisî der Şerhi'l-Kâfi (Kitâbi'l-Hucce)”, 107.

şerhetmek için yazılmasa da müellif, belirli konuları bu eserde detaylı olarak ele almıştır. *Mir'âtü'l-'ukûl*, *Bihâr*'dan sonra yazıldığından Meclisî, ister istemez daha önceki eserine gönderme yapma ihtiyacı hissetmiştir.

Şerhinin girişinde müracaat ettiği kitapların isimlerine değinmeyeceğini⁷ ifade etmesine rağmen şârihin, çoğunlukla ya müellif⁸ ya da eser ismini⁹ zikrettiği göze çarpmaktadır.¹⁰ Meselâ o, (قال حمد الله المستوفي) “Hamdullah el-Müstevfî (ö. 740/1340'tan sonra),¹¹ قال ابن (في الصِّحاح) *es-Sihâh*'da”¹² diyerek müellife, (الأنباري) İbnü'l-Enbârî (ö. 328/940) dedi”¹² diyerek müellife, (سُرُّهُ فِي مِفْتَاحِ الْفَلَاحِ) *Miftâhu'l-felâh*'da Şeyh Bahâî'nin (Kuddise sirruh) onu tashih ettiği üzere” ifadesinde olduğu gibi¹⁴ hem müellif hem de eser adını belirterek yaptığı iktibaslar da vardır.¹⁵

Bunun yanında Meclisî-i Sâni, genellikle müellif ve eser adını anmaksızın (قال بَعْضُ) “bazı uzmanlar dedi”,¹⁷ (قال بَعْضُ الْأَفَاضِلِ) “bazı hocalarımız dedi”,¹⁸ (قال بَعْضُ الْمُفَسِّرِينَ) “bazı ârifler dedi”²¹ vb. ifadelerle nakiller

⁷ Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 1/3.

⁸ Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 1/105; 4/112, 351, 353, 354; 10/12; 11/23, 200; 17/303; 20/86. Kuteybî (ö. ?) adlı müelliften yaptığı alıntılar bazen *en-Nihâye* ile aynıdır. 6/7; 12/172, 274. Bazen de *en-Nihâye*'den farklıdır. bk. 4/333; 8/6; 10/321; 15/136; 18/265.

⁹ Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 1/46; 3/194; 4/319, 321; 5/211; 6/95, 222; 8/346; 9/139; 11/25, 185; 12/432, 437, 449, 493, 499, 508, 510, 563, 565; 13/217; 16/66; 21/226; 22/321, 398.

¹⁰ bk. Nâinî - Ebû Hamîş, “Menhecü'l-allâme Meclisî fî Mir'âti'l-'ukûl (fî Kitâbi'l-'akl ve'l-cehl)”, 26.

¹¹ Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 6/3.

¹² Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 4/333; 5/240; 6/31, 45; 10/321. Ayrıca bk. 4/351, 353, 354; 6/19, 67, 71; 7/227, 285, 316, 317, 318; 8/25, 151, 232; 11/234; 12/151.

¹³ Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 3/10, 50; 4/292; 5/ 192; 6/8; 7/276, 339; 8/311; 9/118, 206; 10/139; 11/149; 12/421, 425; 13/214; 14/139; 15/136.

¹⁴ Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 12/308. bk. Bahâî Muhammed b. el-Hüseyn el-Âmilî, *Miftâhu'l-felâh fî 'ameli'l-yevm ve'l-leyle mine'l-vâcibât ve'l-müstehabbât* (Beyrut: Dâru'l-Edvâ', 1411/1990), 295.

¹⁵ bk. Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 1/31; 3/232. Örnek olması açısından verilen son iki dipnota ait bilgiler, bundan sonra iktibasta bulunulan müellif ve kitap isimlerinin geçtiği yerde ayırım yapmaksızın verilecektir.

¹⁶ Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 1/242, 292, 325; 2/16; 7/328; 10/65, 231, 395; 12/367; 16/284; 21/154.

¹⁷ Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 1/55, 59, 69, 70, 85, 123, 134, 136, 140, 145, 175, 195; 5/2; 6/216; 9/228, 366; 10/339; 11/145; 12/431; 26/590.

¹⁸ Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 1/61. Benzer kalıplar için bk. 6/16; 7/7, 55, 59; 8/404, 406, 409; 10/116; 13/96.

¹⁹ Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 1/152; 2/99; 3/174, 176; 9/161; 11/87, 131, 201; 25/109.

²⁰ Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 8/396; 11/57.

²¹ Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 10/390, 396, 399; 12/149, 402.

yapmıştır.²² Yukarıda kaydettiğimiz ifade kalıplarıyla yapılan alıntılara örnek ise onun kaynakları arasında yer alan Nâinî'nin *el-Hâşîye alâ Usûli'l-Kâfî* adlı eseridir. Allâme Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*'de bu eserden çok istifade etmiş ve (قال بعض العلماء) ya da (قيل) diyerek²³ onun kitabına atıfta bulunmuştur. Nâinî'nin söz konusu eserini tahkik eden çağdaş Şîî araştırmacı Dirâyetî, *el-Hâşîye alâ Usûli'l-Kâfî*'nin bazı bölümlerini *Mir'âtü'l-'ukûl*'le karşılaştırarak ondaki çoğu mâlûmatın *Mir'âtü'l-'ukûl*'de yer aldığını iddia etmiştir.²⁴ Biz *el-Hâşîye alâ Usûli'l-Kâfî* ve *Mir'âtü'l-'ukûl* arasında detaylı bir karşılaştırma yapmamış olmakla birlikte Meclisî'nin (قيل) ifadesiyle Nâinî'nin eserinden nakilde bulunduğu kısımları göz önünde bulundurarak çağdaş araştırmacı Dirâyetî'nin iddiasının kısmen doğru olduğunu tespit ettik. Ancak tam bir hüküm verebilmek için her iki eserinde baştan sona mukayese edilmesi gerekmektedir. Bu ise başka bir çalışmanın konusudur.

Şerhte (ذَكَرَهُ بَعْضُ الْمُحَقِّقِينَ) “muhtakiklerin bazısı onu zikretti”,²⁵ (قال بعض الشُّرَّاحِ) “bazı şârihler dedi”,²⁶ ve (قيل) vb.²⁷ ifadelerle genellikle görüşlerine yer verilen diğer Şîî müellifler ise *Şerhu Usûli'l-Kâfî* sahibi Muhammed Sâlih el-Mâzenderânî ve cem‘ türü eserlerden olan *el-Vâfî* müellifi Feyz-i Kâşânî'dir. *Mir'âtü'l-'ukûl*'ü tahkik eden Mustafa Subhî el-Hadar, Meclisî'nin Mazenderânî'den yaptığı nakillerden bazılarına işaret etmiştir.²⁸

Tespit edebildiğimiz kadarıyla yazar, yukarıda bahsi geçen ifadeleri kullanmadan da Mazenderânî'den nakilde bulunmuştur.²⁹ Onun alıntı yaptığına dair herhangi bir ifadesinin olmadığı yerlerde de Hadar, şârihin iktibasta bulunduğu kaynaklara değinmiştir.³⁰ Burada şu

²² Farklı bir görüş için bk. Huddâmiyânârânî, “Reveş-i Fıkhi'l-Hadîsî Allâme Meclisî der Mir'âtü'l-'Ukûl”, 20 dip. 5. Karşılaştırma için bk. Sakallı, *Aynî ve Hadis Yorum/Şerh Yöntemi*, 79-82.

²³ Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 1/184, 231; 2/34, 130, 143, 278. Muhakkikin tespit ettiği yerler için bk. Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 2/48 dip. 2, 60 dip. 1, 187 dip. 2.

²⁴ Dirâyetî, “Mukaddimetü'l-Hâşiyeti alâ usûli'l-Kâfî”, 19.

²⁵ Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 2/19; 10/149; 11/152 (Alıntı yapılan yerde de aynı ifade geçmiştir).

²⁶ Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 5/300; 12/250, 315. Âme şârihlerinden yaptığı alıntılar için bk. 5/300; 10/211; 12/366.

²⁷ Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 1/181, 202; 10/87, 115, 118, 132; 11/87, 160, 161; 12/73, 93, 211, 214, 308.

²⁸ bk. Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 2/149 dip. 1, 293 dip. 1, 422 dip. 2; 4/26 dip. 1, 220 dip. 1, 284 dip. 2, 392 dip. 2; 5/7 dip. 5, 241 dip. 5; 6/164 dip. 1, 424 dip. 3, 458 dip. 3; 7/139 dip. 3, 180 dip. 1, 186 dip. 2, 299 dip. 2, 334 dip. 1, 349 dip. 1, 394 dip. 2; 8/20 dip. 2, 68 dip. 1, 82 dip. 1, 99 dip. 3, 103 dip. 2, 105 dip. 4, 106 dip. 1, 107 dip. 2, 121 dip. 4, 137 dip. 3, 152 dip. 1, 183 dip. 4, 187 dip. 1, 244 dip. 1, 254 dip. 3, 290 dip. 2, 311 dip. 2, 355 dip. 1; 9/17 dip. 1, 75 dip. 1, 82 dip. 1, 83 dip. 1, 100 dip. 1, 101 dip. 2, 106 dip. 1, 113 dip. 1, 114 dip. 1, 6, 115 dip. 3, 122 dip. 1, 129 dip. 2, 139 dip. 1, 144 dip. 2, 169 dip. 1, 181 dip. 1, 182 dip. 1, 200 dip. 1, 206 dip. 1, 212 dip. 2, 219 dip. 1, 222 dip. 1, 233 dip. 1, 306 dip. 3, 371 dip. 2; 10/14 dip. 2, 23 dip. 2, 39 dip. 1, 76 dip. 2, 92 dip. 2, 94 dip. 4, 5, 126 dip. 1, 3, 180 dip. 2, 226 dip. 1, 3, 247 dip. 2. Bu ifadeler kullanılmadan ilgili eserden yapılan aktarmalar için bk. Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 8/9 dip. 1, 17 dip. 1.

²⁹ Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 12/5, 127, 159-160, 161, 167, 210-211, 214, 239, 250, 305, 308, 326, 328, 330, 331, 333, 334, 338, 354, 358, 360, 361, 383, 384, 385, 386, 391, 410, 411, 412, 416.

³⁰ bk. Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 9/367 dip. 2; 10/46 dip. 1.

hususla da dikkat çekilmelidir: Mâzenderânî, *Mir'âtü'l-'ukûl* sahibi Meclisî'den önce *el-Kâfi*'nin *Usûl* bölümünü şerhettiği için onun kullandığı kaynakları Meclisî de kullanmıştır. Hâl böyle olunca farklı eserlerden yapılan nakiller, Mâzenderânî'nin şerhinden yapılmış zannını uyandırmıştır. Siyak ve sibak göz önünde bulundurularak eserler karşılaştırıldığında - her ne kadar Hadar benzerliklere işaret etse de- durumun böyle olmadığı görülecektir.³¹

Bunların yanında Meclisî'nin (قال بَعْضُ الْمُحَقِّقِينَ)³² (قال بَعْضُهُمْ) gibi ifadeleri kullanarak³³ veya ismini zikrederek Sünnî müellif Gazzâlî'den alıntı yaptığı görülmektedir.³⁴ Bazen o, yukarıdaki ifadelere yer vermeden doğrudan Gazzâlî'nin fikirlerini aktarmıştır.³⁵ Allâme Meclisî, Gazzâlî'nin görüşlerini naklettikten sonra “Gazzâlî'nin zikrettikleri Eş'ârî mezhebinin görüşüne uygundur, biz Şîa olarak bu görüşleri kabul etmiyoruz” diyerek mezhepler arası farklılığa değinmiş ve konu ile alakalı *İhyâ*'da geçen rivayetleri Şîi ahabârla karşılaştırmıştır.³⁶ O, Şîi eserlerde olduğu gibi³⁷ başta Gazzâlî vb. âlimler olmak üzere Sünnî kaynaklardan istifade ederken de metni aynen,³⁸ tasarrufta bulunarak³⁹ veya özetleyerek nakletmiştir.⁴⁰

Şîi şârih Meclisî, yerine göre kaynak ve müellif ismi belirtmeden (قيل) lafzını kullanarak haberdeki kelime ve cümleler hakkında farklı görüşlere yer vermiştir.⁴¹ Sonra da o, ilgili fikirlerden bazılarını (والأَوَّلُ أَظْهَرُ) ifadesiyle öncelemiştir,⁴² bazılarını da destekler mahiyette muhtelif eserlerden deliller getirmiştir. Meselâ müellif, (وَأَنَّ الْمَلَائِكَةَ لَتَضَعُ أُنْحَاقَهَا لِطَالِبِ الْعِلْمِ رِضًا) rivayetindeki⁴³ “Kanatlarını ilim öğrenmek isteyen kişi için yayarlar” ifadesinin şerhinde

³¹ Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 1/327, 344; 10/5, 269.

³² Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 8/29-32; 10/146. bk. Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 7/40 dip. 1.

³³ Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 9/377-387; 10/65-67, 87-100, 120-122, 142-144, 154-155, 184-202, 222-224, 246-257, 290-292, 346-353, 353-355; 11/371-281.

³⁴ Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 12/5, 394.

³⁵ Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 10/158-160, 160-163.

³⁶ Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 11/281. Benzer bir uygulama için bk. 12/399.

³⁷ Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 10/57, 115.

³⁸ Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 10/120-122, 154-155, 251-252, 255-256, 348-349, 351-352, 410, 414-415, 419; 11/60-61, 95-96, 272-273.

³⁹ Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 3/33; 4/184; 5/28; 7/47-54, 103, 226, 357; 8/29-32; 10/17, 33, 52, 59, 110, 158-161, 377, 417; 11/72-73, 99, 179, 271, 301; 12/15, 256, 259 (256'da almadığı İbn Abbâs rivayetini burada zikretmiştir), 374, 395.

⁴⁰ Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 6/236; 9/377-387; 10/187, 188, 189, 191, 192, 198, 200, 396, 408, 418, 423 (Kendi ifadesiyle); 12/395, 399.

⁴¹ Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 1/46, 112; 2/93, 100, 101; 3/42; 7/216, 314; 10/227, 230; 11/300; 12/193.

⁴² Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 1/194; 10/227; 11/297.

⁴³ Küleynî, *el-Kâfi*, 1/83.

aktardığı farklı görüşlerden ikisini İbn Cumhûr'un *Gavâli*⁴⁴ ve Şeyh Tûsî'nin *el-Emâlî*⁴⁵ adlı eserlerinden yaptığı nakillerle teyit etmiştir.⁴⁶ Onun (قيل) lafzını kullanmadan yaptığı iktibaslar da vardır.⁴⁷ Bazen o, (قيل) ifadesinden sonra görüşüne yer verdiği kişinin, nereden bu bilgiyi aldığını tespit etmeye çalışmıştır. Buna örnek olarak Mültezem'in neresi olduğu ile ilgili aktardığı görüşün bazı yerlerinin *el-Misbâh* sahibi Feyyûmî'nin sözlerinden alındığını belirtmesi gösterilebilir.⁴⁸

Mir'âtü'l-'ukûl şârihi, alıntı yaptığı metnin bittiğini okuyucusuna bildirmek için genellikle (انتهى) ifadesini kullanmıştır.⁴⁹ Bazı yerlerde de o, naklin yapıldığını açıkça belirtmesine rağmen düşüncenin nerede son bulduğuna değinmemiştir. Bu durum, metnin kısa veya anlam bütünlüğünün⁵⁰ olduğu nakillerde herhangi bir problem çıkarmazken, biraz uzun denebilecek cümlelerde ise sözün kime ait olduğunun tespitini zorlaştırmaktadır.⁵¹

Muhammed Bâkır el-Meclisî, bazen de başkalarına ait düşünceleri aktarmasının akabinde (ثم اعلم) “sonra sen bil ki” diyerek konuyla ilgili kendi görüşünü açıklamıştır. Meselâ insanların söylenenleri farklı şekillerde anlamalarının sebebinin soran İshak b. Ammâr'a (ö. ?) Ca'fer es-Sâdık, “İshak! Bunun neden böyle olduğunu biliyor musun?” diye sorduğunda o da “hayır” cevabını vermiştir.⁵² Haberde geçen (وَمَا تَذَرِي لِمَ هَذَا ؟) ifadesi âlimler tarafından atıf veya istifham olarak değerlendirilmiş, atıf için herhangi bir neden bulunmadığından vâv harfinin ibareye uygun olmadığı, istînâf⁵³ olarak ele alınmasının daha doğru olacağı ifade edilmiştir. Ona göre imamın raviye verdiği cevaptaki ifade, kişisel kabiliyetler ve nefislerin farklılıklarını beyan için mecaz anlamındadır.⁵⁴ Ayrıca şerhinde (فَإِنْ قُلْتَ) “eğer dersen (قُلْتَ)

⁴⁴ Muhammed b. Alî b. İbrâhim b. Ebî Cumhûr el-Ahsâî, *'Avâlî'l-le'âli'l-'azîziyye fi'l-ehâdîsi'd-dîniyye*, thk. Müctebâ el-İrâkî (Kum: Matbaatü Seyyidi's-Şühedâ, 1403/1983), 1/106; 4/75.

⁴⁵ Muhammed b. el-Hasen b. Alî et-Tûsî, *Kitâbü'l-Emâlî*, tsh. Behrâd el-Ca'ferî - Alî Ekber el-Gaffârî (Tahran: Dâru'l-Kütübi'l-İslâmiyye, 1381 HŞ/2002), 721.

⁴⁶ Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 1/112-113.

⁴⁷ Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 3/165; 10/165. Aynı metni başka yerde Beyzâvî'den aldığını belirtmiştir. 5/41. Diğer nakiller için bk. 5/17; 7/364 (Muhakkik alıntının kaynağını zikretmiştir. bk. Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 6/143 dip. 1); 9/105.

⁴⁸ Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 9/106.

⁴⁹ Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 1/55, 85, 88, 103, 105, 123, 125, 133, 152, 164; 2/121, 180; 3/175; 7/216, 314; 10/174, 203; 11/100; 12/226. Bu ifade müellif ve eser ismi zikredilmeden veya alıntı yapıldığına işaret eden (قيل) ifadesi kullanılmadan da paragraf sonlarında yer almıştır. bk. 7/240-241.

⁵⁰ Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 1/59-60, 69, 70, 85, 113, 140, 152; 2/122.

⁵¹ Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 1/87, 88, 134, 136, 145, 247; 2/185.

⁵² Küleynî, *el-Kâfî*, 1/60. bk. Muhammed b. Yakub b. İshak el-Kuleynî, *Usul-u Kâfî*, çev. Vahdettin İnce (İstanbul: Daru'l-Hikem, 2008), 1/23.

⁵³ bk. İsmail Durmuş, “İstînâf”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2001), 23/367.

⁵⁴ Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 1/85, 121, 347; 3/65, 77, 306; 4/74, 82; 5/137, 344; 7/330; 9/345; 10/78; 11/186; 12/145, 393.

derim”,⁵⁵ (فَإِنْ قِيلَ) “eğer denilirse, (فَلْنَا) biz de deriz ki” gibi ifadelerle soru cevap üslûbunu benimseyen⁵⁶ yazar, *el-Kâfi*’de geçen herhangi bir rivayette râvinin imam veya başkasının söyleyip söylemediği hususunda şek⁵⁷ ve tereddüde düştüğü yerlere işaret etmiştir.⁵⁸ Bazen de o, râvinin rivayete ait ifadelerde şüpheye düşmesinin uzak olduğunu belirtmiştir.⁵⁹

Aşağıda değineceğimiz *Mir’âtü’l-‘ukûl* kaynaklarının yanı sıra şerhte fikirlerine yer verilip ismi zikredilmeyen İbn Sînâ, Fârâbî (ö. 339/950) gibi müellifler de vardır. Müellif, İbn Sînâ’nın⁶⁰ ve Fârâbî’nin⁶¹ aklın dereceleri ile ilgili düşüncelerini nakletmesine rağmen onların isimlerine yer vermezken, tek bir yerde “Fârâbî dedi ki” diyerek onun görüşünü aktarmıştır.⁶² Allâme Meclisî’nin şerhinde garip karşılanabilecek bir diğer metot ise musannif adını zikrettiği hâlde alıntıyı başka bir eserden yapması; fakat kaynağını belirtmemesidir. Onun Kâdî İyâz (ö. 544/1149), Mâzerî (ö. 536/1141), Übbî (ö. 828/1425), Nevevî (ö. 676/1277) ve Kurtubî’den (ö. 671/1273) yaptığı nakiller genellikle Mâzenderânî’nin şerhindendir. Şerhi okuyan kişi, onun temel kaynaktan aktardığı izlenimine sahip olabilir.⁶³ Bu durum, yukarıda da değinildiği üzere faydalanan temel eserlerin aynı olması ile açıklanabilir. Bundan daha ilginç olan bir diğer husus ise şârihin yapmış olduğu alıntının kaynak eserde yer almamasıdır. (لَهُمْ عُزْفٌ مِنْ فَوْقِهَا عُزْفٌ مَبْنِيَّةٌ) “...Onların birbiri üzerine yapılmış odaları olacak”⁶⁴ âyetinin tefsiri sadedinde onun Kurtubî ismini vererek aktardığı paragraf, buna örnek olarak gösterilebilir.⁶⁵ Şâmile programında yaptığımız taramada bu metni, Kurtubî’nin mezkûr eserinde bulamadık. Ayrıca o, kelâmî konularda da çoğunlukla Muhaddis Esterâbâdî’nin görüşlerine yer vermiştir.⁶⁶

⁵⁵ Meclisî, *Mir’âtü’l-‘ukûl*, 1/261; 2/284; 7/368; 8/63; 9/80; 10/275; 11/291; 13/21; 16/225; 26/501.

⁵⁶ Meclisî, *Mir’âtü’l-‘ukûl*, 2/447; 3/47, 129; 5/153, 191; 6/268; 7/107; 8/139; 9/63, 248, 318; 10/133; 11/25, 26, 320; 12/2, 114, 204; 15/23; 17/188.

⁵⁷ Meclisî, *Mir’âtü’l-‘ukûl*, 4/125; 6/8, 197; 9/329; 12/8; 13/271; 26/587.

⁵⁸ Meclisî, *Mir’âtü’l-‘ukûl*, 1/79; 2/151, 288; 4/264; 6/8, 47, 66, 235; 8/17, 250; 11/93, 339; 12/173, 512.

⁵⁹ Meclisî, *Mir’âtü’l-‘ukûl*, 3/28, 353; 4/130; 6/8; 7/340.

⁶⁰ Meclisî, *Mir’âtü’l-‘ukûl*, 1/26; 3/166.

⁶¹ Meclisî, *Mir’âtü’l-‘ukûl*, 1/27.

⁶² Meclisî, *Mir’âtü’l-‘ukûl*, 1/286.

⁶³ Meclisî, *Mir’âtü’l-‘ukûl*, 3/77; 5/179; 8/234, 330, 364, 365; 9/75, 276, 348; 10/281, 341; 11/324-325; 12/307. Meclisî, *Mir’âtü’l-‘ukûl*, 6/458 dip. 3; 7/12 dip. 2. Karşılaştırma için bk. Mâzenderânî, *Şerhu Usûli’l-Kâfi*, 6/8; 7/143; 8/333, 398; 9/9, 63, 179, 216, 365, 406; 10/187-188, 359.

⁶⁴ ez-Zümer 39/20.

⁶⁵ Meclisî, *Mir’âtü’l-‘ukûl*, 9/105; 12/129; 20/348, 426. bk. Muhammed b. Ahmed b. Ebî Bekr el-Kurtubî, *el-Câmi’ li-ahkâmî’l-Kur’ân ve’l-mübeyyin limâ tezammenehû mine’s-sünneti ve âyi’l-furkân*, thk. Abdullâh b. Abdilhasen et-Türkî vd. (Beyrut: Müessesetü’r-Risâle, 1427/2006), 18/262.

⁶⁶ Nâinî vd., “Berresî Reveş-i Fikhi’l-Hadîsî Allâme Meclisî der Şerhi’l-Kâfi (Kitâbi’l-Hucce)”, 106.

Meclisî-i Sâni'nin şerhinde kullandığı kaynaklardan istifade yollarını aktardıktan sonra *Mir'âtü'l-'ukûl*'ü tahkik eden Hadar'ın çalışmasıyla ilgili bazı hususları da hatırlatmak faydalı olacaktır. Öncelikle Hadar'ın seçmeci denilebilecek bir tahkik metodunu benimsediği söylenebilir. Onun niçin böyle bir uygulamayı yaptığını da tespit etmek mümkün gözükmemektedir. Ayrıca o, şârihin aktardığı âlimin kime ait olduğunu ifade ederken bir adım daha ileriye giderek alıntı içerisindeki rivayet ve görüşlerin kaynaklarını belirtmesine⁶⁷ rağmen yerine göre Meclisî'nin faydalandığı eseri zikretmemiştir.⁶⁸ Buna bağlı olarak akla, acaba *Mir'âtü'l-'ukûl*'ü kendisinden daha önce yazılan bir şerhin veya diğer eserlerin etkisinde kalmaktan kurtarmaya mı çalışıyor sorusu gelmektedir. Ayrıca yukarıda da ifade ettiğimiz gibi muhakkik, Meclisî'nin şerhetmediği rivayetleri şerhetmiş veya *el-Kâfî* üzerine yapılan diğer şerhlerden nakilde bulunmuştur. O, bu uygulamasında da Mazenderânî'nin şerhinden istifade etmiştir.⁶⁹ Hadar, şerhteki alıntılar için genellikle *Bihâr*'ı kaynak olarak göstermiş⁷⁰ ve müellifin şerhedilen ahhârın metninde yaptığı yanlışlıklara işaret etmiştir. Meselâ şârih, farklı bir nüshada yer alan ibareyi şerhine konu edinirken *el-Kâfî* metnindeki kelime farklıdır⁷¹ veya ilgili kelime haberin metninde yoktur.⁷² Ayrıca muhakkik metinde onun naklen kullandığı rivayetlerde yaptığı yanlışlıklara değinmiştir.⁷³ Tahkikle alâkalı yapılanlar sadece burada aktardıklarımızdan ibaret değildir. Çalışmamız içerisinde yeri geldikçe Hadar'ın diğer uygulamalarına da yer verilecektir. Tahkik asıl konumuz olmadığından bu kadarıyla iktifa ediyor ve *Mir'âtü'l-'ukûl*'ün kaynaklarına geçiyoruz.

3.1.1. Şii Kaynaklar

XI/XVII. yüzyılın önde gelen âlimlerinden olan Meclisî, ahhârda geçen kelime ve cümlelerin şerhini yaparken, genellikle istifade ettiği görüşün veya alıntı yaptığı metnin kime ait olduğunu belirtmeye çalışmıştır. Bu durum, onun kaynaklara vukufiyetinin göstergesi olarak kabul edilebilir. O, belirli bir kavramın tanımını yapar ya da tarihî bir olayı naklederken, bunlarla alâkalı eser kaleme alan âlimlerin isimlerine ve eserlerine yer

⁶⁷ Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 2/124 dip. 1, 294 dip. 3.

⁶⁸ Muhakkikin bu uygulaması için bk. Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 2/19 (قيل).

⁶⁹ Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 1/254 dip. 2, 4, 257 dip. 4, 489 dip. 2, 3, 490 dip. 5; 6/180 dip. 2, 212 dip. 2, 320 dip. 3.

⁷⁰ Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 2/91 dip. 1, 2; 6/119 dip. 1, 2, 178 dip. 1, 237 dip. 1, 284 dip. 1; 7/141 dip. 1; 8/91 dip. 1, 202 dip. 2.

⁷¹ Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 10/278 dip. 1.

⁷² Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 10/300 dip. 1.

⁷³ Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 5/143; 6/439.

vermiştir.⁷⁴ *Mir'âtü'l-'ukûl* müellifi, şerhini yazarken öncelikle içerisinde yaşadığı toplum tarafından benimsenen İmamî düşünceye sahip âlimlerin eserlerinden faydalanmıştır. Bu kitaplar alanlarına göre aşağıda zikredilecektir.

3.1.1.1. Hadis ve Hadis İlimleri

Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl el-Kâfî*'de yer alan ahhârın şerhi olduğundan benzer veya farklı rivayetleri, bu alanla ilgili usûl kurallarını içeren eserlere sıklıkla müracaat etmiştir.

Zeynelâbidîn, Ali b. el-Hüseyn (ö. 94/712), *es-Sahîfetü's-Seccâdiyye*.⁷⁵

Ca'fer b. Muhammed el-Bâkır (ö. 148/765), *Misbâhu's-Şerî'a*.⁷⁶

Hüseyn b. Saîd e-Kûfî (ö. II-III./VIII-IX. yüzyıl), *ez-Züh'd*⁷⁷ ve *Kitâbü'l-Mü'min*.⁷⁸

Dâvûd b. Süleymân el-Gâzî (ö. 203/819), *Müsnedü'r-Rızâ*.⁷⁹

Ali b. Mehziyâr (ö. III./IX. yüzyıl ortaları), *Sahîh*.⁸⁰

Muhammed b. el-Hasen es-Saffâr (ö. 290/902), *Besâ'iru'd-derecât*.⁸¹

İbn Kûleveyh el-Kummî (ö. 386/996), *Kâmilü'z-ziyârât*.⁸²

Muhammed b. Ali b. Bâbeveyh es-Sadûk (ö. 381/991), *Men lâ yahdurühü'l-fakîh*,⁸³ *İlelû's-şerâ'i ve'l-ahkâm*,⁸⁴ *Ma'âni'l-ahbâr*,⁸⁵ *Emâlî's-Sadûk (el-Mecâlis)*,⁸⁶ *Kemâlû'd-dîn ve tamâmü'n-ni'me (İkmâlû'd-dîn)*⁸⁷ ve *el-Hisâl*.⁸⁸

İbn Şu'be, el-Hasen b. Ali el-Harrânî (ö. IV./X. yüzyılın sonları), *Tuhafü'l-'ukûl*.⁸⁹

⁷⁴ Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 3/201; 26/496.

⁷⁵ Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 12/19. bk. Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 9/320 dip. 1.

⁷⁶ Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 10/432.

⁷⁷ Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 8/173, 175, 188, 246.

⁷⁸ Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 9/35.

⁷⁹ Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 6/39.

⁸⁰ Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 6/272. Meclisî, 17/312. sayfada Şeyh Sadûk'un *el-Fakîh*'te, Ali b. Mehziyâr'dan naklettiği habere yer verilmiştir. Mehziyâr'a ait böyle bir esere ulaşamadığımızdan 6/272'deki haberin *Tehzîb*'den alıntı olması muhtemeldir. Hadar'ın tahkikinde, *Tehzîb*'e işaret etmesi de bu ihtimali kuvvetlendirmektedir. bk. Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 5/288 dip. 8.

⁸¹ Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 2/427; 3/123, 162, 201; 4/221; 5/73; 9/21; 10/29; 14/219.

⁸² Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 3/199; 5/363, 365, 368; 18/272, 293, 296, 318.

⁸³ Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 3/185, 187; 12/104, 295; 15/316; 19/404; 22/159.

⁸⁴ Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 1/31, 71; 6/18; 8/93; 9/339; 10/20; 12/297; 14/239; 16/246.

⁸⁵ Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 1/150; 4/325; 5/258; 7/70; 8/323; 10/9; 11/342; 12/522.

⁸⁶ Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 1/159; 25/188, 340; 26/43. Meclisî, *el-Emâlî* ismini zikredip ondan nakilde bulunsa da muhakkik Resûlî bahse konu olan ibarenin matbu eserde bulunmadığını belirtmiştir. bk. 25/54 dip. 2.

⁸⁷ Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 4/8, 16, 235, 247; 5/251, 296; 6/144, 170; 12/297; 14/178.

⁸⁸ Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 1/159; 3/289; 4/331; 5/180; 6/230; 8/393; 9/303; 10/432; 11/394; 12/348; 14/95; 19/334.

Muhammed b. el-Hüseyn eş-Şerîf er-Radî, (ö. 406/1015), *Nehcü'l-belâga*⁹⁰ ve *el-Mecâzâtü'n-Nebeviyye*.⁹¹

Şeyh Müfîd, Muhammed b. Muhammed (ö. 413/1022), *el-Mecâlis (el-Emâlî)*⁹² ve *el-İhtisâs*.⁹³

Ali b. el-Hüseyn eş-Şerîf el-Murtazâ (ö. 436/1044), *Gureru'l-fevâ'id ve düreru'l-kalâ'id*⁹⁴ ve *el-Misbâh*.⁹⁵

Muhammed b. el-Hasen et-Tûsî (ö. 460/1067), *Kitâbü'l-Gaybe*⁹⁶ ve *Kitâbü'l-Emâlî*.⁹⁷

Kutbüddîn er-Râvendî (ö. 573/1178), *el-Harâ'ic ve'l-cerâ'ih fi'l-mu'cizât*⁹⁸ ve *Dav'ü's-Şihâb*.⁹⁹

İbn Batrîk, Yahyâ b. Hasan el-Esedî (ö. 600/1204), *'Umdetü 'uyûni sıhâhi'l-ahbâr fi menâkıbi imâmi'l-ebrâr*.¹⁰⁰

Ali b. Hasan et-Tabersî (ö. yaklaşık olarak 600/1204), *Mişkâtü'l-envâr fi gururi'l-ahbâr*.¹⁰¹

İbn Tâvûs, Radyyyüddîn Ali b. Mûsâ (ö. 664/1266), *el-Emân min ahtâri'l-esfâr ve'l-ezmân*.¹⁰²

İbn Meysem el-Bahrânî (ö. 681/1282),¹⁰³ *Şerhu Nehci'l-belâga*.¹⁰⁴

Muhammed b. Muhammed es-Sebzevârî (ö. VII./XIII. yüzyıl), *Câmi'u'l-ahbâr*.¹⁰⁵

⁸⁹ Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 1/38; 2/208, 212; 7/299; 8/294.

⁹⁰ Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 4/26, 363; 5/250; 7/16, 284; 8/35; 10/324; 11/296; 12/364.

⁹¹ Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 9/226; 10/170. Muhakkik Hadar'ın esere işareti için bk. Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 8/156 dip. 4.

⁹² Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 2/246; 3/200; 5/245; 7/343; 8/62; 12/296.

⁹³ Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 6/104; 10/401; 25/113.

⁹⁴ Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 2/153; 5/200; 6/164; 8/94, 173; 9/240; 25/309.

⁹⁵ Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 15/31, 284.

⁹⁶ Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 2/128; 3/203; 4/172; 6/232; 12/181, 404; 26/331.

⁹⁷ Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 1/112; 24/11; 26/367.

⁹⁸ Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 2/370; 4/120; 5/270, 346, 355, 369; 6/5, 73; 9/283; 14/243.

⁹⁹ Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 8/132, 167, 187; 9/13, 24, 315; 10/264.

¹⁰⁰ Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 2/361; 3/220, 239, 241.

¹⁰¹ Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 8/251, 256, 329; 12/298.

¹⁰² Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 25/292, 294.

¹⁰³ Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 1/190; 7/284, 310, 313, 321; 10/324; 18/370; 23/86.

¹⁰⁴ Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 2/96; 8/35; 9/259; 11/140.

¹⁰⁵ Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 8/137; 9/328.

Cemâlüddîn el-Hasen b. Yûsuf İbnü'l-Mutahhar el-Hillî (ö. 726/1325), *Keşfü'l-murâd fî şerhi Tecrîdi'l-i 'tikâd*.¹⁰⁶

Şehîd-i Evvel, Muhammed b. Mekkî el-Âmilî (ö. 786/1384), *el-Erba'üne hadîsen*.¹⁰⁷

Abdurrahman b. Muhammed el-Atâikî (ö. 786/1384'ten sonra), *Şerhu Nehci'l-belâga*.¹⁰⁸

İbnü's-Sabbâğ, Ali b. Muhammed el-Mâlikî (ö. 855/1451), *el-Fusûlü'l-mühimme fî ma'rifeti ahvâli'l-e'imme*.¹⁰⁹

İbn Ebî Cumhûr el-Ahsâî (ö. 904/1499 [?]), *Gavâli'l-le'âlî*.¹¹⁰

Hasan b. Zeynüddîn Şehîd-i Sâni (ö. 1011/1602), *Münteka'l-cümân*.¹¹¹

Bahâüddîn Muhammed b. el-Hüseyn el-Âmilî (ö. 1031/1622), *Erba'üne hadîsen*,¹¹² *Hâşiyetü'l-Erba'in*¹¹³ ve *Hablü'l-metîn fî ahkâmi'd-dîn*.¹¹⁴

Muhammed Emîn el-Esterâbâdî (ö. 1033/1624), *el-Hâşîye alâ Usûli'l-Kâfî*.¹¹⁵

Muhammed Takî el-Meclisî (ö. 1070/1659). Müellifin (الوالد العلامة) şeklinde kendisinden nakilde bulunduğu babasıdır.¹¹⁶ Garip olan ise oğul Meclisî'nin babasının görüşlerine değinmesine rağmen eser adı zikretmemesidir. Yaptığımız taramalar neticesinde onun bazı nakillerinin *Ravzatü'l-müttekîn* adlı *Men lâ yahduruhü'l-fakîh* şerhinden olduğunu tespit ettik.¹¹⁷

Feyz-i Kâşânî (ö. 1090/1679), *el-Vâfi*.¹¹⁸

3.1.1.2. Tefsir ve Kur'ân İlimleri

Meclisî, ahbârda geçen âyet ve rivayetlerin şerhinde tefsir eserlerinden faydalanmıştır.

Hasan b. Ali el-Askerî (ö. 260/873),¹¹⁹ *Tefsîru'l-İmam el-Askerî*.¹²⁰

¹⁰⁶ Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 2/151, 179; 5/284; 7/122; 10/432; 12/360; 19/153. Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 4/383 dip. 4; 5/423 dip. 1, 425 dip. 1; 7/91 dip. 3; 10/229 dip. 1.

¹⁰⁷ Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 9/75.

¹⁰⁸ Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 1/212.

¹⁰⁹ Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 5/276; 6/14.

¹¹⁰ Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 1/112, 113, 226; 9/182; 15/139.

¹¹¹ Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 6/282.

¹¹² Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 4/27; 7/203; 10/270; 11/313.

¹¹³ Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 9/253.

¹¹⁴ Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 13/77, 100, 138, 326; 15/74, 84, 298, 398.

¹¹⁵ Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 2/239.

¹¹⁶ Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 1/2, 8, 88, 331, 349; 2/58; 6/9; 12/231.

¹¹⁷ Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 2/28; 3/73; 12/152; 15/26; 16/389; 17/23; 18/243; 20/269; 24/142.

¹¹⁸ Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 8/403; 9/169, 293; 11/357; 12/17, 89, 282.

Muhammed b. Mes'ûd el-Ayyâşî (ö. 320/932), *Tefsîru 'l-'Ayyâşî*.¹²¹

Ali b. İbrâhim el-Kummî (ö. 329/940), *Tefsîru 'l-Kummî*. Meclisî, Ali b. İbrâhim'in tefsiri olarak esere işaret etmiştir.¹²² O, şerhinde doğrudan eserin ismini zikretmemiştir. Hadar ise tefsirin adına dipnotlarda yer vermiştir.¹²³

Furât b. İbrâhim el-Kûfî (ö. 352/963), *Tefsîru Furâti 'l-Kûfî*.¹²⁴

Muhammed b. İbrâhim en-Nu'mânî (ö. 360/971), *Tefsîru 'n-Nu'mânî*.¹²⁵

İbnü'l-Cühâm, Muhammed b. Abbas b. el-Mâhiyâr (ö. IV./X. yüzyıl), *Te'vîlü mâ nezele mine 'l-Kur'âni 'l-Kerîm fî 'n-Nebîyyi ve âlihî*.¹²⁶

Muhammed b. el-Hasen et-Tûsî (ö. 460/1067), *et-Tibyân fî tefsîri 'l-Kur'ân*.¹²⁷

Fazl b. Hasan et-Tabersî (ö. 548/1154), *Mecma'u 'l-beyân fî tefsîri 'l-Kur'ân*¹²⁸ ve *Câmi 'u 'l-cevâmi'*.¹²⁹

Muhammed b. Ali el-Esterâbâdî (ö. 1028/1619), *Âyâtü 'l-ahkâm*.¹³⁰

3.1.1.3. Tarih, Siyer ve Tabakât

Hz. Peygamber başta olmak üzere diğer on üç mâsumun hayatlarından kesitlerin aktarılması, râvilerin ve ahabârda geçen kişilerin tanıtılması gibi birçok husus bu başlık altındaki eserlerden faydalanılarak yapılmıştır.

İbrâhim b. Muhammed es-Sekafî (ö. 283/896), *el-Gârât*.¹³¹

Muhammed b. Ömer el-Keşşî (ö. III-IV./IX-X. yüzyıl), *Ricâlü 'l-Keşşî*.¹³²

Muhammed b. İbrâhim en-Nu'mânî (ö. 360/971), *el-Gaybetü 'n-Nu'mânî*.¹³³

¹¹⁹ İmâmiyye Şîası'nın on birinci imamı.

¹²⁰ Meclisî, *Mir'âtü 'l-'ukûl*, 2/245, 415; 5/76; 7/59; 8/101; 9/5; 10/133; 11/133, 358; 26/33.

¹²¹ Meclisî, *Mir'âtü 'l-'ukûl*, 2/408; 3/202, 248; 4/217, 251; 5/48; 7/37; 9/88; 11/94.

¹²² Meclisî, *Mir'âtü 'l-'ukûl*, 2/185, 358; 3/202; 5/60, 100; 7/228; 9/35, 306; 11/94; 12/104; 20/152.

¹²³ Meclisî, *Mir'âtü 'l-'ukûl*, 2/259 dip. 3.

¹²⁴ Meclisî, *Mir'âtü 'l-'ukûl*, 5/45, 121.

¹²⁵ Meclisî, *Mir'âtü 'l-'ukûl*, 7/213, 228; 11/128, 132.

¹²⁶ Meclisî, *Mir'âtü 'l-'ukûl*, 2/416; 5/44, 73, 85, 159.

¹²⁷ Meclisî, *Mir'âtü 'l-'ukûl*, 3/242; 5/207; 7/82; 10/180; 16/381.

¹²⁸ Meclisî, *Mir'âtü 'l-'ukûl*, 2/120, 325, 341; 3/227; 5/240; 7/82; 9/149; 11/330; 12/429; 20/96; 25/164.

¹²⁹ Meclisî, *Mir'âtü 'l-'ukûl*, 4/161; 9/409; 11/291; 18/177.

¹³⁰ Meclisî, *Mir'âtü 'l-'ukûl*, 20/341; 23/148. Resûlî, tahkikinde eserin adına yer vermiştir. Meclisî, *Mir'âtü 'l-'ukûl*, 25/202 dip. 1.

¹³¹ Meclisî, *Mir'âtü 'l-'ukûl*, 6/27; 9/176.

¹³² Meclisî, *Mir'âtü 'l-'ukûl*, 3/346; 6/68; 23/81. Müellif, nakledilenler haricinde Keşşî'den yaptığı alıntılarda kitap ismi zikretmemiştir. bk. 2/244; 4/224, 309, 316; 6/189; 8/355; 9/176, 181; 10/135; 11/62, 245, 246; 17/353.

Muhammed b. Ali b. Bâbeveyh es-Sadûk (ö. 381/991), *‘Uyûnü ahhâri’r-Rızâ (a.s.)*.¹³⁴

Ali b. Muhammed el-Hazzâz (ö. 400/1010), *Kifâyetü’l-eser*.¹³⁵

İbn Ayyâş, Ahmed b. Muhammed el-Cevherî (ö. 401/1011), *Muktedabü’l-eser*.¹³⁶

Şeyh Müfid, Muhammed b. Muhammed (ö. 413/1022), *el-İrşâd*¹³⁷ ve *Hadâ’iku’r-riyâz*.¹³⁸

Ahmed b. Ali en-Necâşî (ö. 450/1058), *Ricâlü’n-Necâşî (Kitâbü’r-Ricâl, Fihrisü esmâ’i musannifi’ş-Şî’a)*.¹³⁹

Muhammed b. el-Hasen et-Tûsî (ö. 460/1067), *el-Fihrist*¹⁴⁰ ve *Ricâlü’t-Tûsî*.¹⁴¹

Hüseyin b. Abdülvehhâb (ö. V./XI yüzyıl), *‘Uyûnü’l-mu’cizât*.¹⁴²

İbnü’l-Gadâirî, Ahmed b. el-Hüseyin (ö. V./XI. yüzyıl), *er-Ricâl*.¹⁴³

Fazl b. Hasan et-Tabersî (ö. 548/1154), *İ’lâmü’l-verâ bi e’lâmi’l-hüdâ*.¹⁴⁴

Muvaffik b. Ahmed el-Harezmî (ö. 568/1173), *el-Menâkıb*.¹⁴⁵

Kutbüddîn er-Râvendî (ö. 573/1178), *Kıyasu’l-enbiyâ’*.¹⁴⁶

İbn Şehrâşûb et-Tabersî (ö. 588/1192), *Menâkıbü âli Ebî Tâlib*.¹⁴⁷

Hâşim b. Muhammed (ö. VI./XII. yüzyıl), *Misbâhu’l-envâr fî fezâ’ili imâmi’l-ebrâr*.¹⁴⁸

İbn Batrîk, Yahyâ b. Hasan el-Esedî (ö. 600/1204), *el-Müstedrekü’l-muhtâr fî menâkıbi vastıyyi’l-muhtâr*.¹⁴⁹

¹³³ Meclisî, *Mir’âtü’l-‘ukûl*, 2/405; 4/35, 52, 197, 217; 6/213; 9/267.

¹³⁴ Meclisî, *Mir’âtü’l-‘ukûl*, 1/219; 3/144, 359; 6/6; 10/148; 15/168; 25/224.

¹³⁵ Meclisî, *Mir’âtü’l-‘ukûl*, 4/119; 5/352.

¹³⁶ Meclisî, *Mir’âtü’l-‘ukûl*, 4/84, 106.

¹³⁷ Meclisî, *Mir’âtü’l-‘ukûl*, 1/187, 192; 3/122, 207; 5/266, 360; 6/1, 82, 124, 131.

¹³⁸ Meclisî, *Mir’âtü’l-‘ukûl*, 6/2, 131.

¹³⁹ Meclisî, *Mir’âtü’l-‘ukûl*, 4/223; 9/245. Müellifin ismine atıfla yapılan nakiller için bk. 4/10; 6/175, 192; 12/315; 13/290.

¹⁴⁰ Meclisî, *Mir’âtü’l-‘ukûl*, 1/25, 98; 7/64; 9/245; 12/496.

¹⁴¹ Meclisî, *Mir’âtü’l-‘ukûl*, 6/19, 159, 218; 11/196; 16/267.

¹⁴² Meclisî, *Mir’âtü’l-‘ukûl*, 6/95, 125, 133, 135.

¹⁴³ Meclisî, *Mir’âtü’l-‘ukûl*, 2/50; 3/130; 4/17; 6/207; 11/124; 19/132.

¹⁴⁴ Meclisî, *Mir’âtü’l-‘ukûl*, 3/308, 377, 390; 4/1, 60, 302; 5/182, 360; 6/2, 12, 13, 70, 107, 110, 186; 10/176.

¹⁴⁵ Meclisî, *Mir’âtü’l-‘ukûl*, 5/313.

¹⁴⁶ Meclisî, *Mir’âtü’l-‘ukûl*, 4/303; 5/178, 324.

¹⁴⁷ Meclisî, *Mir’âtü’l-‘ukûl*, 2/328, 407; 5/27, 45, 73, 179, 187, 313, 360; 25/335; 26/363.

¹⁴⁸ Meclisî, *Mir’âtü’l-‘ukûl*, 5/313.

¹⁴⁹ Meclisî, *Mir’âtü’l-‘ukûl*, 2/341; 3/258; 5/83, 235.

İbn Tâvûs, Radiyyüddîn Ali b. Mûsâ (ö. 664/1266), *Keşfü 'yakîn*,¹⁵⁰ *et-Tarâ'if fî ma'rifeti mezâhibi't-tavâ'if*,¹⁵¹ *el-Lehûf (el-Melhûf) 'alâ (fî) katli't-tufûf*¹⁵² ve *Rebî'u's-Şî'a*.¹⁵³

İbn Tâvûs, Abdülkerîm b. Ahmed (ö. 693/1294), *Ferhatü'l-gariyyi fî ta'yîni kabri Emîri'l-Mü'minîn 'Alî*.¹⁵⁴

Ali b. Îsâ el-Erbilî (ö. 693/1294), *Keşfü'l-gumme*.¹⁵⁵

Hüseyin b. Cüber (ö. VII./VIII. yüzyıl), *Nühabü'l-menâkıb li-âli Ebî Tâlib*.¹⁵⁶

Yûsuf b. Hâtim eş-Şâmî (ö. VII./XIII. yüzyıl sonları ya da VIII./XIV. yüzyıl başları), *ed-Dürü'n-nazîm fî menâkıbı e'immeti'l-lemâmîm*.¹⁵⁷

İbn Dâvûd el-Hillî (ö. 707/1307), *Kitâbü'r-Ricâl*.¹⁵⁸

Cemâlüddîn el-Hasen b. Yûsuf İbnü'l-Mutahhar el-Hillî (ö. 726/1325), *Hulâsatü'l-akvâl fî ma'rifeti'r-ricâl*¹⁵⁹ ve *Îzâhu'l-iştibâh*.¹⁶⁰

Hasan b. Ali el-Kummî (ö. 847/1443), *Tercemetü târihi Kum*.¹⁶¹

Şerefüddîn Ali el-Hüseyinî el-Esterâbâdî (ö. 940/1534), *Te'vîlü'l-âyâti'z-zâhira fî fezâ'ili'l-'itrati't-tâhira*.¹⁶²

Muhammed b. Ali el-Erdebîlî (ö. 1101/1690), *Câmi'u'r-ruvât ve izâhatü'l-iştibâhât 'ani't-turuk ve'l-isnâd*. Meclisî, müellif ismini Seyyid el-Esterâbâdî¹⁶³ diye nakletse de muhakkik Hadar dipnotta Erdebîlî'nin eserini kaynak göstermiştir.¹⁶⁴

¹⁵⁰ Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 2/378; 5/201; 12/199.

¹⁵¹ Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 2/212, 361, 388, 415; 3/35, 257; 4/306, 308; 5/34, 73, 264.

¹⁵² Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 3/200; 5/371.

¹⁵³ Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 3/336; 4/1; 6/110, 119, 182.

¹⁵⁴ Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 5/306, 307.

¹⁵⁵ Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 2/341; 4/14; 5/83, 360; 6/1, 12, 96; 11/308.

¹⁵⁶ Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 5/93, 122.

¹⁵⁷ Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 5/278.

¹⁵⁸ Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 3/163; 4/312.

¹⁵⁹ Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 1/34; 6/67, 189; 9/330.

¹⁶⁰ Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 1/182; 9/245.

¹⁶¹ Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 6/127.

¹⁶² Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 2/364; 3/86, 92, 93; 4/250; 5/151; 8/409.

¹⁶³ Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 6/124.

¹⁶⁴ Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 5/133 dip. 3.

3.1.1.4. Fıkıh ve Fıkıh Usûlü

Şârih, ahbârdan hüküm çıkarma, rivayetlerle ilgili hükümlerin aktarılmasında aşağıdaki eserlerden istifade edilmiştir.

Ahmed b. Muhammed el-Berkî (ö. 274/887), *el-Mehâsin*.¹⁶⁵

Abdullah b. Ca'fer el- Himyerî (ö. muhtemelen 310/923), *Kurbü'l-isnâd*.¹⁶⁶

Ali b. Hüseyin b. Bâbeveyh (ö. 329/940), *Fıkhü'r-Rızâ*.¹⁶⁷

İbnü'l-Cüneyd el-İskâfî (ö. 381/991),¹⁶⁸ *el-Muhtasaru'l-Ahmedî fî fıkhi'l-Muhammedî*.¹⁶⁹

Muhammed b. Ali b. Bâbeveyh es-Sadûk (ö. 381/991), *el-Hidâye fî'l-usûl ve'l-fürû'*.¹⁷⁰

Şeyh Müfîd, Muhammed b. Muhammed (ö. 413/1022), *el-Mukni'a*,¹⁷¹ *el-Mesâ'ilü's-seraviyye*¹⁷² ve *Mesâ'ilü'l-ukberiyye*.¹⁷³

Ali b. el-Hüseyn eş-Şerîf el-Murtazâ (ö. 436/1044), *el-İntisâr*.¹⁷⁴

Ebü's-Salâh el-Halebî, Takıyyüddîn b. Necmüddîn (ö. 447/1055),¹⁷⁵ *el-Kâfî fî'l-fikh*.¹⁷⁶

Şeyh Tûsî, Muhammed b. el-Hasen (ö. 460/1067), *Tehzîbü'l-ahkâm*¹⁷⁷ ve *el-Udde fî usûli'l-fikh*.¹⁷⁸

İbn İdrîs, Muhammed b. Mansûr el-Hillî (ö. 598/1202), *Kitâbü's-Serâ'ir*.¹⁷⁹

Necmüddîn Ca'fer b. el-Hasen el-Hillî (ö. 676/1277), *el-Muhtasaru'n-Nâfi' fî fıkhi'l-İmâmiyye*,¹⁸⁰ *Şerâ'i'u'l-İslâm*¹⁸¹ ve *Mu'teber fî şerhi'l-Muhtasar*.¹⁸²

¹⁶⁵ Meclisî, *Mir'âtü'l-ukûl*, 1/37, 72; 2/155; 8/113, 247; 11/255; 12/198, 202, 278; 15/377; 22/82.

¹⁶⁶ Meclisî, *Mir'âtü'l-ukûl*, 2/232; 4/51; 9/4, 135, 400; 12/121; 15/363; 26/11.

¹⁶⁷ Meclisî, *Mir'âtü'l-ukûl*, 2/157; 8/5, 289.

¹⁶⁸ Meclisî, *Mir'âtü'l-ukûl*, 13/118; 18/46; 20/276.

¹⁶⁹ Meclisî, *Mir'âtü'l-ukûl*, 13/168; 17/258.

¹⁷⁰ Meclisî, *Mir'âtü'l-ukûl*, 7/159.

¹⁷¹ Meclisî, *Mir'âtü'l-ukûl*, 6/286; 14/132; 15/31; 16/105; 20/194.

¹⁷² Meclisî, *Mir'âtü'l-ukûl*, 3/31, 118, 203; 7/38, 130, 160; 9/23; 20/43.

¹⁷³ Meclisî, *Mir'âtü'l-ukûl*, 4/245; 5/281.

¹⁷⁴ Meclisî, *Mir'âtü'l-ukûl*, 16/405; 17/255, 256; 23/52.

¹⁷⁵ Meclisî, *Mir'âtü'l-ukûl*, 6/244, 272; 7/122; 15/85; 16/317; 19/115; 21/263.

¹⁷⁶ Meclisî, *Mir'âtü'l-ukûl*, 6/281; 9/177.

¹⁷⁷ Meclisî, *Mir'âtü'l-ukûl*, 5/275; 17/40.

¹⁷⁸ Meclisî, *Mir'âtü'l-ukûl*, 13/3.

¹⁷⁹ Meclisî, *Mir'âtü'l-ukûl*, 4/360; 6/207; 10/126; 12/376; 16/67, 416; 19/225; 21/235.

¹⁸⁰ Meclisî, *Mir'âtü'l-ukûl*, 18/142; 19/125; 20/46, 164; 21/240; 24/317, 342.

¹⁸¹ Meclisî, *Mir'âtü'l-ukûl*, 4/357; 11/5; 15/361; 16/299; 18/171, 241; 21/331; 23/72.

¹⁸² Meclisî, *Mir'âtü'l-ukûl*, 6/272; 14/118, 121, 144, 145, 149.

Yahyâ b. Saîd el-Hillî (ö. 689/1290), *el-Câmi' li's-şerâi'*.¹⁸³

Şehîd-i Evvel, Muhammed b. Mekkî el-Âmilî (ö. 786/1384), *el-Kavâ'id ve'l-fevâ'id*,¹⁸⁴ *Zikra's-Şî'a fî ahkâmi's-şerî'a*,¹⁸⁵ *ed-Dürûsü's-şer'iyye fî fikhi'l-Îmâmiyye*,¹⁸⁶ *el-Elfîyye ve'n-nefliyye*¹⁸⁷ ve *el-Beyân*.¹⁸⁸

Cemâlüddîn el-Hasen b. Yûsuf İbnü'l-Mutahhar el-Hillî (ö. 726/1325), *Münteha'l-matlab fî tahkiki'l-mezheb*,¹⁸⁹ *Tezkiretü'l-fukahâ' alâ telhîsi fetâva'l-'ulemâ'*,¹⁹⁰ *el-Muhtefû's-Şî'a*¹⁹¹ ve *Tahrîru'l-ahkâmi's-şer'iyye alâ mezhebi'l-Îmâmiyye*.¹⁹²

Cemâlüddîn el-Mikdâd b. Abdullah es-Sîverî (ö. 826/1423), *Kenzü'l-irfân fî fikhi'l-Ku'rân*.¹⁹³

İbrâhim b. Ali el-Kef'amî (ö. 905/1499), *el-Beledü'l-emîn ve'd-dir'u'l-hasîn*.¹⁹⁴

Şehîd-i Sâni, Zeynüddîn b. Ali (ö. 966/1559 [?]), *Mesâlikü'l-efhâm fî tenkîhi Şerâ'i'l-İslâm*,¹⁹⁵ *Şerhu'l-İrşâd*,¹⁹⁶ *er-Ravzatü'l-behiyye fî şerhi'l-Lüm'ati'd-Dimaşkîyye*,¹⁹⁷ *Fevâ'idü'l-kavâ'id*¹⁹⁸ ve *Risâletü'l-'akâ'id*.¹⁹⁹

Ahmed b. Muhammed el-Erdebîlî (ö. 993/1585), *Zübdetü'l-beyân fî şerhi âyâtî ahkâmi'l-Kur'ân*.²⁰⁰

Muhammed b. Ali el-Mûsevî el-Âmilî (ö. 1009/1600), *Medârikü'l-ahkâm*²⁰¹ ve *Nihâyetü'l-merâm fî tetmîmi Mecma'i'l-fevâ'id ve'l-bürhân*.²⁰²

¹⁸³ Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 9/178. bk. Hadar eserin adını zikretmiştir. Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 7/236 dip. 1.

¹⁸⁴ Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 8/362, 370; 9/177, 183; 10/100, 382, 428; 11/79, 289.

¹⁸⁵ Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 9/267, 299; 11/210; 13/5, 240; 14/11, 103, 115, 117, 142; 15/78, 117; 22/394; 25/217.

¹⁸⁶ Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 6/2; 11/1, 222; 14/143; 16/305; 17/78, 331; 19/417.

¹⁸⁷ Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 12/376; 15/170, 172.

¹⁸⁸ Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 6/272; 16/419.

¹⁸⁹ Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 6/256, 263; 10/9; 12/55, 406; 13/47; 14/117, 119, 121, 149; 15/107; 16/294; 17/287. Ayrıca müellifin *Müntehâ*'dan alıntı yaptığını açıklamasına rağmen muhakkik adı geçen eserin *Tahrîru'l-ahkâm* olduğunu belirtmiştir. Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 4/103 dip. 3.

¹⁹⁰ Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 10/14; 12/298; 14/1, 108, 119, 121, 137, 145, 154.

¹⁹¹ Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 6/258; 12/298; 13/51; 16/410; 19/423; 20/115.

¹⁹² Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 10/72, 73.

¹⁹³ Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 10/3; 12/108, 109, 116; 17/269; 20/346, 365.

¹⁹⁴ Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 12/310, 313.

¹⁹⁵ Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 8/394; 11/6; 17/88, 146; 19/70; 23/369. Hadar kitabın ismine değinmiştir. Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 7/9 dip. 2; 10/29 dip. 3.

¹⁹⁶ Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 13/24, 25; 15/263; 21/240; 23/48.

¹⁹⁷ Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 4/346; 19/59, 211; 23/8, 353.

¹⁹⁸ Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 6/262; 16/60.

¹⁹⁹ Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 7/251.

²⁰⁰ Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 4/91; 6/247; 7/265; 10/11, 380; 15/20, 43; 19/95.

Bahâüddîn Muhammed b. el-Hüseyn el-Âmilî (ö. 1031/1622), *Miftâhu'l-felâh*.²⁰³

Muhammed Emîn el-Esterâbâdî (ö. 1033/1624), *el-Fevâ'idü'l-medeniyye*.²⁰⁴

Tüsterî (ö. ?). Müellif; fâzıl, muhakkik gibi nitelemelerle bu zattan alıntı yapmış²⁰⁵ ve *Müntehâ*²⁰⁶ ve *Hilâf*²⁰⁷ adlı eserlerinden de nakilde bulunmuştur.

3.1.1.5. Ahlâk ve Tasavvuf

Rivayetlerdeki ahlâki ve tasavvufî -her ne kadar karşı olsa da- prensipleri ortaya koyan eserler, müellif tarafından nazarı dikkate alınmıştır.

Muhammed b. Ali b. Bâbeveyh es-Sadûk (ö. 381/991), *Kitâbü'l-Hisâl*,²⁰⁸ *Sevâbü'l-a'mâl*,²⁰⁹ ve *Sıfâtü's-Şî'a*.²¹⁰

Muhammed b. el-Hasen et-Tûsî (ö. 460/1067), *Misbâhu'l-müctehid*.²¹¹

Hasan b. Fazl et-Tabersî (ö. VI./XII. yüzyıl), *Mekârimü'l-ahlâk*.²¹²

Muhammed b. Fettâl en-Nîsâbü'rî (ö. 508/1115), *Ravzatü'l-vâ'izîn*.²¹³

İbn Tâvûs, Râdıyyüddîn Ali b. Mûsâ b. Ca'fer (ö. 664/1266), *Sa'dü's-su'ûd*,²¹⁴ *Keşfü'l-mahacce*,²¹⁵ *İkbâlü'l-a'mâl*²¹⁶ ve *Felâhu's-sâ'il ve necâhu'l-mesâ'il*.²¹⁷

Nasîruddîn Muhammed b. Muhammed et-Tûsî (ö. 672/1274), *Evsâfü'l-eşrâf*.²¹⁸

Ali b. Yûsuf el-Hillî (ö. VIII./XIV yüzyıl), *el-'Adedü'l-kaviyye li-def'i'l-mehâvifi'l-yevmiyye*.²¹⁹

²⁰¹ Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 12/144; 13/89, 229; 14/238; 16/310, 421; 17/262; 22/67.

²⁰² Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 20/148, 150, 151, 234; 21/240, 252.

²⁰³ Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 4/17; 12/249, 259, 299, 308, 374.

²⁰⁴ Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 2/222, 231, 239.

²⁰⁵ Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 1/189; 2/315; 6/279; 13/44; 15/66; 16/75; 17/214.

²⁰⁶ Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 15/385.

²⁰⁷ Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 15/368.

²⁰⁸ Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 1/67, 73; 5/212; 9/344; 11/208; 12/348; 16/234; 20/8.

²⁰⁹ Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 3/245; 9/69, 106; 12/205, 210; 15/362.

²¹⁰ Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 9/237.

²¹¹ Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 5/276, 312, 360; 6/2, 13, 95, 109, 110, 131; 12/374, 376; 15/129; 16/361.

²¹² Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 12/241, 243, 245, 246, 352, 361, 375; 22/143.

²¹³ Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 6/14, 25, 37, 71.

²¹⁴ Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 2/330, 341; 26/18.

²¹⁵ Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 2/246.

²¹⁶ Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 3/251; 5/172; 12/46, 458; 16/216, 233; 26/33. Hadar'ın eserin ismine değindiği yerler için bk. Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 4/166 dip. 1; 5/19 dip. 5.

²¹⁷ Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 12/48, 50, 281, 376.

²¹⁸ Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 7/272, 354; 8/21, 36; 12/231, 358.

Ahmed b. Fehd el-Hillî (ö. 841/1437), *'Uddetü 'd-dâ 'î ve necâhu 's-sâ 'î*.²²⁰

Rafîuddîn Muhammed b. Haydar en-Nâînî (ö. 1082/1671), *eş-Şeceretü 'l-İlâhiyye*.²²¹

3.1.1.6. Arap Dili ve Belâgatı

Şârihin ahhbârdaki kelime ve cümlelerin şerhinde temel müracaat kaynağı, aşağıda da görüleceği üzere bu alanda Ehl-i sünnet âlimleri tarafından yazılan eserlerdir.

Kümeýt b. Zeyd el-Esedî (ö. 126/744), *el-Hâşimiyyât*.²²²

3.1.1.7. Akaid ve Kelâm

Yazarın İmâmiyye mezhebine ait itikadî görüşlere yer vermesi, diğer mezheplerle farklılık arz eden hususlara değinmesi ve mezhep olarak kendi haklılıklarını ortaya koymaya çalışması vb. uygulamalar, bu eserlerden hareketle yapılmıştır.

Süleym b. Kays el-Hilâlî (ö. 76/695), *Kitâbü Süleym b. Kays el-Hilâlî*.²²³

Muhammed b. Ali b. Bâbeveyh es-Sadûk (ö. 381/991), *et-Tevhîd*²²⁴ ve *el-İ'tikâdât*.²²⁵

Taberî es-Sagîr, Muhammed b. Cerîr el-Âmilî (ö. 411/1021'den sonra), *Delâi'ilü 'l-İmâme*.²²⁶

Şeyh Müfid, Muhammed b. Muhammed (ö. 413/1022), *Evâ'ilü 'l-makâlât*,²²⁷ *el-Fusûlü 'l-aşere fi 'l-gaybe*²²⁸ ve *Tashîhu i'tikâdâtü 'l-İmâmiyye*.²²⁹

Ali b. el-Hüseyn eş-Şerîf el-Murtazâ (ö. 436/1044), *eş-Şâfi fi 'l-İmâme*,²³⁰ *Tenzîhü 'l-enbiyâ'*,²³¹ *Şerhu 'r-Risâle*,²³² *Cevâbü mesâ'ili ehli 'r-rey*,²³³ *Ecvibetü 'l-Mesâ'ili 'l-ukberiyye*,²³⁴ *Cevâbü 'l-mesâ'ili 's-selâviyye*²³⁵ ve *Cümelü 'l-ilm ve 'l-amel*.²³⁶

²¹⁹ Meclisî, *Mir'âtü 'l-ukûl*, 5/170, 283; 6/2, 4.

²²⁰ Meclisî, *Mir'âtü 'l-ukûl*, 8/267; 10/114; 12/14, 34, 48, 49.

²²¹ Meclisî, *Mir'âtü 'l-ukûl*, 10/394.

²²² Meclisî, *Mir'âtü 'l-ukûl*, 2/328. Hadar'ın açıklamaları için bk. Meclisî, *Mir'âtü 'l-ukûl*, 2/229 dip. 1.

²²³ Meclisî, *Mir'âtü 'l-ukûl*, 2/369; 5/319; 26/184.

²²⁴ Meclisî, *Mir'âtü 'l-ukûl*, 2/127, 161, 251; 10/42; 25/71.

²²⁵ Meclisî, *Mir'âtü 'l-ukûl*, 2/70, 80, 168; 3/146, 204; 5/37, 234; 11/94.

²²⁶ Meclisî, *Mir'âtü 'l-ukûl*, 5/313; 6/132 (Kitap müellifi Himyerî olarak zikredilmiştir), 194.

²²⁷ Meclisî, *Mir'âtü 'l-ukûl*, 2/188, 229; 5/273; 26/458.

²²⁸ Meclisî, *Mir'âtü 'l-ukûl*, 4/253; 5/286.

²²⁹ Meclisî, *Mir'âtü 'l-ukûl*, 2/290; 3/138. Muhakkik Hadar'ın esere işareti için bk. Meclisî, *Mir'âtü 'l-ukûl*, 2/193 dip. 1.

²³⁰ Meclisî, *Mir'âtü 'l-ukûl*, 2/3; 3/217; 5/321; 20/44.

²³¹ Meclisî, *Mir'âtü 'l-ukûl*, 9/340; 11/291. Hadar eserin adını zikretmiştir. Meclisî, *Mir'âtü 'l-ukûl*, 8/428 dip. 2.

Ebü's-Salâh el-Halebî, Takıyyüddîn b. Necmüddîn (ö. 447/1055), *Takrîbü'l-ma'ârif*.²³⁷

Muhammed b. Ali el-Karâcekî (ö. 449/1057), *Kenzü'l-fevâ'id*.²³⁸

Ahmed b. Ali et-Tabersî (ö. yaklaşık olarak 560/1165), *el-İhticâc*.²³⁹

Fihâr b. Maad el-Müsevî (ö. 630/1233), *Îmânü Ebî Tâlib*.²⁴⁰

Nasîruddîn Muhammed b. Muhammed et-Tûsî (ö. 672/1274), *Tecrîdü'l-i'tikâd*,²⁴¹ *Telhîsu'l-muhassal*,²⁴² *Siyâku'l-istidlâl (Telhîsu's-Şâfî)*,²⁴³ *el-İktisâdü'l-hâdî ilâ tarîkı'r-reşâd*,²⁴⁴ *Kavâ'idü'l-'akâ'id*,²⁴⁵ ve *Şerhu'l-İşârât ve't-tenbîhât*.²⁴⁶

Cemâlüddîn el-Hasen b. Yûsuf İbnü'l-Mutahhar el-Hillî (ö. 726/1325), *Nehcü'l-hakk ve keşfü's-sıdk*²⁴⁷ ve *Menâhicü'l-yakîn fî usûli'd-dîn*.²⁴⁸

Hasan b. Süleyman el-Hillî (ö. muhtemelen 802/1400'den sonra), *Muhtasaru'l-Besâ'ir*.²⁴⁹

Hasan b. Muhammed ed-Deylemî (ö. yaklaşık olarak 841/1438), *İrşâdü'l-kulûb*.²⁵⁰

Şehîd-i Sâni, Zeynüddîn b. Ali (ö. 966/1559 [?]), *Keşfü'r-raybe fî ahkâmî'l-gaybe*,²⁵¹ *Hakâ'iku'l-îmân*²⁵² ve *Esrâru's-salât*.²⁵³

Hasan b. Zeynüddîn Şehîd-i Sâni (ö. 1011/1602), *Ecvibetü'l-mesâ'il*.²⁵⁴

²³² Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 20/381.

²³³ Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 2/131.

²³⁴ Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 5/7.

²³⁵ Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 26/459.

²³⁶ Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 13/179.

²³⁷ Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 3/220.

²³⁸ Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 2/5, 211; 3/178; 5/247, 274; 7/113; 9/47; 16/235; 18/284.

²³⁹ Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 1/220; 2/182, 188; 3/143; 5/265, 343; 12/297, 14/252.

²⁴⁰ Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 5/255.

²⁴¹ Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 2/125, 238; 7/129; 8/8, 105; 10/432; 11/287; 14/231.

²⁴² Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 2/123.

²⁴³ Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 4/245. Muhakkik Hadar *Telhîsu's-Şâfî* ismine dipnotta yer vermiştir. Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 3/480 dip. 5.

²⁴⁴ Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 9/110; 11/313.

²⁴⁵ Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 7/128.

²⁴⁶ Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 8/359 dip. 2.

²⁴⁷ Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 2/341, 427.

²⁴⁸ Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 9/330.

²⁴⁹ Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 2/369, 375.

²⁵⁰ Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 5/53; 7/224.

²⁵¹ Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 10/407-423; 11/57. Hadar'ın eserin adına değindiği yerler için bk. Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 8/371 dip. 1, 372 dip. 2, 373 dip. 1, 380 dip. 1, 382 dip. 2, 383 dip. 1, 392 dip. 2, 393 dip. 1.

²⁵² Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 7/130-151, 285; 11/191, 237.

²⁵³ Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 7/78.

Nûrullah et-Tüsterî (ö. 1019/1610), *İhkâku 'l-hak ve izhâku 'l-bâtıl*.²⁵⁵

Dâmâd Muhammed Bâkır el-Esterâbâdî (ö. 1041/1631), *Nibrâsü 'z-ziyâ' fî tahkîki ma 'ne 'l-bedâ'*.²⁵⁶ Şerhteki nakillerin neredeyse tamamı Dâmâd'ın ismiyle yapılmıştır.²⁵⁷

3.1.2. Muhâlif Kaynaklar

Meclisî'nin *Bihâru 'l-envâr*'ın kaynaklarını zikrederken kullandığı “muhâlif olanların kitapları”²⁵⁸ ifadesinden hareketle oluşturulan bu başlığın altında, farklı itikadî görüşlere sahip olan müelliflere ve onların eserlerine yer verilecektir. Şârih, Sünnî ve Mu'tezilî ulemâ gibi Şîa'nın savunduğu temel fikirleri benimsemeyenlerin görüşlerini eserinde aktarmasını ise onlardan yapılan nakillerle ahbârın lafızlarını düzeltme, mânalarını belirleme, Şîi kaynaklarda geçen rivayetleri destekleme, takıyyenin menşeiini tespit etme ve yerine göre onlara cevap verme olarak açıklamıştır.²⁵⁹ Onun muhâlif eserlere müracaat etme sebeplerinden yola çıkılarak *Mir'âtü 'l-'ukûl*'e bakıldığında Sünnî kaynaklardan, özellikle sözlüklerden ve garîbü'l-hadislerden sıkça iktibasta bulunduğu görülecektir.²⁶⁰ Bunun temel nedeninin kelimelerin mânalarını belirleme olduğu açıktır. Yazar, tarafından açıklanan diğer sebeplerde ise ağırlıklı olarak Şîi eserlerden istifade edildiği söylenebilir.

Burada Şîi ve Sünnî âlimler arasında süregelen bir tartışmaya da değinmek gerekecektir. O da kimin, ilmî açıdan diğerinden faydalandığı veya hangi grubun, bilgi yönünden öbürünü geçtiğidir. Şîa her konuda Ehl-i sünnet âlimleriyle kendilerini kıyaslamıştır. Bunun bir ileri noktası onlar, hadis ilimleri ile ilgili telifatta muhâliflere tekaddüm ettiklerini iddia etmişlerdir.²⁶¹ Yukarıda zikredilen alanlarda yazılı eserleri olmasına rağmen ısrarla Sünnîler'in kitaplarına başvurmaları, iddia ile uygulamanın çeliştiğine işaret olabilir.

Konuyla alâkalı cevap aranması gereken bir diğer soru da niçin muhâlifler bilhassa Ehl-i sünnet âlimleri, İmâmî müelliflerin telif ettikleri eserlerden iktibas yapmamışlardır? Şuayp

²⁵⁴ Meclisî, *Mir'âtü 'l-'ukûl*, 10/423.

²⁵⁵ Meclisî, *Mir'âtü 'l-'ukûl*, 3/216.

²⁵⁶ Meclisî, *Mir'âtü 'l-'ukûl*, 2/129.

²⁵⁷ Meclisî, *Mir'âtü 'l-'ukûl*, 2/19, 21, 53, 81, 92, 226; 8/47; 12/236, 451, 455, 542; 13; 321; 15/84; 16/203.

²⁵⁸ Meclisî, *Bihâru 'l-envâr*, 1/24.

²⁵⁹ Meclisî, *Bihâru 'l-envâr*, 1/24, 25.

²⁶⁰ Örnek için bk. Meclisî, *Mir'âtü 'l-'ukûl*, 9/203-222. Ayrıca bk. İbrahim Kutluay, “İsnâ Aşeriyye İmâmiyye'sinin Muteber Saymadığı Ehl-i Sünnet Hadis Kaynaklarını Polemik ve Tenkit Maksatlı Kullanması”, *İslâm Düşüncesinde Eleştiri Kültürü ve Tahammül Ahlâkı*, ed. Mahsum Aytepe - Teceli Karasu (İstanbul: Ensar Yayınları, 2019), 2/457-481.

²⁶¹ Demirel, *Ehl-i Sünnet ile İmâmiye Şiası Arası Karşılaştırmalı Hadis İlimleri*, 119-129.

Arnavut'un (ö. 1438/2016) da belirttiği üzere Ehl-i sünnet, onların Şîî olmasından dolayı eserlerinden alıntı yapmıyor denilemez; fakat on iki imamın ismet sıfatına sahip olduğuna inanmaları, onlardan gelen ahbârı herhangi bir araştırmaya tâbi tutmadan kabul etmeleri gibi bazı sebepleri göz önünde bulundurarak onların eserlerine müracaat etmezler.²⁶² Aşağıda da görüleceği üzere Fahreddin er-Râzî (ö. 606/1210) ve başka müellifler polemik amaçlı Şîa'dan nakil yapmış olabilirler. Moğultay b. Kılıç (ö. 762/1361) Şîî eserlerden ictibasta bulunan bir diğer Sünnî âlimdir. Onun da Şîîler'in Mısır'da yaptığı faaliyetlere bağlı olarak onların görüşlerine yer vermesi muhtemeldir.²⁶³

3.1.2.1. Hadis ve Hadis İlimleri

Meclisî-i Sâni, aşağıda detaylı olarak ele alınacağı üzere Sünnî hadis literatürüne hâkimdir ve bunu farklı eserlerden yaptığı alıntılarla göstermiştir. Meselâ o, (أَوْصِيَكُمْ بِكِتَابِ اللَّهِ) ifadesinin²⁶⁴ şerhinde bu mânayı destekleyen birçok ahbârın olduğunu dile getirmiş ve bunların en meşhurunun ise Ahmed b. Hanbel'in (ö. 241/855) *el-Müsned*'inde senedini Ebû Saîd el-Hudrî'ye (ö. 74/693-94) dayandırdığı “es-sekaleyn”²⁶⁵ rivayeti olduğunu belirterek, bu hadisi örnek olarak nakletmiştir.²⁶⁶

Muhammed b. İsmâil el-Buhârî (ö. 256/870), *el-Câmi 'u's-sahîh*.²⁶⁷

Müslim b. el-Haccâc (ö. 261/875), *el-Câmi 'u's-sahîh*.²⁶⁸

Ebû Dâvûd es-Sicistânî (ö. 275/889), *es-Sünen*.²⁶⁹

Muhammed b. İsâ et-Tirmizî (ö. 279/892), *Sünenü't-Tirmizî*.²⁷⁰

Ahmed b. Mûsâ b. Merdûye (ö. 410/1020), *Menâkıbü Ali b. Ebî Tâlib*.²⁷¹

Muhammed b. Selâme el-Kudâî (ö. 454/1062), *Şihâbü'l-ahbâr*.²⁷²

²⁶² Enbiya Yıldırım, *Hadisler ve Zihinlerdeki Sorular -Büyük Muhaddis Şuayp Arnavut'la Söyleşi-* (İstanbul: Rağbet Yayınları, 2011), 394; İbrahim Kutluay, *Şîa'da Hadîs Usûlü* (İstanbul: Rağbet Yayınları, 2020), 25-34; Bekir Kuzudişli, “Şehîd-i Sâni'nin Bidâye'sinin Sünnî Hadîs Usûlü Kaynağı Neydi?: Tîbî'nin Hulâsa'sı Mı, Cürcânî'nin Muhtasar'ı Mı?”, *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 20/2 (Eylül 2020), 509-550.

²⁶³ İbrâhim Tozlu, *Moğultay b. Kılıç ve Hadîs İlmindeki Yeri* (İstanbul: Nizamiye Akademi, 2017), 294.

²⁶⁴ Küleynî, *el-Kâfî*, 2/8.

²⁶⁵ إِيَّيْ قَدْ تَرَكْتُ فِيكُمْ مَا إِنْ أَخَذْتُمْ بِهِ، لَنْ تَضِلُّوا بَعْدِي: الثَّقَلَيْنِ - أَحَدُهُمَا أَكْبَرُ مِنَ الْآخَرِ - كِتَابُ اللَّهِ، حَبْلٌ مَمْدُودٌ مِنَ السَّمَاءِ إِلَى الْأَرْضِ، وَعِزَّتِي (أَهْلُ بَيْتِي، أَلَا وَإِنَّهُمَا لَنْ يَفْتَرِقَا حَتَّى يَرِدَا عَلَيَّ الْحَوْضَ) Ahmed b. Hanbel, *Müsnedü'l-İmâm Ahmed b. Hanbel*, thk. Şuayb el-Arnaût vd. (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1418/1997), 18/114 (No. 11561).

²⁶⁶ Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 3/231; 26/192.

²⁶⁷ Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 3/241; 5/311, 328; 20/226, 359.

²⁶⁸ Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 1/330; 3/231; 4/340; 5/275, 322; 8/191, 234, 275; 10/264; 11/323; 15/415; 20/226.

²⁶⁹ Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 6/232.

²⁷⁰ Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 3/238; 5/215; 6/232; 10/341; 20/226; 22/214.

²⁷¹ Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 3/278.

Hüseyin b. Mes'ûd el-Ferrâ' el-Begavî (ö. 516/1122), *Şerhu's-sünne*²⁷³ ve *Mesâbîhu's-sünne*.²⁷⁴

Muhammed b. Ali el-Mâzerî (ö. 536/1141), *el-Mu'lim bi-fevâ'idü Müslim*.²⁷⁵

Mahmud b. Ömer ez-Zemahşerî (ö. 538/1144), *el-Fâ'ik fî garîbi'l-hadîs*.²⁷⁶

Kâdî İyâz, İyâz b. Mûsâ el-Yahsubî (ö. 544/1149), *İkmâlû'l-Mu'lim bi-fevâ'idü Müslim*.²⁷⁷

Şehredâr b. Şîrûye ed-Deylemî (ö. 558/1163), *Firdevsü'l-ahbâr*.²⁷⁸

İbnü'l-Esîr, Mecdüddîn el-Mübârek b. Muhammed (ö. 606/1210),²⁷⁹ *Câmi'u'l-usûl li-ehâdîsi'r-Resûl*,²⁸⁰ *en-Nihâye fî garîbi'l-hadîs ve'l-eser*²⁸¹ ve *eş-Şâfi şerhu Müsnedi's-Şâfi*.²⁸²

İbnü's-Salâh, Takıyyüddîn Osman b. Abdurrahman eş-Şehrezûrî (ö. 643/1245), *Mukaddimetü İbni's-Salâh* ('Ulûmü'l-hadîs, Aksa'l-emel ve's-şevk fî 'ulûmi hadîsi'r-Resûl).²⁸³

İbn Ebü'l-Hadîd el-Mu'tezilî (ö. 656/1258),²⁸⁴ *Şerhu Nehci'l-belâga*.²⁸⁵

Yahyâ b. Şeref en-Nevevî (ö. 676/1277), *el-Minhâc fî şerhi Sahîhi Müslim b. el-Haccâc*.²⁸⁶

Yahyâ b. Ali el-Hatîb et-Tebrîzî (ö. 741/1340), *Mişkâtü'l-mesâbîh*.²⁸⁷ Meclisî, kitabı Beyzâvî'nin (ö. 685/1286) eseri olarak zikretmiştir.²⁸⁸ Eser ise Beyzâvî'ye ait telifatı arasında yer almamıştır.²⁸⁹

²⁷² Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 10/287.

²⁷³ Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 2/394; 5/369; 11/206; 14/233; 19/315.

²⁷⁴ Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 3/214; 11/11; 12/91 (Eserin ismi *el-Misbâh* olarak geçmiştir), 96; 15/269.

²⁷⁵ Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 15/163, 175; 21/61; 25/208.

²⁷⁶ Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 2/110; 5/330; 6/44; 8/352; 10/84; 12/14/20/26; 23/37.

²⁷⁷ Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 20/204, 214, 248, 350; 21/99.

²⁷⁸ Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 5/104; 26/496.

²⁷⁹ Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 1/106, 191, 244; 2/110; 3/46; 4/333; 13/196; 10/294; 16/207; 25/87, 253.

²⁸⁰ Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 3/214, 231, 237, 241, 324; 5/235; 6/231; 12/54, 292; 14/267.

²⁸¹ Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 1/66, 103, 105; 2/32; 3/50; 4/326; 6/233; 7/353; 8/328; 9/118; 10/84; 12/11; 17/177; 25/87.

²⁸² Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 17/280.

²⁸³ Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 5/285.

²⁸⁴ Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 1/192; 4/308; 7/310; 9/258; 10/324; 25/45.

²⁸⁵ Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 3/214; 5/235.

²⁸⁶ Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 4/343; 8/364; 11/206, 270; 12/135, 145, 263, 485; 14/189, 233; 16; 438; 17/69; 21/192.

²⁸⁷ Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 3/241; 5/317; 12/6, 14, 24, 25, 29, 45, 91, 96, 172, 352; 13/217; 22/214.

Şerefüddîn Hüseyin b. Abdullah et-Tîbî (ö. 743/1343), *el-Kâşif 'an hakâ'iki's-sünen (Şerhu/Hâşiyetü Mişkâti'l-Mesâbih)*.²⁹⁰

Şemsüddîn Muhammed b. Yûsuf el-Kirmânî (ö. 786/1384), *el-Kevâkibü'd-derârî fî şerhi Sahîhi'l-Buhârî*.²⁹¹

Muhammed b. Hilfe el-Übbî (ö. 828/1425), *İkmâlü İkmâli'l-Mu'lim bi-fevâ'idü Müslim*.²⁹²

İbn Hacer el-Askalânî, Şihâbüddîn Ahmed b. Ali (ö. 852/1449), *Fethu'l-bârî bi-şerhi Sahîhi'l-Buhârî*.²⁹³

Muhammed Abdürraûf el-Münâvî (ö. 1031/1622), *Feyzü'l-kadîr şerhu'l-Câmi'i's-sagîr. Mir'ât'ta Beyzâvî olarak müellif ismi verilse de*²⁹⁴ Hadar, dipnotta eserin ismine işaret etmiştir.²⁹⁵

3.1.2.2. Tefsir ve Kur'ân İlimleri

Allâme Meclisî, Şîa'ya göre Kur'ân'da velâyetle alâkalı olduğu düşünülen âyetlerin bir araya getirildiği bâbın otuz sekizinci haberinde geçen (مُصَلِّي) kelimesiyle²⁹⁶ ilgili açıklamaları, Hüseyin b. Muhammed er-Râgıb el-İsfahânî'nin (ö. V./XI. yüzyılın ilk çeyreği) *el-Müfredât* adlı eserinden nakletmiştir.²⁹⁷

Ahmed b. Muhammed es-Sa'lebî (ö. 427/1035), *el-Keşf ve'l-beyân 'an tefsîri'l-Kur'ân*.²⁹⁸

Mahmud b. Ömer ez-Zemahşerî (ö. 538/1144), *el-Keşşâf 'an hakâ'iki gavâmizi't-tenzîl ve 'uyûni'l-ekâvîl fî vücûhi't-te'vîl*.²⁹⁹

²⁸⁸ Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 3/214.

²⁸⁹ Yusuf Şevki Yavuz, "Beyzâvî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1992), 6/102.

²⁹⁰ Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 3/232; 4/324; 8/197; 9/52; 10/264, 435; 11/337; 12/1, 91, 150, 357, 485; 13/171; 19/86. 21/45; 26/284.

²⁹¹ Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 7/297; 8/197, 302; 11/8, 338; 12/35, 82, 135, 357; 14/188.

²⁹² Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 1/327, 344; 2/264; 8/261; 14/83; 21/61.

²⁹³ Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 3/214.

²⁹⁴ Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 12/172.

²⁹⁵ bk. Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 10/55 dip. 2.

²⁹⁶ Küleynî, *el-Kâfî*, 2/382.

²⁹⁷ Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 5/42, 67; 6/41, 246; 7/218; 8/25; 9/211; 10/14; 11/30, 135-139, 142; 12/140, 234, 257. bk. el-Hüseyin b. Muhammed b. el-Mufaddal er-Râgıb el-İsfahânî, *Müfredâtü elfâzi'l-Kur'ân*, thk. Safvân Adnân Dâvûdî (Dımaşk: Dâru'l-Kalem, 1430/2009), 491.

²⁹⁸ Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 2/322, 329; 5/365; 6/51, 207; 8/131. Sa'lebî'den yapılan diğer alıntılar genellikle Şîi eserlerdendir. bk. 3/35, 228; 5/73, 74.

Muhammed b. Abdülkerîm eş-Şehristânî (ö. 548/1153), *Mefâtîhu'l-esrâr*.³⁰⁰

Mahmud b. Ebi'l-Hasen en-Nîsâbü'rî (ö. 553/1158'den sonra), *Tefsîru'n-Nîsâbü'rî*.³⁰¹

Fahrüddîn Muhammed b. Ömer er-Râzî (ö. 606/1210), *Mefâtîhu'l-gayb*.³⁰²

Nâsirüddîn Abdullah b. Ömer el-Beyzâvî (ö. 685/1286), *Envâru't-tenzîl ve esrâru't-te'vîl*.³⁰³

Ali b. Muhammed es-Seyyid eş-Şerîf el-Cürcânî (ö. 816/1413), *Hâşiye 'ale'l-Keşşâf*.³⁰⁴

Celâlüddîn Abdurrahman b. Ebî Bekr es-Süyûtî (ö. 911/1505), *ed-Dürü'l-mensûr fî't-tefsîr bi'l-me'sûr*³⁰⁵ ve *el-İtkân fî 'ulûmi'l-Kur'ân*.³⁰⁶

3.1.2.3. Tarih, Siyer ve Tabakât

Şîî âlim Meclisî, Hz. Fâtıma'nın çok doğru sözlü ve şehid olduğundan bahseden haberi,³⁰⁷ onun şehitliğine delil olarak kabul etmiştir. Ona göre bu mütevâtir türünden bir haberdir. Hz. Ali ve ailesi, kızgınlıklarından dolayı insanların aksine Hz. Ömer'e (ö. 23/644) biat etmemişlerdir. Ayrıca onlar, Hz. Ömer'in biat çağrısını reddetmişlerdir. Buna bağlı olarak onların evleri yakılmak istenmiştir. Yaşanan kargaşada Hz. Fâtıma'nın karnına vurulmuş ve o, Hz. Peygamber tarafından "Muhsin" adı verilen yavrusunu düşürmüştür. Sonrasında Hz. Fâtıma hastalanmış ve bu hastalık sebebiyle vefat etmiştir. Şârih, Muhammed b. Ömer el-Vâkıdî'nin (ö. 207/823) *Kitâbü't-Târîhi'l-kebîr* ve diğer bazı Sünnî kaynaklarda benzer olayların zikredildiğini örnekleriyle anlatmaya çalışmıştır.³⁰⁸

İbn Kuteybe, Abdullah b. Müslim (ö. 276/889), *el-Ma'ârif*.³⁰⁹

Muhammed b. Cerîr et-Taberî (ö. 310/923), *Târîhu'l-ümem ve'l-mülûk*.³¹⁰

Ali b. el-Hüseyn Mes'ûdî (ö. 345/956), *Mürûcü'z-zeheb*.³¹¹

²⁹⁹ Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 3/223; 5/227, 346; 10/305; 12/97; 16/212; 26/234.

³⁰⁰ Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 2/427.

³⁰¹ Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 10/108; 12/218, 392; 18/187.

³⁰² Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 1; 329; 2/125; 3/228, 242, 5/315; 10/168; 11; 323; 14/260; 26/298.

³⁰³ Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 1/43, 329; 2/225; 3/70; 5/41; 7/270; 10/52, 145; 16/394; 25/173.

³⁰⁴ Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 10/388.

³⁰⁵ Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 2/341, 379; 3/227; 4/351; 5/74.

³⁰⁶ Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 3/227.

³⁰⁷ Küleynî, *el-Kâfî*, 2/489.

³⁰⁸ Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 5/318.

³⁰⁹ Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 4/253; 5/313.

³¹⁰ Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 5/318; 26/496.

³¹¹ Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 6/77, 114.

- Ebü'l-Ferec Ali b. el-Hüseyn el-İsfahânî (ö. 356/967), *Mekâtilü 't-tâlibiyyîn*.³¹²
- İbn Abdilber, Cemâlüddîn Yûsuf b. Abdullah en-Nemerî (ö. 463/1071), *el-İstî'âb fî ma 'rifeti 'l-ashâb*.³¹³
- Hatîb el-Bağdadî, Ahmed b. Ali (ö. 463/1071), *Târîhu Bağdad*.³¹⁴
- Kâdî İyâz, İyâz b. Mûsâ el-Yahsubî (ö. 544/1149), *eş-Şifâ'*.³¹⁵
- Muhammed b. Abdülkerîm eş-Şehristânî (ö. 548/1153), *el-Milel ve 'n-nihal*.³¹⁶
- İbnü'l-Haşşâb el-Bağdadî (ö. 567/1172), *Târîhu mevâlîdi 'l-e 'imme*.³¹⁷
- İbn Asâkir, Ali b. el-Hasen (ö. 571/1176), *Târîhu medîneti Dimaşk*.³¹⁸
- İbnü'l-Cevzî, Cemâlüddîn Abdurrahman b. Ali (ö. 597/1201), *Telkîhu fühûmi ehli 'l-eser fî 'uyûni 't-târîh ve 's-siyer*.³¹⁹
- Şihâbüddîn Yâkut b. Abdullah el-Hamevî (ö. 626/1229), *Mu 'cemü 'l-büldân*.³²⁰
- İbnü'l-Esîr, İzzüddîn Ali b. Muhammed (ö. 630/1233), *el-Kâmil fî 't-târîh*.³²¹
- Kemâlüddîn Muhammed b. Talha (ö. 652/1254), *Metâlibü 's-se 'ûl fî menâkıbi âli 'r-resûl*.³²²
- İbn Hallikân, Şemsüddîn Ahmed b. Muhammed (ö. 681/1282), *Vefeyâtü 'l-a 'yân*.³²³
- Saîdüddîn Muhammed b. Mes'ûd el-Kâzerûnî (ö. 758/1354), *el-Müntekâ*.³²⁴
- Cemâlüddîn Yûsuf b. Abdurrahman el-Mizzî (ö. 742/1341), *Tehzîbü 'l-Kemâl fî esmâ 'i 'r-ricâl*.³²⁵
- İbn Inebe, Cemâlüddîn Ahmed b. Ali (ö. 828/1424), *'Umdetü 't-tâlib fî ensâbi âli Ebî Tâlib*.³²⁶

³¹² Meclisî, *Mir'âtü 'l- 'ukûl*, 4/133, 135, 142, 151; 5/312, 352; 6/92.

³¹³ Meclisî, *Mir'âtü 'l- 'ukûl*, 3/238; 4/308; 6/216; 26/435.

³¹⁴ Meclisî, *Mir'âtü 'l- 'ukûl*, 2/378; 3/257.

³¹⁵ Meclisî, *Mir'âtü 'l- 'ukûl*, 5/198, 211; 9/322.

³¹⁶ Meclisî, *Mir'âtü 'l- 'ukûl*, 2/4; 3/164; 4/328; 5/254; 26/288.

³¹⁷ Meclisî, *Mir'âtü 'l- 'ukûl*, 6/2, 26, 132.

³¹⁸ Meclisî, *Mir'âtü 'l- 'ukûl*, 8/410 dip. 2.

³¹⁹ Meclisî, *Mir'âtü 'l- 'ukûl*, 4/4; 5/350; 6/123, 143; 9/353 (Kitabın adı *et-Tenkîh* olarak geçmiştir).

³²⁰ Meclisî, *Mir'âtü 'l- 'ukûl*, 4/157; 5/305; 6/7, 29.

³²¹ Meclisî, *Mir'âtü 'l- 'ukûl*, 4/143; 6/82, 87, 90, 111, 135; 20/398; 26/420, 435, 439, 448, 497.

³²² Meclisî, *Mir'âtü 'l- 'ukûl*, 6/71, 171. bk. Meclisî, *Mir'âtü 'l- 'ukûl*, 5/78 dip. 1.

³²³ Meclisî, *Mir'âtü 'l- 'ukûl*, 6/171.

³²⁴ Meclisî, *Mir'âtü 'l- 'ukûl*, 5/178, 185, 211.

³²⁵ Meclisî, *Mir'âtü 'l- 'ukûl*, 3/163.

³²⁶ Meclisî, *Mir'âtü 'l- 'ukûl*, 4/135, 143, 163, 222; 5/234; 6/120, 127, 130.

İbnü'l-Cezerî, Şemsüddin Muhammed b. Muhammed (ö. 833/1429), *Nihâyetü 'd-dirâyât fî esmâ 'i ricâli 'l-kirâ 'ât*.³²⁷

Mîrhând, Hamîdüddîn Muhammed b. Hâvendşâh (ö. 903/1498), *Ravzatü 's-safâ*.³²⁸

Nûruddîn Ali b. Abdullah es-Semhûdî (ö. 911/1506), *Hulâsatü 'l-vefâ bi-ahbâri dâri 'l-Mustafâ*.³²⁹

Nûruddîn Ali b. İbrâhîm el-Halebî (ö. 1044/1635), *es-Sîretü 'l-Halebiyye*.³³⁰

3.1.2.4. Fıkıh ve Fıkıh Usûlü

Mir'âtü 'l-'ukûl müellifi, Burhânüddîn Nâsır b. Abdüsseyyid el-Mutarrizî'nin (ö. 610/1213) Hanefî mezhebine ait fıkıh kitaplarındaki garip kelime ve tabirleri açıkladığı³³¹ *el-Mugrib fî tertîbi 'l-Mu 'rib* adlı eserinden genellikle istifade etmiştir.³³² Meselâ *el-Mugrib*'de hikmet kavramı cehâletten alıkoyan şey diye tarif edilmiştir.³³³

Muhammed b. Ramazan er-Rûmî (ö. yaklaşık olarak 789/1387), *el-Yenâbi ' fî ma 'rifeti 'l-usûl ve 't-tefâri '*.³³⁴

Ali b. Muhammed es-Seyyid eş-Şerîf el-Cürcânî (ö. 816/1413), *Hâşiyetü şerhi 't-Telhîs*.³³⁵

3.1.2.5. Ahlak, Tasavvuf ve Tıp

Şârih, *Rebî 'u 'l-ebrâr*'dan Ebû Hanîfe (ö. 150/767) ile alâkalı bazı bilgileri aktarmıştır. Buna sebep olan husus ise şerhi yapılan haberde Ebû Hanîfe'nin kendisini kıyas konusunda Hz. Ali ile denk görmesidir.³³⁶ Meclisî, bu durumdan rahatsız olmuştur. Mahmud b. Ömer ez-

³²⁷ Meclisî, *Mir'âtü 'l-'ukûl*, 11/10.

³²⁸ Meclisî, *Mir'âtü 'l-'ukûl*, 6/28.

³²⁹ Meclisî, *Mir'âtü 'l-'ukûl*, 4/51; 5/349.

³³⁰ Meclisî, *Mir'âtü 'l-'ukûl*, 10/177. bk. Meclisî, *Mir'âtü 'l-'ukûl*, 8/163 dip. 1.

³³¹ M. Sadi Çöğenli, "Mutarrizî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2020), 31/376.

³³² Meclisî, *Mir'âtü 'l-'ukûl*, 1/56, 188, 314; 2/93; 4/127, 330; 5/265; 8/46, 169; 10/275; 11/91, 196; 12/24, 423, 483; 15/175; 23/277.

³³³ Meclisî, *Mir'âtü 'l-'ukûl*, 1/51. bk. bk. Burhânüddîn Nâsır b. Abdüsseyyid b. Ali el-Mutarrizî, *el-Mugrib fî tertîbi 'l-Mu 'rib*, thk. Mahmûd Fâhûrî - Abdülhamîd Muhtâr (Haleb: Mektebetü Üsâme b. Zeyd, 1399/1979), 1/218.

³³⁴ Meclisî, *Mir'âtü 'l-'ukûl*, 5/332. Müellifin adı, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*'nde Mahmûd b. Ramazan olarak geçmiştir. bk. Ferhat Koca, "el-Muhtasar", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2020), 31/65.

³³⁵ Meclisî, *Mir'âtü 'l-'ukûl*, 11/31.

³³⁶ Küleynî, *el-Kâfî*, 1/143.

Zemahşerî'nin (ö. 538/1144) *Rebî'u'l-ibrâr ve nüsusü'l-ahbâr* adlı eserinden nakille Ebû Hanîfe'nin Hz. Peygamber'in hadislerinden dört yüz ve daha fazlasını reddettiğini örnekleriyle göstermek istemiştir.³³⁷

el-Hüseyn b. Abdullah b. Ali b. Sînâ'nın (ö. 428/1037), *el-Kânûn fî't-tib*.³³⁸

Muhammed b. Muhammed el-Gazzâlî (ö. 505/1111),³³⁹ *İhyâ'u 'ulûmi'd-dîn*,³⁴⁰ *er-Risâletü'l-ledünniyye*³⁴¹ ve *Sirru'l-âlemîn*.³⁴² Eserin müellife aidiyeti tartışmalıdır.³⁴³

Mevlânâ Yûsuf b. Muhammed el-Herevî (ö. X./XVI. yüzyıl), *Bahru'l-cevâhir fî tahkiki'l-mustalahâtî't-tıbbiyye*.³⁴⁴

3.1.2.6. Arap Dili ve Belâgatı

Müellif, *mü'mini doyurma bâbının* üçüncü haberinde geçen (الْوَدُوس) kelimesinin³⁴⁵ kökenine dair bilgileri Yahyâ b. Ziyâd el-Ferrâ'dan (ö. 207/822) aktarmıştır. Buna göre firdevs, (فِرْدَس) den müştak Arapça bir kelimedir ve genişlik anlamındadır.³⁴⁶ Meclisî, *Me'âni'l-Kur'ân*³⁴⁷ ismini şerhinde zikretmemiş; fakat farklı eserlerden nakille Ferrâ'dan alıntı yapmıştır.³⁴⁸

İbn Kuteybe, Abdullah b. Müslim (ö. 276/889), *Edebü'l-kâtib*.³⁴⁹

Muhammed b. Yezîd el-Müberred (ö. 286/900), *el-Kâmil fî'l-edeb*³⁵⁰ ve *el-İbâre*.³⁵¹

³³⁷ Meclisî, *Mir'âtü'l-ukûl*, 1/194. bk. Mahmud b. Ömer ez-Zemahşerî, *Rebî'u'l-ibrâr ve nüsusü'l-ahbâr*, thk. Abdülemîr Mühennâ (Beyrut: Müessesetü'l-A'lemî li'l-Matbûât, 1412/1992), 4/20.

³³⁸ Meclisî, *Mir'âtü'l-ukûl*, 12/441.

³³⁹ Meclisî, *Mir'âtü'l-ukûl*, 7/338; 10/96; 12/150, 394-399.

³⁴⁰ Meclisî, *Mir'âtü'l-ukûl*, 9/377.

³⁴¹ Meclisî, *Mir'âtü'l-ukûl*, 3/288.

³⁴² Meclisî, *Mir'âtü'l-ukûl*, 3/230.

³⁴³ H. Bekir Karlığa, "Gazzâlî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1996), 13/524.

³⁴⁴ Meclisî, *Mir'âtü'l-ukûl*, 6/271.

³⁴⁵ Küleynî, *el-Kâfî*, 3/512.

³⁴⁶ Meclisî, *Mir'âtü'l-ukûl*, 9/124. Kaynakta bahçe ifadesi geçmiştir. bk. Yahyâ b. Ziyâd el-Ferrâ, *Ma'âni'l-Kur'ân*, thk. Ahmed Yûsuf Necâtî - Muhammed Alî en-Neccâr (Kahire: Dâru'l-Kütübî'l-Mısriyye, 1374/1955), 2/231.

³⁴⁷ Meclisî, *Mir'âtü'l-ukûl*, 3/257.

³⁴⁸ Meclisî, *Mir'âtü'l-ukûl*, 5/85; 10/56; 12/41, 304; 19/125; 26/409.

³⁴⁹ Meclisî, *Mir'âtü'l-ukûl*, 10/270.

³⁵⁰ Meclisî, *Mir'âtü'l-ukûl*, 18/329.

³⁵¹ Meclisî, *Mir'âtü'l-ukûl*, 2/328. Müberred'den yapılan diğer alıntılarda eser ismi belirtilmemiştir. bk. 3/218; 18/187; 24/123; 25/360.

İbrâhim b. es-Serî ez-Zeccâc (ö. 311/923), *Me'âni'l-Kur'ân ve i'râbüh*.³⁵² Şârihin farklı eserlerden yaptığı iktibaslarda müellifin ismi geçmiştir.³⁵³

İbn Düreyd, Muhammed b. el-Hasen (ö. 321/933), *el-Cemhere*.³⁵⁴

İshâk b. İbrâhim el-Fârâbî (ö. 350/961 [?]), *Dîvânü'l-edeb*.³⁵⁵

Muhammed b. Ahmed el-Ezherî (ö. 370/980), *Tehzîbü'l-luga*.³⁵⁶

İsmâil b. Hammâd el-Cevherî (ö. 400/1009'dan önce),³⁵⁷ *es-Sihâh fî'l-luga*.³⁵⁸ Şîî yazar, “Cevherî *Mu'tel*'de dedi”³⁵⁹ veya “*Mu'tel*'de dedi”³⁶⁰ diyerek ona ait farklı bir esere işaret etmiştir. Şerhte *Mu'tel*'de geçtiği belirtilen ifadeler, *es-Sihâh*'ta da yer almıştır. Kaynaklarda ise Cevherî'nin bu eserine değinilmemiştir.³⁶¹

Abdülmelik b. Muhammed es-Sa'lebî (ö. 429/1038), *Sirru'l-edeb*.³⁶²

Ahmed b. Muhammed el-Meydânî (ö. 518/1124), *Mecma'u'l-emsâl*.³⁶³

Mahmud b. Ömer ez-Zemahşerî (ö. 538/1144), *Esâsü'l-belâga*.³⁶⁴

İbn Mâlik, Cemâlüddîn Muhammed b. Abdullah et-Tâî (ö. 672/1274), *el-Elfiyye*.³⁶⁵

Celâlüddîn el-Hatîb Muhammed b. Abdurrahman el-Kazvînî (ö. 739/1338), *Telhîsu'l-Miftâh*.³⁶⁶

İbn Hişâm en-Nahvî, Cemâlüddîn Abdullah b. Yûsuf (ö. 761/1360), *Mugni'l-lebîb 'an kütübi'l-e'ârîb*.³⁶⁷

Ahmed b. Muhammed el-Feyyûmî (ö. 770/1368-69), *el-Misbâhu'l-münîr fî garîbi's-şerhi'l-kebîr li'r-Râfi'î*.³⁶⁸

³⁵² Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 7/91.

³⁵³ Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 4/286; 5/3; 7/124; 12/256; 22; 336.

³⁵⁴ Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 1/51.

³⁵⁵ Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 8/219; 9/395; 11/14, 93; 12/302.

³⁵⁶ Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 1/121; 3/271; 6/7; 8/322; 9/105; 12/65; 19/88.

³⁵⁷ Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 1/78, 101; 2/53; 4/72; 5/356; 9/216; 10/71; 11/150; 12/36, 457; 19/76; 20/27.

³⁵⁸ Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 6/8; 8/329; 12/422; 15/30; 16/26; 22/292, 375; 23/187.

³⁵⁹ Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 7/360; 10/355.

³⁶⁰ Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 9/212.

³⁶¹ Hulusi Kılıç, “Cevherî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1993), 7/459.

³⁶² Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 8/374.

³⁶³ Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 3/371; 6/21; 23/334; 24/207, 208.

³⁶⁴ Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 7/361, 362.

³⁶⁵ Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 3/154.

³⁶⁶ Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 5/227.

³⁶⁷ Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 2/295, 393; 4/284.

³⁶⁸ Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 1/146; 3/41, 141; 4/332; 5/189; 10/396; 11/20, 156; 12/457, 461; 16/215; 20/219.

Sa'düddîn Mes'ûd b. Ömer et-Teftâzânî (ö. 792/1390), *Muhtasaru'l-me'ânî*.³⁶⁹

Mecdüddîn Muhammed b. Ya'kûb el- Fîrûzâbâdî (ö. 817/1415),³⁷⁰ *el-Kâmûsü'l-muhît*.³⁷¹

Radî el-Estarâbâdî, Muhammed b. el-Hasen (ö. 688/1289'dan sonra), *Şerhu'r-Radî 'ale'l-Kâfiye*.³⁷²

İbrâhim b. Ahmed el-Halebî (ö. ?), *Hâşiyetü şerhi Telhîsî'l-miftâh*.³⁷³

Zeynüddîn Hâlid b. Abdullah el-Ezherî (ö. 905/1499), *Şerhu't-Tasrîh 'ale't-Tavzîh*.³⁷⁴

3.1.2.7. Akaid ve Kelâm

Muhammed Bâkır el-Meclisî, *bedâ bâbının* başlangıcında kavramla ilgili açıklamalar yaptıktan sonra muhâliflerin kendilerinin meramını anlamadan onları eleştirdiklerinden bahsetmiş ve örnek olarak da Fahrüddîn Muhammed b. Ömer er-Râzî'nin (ö. 606/1210) *el-Muhassal* adlı eserinin sonuç bölümünden alıntı yapmıştır.³⁷⁵ Ayrıca o, Râzî'nin *el-Metâlibü'l-Âliye*'sinden de nakilde bulunmuştur.³⁷⁶

el-Kâdî el-Emevî eş-Şâfiî (ö. ?) *Lübâbü'l-erba'în*.³⁷⁷ Şârih, bir yerde el-Kâdî ifadesinden sonra “yani el-Bakillânî”³⁷⁸ diye açıklama ihtiyacı hissetse de onun müellefâtı arasında bu isimle bir eser bulunamamıştır.³⁷⁹ Ayrıca ilgili eser Sirâcüddin el-Urmevî'ye (ö. 682/1283) ait gözükmektedir.³⁸⁰

Adûdüddîn Abdurrahman b. Ahmed el-Îcî (ö. 756/1355), *el-Mevâkıf*.³⁸¹

Sa'düddîn Mes'ûd b. Ömer et-Teftâzânî (ö. 792/1390), *Şerhu'l-Makâsıd*.³⁸²

³⁶⁹ Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 8/410 dip. 1.

³⁷⁰ Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 1/76, 90; 2/366; 3/355; 4/322; 5/218; 7/85; 9/34; 12/281; 16/356; 19/19.

³⁷¹ Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 1/69, 81; 3/50; 5/203; 8/4; 11/154; 14/139; 25/11.

³⁷² Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 2/275; 9/62; 12/58, 342, 350; 13/191.

³⁷³ Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 17/40.

³⁷⁴ Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 4/35.

³⁷⁵ Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 2/123; 7/251. bk. Fahrüddîn Muhammed b. Ömer b. Hüseyin er-Râzî, *Muhassal efkârü'l-müteahhirîn ve'l-müteahhirîn mine'l-'ulemâ' ve'l-hükemâ' ve'l-mütekellimîn*, nşr. Tâhâ Abdürraûf Sa'd (Kahire: Mektebetü'l-Külliyâti'l-Ezheriyye, ts.), 249.

³⁷⁶ Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 1/279.

³⁷⁷ Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 5/284; 7/265.

³⁷⁸ Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 2/197.

³⁷⁹ Şerafeddin Gölcük, “Bakillânî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1991), 4/534-535.

³⁸⁰ Mustafa Çağrı, “Sirâceddin el-Urmevî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2009), 37/263.

³⁸¹ Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 2/197; 5/318; 7/248; 9/331; 14/261.

Ali b. Muhammed es-Seyyid eş-Şerîf el-Cürcânî (ö. 816/1413), *Şerhu'l-Mevâkıf*.³⁸³

Ali Kuşçu (ö. 879/1474), *eş-Şerhu'l-cedîd 'ale't-Tecrîd*.³⁸⁴

Celâlüddîn Muhammed b. Es'ad ed-Devvânî (ö. 908/1502), *Şerhu'l-Aka'idi'l-Adudiyye*,³⁸⁵ ve *Ünmûzecü'l-ulûm*.³⁸⁶

İbn Hacer el-Heytemî, Şihâbüddîn Ahmed b. Muhammed (ö. 974/1567), *es-Savâ'iku'l-muhrika*.³⁸⁷

3.2. MECLİSÎ'NİN MİR'ÂTÜ'L-UKÛL'DEKİ ÜSLÛP VE METODU

Muhammed Bâkır el-Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*'ün mukaddimesinde: “Tafsilata girmeden, ahhârın temeli kabul edilen senedle alâkalı açıklanması gereken hususlarda bilgi verilecek, anlaşılması zor olan lafızlara açıklık getirilecektir. Konunun kavranmasına mâni olacak bölümlerdeki ince ve gizli hakikatler, insanların anlayacağı kadarıyla şerhedilecektir. Ele alınan mevzu ile alâkalı bazı önemli âlimlerin görüşlerine yer verilecek ve bu fikirlere herhangi bir reddiye yapılmayacaktır” diyerek şerhinde takip edeceği metodu beyan etmiştir.³⁸⁸ Ancak onun uygulayacağını ifade ettiği usûle tam mânasıyla bağlı kaldığı söylenemez. Çünkü o, yer yer (أقول) “ben diyorum ki” şeklinde başlayan ifadelerle, aktardığı düşüncelere reddiyede bulunmuş³⁸⁹ ya da gerekli gördüğü açıklamalara bu tür ibarelerden sonra yer vermiştir.³⁹⁰ Onun tarafından (أقول) ifadesini takiben yapılan açıklama, ele alınan konuya göre farklılık arz etmiştir. O, itikadî ve amelî konuların yanında tarihî bilgilere de değinmiştir. Ca'fer el-Bermekî (ö. 187/803)³⁹¹ ve Fazl b. Sehl'le (ö. ?)³⁹² ilgili tarihî mâlûmat buna misal olarak verilebilir.

³⁸² Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 2/36, 281; 5/49, 205; 7/213, 258; 9/22, 25; 11/32.

³⁸³ Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 2/152, 197, 224; 7/248; 14/261.

³⁸⁴ Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 2/247; 9/322.

³⁸⁵ Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 7/215; 11/34, 127.

³⁸⁶ Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 8/117.

³⁸⁷ Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 2/410; 3/242.

³⁸⁸ Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 1/3. bk. 4/245.

³⁸⁹ Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 1/192; 3/175, 289; 4/299; 10/367, 390; 11/117, 204; 12/25, 108, 301, 313, 382.

³⁹⁰ Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 1/151, 290; 2/355; 5/251; 6/72; 7/22; 8/42, 97, 99, 363; 10/4, 47, 156, 178; 11/23, 103, 203, 289; 12/76, 128, 401; 16/268.

³⁹¹ Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 6/82.

³⁹² Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 6/86.

3.2.1. Şerh Usûlü

Allâme Meclisî'nin şerhinin genelinde “kavlühû” tarzı bir şerh usûlünü benimsediği göze çarpmaktadır. Diğer bir deyişle o, şerhinde haberin metnini tamamen zikretmemiştir.³⁹³ Meselâ (قوله عليه السلام إِنَّ الْعِلْمَ ذُو فَضَائِلَ كَثِيرَةٍ) cümlesinde³⁹⁴ geçtiği üzere imamın sözünü “kavlühû” ifadesinin arkasından aktararak, o metnin şerhini yapmaya çalışmıştır. Bazen de müellif, (“وَأَدْنَاهُ الْفَهْمُ”) ibaresindeki³⁹⁵ gibi rivayet metninin şerhten ayrılması için tırnak işareti kullanmıştır.³⁹⁶ Bu uygulamanın onun tarafından yapıldığını veya yapılmadığını söylemek ise ancak asıl şerh nüshalarını görmekle mümkün olacaktır.³⁹⁷ Şârih, bazen hangi kelimenin şerhedildiğini belirtmeden doğrudan kelimenin sözlükteki kullanımına veya ondaki edebî sanata yer vermiştir. O, (لَا يَكُونُ مَا تُمْدُونَ إِلَيْهِ أَغْنِيَكُمْ حَتَّى تُغْرَبُوا) cümlesinin³⁹⁸ şerhine “kavlühû” ibaresi veya tırnak işaretini kullanmadan doğrudan (ومدّ العين إلى الشيء كناية عن رجاء) diyerek geçmiştir.³⁹⁹ Buna bağlı olarak okuyucu, genel prensipten hareketle onun yeni bir kelimenin şerhine geçtiğini anlayamamıştır.

3.2.1.1. Kitap ve Bâb Başlıklarından Sonra Açıklama Yapması

Meclisî-i Sâni, şerhine nâdir de olsa kitap ve bâb başlıklarından sonra yaptığı açıklamalarla başlamıştır. Bu uygulama, yerine göre bâbın niçin oluşturulduğu sorusuna cevap vermek için yapılmıştır. *Kitâbü fazlî*’l- ‘ilm içerisinde yer alan bâb başlıklarından birisi *bâbü’n-nevâdir*’dir. Bu bâbda yer alan rivayetlerin muhtevisiyatı, daha önceki bölümlerin içeriklerine uygundur. Fakat bu rivayetler, söz konusu bölümlere dâhil edilmediği gibi ayrı bir bölümde de toplanmamıştır. Çünkü her bir rivayetin konusu, tek başlık altında bir araya getirilemeyecek kadar farklıdır.⁴⁰⁰

³⁹³ bk. Çakan, *Hadis Edebiyatı*, 181.

³⁹⁴ Küleynî, *el-Kâfî*, 1/118.

³⁹⁵ Küleynî, *el-Kâfî*, 1/118.

³⁹⁶ Meclisî, *Mir’âtü’l- ‘ukûl*, 1/156, 157.

³⁹⁷ Çalışma esnasında *Mir’âtü’l- ‘ukûl*’ün nüshalarına ulaşamadığımızdan konuyla alakalı kesin bir görüş beyan edemedik. Ayrıca Şîa eserlerinin tanıtıldığı *Keşfü’l-hucüb ve’l-estâr* ve *ez-Zerî’a ilâ tasânîfi’ş-Şî’a* gibi temel kaynaklarda da şerhin nüshalarına dair net bir bilgiye ulaşamadık.

³⁹⁸ Küleynî, *el-Kâfî*, 2/249.

³⁹⁹ Meclisî, *Mir’âtü’l- ‘ukûl*, 4/186; 12/468, 472.

⁴⁰⁰ Meclisî, *Mir’âtü’l- ‘ukûl*, 1/154, 235, 338; 2/227; 4/219; 5/1; 7/16, 164; 8/105, 316; 9/374; 10/361; 11/344. Ayrıca bk. Küleynî, *Usul-u Kâfî*, 1/56 dip. 3.

Şîî âlim Meclisî, rivayetin nakledildiği bâbda kaydedilme sebebini nâdiren açıklamıştır. *Bedâ bâb*ındaki altıncı haber,⁴⁰¹ levhalarda bulunan takdirin aslına ve bedânın meydana geldiği mertebelerine işaret ettiğinden, musannif tarafından bu bâba alınmıştır.⁴⁰² O, rivayetlerin yer aldıkları bâba uygun olmadıklarını da belirtmiştir. Meselâ o, Ümmü Seleme'nin (ö. 62/681) Hz. Hüseyin'in (ö. 61/680) bıraktığı emanetleri İmam Ali b. el-Hüseyin'e vermesini anlatan haberin⁴⁰³ bir sonraki bâbda olması gerektiğini ifade etmiştir.⁴⁰⁴ Ayrıca ona göre *Nehcü'l-belâga*'da bir bütün hâlinde olan rivayeti⁴⁰⁵ Küleynî, *sıfatü'l-îmân*⁴⁰⁶ ve *da'âimü'l-küfr*⁴⁰⁷ bâblarında iki rivayet şeklinde aktarmıştır.⁴⁰⁸ Müellif, haberlerin içerisinde bulundukları bâba münasip olmama gerekçesini de zikretmiştir. Şârihe göre *komşuluk hakkı bâbının* ikinci haberinde geçen (جار) kelimesiyle⁴⁰⁹ kastedilen (مَنْ أَجَرْتَهُ) mânasıdır. Bildiğimiz kapı komşusu değildir. Bundan dolayı haber, içerisinde bulunduğu bâba ancak zorlamayla uygun düşmektedir.⁴¹⁰

Mir'âtü'l-'ukûl sahibi, bâb başlığında geçen fikhî ifadenin nasıl anlaşılması gerektiğine değinmiştir. Ona göre (بَابُ مَا يَجِبُ مِنْ ذِكْرِ اللَّهِ عَزَّ وَجَلَّ فِي كُلِّ مَجْلِسٍ) “her mecliste Allah'ı anmanın gerekliliği” olarak belirlenen bâb başlığındaki⁴¹¹ (يجب) ibaresinin bazı ahbârdan hareketle vâcib olduğuna dair çıkarımlar yapmak mümkün olsa da onunla kastedilen müekked sünnet olabilir.⁴¹² Bunun yanında o, Hz. Peygamber, Hz. Ali, Hz. Fâtıma ve imamların doğumlarına dair olan bâb başlıklarından sonra onlarla ilgili kaynaklardan bilgi aktarımı yapmış ve kendi görüşünü de beyan etmiştir.⁴¹³

Ayrıca Şîa'nın önde gelen âlimlerinden olan Meclisî, ahbârın şerhini yaparken âlimler arasında tartışma konusu olmuş bazı meseleler hakkındaki farklı değerlendirmeleri “tebyîn ve

⁴⁰¹ Küleynî, *el-Kâfî*, 1/359.

⁴⁰² Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 2/139; 5/311; 7/73; 9/185; 10/344, 361, 364; 11/216.

⁴⁰³ Küleynî, *el-Kâfî*, 2/45.

⁴⁰⁴ Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 3/321, 324. bk. 8/428; 10/269; 12/563.

⁴⁰⁵ Muhammed b. el-Hüseyin b. Mûsâ eş-Şerîf er-Radî, *Nehcü'l-belâga*, tsh. Subhî es-Sâlih (Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-Lübnânî, 1425/2004), 473.

⁴⁰⁶ Küleynî, *el-Kâfî*, 3/130.

⁴⁰⁷ Küleynî, *el-Kâfî*, 4/152.

⁴⁰⁸ Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 7/321.

⁴⁰⁹ Küleynî, *el-Kâfî*, 4/756.

⁴¹⁰ Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 12/571.

⁴¹¹ Küleynî, *el-Kâfî*, 4/359.

⁴¹² Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 12/118.

⁴¹³ Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 5/170, 273, 312, 350, 360; 6/1, 13, 25, 36, 70, 94, 109, 131.

tahkîk, fezleke, tezyîl” vb. başlıklar altında zikretmiştir.⁴¹⁴ Bazen de o, bu ifadelerden sonra bâblardaki rivayetlerin müteşâbih ve eserlerin gizemli olmasından dolayı yanlış anlaşılmalara önüne geçmek için genel Şîî düşünceyi aktarma ihtiyacı hissetmiştir. Meselâ *mü'min ve kâfirin yaratılışı bâbındaki*⁴¹⁵ ve daha sonra gelecek bazı bâblardaki ahhârdan cebr düşüncesinin ön plana çıkması ve kişinin iradesinin elinden alınması anlaşılmıştır. O, söz konusu bâbda Şîî âlimlerin takip ettiği yolları anlatmıştır.⁴¹⁶

3.2.1.2. Ahbârı Şerhetmesi

XI./XVII. yüzyılın önde gelen İmâmiyye âlimlerinden Meclisî'nin *Mir'âtü'l-'ukûl*'deki her haberi doğrudan şerhetmediği görülmektedir. O, ahbârın bazılarını sadece sıhhat açısından sahih, hasen, zayıf ya da meçhûl olarak derecelendirirken⁴¹⁷ bazılarını da farklı eserlerden yaptığı nakillerle açıklamaya çalışmıştır. Müellif, *el-Kâfî*'de içinde A'râf sûresi kırk dördüncü âyetin zikredildiği bir haberi⁴¹⁸ Tabersî'den (ö. 548/1154)⁴¹⁹ yaptığı alıntıyla şerhetmiştir.⁴²⁰ O, kendi fikrini açıklamadan konuyu özetleyen alıntılara yer vermiştir. Meselâ yazar, muhâliflerin dünya ve âhiretteki durumları ile ilgili görüşleri aktardıktan sonra *küfür* kelimesinin çok anlamı olduğunu ve konuya dair farklı hükümlerin bulunduğunu söylemiş, Şehîd-i Sâni'nin düşüncelerini naklederek de haberin şerhini tamamlamıştır.⁴²¹ Bazen de o, kelimelerle ve konuyla ilgili düşüncesinden sonra farklı fikirlere yer vererek onları değerlendirmiş ve “En uygun olanını söyledik, bu tür zorlamalara gerek yoktur” demiştir.⁴²²

Yerine göre Meclisî, (وقد مرَّ بعَيْنِهِ مَثْنًا وَسَنَدًا فِي بَابِ الْمُعْبُودِ فَلَا تُعِيدُ شَرْحَهُ) “Haberin aynısı sened ve metin olarak *bâbü'l-ma'bûd*'da geçti, bundan dolayı onun şerhini tekrar etmiyoruz” diyerek daha önce yaptığı bir açıklamaya atıfta bulunmuştur.⁴²³ O, (وقد مرَّ شَرْحُهُ فِي التَّاسِعِ)

⁴¹⁴ Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 1/296; 2/36, 151, 195; 5/204; 7/15, 37, 126; 8/8, 112; 10/65, 246, 346, 396; 11/135, 271; 12/19, 49, 221; 14/168, 215; 19/358.

⁴¹⁵ Küleynî, *el-Kâfî*, 3/7.

⁴¹⁶ Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 7/15. Benzer ifadeler için bk. 7/37; 8/13.

⁴¹⁷ Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 2/140, 293, 299, 344, 412; 3/38, 182; 5/308; 7/73; 8/81, 352; 9/131; 10/282; 11/213; 12/12, 450, 511.

⁴¹⁸ Küleynî, *el-Kâfî*, 2/397.

⁴¹⁹ el-Fazl b. el-Hasen b. el-Fazl et-Tabersî, *Mecma'u'l-beyân fî tefsîri'l-Kur'ân* (Beyrut: Dâru'l-'Ulûm, 1426/2005), 4/194.

⁴²⁰ Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 5/87; 6/106, 161; 7/113; 8/238, 336, 370; 9/89, 402; 12/549.

⁴²¹ Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 11/191.

⁴²² Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 4/105; 5/32 (İmamın te'vili üzerine zorlamaya gerek yoktur); 6/185; 7/285; 10/345. Bu metotla ilgili misallere nüsha farklılıklarında yer verileceğinden burada yazılmamıştır.

⁴²³ Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 2/39, 162, 335, 349; 3/53; 5/67, 186; 6/100; 7/57; 8/43; 9/51; 10/113, 140, 278, 292, 323; 11/48; 12/99. Metin olarak geçtiğine değindiği yerler için bk. 11/215.

(والأربعين) “Seksen sekizinci haberin şerhi kırk dokuzuncu haberde geçti” ifadesiyle *Mir’âtü’l-‘ukûl*’de daha önce zikredilen rivayetin şerhine işaret etmiş, haberdeki bazı kelime ve cümlelerin sadece gramer açısından değerlendirmesini yapmıştır.⁴²⁴

Muhammed Bâkır el-Meclisî, sened ve metinde meydana gelen kısmî farklılıklarla haberin benzerinin daha önce geçtiğine değinmiştir.⁴²⁵ Aynı şekilde o, rivayetin mazmununun tecrübe edildiğini, bilindiğini dile getirmiştir.⁴²⁶ Şârih, *el-Kâfi* rivayetinin şerhinde farklı bir eserden haber nakletmiş, bunun ele aldığı rivayetin ve ilgili bâbda bulunan diğer ahhârın şerhi gibi olduğunu belirtmiştir.⁴²⁷ Bunun yanında o, haberdeki değişikliğin sebebini de açıklamıştır. Meselâ *küçük günah bâbının* üçüncü haberi⁴²⁸ için müellif, “Rivayetin sonu *kebâir bâbında* zikredildi, orada (وَسَأَلْتُهُ عَنْ قَوْلِ اللَّهِ عَزَّ وَجَلَّ) ifadesi yer almıyordu” demiştir. Ona göre rivayetteki farklılığın sebebi ya masum imama yöneltilen sorunun başka bir vakitte sorulmuş olma ihtimalidir ya da Necm sûresi otuz ikinci âyetin tamamını tefsir etme düşüncesidir.⁴²⁹

el-Kâfi rivayetindeki kelimelerden birisi daha önce şerhedilmiş ise Şîî müellif Meclisî, “geçtiği gibi” diyerek ibarenin mânasını aynen aktarmıştır.⁴³⁰ O, *el-Kâfi*’de bir haberin niçin tekrar edildiğini anlatmaya çalışmıştır. Bu durum, müstensihlerden kaynaklanmış olabilir.⁴³¹ Bazen de şârih, İmam Ca’fer es-Sâdık’tan rivayet edilen haberin⁴³² farklı bir senedle İmâmiyye Şîası’nın yedinci imamı Mûsâ el-Kâzım’dan (ö. 183/799)⁴³³ nakledildiğini ifade etmiştir.⁴³⁴ Yine o, *el-Kâfi* rivayetinin farklı bir senedle başka bir eserde geçtiğini ikinci senede yer vererek göstermeye gayret etmiştir. Meselâ *el-Kâfi*’de (، عن عبد الرحمن بن حماد ، عنه ، عن أبي الجهم هارون بن الجهم عن ثوير بن أبي فاختة عن أبي خديجة صاحب الغنم قال :) *Mehâsin*’inde

⁴²⁴ Meclisî, *Mir’âtü’l-‘ukûl*, 5/123. Benzer örnekler için bk. 8/343.

⁴²⁵ Meclisî, *Mir’âtü’l-‘ukûl*, 11/92, 256; 12/329.

⁴²⁶ Meclisî, *Mir’âtü’l-‘ukûl*, 8/33, 183, 243, 324; 11/72.

⁴²⁷ Meclisî, *Mir’âtü’l-‘ukûl*, 9/70.

⁴²⁸ Küleynî, *el-Kâfi*, 4/245.

⁴²⁹ Meclisî, *Mir’âtü’l-‘ukûl*, 11/317. Benzer ifadeler için bk. 371.

⁴³⁰ Meclisî, *Mir’âtü’l-‘ukûl*, 12/379.

⁴³¹ Meclisî, *Mir’âtü’l-‘ukûl*, 11/65.

⁴³² Küleynî, *el-Kâfi*, 4/209.

⁴³³ Küleynî, *el-Kâfi*, 4/207.

⁴³⁴ Meclisî, *Mir’âtü’l-‘ukûl*, 11/256, 305; 12/375.

⁴³⁵ Küleynî, *el-Kâfi*, 4/441.

(سَمِعْتُ أَبَا عَبْدِ اللَّهِ يَقُولُ ، قَالَ : وَ حَدَّثَنَا بَكْرُ بْنُ صَالِحٍ الضَّيِّيُّ عَنِ الْجَعْفَرِيِّ عَنْ أَبِي الْحَسَنِ tarikiye zikredilmiştir.⁴³⁶

3.2.1.3. *el-Kâfî*'deki Ahbârın Sıhhatini ve Mânasını Diğer Kaynaklardan Teyit Etmesi

Şerhini yaptığı rivayetin nâdiren sıhhatini ve çoğunlukla mânasını teyit etmeye çalışan *Mir'âtü'l-'ukûl* müellifi, bunun için öncelikle haberin metnini, sıhhati ve anlamı ile ilgili kendi görüşünü, *el-Kâfî* dışında aşağıda isimlerine yer verilen eserlerden birini kaynak göstererek desteklemiştir. Bu metodunun da genellikle *el-Kâfî* rivayetlerini; *Nehcü'l-belâga*,⁴³⁷ *Besâ'iru'd-derecât*,⁴³⁸ *Tuhafü'l-ukûl*,⁴³⁹ *et-Tevhîd*,⁴⁴⁰ *İlelü's-şerâ'i*,⁴⁴¹ *el-Mehâsin*,⁴⁴² *el-İrşâd*,⁴⁴³ *el-Hisâl*,⁴⁴⁴ *Tehzîbü'l-ahkâm*,⁴⁴⁵ *Men lâ yahduruhü'l-fakîh*⁴⁴⁶ ve *'Uyûnü ahbâri'r-Rızâ*⁴⁴⁷ vb. Şîa'nın muteber kabul ettiği eserlerle karşılaştırma şeklinde olduğu görülmektedir.⁴⁴⁸ Ayrıca aynı uygulama *ed-Dürü'l-mensûr*, *el-Câmi'u's-sahîh* ve *Mişkâtü'l-Mesâbîh* gibi Sünnî eserlere veya rivayetlere müracaat tarzında da karşımıza çıkmaktadır.⁴⁴⁹ Tespit ettiğimiz kadarıyla yazarın görüşünü desteklemek amacıyla rivayetlerine yer verdiği eser; hadis, tefsir, tarih ve kelâm vs. *Mir'âtü'l-'ukûl*'ün konularına göre farklılık arz etmektedir.⁴⁵⁰

Şîa'nın önde gelen şârihi, şerh içerisindeki görüşlerini teyit eden rivayetleri kaynaklarıyla birlikte nakletmiştir. Meselâ onun fikrini desteklemek için zikrettiği haber,

⁴³⁶ Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 12/278. bk. Ahmed b. Muhammed b. Hâlid el-Berkî, *Kitâbü'l-Mehâsin*, thk. Celâlüddin el-Hüseynî (Kum: Dâru'l-Kütübi'l-İslâmiyye, ts.), 368.

⁴³⁷ Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 3/293; 5/296; 8/35, 219, 271; 11/86.

⁴³⁸ Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 2/421; 3/178; 4/260, 262; 6/19; 10/29, 38.

⁴³⁹ Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 1/41, 46, 51, 56, 58.

⁴⁴⁰ Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 1/257, 298; 2/180, 222; 3/25; 7; 363; 10/42; 12/370.

⁴⁴¹ Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 1/31; 3/49, 209; 5/187; 13/345; 14/239; 26/239.

⁴⁴² Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 4/260; 12/198.

⁴⁴³ Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 1/192; 3/333; 6/182.

⁴⁴⁴ Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 2/246; 7/363; 8/318; 11/394.

⁴⁴⁵ Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 5/275; 17/40.

⁴⁴⁶ Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 3/78, 185; 7/238; 10/42; 12/121.

⁴⁴⁷ Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 2/53, 84, 157, 206; 3/359; 6/89; 8/359; 12/539.

⁴⁴⁸ Diğer eserler için bk. Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 3/78, 80, 92, 186, 314; 5/297; 7/70, 232; 8/151, 214, 256, 323; 9/10, 339; 10/20, 133, 146, 147; 12/198, 502.

⁴⁴⁹ Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 4/351; 8/151; 10/146, 264; 12/14, 29.

⁴⁵⁰ bk. Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 3/359; 5/178; 12/29.

İmam Hasan b. Ali el-Askerî'nin (ö. 260/874) tefsirinde⁴⁵¹ geçmiştir.⁴⁵² Bazen o, bu haberlerin senedlerini aktarmıştır. Meclisî, İmam Mûsâ el-Kâzım'ın A'râf sûresi otuz üçüncü âyetin tefsirini yaptığı haberi⁴⁵³ şerh ederken ortaya koyduğu düşüncüyü Saffâr'ın (ö. 290/902) *Besâ'iru'd-derecât* adlı eserinden delillendirmiş ve haberi (عن علي بن إبراهيم عن القاسم بن الربيع عن محمد بن سنان عن صباح المزني عن الفضل بن عمر) senediyle rivayet etmiştir.⁴⁵⁴ Bazen de o, söz konusu rivayetlerin sıhhat durumunu belirtmiştir. Müellif, dile getirdiği görüşü *Te'vîlü'l-âyeti'z-zâhira fî fezâ'ili'l-itrati't-tâhira* yazarı Şerefüddîn el-Esterâbâdî'nin (ö. 940/1534) sahih bir senedle Muhammed b. Abbas b. el-Mâhiyâr'ın (ö. IV./X. yüzyıl) tefsirinden naklettiği bir haberle teyit etmiştir.⁴⁵⁵ Şârih, şerhindeki alıntıyı niçin yaptığını anlatmaya çalışmıştır. O, bâba uygun olmamakla birlikte haberin başlangıcının çok faydalı olduğunu düşündüğünden böyle bir rivayete yer verdiğini ifade etmiştir.⁴⁵⁶ Yazar, *el-Kâfî*'deki haberlerin uzunluk-kısalık açısından durumlarını diğer eserlerle karşılaştırmıştır. *Kitâbü'l-'akl ve'l-cehl*'deki on ikinci haber,⁴⁵⁷ İbn Şu'be (ö. IV./X. yüzyılın sonları) tarafından *Tuhafü'l-'ukûl* adlı eserde zikredilen rivayetin muhtasarı olup⁴⁵⁸ onun tarafından *Bihâr*'da uzun şekliyle yazılıp şerhedilmiştir.⁴⁵⁹

Ayrıca mezkûr eserlerde *el-Kâfî*'den farklı yazılan kelimeler nelerdir, hangisi daha doğrudur? gibi sorularla habere en uygun ifadeyi tespit etmeye gayret eden⁴⁶⁰ Şîî âlim Meclisî, farklılıklarla ortaya çıkan mânalara işaret etmiştir. O, bu uygulamasıyla kaynaklardan hareketle yeni bir metnin nasıl oluşturulacağına (metin inşası) dair güzel örnekler sunmuştur. Meselâ;

⁴⁵¹ bk. Hasan b. Ali el-Askerî, *et-Tefsîru'l-mensûb ile'l-İmâm Ebî Muhammed el-Hasen b. Ali el-Askerî*, thk. Müessesetü'l-İmâmi'l-Mehdî (Kum: Müessesetü'l-İmâmi'l-Mehdî, 1433/2012), 466.

⁴⁵² Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 2/245, 246; 7/363; 8/306; 9/34.

⁴⁵³ Küleynî, *el-Kâfî*, 2/257.

⁴⁵⁴ Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 4/199; 10/146.

⁴⁵⁵ Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 8/409; 11/246; 12/295. bk. Şerefüddîn Ali el-Hüseynî el-Esterâbâdî, *Te'vîlü'l-âyeti'z-zâhira fî fezâ'ili'l-itrati't-tâhira*, thk. Medresetü'l-İmâmi'l-Mehdî (Kum: Medresetü'l-İmâmi'l-Mehdî, 1407/1366 HŞ), 1/436.

⁴⁵⁶ Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 4/210.

⁴⁵⁷ Küleynî, *el-Kâfî*, 1/30.

⁴⁵⁸ el-Hasen b. Ali b. el-Hüseyn b. Şu'be el-Harrânî, *Tuhafü'l-'ukûl 'an âli'r-resûl*, tsh. Hüseyin el-A'lemî (Beyrut: Müessesetü'l-A'lemî li'l-Matbûât, 1423/2002), 281-295.

⁴⁵⁹ Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 1/38. Detaylı olarak rivayeti naklettiği yer için bk. Meclisî, *Bihârü'l-envâr*, 1/132-159; 78/296-319. *el-Kâfî* rivayetlerinin muhtasarı, eser içerisinde uzun varyantı olduğunu belirttiği yerler için bk. 7/113, 261; 10/278.

⁴⁶⁰ bk. Nâîni - Ebû Hamîş, "Menhecü'l-allâme Meclisî fî Mir'âti'l-'ukûl (fî Kitâbi'l-'akl ve'l-cehl)", 26.

el-Kâfi'de (قَدْ جَعَلَ اللَّهُ ذَلِكَ دَلِيلًا) şeklindeki metin⁴⁶¹ *Tuhafü'l-'ukûl*'de (ذلك) lafzı olmadan nakledilmiştir.⁴⁶² İlim talep eden üç sınıfı anlatan *el-Kâfi* rivayeti,⁴⁶³ Şeyh Sadûk'un *el-Emâlî*⁴⁶⁴ ve *el-Hisâl*⁴⁶⁵ adlı eserlerinde çok az bir değişikliklerle yer almıştır.⁴⁶⁶ *el-Kâfi* metnindeki (الْمُكَاشَفَةُ) ifadesi yerine *el-Mehâsin*'de (الْمُدَارَاةُ) kelimesi zikredilmiştir.⁴⁶⁷ Yine *el-Kâfi*'deki (سَلَامَةُ الْغَيْبِ) ibaresi *el-Mehâsin*'de (سَلَامَةُ الْقَلْبِ) olarak aktarılmış⁴⁶⁸ ve ona göre bu ibare, rivayetin anlam bütünlüğüne daha uygun düşmüştür.⁴⁶⁹ O, *el-Kâfi* metninde (متى كان) “ne zaman oldu?” sorusu yerine,⁴⁷⁰ *et-Tevhîd* ve *‘Uyûnü aḥbâri’r-Rızâ* eserlerinde geçen (أَيْنَ كَانَ) “nerede oldu?”⁴⁷¹ ibaresinin cevapla uygunluğunu dile getirmiştir.⁴⁷² Müellif, (فَالْعُلَمَاءُ يَحْزَنُهُمُ تَرْكُ الرَّعَايَةِ ، وَالْجُهَالُ يَحْزَنُهُمْ حِفْظُ الرِّوَايَةِ) cümlesinde⁴⁷³ müstensihlerden kaynaklanan bir yazım hatasının olma ihtimalini göz önünde bulundurmıştır. Çünkü İbn İdrîs'in (ö. 598/1202) *Serâ'ir* adlı eserindeki aynı rivayette “riayet” kelimesi yerine “dirâyet” ibaresi geçmiştir.⁴⁷⁴ Ona göre (وَالْعُلَمَاءُ يَحْزَنُهُمُ الدَّرَايَةُ ، وَالْجُهَالُ يَحْزَنُهُمُ الرِّوَايَةُ) ifadesindeki “dirâyet ve rivayet” sözcükleri arasında bir uyum vardır. Ancak *el-Kâfi* metninde böyle bir uyumdan söz edilemez.⁴⁷⁵

Mü'mine ait sekiz özelliğin anlatıldığı haberdeki (الْيَيْن) kelimesini⁴⁷⁶ bazı âlimler, (الدَّيْن) olarak okumuşlardır. Buna bağlı olarak mâna “Din, mü'minin ruhanî babasıdır” şeklinde olacaktır. Çünkü baba fânî ve cismanî hayatın sebebi olduğu gibi din de ebedî ve ruhanî hayatın sebebidir. *Mir'âtü'l-'ukûl* yazarına göre, en açık ve uygun olan ifade budur. Fakat

⁴⁶¹ Küleynî, *el-Kâfi*, 1/31.

⁴⁶² Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 1/41; 3/148, 363, 364; 5/326; 10/33; 12/314, 378, 463. İbn. Şu'be el-Harrânî, *Tuhafü'l-'ukûl*, 281. *Tuhafü'l-'ukûl*'deki farklılıkların beyan edildiği diğer yerler için bk. 1/46, 51, 56, 58, 59; 8/296.

⁴⁶³ Küleynî, *el-Kâfi*, 1/119.

⁴⁶⁴ Sadûk, *Emâlî's-Sadûk*, 447.

⁴⁶⁵ Sadûk, *el-Hisâl*, 221.

⁴⁶⁶ Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 1/159.

⁴⁶⁷ Berkî, *Mehâsin*, 197.

⁴⁶⁸ Küleynî, *el-Kâfi*, 1/48. Kaynaktaki ibare *el-Kâfi* metni ile aynıdır. bk. Berkî, *el-Mehâsin*, 197.

⁴⁶⁹ Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 1/72, 225; 10/36.

⁴⁷⁰ Küleynî, *el-Kâfi*, 1/220.

⁴⁷¹ Sadûk, *et-Tevhîd*, 125; *‘Uyûnü aḥbâri’r-Rızâ* (Kum: İntişârâtü's-Şerîfî-r-Radî, 1378 HŞ/1999), 1/107.

⁴⁷² Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 1/308. *Tevhîd*'deki farklılıklara işaret ettiği yerler için bk. 2/89, 101, 107. bk. Huddâmîyânârânî, “Reveş-i Fıkhi'l-Hadîsî Allâme Meclisî der Mir'âti'l-'Ukûl”, 6.

⁴⁷³ Küleynî, *el-Kâfi*, 1/121.

⁴⁷⁴ Muhammed b. Mansûr b. Ahmed b. İdrîs el-Hillî, *Müstatrafâtü's-Serâ'ir*, thk. Muhammed Mehdî Hasan el-Müsevî (Kum: Delîl Mâ, 1429/1387 HŞ.), 266.

⁴⁷⁵ Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 1/164; 3/366. Diğer örnekler için bk. 1/245, 246, 293, 309; 2/24, 57, 405; 3/10, 40, 86, 308, 332, 360, 390; 4/19, 36, 104, 197, 259; 6/33; 7/232, 299, 301; 8/50, 51, 206; 9/106; 11/335; 12/14, 198, 205, 223, 281, 374, 463. Dirâyet ve rivayete teşvik için bk. 7/301.

⁴⁷⁶ Küleynî, *el-Kâfi*, 3/583.

onun inceleme imkânı bulduğu Şeyh Sadûk'un *el-Mecâlis (el-Emâlî)*,⁴⁷⁷ *el-Hisâl* ve bunların dışındaki hadis kitaplarının nüshalarında (الْيَمِينُ) kelimesi geçmiştir.⁴⁷⁸ Aynı haber Muhammed b. Yahyâ → Ahmed b. Muhammed → İbn Mahbûb senediyle *mü'minin hasletleri bâbı*nda da nakledilmiştir.⁴⁷⁹ *Mü'min, alâmetleri ve sıfatları bâbı*ndaki haberin senedinde Abdullah b. Gâlib (ö. ?) vardır.⁴⁸⁰ *Mü'minin hasletleri bâbı*nda geçen rivayetin sonunda (والْبِرُّ وَالِدُهُ) ifadesi yer almıştır.⁴⁸¹ İki rivayet, metin olarak değerlendirildiğinde *mü'minin hasletleri bâbı*nda nakledilen haber daha doğru, râvileri açısından ele alındığında ise *mü'min, alâmetleri ve sıfatları bâbı*nda verilen sened daha açıktır. Çünkü Abdülmelik b. Gâlib (ö. ?), ricâl kitaplarında zikredilmezken Abdullah b. Gâlib el-Esedî (ö. ?) ise şair ve sika olarak nitelendirilmiştir. Onun için Ca'fer es-Sâdık; "Bir melek ona şiir söylüyor, ben bu meleği bilmiyorum" demiştir.⁴⁸² Ayrıca o, görüşünü teyit maksadıyla müracaat ettiği İmâmiyye'ye ait eserlerdeki rivayetin sened ve metin olarak *el-Kâfî* rivayetinden daha açık olduğunu belirtmiştir. O, *mü'minin alâmetleri ve sıfatları bâbı*nın yirmi beşinci haberini⁴⁸³ Şeyh Sadûk'un *el-Mecâlis*⁴⁸⁴ adlı eserindeki rivayetle karşılaştırarak bu neticeye varmıştır.⁴⁸⁵

el-Kâfî'de aklın askerleri adı altında önemli yetmiş beş haslete yer verilmiştir.⁴⁸⁶ *el-Hisâl* ve diğer eserlerde bu sayı seksen bire çıkmıştır.⁴⁸⁷ Eserler arasındaki rakam farklılıklarını bazı fıkraların tekrarı, imamın tekidi ya da nüsha yazarlarının asla eklemeleri ile açıklayan⁴⁸⁸ Allâme Meclisî, sadece sebebi açıklamakla yetinmemiş, kaynaklardaki farklı ifadeleri kullanarak tekrarı önleme adına bir çözüm ortaya koymuştur. Buna göre şerhi yapılan *el-Kâfî* rivayetinde aklın askerleri sayılırken (وَالْفَهْمُ وَصِدَّةُ الْخُمُقِ) ve (وَالْفَهْمُ وَصِدَّةُ الْغَبَاوَةِ) şeklinde fehm ifadesinin tekrarı söz konusudur.⁴⁸⁹ Şeyh Sadûk'un '*İlelü's-şerâ'i*' adlı eserindeki (الْفِطْنَةُ) kelimesinin (الفهم) ibaresinin yerine kullanılması⁴⁹⁰ tekrarı ortadan kaldırmak

⁴⁷⁷ Sadûk, *Emâlî's-Sadûk*, 422.

⁴⁷⁸ Sadûk, *el-Hisâl*, 443.

⁴⁷⁹ Küleynî, *el-Kâfî*, 3/120.

⁴⁸⁰ Küleynî, *el-Kâfî*, 3/583.

⁴⁸¹ Küleynî, *el-Kâfî*, 3/121.

⁴⁸² Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 9/226.

⁴⁸³ Küleynî, *el-Kâfî*, 3/600.

⁴⁸⁴ Sadûk, *Emâlî's-Sadûk*, 224.

⁴⁸⁵ Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 9/253. bk. 10/368.

⁴⁸⁶ Küleynî, *el-Kâfî*, 1/43.

⁴⁸⁷ Sadûk, *el-Hisâl*, 646.

⁴⁸⁸ Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 1/67. bk. Kuleynî, *Usul-u Kâfî*, 1/17 dip. 1.

⁴⁸⁹ Küleynî, *el-Kâfî*, 1/45, 48.

⁴⁹⁰ Sadûk Muhammed b. Alî b. Hüseyin b. Bâbeveyh el-Kummî, '*İlelü's-şerâ'i*' *selû Ehle'l-beyt* 1-2 (Beyrut: Dâru'l-Murtazâ, 1427/2006), 1/116.

için daha uygundur.⁴⁹¹ Haberdeki (التَّهْنِئَةُ) ifadesi⁴⁹² “toplum ve onların imamları arasındaki uzlaşma” anlamındadır. *el-Hisâl*’de ise bu kelime yerine hizmet mânasına gelen (المِهْنَةُ) lafzı kullanılmıştır.⁴⁹³ Cümlelerin anlamı da “Hakk’ın imamlarına hizmet ve itaat etmek” şeklinde olmuştur.⁴⁹⁴

(إِقْرَاءُ الضَّيْفِ) “Misafiri ağırlamak” ifadesi⁴⁹⁵ *el-Kâfî* nüshalarında ve diğer kaynaklarda bu şekilde geçmiştir. Ancak Şeyh Müfîd’in *el-Mecâlis*’inde ise (قَرَى الضَّيْفِ) olarak nakledilmiştir.⁴⁹⁶ *Mecâlis*’teki (قَرَى الضَّيْفِ) ibaresi daha açıktır ve sözlüklerdeki açıklamalara da muvafıktır. O, bu düşüncesini *el-Kâmusü’l-muhît*’tan yaptığı alıntıyla destekledikten⁴⁹⁷ sonra da teori ile pratik arasındaki zıtlığa dikkatleri çekmiştir. Buna göre gerçek böyle iken Havas ve Avam’ın (Hâssa-Âmme) ahbârında ve örfünde kullanılan kalıplarda mezkûr yanlış çokça görülmüştür. Sözlük yazarları da buna itiraz etmemişlerdir. Müellif, (أَبَاعَ الْبَعِيرِ) “deveyi satılığa çıkarmak” örneğinde olduğu gibi fiillerin burada ta’riz için olabileceğine temas etmiştir. Bazıları (إِقْرَاءُ الضَّيْفِ) ifadesini “kişinin misafirlik isteğinde bulunması” olarak nakletmişlerdir. O, bu mânayı dillendirenin onu nereden aldığını bilmediğini, Fîrûzâbâdî’nin (ö. 817/1415) *el-Kâmus*’ta kelime ile ilgili son ifadesinden⁴⁹⁸ faydalanılarak ibarenin söylenmiş olabileceğini belirtmiştir.⁴⁹⁹

Meclisî-i Sâni, nâdir de olsa Âmme eserlerinde yer alan rivayetlerle, *el-Kâfî* haberlerini karşılaştırmıştır. Yukarıda da görüldüğü üzere Şîi ahbârı arasında metne uygun kelimeyi seçmeye çalışan şârih, Sünnî rivayetler söz konusu olunca ibareler arasında herhangi bir tercihte bulunmamış, sadece farklılığa işaretle yetinmiştir. (يَا نَارُ هَيْدِيهِ) İfadesi⁵⁰⁰ bazı Âmme rivayetlerinde (يَا نَارُ لَا تَهْيِدِيهِ) şeklinde yer almıştır. Onun bu uygulamada esas aldığı kaynak ise İbnü’l-Esîr’in (ö. 606/1210) *en-Nihâye fî garîbi’l-hadîs ve’l-eser*’idir.⁵⁰¹

⁴⁹¹ Meclisî, *Mir’âtü’l-‘ukûl*, 1/71, 217; 5/297; 17/6, 19, 40; 20/397.

⁴⁹² Küleynî, *el-Kâfî*, 1/49.

⁴⁹³ *el-Hisâl*’de de aynı kelime kullanılmıştır. bk. Sadûk, *el-Hisâl*, 647.

⁴⁹⁴ Meclisî, *Mir’âtü’l-‘ukûl*, 1/73, 159.

⁴⁹⁵ Küleynî, *el-Kâfî*, 3/144.

⁴⁹⁶ Müfîd Muhammed b. Muhammed b. en-Nu‘mân el-Hârisî, *Kitâbü’l-Emâlî*, thk. el-Hüseyn Üstâd Velî - Ali Ekber el-Gaffârî (Kum: Menşûrâtü Cemâ‘ati’l-Müderresîn fi’l-Havzeti’l-‘İlmiyye, 1403/1362 HŞ), 121.

⁴⁹⁷ Mecdüddîn Muhammed b. Ya‘kûb b. Muhammed el-Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsü’l-muhît*, thk. Mektebü Tahkîki’t-Türâs fî Müesseseti’r-Risâle (Beyrut: Müessesetü’r-Risâle, 1426/2005), 1324.

⁴⁹⁸ Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsü’l-muhît*, 1324.

⁴⁹⁹ Meclisî, *Mir’âtü’l-‘ukûl*, 7/345-346. Fîrûzâbâdî’den alıntı yapılma ihtimalinin olduğunu belirttiği diğer yerler için bk. 9/262.

⁵⁰⁰ Küleynî, *el-Kâfî*, 3/483.

⁵⁰¹ Meclisî, *Mir’âtü’l-‘ukûl*, 9/92; 12/241, 499. Ayrıca bk. Mecdüddîn el-Mübârek b. Muhammed İbnü’l-Esîr, *en-Nihâye fî garîbi’l-hadîs ve’l-eser*, thk. Mahmûd Muhammed et-Tanâhî - Tâhir Ahmed ez-Zâvî (Beyrut: Mektebetü’l-‘İlmiyye, 1399/1979), 5/287.

3.2.1.4. *el-Kâfî*'deki Ahbârı Mâna Açısından Birbiriyle Teyit Etmesi

Şîî âlim Meclisî'nin uygulamaya çalıştığı bir diğer metot ise mâna yönüyle birbirini teyit eden ve irtibatlı olan *el-Kâfî* rivayetlerini nakletmesidir. Meselâ (فَالْعُلَمَاءُ يَحْزَنُهُمْ تَرْكُ الرَّعَايَةِ ،) haberini,⁵⁰² *el-Kâfî*'nin *Ravza* bölümünde aktarılan ve Muhammed el-Bâkır (ö. 114/733 [?])⁵⁰³ tarafından Sa'd el-Hayr'a (ö. ?) yazılan mektup⁵⁰⁴ anlam olarak desteklemiştir.⁵⁰⁵ O, *el-Kâfî*'deki ahbârın metinlerinde meydana gelen farklılıklara değinmiş⁵⁰⁶ ve doğru ifadeye işaret etmiştir. Meselâ (وَاتَّبَعَ الظَّنَّ) ve (وَأَلْحَ عَلَيْهِ الشَّيْطَانُ) ibarelerinde lâm harfî yoktur.⁵⁰⁷ (وَابْعَثْ بِهِ إِلَى ذَوِي عَدْلٍ) Cümlesi⁵⁰⁸ *Kitâbü'd-diyât*'taki haberin bir bölümü olarak (أَوْ ابْعَثْ إِلَيْهَا ذَوِي عَدْلٍ) şeklinde yer almıştır.⁵⁰⁹ (وَأَحْزَنَنِي) Kelimesi⁵¹⁰ *Kitâbü'd-duâ*'da (حَزَنَنِي) olarak geçmiştir.⁵¹¹ Ona göre iki kullanım da sahihtir.⁵¹² Hüseyin b. Ali'nin doğumu bâbında (لَمَّا نَزَلَ النَّصْرُ) ibaresiyle başlayan haber,⁵¹³ *İmamlar ne zaman vefat edeceklerini bilirler bâbında* İmam Muhammed el-Bâkır'dan başka hasen bir senedle (لَمَّا) lafzı olmadan (أَنْزَلَ اللَّهُ النَّصْرَ) şeklinde rivayet edilmiştir⁵¹⁴ ve ona göre doğru olan da budur.⁵¹⁵ Bunun yanında o, haberdeki kelimelerin neden farklı yazıldığını tespit etmeye çalışmıştır. *Riya bâbının* on beşinci haberi aynı sened ve metinle daha önce geçmiştir.⁵¹⁶ Sadece mezkûr haberdeki (أَنْ يَغْتَذِرَ إِلَى النَّاسِ) ve (الَّتَبَسَهُ اللَّهُ) ibarelerinde ihtilâf vardır. Çünkü altıncı rivayette (أَنْ يَغْتَذِرَ) ve (رَدَّاهُ اللَّهُ) ifadeleri zikredilmiştir.⁵¹⁷ Şârihe göre on beşinci haberdeki (أَنْ يَغْتَذِرَ) ve (الَّتَبَسَهُ اللَّهُ) cümleleri haberin nüsha farklılıkları göz önünde bulundurularak tekrar

⁵⁰² Küleynî, *el-Kâfî*, 1/121.

⁵⁰³ İmâmiyye Şîası'nın beşinci imamı.

⁵⁰⁴ Küleynî, *el-Kâfî*, 15/139.

⁵⁰⁵ Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 1/164; 3/44, 186; 4/303; 5/181; 8/108, 215, 253, 399; 9/208, 268; 11/25, 26, 122, 376, 394.

⁵⁰⁶ Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 3/75.

⁵⁰⁷ Küleynî, *el-Kâfî*, 4/153; Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 11/144, 145.

⁵⁰⁸ Küleynî, *el-Kâfî*, 1/612.

⁵⁰⁹ (إِلَيْهِمَا) olarak geçmiştir. Küleynî, *el-Kâfî*, 14/397; Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 3/75, 192; 4/101, 213; 8/269, 271; 9/51, 86, 114; 10/151, 278, 292; 11/48, 53, 83.

⁵¹⁰ Küleynî, *el-Kâfî*, 3/648.

⁵¹¹ Müracaat ettiğimiz kaynakta da (وَأَحْزَنَنِي) ibaresi yer almıştır. Küleynî, *el-Kâfî*, 4/518; 6/187.

⁵¹² Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 9/354.

⁵¹³ (لَمَّا) lafzı kaynakta zikredilmemiştir. Küleynî, *el-Kâfî*, 2/509.

⁵¹⁴ Küleynî, *el-Kâfî*, 1/647.

⁵¹⁵ Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 5/368; 9/70; 10/16; 11/72; 12/252.

⁵¹⁶ Küleynî, *el-Kâfî*, 3/724.

⁵¹⁷ Küleynî, *el-Kâfî*, 3/720.

edilmiş olabilir. Bu uzak bir ihtimaldir. Belki de yanlışlıkla yazılmıştır ve söz konusu rivayet içerisinde geçtikleri iki yerde kullanımları daha doğrudur.⁵¹⁸

3.2.1.5. *el-Kâfi*'deki Kelimeleri Tashih Etmesi

Mir'âtü'l-'ukûl sahibi, *el-Kâfi* haberlerindeki kelime farklılıklarını başka bir esere müracaat ederek tashih etmiştir. Meselâ o, Zeynelâbidîn'in Hz. Hüseyin'in şehit edilmesinden sonra otuz beş sene yaşadığını ifade eden rivayeti,⁵¹⁹ *el-Kâfi*'nin başka bir haberi ile karşılaştırmıştır. Hz. Hüseyin'in şehâdet tarihinde otuz dört sene ibaresi zikredilmiştir.⁵²⁰ Bu ifade, İbnü'l-Haşşâb'ın (ö. 567/1172) Ca'fer es-Sâdık'tan aktardığı habere uygundur.⁵²¹ *el-Kâfi*'deki haberde Allah'ın gazap ettiği üç meclis sayılmış⁵²² ve bunlara uygun âyetlerle görüş kuvvetlendirilmiştir. O burada âyetlerin sırasının bahsi geçen meclislerin tertibinin zıddına olduğunu söylemiş ve görüşünü farklı kaynaklardan gelen ahbârla teyit etmiştir.⁵²³

el-Kâfi metninde iki farklı rivayetmiş gibi anlaşılabilecek haberler vardır. Şîa'nın önde gelen âlimlerinden olan Meclisî, buna benzer metinler geldiğinde açıklama yapma ihtiyacı hissetmiştir. *Sefîhlik bâbının* ikinci rivayetinde iki farklı haber aktarılmıştır.⁵²⁴ İkinci haber, birinciye ilâve veya *mürsel*⁵²⁵ başka bir haberdir.⁵²⁶ Yazar, *imanın bedeninin bütün organlarına dağıtılması bâbının* yedinci rivayetinin⁵²⁷ edebe uymayan değişikliklerle bâbın ilk haberinden⁵²⁸ bir bölüm olduğunu belirtmiştir.⁵²⁹ O bazen *el-Kâfi* rivayetleri arasındaki bağlantıya işaret etmiştir. Meselâ *mü'minin ihtiyacını gidermek için çalışma bâbındaki* (فَإِذَا وَإنِ اجْتَهَدَ فِيهَا وَلَمْ يُجِرِ اللهُ قَضَاءَهَا عَلَى) ibaresi⁵³⁰ aynı bâbın yedinci haberinde yer alan (فَرَعَ مِنْ حَاجَتِهِ يَدِيهِ)⁵³¹ cümlesiyle “gayret sarf edip yardımı gerçekleştirememeye” bağlanmış olabilir.⁵³²

⁵¹⁸ Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 10/113.

⁵¹⁹ Küleynî, *el-Kâfi*, 2/519.

⁵²⁰ *el-Kâfi*'de yaptığımız taramada mezkûr ifadeyi bulamadık. Bunun sebebi ise yukarıdaki dipnotlarda da görüleceği üzere muhakkikler tarafından yapılan düzeltme olabilir.

⁵²¹ Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 6/12.

⁵²² Küleynî, *el-Kâfi*, 4/129.

⁵²³ Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 11/94.

⁵²⁴ Küleynî, *el-Kâfi*, 3/782-783.

⁵²⁵ bk. Demirel, *Ehl-i Sünnet ile İmâmiye Şiası Arası Karşılaştırmalı Hadis İlimleri*, 227.

⁵²⁶ Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 10/263; 12/105, 124, 232, 352.

⁵²⁷ Küleynî, *el-Kâfi*, 3/102.

⁵²⁸ Küleynî, *el-Kâfi*, 3/90.

⁵²⁹ Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 7/246.

⁵³⁰ Küleynî, *el-Kâfi*, 3/503.

⁵³¹ Küleynî, *el-Kâfi*, 3/505.

⁵³² Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 9/112.

Muhammed Bâkır el-Meclisî, *el-Kâfî*'nin daha önce geçen bâblarında mufasssal olarak zikredilen olaylar tekrar edildiğinde ahhârın Küleynî tarafından kısaltıldığını dile getirmiştir. *Mehdî*'yi görenlerin isimleri bâbının on dördüncü haberi,⁵³³ önceki bâbda detaylı olarak geçtiği⁵³⁴ için mezkûr yerde ihtiyaç olduğu kadar kısaltılmıştır.⁵³⁵ Kendisi de musannifin (Küleynî) mücmel bir şekilde anlattığı kıssaların tamamını başka eserlerden nakletmiş ya da hangi eserde geçtiğini ifade etmiştir. Muhammed et-Takî el-Cevâd'ın (ö. 220/835) kızı Hakîme'nin (ö. 274/888) *Mehdî*'yi gördüğünü belirten haber,⁵³⁶ gaybe kitaplarında zikredilen meşhur ve uzun bir rivayet olmasına rağmen Küleynî eserinde ona kısaca yer vermiştir.⁵³⁷ O, ahhârın *el-Kâfî* metninde bulunmayan bölümünü, gerekçesini de açıklayarak farklı eserlerden aktarmıştır. Meselâ *Âlemin yaratılması ve yaratıcısının isbatı bâbının* dördüncü haberindeki (فَأَخْبَرَنِي مَتَى كَانَ ؟) sorusunun cevabı,⁵³⁸ *el-Kâfî* müstensihleri tarafından yazılmamıştır. Meclisî, “Şeyh Sadûk'un *et-Tevhîd*'inde şöyledir”⁵³⁹ diyerek ilgili rivayete değinmiştir.⁵⁴⁰ O, *el-Kâfî*'deki haberde⁵⁴¹ (عَلَى الْعَرْشِ اسْتَوَى) ifadesinin eksik olduğunu ve rivayetin Berkî'nin eserinden alındığını söyleyerek *el-Mehâsin*'den aynı senedle rivayeti zikretmiştir.⁵⁴² Tabersî'nin (ö. yaklaşık olarak 560/1165) *el-İhticâc* adlı eserinde de rivayet aynen yer almıştır.⁵⁴³ O, Küleynî'nin böyle bir hatayı yapmasının garip olduğunu belirterek sorunun müstensihlerden kaynaklanabileceği ihtimali üzerinde durmuştur.⁵⁴⁴ Müellif, *el-Kâfî*'deki haberden hareketle rivayetteki eksikliği ortaya koymuştur. Şârihe göre imamlarla birlikte olmanın farz olduğuna dair rivayetlerin bir araya getirildiği bâbın yedinci haberinin sonundan anlaşıldığı gibi (قَالَ رَسُولُ اللَّهِ) ifadesi rivayetin başından çıkarılmıştır.⁵⁴⁵ Yazar, *el-Kâfî* ahhârında müstensihler tarafından yapılan ilâvelere de temas etmiştir. Ona göre (كَثِيرًا مَا يَقُولُ :) cümlesindeki⁵⁴⁶ (مَا) müstensihler tarafından eklenmiş olabilir.⁵⁴⁷

⁵³³ Küleynî, *el-Kâfî*, 2/134.

⁵³⁴ Küleynî, *el-Kâfî*, 2/124.

⁵³⁵ Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 4/15.

⁵³⁶ Küleynî, *el-Kâfî*, 2/128.

⁵³⁷ Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 4/8, 14.

⁵³⁸ Küleynî, *el-Kâfî*, 1/193.

⁵³⁹ Sadûk, *et-Tevhîd*, 256.

⁵⁴⁰ Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 1/255, 290; 4/46; 11/193; 12/469.

⁵⁴¹ Küleynî, *el-Kâfî*, 2/282.

⁵⁴² Berkî, *el-Mehâsin*, 238.

⁵⁴³ Ahmed b. Alî b. Ebî Tâlib et-Tabersî, *el-İhticâc* (b.y.: İntişârâtü's-Şerîfi'r-Radî, 1380 HŞ/2001), 2/136.

⁵⁴⁴ Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 2/39. Diğer örnekler için bk. 2/429; 5/326; 12/281; 17/119. Rivayetin başka bir eserden alındığına dair bk. 10/172.

⁵⁴⁵ Küleynî, *el-Kâfî*, 1/520; Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 2/425; 3/72.

⁵⁴⁶ Küleynî, *el-Kâfî*, 1/617.

⁵⁴⁷ Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 3/86, 94.

el-Kâfi'de nakledilen ahabardan yola çıkarak diğer eserlerde müellif ve müstensihlerin düşürdüğü ibareleri açıklayan Şîî âlim Meclisî, metne yazılmayan kelimeyi Şîî eserlerden alıntıyla tespit etmeye çalışmıştır. Ca'fer es-Sâdık'ın dört erkeğe ve kadına her namazdan sonra lanet ettiğinden bahseden haber,⁵⁴⁸ onun tarafından Sehl b. Ziyâd (ö. 255/869) sebebiyle meçhul olarak derecelendirilmiştir.⁵⁴⁹ Ona göre rivayet aynen Şeyh Tûsî'nin *Tehzîbü'l-ahkâm*'ında da geçmiştir. *el-Kâfi*'deki haberin râvilerinden olan el-Hayberî (ö. ?), *Tehzîbü'l-ahkâm*'daki senedde zikredilmemiştir.⁵⁵⁰ Böyle olduğu hâlde haber, Şîî âlimlere göre sahih olarak kabul edilmiştir. Doğrusu ise Kâzerûnî'nin (ö. 697/1298) *el-Müntekâ* adlı eserinde geçtiği gibidir. Ona göre *Tehzîbü'l-ahkâm*'daki haberde râvinin ismi, Şeyh Tûsî ya da müstensihler tarafından senede yazılmamıştır.⁵⁵¹

Mir'âtü'l-'ukûl müellifi, *el-Kâfi*'deki ahabârın kelimelerini başka Şîî kaynaklarla tashih etmiştir. Bazen de o, *el-Kâfi* dışındaki diğer eserlerde yer alan ibarelerin metne uygunluk arz etmediğini belirtmiştir. *İmam Ali er-Rızâ*'ya (ö. 203/819)⁵⁵² yönelik işaretler ve nasslar bâbının on altıncı haberindeki (وَمَنْ الَّذِي يَكُونُ بَعْدَهُ) ifadesi,⁵⁵³ Şeyh Müfîd'in *el-İrşâd* ve Tabersî'nin *İ'lâmü'l-verâ* adlı eserlerinde (وَلَا مِنْ الَّذِي) şeklindedir.⁵⁵⁴ Ona göre bu kelimenin kullanılması ihtimal dâhilinde değildir.⁵⁵⁵

XI./XVII. yüzyılın önde gelen Şîî şârihlerinden olan Meclisî, ahabârı aynı kaynaktan alan iki eser arasındaki farklılığa da işaret etmiştir. Ali en-Nakî el-Hâdî'nin (ö. 254/868)⁵⁵⁶ dünyaya gelişinin anlatıldığı bâbın ikinci haberi *İ'lâmü'l-verâ*'da Küleynî'den nakledildiği hâlde, *el-Kâfi* metninde geçen (وَرُوضَاتِ بَاسِرَاتِ) ifadesi⁵⁵⁷ *İ'lâmü'l-verâ*'da yer almamıştır.⁵⁵⁸ Bunun tam tersi de mümkündür. *el-Kâfi*'de nakledilen (مِنْ غَيْرِ تَبَسُّمٍ) ibaresi,⁵⁵⁹ *İkmâlü'd-dîn*,

⁵⁴⁸ Küleynî, *el-Kâfi*, 6/234.

⁵⁴⁹ bk. Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 15/316 dip. 1.

⁵⁵⁰ bk. Tûsî, *Tehzîbü'l-ahkâm*, 2/321.

⁵⁵¹ Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 15/174.

⁵⁵² İsnâaşeriyye'nin sekizinci imamı.

⁵⁵³ Küleynî, *el-Kâfi*, 2/97.

⁵⁵⁴ Müfîd Muhammed b. Muhammed b. en-Nu'mân el-Hârisî, *el-İrşâd fî ma'rifeti hucecillâh 'ale'l-'ibâd*, thk. Müessesetü Âli'l-Beyt li-İhyâi't-Türâs (Beyrut: Müessesetü Âli'l-Beyt li-İhyâi't-Türâs, 1429/2008), 2/253; el-Fazl b. el-Hasen b. el-Fazl et-Tabersî, *İ'lâmü'l-verâ bi-e'lâmi'l-hüdâ*, thk. Müessesetü Âli'l-Beyt li-İhyâi't-Türâs (Kum: Müessesetü Âli'l-Beyt li-İhyâi't-Türâs, 1417/1996), 2/51.

⁵⁵⁵ Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 3/371.

⁵⁵⁶ İmâmiyye Şîası'nın onuncu imamı.

⁵⁵⁷ Küleynî, *el-Kâfi*, 2/599.

⁵⁵⁸ Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 6/115. bk. Tabersî, *İ'lâmü'l-verâ*, 2/126.

⁵⁵⁹ Küleynî, *el-Kâfi*, 2/690.

İ'lâmü'l-verâ ve bu ikisi dışındaki eserlerde yoktur.⁵⁶⁰ Ayrıca o, Küleynî'nin ihtisar ettiği rivayetleri diğer kaynaklardan aktararak tamamlamıştır. Bir yahudi tarafından Hz. Ali'ye sorulan “Yeryüzüne konulan ilk taş, yeryüzünde dikilen ilk ağaç ve yeryüzünde akan ilk pınar hangisidir?”⁵⁶¹ sorularının cevabı, musannif tarafından esere alınmamıştır. Ona göre burada bir ihtisar söz konusudur. O, bu soruların cevaplarını *İkmâlü'd-dîn* ve diğer eserlerden aktarmıştır.⁵⁶²

3.2.1.6. Tashîflere İşaret Etmesi

Şiî müellifin *Mir'âtü'l-'ukûl*'de *el-Kâfî* metnindeki tashîflere değindiği göze çarpmaktadır. (يَقُومُ بِأَمْرِ نَفْسِهِ وَأَخَوَاتِهِ) “Kendisine ve kız kardeşlerine ait işlerin yapılmasını...”⁵⁶³ cümlesindeki (أَخَوَاتِهِ) ibaresinde tashîf olabilir.⁵⁶⁴ O, *İki dilli kimse bâbının* üçüncü rivayetindeki (الأُدْهَان) kelimesinin⁵⁶⁵ (الأُدْهَان) olarak farklı okunma ihtimali üzerinde durmuş ve buna Kur'ân'dan örnekler vermiştir. Allâme Meclisî, bunun bir tashîf, tahrif ve mazbut nüshalara muhâlif olduğunu ifade etmiştir.⁵⁶⁶ O, *el-Kâfî* ahbârındaki eksiklik ve tashîfe başka eserlerden getirdiği delillerle işaret etmeye çalışmıştır.⁵⁶⁷ Ca'fer es-Sâdık bir âyet hakkında soru soran üç kişiye farklı cevaplar vermiştir. İmamın birbiriyle çelişen açıklamaları karşısında râvi İbn Eyşem (ö. ?), (كَانَ قَلْبِي يُسْرَحُ بِالسَّكَائِينِ ، فَقُلْتُ فِي نَفْسِي : تَرَكْتُ أَبَا قَتَادَةَ بِالشَّامِ لَا يُحْطَى) (في الواو وَشِبْهِهِ) “Sanki kalbimi bıçaklarla yarıyorlardı. Kendi kendime şöyle dedim: ‘Ebû Katâde (ö. ?) gibi, vav vb. harflerde bile yanılmayan birini Şam’da terk ettim’...” demiştir.⁵⁶⁸ Şârih, bu haberde eksiklik ve tashîf olabileceğine değinmiş ve örnek olarak da Saffâr’dan benzer rivayetleri aktarmıştır. Saffâr’ın naklettiği rivayetlerde ise yukarıdaki metin yer almamıştır.⁵⁶⁹ O, buna benzer bir başka uygulamasında musannif veya müstensihlerin haberin

⁵⁶⁰ Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 6/218. Benzer farklılıklar için bk. 6/224; 7/300, 318; 12/246, 361. Karşılaştırma için bk. Sadûk Muhammed b. Ali b. Hüseyin b. Bâbeveyh el-Kummî, *Kemâlü'd-dîn ve tamâmü'n-ni'me*, tsh. Hüseyin el-A'lemî (Beyrut: Müessesetü'l-A'lemî li'l-Matbûât, 1412/1991), 283; Tabersî, *İ'lâmü'l-verâ*, 2/169.

⁵⁶¹ Küleynî, *el-Kâfî*, 2/696. bk. Kuleynî, *Usul-u Kâfî*, 1/924.

⁵⁶² Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 6/226. bk. Sadûk, *Kemâlü'd-dîn*, 1/279, 281, 284.

⁵⁶³ Küleynî, *el-Kâfî*, 2/112. bk. Kuleynî, *Usul-u Kâfî*, 1/587.

⁵⁶⁴ Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 3/386; 4/3, 250; 7/156; 11/76.

⁵⁶⁵ Küleynî, *el-Kâfî*, 4/53.

⁵⁶⁶ Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 10/358. Diğer eserlerdeki haberlerden mazbut nüshalara muhâlif olanlara işaret ettiği yerler için bk. 12/236.

⁵⁶⁷ Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 3/114.

⁵⁶⁸ Küleynî, *el-Kâfî*, 1/661. bk. Kuleynî, *Usul-u Kâfî*, 1/447.

⁵⁶⁹ Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 3/148, 149.; 4/192; 5/328; 7/239 (Düşme, tahrif, ihtisar); 8/410; 9/236; 10/147 (Sened ve metin yönünden bazı yerlerin düştüğü); 12/554. Ziyade için bk. 4/99; 9/253, 284; 10/280; 11/107, 255; 12/38. Karşılaştırma için bk. Muhammed b. el-Hasen b. Ferrûh es-Saffâr, *Besâ'iru'd-derecâtü'l-kübrâ fî*

metninde şüpheye düştüklerinin kendisi için açık olduğunu belirtmiştir. Buna bağlı olarak Küleynî ve müstensihler bir rivayetin sonunu başka bir rivayetin başına eklemişlerdir.⁵⁷⁰ Meclisî, bu görüşünü ispatlamak için Saffâr'ın *Besâ'ir*'inden nakilde bulunmuştur.⁵⁷¹ O, *Mir'âtü'l-'ukûl*'de sadece *el-Kâfî* ahbârındaki tashîflerle yetinmemiş, bazen müracaat edilen eserlerdeki tashîfi de zikretmiştir. Yazar, (مَنْ دَانَ اللَّهَ بِغَيْرِ سَمَاعٍ عَنْ صَادِقٍ ، أَلَزَمَهُ اللَّهُ الْبَيْتَةَ إِلَى الْعَنَاءِ) cümlesindeki⁵⁷² muhtemel tashîfi delillendirmek için (مَنْ دَانَ اللَّهَ بِغَيْرِ سَمَاعٍ عَنْ صَادِقٍ أَلَزَمَهُ اللَّهُ التَّيَهُ) ifadesini *Besâ'ir*'den alıntılamiş ve onda da bir tashîf olabileceği ihtimali üzerinde durmuştur.⁵⁷³ Ona göre *Muhammed et-Takî el-Cevâd'ın doğumu bâbının* dördüncü haberindeki⁵⁷⁴ (مَوْضِعُ الْأَخْيَارِ) ve (مَوْضِعُ الْأَجْنَادِ) şeklinde nüshalarda yazılı olan ifadelerin ikisinde de tashîf vardır. Ona göre asıl olan ise İbn Şehrâşûb'un (ö. 588/1192) *el-Menâkıb* nüshasında geçtiği üzere⁵⁷⁵ (الْخَتَنَ) kelimesinin çoğulu (الْأَخْتَانِ)'dir.⁵⁷⁶

3.2.1.7. Farklı Görüşler Arasında Tercihle Bulunması

Meclisî-i Sâni, nakilde bulunduğu eserde geçen görüşlerden birisini tercih etmiştir. O, (لَا يَدْخُلُ الْجَنَّةَ مَنْ فِي قَلْبِهِ مِثْقَالُ ذَرَّةٍ مِنْ كِبَرٍ) rivayetindeki⁵⁷⁷ (ذَرَّةٌ) kelimesi ile alâkalı farklı görüşleri ve kibirle alâkalı rivayetleri İbnü'l-Esîr'in *en-Nihâye fî garîbi'l-hadîs ve'l-eser*'inden nakletmiş⁵⁷⁸ ve sonra da bunları *el-Kâfî* haberine göre değerlendirmiştir. Buna göre küfür ve şirke götüren kibir şeklindeki te'vil söz konusu rivayetten sonraki haber için güzel ve uygundur. Kalbinde ufacık bir iman parçası olanın cennete gireceği rivayetine dayanan ikinci te'vil ise uzaktır. Çünkü burada kastedilen, kibri kötölemek ve ondan sakındırmaktır. Kişiyi günahattan arındırma mânasında bir tebşir değildir. Bundan dolayı bazıları kibirlinin cennete

fezâ'ili âli Muhammed, thk. Muhammed Hüseyin el-Muallim (b.y.: İntişârâtü'l-Mektebeti'l-Haydariyye, 1426/1384 HŞ), 2/237.

⁵⁷⁰ Küleynî, *el-Kâfî*, 1/674. Resûlî, şerhte kapalı olan ifadeyi başka *Mir'âtü'l-'ukûl* nüshalarından nakille açıklığa kavuşturmuştur. Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 3/162 dip. 1.

⁵⁷¹ Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 3/162. Benzer örnekler için bk. 6/9, 228. bk. Saffâr, *Besâ'iru'd-derecât*, 2/110.

⁵⁷² Küleynî, *el-Kâfî*, 2/266.

⁵⁷³ Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 4/221; 5/324. bk. Saffâr, *Besâ'iru'd-derecât*, 1/49.

⁵⁷⁴ Küleynî, *el-Kâfî*, 2/590.

⁵⁷⁵ bk. Muhammed b. Ali b. Şehrâşûb el-Mâzenderânî, *Menâkıbü âli Ebî Tâlib*, nşr. Muhammed Kâzım es-Sekenî (Necef: Matbaatü'l-Haydariyye, 1376/1956), 3/501.

⁵⁷⁶ Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 6/101; 10/317.

⁵⁷⁷ Küleynî, *el-Kâfî*, 3/755.

⁵⁷⁸ İbnü'l-Esîr, *en-Nihâye*, 2/157; 4/142.

girmesinin imkânsız olduğunu veya cezasını çektikten sonra bunun mümkün olacağını söylemişlerdir. Bu görüş haberde anlatılmak istenen anlama daha münasiptir.⁵⁷⁹

3.2.1.8. Şerhte Kullandığı Uslûp

Mir'âtü'l-'ukûl'de şârih tarafından kullanılan dil, sade ve anlaşılırdır. Bu durum, ondan istifadeyi kolaylaştırmıştır.⁵⁸⁰ Eserde yer alan konular, müellif tarafından detaylı olarak incelenmiştir. O, bu şerhinde kendi gayretiyle hadislerin isnadlarının durumunu ortaya koymayı, müşkil lafızların ve zorluk içeren konuların kolaylıkla ve çabucak anlaşılmasını sağlamayı hedeflemiştir.⁵⁸¹

Mir'âtü'l-'ukûl'ün çok ciltli olması ve yazılan metnin kontrolünün günümüzdeki gibi rahatlıkla yapılamaması vb. sebeplerle yazar, tekrara düşmekten kurtulamamıştır. Buna bağlı olarak bazı ifade ve alıntılarının eserin farklı ciltlerinde tekrarlandığı dikkat çekmektedir.⁵⁸² Meselâ Allah'ın âhirette gözle görülüp görülmeyeceği ile ilgili tartışmalar, birkaç bölümde aynen tekrar edilmiştir.⁵⁸³

Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*'de Ehl-i sünnet müellifler tarafından da uygulanan kavluhû tarzı şerh usûlünü benimsemiştir. *el-Kâfî*'deki her haberi şerhetmeyen müellif, bu haberlerin sıhhatini ve mânasını diğer kaynaklar ve mezkûr eserden teyit etmiştir. Yine o, *el-Kâfî* metnindeki hataları düzeltmiş, kelime ve cümleleri açıklarken farklı görüşlere yer vermiş ve bunlar arasından habere en uygun olanını tercih etmiştir. Bunlara ilave olarak onun *el-Kâfî*'nin nüshaları arasındaki farklılıkları şerhinde kullanması, hadis usûlü ve tarihi ile ilgili görüşleri, haberlerin isnadına ve metnine dair değerlendirmeleri, gramatik tahlilleri, istişhâdları ve düşünce yapısına dair hususlar aşağıda tek tek değerlendirilecektir.⁵⁸⁴

3.2.2. Nüsha Farklılıklarını Şerhte Kullanması

Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*'de nüsha farklılıklarına, *el-Kâfî*'nin bâb başlıkları ile metnindeki nüsha farklılıkları olmak üzere iki şekilde yer vermiştir. O, bu metodu şerhinin genelinde uygulamaya çalışmış; fakat *el-Kâfî*'nin hangi nüshasını kullandığını belirtmemiştir.

⁵⁷⁹ Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 10/207, 308; 12/310.

⁵⁸⁰ Tahrânî, *ez-Zerî'a ilâ tesânîfi's-Şî'a*, 20/279.

⁵⁸¹ Hüdâyârî - Pûrekber, *Târîh-i Hadîs-i Şî'a*, 423.

⁵⁸² Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 1/121; 2/378; 3/257; 4/245; 5/281; 8/315; 26/266.

⁵⁸³ Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 1/325-338, 327-344.

⁵⁸⁴ Karşılaştırma için bk. Sakallı, *Aynî ve Hadis Yorum/Şerh Yöntemi*, 72-75.

Müellif, sadece şerh içerisinde Muhammed b. Ahmed es-Safvânî (ö. 352/963'ten sonra),⁵⁸⁵ Muhammed b. İbrâhim en-Nu'mânî (ö. 360/971),⁵⁸⁶ Hârûn b. Mûsâ et-Tel'akberî (ö. 385/995)⁵⁸⁷ ve Şehîd-i Sâni⁵⁸⁸ nüshalarına işaret etmiştir. Bu bilgiden hareketle onun, sadece ismi zikredilen *el-Kâfi* müstensihlerine ait nüshalara müracaat ettiğini söylemek mümkün değildir ve bunun tespiti de zor gözükmektedir. Çünkü İran ve diğer ülkelerdeki kütüphanelerde bulunan *el-Kâfi* nüsha sayısı bin altı yüzden fazladır. Bilindiği kadarıyla VII./XIII. asırdan IX./XV. asrın sonuna kadar on üç, X./XVI. asırda altmış dört, XI./XVII. ve XII./XVIII. asırda bin üç yüz, XIII./XIV. asırda iki yüzden fazla nüsha yazılmıştır. Bugün bize ulaşan nüsha sayısı ise yetmiş üçtür.⁵⁸⁹

3.2.2.1. Kitap veya Bâb Başlıklarındaki Farklılıklar

Şii âlim, daha doğru olduğuna kanaat getirdiği bir bâb veya kitap başlığı için *el-Kâfi* dışındaki bir eseri referans göstererek görüşünü desteklemiştir. O, *el-Kâfi*'nin ilk kitabının adının belirlenmesinde bu metodu uygulamıştır.⁵⁹⁰ Müstensihler tarafından *el-Kâfi* nüshalarında *Kitâbü'l-'akl ve'l-cehl* için *Kitâbü'l-'akl* şeklinde bir isimlendirme yapılmıştır. Yazar ise Tûsî'nin *el-Fihrist*⁵⁹¹ adlı eserinden hareketle uygun olan başlığın *bâbü'l-'akl* ya da *Kitâbü bâbi'l-'akl* olduğunu belirtmiştir.⁵⁹²

Meclisî-i Sâni, başlıklarla ilgili *el-Kâfi* nüshalarındaki ve başka eserlerdeki farklılıklara yer vermiştir. Meselâ nüshaların çoğunda *Kitâbü fazli'l-'ilm*, bazılarında ise *Kitâbü bâbi fazli'l-'ilm* olarak geçmiştir.⁵⁹³ Tûsî, eserinde ilk iki başlığı bir saymış ve *Kitâbü'l-'akl ve fazli'l-'ilm* ibaresini kullanmıştır.⁵⁹⁴ Necâşî (ö. 450/1058) de başlıkları ayrı ayrı ele almış,

⁵⁸⁵ Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 3/198, 212.

⁵⁸⁶ Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 3/199, 292.

⁵⁸⁷ Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 3/199.

⁵⁸⁸ Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 3/109.

⁵⁸⁹ Muhammed Hüseyin ed-Dirâyetî, "el-Medhal", *el-Kâfi*, mlf. Muhammed b. Ya'kûb b. İshâk el-Küleynî, thk. Kısmü İhyâ'i't-Türâs Merkezü Buhûsi Dâri'l-Hadîs (Kum: Dâru'l-Hadîs, 1429/1387 HŞ), 1/113; 135-179. *el-Kâfi* üzerine yapılan çalışmalarda esere ait yüz elliden fazla nüshanın olduğu tespit edilmiştir. bk. Gaffâr, *el-Küleynî ve'l-Kâfi*, 458-463; Şengezer, *el-Küleynî ve el-Kâfi Adlı Eseri*, 43-50.

⁵⁹⁰ Küleynî, *el-Kâfi*, 1/23.

⁵⁹¹ bk. Muhammed b. el-Hasen b. Alî et-Tûsî, *el-Fihrist*, thk. Muhammed Sâdık Âl-i Bahrilulûm (Necef: Matbaatü'l-Haydariyye, 1380/1960), 135.

⁵⁹² Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 1/25.

⁵⁹³ Küleynî, *el-Kâfi*, 1/71.

⁵⁹⁴ Tûsî, *el-Fihrist*, 135.

ikincisine *Kitâbü fazlî'l- 'ilm* demiştir.⁵⁹⁵ Müellif ise bu başlıklar arasından herhangi bir tercihte bulunmamıştır. Yine (بَابُ فِي عُقُوبَاتِ الْمَعَاصِي الْعَاجِلَةِ) olarak isimlendirilen bâb,⁵⁹⁶ bazı nüshalarda da (الْمَنَافِعُ الَّتِي تُظْهَرُ فِي عُقُوبَاتِ الْمَعَاصِي الْعَاجِلَةِ) ifadesiyle başlamıştır.⁵⁹⁷

Allâme Meclisî, *el-Kâfî* nüshalarındaki bâb başlıklarını karşılaştırmış ve fazlalık ifadelerin kimlere ait olduğunu tespit etmeye çalışmıştır. Meselâ (كتاب الإيمان والكفر من كتاب الكافي) cümlesi buna örnek olarak verilebilir. Bu ifadeler bazı nüshalarda yer almamıştır. Doğrusu ise bunların eserin râvilerine ait olduğudur.⁵⁹⁸ O, (بَابُ اخْتِيَالِ الدُّنْيَا بِالْذِّينِ) olarak isimlendirilen bâb başlığında⁵⁹⁹ zikredilen ifti'âl kalıbındaki kelimeyi bu mânayla sözlüklerde görmediğini ve bazı nüshalarda “yâ” ile (اختيال) geçtiğini ifade etmiştir. Müellife göre bu, kelimedede yapılan bir tashîftir.⁶⁰⁰ Şârih, nüsha farklılıklarından hareketle ortaya çıkan kelimelerin bâb başlığına uygun olanını söylemiştir. O, nüshalarda (وَلَكِنَّهُ خَيْرٌ), (خَيْرٍ), (حَيْنٍ) şeklinde geçen ifadenin⁶⁰¹ (خ) harfî ile okunmasının (بَابُ) başlığı ile uyum içerisinde olduğuna değinmiştir.⁶⁰²

3.2.2.2. Metindeki Farklılıklar

Muhammed Bakır el-Meclisî, harf ve kelimelerin *el-Kâfî* nüshalarındaki farklı yazımından kaynaklanan anlam değişiklikleri üzerinde durmuştur.⁶⁰³ Konuyla alâkalı misallerin bazıları şöyledir: (طَاهِرَةٌ الْمَاءِ) ifadesi bazı nüshalarda (ظَاهِرَةٌ الْمَاءِ) olarak yazılmıştır.⁶⁰⁴ Meclisî'ye göre birincisiyle “saflık ve incelik” kastedilirken ikincisinde “yeryüzünde akan su” mânası vardır.⁶⁰⁵ İfadesi⁶⁰⁶ Berkî'nin *el-Mehâsin* nüshasında (حَتَّى عَقَلَ مِنْهُ)dür.⁶⁰⁷ Şârihe göre buradaki (مِنْ) ibtidâiyye veya uzak bir ihtimalle teb'îziyye olabilir. O, (مِنْ)

⁵⁹⁵ Meclisî, *Mir'âtü'l- 'ukûl*, 1/98. bk. Ahmed b. Alî b. Ahmed en-Necâşî, *Ricâlü'n-Necâşî* (Beyrut: Şeriketü'l-A'lemî li'l-Matbû'ât, 1431/2010), 361.

⁵⁹⁶ Küleynî, *el-Kâfî*, 4/118.

⁵⁹⁷ Meclisî, *Mir'âtü'l- 'ukûl*, 11/70; 12/202, 207.

⁵⁹⁸ Meclisî, *Mir'âtü'l- 'ukûl*, 7/1; 11/231.

⁵⁹⁹ Küleynî, *el-Kâfî*, 3/730.

⁶⁰⁰ Meclisî, *Mir'âtü'l- 'ukûl*, 10/126. Benzer ifadeler için bk. 12/245.

⁶⁰¹ Küleynî, *el-Kâfî*, 1/645.

⁶⁰² Meclisî, *Mir'âtü'l- 'ukûl*, 3/123-124.

⁶⁰³ Nâinî vd., “Berresî Reveş-i Fıkhi'l-Hadîsî Allâme Meclisî der Şerhi'l-Kâfî (Kitâbî'l-Hucce)”, 102.

⁶⁰⁴ Küleynî, *el-Kâfî*, 1/28.

⁶⁰⁵ Meclisî, *Mir'âtü'l- 'ukûl*, 1/34, 35. bk. Ferrâ', *Ma'âni'l-Kur'ân*, 2/237.

⁶⁰⁶ Küleynî, *el-Kâfî*, 1/30.

⁶⁰⁷ Berkî, *el-Mehâsin*, 193.

harfinin teb'îziyye mânasıyla ifadeye etkisinden bahsetmiştir.⁶⁰⁸ (وَالْتَوَكُّلُ وَضِدَّهُ الْجَرْصُ) Cümlesindeki⁶⁰⁹ (جَرْصُ) ibaresi bazı nüshalarda (جَرْضُ) şeklindedir. Müellif, (جَرْضُ) kelimesinin “endişe, hüzn” mânasına işaret etmiş ve işin tersine döneceğini belirtmiştir.⁶¹⁰ Onun istifade ettiği metinde (وَالْحَيَاءُ وَضِدَّهُ الْجَلْعُ) ibaresindeki⁶¹¹ (الْجَلْعُ) kelimesi, “hayânın azlığı” anlamına gelirken bir diğer nüshada (خَلْعُ) ifadesi kullanılmıştır ki bu, “hayâ elbisesini çıkarmak” mânasında yaygın bir mecazdır.⁶¹² O, (ذَنْبًا) olarak haberde yer alan kelimenin “nûn” a bedel “hemze”yle (ذَنْبًا) okunabileceğini ifade etmiştir.⁶¹³ Buna göre anlam, “insanları ve mallarını yiyen ve onları helâk eden” olacaktır. Bu ise mazbut nüshalara muhâlifdir.⁶¹⁴

Mir'âtü'l-'ukûl sahibinin nüshalar arasındaki farklılıkları belirtirken takip ettiği bir diğer metot, haberin mânası yönünden en uygun kelimenin yer aldığı nüshayı esas almasıdır. Meselâ o, (لَذِي (لَدَى الْحَقِّ) cümlesindeki⁶¹⁵ (وَأَنَّ الْكَئْسَ لَدَى الْحَقِّ يَسِيرُ) ibaresinin nüshalar içerisinde (لَذِي (لَدَى الْحَقِّ) şeklinde farklı okunduğunu ve bunun da anlam bütünlüğü bakımından haber metnine daha münasip olduğunu söylemiştir.⁶¹⁶ Örneğin (فَأَنْفُوا مِنْ قُرَيْشٍ) ifadesi çoğu nüshada bu şekilde geçmiştir.⁶¹⁷ (أَنْفَ) Fiili if'âl kalıbında olup (الْإِنْفَاءُ) “yokluk” mânasıyla (نَفِي) den türetilmiştir. (نَفِي) Fiili, lâzım ve müteaddîdir; fakat if'âl bâbı ise sözlükte bu anlamda kullanılmamıştır.⁶¹⁸ Fiil, mef'ûl binasıyla (أَنْفَ) kelimesinden de gelebilir. O, fiille ilgili söylenenleri kaynaksız aktardıktan sonra bunun da doğru olmadığını dile getirmiştir. Ona göre (أَنْفَ) kelimesi meçhul kalıpla bu anlama gelmediğinde fesat, Kureyş kabilesinin geneline ait olacaktır. Bunun yanında (أَنْفَ مِنْهُ) ifadesi (فَرَحَ) gibi okunabilir, (أَنْفًا وَأَنْفَةً) şeklinde de mastar kalıpları vardır ve “gururlu olmak” mânasındadır. Nüshaların çoğunda da “onları kovunuz, atınız” anlamında (فَأَلْقُوا) ifadesi yer almıştır. *el-Hisâl*'de ise (فَنَفُوا) lafzı geçmiştir⁶¹⁹ ve en

⁶⁰⁸ Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 1/37-38. bk. 7/237; 9/12. Ayrıca min harf-i cerri ile ilgili diğer mânalar için bk. 2/72, 268; 3/35.

⁶⁰⁹ Küleynî, *el-Kâfî*, 1/44.

⁶¹⁰ Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 1/68-69.

⁶¹¹ Küleynî, *el-Kâfî*, 1/49.

⁶¹² Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 1/73. Nüsha farklılıkları için bk. 1/33, 108, 120, 132, 146, 161, 335; 2/33, 376; 3/123; 4/221, 319; 6/130, 213, 269; 7/219; 8/130, 143, 377; 9/121, 210; 11/15, 84, 148, 253, 375; 12/8, 209, 244, 488, 497, 578; 14/62; 16/123; 18/290; 21/215; 25/67.

⁶¹³ Küleynî, *el-Kâfî*, 3/729.

⁶¹⁴ Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 10/327; 12/302, 318, 388.

⁶¹⁵ Küleynî, *el-Kâfî*, 1/34.

⁶¹⁶ Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 1/55. Diğer örnekler için bk. 1/132, 206; 2/273; 3/101 312; 4/137, 222; 5/151; 6/233; 8/64, 123, 128, 143, 327; 9/12, 68, 124, 210, 286; 10/23, 40, 77, 317; 11/49, 76, 86, 177, 303, 362, 395; 12/14, 56, 120, 177, 220, 246, 280, 293, 321, 324, 350, 416, 578, 579.

⁶¹⁷ Küleynî, *el-Kâfî*, 3/305.

⁶¹⁸ bk. İbn Manzûr Cemâlüddîn Muhammed b. Mükerrrem, *Lisânü'l-'Arab* (Beyrut: Daru Sâdir, 1414/1993), 15/337.

⁶¹⁹ Sadûk, *el-Hisâl*, 36.

harfî ile nakledilmiştir. (أُولُوا بِقِيَّةٍ يُنْهَوْنَ عَنِ الْفَسَادِ فِي الْأَرْضِ) âyetinde⁶³⁵ buyrulduğu gibi “insanları koruma ve onlara acıma” mânasındadır.⁶³⁶ *Mûsâ el-Kâzım’ın doğumu bâbının* beşinci haberinde geçen (المُسْتَدْلُونَ) “insanların hakir duruma düşürdüğü kişiler” ifadesi bazı nüshalarda kesreli “dâl” ile (المُسْتَدْلُونَ) nakledilmiştir.⁶³⁷ Buna bağlı olarak cümlelerin mânası da “imâmetiniz ve diğer dinî konular hakkında deliller ortaya koyanlar” olmuştur. Bazı nüshalarda da (يَسْتَبْدِلُ قَوْمًا غَيْرَكُمْ ثُمَّ لَا يَكُونُوا أَمْثَالَكُمْ) âyetine⁶³⁸ işareten “bâ” ve fethalı “dâl” harfleriyle (الْمُسْتَبْدِلُونَ) geçmiştir.⁶³⁹ Ayrıca o, nüsha farklılıklarını kırâatler üzerinden örneklendirmeye çalışmıştır. İbaresindeki⁶⁴⁰ (مَشْغُوفٌ) kelimesi “ayn” ve “gayn” harfleriyle nüshalarda aktarılmıştır. Allâme Meclisî, (قَدْ شَغَفَهَا حُبًّا) âyetinin⁶⁴¹ her iki şekilde de okunduğunu söyleyerek harf değişikliğinden hareketle oluşacak anlamlara yer vermiştir. Buna göre (مَشْغُوفٌ) “bid‘at sözün sevgisi dış kalp zararına girdi”, (مَشْغُوفٌ) “aşırı sevgi ve sevginin kalbi yakması” anlamlarına gelmiştir.⁶⁴²

Meclisî-i Sâni, bazen (مِنْ قَوْلِهِمْ) ifadesinden sonra nüshalarda farklı okunan kelimelerin mânalarını nakletmiştir. Onun bu uygulaması, şerhi okuyanın aklına müellif acaba hangi sözlükten istifade etti sorusunu getirmektedir. Bazı ifadeler, Cevherî’nin *es-Sihâh*’ından nakledilmiş izlenimi uyandırmaktadır.⁶⁴³ Zira o, (مِنْ قَوْلِهِمْ) ibaresini kullanmadan da *es-Sihâh*’tan alıntı yapmıştır.⁶⁴⁴ Müellif, nüshalarda farklı yazılan kelimeleri sözlükler dışında meşâyih’ten duyduklarıyla da açıklamaya çalışmıştır. (ثُمَّ بَعَثَ رَاجِلَتَهُ ، وَقَالَ : خَلْ) Cümlesindeki⁶⁴⁵ (خَلْ) yerine bazı nüshalarda (خَلْ) ifadesi yer almıştır. Bununla soru soranın bineğin üzengi kayışını tuttuğu, ona “bineğin yolundan çekil” demek istendiği anlatılmıştır. O, bu mânanın meşâyih’ten işitildiğini ifade etmiştir.⁶⁴⁶

Şârih, nüshalar arasındaki farklılıkları sarf ve gramer kaideleri üzerinden ele almış ve uygun olan ibareyi belirtmiştir. Meselâ (فَالظَّنُّ عَجْزٌ لِّمَا لَا تَسْتَيْقِنُ) cümlesindeki⁶⁴⁷ (لِّمَا لَا تَسْتَيْقِنُ)

⁶³⁵ el-Hûd 11/116.

⁶³⁶ Meclisî, *Mir’âtü’l-‘ukûl*, 3/149.

⁶³⁷ Küleynî, *el-Kâfî*, 2/560.

⁶³⁸ et-Tevbe 9/39.

⁶³⁹ Meclisî, *Mir’âtü’l-‘ukûl*, 6/65.

⁶⁴⁰ Küleynî, *el-Kâfî*, 1/138.

⁶⁴¹ Yûsuf, 12/30.

⁶⁴² Meclisî, *Mir’âtü’l-‘ukûl*, 1/187.

⁶⁴³ Meclisî, *Mir’âtü’l-‘ukûl*, 1/188. bk. 1/88; 4/339; 6/213; 8/134, 230.

⁶⁴⁴ Meclisî, *Mir’âtü’l-‘ukûl*, 6/260. bk. İsmâil b. Hammâd el-Cevherî, *es-Sihâh tâcü’l-luga ve sıhâhu’l-Arabiyye*, thk. Ahmed Abdülgafûr Attâr (Beyrut: Dâru’l-‘İlm li’l-Melâyîn, 1399/1979), 6/2242.

⁶⁴⁵ Küleynî, *el-Kâfî*, 3/395.

⁶⁴⁶ Meclisî, *Mir’âtü’l-‘ukûl*, 8/376.

⁶⁴⁷ Küleynî, *el-Kâfî*, 1/182.

ifadesi bazı nüshalarda muhatab ve gayb, bazılarında (لَمْ لَا يَسْتَيْقِنُ), Şeyh Sadûk'un *et-Tevhîd*'inde ise (مَا لَمْ تَسْتَيْقِنُ) şeklinde muhatab sîgasıyla geçmiştir.⁶⁴⁸ O, (فَالظَّنُّ عَجْزٌ لِّمَا لَا تَسْتَيْقِنُ) cümlesinde aczin ism-i mevsûle nispet edilerek mecaz yapıldığını, (لِّمَا لَا يَسْتَيْقِنُ) ibaresinde isnad ve makama işaret eden delille, mâlum ve meçhul olarak zamirin zanna döndürüldüğünü dile getirmiştir. Müellif, (لَمْ لَا يَسْتَيْقِنُ) ifadesinin şerhini ise iktibas etmiştir. Buna göre bir şeyi kesin olarak bilen kişi “Zannediyorum ki maslahat için bu şekilde gereklidir” diyebilir. Bu, o şeyin bilgisine sahip olmama anlamında değildir. Mezkûr seçenekler içerisinde ona göre metne en uygun olanı, fiilin meçhul okunmasıdır. Üçüncü şıkta ise tekellûf vardır.⁶⁴⁹

Muhammed Bâkır el-Meclisî, diğer nüshalarda farklı olan kelimenin mâlum-meçhul, ref'-nasb⁶⁵⁰ olarak okunma ihtimallerine ve bunlara göre şekillenecek mânanın nasıl olacağına değinmiştir. Örneğin (لَا يَرْتَفَعُ بِذَلِكَ مِنْهُ) ibaresi⁶⁵¹ bazı nüshalarda (لَا يَنْتَفِعُ) şeklinde aktarılmıştır. (لَا يَنْتَفِعُ) ifadesi mâlum sîgası ile okunursa “Bu adam akıl kıtlığı sebebiyle amelinden faydalanamaz”, meçhul olarak telaffuz edilirse “Bu adamda akıl kıt olduğundan ondan faydalanılmaz” anlamları ortaya çıkmıştır. Bunun yanında o, (مِنْ) harf-i cerrinin mânaya etkisinden de bahsetmiştir. (مِنْ) Harfi ta'lîlîyye anlamında ise zamir ya “akıl kıtlığına” ya da (بِذَلِكَ السَّبَبُ مِنْ هَذَا الرَّجُلِ) “bu adamdan dolayı bu sebep” ibaresine râcîdir. (مِنْ) Harf-i cerri sıra mânasında ele alınırsa zamir ya “adam” ya da (بِذَلِكَ الْعَمَلُ مِنْ هَذَا الرَّجُلِ) “bu adamdan bu davranış” ifadesine dönmüştür. İhtimallerin bazıları (انْتِفَاع) kelimesinin (مِنْ) harf-i cerriyle müteaddî olmasına bağlıdır. Bu, nâdir bir durumdur.⁶⁵² *Kitâbü'l-'akl ve'l-cehl*'in yirmi dokuzuncu rivayetindeki⁶⁵³ (أَنْ تُهَانَ) kelimesi nüshaların bazısında meçhul okunmuştur. O, nüshaların çoğunluğundan hareketle kelimenin mâlum okunabileceğini ifade etmiştir.⁶⁵⁴

Nüsha farklılıklarını verirken kelimenin bâbını, fâilini ve mef'ûlünü aktarmaya çalışan Şîa'nın önde gelen şârihi, ortaya çıkan farklı mânaları bunlardan sonra nakletmiştir. Meselâ o, (إِنَّهُ يُسْجَى نَفْسِي فِي سُرْعَةِ الْمَوْتِ وَالْقَتْلِ فِينَا قَوْلُ اللَّهِ عَزَّوَجَلَّ) cümlesinin⁶⁵⁵ şerhinde (يُسْجَى) fiilinin bazı nüshalarda tef'îl bâbından, bazı nüshalarda da mücerred bâblardan gelecek şekilde rivayet

⁶⁴⁸ Sadûk, *et-Tevhîd*, 294.

⁶⁴⁹ Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 1/238; 3/109; 5/128; 6/160; 12/169. Zorlama yorum yapıldığını ve buna gerek olmadığını belirttiği yerler için bk. 3/100; 4/43; 8/56, 229 (Yaşanılanın kelimeye yansıması, odun); 9/23, 119; 10/379; 11/84; 12/167, 280, 292, 301. Tekellüfe ihtiyaç varken âlimlerin bunlara değinmediğini belirttiği yerler için bk. 9/150; 11/269.

⁶⁵⁰ Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 6/163; 12/215.

⁶⁵¹ Küleynî, *el-Kâfi*, 1/54.

⁶⁵² Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 1/78. bk. 1/145, 148, 184; 4/326; 7/297.

⁶⁵³ Küleynî, *el-Kâfi*, 1/62.

⁶⁵⁴ Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 1/90.

⁶⁵⁵ Küleynî, *el-Kâfi*, 1/93.

edildiğini dile getirmiştir. Ona göre tef'îl bâbından geldiği varsayılırsa (يُسَخِّي) 'nin fâili (قَوْلُ) (قَوْلُ) mef'ûlü de (نَفْسِي) 'dir. (فِينَا) İbâresi (سُرْعَةَ الْمَوْتِ وَالْقَتْلِ) ifadesine mütealliktir. Onun (قَوْلُ) kelimesine taalluku da mümkündür. Tef'îl bâbına binaen kastedilen, tehdit ve korkutmadır. Buna göre cümlenin mânası şöyledir: “Ümmet, yaptıkları işlerin kötülüğü neticesinde bizim aralarından ayrılmamıza ve kendilerine azabın gelmesine müstahak oldular”. Kelimenin mücerred bâblardan geldiği düşünülürse fâili (نَفْسِي), (فِينَا) ise (قَوْلُ) ifadesinin haberidir. Bu doğrultuda ibarenin anlamı, “Biz ölümden ve öldürülmekten korkmuyoruz; fakat Allah’tan ölümü de istemiyoruz. Çünkü bu durum insanların azaba uğramasına ve rahmetin onlardan çekilmesine sebeptir” şeklinde olacaktır. Sözüün takdiri ise: “Biz de Allah’ın sözüne uymak zorundayız” ibaresidir. Böylelikle teshiyyenin sebebi açıklanmıştır.⁶⁵⁶ (وَإِنْ تُمَجَّلْ لَهُ فَأَعْنَهُ) İfadesi⁶⁵⁷ “Bir insan başkasına tuzak kurduğunda, onun zarar görmesi için hile yaptığında mağdur olan kişiye yardım et ve tuzağı, hileyi ondan uzaklaştır” veya “Bir adam başkasına karşı hile yapmaya başladığında onu, o adamla yalnız bırakma, ona yardım et” anlamlarına gelmiştir. Bazıları kelimeyi birinci mânayı göz önünde bulundurarak mücerred meçhul kalıp üzerine “yâ” harfiyle (يُمَجَّلْ) okumuşlardır ki sözlüğe en uygun olan anlam budur.⁶⁵⁸ Fakat nüshalar mezkûr anlamı desteklememiştir.⁶⁵⁹ Bu sözleriyle o, *el-Kâfi* nüshalarında kelimenin sadece tef'îl kalıbında geçtiğini ve bu hususta nüshalar arasında bir birlikteliğin olduğunu anlatmaya çalışmıştır.

Şerhinde ifadelerin daha net anlaşılması için takdir edilen ifadeyi bulma çabasında olan⁶⁶⁰ yazar, kelime ve harekenin değişimiyle ortaya çıkan mânanın anlaşılması noktasında takdiri mümkün olan ifadelere yer vermiş ya da bunlara gerek olmadığını belirtmiştir. O, yapılan takdirlerde herhangi bir tekellüfün söz konusu olmadığını ifade etmiştir. Ona göre belki takdir edilen harf mâna yönünden daha uygun olabilir. Meselâ (إِنَّ اللَّهَ خَصَّ عِبَادَهُ بِآيَاتَيْنِ مِنْ) (حَصَّ) fiili, bazı nüshalarda (حَصَّ) rivayetindeki⁶⁶¹ (كِتَابِهِ : أَنْ لَا يَقُولُوا حَتَّى يَعْلَمُوا ، وَلَا يَزِدُّوا مَا لَمْ يَعْلَمُوا) şeklinde yazılmıştır. O, fiilin teşvik etme anlamına geldiğini ve (أَنْ لَا يَقُولُوا) ibaresinin öncesine (على) harf-i cerrinin takdir edileceğini dile getirmiştir. Buna bağlı olarak cümlenin anlamı: “Allah, kitabındaki iki âyetle kullarını bilmediklerini söylememeye ve bilgi sahibi oldukları

⁶⁵⁶ Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 1/126-127. Fâil ve mef'ûl örnekleri için bk. 3/297; 4/292; 5/110; 7/362; 8/130; 10/140.

⁶⁵⁷ Küleynî, *el-Kâfi*, 3/437.

⁶⁵⁸ bk. İbn Manzûr, *Lisânü'l-'Arab*, 11/618.

⁶⁵⁹ Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 9/35.

⁶⁶⁰ bk. Nâîni - Ebû Hamîş, “Menhecü'l-allâme Meclisî fi Mir'âti'l-'ukûl (fi Kitâbi'l-'akl ve'l-cehl)”, 23.

⁶⁶¹ Küleynî, *el-Kâfi*, 1/105.

konularda da kendilerine soru soranları geri çevirmemeye teşvik etti” olacaktır.⁶⁶² Allâme Meclisî, (أَنْ لَا يَقُولُوا) ibaresinin Allah’ın teşvikini tefsir ettiğine, (لَا)’nın da bir yerde nehy ve nefy için kullanıldığına değinmiştir.⁶⁶³ (وَالْجَنَّةُ سُبْقَتُهُ) İfadesi⁶⁶⁴ *Nehcü’l-belâga*’nın çoğu nüshasında “sîn” harfinin fethasıylaadır.⁶⁶⁵ Yani “onun ödülünün karşılığı” mânasına gelmiş ve muzâf hazf olunmuştur. Ona göre açık olan husus, “sîn”in damme ile okunması ve herhangi bir takdire ihtiyacın olmadığıdır.⁶⁶⁶

Mir’âtü’l-‘ukûl şârihi, nüsha farklılıklarında Âmme rivayetlerine muvafık olanlara işaret etmiştir. Meselâ (وَالسَّادُّ الطَّرِيقَ الْمَعْرَبَةَ) ifadesi⁶⁶⁷ nüshaların çoğunda (الْمَقْرَبَةَ) şeklinde kelime “kâf” harfiyle aktarılmıştır. Onun şeddeli “râ”nın kesresiyle okunması da mümkündür. Yani orada, ondan daha uzak başka bir yol olmakla birlikte matluba ulaştırıcı, eğer farklı bir yol yoksa en evlâ olanı mânasındadır. Bu nüsha Âmme rivayetlerine de uygundur; fakat Ehl-i sünnet onu başka bir anlam üzere tefsir etmiştir. Buna örnek ise *en-Nihâye*’deki (مَنْ غَيَّرَ الْمَطْرَبَةَ) cümlesidir. Kelime burada “büyük yola ulaştıran küçük yol” anlamındadır.⁶⁶⁸

Müellif, *el-Kâfî* metninde olup bazı nüshalarda olmayan haber ve ibareleri beyan etmiş, yerine göre onları şerhetmiştir. *İmamlar ilmin vârisleridir, birbirlerine ilmi miras bırakırlar bâbının* üçüncü haberi, bazı nüshalarda yoktur.⁶⁶⁹ Doğru olan da budur; çünkü haber bâbın sonunda aynen gelecektir.⁶⁷⁰ Ayrıca o, *el-Kâfî*’nin çoğu nüshasında yer almayan bir habere şerhinde yer vermiş ve bunun gerekçesini de şöyle dile getirmiştir: “Bu hadis nüshaların çoğunda yoktur. Fakat o, Şeyh Sadûk’un *et-Tevhîd*’inde vardır.”⁶⁷¹ Şeyh Sadûk onu Küleynî’den nakletmiştir. Bu durum, hadisin onun nüshasında yer aldığına delâlet etmektedir. Böylece onu mücmel olarak şerhettik.”⁶⁷²

XI./XVII. yüzyılın önde gelen Şîi âlimlerinden olan Meclisî, bazen *el-Kâfî* nüshalarında yazılı olan kelimeyi şerhine konu edinmiştir. O, *el-Kâfî*’de yer alan bir diğer rivayeti göz

⁶⁶² bk. Kuleynî, *Usul-u Kâfî*, 1/45.

⁶⁶³ Meclisî, *Mir’âtü’l-‘ukûl*, 1/139; 2/33; 3/208, 313; 5/186; 6/32; 8/86; 10/82, 288.

⁶⁶⁴ Küleynî, *el-Kâfî*, 3/129.

⁶⁶⁵ Şerîf er-Radî, *Nehcü’l-belâga*, 153.

⁶⁶⁶ Meclisî, *Mir’âtü’l-‘ukûl*, 7/310.

⁶⁶⁷ Küleynî, *el-Kâfî*, 3/715.

⁶⁶⁸ Meclisî, *Mir’âtü’l-‘ukûl*, 10/84. bk. İbnü’l-Esîr, *en-Nihâye*, 3/118; 4/34.

⁶⁶⁹ Küleynî, *el-Kâfî*, 1/552.

⁶⁷⁰ Küleynî, *el-Kâfî*, 1/554; Meclisî, *Mir’âtü’l-‘ukûl*, 3/12; 8/345; 9/115; 10/280; 12/277; 16/228; 19/313. Muhakkikler, bu gibi yerlere işaret ederler. Resûlî’nin tahkiki için bk. Meclisî, *Mir’âtü’l-‘ukûl*, 4/1 dip. 1. Hadar’ın tahkiki için bk. Meclisî, *Mir’âtü’l-‘ukûl*, 3/250 dip. 3; 10/244 dip. 3.

⁶⁷¹ Sadûk, *et-Tevhîd*, 296.

⁶⁷² Meclisî, *Mir’âtü’l-‘ukûl*, 1/249; Kuleynî, *Usul-u Kâfî*, 1/25 dip. 1.

önünde bulundurarak nüshalar arasında farklı şekillerde yazılmış olan ifadenin nasıl telaffuz edileceği hususunda görüşünü belirtmiştir. Meselâ *el-Kâfi* rivayetinde fiil (فَأْتَيْتَ لَهُ الشَّهَادَةَ) şeklinde yer almasına⁶⁷³ rağmen o, şerhine (فَأَبَيْتَ لَهُ الشَّهَادَةَ) ifadesi ile başlamıştır.⁶⁷⁴ Ona göre fiil, mâzi ve muzârî mâlum olarak okunabileceği gibi emir sîgasıyla da okunabilir. Nüshalarda (فَأَبَيْتَ لَهُ) ve (فَأْتَيْتَ لَهُ) gibi farklı fiil kalıplarıyla değişik mânalara gelecek şekilde yazımlar vardır. Mezkûr üç farklı okuyuş da muhtemeldir. Bazı nüshalarda da (فَإِذَا بَيَّتَ لَهُ الشَّهَادَةَ) şeklinde aynı fiilin mâzi kalıbı kullanılmıştır. *Bâbü'l-müstevde 'i ve 'l-mü'âr*' da ise ifade (فَأَنْتَ لَهُ الشَّهَادَةُ) şeklinde geçmiştir.⁶⁷⁵ Bu, daha doğrudur.⁶⁷⁶ Ayrıca o, rivayette kullanılan fiilde düşen harfler varsa bunları dile getirmiştir. Meselâ (فَقَعَمَدُ ذَلِكَ) ifadesindeki⁶⁷⁷ (تَعَمَدُ) fiili bazı nüshalarda (تَتَعَمَدُ) şeklinde çift “tâ”li gelirken bazılarında da tahfif için birisi hafzedilmiştir.⁶⁷⁸

Müellif, bir kelimenin *el-Kâfi* nüshalarındaki farklı yazımına dair bilgiler verirken, diğer eserlerde aynı rivayetin nasıl aktarıldığına da değinmiştir. Meselâ (عَانِ بِأَعْبَاشِ الْفِتْنَةِ) ifadesi⁶⁷⁹ nüshalarda (عَانِ) ve (غَانِ) olmak üzere iki farklı şekilde yazılmıştır. Kelime *Nehcü'l-belâga*,⁶⁸⁰ *el-İrşâd*⁶⁸¹ ve diğer eserlerde (غَارِ) olarak nakledilmiştir.⁶⁸² (فَقَدْ بَرَى مِنْ اللَّهِ تَعَالَى وَ مِنْ) Şeklinde *'Uyûnü aḥbâri'r-Rızâ*'da⁶⁸³ geçen haberdeki (بَرِيَّانَ) ifadesi, kitabın nüshalarında “bâ” ve “râ”nın fethası ve medle (برَاء) olarak aktarılmıştır.⁶⁸⁴ Yerine göre Meclisî, *el-Kâfi* rivayeti ile diğer eserlerde geçen rivayetler arasındaki ihtilâfa işaret etmiştir. *el-Kâfi* nüshalarının çoğunda (فَالظَّاهِرُ هُوَ اللَّهُ تَبَارَكَ وَتَعَالَى ، وَسَخَّرَ لِكُلِّ اسْمٍ)،⁶⁸⁵ bazısında (وَتَبَارَكَ)، *et-Tevhîd* nüshalarında ise (فَالظَّاهِرُ هُوَ اللَّهُ تَبَارَكَ وَتَعَالَى ، وَسَخَّرَ سُبْحَانَهُ لِكُلِّ اسْمٍ) şeklinde yer almıştır.⁶⁸⁶ Müellife göre *el-Kâfi*'deki ibarelerden hareketle mânanın şöyle olması muhtemeldir: Bu isimlerle zâhir olan Allah'tır. Bu isimler ancak yaratılan üzerinde

⁶⁷³ Küleynî, *el-Kâfi*, 1/110.

⁶⁷⁴ Hadar'ın dikkatleri çektiği yer için bk. Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 10/278 dip. 1.

⁶⁷⁵ Küleynî, *el-Kâfi*, 4/205.

⁶⁷⁶ Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 1/144; 2/426.

⁶⁷⁷ Küleynî, *el-Kâfi*, 1/127.

⁶⁷⁸ Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 1/175; 4/336; 8/263.

⁶⁷⁹ Küleynî, *el-Kâfi*, 1/138.

⁶⁸⁰ Kaynakta (عَد) şeklinde geçmiştir. Şerîf er-Radî, *Nehcü'l-belâga*, 59.

⁶⁸¹ Müfîd, *el-İrşâd*, 1/232.

⁶⁸² Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 1/188, 189, 190, 192, 336; 2/57; 3/300; 4/276; 9/232; 12/70; 15/286; 18/324; 24/119.

⁶⁸³ Sadûk, *'Uyûnü aḥbâri'r-Rızâ*, 1/43.

⁶⁸⁴ Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 3/362. Eserler arasındaki farklılıklar için bk. 12/376.

⁶⁸⁵ Küleynî, *el-Kâfi*, 1/275.

⁶⁸⁶ Sadûk, *et-Tevhîd*, 191.

görünmesi için Allah tarafından var edilmiştir. Buna göre mazhar isim, onunla zâhir olan da Allah'tır.⁶⁸⁷

Meclisî-i Sâni, *el-Kâfi* nüshalarındaki ifade bazı Şîi kaynaklarla farklılık gösterdiğinde başka eserlerde benzer ifadelerin bulunduğunu söylemiştir. Meselâ (أَعُوذُ بِمَا عَادَتْ بِهِ مَلَائِكَةُ اللَّهِ) cümlesi⁶⁸⁸ *Men lâ yahduruhü'l-fakîh*'te (أَعُوذُ بِاللَّهِ بِمَا عَادَتْ مِنْهُ مَلَائِكَةُ اللَّهِ) şeklindedir.⁶⁸⁹ *el-Kâfi* nüshalarındaki cümlelerin *el-Mehâsin*'dekine uygunluğu daha açıktır.⁶⁹⁰ *el-Kâfi* metninde (حَتَّى) şeklinde yer alan ibare⁶⁹¹ bazı nüshalarda (حَتَّى تَسْأَلَ سَمِيحَتَهُ) olarak geçmiştir. O, (سَمِيحَةً) kelimesinin mastarını (فَعِيلَةً) vezninde kaynaklarda görmediğini⁶⁹² ancak ism-i tasgîr sığasıyla okunabileceğini ifade etmiştir. İfadesi (السَّمْح) veya (السَّمَاحَةُ) kelimelerinin ism-i tasgîri olabilir. Ona göre birinci nüshada yapılanın bir tashîf olduğu açık olmakla birlikte o, bazı Şîi kaynaklarda yer alan ibarelere uygundur.⁶⁹³

Allâme Meclisî, *el-Kâfi*'deki haberi eserlerinde farklı kelimelerle rivayet eden müelliflerin niçin böyle yaptığını anlamaya çalışmıştır. Meselâ (قَالَ : نَعَمْ ، ذَا تَأْوِيلٍ) cümlesindeki⁶⁹⁴ (نَعَمْ) ifadesi bazı nüshalarda yoktur. İfadenin doğrusu da budur. *Te'vilü'l-âyeti'z-zâhira* adlı eserin müellifi Şerefüddîn el-Esterâbâdî *el-Kâfi*'den nakille aynı ibareyi (قال : لا تأويل) olarak aktarmıştır.⁶⁹⁵ Yazar, onun nüshasında bu şekilde geçtiğini bilmediğini ya da onun mânayı düzeltmek için böyle bir tasarrufta bulunduğunu belirtmiştir. *el-Kâfi* nüshalarının çoğunda (نَعَمْ) kelimesinin bulunması ise imama sorulan sorunun inkâr ve bir şeyi imkânsız kabul etme yönüne bağlıdır. Bundan dolayı imam örfte yaygın olduğu üzere (بلى) yerine (نَعَمْ) ifadesini kullanmıştır. Bir diğer ihtimal de (نَعَمْ) ifadesinin yalnızca soruya cevap olmasıdır.⁶⁹⁶ (هَذِهِ صَحِيفَةٌ مُخَاصِمٌ يَسْأَلُ) Cümlesi⁶⁹⁷ bazı nüshalarda (سَلْ) yani “sahife hakkında sordu” şeklindedir. Bu nüshaya göre Muhâsım'ın bir adam ismi olması muhtemeldir. Bazı nüshalarda (سَلْ) emir fiili olarak geçmiştir. O zaman cümlelerin anlamı “Benimle ağız dalaşı yapma, aksine inat etmeksizin sor” olacaktır. Söz konusu mâna, fiili emir olarak okuyanlara

⁶⁸⁷ Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 2/26, 43; 15/211.

⁶⁸⁸ Küleynî, *el-Kâfi*, 4/464.

⁶⁸⁹ Kaynak eserde (مما) ifadesi geçmiştir. bk. Sadûk, *Men lâ yahduruhü'l-fakîh*, 2/183.

⁶⁹⁰ Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 12/324. bk. Berkî, *el-Mehâsin*, 350.

⁶⁹¹ Küleynî, *el-Kâfi*, 3/437.

⁶⁹² bk. İbn Manzûr, *Lisânü'l-'Arab*, 2/489.

⁶⁹³ Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 9/34.

⁶⁹⁴ Küleynî, *el-Kâfi*, 2/419.

⁶⁹⁵ Şerefüddîn el-Esterâbâdî, *Te'vilü'l-âyeti'z-zâhira*, 2/737.

⁶⁹⁶ Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 5/151.

⁶⁹⁷ Küleynî, *el-Kâfi*, 3/65.

göre daha açıktır. Müellif ise bu nüshayı görmediğinden ve yukarıda nakledilen fikrin kapalı taraflarının olduğundan söz etmiştir.⁶⁹⁸

Şârih, bunların yanında teyit için aktardığı rivayetin senedindeki nisbelerin o esere ait nüshalarda nasıl okunduğunu da açıklamıştır. (عيسى التَّهْرِيرِي) bazı *el-Kâfi* nüshalarında olduğu gibi, çoğu *el-Mecâlis* nüshalarında “tâ” ile (التَّهْرِيرِي), “bâ” ile (التَّهْرِيرِي), bazılarında da (التَّهْرِيرِي) olarak rivayet edilmiştir.⁶⁹⁹ Sonuncusu Nehrevan’a nispet olarak söylenmiş olabilir. O, ilk iki ifadeyi sözlükte bulamadığını dile getirmiştir.⁷⁰⁰

Yazar, *el-Kâfi* nüshalarındaki kitap ve bâb başlıkları ile ahhârın metnindeki farklılıkları şerhinde kullanarak doğru ifade ve anlamı tespit etmeye çalışmıştır. Buna bağlı olarak müellif, müstensihlerin hatalarını farklı kaynaklardan faydalananarak düzeltmiş ve kendisine göre sağlam bir metin oluşturmuştur.

3.2.3. Meclisî’nin Hadis Usûlü ve Tarihi ile İlgili Değerlendirmeleri

Muhammed Bâkır el-Meclisî, bazı ahhârın şerhinde hadis, zayıf hadis, âhâd haber, râvi, kırk hadis gibi hadis ilmiyle ilgili ıstıhlara ve *Kitâbü fazlî’l-’ilm* başlığını taşıyan bölümde de *tahammülü’l-hadîs* konularına yer vermiştir.

3.2.3.1. Hadis

Meclisî’nin hadis usulü ile ilgili kullandığı ıstıhlardan ilki hadistir. Ona göre hadis kelimesi, kelâmın müradıfidir ve konuşmanın azar azar olmasından hareketle böyle isimlendirilmiştir.⁷⁰¹ İstilahî anlamına gelince Ehl-i sünnet muhaddisler hadis kelimesini Hz. Peygamber, (mâsum) imam, sahâbî, tâbiîn ya da onları örnek alanlara has söz olarak tanımlamışlardır. Hadis onların söz, fiil ve takrirleridir.⁷⁰² Meclisî, bu ifadeleriyle Ehl-i sünnet’e ait hadis tanımını kendi itikadî düşüncesine göre şekillendirmiştir. Her ne kadar bazı Ehl-i sünnet âlimleri tarafından hadis teriminin kapsamı genişletilse de⁷⁰³ “imam, onları örnek

⁶⁹⁸ Meclisî, *Mir’âtü’l-’ukûl*, 7/117.

⁶⁹⁹ Küleynî, *el-Kâfi*, 3/599; Sadûk, *Emâli’s-Sadûk*, 224, 396.

⁷⁰⁰ Meclisî, *Mir’âtü’l-’ukûl*, 9/253. bk. İbn Manzûr, *Lisânü’l-’Arab*, 5/239.

⁷⁰¹ Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr es-Süyûtî, *Tedribü’r-râvî fî şerhi Takrîbi’n-Nevevî*, thk. Nazar Muhammed el-Fâryâbî (Beyrut: Mektebetü’l-Kevser, 1415/1994), 1/29.

⁷⁰² Meclisî, *Mir’âtü’l-’ukûl*, 1/166.

⁷⁰³ bk. Süyûtî, *Tedribü’r-râvî*, 1/29; M. Yaşar Kandemir, “Hadis”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1997), 15/27; Sabri Çap, *Hadis İlminde Merfû – Mevkuf İlişkisi* (Ankara: İlâhiyât Yayınları, 2020), 25-27.

alanlar, onların söz, fiil ve takrirleri” ifadelerinin buna dâhil edilmesi tanımı problemli hâle getirmiştir. Ayrıca Ehl-i sünnet’in genel kabulüne göre hadis sadece Hz. Peygamber’in söz, fiil ve takrirleri için kullanılmıştır.⁷⁰⁴ İmâmiyye muhaddislerinin çoğunluğu ise on dört mâsumdan gelen sözleri hadis olarak kabul etmiştir.⁷⁰⁵ Yazara göre râvi, hadisi insanlara ulaştıran ve onlar arasında hadisin yayılmasını sağlayan kişidir.⁷⁰⁶

3.2.3.2. Hadis Öğrenim ve Öğretim Yolları

Şîî âlim, *Mir’âtü’l-‘ukûl*’de *tahammülü’l-hadîs* hakkında detaylı bilgiler vermiştir. O, bilgi aktarımını ise genellikle ele aldığı konuyla alâkalı rivayetlerin şerhinde yapmış, *el-Kâfî* ahbârından hadis alma ve aktarma uygulamalarına işaret eden rivayetleri zikretmiştir. el-Hallâl (ö. ?) ve İbn Ebû Hâlid (ö. 220/835’ten sonra), mevzu ele alınırken isimlerine atıfta bulunulan râvilerdir. Aşağıda müellifin hadis öğrenme ve öğretme metotları⁷⁰⁷ ile ilgili görüşleri nakledilirken tekrara düşmemek adına mezkûr râvilerin rivayetlerini burada aktaracağız. Yeri geldikçe sadece râvinin ismini zikredeceğiz.

Ahmed b. Ömer el-Hallâl, Ali er-Rızâ’ya, “Dostlarımızdan birisi, bana kitap veriyor ve kitaptaki rivayetleri benden naklet demiyor. Kitapta bulunan haberleri ondan aktarmam câiz midir?” diye sorduğunda imam ona: “*Kitabın onun olduğunu biliyorsan ondan rivayet et*” demiştir.⁷⁰⁸

Muhammed b. el-Hasen b. Ebû Hâlid Şeynûle, Muhammed et-Tâkî el-Cevâd’a babası Muhammed el-Bâkır’dan ve dedesi Ca’fer es-Sâdık’tan rivayette bulunan hocaların olduğunu, ancak bunların sıkı bir takıyye döneminden geçtikleri için kitaplarını sakladıklarını ve başkalarına nakletmediklerini, onlar öldükten sonra kitaplarının kendilerine ulaştığını ve ne yapmaları gerektiğini sormuştur. İmam, İbn Ebû Hâlid’e: “*Bunları aktarın; zira bunlar haktır*” cevabını vermiştir.⁷⁰⁹

⁷⁰⁴ bk. Muhammed b. Abdîrahmân es-Sehâvî, *Fethu’l-mugîs bi-şerhi Elfîyyeti’l-hadîs*, thk. Abdülkerîm b. Abdillâh el-Hudayr - Muhammed b. Abdillâh Âl-i Fehd (Riyad: Mektebetü Dâri’l-Minhâc, 1426/2005), 14.

⁷⁰⁵ Meclisî, *Mir’âtü’l-‘ukûl*, 1/166. Karşılaştırma için bk. Demirel, *Ehl-i Sünnet ile İmâmiyye Şiası Arası Karşılaştırmalı Hadis İlimleri*, 62-63; Kutluay, *Şîa’da Hadîs Usûlü*, 83-88.

⁷⁰⁶ Şehîdî’s-Sânî, *Şerhu’l-Bidâye fi ilmi’l-dirâye*, 7; Meclisî, *Mir’âtü’l-‘ukûl*, 1/108.

⁷⁰⁷ bk. Abdullah Ünalın, *Şîa’da Hadîs Usûlü* (İstanbul: İşrak Yayınları, 2008), 110-112; Kutluay, *Şîa’da Hadîs Usûlü*, 116-127.

⁷⁰⁸ Küleynî, *el-Kâfî*, 1/128. bk. Kuleynî, *Usul-u Kâfî*, 1/62.

⁷⁰⁹ Küleynî, *el-Kâfî*, 1/132. bk. Kuleynî, *Usul-u Kâfî*, 1/64.

3.2.3.2.1. Semâ ve Kırâat

Hadis almanın farklı yollarından bahseden *Mir'âtü'l-'ukûl* sahibine göre, bunların en önemlisi râvinin, hocanın sözünü işitmesi ya da hocasına hadis okuyarak sözünü ona duyurmasıdır. Râvinin, başka birisinin hocaya okuyuşunu işitmesi de bu metoda dâhil edilmiştir. Birincisine imlâ, ikincisine ise arz denir. İmlâ râvinin hocasından işittiğini yazmasıyla sınırlandırılabilir. Birinin diğerine tercihi mümkündür; fakat en isabetli olanı ikisini de eşit kabul etmektir. Bir hüküm çıkarma durumu söz konusu ise râvinin hocasından işittiği haber, ona okuduğu habere tercih edilmiştir. Şeyhin rahatsızlık anında râviye okumayı bırakmasını emretmesi ve râvinin onu duymakla beraber ona okumaya devam etmesi durumlarında şeyhin kırâatini râvinin kırâatine tercih etme mümkün değildir.⁷¹⁰

Rivayeti duyanın öncelikle (حَدَّثَنَا وَأَنْبَأَنَا، وَسَمِعْتُهُ يَقُولُ ، وَقَالَ لَنَا ، وَذَكَرَ لَنَا) ifadelerini kullanmasının câiz olduğu konusunda görüş birliği vardır. Bu, hadis ilminin teşekkül etmeye başladığı ilk yıllardaki uygulamadır. Sonra kırâati belirtmek amacıyla (أَخْبَرَنَا), icâzeti karşılamak maksadıyla da (أَنْبَأَنَا وَنَبَأَنَا) lafızlarının kullanımı yaygınlaşmıştır.⁷¹¹ İkincisi, (أَخْبَرَنِي) ibarelerinin kırâat ile sınırlandırılması hususundaki cevazın meşhur olmasıdır. (أَخْبَرَنِي) ibarelerinin kırâat ile mukayyet olmasını kabul etmeyenlerin olduğu belirtilmiştir. Müellife göre bu, uzak bir görüştür. Âlimler mezkûr lafızların mutlaklığında farklı görüşler ortaya koymuşlardır. Bazıları onların mutlak olmasına câiz derken başkaları da bu fikri benimsememişlerdir. Üçüncü bir grup ise (أَخْبَرَنِي) ifadesinin kırâat için kullanılmasının câiz olduğu, (حَدَّثَنِي) ibaresinin ise kırâati karşılayamayacağı düşüncesindedir.⁷¹² Bu fikri savunanlar, (أَخْبَرَنِي) lafzı ile kırâatin, (حَدَّثَنِي) kelimesiyle de semâ yönteminin kastedildiğini belirten yaygın kullanımı görüşlerine temel olarak almışlardır. Ayrıca (حَدَّثَنِي) vb. ifadeler kullanıldığında râvinin ilim meclisinde yalnız olduğu (أَخْبَرَنَا) ve diğerleri ile rivayet aktarılmaya çalışıldığında ise onun bir toplulukla beraber bulunduğu anlaşılmıştır.⁷¹³

Şîa'nın önde gelen âlimlerinden olan Meclisî, ahbarın başında geçen semâ ve kırâat kavramlarının kime ait olduğunu tespit etmeye çalışmıştır. Meselâ *akıl ve cehâlet kitabının* ilk rivayeti (أَخْبَرَنَا أَبُو جَعْفَرٍ مُحَمَّدُ بْنُ يَعْقُوبَ) şeklinde başlamıştır.⁷¹⁴ Ona göre (أَخْبَرَنَا) ifadesinin

⁷¹⁰ Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 1/177. bk. Şehîdû's-Sânî, *Şerhu'l-Bidâye fi ilmi'd-dirâye*, 89.

⁷¹¹ Hüseyin b. Abdissamed el-Hârisî, *Vüsûlü'l-ahyâr ilâ usûli'l-ahbâr*, thk. Cafer el-Mücâhidî - Atâullâh er-Resûlî (Bağdad: Dâru'l-Kütübi'l-Vataniyye, 1436/2015), 195.

⁷¹² bk. Şehîdû's-Sânî, *Şerhu'l-Bidâye fi ilmi'd-dirâye*, 92-93; Abdullâh el-Mâmekânî, *Mikbâsü'l-hidâye fi ilmi'd-dirâye*, thk. Muhammed Rızâ el-Mâmekânî (Kum: Delîl Mâ, 1428/1385 HŞ), 2/197.

⁷¹³ Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 1/177. bk. Şehîdû's-Sânî, *Şerhu'l-Bidâye fi ilmi'd-dirâye*, 90-97.

⁷¹⁴ Küleynî, *el-Kâfi*, 1/23.

Safvânî, Nu'mânî ve bu ikisi dışındaki bir *el-Kâfî* râvisine ait olduğu açıktır. Fakat Küleynî'ye ait olması da muhtemeldir. Çünkü eski âlimlerin böyle bir âdeti vardır.⁷¹⁵ O, duyulan haberin Kur'ân ve hadislere arz edilmesini tavsiye eden rivayetin⁷¹⁶ senedinde yer alan (وَحَدَّثَنِي حُسَيْنُ بْنُ أَبِي الْعَلَاءِ) ibaresinin birkaç anlama gelebileceğini belirtmiş ve onlardan birisini tercih etmiştir. Birincisi, “Ebân b. Osman'ın (ö. 140/758'den sonra) İbn Ebû Ya'fûr'dan (ö. 131/749) bir şeyler duyduğu mecliste bulunan Hüseyin b. Ebü'l-Alâî (ö. 183/799'dan sonra) bana anlattı” diyen Ali b. el-Hakem'in (ö. 220/835'ten sonra) sözü olabilir. İkincisi, İbn Ebû Ya'fûr'un imama soru sorduğu mecliste bulunduğunu Hüseyin'in aktarmasından hareketle Ebân'ın ifadesi olması muhtemeldir. Üçüncüsü ise Hüseyin'in başkasının imama soru sorduğu bir mecliste İbn Ebû Ya'fûr'un olduğunu anlatmasından dolayı sözü Ebân'ın söylemesi mümkündür. Ona göre ikinci ihtimal daha güçlüdür.⁷¹⁷

3.2.3.2.2. İcâzet

Meclisî'ye göre icâzet, kitabın ve talebenin durumuna göre değişiklik arz etmekle birlikte aralarında herhangi bir fark yoktur. Bu bağlamda;

el-Kâfî'nin icazetinin belirli bir şahsa verilmesinde olduğu gibi, kitap ve icâzet verilen şahsın belirli,

“*el-Kâfî*'yi her birine icâzet verdim” ifadesindeki gibi kitabın belirli, icâzet verilen belirsiz,

“İşittiklerim hususunda sana icâzet verdim” cümlesinde ifade edildiği üzere icâzeti verilen bilgilerin belirsiz, icâzet verilen şahsın belirli,

“Her birine işittiklerim hakkında icâzet verdim” ibaresiyle işaret edildiği gibi icâzet verilen şahısların ve icâzeti verilen bilgilerin belirsiz olması eşittir. Bazı Şîî âlimlerden aktarıldığına göre son olarak zikredilen ifade kalıbıyla icâzet verilmiştir.⁷¹⁸

Ma'dumun icâzetinin nasıl olacağı konusunda ise âlimler arasında görüş farklılıkları vardır. Ancak kişi, mevcut olan birisine atıfta bulunduğu icazeti geçerlidir.⁷¹⁹ Küçük çocuklar gibi temyiz çağına gelmemişlere icâzet verilir verilmeyeceği hususu da âlimler

⁷¹⁵ Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 1/25. Küleynî'nin âdetlerine işaret eden yerler için bk. 10/362.

⁷¹⁶ Küleynî, *el-Kâfî*, 1/172.

⁷¹⁷ Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 1/228. Zamirin kime ait olduğunu tespit etmeye çalışma ve tercihte bulunma için bk. 12/501.

⁷¹⁸ Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 1/177. bk. Şehidü's-Sânî, *Şerhu'l-Bidâye fî ilmi'd-dirâye*, 99; Hârisî, *Vüsûlü'l-ahyâr ilâ usûli'l-ahbâr*, 201-202.

⁷¹⁹ Hârisî, *Vüsûlü'l-ahyâr ilâ usûli'l-ahbâr*, 203.

tarafından tartışılmıştır.⁷²⁰ Meşhur olan görüşe göre onlara icâzet verilmesine cevaz verilmiştir.⁷²¹

Mücâzın (icâzetle elde edilen rivayetlerin) icâzetinin uygun olup olmadığı konusunda Şîî âlimler (ashap) arasında iki görüş vardır. Sahih olanı ise cevâzı noktasındaki düşüncedir.⁷²² Onun da en önemli kısımları şunlardır: Birincisi, rivayet edilecek kitap veya metnin başından, ortasından ve sonundan birer hadis aktarma şekliyle yapılacak olan icâzetin geçerliliği kabul edilmiştir. Bu, aynı zamanda icâzet verilecek kitap veya metnin kısaltılması anlamına da gelir. Baştan, ortadan ve sondan rivayet etme hakiki mânası ile anlaşılacağı gibi, daha geniş anlamıyla izâfî olarak da değerlendirilebilir. İkincisi ise baş, orta ve son diye bir ayırım gözetmeden rastgele verilen bir icâzettir. Bu, müellife göre açık olmakla birlikte ilkine riayet etme daha uygun olanıdır.⁷²³

Şîî şârih, icâzet yoluyla hadis nakletmenin cevazına delâlet eden rivayetleri aktarmıştır. Meselâ insanların yanına geldiklerini, imamların haberlerini kendisinden dinlemek istediklerini, rivayetleri okumaya başladıktan bir süre sonra yorulduğunu ve okumaya devam edecek kuvveti kendinde bulamadığını söyleyen râviye Ca‘fer es-Sâdık: “*Kitabın başından, ortasından ve sonundan bir hadis oku*” diye cevap vermiştir.⁷²⁴ Ayrıca mezkûr rivayette Şîî hadis otoritelerinin (ashabın), üç hadis okumakla icâzetin gerçekleşmesini müstehap kabul ettiklerine işaret de bulunmuştur.⁷²⁵

3.2.3.2.3. Münâvele

Münâvele, icâzetle bağlantılı ve bağlantısız olmak üzere ikiye ayrılmaktadır. Birincisi, şeyhin talebesine kitabını vermesi ve (هذا روايتي فاروه عني) “Bu benim rivayetimdir, onu benden rivayet et” ya da benzeri ifadeleri kullanmasıyla olmuştur.⁷²⁶ İkinci kısım ise şeyhin talebesine (هذا سماعي) “Bu benim işittiklerimdir” demesi ve kısaltmada bulunmasıyla kitabını ona vermesidir. Bununla rivayet etmenin cevâzı hakkında farklı görüşler olsa da aslolan geçerliliğidir.⁷²⁷ el-Hallâl’in (ö. ?) rivayetinde de buna değinilmiştir. Yazar, (أخبرنا) ve (حدثنا)

⁷²⁰ bk. Şehîdû’s-Sânî, *Şerhu’l-Bidâye fi ilmi’d-dirâye*, 101.

⁷²¹ Meclisî, *Mir’âtü’l-‘ukûl*, 1/177. bk. Hârisî, *Vüsûlü’l-ahyâr ilâ usûli’l-ahbâr*, 203.

⁷²² bk. Şehîdû’s-Sânî, *Şerhu’l-Bidâye fi ilmi’d-dirâye*, 103; Hârisî, *Vüsûlü’l-ahyâr ilâ usûli’l-ahbâr*, 205.

⁷²³ Meclisî, *Mir’âtü’l-‘ukûl*, 1/177-178.

⁷²⁴ Küleynî, *el-Kâfî*, 1/128. bk. Kuleynî, *Usul-u Kâfî*, 1/62.

⁷²⁵ Meclisî, *Mir’âtü’l-‘ukûl*, 1/176.

⁷²⁶ Hârisî, *Vüsûlü’l-ahyâr ilâ usûli’l-ahbâr*, 206.

⁷²⁷ bk. Şehîdû’s-Sânî, *Şerhu’l-Bidâye fi ilmi’d-dirâye*, 104-106; Hârisî, *Vüsûlü’l-ahyâr ilâ usûli’l-ahbâr*, 208.

ifadelerinin genel olarak münâvele ve icâzet için kullanılması konusundaki ihtilaflardan da bahsetmiştir. Bahsi geçen ifadelerle icâzet ve münâvele sınırlanmakla birlikte doğru olan cevazıdır. Bazıları bunlara ilâve olarak (أَنبَأْنَا) ifadesini kullanmışlardır.⁷²⁸

3.2.3.2.4. Mükâtebe

Şeyhin gâib olan birisi için işittiklerini el yazısı ile yazmasıdır. Mükâtebe, icâzetle bağlantısı olan ya da olmayan şeklinde iki kısma ayrılmıştır. Ayrım noktasında münâvelede söylenenler mükâtebe için de geçerlidir. Aslolan tafsîlî ve icmâlî kitâbet arasında fark olmamasıdır. Şeyh (هَذَا مَسْمُوعِي وَمَرْوِيِّي فَارَوْه عَيِّي) “Bu benim işittiklerim ve rivayet ettiklerimdir, onu benden rivayet et” cümlesiyle belirli bir topluluğa işaret ederek yazmış, bununla şüphe ve karışıklıktan emin olmuştur.⁷²⁹

3.2.3.2.5. İ'lâm

Şeyhin talebesine bir hadisin veya kitabın, işittiklerinden olduğunu bildirmesidir. Bu yolla hadis rivayet etmede iki görüş vardır.⁷³⁰ Aslolan cevâzına izin veren düşüncedir. Bu fikir, yukarıda zikredilen el-Hallâl ve İbn Ebû Hâlid’in haberleriyle delillendirilmiştir.⁷³¹

3.2.3.2.6. Vasiyet

Hocanın yolculuğa çıkacağı zaman ya da ölümü esnasında, belirttiği birinin vefatından sonra kitapla rivayette bulunmasını vasiyet etmesidir. İbn Ebû Hâlid’in rivayetinden hareketle seleften bazıları, kendisine vasiyet edilen şahsın hocasının rivayetlerini aktarmasına cevâz vermişlerdir.⁷³²

3.2.3.2.7. Vicâde

Kişinin çağdaşı olsun ya da olmasın, râvisi tarafından yazılan hadisleri veya râvinin kendisine rivayet edilen hadisleri içeren bir kitabı bulmasıdır. Ahbâr ve kitabı bulan kişinin

⁷²⁸ Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 1/178. bk. Şehîdî's-Sânî, *Şerhu'l-Bidâye fî ilmi'd-dirâye*, 106-107; Hârisî, *Vüsûlü'l-ahyâr ilâ usûli'l-ahbâr*, 208.

⁷²⁹ Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 1/178.

⁷³⁰ bk. Şehîdî's-Sânî, *Şerhu'l-Bidâye fî ilmi'd-dirâye*, 109.

⁷³¹ Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 1/178.

⁷³² Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 1/178. bk. Hârisî, *Vüsûlü'l-ahyâr ilâ usûli'l-ahbâr*, 212; Mâmekânî, *Mikbâsü'l-hidâye fî ilmi'd-dirâye*, 2/235.

(وَجَدْتُ أَوْ قَرَأْتُ بِحَظِّ فُلَانٍ أَوْ فِي كِتَابِهِ حَدَّثَنَا فُلَانٌ يَسُوقُ الْإِسْنَادَ وَالْمَثْنَ) “Filanın yazısını veya kitabını buldum ya da filan bize rivayet etti diyerek sened ve metni naklettiğini, filanın yazısında veya kitabında okudum” kalıplarıyla bunları aktarması gerekmektedir. İttisal’deki kusur sebebiyle munkatı‘ bâbında değerlendirilen vicâde, önceden uygulanan ve müellifin yaşadığı dönemde de kendisiyle amel edilen bir yöntemdir. Âlimlerin çoğunluğuna göre onunla ve onun vasıtasıyla aktarılan rivayetle amel etmede güvenilir kişinin el yazısı ya da rivayetiyle elde edilmesi şartı aranmıştır. Bu şartın gerçekleşmediği durumlarda rivayetleri ve eseri elinde bulunduran, (بَلَّغَنِي عَنْهُ أَوْ وَجَدْتُ فِي كِتَابِ أَخْبَرَنِي فُلَانٌ أَنَّهُ خَطُّ فُلَانٍ أَوْ رَوَيْتُهُ ، أَوْ أَظُنُّ أَنَّهُ خَطُّهُ أَوْ رَوَيْتُهُ) “Filanın yazısı ya da rivayeti olduğunu filanın bana haber verdiği kitabı buldum veya ondan bana ulaştı ya da zannediyorum onun hattı ya da rivayetidir; çünkü haberde onun rivayetinin birisi vasıtasıyla ulaştığının izleri vardır” gibi lafızlarla ahbârı nakletmelidir.⁷³³ İbn Ebû Hâlid haberi, vicâde ile hadisleri rivayet etmeye delildir.⁷³⁴ Ayrıca yazar, bu rivayetin vicâde ile hadis aktarmanın sıhhatine işaret ettiğini belirtmiştir. Rivayet imamdan önce yazılan kitaplara müracaat, itimat, onlarda olanla amel etmeye ve bu ahbârın bir bölümünü diğerine eklemeye izin vermiştir. Ayrıca selef arasında yaygın olana riayet etme, onları aktarma, onların icâzetini verme ve onlarla delil getirme de rivayetten çıkarılan hususlar arasındadır.⁷³⁵

Meclisî’ye göre şeyhin tashih ve zabtını yaptığı bir kitabı bulmak da bu kısma dâhil edilebilir. *Kütüb-i Erbaa* ve diğer meşhur kitaplar gibi müelliflerine aidiyeti bilinen yaygın eserlerdeki rivayetlerle amel etme, en uygun olanıdır. Burada da önemli olan husus, bahsi geçen eserlerin bütününde icâzet ve isnad yönünden sahihliğin göz önünde bulundurulmasıdır.⁷³⁶

Mir’âtü’l-‘ukûl müellifi, Ebû’l-Hattâb el-Esedî’nin (ö. 138/755 [?]) irtidadından sonra onun daha önce yaptığı nakillerin nasıl değerlendirileceği hususuna değinmiştir. “Ashap onun istikamet üzereyken rivayet ettiği ahbâr hakkında ihtilâf ettiler. Çoğunluk onlarla amelin câiz olduğu görüşünü benimsediler. O, daha önce şerhte geçen imanın varlığı ve yokluğu meselesinin dallanıp budaklanmış hâli gibidir. Kim imanın tahakkukunun ve zevalinin câiz

⁷³³ Hârisî, *Vüsûlü’l-ahyâr ilâ usûli’l-ahbâr*, 212-213.

⁷³⁴ Meclisî, *Mir’âtü’l-‘ukûl*, 1/178-179.

⁷³⁵ Meclisî, *Mir’âtü’l-‘ukûl*, 1/182-183.

⁷³⁶ Meclisî, *Mir’âtü’l-‘ukûl*, 1/179.

olduğunu iddia ederse onun rivayetleriyle amel eder. Çünkü o zaman mü'mindi. Kim de mü'min olmadığının ortaya çıktığını iddia ederse onlarla amel etmez".⁷³⁷

3.2.3.3. Hadislerin Yazılması

XI./XVII. yüzyılın önde gelen Şîî şârihlerinden Meclisî, (الْقَلْبُ يَتَكَلَّمُ عَلَى الْكِتَابَةِ) ve (اَكْتُبُوا ، فَإِنَّهُ يَأْتِي عَلَى النَّاسِ زَمَانٌ هَرَجٌ لَا يَأْنِسُونَ فِيهِ إِلَّا) rivayetlerinin⁷³⁸ şerhinde hadislerin yazılmasına dair bir teşvikin olduğunu aktarmıştır. Her ne kadar rivayet, yazma olmaksızın hadisleri ezberlemeye dair bir yönlendirmeyi içerse de açık olan kitâbet mânasıdır.⁷³⁹ Rivayetinde⁷⁴⁰ anlatılan zaman, hak ve bâtılın karıştığı ve fitnenin arttığı gaybet dönemidir. Rivayette mezkûr dönemde kitaplara müracaat etmenin câiz olduğuna işaret vardır.⁷⁴¹ Süfyân es-Sevrî (ö. 161/778) Ca'fer es-Sâdık'tan Hz. Peygamber'in Hayf mescidindeki hutbesini anlatmasını istemiş, imamın söyleyeceklerini yazmak için de kendisine mürekkep ve kalem verilmesini talep etmiştir. İmam ona “yaz” demiş ve besmele çekmiştir.⁷⁴² Müellif, bu ifadeden hareketle haberin mutlak olarak hadis yazımına besmele ile başlamanın müstehaplığına delâlet ettiğini belirtmiştir.⁷⁴³

3.2.3.4. Hadis Uydurmacılığı

Allâme Meclisî, *el-Kâfî*'deki rivayetleri göz önünde bulundurarak Hz. Peygamber ve imamlar adına hadis uydurulduğuna bahsetmiştir. O, (فَقَدْ كَثُرَتْ عَلَى الْكَذَّابَةِ ، فَمَنْ كَذَبَ عَلَيَّ) ، أَيْهَا النَّاسُ ، فَقَدْ كَثُرَتْ عَلَى الْكَذَّابَةِ) ifadesinin “Bana isnad edilen yalanlar ya da bana yalan isnad edenler çoğaldı” şeklinde anlaşılabilirliğini, uygun olanın ise ikinci mâna olduğunu dile getirmiştir. Ayrıca ona göre bu haberde Hz. Peygamber'e yalan isnad edildiğine işaret de vardır.⁷⁴⁵

Şîî müellif, hadis uydurmacılığının nasıl yapıldığına dair bilgileri başka eserlerden nakletmiştir. (وَلَا يَتَحَرَّجُ أَنْ يَكْذِبَ عَلَى رَسُولِ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَآلِهِ وَسَلَّمَ مُتَعَمِّدًا) “Allah elçisine (s.a.v.)

⁷³⁷ Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 11/246.

⁷³⁸ Küleynî, *el-Kâfî*, 1/129.

⁷³⁹ Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 1/180; 2/336; 7/370.

⁷⁴⁰ Küleynî, *el-Kâfî*, 1/130.

⁷⁴¹ Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 1/180.

⁷⁴² Küleynî, *el-Kâfî*, 2/338. bk. Kuleynî, *Usul-u Kâfî*, 1/716.

⁷⁴³ Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 4/327.

⁷⁴⁴ Küleynî, *el-Kâfî*, 1/158.

⁷⁴⁵ Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 1/211.

bilerek yalan isnat etmekten kaçınmaz”⁷⁴⁶ Bu metinde kastedilen üç sapık imam, Ümeyyeoğullarından ve diğerlerinden onları takip edenlerdir. Atâikî, (ö. 786/1384’ten sonra) *Nehcü’l-belâga* şerhinin *Kitâbü-l-ahdâs* bölümünde Muâviye’nin (ö. 60/680) emri altındakilere sahâbenin faziletine dair rivayette bulunmaları, Hz. Ali’den rivayet nakledenin haberini terk etmeleri ve sahâbeden, o habere zıt bir rivayet getirmelerinin halktan istenmesi hususunda emir verdiğini zikretmiştir. Bunun neticesinde minberlerden halka duyurulmasının salık verilmesine varıncaya kadar, aslı olmayan pek çok haber rivayet edilmiştir.⁷⁴⁷

Hadis uydurmacılığı ile ilgili bir diğer nakil ise aynı eseri şerheden İbn Ebü’l-Hadîd’dendir (ö. 656/1258). O, Muaviye’nin sahâbeye, Hz. Ali’nin kötülenmesi için hadis uydurmaları ve minberden bunları söylemeleri hususunda çok mal verdiğini beyan etmiştir. Onun iddiasına göre istenilen yapılmış ve sahâbenin faziletine dair mevzû hadislerin çoğu İbn Arefe (ö. ?) tarafından uydurulmuştur. Bu uygulama, Hâşimoğullarını kötüleyerek Ümeyyeoğullarına yaklaşma maksadıyla Emevîler döneminde hayata geçirilmiştir. Meclisî, her ne kadar konuyla ilgili görüş beyan etmese de “büyük kitabımız” diye nitelendirdiği *Bihâr*’da bu konuyu genişçe ele aldığını söylemiştir.⁷⁴⁸ Bunun yanında o, (فَوَلَّوْهُمْ الْأَعْمَالِ) ifadesinin⁷⁴⁹ şerhinde hadis uydurma faaliyetine katılan münafıklara, sapık imamlar tarafından görevler verildiğini ve bunların insanların başına yönetici olarak atandıklarını anlatmıştır. Ona göre uzak olmakla birlikte rivayetten anlaşılan muhtemel aksi mânalardan birisi de şudur: “Bu münafıklar yönetici oldular, dilediklerini yaptılar, istediklerini uydurdular”.⁷⁵⁰ Ayrıca o, Zeydiyye’nin de kendi konumlarını güçlendirmek için rivayet uydurduklarına değinmiştir.⁷⁵¹ Meclisî, yukarıda geçtiği üzere şerhinde ilk üç halife ve sahâbeye yönelik ağır ithamlarda bulunmuştur. Bu durum onun mezhep taassubundan kurtulamadığının bir göstergesidir. Onun hadis uydurmacılığının nasıl yapıldığına dair naklettiği görüşler de Ehl-i sünnet’in bu konudaki fikri zikredilmediğinden tek taraflı ve yanlıdır.

Mir’âtü’l-‘ukûl şârihine göre, imamlar adına yalan söyleme farklı şekillerde karşımıza çıkmaktadır. Bunlar; onlara hadis iftirasında bulunma, onların hadisini istekleri dışında değerlendirme, bu konuda kararlı olma ve razı olmadıkları fiili onlara nispet etme, rubûbiyet, âlemin yaratılması, gayb bilgisi ve Hz. Peygamber’den faziletli olma gibi onların iddia

⁷⁴⁶ Küleynî, *el-Kâfî*, 1/158. bk. Küleynî, *Usul-u Kâfî*, 1/92.

⁷⁴⁷ Meclisî, *Mir’âtü’l-‘ukûl*, 1/212.

⁷⁴⁸ Meclisî, *Mir’âtü’l-‘ukûl*, 1/212. bk. Meclisî, *Bihârü’l-envâr*, 33/118.

⁷⁴⁹ Küleynî, *el-Kâfî*, 1/159.

⁷⁵⁰ Meclisî, *Mir’âtü’l-‘ukûl*, 1/212-213.

⁷⁵¹ Meclisî, *Mir’âtü’l-‘ukûl*, 4/163, 223.

etmedikleri mertebeleri onlar adına savunma, ismete zıt fiil vb. onlarda eksiklik oluşturacak bir şeyi onlara atfetme şeklindedir.⁷⁵²

Şîa'nın önde gelen müellifi, râvinin hikâye anlatan bir kıssacıya uğradığını belirttiği haberin⁷⁵³ şerhinde burada kastedilenin uydurma ve yalan kıssalar olduğunu ifade etmiştir. Şîi âlimlerin çoğunluğu, Mâide sûresi kırk birinci âyette işaret edildiği gibi bu tür kıssaları dinlemenin haramlığına hükmetmişlerdir. Burada Sünnî vâiz ve muhaddisleri dinlememe de kastedilmiş olabilir. Çünkü onların rivayetleri de böyledir.⁷⁵⁴ Bu görüş, yerine göre Ehl-i sünnet hadis kaynaklarından nakilde bulunan yazarın kendisiyle çelişmesidir. Uydurma ve yalan ahbârla nasıl bir görüş teyit edilebilir.

3.2.3.5. Mâna ile Rivayet

Meclisî-i Sâni, Ca'fer es-Sâdık'ın (الَّذِينَ يَسْتَمِعُونَ الْقَوْلَ فَيَتَّبِعُونَ أَحْسَنَهُ) “Söylenenleri dinleyip de en güzeline uyan”⁷⁵⁵ âyeti ile ilgili kendisine sorulan soruya verdiği cevaptan hareketle en güzel ittibâın noksan ve ziyade yapmaksızın işitildiği gibi haberin rivayet edilmesi olduğunu dile getirmiştir. Bunun yanında o, ism-i tafdîl sîgasının mâna ile rivayetin cevazına da işaret olduğunu belirtmiştir.⁷⁵⁶

Şârih, imamın râviye “Amacın benim sözlerimin mânasını nakletmek midir?”⁷⁵⁷ şeklinde yönelttiği sorunun şerhinde şu açıklamaları yapmıştır: “Eğer kişi rivayetin mânasını ezberlemek isterse metinde azaltma ve çoğaltmada bulunmamalıdır. Zaten onun rivayetin metninde yapacağı fazlalık ve eksiklik de önemsizdir. Ziyade ve noksanlıkla anlamın açıklanması kastediliyorsa bunda herhangi bir problemin olmadığına değinenler vardır. Bu iki görüş, mâna ile hadis naklinin cevazına delildir”.⁷⁵⁸

Mir'âtü'l-'ukûl yazarına göre, mâna ile rivayetin şartları şunlardır: Muhaddis; lafızların hakikatini, mecazını, sözlük anlamını, mânasını ve maksadını bilemeyecek durumda ise ittifakla onun mâna ile rivayeti uygun görülmemiştir. (Bununla beraber işittiği lafzı kesin

⁷⁵² Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 10/326.

⁷⁵³ Küleynî, *el-Kâfî*, 3/477.

⁷⁵⁴ Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 9/84.

⁷⁵⁵ ez-Zümer 39/18. Çalışmamızda büyük ölçüde *Kur'ân Yolu Meâli*'nden istifade edilmiştir. *Kur'ân Yolu Meâli*, çev. Hayrettin Karaman vd. (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2016).

⁷⁵⁶ Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 1/173. İsm-i tafdîlin delâleti ile ilgili örnekler için bk. 8/199.

⁷⁵⁷ Küleynî, *el-Kâfî*, 1/127. bk. Kuleynî, *Usul-u Kâfî*, 1/61.

⁷⁵⁸ Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 1/174.

olarak bildiği zaman mâna ile rivayette bulunabilir.)⁷⁵⁹ Âlimlerden bir topluluk, muhaddis âlim bile olsa mâna ile rivayet etmemesi gerektiği görüşündedirler. Bazıları da sadece Hz. Peygamber'in hadisleri dışındaki rivayetlerde mâna ile aktarmaya izin vermişlerdir. Zira Allah elçisi, Arap dilini en fasih konuşandır. Onun terkiplerinde sırlar ve incelikler vardır. Bunlar hakkında bilgi sahibi olmak ise ancak o lafızları olduğu gibi kullanmakla mümkündür. Çünkü her terkinin bağlantı, kopukluk, takdim, tehir vb. durumlara göre bir anlamı vardır. Eğer haberi mâna ile aktarmaya çalışan kişi, bunu hesaba katmazsa onun anlamı kaybolup gidecektir. Ayrıca her bir kelime ile diğerleri arasında ihtimam, tahsis vb. müstakil özellikler vardır. Müşterek ve müterâdif lafızlar da bu şekildedir. Onların her biri, farklı bir yere konulduğunda kastedilen mâna bozulur. Bundan dolayı Hz. Peygamber, “Allah, benim sözlerimi işiten, onları ezberleyen, anlayan ve duyduğu gibi ulaştıran kula yardım etsin...”⁷⁶⁰ şeklinde devam eden hadisi söylemiştir. Bu hadis, söylenenlerin doğruluğuna şahit olarak yeterlidir.⁷⁶¹

Şîî âlimlerin çoğu, yukarıda belirtilen şartlar yerine getirildiğinde mutlak olarak mâna ile hadis rivayetine cevaz vermişler ve “Sizin zikrettiğiniz her şey, araştırma konusunun dışındadır. Çünkü biz; sadece lafızları anlayana, onların özelliklerini, maksatlarını ve haberi başkasına ulaştırdığında kastedilen anlamda bir noksanlığın olmayacağını bilenlere izin verdik” demişlerdir. Tüm mezheplerin selef ve halefinin çoğunluğu da rivayetin aynı lafızları kullanılarak anlamı ifade etme imkânı kalmadığında, mâna ile naklini onaylama görüşündedirler. Zira sahâbe ve imamların ashabının, hadisleri işittiklerinde yazmadıkları herkesçe bilinen bir husustur. Onların bir kez işittikleri hadis lafızlarının hepsini, özellikle zamanın geçmesiyle birlikte uzun hadislerdeki ifadeleri olduğu gibi ezberlemeleri genelde imkânsızdır. Bu yüzden sık sık haberdeki bir mâna, onlardan değişik kelimelerle rivayet edilmiştir. Ahbârı mâna ile aktaranlar, yaptıkları işten dolayı ayıplanmamıştır. Rivayetleri inceleyen birisinde de bu durum şüphe oluşturmamıştır.⁷⁶² Şârihe göre hadisin lafzıyla rivayet edilmesinin her hâlükârda evlâ olduğunda şüphe yoktur. Özellikle çok eskiden olan şeylerin

⁷⁵⁹ Bu ifade Hadar'ın tahkik ettiği şerhte geçmiştir. Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 1/225. Karşılaştırma için bk. Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 1/174.

⁷⁶⁰ Rivayet şerhte (نصر الله) şeklinde başlamıştır. Küleynî, *el-Kâfî*, 2/336. Ayrıca bk. Muhammed b. Yezîd Mâce el-Kazvînî, *Sünenü İbn Mâce*, thk. Muhammed Nâsiruddîn el-Elbânî (Riyad: Mektebetü'l-Ma'ârif, ts.), “Menâsik”, 76 (No. 3056); Ebû Dâvûd Süleymân b. Eş'as b. İshâk es-Sicistânî, *Sünenü Ebî Dâvûd*, thk. Muhammed Nâsiruddîn el-Elbânî (Riyad: Mektebetü'l-Ma'ârif, ts.), “İlim”, 10 (No. 3660); Muhammed b. İshâ et-Tirmizî, *Sünenü't-Tirmizî*, thk. Muhammed Nâsiruddîn el-Elbânî (Riyad: Mektebetü'l-Ma'ârif, ts.), “İlim”, 7 (No. 2656).

⁷⁶¹ Hârisî, *Vüsûlü'l-ahyâr ilâ usûli'l-ahbâr*, 225; Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 1/174.

⁷⁶² Hârisî, *Vüsûlü'l-ahyâr ilâ usûli'l-ahbâr*, 226.

nakledildiği, asırların ve ıstılahların değiştiği sonraki dönemlerde haberi orijinal hâliyle aktarmanın önemi daha da iyi anlaşılmaktadır. Bazıları da (قال النَّبِيُّ) ile (قال رَسُولُ اللَّهِ) ifadesinin veya tam tersi bir değişikliğin câiz olmadığını söyleyerek aşırı gitmişlerdir. Bu, neticesi olmayan bir zorlamadır. Bazı âlimler, musannefât dışında mâna ile naklin câiz olduğunu ifade etmişlerdir. Eserlerde yer alan rivayetlere gelince, âlimlerin çoğunluğu, bunların mâna ile anlatılmasının ve nakledilmesinin uygun olmadığını, onlarda bilinenin üzerine bir değişikliğin yapılmaması gerektiğini belirtmişlerdir.⁷⁶³ Ona göre de en uygun olan budur.⁷⁶⁴

Bir diğer konu ise rivayetin, Hz. Peygamber ve önceki imamlara nispet edilmesidir. Ebû Basîr, Ca‘fer es-Sâdık’a “Bir hadisi sizden işitiyorum, babanızdan rivayet ediyorum veya babanızdan duyduğumu sizden naklediyorum. Bunun bir sakıncası var mıdır? diye sorunca imam, “*Farketmez. Ancak babamdan rivayet edersen, daha çok hoşuma gider*” demiştir. Devamında da imam, Cemil b. Sâlih’e (ö. 183/799’dan sonra) kendisinden duyduklarını babasından aktarmasını söylemiştir.⁷⁶⁵ Müellif, “babadan aktarmanın sevimli olması” cümlesini takıyye ile açıklamaya çalışmıştır. Bu mâna, inkâr ve şöhretten uzaklığı ifade etmiştir. Yine mâzide söylenen söz, kitlelere etki noktasında görünenin sözünden kabule daha yakındır. Çünkü buğzetme ve haset edilme durumu geçmişteki söz için zordur. Şârih, başkalarından nakille bu konudaki farklı görüşlere de yer vermiştir. Buna göre haberde geçen söz naklinden, rivayetin kabulü hususunda insanlar üzerinde etkili olan âlî sened ve Hz. Peygamber’e yakın olan senedler anlaşılmıştır. Özellikle hükümlerin farklılık gösterdiği hâllerde bu geçerlidir. Haberden anlaşılan bir diğer mâna ise vâkıfiyye’den⁷⁶⁶ olan kişilerle ilgilidir. Babaya bağlı olan kimseye, babayla oğlunun sözü çeliştiğinde oğlanın sözü hüccet olamaz. Ancak bunun tersi mümkündür. Yani oğulla babanın görüşü arasında tenakuz olduğunda babanın görüşü, oğluna bağlı olana delildir. Haber konusundaki bu zıtlık imâmette geçerli değildir. “Oğul imamlık yapabilir” diyen bir kişi aynı zamanda “baba imamlık yapamaz” diyemez. Rivayetten çıkarılan dördüncü husus ise babadan duyulanla oğlundan işitilenler arasında ortaya çıkacak yalanın şüphesinden korunmadır. Bu bağlamda Ca‘fer es-Sâdık’ın söylediği her şey, lafzen babasının söyledikleridir. Bir vasıta ile bile olsa bu söz

⁷⁶³ Hârisî, *Vüsûlü’l-ahyâr ilâ usûli’l-ahbâr*, 230.

⁷⁶⁴ Meclisî, *Mir’âtü’l-‘ukûl*, 1/174-175. Benzer bir mâna için bk. 8/182.

⁷⁶⁵ Küleynî, *el-Kâfi*, 1/127. bk. Kuleynî, *Usul-u Kâfi*, 1/62.

⁷⁶⁶ bk. Mustafa Öz, “Vâkıfe”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2012), 42/487.

babasından işitilmiştir. Bunun aksi ise düşünülemez. Çünkü onun ilmine ve inancına uygun olsa da babasından duyduklarının bir kısmını henüz söylememesi caizdir.⁷⁶⁷

Şîa'nın önde gelen âlimlerinden olan Meclisî, mâna ile rivayete örnekler de vermiştir. (لَمْ يَخَفْ شَيْطَاناً وَلَا سُلْطَاناً وَلَا بَرَصاً وَلَا جُذَاماً) cümlesindeki⁷⁶⁸ (لَمْ يَخَفْ) ifadesi musannif tarafından düşürülen (مَنْ)'in haberidir ve mâna ile nakilden dolayı râvinin değiştirdiği (مَنْ قَالَ) ibaresinin haberi olması da muhtemeldir.⁷⁶⁹ *Yakînin fazileti bâbının* dokuzuncu haberinde İmam Ali er-Rızâ (وَكَانَ تَحْتَهُ كَنْزٌ لَهُمَا) “Altında da onlara ait bir define vardı” âyetinde⁷⁷⁰ geçen hazinenin içerisinde olanlarla ilgili açıklamalarda bulunmuştur. Râvi de bu bilgileri kayda geçirmiştir.⁷⁷¹ Şârih, definedeki levhada yazılı olanlar hakkında ahhbârın ihtilâflı olduğunu belirtmiştir. Bunda bir zarar yoktur; çünkü yazılanların hepsi onun içindedir. Bu ifadelerin Arapça olmadığı açık olmasına rağmen mâna ile nakilde onların farklı olması mümkündür ve bir dilden diğer dile yapılan aktarmada bu tür ihtilâflar sıkça meydana gelmiştir.⁷⁷² O, mânayla rivayette bulunan râvilerde de değinmiştir. Ammâr es-Sâbâtî (ö. ?) bunlardan birisidir. Onun rivayet ettiği çoğu haber, mânayla nakletmesinden ve suifehminden dolayı karışıktır.⁷⁷³

3.2.3.6. Müvessak Hadis

Muhammed Bakır el-Meclisî, (قَدْ رَوَاهُمَا النَّقَاتُ عَنْكُمْ) ibaresiyle⁷⁷⁴ *müvessak*⁷⁷⁵ haberle amel etmenin cevazına işaret edildiğini ifade etmiştir. Müvessak haberle amel etmek için râvilerin sıklığının yanında haberin meşhur olması gerektiği hususunda âlimler arasında ihtilâf vardır.⁷⁷⁶ İmamın sözü üzerine iki şartı bir araya getiren kişi için şöyle denilebilir: “Kâfir kendi düşüncesinde âdil olsa bile, küfründen dolayı şer‘an onun sözüne güvenilmez”.⁷⁷⁷

⁷⁶⁷ Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 1/176.

⁷⁶⁸ Küleynî, *el-Kâfî*, 4/440.

⁷⁶⁹ Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 12/277. Mânayla rivayette bulunan râviler için bk. 15/233. Diğer eserlerde mâna ile aktarılan yerler için bk. 6/180.

⁷⁷⁰ el-Kehf 18/82.

⁷⁷¹ Küleynî, *el-Kâfî*, 3/153.

⁷⁷² Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 7/368.

⁷⁷³ Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 15/233.

⁷⁷⁴ Küleynî, *el-Kâfî*, 1/170.

⁷⁷⁵ Muttasıl bir senedle mâsumaya ulaşan ve isnadında İmâmiyye itikadını benimsemese de sika olduğuna hükmedilen râvinin bulunduğu hadistir. bk. Ünalın, *Şîa'da Hadîs Usûlü*, 128; Kutluay, *Şîa'da Hadîs Usûlü*, 236.

⁷⁷⁶ Şehîdî's-Sânî, *Şerhu'l-Bidâye fî ilmi'd-dirâye*, 28.

⁷⁷⁷ Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 1/226.

3.2.3.7. Âhâd Haber ve Zayıf Hadis

Şîî âlimin âhad haberle ilgili görüşleri, konuyla alâkalı ahhbârın şerhinde karşımıza çıkmaktadır. Meselâ o, (بَابُ الْأَخْذِ بِالسُّنَّةِ وَشَوَاهِدِ الْكِتَابِ) başlığından⁷⁷⁸ sonra mâlum, mütevâtir sünnet ve Kitabın delilleri açıklamasını yapmıştır. Bu başlıktan maksat, Kitab’a ve Sünnet’e ya da vasıtalı veya vasıtasız ikisinden birine dayanmaktır. İmamlara ait olan mütevâtir ve âhâd haberle amel etme, Kitap ve Sünnet’e dahildir. Çünkü Kitap ve Sünnet, imamların sözlerine uymanın ve onlara müracaat etmenin vâcip olduğuna, âhâd haberle amel etmenin cevazına yer vermiştir. Âhâd haberle amel, Şîa ve muhâlifleri arasında meşhurdur.⁷⁷⁹ Bazı âlimlere göre (مَنْ حَفِظَ مِنْ أَحَادِيثِنَا أَرْبَعِينَ حَدِيثًا ، بَعَثَهُ اللَّهُ يَوْمَ الْقِيَامَةِ عَالِمًا فَقِيهًا) rivayeti,⁷⁸⁰ haber-i vâhidin hücciyetine delildir. Ona göre de haberin işareti açıktır.⁷⁸¹ Seyyid el-Murtazâ (ö. 436/1015), İbnü’l-Berrâc (ö. 481/1088), İbn Zühre (ö. 585/1189), İbn İdrîs (ö. 598/1201) ve bazı âlimler, âhâd haberle amel etmeyi kabul etmemişlerdir.⁷⁸² Yazar, bu itirazlara karşın âhâd haberle amel etmenin daha sağlam delillere sahip olduğunu şu ifadelerle ortaya koymaya çalışmıştır. “İmamlarımızın zamanında anlam yönünden âhâd ahhbârla amel etmenin tevâtür derecesinde olması ve imamların bu görüşü inkâr etmemeleri, bilakis tecviz etmelerinden dolayı birinci görüş daha kuvvetlidir”.⁷⁸³ Ona göre ilmin elde edilmesi, muteber hadis kitaplarında yer alan âhâd ahhbârla amel etmenin cevazına bağlıdır.⁷⁸⁴

مَنْ بَلَغَهُ ثَوَابٌ مِنَ اللَّهِ عَلَى عَمَلٍ ، فَعَمِلَ ذَلِكَ الْعَمَلَ التَّمَسَّسَ ذَلِكَ الثَّوَابِ ، أَوْ تَبَيَّنَ وَإِنْ ، *Mir’âtü’l-‘ukûl* sahibi, rivayetin⁷⁸⁵ şerhinde Şîî âlimlerin âdâb ve sünen konularında çoğu kez zayıf ve meçhul ahhbârdan hareketle istidlâlde bulunduklarından, onlarla mekruh ve müstehap hükümlerini verdiklerinden söz etmiştir. Buna bağlı olarak müstehabın da vâcip gibi şer’î bir hüküm olduğu, aralarındaki farkın bir anlamının bulunmadığı, müstehap hususunda meçhullerin ve zayıfların haberleriyle yetinileceği düşüncesi dile getirilmiştir. Aynı şekilde mekruh ve haram arasında da bu hususta bir farkın olmadığı aktarılmıştır. Allâme Meclisî, mezkûr düşüncelere karşı şu şekilde cevap vermiştir: “Dayanağı zayıf olan bir şeyde müstehap hükmünü vermek gerçekte yoktur. Bu ise ancak zayıf haberle bir de bu ve başka

⁷⁷⁸ Küleynî, *el-Kâfî*, 1/171.

⁷⁷⁹ Meclisî, *Mir’âtü’l-‘ukûl*, 1/227.

⁷⁸⁰ Küleynî, *el-Kâfî*, 1/122. bk. Kuleynî, *Usul-u Kâfî*, 1/59.

⁷⁸¹ Meclisî, *Mir’âtü’l-‘ukûl*, 1/166; 2/431; 4/229.

⁷⁸² bk. Zeynüddîn b. Alî b. Ahmed eş-Şehîdî’s-Sânî, *er-Ri’âye fî ‘ilmi’d-dirâye*, thk. Abdülhüseyn Muhammed Alî el-Bakkâl (Kum: Mektebetü Âyetillâhi’l-‘Uzmâ el-Mer’âşî, 1433/2012), 88.

⁷⁸³ Meclisî, *Mir’âtü’l-‘ukûl*, 1/227. bk. 9/188.

⁷⁸⁴ Meclisî, *Mir’âtü’l-‘ukûl*, 1/183.

⁷⁸⁵ Küleynî, *el-Kâfî*, 3/225.

bâblarda vârid olan rivayetlerle mümkündür”⁷⁸⁶ “Âlimlerin kabulüne göre bahsedilen rivayetler de sahih değildir” şeklindeki bir soruya o, (مَنْ بَلَغَهُ ثَوَابٌ مِنَ اللَّهِ عَلَى عَمَلٍ) bâbındaki birinci haber⁷⁸⁷ hasen olsa ki İbrâhim b. Hâşim’den (ö. ?) dolayı hasendir. Sahih derecesine ulaşmamakla birlikte ikinci bir haberle de teyit edilmiştir. Bunun yanında Şeyh Sadûk *Sevâbü’l-a‘mâl*⁷⁸⁸ ve Berkî *el-Mehâsin*’de benzer ahbâra yer vermişlerdir.⁷⁸⁹ Ayrıca o, Berkî’nin sahih bir senedle⁷⁹⁰ ve Âmmе’nin Hz. Peygamber’den muhtelif senedlerle yine aynı anlama gelen hadisleri rivayet ettiğini söylemiştir.⁷⁹¹ Müellife göre mezkûr bâbın birinci haberinin mütevâtir ahbardan sayılması mümkündür. Bu rivayeti destekleyen Şîî ve Sünnî kaynaklardaki meşhur haberler, zayıf hadisle amelin cevazına ve onun üzerine sevabın terettüp edeceğine delildir. O, bu açıklamadan sonra konuyla alâkalı istisnaları ve Şîî-Sünnî âlimlerin görüşlerini nakletmiş ve onları değerlendirmiştir.⁷⁹²

3.2.3.8. Kırk Hadis

Şîa’nın önde gelen âlimlerinden olan Meclisî, (مَنْ حَفِظَ مِنْ أَحَادِيثِنَا أَرْبَعِينَ حَدِيثًا ، بَعَثَهُ اللَّهُ يَوْمَ) rivayetinin⁷⁹³ şerhinde kırk hadis yazma geleneği ile ilgili bilgilerden bahsetmiştir. Ona göre kırk hadis, Âmmе ve Hâssa arasında meşhur ve müstefizdir, hatta mütevâtir olduğunu söyleyenler de vardır.⁷⁹⁴ Kırk hadis konusundaki ihtilâf ise hıfz ile neyin kastedildiğidir. O, bununla ilgili görüşleri zikretmiştir: Hıfz, ezberden hadis rivayet edilmesidir. Çünkü bu durum önceki âlimler arasında bilinen bir husustur. Onların gayesi, rivayeti defterlere yazmak değil zihinlere nakşetmektir. Hatta bazıları, râvinin ezberden hıfz etmediği rivayetle ihticâcî yasaklamışlardır. Hıfzdan maksat hadisin ezberden hıfzı, kitâbeti ve bir kitap vb. de olsa insanlar arasında yayılmasıyla haberi bozulmaktan korumak⁷⁹⁵ ya da tahammülü’l-hadîs yollarından birisiyle rivayeti nakletmektir.⁷⁹⁶

⁷⁸⁶ Meclisî, *Mir’âtü’l-‘ukûl*, 8/112.

⁷⁸⁷ Küleynî, *el-Kâfî*, 3/225.

⁷⁸⁸ Sadûk Muhammed b. Alî b. Hüseyin b. Bâbeveyh el-Kummî, *Sevâbü’l-a‘mâl* ve *‘ikâbü’l-a‘mâl*, thk. Muhammed Mehdi Hasan el-Müsevi (Kum: Menşûrâtü’r-Radî, 1364 HŞ/1985), 132.

⁷⁸⁹ Berkî, *el-Mehâsin*, 25.

⁷⁹⁰ Berkî, *el-Mehâsin*, 25.

⁷⁹¹ Şârihin hangi rivayetleri kastettiğini tespit edemedik.

⁷⁹² Meclisî, *Mir’âtü’l-‘ukûl*, 8/112-120.

⁷⁹³ Küleynî, *el-Kâfî*, 1/122.

⁷⁹⁴ Ayrıca bk. Yûsuf b. Abdillâh b. Muhammed b. Abdilber en-Nemerî, *Câmi’u beyâni’l-‘ilm ve fazlihî*, thk. Ebû’l-Eşbâl ez-Züheyri (Riyad: Dâru İbni’l-Cevzi, 1414/1994), 1/192-199.

⁷⁹⁵ Meclisî, *Mir’âtü’l-‘ukûl*, 1/165.

⁷⁹⁶ Meclisî, *Mir’âtü’l-‘ukûl*, 1/166.

Meclisî, yukarıda zikredilen iktibaslardan sonra kendi görüşüne yer vermiştir. Ona göre hıfz konusunda farklı mertebeler vardır. Elde edilecek sevap da bu sınıflandırmalara göre olacaktır. Bunlardan birincisi, rivayetin lafzını ezberlemektir. Ezberin zihinden ya da defterden yapılması arasında herhangi bir fark yoktur. Lafzın tashihi, haberin nakli için izin isteme, onun icâzetini alma ve onu rivayet etme bu mertebe altında değerlendirilmiştir. İkincisi, rivayetin mânasını ezberlemeye, inceliklerini düşünmeye, ondan hüküm çıkarmaya ve bilgi elde etmeye çalışmaktır. Üçüncüsü ise rivayeti amelle koruma, ona özen gösterme ve onun tazammun ettiği mânadan kendisine ders çıkarmaktır. Şîa kaynaklarında yer alan bazı ahbâr, amelle koruma başlığını destekler mahiyettedir.⁷⁹⁷

Şârih, Hz. Peygamber'in (نَضَرَ اللَّهُ عَبْدًا سَمِعَ مَقَالَتِي ، فَوَعَاَهَا وَحَفِظَهَا ، وَبَلَّغَهَا مَنْ لَمْ يَسْمَعْهَا) hadisinde⁷⁹⁸ geçen (وَحَفِظَهَا) ifadesinin şerhinde de hıfzla ilgili fikirlerini beyan etmiştir. Ona göre söz konusu ibare, rivayeti duyma ve ezberlemede farkındalık oluşturma anlamındadır. Kelimenin zâhiri ile lafzın hıfzı kastedildiğinden ezberlemenin üstünlüğüne delâlet ettiği hususunda şüphe yoktur. (وَحَفِظَهَا) ibaresiyle mânen rivayetin câiz olmadığı delillendirilmeye çalışılsa da bunun zayıf bir görüş olduğu açıktır.⁷⁹⁹

Mir'âtü'l-'ukûl müellifi, hangi mevzularda kırk hadis derlendiğini de zikretmiştir. Ona göre kırk hadis türü eserler, inanç esaslarından, kalbî ve bedenî ibadetlerden dinle alâkalı konuları ele almaktadır. Ahkâm ve muâmelâta dair hususları içermemektedir. Buna bağlı olarak kırk hadislerin temel inançlar, ibadetler, değerli hasletler ve güzel davranışlarla ilgili rivayetleri bir araya getirdiği söylenebilir.⁸⁰⁰

Meclisî, hadis usulü ve tarihine dair değerlendirmelerini, konularla alâkalı yaşadığı döneme kadar yazılan kitaplardan özellikle Hârisî'nin (ö. 984/1576) *Vüsûlü'l-ahyâr ilâ usûli'l-ahbâr* adlı eserinden aktarmıştır. Hârisî, mezkûr kitabında Ehl-i sünnet âlimlerine ait görüşlere yer verirken Meclisî, bu metodu benimsememiştir. Aksine o, tanımları ve olayları kendi bakışı açısına göre şekillendirmeyi tercih etmiştir.

3.2.4. İsnad ve Metne Dair Değerlendirmeler

XI./XVII. yüzyılın önde gelen Şîî âlimlerinden olan Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*'deki rivayetleri sıhhat açısından derecelendirmiştir. Yazar, bu hususta niçin farklı ifadeler

⁷⁹⁷ Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 1/166.

⁷⁹⁸ Küleynî, *el-Kâfî*, 2/336.

⁷⁹⁹ Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 4/323.

⁸⁰⁰ Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 1/166.

kullanıldığından, sened ve haberde geçen kişilere ait bilgilerden söz etmiştir. O, sadece senedle yetinmemiş, yerine göre metin tenkidine dair açıklamalarda da bulunmuştur. Ayrıca o, *el-Kâfi* rivayetleri arasındaki zıtlıklara temas etmiş ve farklı metotlarla bu tenâkuzları gidermeye çalışmıştır.

3.2.4.1. Ahbârın İsnadını Derecelendirmesi

Allâme Meclisî, neredeyse her rivayetin kaynağını ve sıhhatini açıklamıştır. O, bunu yaşadığı döneme kadar kullanılan terimlerle veya kendine özgü yeni ıstılahlarla yapmıştır. İlk defa onun tarafından zikredilen ifadeler, Şîî hadis literatüründe bir yenilik olarak kabul edilmiştir.⁸⁰¹ Müellif, şerhinde ahbârın senedleriyle ilgili değerlendirmesini (مرفوع) “merfûdur”,⁸⁰² (صحيح) “sahihtir”,⁸⁰³ (موثق) “müvessaktır”,⁸⁰⁴ (حسن) “hasendir”,⁸⁰⁵ (ضعيف) “zayıftır”,⁸⁰⁶ (مرسل) “mürseldir”,⁸⁰⁷ (مجهول) “meçhuldür”,⁸⁰⁸ (مختلف فيه) “ihtilâflıdır”⁸⁰⁹ şeklindeki genel kavramlar üzerinden aktarmıştır.

Bunun yanında o, (حسن على) “daha açık olan görüşe göre sahihtir”,⁸¹⁰ (صحيح على الظاهر) “açık olan görüşe göre hasendir”,⁸¹¹ (حسن على الأصح) “en doğruya göre hasendir”,⁸¹² (ضعيف على المشهور) “en yaygın kanaate göre zayıftır”,⁸¹³ (ضعيف على الأشهر) “yaygın kanaate göre zayıftır”,⁸¹⁴ (مجهول على المشهور) “genel görüşe göre meçhuldür”,⁸¹⁵ (مختلف فيه صحيح على) “ihtilâflıdır, açık görüşe göre sahihtir”,⁸¹⁶ (مختلف فيه ، ضعيف على المشهور) “ihtilâflıdır, genel kabule göre zayıftır”,⁸¹⁷ (ضعيف على المشهور موقوف) “yaygın kanaate göre zayıftır,

⁸⁰¹ Nâinî vd., “Berresî Reveş-i Fikhi'l-Hadisî Allâme Meclisî der Şerhi'l-Kâfi (Kitâbi'l-Hucce)”, 97; Hücet, “Erzebâyâ İsnâd el-Kâfi ez Menzar Allâme Meclisî der Mir'âtü'l-'Ukûl”, 176.

⁸⁰² Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 1/116, 120; 3/13; 9/233; 15/448; 20/335.

⁸⁰³ Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 1/25; 7/73; 10/139; 16/35; 24/85.

⁸⁰⁴ Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 1/93; 8/252; 14/142; 17/151; 21/150.

⁸⁰⁵ Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 1/123; 2/83; 12/567; 16/155; 20/219.

⁸⁰⁶ Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 1/32; 8/38; 12/543; 18/406; 22/201.

⁸⁰⁷ Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 1/32; 5/1; 14/113; 19/36; 24/284.

⁸⁰⁸ Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 1/78; 6/153; 15/491; 20/139/26/287.

⁸⁰⁹ Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 2/303; 5/362; 9/191; 14/1; 17/124; 21/130.

⁸¹⁰ Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 1/111; 4/10; 12/41; 19/215; 26/240.

⁸¹¹ Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 1/139; 10/44; 14/23; 19/22; 26/324.

⁸¹² Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 7/126.

⁸¹³ Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 9/73; 26/295, 547, 581.

⁸¹⁴ Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 1/76; 6/25; 13/343; 20/113; 23/360.

⁸¹⁵ Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 1/108; 12/153; 16/138; 20/301; 26/494.

⁸¹⁶ Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 8/3.

⁸¹⁷ Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 4/221.

mevkuftur”,⁸¹⁸ (في أعلى مراتب الصِّحَّة) “sıhhat mertebelerinin en yükseğindedir”,⁸¹⁹ (صحيح ومطابق) موثَّق تلقَّاه) “sahihtir ve Veşşâ’ (ö. 220/835’ten sonra) rivayetine mutabıktır”,⁸²⁰ (حديث الوشاء) (موثَّق ولا يَقْصِر عن الصَّحیح) “müvessak, ashap onu hüsnü kabul ile karşıladı”,⁸²¹ (الأصحابُ بالقبول) “sahih derecesine ulaşmamış müvessaktır”,⁸²² (مُخْتَلَف فيه صحيح على الأقوى) “ihlilâflıdır, sahihten daha kuvvetlidir”,⁸²³ (مُخْتَلَف فيه وصِحَّتُهُ أَقْوَى) “ihlilâflıdır ve sıhhati çok kuvvetlidir”⁸²⁴ gibi kalıplarla senedler hakkındaki görüşünü belirtmiştir.

Şîi müellif, yerine göre ahhârın sıhhatini belirlemede bahsi geçen ıstıhlardan bazılarını birleştirerek tek rivayet için kullanmış ve özgünlüğünü ortaya koymuştur. O, (حسن موثَّق) “hasen müvessaktır”,⁸²⁵ (ضعيف موقوف) “zayıf mevkuftur”,⁸²⁶ (مرسل موقوف) “mürsel mevkuftur”,⁸²⁷ (مرسل مجهول) “mürsel meçhuldür”⁸²⁸ vb. ifadelerle bu metodunu uygulamıştır. Şârih, varlıkların duyularla ve kalple kavranacağından bahseden haberin⁸²⁹ (مرسل موقوف) “mürsel mevkuftur” olduğuna ve imama isnad edilmediğine değinmiştir. Bununla beraber haber Hişâm b. el-Hakem’in (ö. 179/795) tahkikiyle aktarılmıştır. Çünkü o, imamların ashabının büyüklerinden olduğundan haberi onlardan alacak bir konumda bulunmuştur.⁸³⁰ Yatsı namazından sonra okunacak dua ile ilgili rivayet⁸³¹ hakkında (مرفوع مضمر ، والمرفوع إليه غير معلوم) diyerek haberin imama nispetinin açık olmadığını ifade etmiştir.⁸³² Şerhte sadece bir kez (صحيح مكرَّر) ibaresi geçmiştir.⁸³³

Mir’âtü’l-‘ukûl şârihi, bazen kavramlar arasını (أو) veya (بَلْ) vb. ifadelerle ayırmış ve ilk derecelendirmeye ilâve bir görüş daha eklemiştir. Meselâ (أو موثَّق حسن) “hasendir veya müvessaktır”,⁸³⁴ (ضعيف موقوف أو مضمر) “meçhuldür ya da hasendir”,⁸³⁵ (مجهول أو حسن)

⁸¹⁸ Meclisî, *Mir’âtü’l-‘ukûl*, 6/94, 108.

⁸¹⁹ Meclisî, *Mir’âtü’l-‘ukûl*, 9/12.

⁸²⁰ Meclisî, *Mir’âtü’l-‘ukûl*, 7/328. bk. 10/401.

⁸²¹ Meclisî, *Mir’âtü’l-‘ukûl*, 1/221.

⁸²² Meclisî, *Mir’âtü’l-‘ukûl*, 1/33.

⁸²³ Meclisî, *Mir’âtü’l-‘ukûl*, 8/68.

⁸²⁴ Meclisî, *Mir’âtü’l-‘ukûl*, 10/163.

⁸²⁵ Meclisî, *Mir’âtü’l-‘ukûl*, 3/164; 9/76, 146; 11/4; 16/84; 20/387. bk. Hücet, “Erzebâyâ İsnâd el-Kâfi ez Menzar Allâme Meclisî der Mir’âti’l-‘Ukûl”, 172.

⁸²⁶ Meclisî, *Mir’âtü’l-‘ukûl*, 12/189.

⁸²⁷ Meclisî, *Mir’âtü’l-‘ukûl*, 12/188.

⁸²⁸ Meclisî, *Mir’âtü’l-‘ukûl*, 2/122; 3/9; 8/129; 11/14; 12/277, 427; 18/370; 23/375.

⁸²⁹ Küleynî, *el-Kâfi*, 1/245.

⁸³⁰ Meclisî, *Mir’âtü’l-‘ukûl*, 1/341; 10/80. Ayrıca bk. Kuleynî, *Usul-u Kâfi*, 1/144 dip. 1.

⁸³¹ Küleynî, *el-Kâfi*, 4/473.

⁸³² Meclisî, *Mir’âtü’l-‘ukûl*, 12/337, 339.

⁸³³ Meclisî, *Mir’âtü’l-‘ukûl*, 3/14.

⁸³⁴ Meclisî, *Mir’âtü’l-‘ukûl*, 1/218; 6/273; 8/66, 373; 9/352; 12/450, 558, 573, 574.

“meçhul kabul edilse de bilakis sahihtir”,⁸³⁶ (مجهول ، بل صحيح) “meçhul kabul edilse de bilakis sahihtir”,⁸³⁷ (كالصحيح بل أعلى من الصحيح) “sahih gibi, hatta sahihten daha yüksektir”,⁸³⁸ (ضعيف) “meşhur görüşe göre zayıftır, belki müvessak kabul edilir”⁸³⁹ buna örnek olarak zikredilebilir.

Şîa'nın önde gelen müellifinin isnadla ilgili uyguladığı bir diğer metot ise sened hakkındaki değerlendirmeyi başka bir terime benzeterek nakletmesidir. Meselâ o, (موثّق) (ضعيف كالموثّق) “sahih gibi hasendir”,⁸⁴¹ (حسن كالصحيح) “sahih gibi müvessaktır”,⁸⁴⁰ (كالصحيح) “müvessak gibi zayıftır”,⁸⁴² (مرسل كالصحيح) “sahih gibi mürseldir”,⁸⁴³ (مرسل كالموثّق) “sahih gibi mürseldir”,⁸⁴⁴ (مجهول كالصحيح) “hasen gibi mürseldir”,⁸⁴⁵ (مرسل كالحسن) “hasen gibi mürseldir”,⁸⁴⁶ (مختلف فيه كالموثّق) “müvessak gibi ihtilaflıdır”,⁸⁴⁷ (مجهول كالحسن) “müvessak veya hasen gibi zayıftır”,⁸⁴⁸ (حسن موثّق) “sahih gibi hasen bilakis sahihten daha yüksektir”⁸⁴⁹ gibi ibareleri kullanarak bunu yapmıştır.

Bunlara ek olarak Meclisî-i Sâni, (كالسابق), (مثل السابق), (كذلك) “bunun gibi, önceki gibi” lafızlarla rivayetin daha önce geçen rivayetle aynı sıhhat derecesine sahip olduğunu belirtmiştir.⁸⁵² O, (كالسابق وإن كان أقوى) “daha kuvvetli olsa da önceki gibi” ifadesiyle senedin zayıf olduğunu, râvinin durumuna göre derecelendirmenin yapıldığını anlatmıştır.⁸⁵³ Sabah

⁸³⁵ Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 11/92. bk. Hüccet, “Erzebâyâ İsnâd el-Kâfi ez Menzar Allâme Meclisî der Mir'âti'l-'Ukûl”, 171.

⁸³⁶ Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 4/347. bk. 5/123; 7/352; 8/179.

⁸³⁷ Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 2/333; 5/311.

⁸³⁸ Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 9/326.

⁸³⁹ Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 1/115, 125; 22/449. Benzer derecelendirmeler için bk. 8/352; 9/327; 12/169.

⁸⁴⁰ Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 1/180, 185; 8/48; 10/402; 11/332; 18/223; 23/198.

⁸⁴¹ Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 1/152; 7/73; 10/215, 402; 12/255, 262; 17/136; 23/30. bk. Hüccet, “Erzebâyâ İsnâd el-Kâfi ez Menzar Allâme Meclisî der Mir'âti'l-'Ukûl”, 172.

⁸⁴² Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 1/133, 134; 7/153; 10/305; 16/120; 22/269.

⁸⁴³ Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 4/56; 7/341 (فإنه يقال مراسيل البيزنطي في حكم المسانيد); 12/266 17/356; 21/65.

⁸⁴⁴ Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 7/70; 8/23; 13/315; 18/387; 23/363.

⁸⁴⁵ Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 8/178, 327; 10/212, 403; 12/84; 17/241; 21/143; 24/203.

⁸⁴⁶ Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 1/128; 2/61; 6/182; 13/46; 19/37; 23/132.

⁸⁴⁷ Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 10/209.

⁸⁴⁸ Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 2/421.

⁸⁴⁹ Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 8/314.

⁸⁵⁰ Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 10/210, 228.

⁸⁵¹ Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 11/347. Benzer bir ifade için bk. 4/353.

⁸⁵² Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 2/413; 5/164; 6/157-164, 193; 8/87; 9/59, 103, 121, 366; 10/136, 232, 236; 12/124, 151, 224, 227; 18/321.

⁸⁵³ Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 12/76. Hadar'ın açıklaması için bk. Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 9/374 dip. 1, 2.

vakti yapılacak duanın zikredildiği haber⁸⁵⁴ ona göre mürseldir. Bunun yanında rivayetin (ويحتمل أن يكون عطا على السند السابق فيكون مثله) “önceki senede atıfla onun gibi olması muhtemeldir”.⁸⁵⁵ مُحَمَّدُ بْنُ يَحْيَى ، عَنْ أَحْمَدَ بْنِ مُحَمَّدٍ ، عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ سِنَانٍ ، عَنْ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ مُسْكَانَ ، عَنْ أَبِي (وفي رواية القاسم بن بُرَيْدٍ ، عَنْ أَبِي بصير) senediyle aktarılan haberi teyit eden başka bir hadis (وفي رواية القاسم بن بُرَيْدٍ ، عَنْ أَبِي بصير) lafzıyla *el-Kâfi* metninde yer almıştır.⁸⁵⁶ Müellif, öncelikle ikinci seneddeki râvinin ismini tashih etmiştir. Buna göre Kâsım b. Büreyd, Kâsım b. Yezîd'dir (ö. 183/799'dan sonra). O, sonra irsâl veya Muhammed b. Sinân'ın (ö. ?) ondan rivayet edebileceği ihtimalleri üzerinde durmuş devamla senedin sıhhatinin önceki senedin hükmüyle aynı olduğunu açıklamıştır.⁸⁵⁷ Ayrıca yazar, (ومؤيدا له متنا كالسابق سندا) “sened açısından önceki gibi ve metin olarak da onun destekçisidir” cümlesiyle sened ve metin birlikteliğine değinmiştir.⁸⁵⁸

Şîî âlim Meclisî, senedle ilgili fikrini beyan ettikten sonra onun bir önceki senedle olan bağına işaret etmiştir. Günah işlemeye bağlı olarak yağmurun az yağacağını anlatan haberin⁸⁵⁹ senedi (صحيح ومعلق على السند السابق) “sahih ve önceki senedle irtibatlıdır”. İlgili sened İbn Mahbûb'la (ö. 224/839) başlarken önceki sened (عَنْ أَحْمَدَ بْنِ مُحَمَّدٍ ، عَنْ ابْنِ مَحْبُوبٍ) şeklindedir.⁸⁶⁰ Bu metotla alâkalı şu misaller de şerhte yer almıştır: Her kulun üzerinde kırk kalkan bulunduğundan bahseden hadis,⁸⁶¹ (ضعيف وسنده الثاني موثق كالصحيح) “zayıf ve ikinci senedi sahih gibi müvessaktır” şeklinde derecelendirilmiştir. Müellif, senedin önceki senedle bağının açık olduğunu söylemiştir. Buradan hareketle o, senedi farklı bir değerlendirmeye tabi tutmuştur. Buna göre Abdullah b. Abdurrahman el-Esamm'dan (ö. ?), Muhammed b. Hâlid nakletmiştir ve ondan İbn Habîb'in (ö. ?) rivayet etmesi uzak ihtimaldir. Bundan dolayı haber meçhuldür. Önceki senede bağlı olmazsa mürseldir, bu görüş de uzaktır.⁸⁶² *Büyük günahlar bâbının* on beşinci haberi (عَنْ أَبِي بَصِيرٍ ، عَنْ زَيْدِ الْكُنَاسِيِّ) senediyle nakledilmiştir.⁸⁶³ Bu sened (عَنْ الْحُسَيْنِ بْنِ مُحَمَّدٍ ، عَنْ مُعَلَّى بْنِ مُحَمَّدٍ ، عَنْ الْوَشَّاءِ ، عَنْ أَبِي بَصِيرٍ) şeklinde rivayet edilen on dördüncü

⁸⁵⁴ Küleynî, *el-Kâfi*, 4/425.

⁸⁵⁵ Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 12/232.

⁸⁵⁶ Küleynî, *el-Kâfi*, 3/138, 139.

⁸⁵⁷ Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 7/336. Hadar bu hükmü zayıf olarak belirtmiştir. Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 6/116 dip. 6.

⁸⁵⁸ Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 11/283.

⁸⁵⁹ Küleynî, *el-Kâfi*, 3/674.

⁸⁶⁰ Küleynî, *el-Kâfi*, 3/673; Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 9/415; 10/21, 43, 172, 300. bk. Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 7/453 dip. 4; 8/272 dip. 3.

⁸⁶¹ Küleynî, *el-Kâfi*, 3/689.

⁸⁶² Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 10/21; 12/177.

⁸⁶³ Burada olduğu gibi bazen Meclisî'nin *Mir'âtü'l-'ukûl*'de kullandığı haber rakamları ile *el-Kâfi*'deki rivayetlerin sayıları birbirini tutmamaktadır. Küleynî, *el-Kâfi*, 3/694.

(مرسل) “sahihtir ve son kısmı mürseldir”.⁸⁷⁴ O, rivayetin iki senedi olduğunu ifade etmiş ve her senedi ayrı değerlendirmiştir. İlim öğrenmek için yola çıkan kişinin karşılaşacağı güzelliklerin anlatıldığı haberin⁸⁷⁵ (له سندان : الأول مجهول ، والثاني حسن أو موثق لا يُقصران عن الصحيح) “iki senedi vardır. Bunlardan birincisi meçhuldür, ikincisi hasen ya da sahih derecesine ulaşmamış müvessaktır”.⁸⁷⁶ Müellifin bu metoduyla ilgili örneklerden bazıları şunlardır: (مرفوع ، وسنده) (موثق وسنده الثاني ضعيف) “İlk sened merfûdur, ikinci sened ise meçhuldür”,⁸⁷⁷ (الثاني مجهول) “ikinci senedi sahihtir ve daha önce geçen senede uygundur”.⁸⁷⁹ Bazen de o, iki senedin sıhhat açısından aynı olduğunu söylemiştir. (ضعيف على المشهور وسنده الثاني أيضا ضعيف على المشهور) “Yaygın kanaate göre zayıftır. İkinci senedi de aynı şekilde genel kabule göre zayıftır”,⁸⁸⁰ (بسنديه ضعيف) “en yaygın kanaate göre iki senediyle zayıftır”.⁸⁸²

Muhammed Bâkır el-Meclisî, senedin bazı bölümlerindeki değişikliklerle nakledilen haberlere de işaret etmiştir. (يُوفُونَ لِلَّهِ بِالَّذِي أَخَذَ عَلَيْهِمْ فِي الْمِيثَاقِ مِنْ وَلَا يَتَيْنَا) rivayeti,⁸⁸³ *Kur’ân’da velâyetle ilgili nükteler ve âyetler bâbının* dördüncü haberinde⁸⁸⁴ “mîsâk” kelimesi olmadan senedin başındaki ihtilâfla birlikte aynı râviden aktarılmıştır.⁸⁸⁵ O, (بِاخْتِلَافٍ فِي أَوَّلِ السَّنَدِ) ifadesini kullanarak daha önceki bâblarda hadisin geçtiğini, oradaki sıhhat durumunu zikrederek belirtmiştir. *Rızık için dua bâbının* on ikinci rivayeti⁸⁸⁶ (ضعيف على المشهور) dur. Râvi Sehl b. Ziyâd’ın zayıf olması şârihe göre önemli değildir. Haber, senedin başındaki değişikliklerle bâbın ikinci rivayetinde müvessak olarak geçmiştir.⁸⁸⁷ Şârih, (بِاخْتِلَافٍ فِي أَوَّلِ السَّنَدِ) ibaresiyle haberin başka bir kaynakta yer aldığına da değinmiştir. *el-Kâfi*’deki (وَمَنْ عَرَفَهُ اللَّهُ - بِذَلِكَ أَحَبَّهُ اللَّهُ ، وَمَنْ أَحَبَّهُ اللَّهُ - تَبَارَكَ وَتَعَالَى - وَفَأَهُ أَجْرُهُ يَوْمَ الْقِيَامَةِ بِغَيْرِ حِسَابٍ) hadisi,⁸⁸⁸ Şeyh

⁸⁷⁴ Meclisî, *Mir’âtü’l-‘ukûl*, 1/303; 4/369; 8/79; 9/317; 13/185; 20/184; 24/29.

⁸⁷⁵ Küleynî, *el-Kâfi*, 1/82.

⁸⁷⁶ Meclisî, *Mir’âtü’l-‘ukûl*, 1/111; 2/357; 3/106, 108, 183; 5/92; 6/223; 7/355; 11/250.

⁸⁷⁷ Meclisî, *Mir’âtü’l-‘ukûl*, 1/159. Ayrıca bk. 2/221; 3/183; 4/84; 5/232; 8/373; 9/163; 11/213, 229; 12/188, 466; 16/114; 22/246.

⁸⁷⁸ Meclisî, *Mir’âtü’l-‘ukûl*, 10/400; 21/232.

⁸⁷⁹ Meclisî, *Mir’âtü’l-‘ukûl*, 3/153.

⁸⁸⁰ Meclisî, *Mir’âtü’l-‘ukûl*, 1/130.

⁸⁸¹ Meclisî, *Mir’âtü’l-‘ukûl*, 2/149, 299; 3/3, 259; 4/259; 6/15; 7/288; 8/17, 108; 12/503; 15/236; 19/407; 23/202.

⁸⁸² Meclisî, *Mir’âtü’l-‘ukûl*, 9/144.

⁸⁸³ Küleynî, *el-Kâfi*, 2/418.

⁸⁸⁴ Kaynak olarak kullandığımız Arapça ve Türkçe eserlerde beşinci haberdur. Küleynî, *el-Kâfi*, 2/365.

⁸⁸⁵ Meclisî, *Mir’âtü’l-‘ukûl*, 5/151. Benzer ifadeler için bk. 5/161; 8/43, 68, 140; 10/264; 11/8.

⁸⁸⁶ Küleynî, *el-Kâfi*, 4/491.

⁸⁸⁷ Meclisî, *Mir’âtü’l-‘ukûl*, 12/408.

⁸⁸⁸ Küleynî, *el-Kâfi*, 3/526.

Sadûk'un *Sevâbü'l-a'mâl* eserinde (مِنْ فَضْلِ الرَّجُلِ عِنْدَ اللَّهِ مَحَبَّتُهُ لِإِخْوَانِهِ وَ مَنْ عَرَفَهُ اللَّهُ مَحَبَّةَ إِخْوَانِهِ أَحَبَّهُ) şeklinde senedin evvelindeki ihtilâfla nakledilmiştir.⁸⁸⁹

Müellif, haberin senedinde ihtilâfın nerede olduğunu zikretmeden genel bir ifade ile farklılığı dile getirmiştir. *Anne babaya iyilik yapma bâbının* dokuzuncu haberinin⁸⁹⁰ benzeri Hadîd b. Hakîm'den (ö. ?) rivayetle daha önce geçmiştir ve diğer senedde ihtilâf vardır.⁸⁹¹

Şîî âlim, görüşünü teyit için naklettiği ve alıntı yaptığı eserlerdeki rivayetleri değerlendirmiştir. O, *Mekâtîlü't-tâlibiyyîn*⁸⁹² vb. eserlerde yer alan ahbârın Zeydiyye rivayetlerinden olduğunu; fakat onlardan bazılarının sıhhatini göz ardı etmediğini ifade etmiştir.⁸⁹³ Ona göre Hz. Peygamber'in yıkanması ile ilgili *el-İhticâc* ve *el-İrşâd*'dan aktardığı iki rivayetten⁸⁹⁴ birincisi (أَوْثَقُ وَأَوْفَقُ) “daha güvenilir ve daha uygundur”.⁸⁹⁵ Bunun yanında o, rivayetin sıhhat durumunu belirttiği yerde onun nerelerde geçtiğini de beyan etmiştir. Meselâ *Bâbü'l-cebr ve'l-kader ve'l-emri beyne'l-emreyn*'in ilk haberinin⁸⁹⁶ merfû olduğunu; fakat Şeyh Sadûk'un *'Uyûnü ahbâri'r-Rızâ*'da imamdan senedleriyle rivayet ettiğini,⁸⁹⁷ rivayetin Mûsâ el-Kâzım'ın Ehl-i Ahvaz'a yazdığı risâlede ve diğer hadis ve kelâm kitaplarında zikredildiğini belirtmiştir. Ayrıca Muhakkık Tûsî'nin *Tecrîdü'l-i'tikâd*'da ona işaret ettiğini,⁸⁹⁸ Allâme Hillî'nin (ö. 726/1325) şerhinde el-Esbag b. Nübâte'den (ö. II./VIII. yüzyılın başları) az bir değişiklik ile aktardığına değinmiştir.⁸⁹⁹

Mir'âtü'l-'ukûl sahibi, nakilde bulunduğu rivayetlerin durumları hakkında da bilgi vermiştir. O, iktibas edilen ahbârı her zaman olmasa da senedleriyle vermeye çalışmıştır. Onun bu uygulaması rivayet zincirindeki tüm râvileri kapsamamış, sadece imamdan rivayette bulunan râvî ile sınırlı kalmıştır. Meselâ Şeyh Sadûk, *Men lâ yahdurühü'l-fakîh*'te sahih bir

⁸⁸⁹ Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 9/139. bk. Sadûk, *Sevâbü'l-a'mâl*, 185.

⁸⁹⁰ Küleynî, *el-Kâfî*, 4/67.

⁸⁹¹ Küleynî, *el-Kâfî*, 4/63; Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 10/375.

⁸⁹² Alî b. el-Hüseyn b. Muhammed b. Ahmed el-İsfahânî, *Mekâtîlü't-tâlibiyyîn*, thk. Ahmed Sakar (Kahire: Dâru İhyâi'l-Kütübi'l-Arabiyye, 1368/1949), 443-460.

⁸⁹³ Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 4/157.

⁸⁹⁴ Tabersî, *el-İhticâc*, 1/104; Müfid, *el-İrşâd*, 1/187.

⁸⁹⁵ Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 5/266; 6/276; 11/28. Şerhteki senedlerle ilgili detaylı bilgi için bk. Nâinî vd., “Berresî Reveş-i Fıkhi'l-Hadîsî Allâme Meclisî der Şerhi'l-Kâfî (Kitâbi'l-Hucce)”, 96; Hüccet, “Erzebâyâ İsnâd el-Kâfî ez Menzar Allâme Meclisî der Mir'âti'l-'Ukûl”, 167-191.

⁸⁹⁶ Küleynî, *el-Kâfî*, 1/377.

⁸⁹⁷ Sadûk, *'Uyûnü ahbâri'r-Rızâ*, 1/126.

⁸⁹⁸ Nasîruddin Muhammed b. Muhammed b. el-Hasen et-Tûsî, *Tecrîdü'l-i'tikâd*, thk. Muhammed Cevâd el-Hüseynî el-Celâlî (b.y.: Mektebü'l-A'lemi'l-İslâmî, 1407/1986), 200.

⁸⁹⁹ Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 2/173, 376; 3/228; 4/303, 314. bk. Cemâlüddîn el-Hasen b. Yûsuf b. Alî İbnü'l-Mutahhar el-Hillî, *Keşfü'l-murâd fî şerhi Tecrîdi'l-i'tikâd*, thk. Hasan Hasanzâde el-Âmilî (Kum: Müessesetü'n-Neşri'l-İslâmî, 1407/1986), 316.

senedle Muâviye b. Ammâr → Ca‘fer es-Sâdık şeklinde haberi rivayet etmiştir.⁹⁰⁰ Yazar, tartışmadan ve çekişmeden kaçınmayı hatırlatan rivayetin⁹⁰¹ şerhinde örnek olarak zikrettiği ahhbârın ekserisinin sahih olduğundan bahsetmiştir.⁹⁰² Ayrıca o, haberin sened ricâlinin çoğunun Âmme’den olduğunu ifade etmiştir. Şîi kaynaklardaki rivayetin, ahhbârın geneline muhâlîf olması ve Âmme kaynaklarında yer alması, onun nakilde bulunduğu müellifin haberi onlardan aldığıнын teyidi olarak kabul edilmiştir. Namaz sonrası yapılan tesbîhatın sıralaması ile ilgili rivayetler, buna örnek olarak verilebilir.⁹⁰³

Şîa’nın önde gelen âlimlerinden olan Meclisî, bazı rivayetler hakkında kendi sıhhat derecelendirmesini yapsa da (قيل) diyerek kaynağı belli olmaya görüşlere yer vermiştir. *Muhammed et-Takî el-Cevâd’a yönelik işaretler ve nasslar bâbının* on ikinci haberi,⁹⁰⁴ ona göre meçhulken, aynı rivayete başkaları zayıf demiştir.⁹⁰⁵ Bir başka örnekte ise o, *el-Kâfî* musannifi Küleynî’nin fikrini zikretmiştir. Hz. Ali’nin hutbesini veya kendisine sorulan soruya verdiği cevabını nakleden hadis,⁹⁰⁶ şârihe göre sahihtir. Bununla beraber üç hadisin biri hasen, diğer ikisi sahihtir. Metinde iki farklı râviden aktarılan bir haber vardır. Müellifin üç hadis ile neyi kastettiği tam anlaşılmamaktadır. O, Küleynî’nin “el-Esbag b. Nübâte’den muhtelif senedlerle” ibaresini kullanarak rivayetin meşhur, hatta tevâtür derecesinde olduğunu iddia ettiğini belirtmiştir.⁹⁰⁷ Onun rivayet hakkında sıhhat açısından fikir beyan etmediği de olmuştur.⁹⁰⁸

Yukarıda zikredilenlerden hareketle Meclisî’nin haberlerin sıhhat durumu üzerinde durduğu zannedilebilir. Hâlbuki o, şerhinde rivayetlerin sıhhatini senedlerine bakarak tespit etmiştir. Buna dair eserindeki (مِثْلُ السَّنَدِ السَّابِقِ) “sened yönünden önceki gibi”,⁹⁰⁹ (مِثْلُ السَّنَدِ السَّابِقِ) “önceki gibi, başka bir senedle daha önce geçti”,⁹¹⁰ (كَالسَّابِقِ ، وَقَدْ مَضَى بِسَنَدٍ آخَرَ) “önceki gibi, başka bir senedle daha önce geçti”,⁹¹¹ (ضَعِيفٌ إِنْ كَانَ الْمَرَادُ بِإِسْنَادِهِ السَّنَدَ السَّابِقَ ، أَوْ مَرْسَلٌ إِنْ كَانَ الْمَرَادُ سَنَدَ آخَرَ) “rivayetin senedi ile

⁹⁰⁰ Meclisî, *Mir’âtü’l-‘ukûl*, 12/295, 297, 502. bk. Sadûk, *Men lâ yahdurühü’l-fakîh*, 1/315.

⁹⁰¹ Küleynî, *el-Kâfî*, 3/734.

⁹⁰² Meclisî, *Mir’âtü’l-‘ukûl*, 10/136; 12/295, 297, 327, 345.

⁹⁰³ Meclisî, *Mir’âtü’l-‘ukûl*, 12/296, 297. bk. Müslim b. el-Haccâc b. Müslim el-Kuşeyrî, *el-Câmi‘u’s-Sahîh* (Riyad: Dârü’s-Selam li’n-Neşr ve’t-Tevzî‘, 1421/2000), “Zikir ve Duâ”, 80 (No. 6915).

⁹⁰⁴ Küleynî, *el-Kâfî*, 2/70.

⁹⁰⁵ Meclisî, *Mir’âtü’l-‘ukûl*, 3/377, 387, 389; 4/35; 12/315; 26/419.

⁹⁰⁶ Küleynî, *el-Kâfî*, 3/126.

⁹⁰⁷ Meclisî, *Mir’âtü’l-‘ukûl*, 7/298.

⁹⁰⁸ Meclisî, *Mir’âtü’l-‘ukûl*, 3/14.

⁹⁰⁹ Meclisî, *Mir’âtü’l-‘ukûl*, 1/33.

⁹¹⁰ Meclisî, *Mir’âtü’l-‘ukûl*, 3/86. Ayrıca benzer ifadeler için bk. 3/74, 78; 22/465.

⁹¹¹ Meclisî, *Mir’âtü’l-‘ukûl*, 5/78, 79; 8/352.

kastedilen önceki senedse zayıf ya da başka bir senedse mürseldir”,⁹¹² هذين الحديثين مع قوة) vb. bazı ifadeler ve râviyi değerlendirerek verdiği hükümler delil olabilir. Bunların yanında onun (ضعيف سنداً ومتناً يدل على) (كالسابق سنداً ومتناً) gibi⁹¹⁵ ifadelerle rivayetin sıhhatini belirlemede senedin yanında metni de değerlendirme içerisine dâhil ettiği göz ardı edilmemelidir.

Meclisî'nin senedlerle ilgili görüşleri muasır Şîa araştırmacılar tarafından da ele alınıp incelenmiştir. Meselâ Maârif; “Meclisî, rivayetlerin senedinin durumunu açıklarken onların sadece zayıf, sahih, hasen, merfû, meçhul ve mürsel türlerinden hangisine dâhil olduğunu söylemiş, hangi yönden sahih ya da zayıf olduklarına dair açıklamada bulunmamıştır”⁹¹⁶ demiştir. Çalışmada tespit edildiği ve aşağıda örnekleri zikredileceği üzere Maârif, bu görüşünde hatalıdır.⁹¹⁷ Onu, bu düşünceye sevk eden şârihin genelde böyle bir uygulama yapmaması olabilir. Müellif, *duada ihtiyacın adının söylenmesi bâbının* ilk haberi⁹¹⁸ için üç farklı derecelendirme yapmış; fakat niçin böyle bir sonuca ulaştığına değinmemiştir. Ona göre haber öncelikle hasendir, meçhul sayılabilir, sonu mürseldir.⁹¹⁹ Muhakkik Hadar ise “haberin hasen olması İbn Ebû Umeyr, meçhul olması da Ebû Abdullah el-Ferrâ’ (ö. ?) sebebiyledir” diyerek konuya açıklık getirmiştir.⁹²⁰ Bunun yanında şârih, rivayetin ravilerden dolayı farklı şekillerde sınıflandırıldığına bizzat işaret etmiştir. Meselâ âlimlerin güvenilir kişiler olduğundan bahseden haber,⁹²¹ seneddeki Muhammed b. Sinân sebebiyle genel kabule göre zayıftır. Ona göre ise râvi, muteberdir.⁹²² Yazar, Hz. Ali'nin kendi özelliklerinden söz ettiği rivayetin⁹²³ senedinde yer alan Hişâm b. Ebû Umâre el-Cenbî (ö. ?) sebebiyle meçhul olduğunu belirtmiştir.⁹²⁴ Ona göre rızık talebinde bulunmak için Hz. Peygamber'in öğrettiği

⁹¹² Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 9/358.

⁹¹³ Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 11/25.

⁹¹⁴ Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 11/373.

⁹¹⁵ Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 8/257; 10/209, 217 (مقاربان في المضمون), 402; 14/22.

⁹¹⁶ Maârif, “Şîa'da Hadis Eserleri Üzerine Yazılan Şerh ve Haşiyeler”, 378.

⁹¹⁷ Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 2/120. Diğer örnekler için bk. 3/321, 338; 4/11, 33, 51, 94; 5/33 (كالسابق ، والظاهر عبد الرحمن بن كثير), 282; 6/15, 41, 130, 138, 182, 280; 7/272; 8/59; 10/405; 11/90, 124, 250; 12/314. Detaylı bilgi için bk. Hücet, “Erzebâyâ İsnâd el-Kâfi Ez Menzar Allâme Meclisî Der Mir'âti'l-'Ukûl”, 180.

⁹¹⁸ Küleynî, *el-Kâfi*, 4/316.

⁹¹⁹ Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 12/32.

⁹²⁰ Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 9/332 dip. 1.

⁹²¹ Küleynî, *el-Kâfi*, 1/78.

⁹²² Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 1/106.

⁹²³ Küleynî, *el-Kâfi*, 1/354.

⁹²⁴ Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 2/120; 3/321, 338; 4/11, 33, 51, 94; 5/33 (كالسابق ، والظاهر عبد الرحمن بن كثير), 282; 6/15, 41, 130, 138, 182, 280; 7/272; 8/59; 10/405; 11/90, 124, 250; 12/314. Detaylı bilgi için bk. Hücet, “Erzebâyâ İsnâd el-Kâfi ez Menzar Allâme Meclisî der Mir'âti'l-'Ukûl”, 180.

dua rivayetinin⁹²⁵ senedi sahihtir. Bunun sebebi ise haberin İbn Ebû Umeyr'den nakledilmesidir.⁹²⁶

Meclisî'ye göre *Kadr sûresi ve tefsiri bâbının* ilk rivayeti⁹²⁷ el-Hasen b. el-Abbas'tan (ö. ?) dolayı meşhur görüşe göre zayıftır. Şârih, onun ricâl kitaplarında zayıf kabul edilmesinin sebebini, sadece insanların çoğunun aklının almayacağı kapalı ahhârı rivayet etmesiyle açıklamıştır. Bu tür rivayetlerin içerisinde bulunduğu kitap, muhaddisler arasında meşhurdur ve Ahmed b. Muhammed (ö. ?) zayıflardan rivayet etmesi sebebiyle Berkî'yi Kum'dan çıkarmasına rağmen bu kitaptan rivayet etmiştir. Mezkûr kitap, onun yanında muteber olduğundan rivayetine karşı çıkmamıştır. Müellif, haberin sahih olduğuna dair yanında şahidin çokluğundan bahsetmiştir.⁹²⁸ *Gaybet bâbının* yirmi beşinci haberi⁹²⁹ sahih gibi mürseldir. Buna sebep olarak da (عِدَّةٌ مِنْ أَصْحَابِنَا) ibaresi gösterilmiştir. Çünkü bu “bazıları” ifadesi ile kastedilen kişiler tam olarak belli değildir. Fakat açık olan şu ki, onlardan Muhammed b. Yahyâ el-Attâr (ö. 300/913), Şeyh Sadûk'un senedinde çok kere Sa'd b. Abdullah'tan (ö. 299/912 veya 301/914) hadis rivayet etmiştir.⁹³⁰ Küleynî'nin Sa'd vasıtasıyla rivayeti ise nâdirdir. Zira Küleynî'nin idde vasıtasıyla kendisinden hadis naklettiği Ahmed b. Muhammed b. Îsâ (ö. ?), Sa'd'dan rivayet etmiştir. Küleynî'nin ıddesine dâhil olan Muhammed b. Yahyâ ve Küleynî'nin çağdaşı olan Ali b. Bâbeveyh (ö. 329/940), ondan nakilde bulunmuştur. Küleynî'nin ondan rivayet etmesi de olanaksız değildir.⁹³¹ Allah'ın kıyamet günü konuşmayacağı üç kişiden bahseden hadis,⁹³² Muhammed b. Ca'fer'den (ö. ?) dolayı meçhuldür. Bazı nüshalarda onun yerine Muhammed b. Yahyâ yazılmıştır, öyleyse haber sahihtir. Şârihe göre ilk görüş, Muhammed b. Ca'fer'in Muhammed b. Abdülhamid'den (ö. 255/869'dan sonra) rivayetinin çok olmasından dolayı daha açıktır.⁹³³ Kişilerin dış görünüşleriyle kalplerinin farklı olduğuna işaret eden haber,⁹³⁴ Amr b. Ebü'l-Mikdâm'ın (ö. 170/787 veya 172/789) bulunmasından dolayı ona göre meçhuldür. Zâhir olan ise onun

⁹²⁵ Küleynî, *el-Kâfî*, 4/488.

⁹²⁶ Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 12/390.

⁹²⁷ Küleynî, *el-Kâfî*, 1/602.

⁹²⁸ Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 3/61-62; 6/229.

⁹²⁹ Küleynî, *el-Kâfî*, 2/163.

⁹³⁰ Şeyh Sadûk'un *Men lâ yahdurühü'l-fakîh*, *et-Tevhîd*, *el-Emâlî*, *el-Hisâl* ve *'İlelû's-şerâ'i'* gibi eserlerinde yaptığımız araştırmada senedin Ahmed b. Muhammed b. Yahyâ el-Attâr, Sa'd b. Abdullah şeklinde olduğunu tespit ettik. bk. Sadûk, *Men lâ yahdurühü'l-fakîh*, 4/389; *et-Tevhîd*, 293; *el-Emâlî*, 56; *el-Hisâl*, 266; *'İlelû's-şerâ'i'*, 127.

⁹³¹ Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 4/56; 8/178.

⁹³² Küleynî, *el-Kâfî*, 3/759.

⁹³³ Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 10/213.

⁹³⁴ Küleynî, *el-Kâfî*, 4/210.

sıhhatidir.⁹³⁵ *Amelin muhasebesi bâbının* on altıncı rivayeti,⁹³⁶ Hakem b. Sâlim'den (ö. ?) dolayı meçhuldür. O, ricâl kitaplarında zikredilmemiştir. Ondan rivayet eden İbrâhim b. Mihzem (ö. ?) ise İmam Ca'fer es-Sâdık ve Mûsâ el-Kâzım'ın ashabındandır. Haberde kendisinden rivayette bulunulan kişinin İmam Ca'fer es-Sâdık ve Muhammed el-Bâkır olması muhtemeldir. İmam Mûsâ el-Kâzım ihtimali ise uzaktır.⁹³⁷ Ayrıca muhakkikin uygulamasıyla da bu görüşün desteklendiğini görmekteyiz. Mustafa Subhî el-Hadar, şârihin sıhhat ifadelerinden sonra hangi râvi sebebiyle bu hükmün verildiği sorusuna açıklık getirmeye çalışmıştır.⁹³⁸

Çağdaş Şîî âlim Haydarî'ye göre, Şîî şârih Meclisî'nin rivayetler hakkında böyle değerlendirmelerde bulunması onları derecelendirmek içindir. Çünkü o, “ılımlı”⁹³⁹ diye nitelendirilse de Ahbârî ekolüne mensuptur ve ona göre *el-Kâfî* içerisinde yer alan rivayetlerin hepsi muteberdir.⁹⁴⁰ Onun, bu genel düşünceden hareketle *el-Kâfî* rivayetlerini sıhhat açısından ele alırken farklı yöntemlere başvurması beklenen bir sonuç olarak kabul edilebilir. Buna göre Meclisî, âlimlerin ikiye ayrıldığını bildiren hadis⁹⁴¹ hakkında (ضعيف على المشهور) “meşhur görüşe göre zayıftır” şeklinde fikir beyan etmesine rağmen (معتبر عندي) ifadesiyle haberi kendisinin muteber kabul ettiğini belirtmiştir.⁹⁴² Aynı şekilde müellif, (مختلف فيه، وصحته) “muhtelif görüşte, doğruluğu tartışılır” (مختلف فيه وحسن عندي) “ihlilâfıdır ve bana göre sıhhati daha üstündür”,⁹⁴³ (أرجح عندي) “muhtelif görüşte, benim yanımda hasendir”,⁹⁴⁴ (ضعيف بل مختلف فيه ، حسن عندنا) “zayıftır, bilakis muhtelif görüşte, bizim nezdimizde hasendir”⁹⁴⁵ örneklerinde olduğu gibi farklı kelimeleri kullanarak aynı mânayı teyit etmiştir. Yerine göre o, “ben” ve “biz” ifadelerini zikretmeden (معتبر لكنه) “fakat o, muteberdir” demiştir.⁹⁴⁶

⁹³⁵ Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 11/257.

⁹³⁶ Küleynî, *el-Kâfî*, 4/277.

⁹³⁷ Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 11/370.

⁹³⁸ Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 1/82 dip. 1, 3, 100 dip. 1, 2, 130 dip. 4, 5, 6, 149 dip. 2, 4, 233 dip. 1, 2; 2/203 dip. 4, 6, 372 dip. 2, 5; 3/48 dip. 1, 2, 152 dip. 7, 8; 4/99 dip. 1, 2, 130 dip. 1, 2, 377 dip. 3, 5; 5/100 dip. 1, 2; 6/228 dip. 1, 2; 7/132 dip. 1, 2, 3; 8/120 dip. 1; 9/353 dip. 2, 3; 10/282 dip. 1, 2, 3.

⁹³⁹ Hubbullah, *Nazariyyetü's-sünne*, 309; Turner, *et-Teşeyyü' ve't-tahavvül*, 263.

⁹⁴⁰ Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 1/21-22. bk. Hüccet, “Erzebâyâ İsnâd el-Kâfî ez Menzar Allâme Meclisî der Mir'âtü'l-'Ukûl”, 167; Kemâl el-Haydarî, “Küllü rivâyâtü'l-Kâfî mu'teberatün 'inde'l-Meclisî”, YouTube (13 Temmuz 2014), 00:00:15-00:03:04.

⁹⁴¹ Küleynî, *el-Kâfî*, 1/108.

⁹⁴² Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 1/142, 147; 3/153, 193; 4/312; 7/289; 9/20, 93; 10/430; 11/209; 12/287.

⁹⁴³ Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 11/108.

⁹⁴⁴ Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 2/343. Ayrıca bk. 5/79, 354; 8/43, 194; 9/239, 292; 10/270, 380; 11/231, 284; 12/326.

⁹⁴⁵ Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 4/278. Benzer ifadeler için bk. 7/335; 10/172.

⁹⁴⁶ Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 1/148; 3/193; 7/354, 355; 8/314; 9/314; 14/29, 34; 16/199.

3.2.4.2. Ahbârın Sıhhatini Râvilere Göre Değerlendirmesi

Mir'âtü'l-'ukûl müellifi, şerhinde bazı ahbârın kendisine göre geçerli olduğunu farklı gerekçelerle açıklamıştır. O, seneddeki râvinin kim olduğuna bakarak sıhhat açısından verdiği hükmü değiştirmiştir.⁹⁴⁷ Meselâ şârihe göre (لَوَدِدْتُ أَنَّ أَصْحَابِي ضَرَبَتْ رُءُوسُهُمْ بِالسَّيَاطِ حَتَّى يَنْفَقَهُوا) rivayeti,⁹⁴⁸ râvi Muhammed b. İsmâil (ö. ?) sebebiyle meçhuldür. Müellif, sonrasında da onun icâzet şeyhlerinden olmasını göz önünde bulundurmuş ve “sahih kuvvetindedir, onun cehâleti zarar vermez” demiştir.⁹⁴⁹ O, Allah'ın isteğini kendi arzusunun önüne geçiren kişiye vaat edilenlerin aktarıldığı kudsî hadisi⁹⁵⁰ (ضعيف على المشهور) olarak derecelendirmiş, sonra da (ولا يضُرُّ عِنْدِي ضَعْفُ الْمُعَلَّى) “Mu'allâ b. Muhammed'in (ö. 254/868) zayıf olması bana göre zarar vermiyor”⁹⁵¹ diyerek hadisile ilgili olumlu görüş belirtmiştir. Onu böyle bir kanaate ulaştıran ise Mu'allâ'nın el-Hasen b. Ali el-Veşşâ' veya Ebân'ın kitabının icâzet şeyhi olmasıdır. Onların ikisi de meşhurdurlar.⁹⁵² *Düşmana beddua etmek bâbının* beşinci haberi⁹⁵³ çoğunluğa göre zayıftır. Şârihe göre ise sahihtir. Zira senedde geçen el-Misme'î isminden üç kişi anlaşılmıştır. Birincisi olan Abdullah b. Abdurrahman el-Esamm zayıftır; fakat İmam Ali er-Rızâ ve Muhammed et-Tâkî el-Cevâd'ın ashabından Muhammed b. Îsâ b. Ubeyd (ö. 254/868'den sonra), ondan rivayet ettiğinden bu mertebede değildir. Abdullah b. Abdurrahman el-Esamm'ın İmam Ca'fer es-Sâdık'tan rivayeti uzaktır. İkincisi, Muhammed b. Abdullah el-Misme'î'dir (ö. ?). O da meçhul veya zayıf olsa da Muhammed b. Ahmed b. Yahyâ (ö. ?), ondan rivayet ettiği için bu derecede değildir. Üçüncüsü ise Misme' b. Abdülmelik'tir (ö. ?) ve sikadır. İmam Ca'fer es-Sâdık'tan rivayet etmiştir, görünüşe göre senedde kastedilen odur. Bundan dolayı haber sahihtir.⁹⁵⁴ İstiğfarı, ağaç sallandığında düşen yaprağa benzeten rivayet⁹⁵⁵ “meşhur görüşe göre meçhuldür”. Yazar kendisine göre, haberin hasen olduğunu söylemiştir. Onu böyle düşünmeye sevk eden âmil ise seneddeki Yâsir'in (ö. ?) İmam Ali er-Rızâ'nın hizmetçisi olmasıdır. İmamın işlerini görme Yâsir için büyük bir

⁹⁴⁷ Râvileri ta'dîl ve tevsîk çeşitleri için bk. Kutluay, *İmâmiyye Şîası'na Göre Cerh ve Ta'dîl*, 255-295.

⁹⁴⁸ Küleynî, *el-Kâfî*, 1/75.

⁹⁴⁹ Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 1/101. bk. Kutluay, *İmâmiyye Şîası'na Göre Cerh ve Ta'dîl*, 264.

⁹⁵⁰ Küleynî, *el-Kâfî*, 3/301.

⁹⁵¹ Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 8/316; 9/64; 12/408.

⁹⁵² Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 8/223; 10/28. Gereksiz örnekler için bk. 9/292.

⁹⁵³ Küleynî, *el-Kâfî*, 4/399.

⁹⁵⁴ Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 12/181. Benzer örnekler için bk. 204.

⁹⁵⁵ Küleynî, *el-Kâfî*, 4/379.

medihtir. Ayrıca onun imama sorduğu sorular vardır. Bu durum, yine medih kabul edilebilir.⁹⁵⁶

XI./XVII. yüzyılın önde gelen şârihlerinden Meclisî'ye göre, *Muhammed et-Takî el-Cevâd'ın doğumu bâbının* altıncı haberi⁹⁵⁷ zayıftır. Çünkü Muhammed b. Ali (ö. ?) ve Ali b. Muhammed el-Hâşimî (ö. ?), ikisi de meçhuldür ve haber medihten ziyade zemme daha yakındır.⁹⁵⁸ Ca'fer es-Sâdık'ın vera'ı tavsiye ettiği rivayet⁹⁵⁹ senedindeki Vâkıfî⁹⁶⁰ olan Yezîd b. Halîfe'den (ö. ?) dolayı zayıftır; fakat onun hakkında medih vardır.⁹⁶¹ *Kibir bâbının* on birinci rivayeti⁹⁶² meşhur olan görüşe göre zayıftır veya Zeyd'in (ö. ?) kardeşlerinin hepsinin bilinmemesi sebebiyle meçhuldür.⁹⁶³ Büyük ve küçük günahların kişiyi dinden çıkaracağından bahseden haber,⁹⁶⁴ meçhuller ve övülenler arasında yer alan Muhammed b. Hakîm'in (ö. 183/799) iştiraki sebebiyle (حسن على الظاهر وقد يُعدّ مجهولاً) “açık görüşe göre hasen ve meçhul sayılabilir”. Yazara göre Muhammed b. Hakîm, meçhullerden birisidir ve methedilenlerle bir olan el-Has'amî'dir (ö. ?). Sâbâtî (ö. ?) ise İmam Mûsâ el-Kâzım'la karşılaşmamıştır.⁹⁶⁵ O, senedin başını ve sonunu farklı ıstılahlarla değerlendirmesinin sebebini de aktarmıştır. Ali b. Riâb'ın (ö. 183/799) İmam Mûsâ el-Kâzım'dan rivayeti ve Ali b. Hassân'ın (ö. ?) müşterek olması sebebiyle sened (مرفوع ، وآخره مجهول) “merfûdur ve sonu meçhuldür”.⁹⁶⁶

Allâme Meclisî'nin kütüphanesindeki eserlerden birisinde, şerhedilen rivayetle ilgili bilgileri görmesi veya râvi hakkında ricâl kitaplarında ve diğer eserlerde bulunan farklı görüşlere sahip olması, onun haber için verdiği hükmü değiştirmesinde etkili olmuştur. Meselâ *ihtilâfî'l-hadîs babının* ilk haberi⁹⁶⁷ genel görüşe göre zayıftır, ona göre ise muteberdir. Süleym b. Kays'ın (ö. 76/695) kitabı,⁹⁶⁸ şârihin yanındadır ve o, haberin sıhhati

⁹⁵⁶ Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 12/153. Medih, sikalık değil methi ifade etmek için kullanılmıştır. bk. Kutluay, *Şîa'da Hadîs Usûlü*, 354.

⁹⁵⁷ Küleynî, *el-Kâfî*, 2/592.

⁹⁵⁸ Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 6/103; 7/244.

⁹⁵⁹ Küleynî, *el-Kâfî*, 3/196.

⁹⁶⁰ İmâmetin Mûsâ el-Kâzım'da sona erdiğini ve onun ölmeyip Allah katına yükseltildiğine inanan Şîî firkadır. bk. Kutluay, *Şîa'da Hadîs Usûlü*, 42.

⁹⁶¹ Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 8/59.

⁹⁶² Küleynî, *el-Kâfî*, 3/757.

⁹⁶³ Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 10/211.

⁹⁶⁴ Küleynî, *el-Kâfî*, 3/700.

⁹⁶⁵ Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 10/44; 12/23, 53.

⁹⁶⁶ Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 4/273; 8/176; 10/40.

⁹⁶⁷ Küleynî, *el-Kâfî*, 1/157.

⁹⁶⁸ bk. Yusuf Şevki Yavuz, “Süleym b. Kays”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2019), Ek-2/334.

hakkında kuvvetli kanaat oluşturan şeyi, söz konusu kitapta gördüğünü belirtmiştir.⁹⁶⁹ Onun bu uygulaması sübjektif olduğundan rivayet hakkında net bir hükmün verilmesini zorlaştıracaktır. On erdemli davranışı zikreden hadis,⁹⁷⁰ Meclisî'ye göre meçhuldür. Ancak o, rivayetin bazı Şîî hadis kitaplarında Hasan b. Atıyye'den (ö. 181/798) aktarıldığını açıklayarak haberin (حسن كالححيح) olarak derecelendirileceğini ifade etmiştir. Ona göre açık olan da budur.⁹⁷¹

Şîî müellif, senesinde yer alan bir râviden dolayı meçhul kabul edilen rivayeti, muteber bir âlimin sözüne binaen hasen derecesine çıkartmıştır. Sa'dân b. Müslim'in (ö. ?) senesinde yer aldığı *ilmin niteliği, üstünlüğü ve âlimlerin fazileti bâbının* dokuzuncu rivayeti⁹⁷² yaygın kaanate göre meçhuldür. Fakat Şeyh Tûsî'nin Sa'dân'ın dört yüz asıldan birisine sahip olduğunu belirtmesinden⁹⁷³ hareketle o, rivayetin hasen olma ihtimaline değinmiştir.⁹⁷⁴ Hz. Hasan'a (ö. 49/669) yönelik *nasslar ve işaretler bâbının* (حسن على الظاهر) şeklinde sıhhati tespit edilen birinci hadisi⁹⁷⁵ "bilakis sahihtir" denilerek yeniden değerlendirilmiştir. Buna sebep olan hususlar ise şöyle zikredilmiştir: "Süleym b. Kays'ın kitabı, eski âlimlerin yanında makbuldür. Küleynî, Şeyh Sadûk ve diğerleri ona itimat etmişlerdir. Onlar, râvilerin durumlarını kendilerinden sonra gelenlerden daha iyi bilirler. Kitap, İmam Muhammed el-Bâkır'a sunulmuştur ve elimizde mevcuttur".⁹⁷⁶ (يَنْبَغِي لِلْمُؤْمِنِينَ إِذَا تَوَارَى أَحَدُهُمَا عَنْ صَاحِبِهِ بِشَجَرَةٍ ، ثُمَّ) (التَّقِيَا ، أَنْ يَصَافَحَا) haberi⁹⁷⁷ yaygın kanaate göre zayıftır. Yazarın yanında ise muteberdir. Bunun sebebi ise Necâşî'nin *el-Fihrist*'te⁹⁷⁸ râvinin adını Amr b. el-Afrak (ö. ?) değil de Ömer olarak zikretmesi ve onu tevsik etmesidir.⁹⁷⁹

İnsanları dinle aldatmanın kötülüğünü anlatan haber⁹⁸⁰ genel görüşe göre zayıftır, müellife göre ise sahihtir. Çünkü İbn Sinân'ı (ö. ?) Müfîd,⁹⁸¹ İbn Tâvûs (ö. 664/1266)⁹⁸² ve

⁹⁶⁹ Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 1/210; 3/193; 7/213.

⁹⁷⁰ Küleynî, *el-Kâfî*, 3/143.

⁹⁷¹ Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 7/343. Benzerleri için bk. 9/202, 240.

⁹⁷² Onuncu rivayet. Küleynî, *el-Kâfî*, 1/79.

⁹⁷³ Tûsî, *el-Fihrist*, 105.

⁹⁷⁴ Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 1/108. Benzer ifadeler için bk. 12/38, 85, 288, 375.

⁹⁷⁵ Küleynî, *el-Kâfî*, 2/34.

⁹⁷⁶ Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 3/291; 6/255.

⁹⁷⁷ Küleynî, *el-Kâfî*, 3/463.

⁹⁷⁸ Eserin ismi müellif tarafından yanlış yazılmıştır. Necâşî'ye ait olan eser *er-Ricâl*'dir.

⁹⁷⁹ Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 9/66. bk. Necâşî, *Ricâlü'n-Necâşî*, 275.

⁹⁸⁰ Küleynî, *el-Kâfî*, 3/730.

⁹⁸¹ Müfîd, *el-İrşâd*, 2/248.

⁹⁸² bk. Hasan b. Zeyniddîn b. Ali b. Ahmed eş-Şehîdî's-Sânî, *et-Tahrîru't-Tâvûsî*, thk. Muhammed Hasan Terhînî (Beyrut: Müessesetü'l-A'lemî li'l-Matbûât, 1408/1988), 244.

İbn Zabyân (ö. ?) tevsik etmiştir. İbn İdrîs, *Müstatrafâtü's-Serâ'ir* adlı eserinde İmam Ca'fer es-Sâdık'tan sahih bir senedle gelen haberi *Câmi'u'l-Bizantî*'den nakletmiştir.⁹⁸³ Bu haber, onun sikalığına ve yüceliğine delildir. Meşhur olan ise İbn Sinân'ın zayıf olduğudur.⁹⁸⁴ *Sabah ve akşam okunacak dualar bâbının* yirmi ikinci rivayetinin⁹⁸⁵ “sahih gibi mürsel” şeklinde sıhhat durumunun belirlenmesi râvi Safvân b. Yahyâ (ö. 210/826) hakkında topluluğun icmâsının olmasındandır.⁹⁸⁶ *İmam Mûsâ el-Kâzım'ın doğumu bâbının* üçüncü hadisinin râvisi⁹⁸⁷ Ebû Hâlid ez-Zübâlî (ö. ?), meçhuldür. Haber, onun methine ve itikadının güzelliğine işaret ettiğinden hasen de sayılabilir. İbn Şehrâşûb'un naklettiği başka bir rivayette Zübâlî'nin Zeydî olduğu, imam'dan mucize görünce onun imam olduğunu kabul ettiği zikredilmiştir.⁹⁸⁸ *Vera' bâbının* altıncı haberi⁹⁸⁹ müvessaktır. Ebü's-Sabbâh el-Kinânî'nin (ö. 170/787 sonrası) sika olduğu göz önünde bulundurulursa ilgili haberde onun için zemmin bir çeşidi vardır. Şeyh Bahâî, onun söylediklerinde bulunan kaba ve edebe uygun olmayan ifadelerden imamın ondan razı olmadığını anlaşıldığını belirtmiştir.⁹⁹⁰ Meclisî'ye göre Hasan b. Ali el-Askerî'nin kendisinden sonra gelecek imamla ilgili mesaj bıraktığını açıklayan haber⁹⁹¹ muhtelefün fih'tir. Zira İbn Bilâl (ö. ?), Şeyh Tûsî'nin *er-Ricâl* eserinde tevsik edilirken,⁹⁹² *Kitâbü'l-Gaybe*'de mezmumlar arasında sayılmıştır.⁹⁹³ Hasan b. Ali el-Askerî'nin Şîa için bir halef bıraktığını ifade eden hadis⁹⁹⁴ “yaygın kanaate göre zayıf, ihtilaflıdır”. Râvi Hamdân el-Kalânîsî (ö. 251/864'ten sonra), Necâşî tarafından zemmedilmiştir,⁹⁹⁵ Keşşî (ö. III-IV./IX-X. yüzyıl) ise Ayyâşî'den (ö. 320/932) onun sika⁹⁹⁶ olduğuna dair rivayette bulunmuştur.⁹⁹⁷

⁹⁸³ Hillî, *Müstatrafâtü's-Serâ'ir*, 113.

⁹⁸⁴ Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 10/126.

⁹⁸⁵ Küleynî, *el-Kâfî*, 4/436.

⁹⁸⁶ Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 12/266.

⁹⁸⁷ Küleynî, *el-Kâfî*, 2/542.

⁹⁸⁸ Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 6/41. bk. 6/87, 182; 11/90. bk. İbn Şehrâşûb, *Menâkıbü âli Ebî Tâlib*, 3/413.

⁹⁸⁹ Küleynî, *el-Kâfî*, 3/196.

⁹⁹⁰ Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 8/60. Çalışmamızda yer alan Şeyh Bahâî'ye ait, bu gibi ifadelerin kaynağını belirtmek için *Mektebetü Medreseti'l-Fukahâ* adlı sitedeki eserler içerisinde, *Mir'âtü'l-'ukûl*'de ona ait olduğu dile getirilen ibarelerden hareketle tarama yaptık. Tespit ettiğimiz kaynakları dipnotlarda zikrettik. Bulamadıklarımızda ise herhangi bir açıklama yapmadık.

⁹⁹¹ Küleynî, *el-Kâfî*, 2/122.

⁹⁹² Muhammed b. el-Hasen b. Alî et-Tûsî, *Ricâlü't-Tûsî*, thk. Cevâd el-Kayyûmî el-İsfahânî (Kum: Müessesetü'n-Neşri'l-İslâmî, 1373 HŞ/1994), 401.

⁹⁹³ Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 4/1. bk. Muhammed b. el-Hasen b. Alî et-Tûsî, *Kitâbü'l-Gaybe*, thk. İbâdüllâh Tahrânî - Ali Ahmed Nâsîh (Kum: Dâru'l-Ma'ârifî'l-İslâmiyye, 1411/1990), 400.

⁹⁹⁴ Küleynî, *el-Kâfî*, 2/123.

⁹⁹⁵ Necâşî, *Ricâlü'n-Necâşî*, 325.

⁹⁹⁶ Muhammed b. Ömer b. Abdilazîz Keşşî, *Ricâlü'l-Keşşî*, tsh. Ahmed el-Hüseynî (Beyrut: Müessesetü'l-A'lemî li'l-Matbûât, 1430/2009), 376.

⁹⁹⁷ Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 4/2; 9/145. Râvinin hakkında bir görüş olduğuna dair ifade için bk. 8/228.

Mir'âtü'l-'ukûl şârihi, değişik *el-Kâfî* nüshalarını göz önünde bulundurarak haber hakkında iki farklı derecelendirmeye ulaşmıştır. Örneğin (عَزَّ وَجَلَّ - كَرِهَ الْخَاخَ النَّاسِ بَعْضُهُمْ) rivayeti⁹⁹⁸ meçhul olmasına rağmen Hassân b. Mihrân el-Cemmâl'in (ö. ?) nüshasına göre sahih, Hanân b. Sedîr'in (ö. ?) nüshasına göre müvessak olabilir.⁹⁹⁹ *Rızık için dua bâbının* altıncı haberi¹⁰⁰⁰ meçhuldür. Zira *el-Kâfî* nüshalarında râvi isimlerinde farklılıklar vardır. Müellif, sıhhat değerlendirmesini bu hususu dikkate alarak yapmıştır. Nüshaların çoğunda Muhammed b. Ahmed b. Ebû Dâvûd (ö. ?), bazısında ise Ahmed b. Muhammed geçmiştir. İkisi de meçhuldür.¹⁰⁰¹ Hz. Peygamber'e Cibrîl (a.s.) tarafından indirilen Kur'ân'ın âyet sayısının on yedi bin olduğunu beyan eden rivayet¹⁰⁰² müvessaktır. Bazı nüshalarda senedde Hârûn b. Müslim (ö. ?) yerine Hişâm b. Sâlim geçmiştir. Haber sahihtir.¹⁰⁰³

Şîa'nın önde gelen müellifi Meclisî, şerhettiği rivayeti Şîi ve Sünnî literatüre göre değerlendirmiştir. Meselâ *imamı bilme ve ona müracaat etme bâbının* on dördüncü hadisi¹⁰⁰⁴ “zayıftır; fakat bu rivayetin muhtevası meşhur olan çok tarikle nakledilmiştir”.¹⁰⁰⁵ Hz. Ali'nin Allah elçisinin şahidi olduğunu anlatan haber¹⁰⁰⁶ ona göre zayıftır. Ancak rivayetin mazmunu Ehl-i sünnet kaynaklarında meşhur ve mütevâtir olarak aktarılmıştır.¹⁰⁰⁷ Bu rivayetlerin çoğunu kendisi *Bihâru'l-envâr*'da,¹⁰⁰⁸ diğer Şîi müellifler de eserlerinde muhâliflerin kitaplarından değişik senedlerle zikretmişlerdir.¹⁰⁰⁹ Ancak o, bunların rivayet hakkında ortaya koyduğu zayıf düşüncesine etkisinden bahsetmemiştir.

Râvilerin farklı kişiler olma ihtimali de Meclisî-i Sâni'nin rivayet hakkındaki görüşünü farklılaştırmıştır. Peygamberlerin birbirlerine, Ehl-i beyt'in de Hz. Peygamber'e vâris olduğundan söz eden rivayet¹⁰¹⁰ genel kabule göre sahihtir. Müellife göre doğru olan Durays

⁹⁹⁸ Küleynî, *el-Kâfî*, 4/315.

⁹⁹⁹ Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 12/30.

¹⁰⁰⁰ Küleynî, *el-Kâfî*, 4/487.

¹⁰⁰¹ Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 12/388.

¹⁰⁰² Küleynî, *el-Kâfî*, 4/674. bk. Kuleynî, *Usul-u Kâfî*, 2/826.

¹⁰⁰³ Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 12/525.

¹⁰⁰⁴ Küleynî, *el-Kâfî*, 1/454.

¹⁰⁰⁵ Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 2/322. Ayrıca bk. 4/363; 5/97; 7/332.

¹⁰⁰⁶ Küleynî, *el-Kâfî*, 1/467.

¹⁰⁰⁷ bk. Fahrüddîn Muhammed b. Ömer b. Hüseyin er-Râzî, *Mefâtihu'l-gayb* (Beyrut, Dâru'l-Fikr, 1401/1981), 17/209; Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr es-Süyûtî, *ed-Dürri'l-mensûr fi't-tefsîr bi'l-me'sûr*, thk. Abdullâh b. Abdilmuhsin et-Türkî (Kahire: Merkezü Hicr li'l-Buhûs ve'd-Dirâsâtî'l-Arabiyye ve'l-İslâmiyye, 1424/2003), 8/28.

¹⁰⁰⁸ bk. Meclisî, *Bihâru'l-envâr*, 35/386-394.

¹⁰⁰⁹ Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 2/341. Diğer örnekler için bk. 351; 7/331, 12/202.

¹⁰¹⁰ Küleynî, *el-Kâfî*, 1/559. bk. Kuleynî, *Usul-u Kâfî*, 1/384.

isimli râvi, sika kabul edilen İbn Abdülmelik b. A'yün'dür (ö. 148/766'dan önce), meçhul olan İbn Abdülvâhid b. el-Muhtâr (ö. ?) değildir; fakat onun olması da muhtemeldir.¹⁰¹¹ *Yaş açısından imamların durumları bâbının* birinci haberi¹⁰¹² "sahih gibidir". Rivayette geçen (أبو خالد) künyesi, senedde yer alan Yezîd el-Künâsî (ö. ?) için kullanılsa da gerçekte Ebû Hâlid, sika olan Kammât'tır (ö. ?). Bundan dolayı haber sahihtir.¹⁰¹³ Zülfikar kılıcının nereden geldiğiyle ilgili hadis¹⁰¹⁴ zâhirde sahih olsa da rivayetin senedinde karışıklık vardır. Senedde ismi geçen Ahmed b. Ebû Abdullah (ö. ?) adlı şahsa ricâl arasında rastlanmazken, Ahmed b. Muhammed b. Hâlid el-Berkî (ö. 274/888 veya 280/894), ricâl kaynaklarında yer almıştır. O da İmam Ali er-Rızâ'dan rivayette bulunmamış olup İmam Muhammed et-Tâkî el-Cevâd¹⁰¹⁵ ve Ali en-Nakî el-Hâdî'den haber nakletmiştir. Müellife göre Muhammed b. Îsâ el-Ubeydî, Ahmed b. Muhammed b. Hâlid'den mertebe yönünden daha üstünken nasıl ondan rivayet etmiştir? Bu, göz önünde bulundurularak senedde şüphe olduğu söylenebilir.¹⁰¹⁶ *Kebâir bâbının* on yedinci haberi¹⁰¹⁷ "eğer seneddeki Dâvûd b. Farkad (ö. ?) müşterek râvi olursa ki o, sikalar arasında müşterektir, haber zâhire göre sahihtir". İbn Kesîr (ö. ?) de¹⁰¹⁸ ona göre sikadır.¹⁰¹⁹ Mü'mini korkutmak maksadıyla bakan kişinin âhirette karşılaşacağı cezayı hatırlatan rivayet¹⁰²⁰ meçhuldür, senedde sika olan Abdülgaaffâr b. el-Kâsım (ö. ?) olursa sahihtir.¹⁰²¹ *Akşam ve sabah okunacak dualar bâbının* otuz altıncı haberi¹⁰²² meçhuldür. Muhammed b. Fudayl (ö. ?), sika kabul edilen Muhammed b. el-Kâsım b. Fudayl (ö. ?) ise aktarılan senedde sahih olacaktır.¹⁰²³

Şîî âlim, *el-Kâfî*'de ve diğer Şîî kitaplarda aynı kaynaktan farklı senedlerle rivayet edilen haberlerin durumlarını râviler üzerinden değerlendirmeye çalışmış ve ikisi arasında tercihte bulunmuştur. Meselâ *taklit bâbının* ilk hadisi¹⁰²⁴ seneddeki Abdullah b. Yahyâ'nın el-Kâhilî (ö. 183/799'dan önce) olduğu düşünüldüğünde hasen veya başkası olma ihtimali göz

¹⁰¹¹ Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 3/20. Râvilerle ilgili değerlendirmeler için bk. 3/153; 7/71; 9/201.

¹⁰¹² Küleynî, *el-Kâfî*, 2/279.

¹⁰¹³ Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 4/244; 9/53.

¹⁰¹⁴ Küleynî, *el-Kâfî*, 1/583.

¹⁰¹⁵ İmâmiyye Şîası'nın dokuzuncu imamı.

¹⁰¹⁶ Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 3/45.

¹⁰¹⁷ On sekizinci haber. Küleynî, *el-Kâfî*, 3/699.

¹⁰¹⁸ İbn Kesîr ile müellifin kimi kastettiği açık değildir.

¹⁰¹⁹ Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 10/40.

¹⁰²⁰ Küleynî, *el-Kâfî*, 4/107.

¹⁰²¹ Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 11/54, 81, 397.

¹⁰²² Küleynî, *el-Kâfî*, 4/446.

¹⁰²³ Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 12/287.

¹⁰²⁴ Küleynî, *el-Kâfî*, 1/132.

önünde bulundurulduğunda meçhuldür. Rivayet *şirk bâbında*,¹⁰²⁵ idde → Berkî → Babası → Abdullah b. Yahyâ tarikiyle geçmiştir ve o sened daha doğrudur.¹⁰²⁶

3.2.4.3. Senedlerde Düzeltmeler Yapması

Mir'âtü'l-'ukûl yazarı, raviler arasında atıf harfiyle sağlanan bağlantıyı tespit etmeye çalışmıştır. (عَلِيُّ بْنُ إِبْرَاهِيمَ بْنِ هَاشِمٍ ، عَنْ أَبِيهِ ، عَنْ ابْنِ مَخْبُوبٍ ، عَنْ سَلَامِ بْنِ عَبْدِ اللَّهِ ؛ وَمُحَمَّدُ بْنُ الْحَسَنِ وَعَلِيُّ بْنُ مُحَمَّدٍ ، عَنْ سَهْلِ بْنِ زِيَادٍ ؛ وَأَبُو عَلِيٍّ الْأَشْعَرِيُّ ، عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ حَسَّانَ جَمِيعاً ، عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ عَلِيٍّ ، عَنْ عَلِيِّ بْنِ أَصْبَاطٍ ، عَنْ سَهْلِ بْنِ زِيَادٍ) Rivayet zincirindeki¹⁰²⁷ Muhammed b. el-Hasen (ö. ?), Ali b. İbrâhim'e (ö. 329/940) atfedilmiştir. Onun Selâm b. Abdullah'a (ö. ?) atfı mümkün değildir. Ali b. Muhammed (ö. ?), Ba'lân diye bilinen İbn Ebân er-Râzî Muhammed b. el-Hasen'e, Ebû Ali el-Eş'arî (ö. 306/919), Muhammed b. el-Hasen ve Ali b. İbrâhim'e atıftır. Senedde geçen (جميعاً) ifadesi Muhammed b. Ali'den rivayette bulunan Sehl b. Ziyâd ve Muhammed b. Hassân'a (ö. ?) işaretler. Doğru olan ise Muhammed b. Ali, Ebû Semîne'dir. Zira o, Selâm'ın kitabının râvisidir.¹⁰²⁸ Meclisî, şerhinde senedde yapılan ziyadelere yer vermiştir. (عَدَّةٌ مِنْ أَصْحَابِنَا ، عَنْ أَحْمَدَ بْنِ مُحَمَّدٍ بْنِ خَالِدٍ ، عَنْ أَبِيهِ ؛ وَمُحَمَّدُ بْنُ يَحْيَى ، عَنْ أَحْمَدَ بْنِ مُحَمَّدٍ بْنِ عِيسَى جَمِيعاً ، عَنْ الْبُرْقِيِّ) Olarak nakledilen seneddeki¹⁰²⁹ (عن أبيه) ifadesi ona göre müstensihlerden kaynaklanan bir ziyadedir. Çünkü Muhammed b. Yahyâ, idde'ye atıftır. Berkî, bazı nüshalarda açıklandığına göre Muhammed b. Hâlid'dir. Ahmed b. Muhammed b. Hâlid el-Berkî ve Ahmed b. Muhammed b. Îsâ da Muhammed el-Berkî'den rivayet etmişlerdir.¹⁰³⁰

Şîa'nın önde gelen âlimlerinden olan Meclisî, Küleynî'nin *el-Kâfî*'deki rivayete ait verdiği ikinci sened üzerinde düzeltmeler yapmış, râvinin seneddeki durumunu ele almıştır. Meselâ o, (وَرَوَاهُ مُحَمَّدُ بْنُ يَحْيَى ، عَنْ أَحْمَدَ بْنِ مُحَمَّدٍ ، عَنْ عَلِيِّ بْنِ الْحَكَمِ ، عَنْ أَبِي أَيُّوبَ) senedinin¹⁰³¹ başındaki Muhammed b. Yahyâ'nın lâhik olduğunu (sonradan eklendiğini) açıklamıştır.¹⁰³² *Yakînün fazileti bâbının* üçüncü haberi (عَنْ هِشَامِ بْنِ سَالِمٍ) senediyle nakledilmiştir.¹⁰³³ Seneddeki İbn Mahbûb, daha önce geçen iki senedli ikinci haberin ikinci senedine

¹⁰²⁵ Küleynî, *el-Kâfî*, 4/166.

¹⁰²⁶ Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 1/183.

¹⁰²⁷ Küleynî, *el-Kâfî*, 2/169.

¹⁰²⁸ Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 4/62. bk. 6/89.

¹⁰²⁹ Küleynî, *el-Kâfî*, 3/99.

¹⁰³⁰ Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 7/242.

¹⁰³¹ Küleynî, *el-Kâfî*, 1/229.

¹⁰³² Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 1/317.

¹⁰³³ Küleynî, *el-Kâfî*, 3/150.

muallaktır.¹⁰³⁴ İmamın ihtilâm olmayacağını bildiren rivayetin râvisi İshâk b. İbrâhim en-Nehaî (ö. ?), bir önceki haberde Ahmed b. Muhammed b. el-Akra' (ö. ?) adlı kişiden rivayet ederken burada ise el-Akra'dan nakilde bulunmuştur.¹⁰³⁵ Açık olan ise ibn kelimesinin Muhammed b. el-Akra' (ö. ?) ifadesinde zâid veya bu senedde düşmüş olduğudur. İkincisi daha evlâdır ve onu Erbilî'nin (ö. 693/1294) *Keşfü'l-gumme*'sinde Muhammed b. el-Akra' şeklinde geçen bir diğer rivayet teyit etmiştir.¹⁰³⁶

Şârih, bazen de hiçbir açıklama yapmaksızın iki *el-Kâfî* senedi arasındaki farklılığa işaret etmiştir. Mü'minlerin kardeş olduğunu bildiren haberin senedi aynen daha önce geçmiştir.¹⁰³⁷ Sadece önceki senedde Abdullah b. el-Haccâl (ö. ?) yerine İbn Faddâl (ö. 224/839) yer almıştır.¹⁰³⁸ Yazar, *el-Kâfî* senedindeki râvi isminin diğer eserlerde farklı yazıldığına değinmiştir. Hz. Ali'nin imamın çıktığını haber verdiği, üzerinde ve elinde olanları anlattığı *el-Kâfî* rivayetinin râvisi Ebü'l-Hasen el-Esedî (ö. ?) iken,¹⁰³⁹ *Besâ'ir*'de Ebü'l-Husayn el-Esedî'dir.¹⁰⁴⁰

Muhammed Bâkır el-Meclisî, nüshalarda yer alan senedlerdeki yanlışlıkları düzeltmiştir. أَحْمَدُ بْنُ إِدْرِيسَ ، عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ عَبْدِ الْجَبَّارِ ، عَنْ أَبِي الْقَاسِمِ الْكُوفِيِّ ، عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ سَهْلٍ ، عَنْ إِبْرَاهِيمَ) عَنْ إِبْرَاهِيمَ) Senedinde bazı râvilerin isimleri yanlış yazılmıştır. O, kendi yanındaki nüshalarda rivayetin senedinin¹⁰⁴¹ عَنْ إِسْمَاعِيلَ بْنِ) şeklinde olduğundan, doğru olanın ise (عَنْ عَبْدِ اللَّهِ) olması gerektiğinden bahsetmiştir. Çünkü Ali b. el-Hüseyn'in torunlarının Muhammed el-Bâkır'dan (ö. 114/733 [?]) rivayeti imkânsızdır. Onun İmam Muhammed et-Tâkî el-Cevâd olduğunun farzedilmesi daha uzaktır. Zira İbrâhim b. el-Bilâd (ö. 183/799'dan sonra), onunla karşılaşmamıştır. Nasıl ondan rivayet edebilir? *el-Besâ'ir*'de İbrâhim b. Ebi'l-Bilâd → Îsâ b. Abdullah b. Ömer → Ca'fer b. Muhammed şeklinde yer alan sened daha açıktır.¹⁰⁴² Müellif, (عَنْ مَعْمَرِ بْنِ عُمَرَ بْنِ عَطَاءٍ : عَنْ أَبِي) olarak *el-Kâfî*'de geçen senedin¹⁰⁴³ doğrusunun Ma'mer b. Ömer → Atâ → Ebû Ca'fer

¹⁰³⁴ Küleynî, *el-Kâfî*, 3/149; Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 7/359.

¹⁰³⁵ Küleynî, *el-Kâfî*, 2/631.

¹⁰³⁶ Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 6/156; 8/179. bk. Hasan b. Îsâ b. Ebü'l-Feth el-Erbilî, *Keşfü'l-gumme fî ma'rifeti'l-e'imme* (Beyrut: Dâru'l-Edvâ', 1405/1985), 3/219.

¹⁰³⁷ Küleynî, *el-Kâfî*, 3/425, 427.

¹⁰³⁸ Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 9/15.

¹⁰³⁹ Küleynî, *el-Kâfî*, 1/575.

¹⁰⁴⁰ Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 3/39, 337; 6/194. bk. Saffâr, *Besâ'iru'd-derecât*, 1/355.

¹⁰⁴¹ Küleynî, *el-Kâfî*, 2/55.

¹⁰⁴² Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 3/322. bk. Saffâr, *Besâ'iru'd-derecât*, 1/361.

¹⁰⁴³ Küleynî, *el-Kâfî*, 3/754.

olduğunu ricâl kitaplarını referans göstererek belirtmiştir.¹⁰⁴⁴ Hadar ise ricâl kitaplarında İmam Muhammed el-Bâkır ve Ca‘fer es-Sâdık’ın ashabından (مَعْمَرُ بْنُ عُمَرَ بْنِ عَطَاءٍ) olarak geçtiğine işaret etmiştir.¹⁰⁴⁵ (عَنِ الرَّهْرِيِّ مُحَمَّدُ بْنُ مُسْلِمٍ بْنِ عَبْدِ اللَّهِ) Şeklindeki sened,¹⁰⁴⁶ nüshaların çoğunda (عَنِ الرَّهْرِيِّ عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ مُسْلِمٍ) olarak yazılmıştır. Ona göre bu, müstensihlerden birisinin hatasıdır. Çünkü Zührî ile Muhammed b. Müslim b. Ubeydullah (ö. 124/742) aynı kişidir. O, Zührî için bedel ya da atf-ı beyandır. Bu görüşü teyit eden ise *dünyanın zemmi bâbında* haberin aynen geçmesidir ve orada (عن) ibaresi yoktur.¹⁰⁴⁷ Daha önceki haberde râvinin isminin Muhammed b. Müslim b. Şihâb olarak yer alması da herhangi bir zıtlık oluşturmaz. Zira en yukarıdaki dedeye isnad yaygın bir uygulamadır.¹⁰⁴⁸

Şîî âlim, kitaplarda ihtilâfın çok olduğu senedlere değinmiş, rical ve hadis kitaplarından örneklerle doğru sened oluşturmaya çalışmıştır. Meselâ Resûl-i Ekrem’in soyundan gelen on iki imama ilham edildiğini (muaddes) bildiren rivayetin¹⁰⁴⁹ senediyle ilgili eserlerde ihtilâf vardır. Küleynî, *on iki imamla ilgili açıklama ve onlara yönelik nasslar bâbının* yedinci haberinde “Muhammed b. Yahyâ → Abdullah b. Muhammed el-Haşşâb’dan nakilde bulundu”¹⁰⁵⁰ şeklinde senede yer vermiştir. O, (عَنِ الْخَشَّابِ) olarak senedin aktarılmasının daha doğru olacağını ve yukarıda muhtevassından bahsedilen on dördüncü rivayetin senedinde el-Hasen b. Mûsâ el-Haşşâb (ö. ?) isminin geçmesinin kendi görüşünü teyit ettiğini belirtmiştir. Abdullah ise görünüşe göre tashîf değilse açıklamadır. Ayrıca senedde yer alan bir diğer râvi olan el-Hasen b. Ubeydullah da gulûv¹⁰⁵¹ olmakla itham edilen el-Hüseyn b. Ubeydullah b. Sehl’dir (ö. ?). Fakat Şeyh Tûsî, *er-Ricâl*’inde bu şahsı yine Hasan adıyla zikretmiştir.¹⁰⁵² Necâşî de Muhammed b. Yahyâ’nın ondan rivayet ettiğini dile getirmiştir.¹⁰⁵³ Şeyh Sadûk, *el-Hisâl*’de Küleynî → el-Hüseyn b. Ubeydullah → el-Haşşâb senediyle rivayeti nakletmiştir.¹⁰⁵⁴ Ali b. Semâ‘a’ya (ö. ?) gelince o, ricâl kitaplarında zikredilmemiştir ve sanki onun isminde bir tashîf vardır. Fakat Şîî müelliflerden Şeyh Sadûk, Küleynî’den yine aynı

¹⁰⁴⁴ Meclisî, *Mir’âtü’l-‘ukûl*, 10/206.

¹⁰⁴⁵ Meclisî, *Mir’âtü’l-‘ukûl*, 8/186 dip. 4.

¹⁰⁴⁶ Küleynî, *el-Kâfî*, 3/770.

¹⁰⁴⁷ Küleynî, *el-Kâfî*, 3/338.

¹⁰⁴⁸ Meclisî, *Mir’âtü’l-‘ukûl*, 10/233.

¹⁰⁴⁹ Küleynî, *el-Kâfî*, 2/701.

¹⁰⁵⁰ Kaynak eserde de (عَنِ الْخَشَّابِ) şeklinde yazılmıştır. Küleynî, *el-Kâfî*, 2/693.

¹⁰⁵¹ Kitap ve Sünnet’e dayanan genel İslâm anlayışının sınırlarını aşan inanç ve telakkileri belirtmek için kullanılan terim. bk. Yusuf Şevki Yavuz, “Gulûv”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1996), 14/192.

¹⁰⁵² Kaynak eserde de Hüseyin olarak geçmiştir. bk. Tûsî, *Ricâlü’t-Tûsî*, 386.

¹⁰⁵³ Necâşî, *Ricâlü’n-Necâşî*, 43.

¹⁰⁵⁴ Sadûk, *el-Hisâl*, 523.

senedle rivayet etmiştir.¹⁰⁵⁵ Şeyh Tûsî de senedi, Küleynî → Hasan b. Semâ'a tarikiyle nakletmiştir.¹⁰⁵⁶ Bu sened daha doğrudur.¹⁰⁵⁷

3.2.4.4. Râvilerin Kimliklerine Dair İzahları

Mir'âtü'l-'ukûl sahibi, ahbârın senedindeki râvileri tek tek değerlendirmemiş, lüzum gördüğü râvi hakkındaki görüşünü beyan etmiştir. Bu uygulama, farklı şekillerde olmuştur. Öncelikle râvilerin isimlerinin nasıl okunacağına dair bilgiler vermiştir. Meselâ: (مُسْعَرُ بْنُ كِدَامٍ) adlı râvinin isminin doğru okunması için (مسعر) “mîm”in kesre, “ayn”ın fetha, “sîn”in sükûn, “râ” harfinin de noktasız telaffuz edilmesi gerektiğine değinmiştir. İyiye yorma anlamında “mîm” fethalı da okunabilir. (كدام) ibaresindeki “kâf”ın kesreli, “dâl”ın noktasız, şeddesiz okunacağını ifade etmiştir.¹⁰⁵⁸

Şîa'nın önde gelen âlimlerinden olan Meclisî, râvinin isminin yanlış yazıldığını söylemiştir. Meselâ rivayette (عبد الله بن محمد الجعفي) şeklinde yazılan isim aslında (عبد الله بن محمد الجعفي) dir. Abdullah, ricâl kitaplarında yer almış ve *Kitabü'l-îmân ve'l-küfr*'ün başlarında da görüldüğü üzere (الْجُعْفِيُّ) dir.¹⁰⁵⁹ Ayrıca o, ricâl eserlerinin nüshalarında ismi farklı kaydedilen râvilere işaret etmiştir. Hüseyin b. Ömer (şerhte Amr) (ö. ?), ricâl kaynaklarında (ابن سلمان) veya (ابن سَلِيمَانَ) dir.¹⁰⁶⁰ Yine o, nüshalarda râvi isimlerinin farklı yazıldığını dile getirmiş ve doğru olan kişiyi ricâl kitaplarından faydalananarak tespit etmeye çalışmıştır. Nüshaların çoğunda Ebû Akîl, bazısında da Ebû Akîle diye nakledilen kişi ona göre Eyyûb b. Ebû Gafîle'dir (ö. ?). Ondan Şeyh Tûsî, *el-Fihrist*'te ondan el-Hasen b. Eyyûb b. Ebû Gafîle diye bahsetmiştir.¹⁰⁶¹ Necâşî de ona ait asıl kitabı¹⁰⁶² olduğunu belirtmiştir.¹⁰⁶³ Müellif, onun asıl kitabı olmasını da göz önünde bulundurarak “onun benim yanımda büyük bir medhi vardır” diyerek meçhul olan haberi, hasen müvessak kabul ederek yeniden derecelendirmiştir.¹⁰⁶⁴ Yerine göre bu yanlış yazımı o, farklı nüsha ve eserlerden yaptığı alıntılarla teyit etmiştir. *Hasan b. Ali el-Askerî'nin doğumu bâbının* on beşinci haberinin

¹⁰⁵⁵ Sadûk, *el-Hisâl*, 523.

¹⁰⁵⁶ bk. Tûsî, *Tehzîbü'l-ahkâm*, 8/123.

¹⁰⁵⁷ Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 6/230; 12/496. Ricâl kitaplarında ismi geçmeyen râviler için bk. 7/244; 9/226.

¹⁰⁵⁸ Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 1/129, 140, 171, 244, 256; 3/347; 4/219; 5/97; 6/105, 229; 8/23; 10/430.

¹⁰⁵⁹ Küleynî, *el-Kâfî*, 2/423; 3/28; Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 5/161; 6/35.

¹⁰⁶⁰ Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 10/405.

¹⁰⁶¹ Kaynakta İbn Ebû Akîle şeklinde geçmiştir. bk. Tûsî, *el-Fihrist*, 75.

¹⁰⁶² Bilgi için bk. Kutluay, *İmâmîyye Şîası'na Göre Cerh ve Ta'dîl*, 116-125.

¹⁰⁶³ Necâşî, *Ricâlü'n-Necâşî*, 52.

¹⁰⁶⁴ Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 10/123.

senedindeki¹⁰⁶⁵ râvi Ali b. Zeyd b. Ali b. el-Hüseyn b. Ali'dir (ö. ?). Bazı nüshalarda ise râvinin adı (علي بن زيد عن علي بن الحسين) şeklindedir ve bu yanlıştır. Nüshaların bazısında da Zeyd b. Ali'dir (ö. 120/740), bu daha açıktır. Şeyh Tûsî, *er-Ricâl*'inde "Ali b. Zeyd b. Ali, Hasan b. Ali el-Askerî'nin ashabından bir Alevî'dir" demiştir.¹⁰⁶⁶ Râvendî'nin (ö. 573/1178) *el-Harâ'ic ve'l-cerâ'ih fi'l-mu'cizât*'ında da "Ali b. Zeyd b. el-Hüseyn b. Zeyd b. Ali'den" ifadesiyle senede yer verilmiştir.¹⁰⁶⁷ Şârihe göre ensâb kitaplarında nesep bilgisine sahip kişiye benzeyen İbn Zeyd Ali el-Ahval (ö. ?) olduğu zikredildiğinden en doğrusu budur. Buna göre şecere şöyle şekillenecektir: Ali b. Zeyd b. Ali b. el-Hüseyn b. Zeyd b. Zeynelâbidîn.¹⁰⁶⁸

Meclisî, *el-Kâfî* metninin senedlerinde meydana gelen râvi isimlerindeki tashîfe yer vermiştir. Meselâ (سَهْلٌ ، عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ عَلِيٍّ الْقَاسَانِيِّ) senedindeki¹⁰⁶⁹ Muhammed b. Ali el-Kâsânî belki de Ali b. Muhammed'dir. İsimlerin yazımında tashîf söz konusudur. Ali, İmam Ali en-Nakî el-Hâdî'nin ashabındandır.¹⁰⁷⁰ (عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ عَلِيٍّ ، عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ حَسَّانَ ، عَنْ أَبِي الْأَشْعَرِيِّ ، عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ حَمَزَةَ (بْنِ الْفَضِيلِ ، عَنْ أَبِي حَمَزَةَ) Senedinde¹⁰⁷¹ tashîf, takdim ve tehir mümkündür. Muhammed b. Sinân, bu senedde yerinde değildir ve Muhammed b. Ali'nin onun önüne geçmesi daha uygundur.¹⁰⁷² Ayrıca yazar, *el-Kâfî* nüshalarında râvi isimlerinin yazımında yapılan hataları söz konusu eser içerisinden ya da başka eserlerden iktibas yaparak tashih etmiş ve râvi hakkındaki görüşünü de açıklamıştır. *Mehdî'yi görenlerin isimleri bâbının* on dördüncü haberinin senedinde râvilerin adları (عَنْ مُحَمَّدٍ وَالْحَسَنِ ابْنَيْ عَلِيٍّ بْنِ إِبْرَاهِيمَ) şeklinde¹⁰⁷³ yazılmışken bir önceki bâbın son haberinde (عَنْ الْحُسَيْنِ وَمُحَمَّدِ ابْنَيْ عَلِيٍّ بْنِ إِبْرَاهِيمَ) olarak geçmiştir.¹⁰⁷⁴ Müstensihler tarafından ikisinden birisinde tashîf yapılmıştır.¹⁰⁷⁵ Senedde (الْحُسَيْنِ بْنِ خَالِدٍ) olan râvinin¹⁰⁷⁶ adı bazı nüshalarda el-Hasen b. Hâlid'dir (ö. ?) ve o da meçhuldür. Doğrusu ise Şeyh Sadûk'un '*İlelü's-şerâ'i*' adlı eserinde¹⁰⁷⁷ de geçtiği üzere el-Hüseyn b. Hâlid'dir.¹⁰⁷⁸

¹⁰⁶⁵ Küleynî, *el-Kâfî*, 2/634.

¹⁰⁶⁶ Tûsî, *Ricâlü't-Tûsî*, 400.

¹⁰⁶⁷ Kutbüddîn Saîd b. Hibetillâh er-Râvendî, *el-Harâ'ic ve'l-cerâ'ih*, thk. Müessesetü'l-İmâmi'l-Mehdî (Kum: Müessesetü'l-İmâmi'l-Mehdî, 1409/1988), 1/434.

¹⁰⁶⁸ Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 6/159.

¹⁰⁶⁹ Küleynî, *el-Kâfî*, 1/250.

¹⁰⁷⁰ Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 1/351; 4/15, 82; 6/217; 14/158.

¹⁰⁷¹ Küleynî, *el-Kâfî*, 4/91.

¹⁰⁷² Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 11/12; 12/534.

¹⁰⁷³ Küleynî, *el-Kâfî*, 2/134.

¹⁰⁷⁴ Küleynî, *el-Kâfî*, 2/124.

¹⁰⁷⁵ Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 4/15.

¹⁰⁷⁶ Küleynî, *el-Kâfî*, 1/60.

¹⁰⁷⁷ Sadûk, '*İlelü's-şerâ'i*', 1/105.

Şîî şârih, râvilerin isimlerindeki benzerliği göz önünde bulundurarak seneddeki râvinin gerçekte kim olduğunu belirtmiştir. O, (عَنْ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ الْحَسَنِ الْعَلَوِيِّ ؛ وَعَلِيِّ بْنِ إِبْرَاهِيمَ ،) senedinde¹⁰⁷⁹ geçen Ebü'l-Hasen künyesi ile kendisinden söz edilen kişinin İmam Ali er-Rızâ ve Ali en-Nakî el-Hâdî olma ihtimalini değerlendirmiştir.¹⁰⁸⁰ Müellif, hadis rivayet etme ve ricâl kaynaklarından hareketle (عَلِيُّ بْنُ إِبْرَاهِيمَ ، عَنْ أَبِيهِ ، عَنْ عَلِيِّ بْنِ أَسْبَاطٍ ، عَنْ أَحْمَدَ بْنِ عُمَرَ الْحَلَّالِ ، عَنْ عَلِيِّ بْنِ سُوَيْدٍ : عَنْ أَبِي) senedindeki¹⁰⁸¹ Ebü'l-Hasen'in kim olduğunu tespit etmeye çalışmıştır. Ebü'l-Hasen'in İmam Ali er-Rızâ ve Ali en-Nakî el-Hâdî olması muhtemeldir. Bunun sebebi ise Ali b. Süveyd'in (ö. ?) İmam Ali er-Rızâ'dan rivayeti çok olsa da her ikisinden de haber nakletmesidir.¹⁰⁸² (عَلِيُّ بْنُ إِبْرَاهِيمَ ، عَنْ الْمُخْتَارِ بْنِ مُحَمَّدٍ بْنِ الْمُخْتَارِ ؛ وَ مُحَمَّدٍ بْنِ الْحَسَنِ ، عَنْ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ الْحَسَنِ) Bu seneddeki¹⁰⁸³ Ebü'l-Hasen künyesi, yukarıdaki gibi iki imam için de geçerli olabilir. İbnü'l-Gadâirî (ö. V./XI. yüzyıl), Feth b. Yezîd'in (ö. ?) sorumlusunun kim olduğu konusunda ihtilâf olduğundan bahsetmiştir. O, İmam Ali er-Rızâ'dır ya da Ali en-Nakî el-Hâdî'dir.¹⁰⁸⁴ Şeyh Sadûk, onun İmam Ali er-Rızâ olduğu görüşündedir.¹⁰⁸⁵ (عَلِيُّ بْنُ مُحَمَّدٍ بْنِ عَبْدِ اللَّهِ ، عَنْ إِبْرَاهِيمَ بْنِ إِسْحَاقَ الْأَحْمَرِ ، عَنْ مُحَمَّدٍ بْنِ سُلَيْمَانَ الدِّيَلَمِيِّ) Mez-kûr senedde¹⁰⁸⁶ geçen Ali b. Muhammed adlı râvi, Ali b. Muhammed b. Abdullah b. Üzeyne'dir (ö. ?). Allâme Hillî, Berkî'den rivayette bulunan kişiler içerisinde onun adını zikretmiştir.¹⁰⁸⁷ Dört kalpten bahseden haberin senedindeki¹⁰⁸⁸ el-Mufaddal (ö. 183/799'dan önce adlı râvi, İbn Tarîf olan Sa'd'dan (ö. ?) rivayetinden dolayı Ebû Cemîle'dir.¹⁰⁸⁹

Mir'âtü'l-'ukûl müellifi, rivayet zincirinin başında veya sonundaki zamirlerle kimlerin kastedildiğini aktarmıştır. Meselâ (عَنْ أَحْمَدَ بْنِ مُحَمَّدٍ ، عَنْ أَبِي يَحْيَى الْوَاسِطِيِّ ، عَنْ هِشَامٍ)

¹⁰⁷⁸ Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 1/84; 3/367; 5/157; 6/130, 162; 13/121.

¹⁰⁷⁹ Küleynî, *el-Kâfî*, 1/215.

¹⁰⁸⁰ Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 1/301; 2/50; 4/235; 5/193, 283; 6/33; 9/145; 12/38, 41, 277.

¹⁰⁸¹ Küleynî, *el-Kâfî*, 3/762.

¹⁰⁸² Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 10/220.

¹⁰⁸³ Küleynî, *el-Kâfî*, 1/292.

¹⁰⁸⁴ Ahmed b. el-Hüseyn el-Gadâirî, *er-Ricâl li 'bni'l-Gadâirî*, thk. Muhammed Rızâ el-Hüseynî el-Celâlî (Kum: Dâru'l-Hadîs, 1422/1380 HŞ), 84.

¹⁰⁸⁵ Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 2/50. Benzer örnekler için bk. 2/93, 297, 437; 6/68. bk. Sadûk, *et-Tevhîd*, 56.

¹⁰⁸⁶ Küleynî, *el-Kâfî*, 1/27.

¹⁰⁸⁷ Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 1/34, 253; 2/2, 333, 350; 4/4, 10; 6/224; 9/63; 12/209. bk. Cemâlüddîn el-Hasen b. Yûsuf b. Alî İbnü'l-Mutahhar el-Hillî, *Hulâsâtü'l-akvâl fi ma'rifeti'r-ricâl*, thk. Cevâd el-Kayyûmî (Kum: Neşru'l-Fakâhe, 1431/2010), 430.

¹⁰⁸⁸ Küleynî, *el-Kâfî*, 4/210.

¹⁰⁸⁹ Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 11/257.

Senedinde¹⁰⁹⁰ yer alan Dürust (ö. ?) ya Hişâm b. Sâlim'e atıftır ve zamir imam veya Hişâm'a râcidir. O, haberi yine vasıtalı olarak imamdan nakletmiştir. Dürust, Ebû Yahyâ'ya (ö. 254/868'den sonra) atfedilebilir, o zaman zamir de Hişâm'a döner.¹⁰⁹¹ عَنْ مُحَمَّدُ بْنُ يَحْيَى ، عَنْ عِمْرَانَ بْنِ مُوسَى ، عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ الْحُسَيْنِ ، عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ عَبْدِ اللَّهِ ، عَنْ عَيْسَى بْنِ عَبْدِ اللَّهِ .¹⁰⁹¹ عَنْ جَدِّهِ (الله) ، عَنْ أَبِيهِ ، عَنْ جَدِّهِ Ebû Tâlib (ö. ?) şeklinde Îsâ b. Abdullah'ın tam isminin verilmesiyle açıklanmıştır. Îsâ'nın dedesi Muhammed (ö. 145/763) haberi rivayet eden râvidir.¹⁰⁹³ وَأَبُو عَلِيٍّ الْأَشْعَرِيُّ ، عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ حَسَّانٍ جَمِيعاً ، عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ عَلِيٍّ ، عَنْ عَلِيِّ بْنِ أَصْبَاطٍ ، عَنْ سَلَامِ بْنِ عَبْدِ اللَّهِ الْهَاشِمِيِّ - قَالَ مُحَمَّدُ بْنُ عَلِيٍّ : وَقَدْ سَمِعْتُهُ عَنْهُ ، عَنْ يَحْيَى بْنِ إِبْرَاهِيمَ)¹⁰⁹⁵ aracı olmaksızın Selâm'dan da rivayette bulunduğu değinilmiştir.¹⁰⁹⁶ Şeklinde başlayan seneddeki¹⁰⁹⁶ zamir ile kastedilen râvi Ahmed b. Ebû Abdullah'dır.¹⁰⁹⁷ عَنْهُ ، عَنْ ابْنِ مَحْبُوبٍ ، عَنْ مُعَاوِيَةَ بْنِ وَهْبٍ)¹⁰⁹⁷ Senedindeki¹⁰⁹⁸ zamirin önceki haberin senedinde geçen Ahmed b. Muhammed b. Îsâ olduğu âşikârdır. Şârihe göre bunun tespiti için başka bir habere de gerek yoktur. Ayrıca zamirin İbrâhim b. Hâşim adlı râviye dönmesi muhtemeldir. Çünkü o, daha önceki haberlerde İbn Mahbûb'dan rivayette bulunmuştur. Yine zamirin Muhammed b. Abdülcebbâr'a (ö. 260/874) dönmesi de mümkündür. Birincisi daha açıktır.¹⁰⁹⁹ عَنْهُ ، عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ عَلِيٍّ : رَفَعَهُ إِلَى أَمِيرِ الْمُؤْمِنِينَ)¹⁰⁹⁹ Olarak nakledilen seneddeki zamirle kastedilen râvi ise Ahmed b. Muhammed b. Hâlid'dir.¹¹⁰⁰ (وَبِإِسْنَادِهِ ، قَالَ : قَالَ رَسُولُ اللَّهِ)¹¹⁰⁰ İfadesindeki zamir, Ali b. İbrâhim veya İsmâil b. Ziyâd es-Sekûnî (ö. ?) içindir. Her iki görüşe göre de onunla kastedilen (عَنْ أَبِيهِ ، عَنْ ابْنِ إِبْرَاهِيمَ ، عَنْ أَبِيهِ) şeklindeki önceki senedir.¹¹⁰¹

XI./XVII. yüzyılın önde gelen şârihlerinden Meclisî, seneddeki râvinin tespitini Küleynî'nin kendilerinden sıkça haber rivayet ettiği silsileden hareketle yapmaya çalışmıştır. Meselâ عَنْ ابْنِ إِبْرَاهِيمَ ، عَنْ أَبِيهِ ؛ وَحُمَيْدُ بْنُ زِيَادٍ ، عَنْ الْحَسَنِ بْنِ مُحَمَّدٍ جَمِيعاً ، عَنْ أَحْمَدَ بْنِ الْحَسَنِ الْمِیْمَنِيِّ ، عَنْ

¹⁰⁹⁰ Küleynî, *el-Kâfî*, 1/425.

¹⁰⁹¹ Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 2/280; 4/82; 12/236.

¹⁰⁹² Küleynî, *el-Kâfî*, 2/56.

¹⁰⁹³ Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 3/323.

¹⁰⁹⁴ Küleynî, *el-Kâfî*, 2/169.

¹⁰⁹⁵ Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 4/62, 218, 276.

¹⁰⁹⁶ Küleynî, *el-Kâfî*, 3/156.

¹⁰⁹⁷ Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 8/2, 138, 178; 9/28, 317; 10/298 (فینسحب علیه العدة), 11/361; 12/275.

¹⁰⁹⁸ Küleynî, *el-Kâfî*, 3/377.

¹⁰⁹⁹ Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 8/350.

¹¹⁰⁰ Küleynî, *el-Kâfî*, 4/425; Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 12/236.

¹¹⁰¹ Küleynî, *el-Kâfî*, 3/205; Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 8/67.

(يَعْقُوبُ بْنُ شُعَيْبٍ) senedinden hareketle nüshaların çoğunda Hüseyin b. Muhammed olarak yer alan isim gerçekte el-Hasen Mükebbir'dir (ö. 263/877). Çünkü Humeyd (ö. ?), Hasan b. Muhammed b. Semâa'dan, o da çokça geçtiği gibi Ahmed el-Mîsemî'den (ö. ?) rivayet etmiştir.¹¹⁰² Yazar, (عَنْ أَحْمَدُ ، عَنْ عِدَّةٍ مِنْ أَصْحَابِنَا ، عَنْ عَلِيِّ بْنِ أَصْبَاطٍ ، عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ زُرَّارَةَ ، عَنْ بَعْضِ) bu senedin¹¹⁰³ başındaki Ahmed isimli râvinin bir önceki senede atfen Ahmed b. Muhammed b. Hâlid el-Berkî ve Âsımî (ö. ?) olma ihtimalini göz önünde bulundurmıştır. Ona göre Âsımî şıkkı daha açıktır. Çünkü Küleynî, Ahmed b. Muhammed el-Âsımî → el-Hasen b. Ali → İbn Esbât senediyle çokça hadis rivayet etmiştir.¹¹⁰⁴ Meclisî, rivayeti hangi râvi kimden almış, bunu tespit etmeye çalışmıştır. O, görüşünü ispatlamak için başka eserleri kaynak göstermiştir. (عَنْ مُحَمَّدُ بْنُ يَحْيَى وَمُحَمَّدُ بْنُ عَبْدِ اللَّهِ ، عَنْ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ جَعْفَرٍ ، عَنْ الْحَسَنِ بْنِ ظَرِيفٍ ؛ وَعَلِيُّ بْنُ) Şeklindeki (مُحَمَّدٍ ، عَنْ صَالِحِ بْنِ أَبِي حَمَّادٍ ، عَنْ بَكْرِ بْنِ صَالِحٍ ، عَنْ عَبْدِ الرَّحْمَنِ بْنِ سَالِمٍ ، عَنْ أَبِي بَصِيرٍ) senedde¹¹⁰⁵ yer alan el-Hasen b. Zarîf (ö. ?) ve Sâlih b. Ebû Hammâd (ö. 260/874), Şeyh Sadûk'un 'Uyûnü ahhâri'r-Rızâ'¹¹⁰⁶ ve İkmâlû'd-dîn adlı eserlerinde açıkladığı gibi Bekr b. Sâlih'ten (ö. 220/835) nakletmişlerdir.¹¹⁰⁷ el-Hasen ve Bekir'in Abdurrahman b. Sâlim'den (ö. ?) haber rivayet ettiklerin belirten görüş ise hatadır. Ayrıca Şeyh Sadûk, haberi senedindeki altı hocasından (Babası → Ali b. İbrâhim → Babası → Bekr → Abdurrahman) nakletmiştir.¹¹⁰⁸

Allâme Meclisî, ahhârın senedlerindeki künye, nispet veya sıfatla kimin kastedildiğini bulmaya gayret etmiştir. Meselâ (أَخْبَرَنِي الْكَلْبِيُّ النَّسَابَةُ)¹¹⁰⁹ ifadesindeki kelbî, Kelb kabilesine nispet olup o, Hüseyin b. Ulvân'dır (ö. ?) ve sikadır. İmam Ca'fer es-Sâdık'tan rivayet etmiştir ve nesep bilgisine sahiptir.¹¹¹⁰ (عَنْ) الْحُسَيْنُ بْنُ مُحَمَّدٍ ، عَنْ مُعَلَّى بْنِ مُحَمَّدٍ ، عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ جُمُهورٍ ، عَنْ) Senedindeki¹¹¹¹ şeyh ibaresi takıyye içindir. Bununla kastedilen İmam Musâ el-Kâzım'dır. Çünkü İbn Müskân'ın (ö. 183/799'dan önce) İmam Ca'fer es-Sâdık'tan rivayeti nâdirdir.¹¹¹² (عَنْ) الْحُسَيْنُ بْنُ مُحَمَّدٍ ، عَنْ عَلِيِّ بْنِ مُحَمَّدٍ بْنِ سَعْدٍ ، عَنْ)

¹¹⁰² Küleynî, *el-Kâfî*, 4/376; Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 12/145.

¹¹⁰³ Küleynî, *el-Kâfî*, 12/65.

¹¹⁰⁴ Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 21/326.

¹¹⁰⁵ Küleynî, *el-Kâfî*, 2/680.

¹¹⁰⁶ Sadûk, 'Uyûnü ahhâri'r-Rızâ', 1/48.

¹¹⁰⁷ Sadûk, *Kemâlû'd-dîn*, 1/290.

¹¹⁰⁸ Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 6/208; 7/19. bk. Sadûk, 'Uyûnü ahhâri'r-Rızâ', 1/48; a.mlf., *Kemâlû'd-dîn*, 1/290.

¹¹⁰⁹ Küleynî, *el-Kâfî*, 2/185.

¹¹¹⁰ Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 4/87, 305. bk. 10/76; 11/75; 12/460, 573.

¹¹¹¹ Küleynî, *el-Kâfî*, 2/256.

¹¹¹² Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 4/196. Benzer kullanımlar için bk. 6/215; 9/61.

Rivayet zincirindeki¹¹¹³ (مُحَمَّدُ بْنُ مُسْلِمٍ ، عَنْ إِسْحَاقَ بْنِ مُوسَى ، قَالَ : حَدَّثَنِي أَخِي وَعَمِّي : عَنْ أَبِي عَبْدِ اللَّهِ zikredilen “kardeşim” ifadesiyle kastedilen İmam Ali er-Rızâ’dır. Çünkü Şeyh Tûsî, İshâk b. Mûsâ b. Ca’fer’i (ö. 240/855) onun ashabından saymıştır.¹¹¹⁴ Amcayla kastedilen Ali b. Ca’fer’dir (ö. 210/826). Onun İmam Ca’fer es-Sâdık’tan rivayet etme ihtimali de vardır. Râviler, onu senedde zâid zannetmiş ve senedden düşürmüşlerdir. Ali b. Ca’fer’in babasından rivayeti mümkünse de İmam Ali er-Rızâ’nın rivayette vasıtaya ihtiyacı yoktur.¹¹¹⁵ Yazara göre عِدَّةٌ مِنْ أَصْحَابِنَا ، عَنْ أَحْمَدَ بْنِ مُحَمَّدَ بْنِ خَالِدٍ ، عَنْ أَبِيهِ ، عَنْ بَعْضِ أَصْحَابِهِ ، عَنْ أَبِي عُمَارَةَ ، قَالَ : كَانَ حَمَّادُ (بُنْ أَبِي حَنِيفَةَ إِذَا لَقِيَنِي senedinde¹¹¹⁶ yer alan (أَبِي عُمَارَةَ) ismi, çoğu İmam Muhammed el-Bâkır’ın ashabından olan bir grubun künyesidir ve Hammâd b. Ebû Hanîfe (ö. 176/793) dâhil olmak üzere onların hepsi meçhuldür.¹¹¹⁷ Müellif, râvi isimlerinde ve nispetlerdeki garip kelimeleri açıklamıştır. Meselâ (النَّضْرُ بْنُ قُرَوَاشٍ) ismi “kâf” harfinin kesresiyle okunmuştur. Başkalarının sırtından geçinen veya büyük kafa anlamlarına gelmiştir.¹¹¹⁸ (الْجَوَالِقِي) Cevâlîk satıcısı demek olan kelime cevlek’in cem’idir. Arapça’ya cevval olarak geçmiştir.¹¹¹⁹

Şîî müellif, haberin metnindeki kişilerin kimliklerini ve künyelerin kime ait olduğunu da belirtmiştir. Meselâ (كُنْتُ أَنَا وَابْنُ فَضَّالٍ جُلُوسًا إِذْ أَقْبَلَ يُونُسُ ، فَقَالَ : دَخَلْتُ عَلَى أَبِي الْحَسَنِ الرِّضَا) cümlesindeki¹¹²⁰ İbn Faddâl, el-Hasen b. Ali’dir, Yûnus ise İbn Abdurrahman’dır (ö. 208/823).¹¹²¹ Ebü’d-Devânîk, Ebû Ca’fer el-Mansûr’un (ö. 158/775) lakabıdır. O, Abbasîler’in (750-1258) ikinci halifesidir. Devânîk ve Ebü’d-Devânîk isimleriyle meşhur olmuştur. Bunun sebebi ise onun, Kûfe’de hendek açılmasını istediğinde bu işi yapacakların her birine gümüşün altıda biri kadar pay ayırması ve bunu alıp hendeklerde dağıtmasıdır.¹¹²²

Mir’âtü’l-‘ukûl şârihi, şerhinde râvilerle ait bilgiler vermiştir. Meselâ Mis’ar b. Kidâm (ö. 155/772) adlı râvi, Süfyân es-Sevrî ve Süfyân b. Uyeyne’nin (ö. 198/814) hocasıdır.¹¹²³ İbn Şübrume (ö. 144/761), Ebû Ca’fer el-Mansûr döneminde Kûfe civarında kadılık yapmıştır.¹¹²⁴ Amr b. Ubeyd (ö. 144/761), Mu’tezile büyüklerindendir.¹¹²⁵ O, râvi ya da

¹¹¹³ Küleynî, *el-Kâfî*, 4/129.

¹¹¹⁴ Tûsî, *Ricâlü’l-Tûsî*, 352.

¹¹¹⁵ Meclisî, *Mir’âtü’l-‘ukûl*, 11/92.

¹¹¹⁶ Küleynî, *el-Kâfî*, 3/507.

¹¹¹⁷ Meclisî, *Mir’âtü’l-‘ukûl*, 9/117.

¹¹¹⁸ Meclisî, *Mir’âtü’l-‘ukûl*, 10/222.

¹¹¹⁹ Meclisî, *Mir’âtü’l-‘ukûl*, 2/3, 120; 3/14. bk. İbn Manzûr, *Lisânü’l-‘Arab*, 10/36.

¹¹²⁰ Küleynî, *el-Kâfî*, 2/296.

¹¹²¹ Meclisî, *Mir’âtü’l-‘ukûl*, 4/268, 309; 8/18; 10/361; 11/195; 12/314.

¹¹²² Meclisî, *Mir’âtü’l-‘ukûl*, 12/428.

¹¹²³ Meclisî, *Mir’âtü’l-‘ukûl*, 1/129.

¹¹²⁴ Meclisî, *Mir’âtü’l-‘ukûl*, 1/140. bk. Kuleynî, *Usul-u Kâfî*, 1/70 dip. 1.

haberde adı geçen kişilerin isimlerinin okunuşlarını, onlar hakkındaki kısa bilgileri *el-İrşâd*, *el-Kavâ'id ve'l-fevâ'id* vb. Şîî kaynaklardan ve yukarıda zikredildiği üzere Necâşî ve Tûsî gibi âlimlerin görüşlerinden hareketle nakletmiştir. Yazar, (شينة) kelimesinin “şîn” harfinin fethası, “yâ”nın sükûnu, “nûn”un dammesi ve “vâv”ın sükûnu ile okunacağını Allâme Hillî’nin *Îzâhu'l-iştibâh*’ından iktibasla şerhinde anlatmıştır.¹¹²⁶ Ricâl kitaplarında (ريحة) ismi dammeli noktasız “râ”, tek noktalı “bâ”, çift noktalı “yâ” ve noktasız “hâ” harflerinden oluşmuştur. İsim bazı nüshalarda “zây” ve “cîm” harfleriyle yazılmıştır.¹¹²⁷ O, (عكرمة) isminin “ayn”ın kesresi, “kâf”ın sükûnu, “râ”nın kesresi ile okunacağını, onun tâbiînin fakihlerinden olup İbn Abbas’ın kölesi olduğunu ve 107/726 senesinde vefat ettiğini Şeyh Bahâî’den iktibas etmiştir.¹¹²⁸ Cemâ’a b. Sa’d el-Has’amî (ö. ?) *er-Ricâl* adlı eserde Cemâ’a b. Sa’d el-Cu’fî şeklinde geçmiştir.¹¹²⁹ İbnü’l-Gadâirî, onu zayıf kabul etmiştir.¹¹³⁰ Necâşî, Ebu’l-Hasan Ali b. Muhammed b. Ali’in hadiste sika, mezhepte Vâkıfî, rivayeti sahih, adalet ve zabt sahibi, rivayetlerine itimat edilen bir kişi olduğunu ifade etmiştir.¹¹³¹ Sâlim b. Ebû Hafsa (ö. 137/755), İmam Zeynelâbidîn, Muhammed el-Bâkır ve Ca’fer es-Sâdık’tan haber rivayet etmiştir. O, Zeydî, Betrî¹¹³² olup onların reislerindendir. İmam Ca’fer es-Sâdık, ona lanet etmiş, onu yalanlamış ve ona kâfirlik isnadında bulunmuştur. Onun zemmi hususunda pek çok rivayet nakledilmiştir.¹¹³³ Muhammed b. Îsâ el-Yaktînî (ö. 254/868’den sonra), *ashâb-ı icmâ*’nın¹¹³⁴ bazısı tarafından medih ve tevsik edilse de İbn Tâvûs, onun zayıf olduğunu kesin bir şekilde açıklamıştır.¹¹³⁵ Şeyh Sadûk ve onun hocası İbnü’l-Velîd (ö. 343/955) de aynı görüştedirler. Şehîd-i Sâni ise “Senedi Muhammed b. Îsâ’ya ulaşan ve eleştirilen ahabârın hepsinin ortak yönü, onun kendisindeki zayıflığa ek olarak Zürâre’nin görüşlerine meyletmesi ve onları

¹¹²⁵ Meclisî, *Mir’âtü'l-‘ukûl*, 2/265, 291; 3/60, 120, 161, 262; 4/369; 5/372; 6/105.

¹¹²⁶ Meclisî, *Mir’âtü'l-‘ukûl*, 1/182; 2/94; 3/265; 6/165, 175; 9/145, 245, 253, 330. bk. Cemâlüddîn el-Hasen b. Yûsuf b. Alî İbnü’l-Mutahhar el-Hillî, *Îzâhu'l-iştibâh*, thk. Muhammed el-Hassûn (Kum: Müessesetü’n-Neşri’l-İslâmî, 1411/1991), 266.

¹¹²⁷ Meclisî, *Mir’âtü'l-‘ukûl*, 1/299.

¹¹²⁸ Meclisî, *Mir’âtü'l-‘ukûl*, 13/278. bk. Bahâî Muhammed b. el-Hüseyn el-Âmilî, *Hablü'l-metîn fî ihkâmi ahkâmi'd-dîn*, thk. Balâsim el-Mûsevî el-Hüseynî (Meşhed: Mecma’u’l-Buhûsi’l-İslâmiyye, 1424/1382 HŞ), 1/259 3. dip.

¹¹²⁹ Takıyyüddîn b. el-Hasen b. Alî b. Dâvûd, *Kitâbü'r-Ricâl*, tsh. Kâzım el-Mûsevî (Tahran: Çâphâne-i Dânişgâh, 1342 HŞ/1962), 435.

¹¹³⁰ Meclisî, *Mir’âtü'l-‘ukûl*, 3/130. bk. 4/100; 6/16, 111, 169; 7/64; 9/95, 245, 253; 10/372; 11/97. bk. İbnü’l-Gadâirî, *er-Ricâl li'bni'l-Gadâirî*, 46.

¹¹³¹ Meclisî, *Mir’âtü'l-‘ukûl*, 12/209. bk. Necâşî, *Ricâlü'n-Necâşî*, 249.

¹¹³² Zeydiyye fırkası. bk. Yusuf Gökalp, “Zeydiyye”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2013), 44/330.

¹¹³³ Meclisî, *Mir’âtü'l-‘ukûl*, 11/111, 245.

¹¹³⁴ bk. Kutluay, *Şîa'da Hadîs Usûlü*, 175-179.

¹¹³⁵ İbn Şehîdî's-Sânî, *et-Tahrîru't-Tâvûsî*, 255.

bırakması büyük bir karinedir” demiştir. Cemâlüddîn b. Tâvûs (ö. 673/1275) da “Muhammed b. Îsâ, Zürâre’den daha fazlasını söylemiştir. O, adâlet makamında olsa bile onun hakkındaki şüphelerin neredeyse onu suçlamaya dönüşeceği bir durumda Muhammed b. Îsâ nasıl yerilebilir” demiştir.¹¹³⁶ Meclisî, Ebû’l-Esved’in (ö. 69/688) nahiv ilminin kurucusu olduğundan bahsederek *el-Mugrib*’den onunla ilgili bilgileri paylaşmıştır.¹¹³⁷ Muallâ b. Huneys (ö. 131/748), İmam Ca’fer es-Sâdık’ın mevlâsıdır ve ricâl âlimleri onun hakkında farklı görüşler aktarmışlardır. Necâşî¹¹³⁸ ve İbnü’l-Gadâirî, onu zayıf kabul etmişlerdir.¹¹³⁹ Şeyh Tûsî, *Kitâbü’l-Gaybe*’de onu Ca’fer es-Sâdık’a nezaret edenlerden ve onun yanında övülenlerden birisi olduğundan ve onun yolu üzere öldüğünden söz etmiştir.¹¹⁴⁰ Keşşî, onun methine işaret eden çok rivayet aktarmış ve “o, cennet ehliendir” demiştir.¹¹⁴¹ Müellife göre ise o, İmam Ca’fer es-Sâdık ashabının haslarındandır. Onun gizliliği ve zemmi, beşerin çoğunun aklının almadığı merfû haberler ve insanların ekserisinin anlayışına uygun olmayan garip mucizeler rivayet etmesine dayanmaktadır. Muallâ b. Huneys, kendisine şefaât edileceğini umarak imamlara olan sevgisinin şiddetinden dolayı takıyye hususunda ihmalkâr davranmıştır. Ahbârdan, öldürülmenin onun için keffâret ve derecesinin yükselmesine sebep olduğu anlaşılmıştır.¹¹⁴²

Şîa’nın önde gelen müelliflerinden olan Meclisî, haberde ismi geçen kişiyle ilgili *el-Kâfî* metninden kaynaklanan tarihî yanlışlığı düzeltmeye çalışmıştır. Bu uygulama, metin tenkidi olarak da değerlendirilebilir. Meselâ Meclisî, *el-Kâfî*’de *imanın ve yakînin hakikati babında* yer alan iki rivayetin¹¹⁴³ Hârîse b. Mâlik b. Nu’mân’ın (ö. ?) Hz. Peygamber zamanında şehit olduğuna delâlet ettiğine değinmiştir. Bazıları da rivayetlerde aktarılan âlimin Şeyh Tûsî’nin *er-Ricâl*’inde zikredilenlere zıt olduğunu, Şeyh’in görüşlerine yer vererek ortaya koymuşlardır. Buna göre Hârîse b. Nu’mân el-Ensârî’nin künyesi Ebû Abdullah’tır. Bedir, Uhud ve sonraki savaşlara şahit olmuştur. Birincisi Allah Elçisi Benî Kurayza üzerine gittiğinde, ikincisi Huneyn’den döndüğünde olmak üzere iki kez Dıhyetü’l-Kelbî (ö. 50/670 [?]) suretinde Cebrâil’i görmüştür. Hz. Ali ile savaşa katılmış ve Muâviye

¹¹³⁶ Meclisî, *Mir’âtü’l-‘ukûl*, 11/200. Zeynüddîn b. Alî b. Ahmed eş-Şehîdî’s-Sânî, *Hâşiyetü’s-Şehîdî’s-Sânî ‘alâ Hulâsati’l-Akvâl*, thk. Nizâr el-Hasen (Beyrut: Müessesetü’l-Belâg, 1430/2009), 134; İbn Şehîdî’s-Sânî, *et-Tahrîru’t-Tâvûsî*, 127.

¹¹³⁷ Meclisî, *Mir’âtü’l-‘ukûl*, 6/7. bk. Mutarrizî, *el-Mugrib fî tertîbi’l-Mu’rib*, 1/279.

¹¹³⁸ Necâşî, *Ricâlü’n-Necâşî*, 399.

¹¹³⁹ İbnü’l-Gadâirî, *er-Ricâl li’bni’l-Gadâirî*, 87.

¹¹⁴⁰ Tûsî, *Kitâbü’l-Gaybe*, 347.

¹¹⁴¹ Keşşî, *Ricâlü’l-Keşşî*, 271-274.

¹¹⁴² Meclisî, *Mir’âtü’l-‘ukûl*, 12/181.

¹¹⁴³ Küleynî, *el-Kâfî*, 3/139.

döneminde vefat etmiştir.¹¹⁴⁴ Meclisî, bu bilgilerin yanlış olduğunu ifade etmiştir. Çünkü haberde Hârîse b. Mâlik ve dedesi Nu‘mân geçmiştir. Şeyh Tûsî’nin kendisi hakkında bilgi verdiği Hârîse b. Nu‘mân başka birisidir. Ona göre garip olan husus ise bu haberin *en-Nihâye*’de¹¹⁴⁵ bulunduğu gibi Sünnî âlimlerin kitaplarında da yer almasıdır. Hârîse b. Nu‘mân, Ehl-i sünnet’in ricâli arasında zikredilmediği ve haber Hârîse’den rivayet edildiği hâlde Şîî âlimlerin ondan bahsetmemesidir.¹¹⁴⁶ Şârihin bu ifadeleriyle ahlâda Ehl-i sünnet’e muhâlif olma özelliğini ön plana çıkaran Şîa’nın, mezkûr rivayeti niçin hadis kaynaklarında nakletmediklerini sorguladığı söylenebilir.

Meclisî-i Sâni, rivayetteki olay ve kişi ile ilgili âlimin bulunamadığını da ifade etmiştir. (حِينَ قُتِلَ الرَّبْرِیُّ) ibaresindeki¹¹⁴⁷ Zübeyrî, Zübeyr’in (ö. 36/656) evlatlarından. Onun öldürülüşü ve kimliğinin belirlenmesi için gerekli mâlûmata ulaşılamamıştır.¹¹⁴⁸ Bazen de o, haberdeki kişilerin kimlerden olduğunu açıklamıştır. Meselâ Abdullah b. Zeyd’in (ö. ?) Ali b. el-Hüseyn ile olan kardeşlik bağını tespit etmeye çalışmıştır. Buna göre Abdullah ve Ali, *Tehzîbü’l-Kemâl* muhtasarında anne bir kardeş olarak geçmiştir.¹¹⁴⁹ Müellif, gerçekte onların hakiki kardeş olmadıklarını, aksine süt kardeş olduklarını Şîî ricâl ve hadis kaynaklarından getirdiği delillerle kanıtlamaya gayret etmiştir.¹¹⁵⁰ O, hem haberin râvisi hem de rivayette ismi yer alan Habâbe el-Vâlibiyye’nin (ö. 183/799’dan sonra) yaşıyla ilgili bilgileri aktarmıştır. Şârih, *imamlık iddialarının gerçeğini sahtesinden ayıran kriter bâbının* üçüncü rivayetinde¹¹⁵¹ onun yaşının iki yüz otuz beş ya da imamların tarih ve ömürleri göz önünde bulundurulduğunda bu rakamdan da çok olacağını dile getirmiştir. Habâbe’nin Ali b. el-Hüseyn’e imâmetinin ilk yıllarında geldiği açık olduğu hâlde yazar, bu olayın imamın ömrünün son yıllarında olduğunu ve Habâbe’nin İmam Ali er-Rızâ’nın imamlığının başlangıcında geldiğini farzettiklerine değinmiştir. Neticede onun yaşı, iki yüzden fazladır. Buradan hareketle İmam Kâim’in ömrünün uzunluğunu imkânsız kabul eden muhâliflere cevap olarak Şîî âlimler, onu yaşı uzun râviler arasında saymışlardır.¹¹⁵²

¹¹⁴⁴ Tûsî, *Ricâlü’t-Tûsî*, 37.

¹¹⁴⁵ bk. İbnü’l-Esîr, *en-Nihâye*, 3/230, 324.

¹¹⁴⁶ Meclisî, *Mir’âtü’l-‘ukûl*, 7/336.

¹¹⁴⁷ Küleynî, *el-Kâfî*, 2/645.

¹¹⁴⁸ Meclisî, *Mir’âtü’l-‘ukûl*, 6/171. Meclisî’nin Zübeyrî hakkında yaptığı bir diğer açıklama için bk. 4/3.

¹¹⁴⁹ bk. Cemâlüddin Yûsuf b. Abdîrahmân b. Yûsuf el-Mizzî, *Tehzîbü’l-Kemâl fî esmâ’i’r-ricâl*, thk. Beşşâr Avvâd Ma‘rûf (Beyrut: Müessesetü’r-Risâle, 1403/1983), 20/384.

¹¹⁵⁰ Meclisî, *Mir’âtü’l-‘ukûl*, 3/163, 323.

¹¹⁵¹ Küleynî, *el-Kâfî*, 2/177.

¹¹⁵² Meclisî, *Mir’âtü’l-‘ukûl*, 4/82.

3.2.4.5. Râvileri Cerh ve Ta'dil Yönünden Değerlendirmesi

Şîî âlim Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*'de râvilerin farklı niteliklerini zikrederek onları cerh ve ta'dil açısından değerlendirmiştir. O, ricâl kitaplarından yaptığı nakillerden sonra haberden dolayı metinde adı geçen şahsı ta'dil etmiştir. Meymûnû'l-Kaddâh (ö. ?), Mekkelidir. Şeyh Tûsî, *er-Ricâl*'de onun Benî Hâşim'in kölesi,¹¹⁵³ İbn Dâvûd (ö. 707/1307) ise lanetli ve önemsiz birisi olduğunu söylemiştir.¹¹⁵⁴ Müellife göre o, imamların faziletini bildiğinden isminin zikredildiği haber onun medhine delildir.¹¹⁵⁵ İsâ b. Abdullah'ın (ö. ?) adının yer aldığı haber, onun övüldüğüne işarettir. Şeyh Müfîd, *el-Mecâlis*'te imamın onun için “o, bizim Ehl-i beytimizdendir” dediğini rivayet etmiştir.¹¹⁵⁶ Çoğu, onun Ahmed b. Muhammed'in (ö. 274/888'den sonra) dedesi İsâ b. Abdullah el-Eş'arî olduğunu iddia etmiştir. Şârihe göre el-Eş'arî'nin İmam Ca'fer es-Sâdık ile görüşmesi mümkün olmadığından söz konusu kişi başkasıdır. Ancak onun İmam Ali er-Rızâ'ya sorular sorduğu zikredilmiştir.¹¹⁵⁷ Keşşî, Habîb es-Sicistânî'nin (ö. ?) Hâricî düşünceye sahip olduğunu ve sonra bu mezhebe girdiğini rivayet etmiştir. O, Habîb'in kendisini İmam Muhammed el-Bâkır ve Ca'fer es-Sâdık'a adayan ashabından olduğunu nakletmiştir.¹¹⁵⁸ Meclisî'ye göre bu, medih olarak yeterlidir.¹¹⁵⁹ Yazar, *insanların sınıfları bâbının* üçüncü haberinde¹¹⁶⁰ Muhammed el-Bâkır'ın Zürâre'yi kınadığını ve haberin onun sû-i edebine işaret ettiğini açıklamıştır. Ona göre Zürâre'nin ululuğu, azameti, şanının yüceliği, Şîa'ın onun hakkındaki icmâından dolayı mekânının yüksekliği ve meşhur ahbârın ona delâlet etmesi varken bunların haricinde düşünülen şeyler önemsizdir.¹¹⁶¹

Mir'âtü'l-'ukûl yazarı, benzer ifadeleri farklı râviler için de kullanmıştır. Meselâ “Allah cisimdir, surettir” ibarelerinin¹¹⁶² Hişâm b. el-Hakem ve Hişâm b. Sâlim'e ait olduğunun zikredildiği rivayetin şerhinde onları savunmuştur. Meclisî'ye göre onların kıymetlerinin yüceliği ve mezkûr sözlerden uzak oldukları hususunda şüphe yoktur. Müellif, aynı görüşü destekleyen Seyyid el-Murtazâ'nın *eş-Şâfi* adlı eserindeki açıklamalarına işaret etmiştir.¹¹⁶³

¹¹⁵³ Tûsî, *Ricâlü't-Tûsî*, 309.

¹¹⁵⁴ İbn Dâvûd, *Kitâbü'r-Ricâl*, 522.

¹¹⁵⁵ Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 4/312; 6/41; 11/124.

¹¹⁵⁶ Müfîd, *Kitâbü'l-Emâlî*, 140.

¹¹⁵⁷ Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 8/62, 139, 355; 12/335. Râvinin methine işaret eden haberler için bk. 9/146; 10/45.

¹¹⁵⁸ Keşşî, *Ricâlü'l-Keşşî*, 248.

¹¹⁵⁹ Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 10/150. bk. 361.

¹¹⁶⁰ Küleynî, *el-Kâfi*, 4/135.

¹¹⁶¹ Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 11/107, 200.

¹¹⁶² Küleynî, *el-Kâfi*, 1/257.

¹¹⁶³ Alî b. el-Hüseyn b. Mûsâ b. Muhammed el-Alevî eş-Şerîf el-Murtazâ, *eş-Şâfi fi'l-İmâme*, thk. Abdüzzehrâ el-Hüseynî el-Hatîb (Tahran: Müessesetü's-Sâdık li't-Tibâ' ve'n-Neşr, 1426/2006), 1/81-83, 92-96; 2/108.

Ayrıca o, muhâliflerin Şîi muhaddislerin büyüklerinden Zürâre ve diğerlerine çirkin fikirler attettikleri gibi bunları ısrarla Hişâm b. el-Hakem ve Hişâm b. Sâlim'e nispet etmeye çalışıklarına ya da onların sözlerini anlamadıklarına değinmiştir.¹¹⁶⁴ Şârih, onlara dayandırılan bu iki sözün, Şîi râvilerin ve muhâlif âlimlerin akıl dışı görüşlerini açıklamak için yaptıkları hata veya tartışmada; Şîi âlimleri susturmak için kullanmak zorunda kaldıkları argümanları onlara yöneltme şeklinde yorumlamıştır. Onu bu düşünceye sevk eden ise imamların onlardan gelen sözleri inkâr etmemeleri, onların Şîa arasında devam etmesine izin vermeleridir. Bir diğer te'vil de onların Şîa'ya girmeden önceki görüşlerinin bu yönde olabileceği ihtimalidir. O, bunu da Karâcekî'nin (ö. 449/1057), *Kenzü'l-fevâ'id*'inden delillendirmiştir.¹¹⁶⁵ Meclisî, *hüccetin bulunmasının gerekliliği bâbının* dördüncü rivayetinin¹¹⁶⁶ şerhinde Hişâm b. el-Hakem'in İmam Mûsâ el-Kâzım döneminde birtakım olumsuzluklar yaşadığını dile getirmiştir. O, Hişâm hakkındaki övgülerin kötölemelere galip geleceğini belirtmiştir. Yazara göre Hişâm ve diğerlerinin dine olan ifrat derecesindeki sevgilerinden ve dindeki vukufiyetlerinden kaynaklanan bu hatalar, imamın Hişâm'a vaat ettiği gibi onu şefaate ve bağışlanmaya yaklaştırmıştır.¹¹⁶⁷ Müellif, benzer açıklamaları Zeyd b. Ali (ö. 122/740) hakkında da yapmıştır. Ona göre Zeyd'in durumu ile ilgili ahhâr muhtelifdir. Bazı ahhârda imamlık iddiasında bulunduğundan dolayı kâfirliğinden bahsedilirken, ahhârın çoğunda ise onun Hz. Peygamber'in soyundan olan İmam Ali er-Rızâ'nın yanında olmaya çağırıldığı ve hedefinin inançsızları defetmek ve hakkı ehline teslim etmek olduğu nakledilmiştir. Gerçekte onların teşekkürü ve bağışlanmayı hak eden durumları vardır. Kötölemekle onların benzerlerine karşı gelmekten sakınmaya dair rivayetler vârid olmuştur. Onlar ölüm anında Hakk'a dönmeye ve asrın imamına inanmaya muvaffak olmuşlardır.¹¹⁶⁸

Şîa'nın önde gelen âlimi, ricâl eserlerinde medih ve tevsik olmadan yer alan râvilere değinmiştir. Meselâ Dâvûd el-Hammâr'ı (ö. ?), Şeyh Tûsî *el-Fihrist*'te medih ve tevsik¹¹⁶⁹ olmadan zikretmiştir.¹¹⁷⁰ Ayrıca o, bu tür eserlerde râviler tanıtılırken yapılan yanlışlıklara yer vermiştir. Meselâ Meclisî, şerhte isimlerine yer vermediği ricâl müelliflerinin Ya'kûb b.

¹¹⁶⁴ Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 2/3. Ayrıca bk. Kuleynî, *Usul-u Kâfi*, 1/153 dip. 1.

¹¹⁶⁵ Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 2/5. Muhammed b. Ali b. Osman el-Karâcekî, *Kenzü'l-fevâ'id*, thk. Abdullâh Ni'me (Beyrut: Dâru'l-Edvâ', 1405/1985), 2/41.

¹¹⁶⁶ Kuleynî, *el-Kâfi*, 2/268.

¹¹⁶⁷ Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 2/276.

¹¹⁶⁸ Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 2/278.

¹¹⁶⁹ Tûsî, *el-Fihrist*, 94.

¹¹⁷⁰ Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 12/134.

İshâk'ı (ö. 252/866 [?]) İbn Sikkât (ö. 244/858) zannettiklerine değinmiştir. Şârihe göre gerçekte o, başka bir kişidir. Çünkü İbn Sikkât İmâmiyye Şîası'nın onuncu imamı Ali en-Nakî el-Hâdî zamanında el-Mütevekkil (ö. 247/861) tarafından öldürülmüştür. On birinci imam Hasan b. Ali el-Askerî'ye yetişemediği için de ondan rivayet etmesi mümkün değildir.¹¹⁷¹ O, bazen râvinin kim olduğuna dair farklı görüşleri ve râvi hakkındaki kendi fikrini beyan etmiştir. Ca'fer b. Muhammed, İbn Avn el-Esedî'dir (ö. 312/925) ve belki de o, Ca'fer b. Muhammed b. Mâlik (ö. ?) sanıldığından zayıf kabul edilmiştir. Eğer zayıfsa yine onun hakkında bir şeyler söylenebilir. İbnü'l-Gadâirî, mucizelerle ilgili rivayetlerinden dolayı onu yermiştir.¹¹⁷² Yazara göre mucizenin hepsi olağan üstüdür. Râviyi yermek için bu kıtas yeterli değildir.¹¹⁷³ Şeyh Tûsî, *er-Ricâl*'de Hukeym'in (ö. ?) Benî Abes'in müezzini olduğunu ifade etmiştir.¹¹⁷⁴ *Tehzîb*'de ise Benî Ayyas olarak geçmiştir.¹¹⁷⁵ Ona göre hangi hâl üzere olursa olsun râvi meçhulü'l-hâldir.¹¹⁷⁶ (عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ عَلِيٍّ ، عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ الْفُضَيْلِ ، قَالَ :) حَدَّثَنَا مُحَمَّدُ بْنُ الْحَسَنِ الصَّقَّارُ ، عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ الْفُضَيْلِ ، عَنْ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ الْحَرْثِ (حَدَّثَنِي الْمَخْزُومِيُّ) Mahzûmî olarak bu senedin¹¹⁷⁷ sonunda yer alan kişi, *İhtiyâru'l-Keşşî*'de el-Mugîre b. Nevbe'dir (ö. ?).¹¹⁷⁸ Fakat haber Şeyh Sadûk'un '*Uyûnü ahbârî'r-Rızâ* adlı eserinde حَدَّثَنَا مُحَمَّدُ بْنُ الْحَسَنِ بْنِ أَحْمَدَ بْنِ الْوَلِيدِ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ قَالَ : حَدَّثَنَا مُحَمَّدُ بْنُ الْحَسَنِ الصَّقَّارُ ، عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ الْفُضَيْلِ ، عَنْ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ الْحَرْثِ (الْحُسَيْنِ بْنِ أَبِي الْخَطَّابِ ، عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ الْفُضَيْلِ ، عَنْ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ الْحَرْثِ) senediyle geçmiştir.¹¹⁷⁹ Şeyh Sadûk'un eserindeki senedin ortaya koyduğu üzere Mahzûmî, Abdullah b. el-Hâris'tir (ö. ?) ve iki görüşe göre de meçhuldür.¹¹⁸⁰ Görüldüğü üzere müellif, tarihî bilgilerden hareketle sened tenkidi yapmıştır. Ayrıca o, ricâl üzerine eser yazarken elde ettiği mâlûmatı şerhinde kullanmıştır.

3.2.4.6. Yeni Bir Ricâl Tanıma Yöntemi Ortaya Koyması

Muhammed Bâkır el-Meclisî, râvilerin rivayet ettikleri ahbârın muhtevâsından hareketle onlar hakkında bir değerlendirme yapılabileceğini ifade etmiştir. Meselâ o, اَعْرِفُوا مَنَازِلَ النَّاسِ)

¹¹⁷¹ Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 1/327; 3/326, 327. bk. Kuleynî, *Usul-u Kâfî*, 1/21 dip. 1.

¹¹⁷² İbnü'l-Gadâirî, *er-Ricâl li 'bni'l-Gadâirî*, 48.

¹¹⁷³ Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 4/17; 6/27, 192, 208.

¹¹⁷⁴ Tûsî, *Ricâlü't-Tûsî*, 196.

¹¹⁷⁵ Kaynak eserdeki isim, müellifin bahsettiği şekliyle geçmemektedir. bk. Tûsî, *Tehzîbü'l-ahkâm*, 4/121.

¹¹⁷⁶ Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 6/271.

¹¹⁷⁷ Kuleynî, *el-Kâfî*, 2/75.

¹¹⁷⁸ bk. Keşşî, *Ricâlü'l-Keşşî*, 305.

¹¹⁷⁹ bk. Sadûk, '*Uyûnü ahbârî'r-Rızâ*, 1/36.

¹¹⁸⁰ Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 3/344; 12/388

(على قدر روايتهم عَنَّا) cümlesini¹¹⁸¹ nitelik ve nicelik noktasından değerlendirme ya da bu ikisinden daha geniş bir perspektifle konuyu ele alma şeklinde şerhederek diğer ricâl kitabı müelliflerinden farklı bir râvi tanıma yönteminden bahsetmiştir. Ona göre yukarıdaki ikinci görüş -daha geniş bir bakış açısıyla konunun ele alınması- çok açıktır ve ricâl üzerine eser yazanların zikretmediği, bu alanda çok kuvvetli ve faydalı bir uygulamadır. Bu bağlamda Zürâre ve Muhammed b. Müslim (ö. 150/767) gibi râvilerin rivayetleri doğru ve onlarda herhangi bir karışıklık yoktur. Ammâr b. es-Sâbâtî gibileri ise böyle değildirler. Ali b. Ca'fer gibi ashap olarak kabul edilenlerin rivayetlerinde takıyye izine rastlanmamıştır. es-Sekûnî vb. ashabın ise ahabârında takıyye ağırlıktadır. Hişâm b. el-Hakem ve Mufaddal b. Ömer gibi ashabdan bazıları sırlı ve kapalı meseleler ile yüce istekleri barındıran rivayetleri nakletmişler ve onların, bu konuların dışında haber rivayet etmedikleri görülmüştür. Ashabdan bazıları çok, bazıları da az haber rivayet etmişlerdir, Yazara göre çok haber nakletme onların din işlerine aşırı önem verdiklerinin göstergesidir. Neticede bunların hepsi râvilerin tercihlerine göre yapılan sınıflandırmalardır ve tam bir araştırma ile herkes hakkında gerekli bilgi elde edilebilir.¹¹⁸²

3.2.4.7. İrsâl ve Refle İlgili Görüşleri

(إِذَا حَدَّثْتُمْ بِحَدِيثٍ ، فَاسْنُدُوهُ إِلَى الَّذِي حَدَّثَكُمْ ، فَإِنْ كَانَ حَقًّا فَلَكُمْ ، وَإِنْ كَانَ كَذِبًا فَلَعَلَّهِ) Şiî âlim Meclisî, rivayetinin¹¹⁸³ irsâlin terk edilmesinin talep edildiğine bilakis terkin gerekliliğine işaret olduğuna değinmiştir.¹¹⁸⁴ O, Hz. Peygamber zamanında kabre su serpildiğini bildiren rivayette¹¹⁸⁵ (ولا يضُرُّ الإرسال كما مرَّ مرارا) ifadesiyle mürselin zararlı olmadığını, aynı sayfa içerisindeki bir diğer haberin senedinde de irsâlin olduğunu ifade etmiştir.¹¹⁸⁶

Mir'âtü'l-'ukûl sahibi, Küleynî'nin irsâl yaptığını dile getirmiştir. O, bunu da senedin başında yer almasına rağmen musannifin doğrudan nakilde bulunmadığı kişileri belirterek ve doğru olan senedi ortaya koyarak yapmıştır. Ona göre Küleynî'nin İbn Mahbûb'dan vasıtasız rivayeti yoktur. Müellif, *Hz. Peygamber'in doğumu ve vefatı bâbının* başlangıcında yer aldığı gibi Küleynî ve İbn Mahbûb arasında sahih senedlerin aracılık ettiğinin çok geçtiğinden söz

¹¹⁸¹ Küleynî, *el-Kâfî*, 1/125.

¹¹⁸² Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 1/170-171.

¹¹⁸³ Küleynî, *el-Kâfî*, 1/129.

¹¹⁸⁴ Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 1/179.

¹¹⁸⁵ Küleynî, *el-Kâfî*, 5/512.

¹¹⁸⁶ Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 14/112.

etmiş ve (عَنْ ابْنِ مَحْبُوبٍ) şeklindeki¹¹⁸⁷ senedi örnek göstererek bu yanlışlığı düzeltmiştir.¹¹⁸⁸

Bir diğer örnek de Abdullah b. el-Mugîre'nin (ö. ?) mezhep değiştirme sürecini anlatan haberdur.¹¹⁸⁹ Rivayet, şârih tarafından müvessak olarak derecelendirilmiştir; fakat (ابْنُ فَضَّالٍ) şeklindeki isnad zincirinin başında irsâl vardır. Çünkü İbn Faddâl, el-Hasen b. Ali'dir ve Küleynî, ondan vasıtalarla rivayette bulunmuştur. O, bu görüşünü farklı eserlerdeki senedleri vererek delillendirmiştir.

Şeyh Sadûk'un '*Uyûnü ahhâri'r-Rızâ*' adlı eserindeki sened, Ali b. el-Hüseyn b. Şâzeveyh → Muhammed b. Abdullah b. Ca'fer el-Humeyrî → Ebîhi → Muhammed b. Îsâ b. Ubeyd → el-Hasen b. Ali b. Faddâl → Abdullah b. el-Mugîre şeklindedir.¹¹⁹⁰

Müfid'in *el-İhtisâs*'ındaki sened ise Muhammed b. el-Hasen b. el-Velîd → es-Saffâr → Ahmed b. Muhammed → İbn Faddâl olarak nakledilmiştir.¹¹⁹¹

Şîa'nın önde gelen âlimi Meclisî'ye göre açık olan ise yine Küleynî'nin es-Saffâr → Ahmed b. Muhammed → İbn Faddâl tarikiyle rivayet etmesidir. Alışık olunan bir uygulama olmamakla birlikte isnadın, Muallâ b. Muhammed veya el-Hasen b. Ali el-Veşşâ'nın İbn Faddâl'dan rivayet etmesinden dolayı bir önceki senede dönmesi de muhtemeldir. Sonuç olarak bu, Küleynî'nin nâdir olarak yaptığı bir gariplikti.¹¹⁹² *Mehdî Muhammed b. Hasan'a yönelik işaretler ve nasslar bâbının* altıncı haberinde geçen (عَنْ رَجُلٍ مِنْ أَهْلِ فَارَسَ سَمَاءُ) ifadesindeki¹¹⁹³ (سَمَاءُ) ile kastedilen el-İclî, Muhammed b. Ali ve Ali b. İbrâhim'in (ö. ?) nisbesidir. Haber meşhur olsa da Küleynî'nin Muhammed b. Ali veya Ali b. İbrâhim'den iki râvi aracılığıyla rivayeti zordur. Fakat muasır râviden vasıtalarla haber nakletme, özellikle nâdir durumlarda mümkündür. Küleynî'nin rivayeti, râvinin yaşadığı döneme yakın olmasından dolayı haberi Mehdî el-Muntazar'ın çocukluğunda ondan duymasıyla nakletmesi, merteye bakımından diğer araçlara ihtiyacın olmayışı görüşünü teyit etmiştir. O, yanında Muhammed b. Ali b. İbrâhim el-Kummî'nin (ö. ?) '*İlâ*' kitabının bulunduğunu, zâhire göre

¹¹⁸⁷ Küleynî, *el-Kâfi*, 2/440.

¹¹⁸⁸ Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 5/271.

¹¹⁸⁹ Küleynî, *el-Kâfi*, 2/202.

¹¹⁹⁰ Sadûk, '*Uyûnü ahhâri'r-Rızâ*', 2/236.

¹¹⁹¹ Müfid Muhammed b. Muhammed b. en-Nu'mân el-Hârisî, *el-İhtisâs*, thk. Alî Ekber Gaffârî (Beyrut: Müessesetü'l-A'lemî li'l-Matbûât, 1430/2009), 90.

¹¹⁹² Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 4/103. bk. 5/272; 6/223; 10/278; 12/314, 427.

¹¹⁹³ Küleynî, *el-Kâfi*, 2/124.

burada kendisinden bahsedilen kişinin kutsal vekillerinden olan Muhammed b. Ali b. İbrâhim b. Muhammed el-Hemdânî (ö. ?) olduğunu dile getirmiştir.¹¹⁹⁴

Meclisî'nin şerhinde isnadla ilgili uyguladığı bir diğer metot ise senedin ilk kaynağa irsâl edilmesi durumu varsa buna değinmesi ve bu görüşünü başka kaynaklarla desteklemesidir. İmanın özelliklerinin kendileriyle tamamlandığı üç hasletin anlatıldığı rivayet, söz konusu metoda örnektir.¹¹⁹⁵ Fâtımâ bnt. el-Hüseyn (ö. 110/728), Hz. Peygamber'den rivayette bulunmamış ve onunla karşılaşmamış olmasına rağmen ondan nakil yapmıştır. Doğrusu babası Hz. Hüseyin'den rivayet etmesidir. Bu gerçek Şeyh Sadûk'un *el-Hisâl* adlı eserinde yer alan aynı rivayetin senedi delil getirilerek ortaya konulmuştur.

el-Kâfî senedi: Anhü (Ahmed b. Muhmmmed b. Hâlid) → İbn Faddâl → Âsım b. Humeyd → Ebû Hamza es-Sümâlî → Abdullah b. el-Hasen → Fâtıma bnt. el-Hüseyn b. Ali → Resûlüllâh.

el-Hisâl senedi: el-Berkî → el-Hasen b. Ali b. Feddâl Âsım b. Humeyd → Ebû Hamza es-Sümâlî → Abdullah b. el-Hasen → Fâtıma bnt. el-Hüseyn b. Ali → Ebîhâ.¹¹⁹⁶

Şîî şârih, haberin isnadındaki râvinin imamdan hadis rivayet ederken doğrudan veya dolaylı nakil yaptığına âlimlerin görüşlerinden hareketle işaret etmiştir. Meselâ o, Abdullah b. Sinân'ın (ö. ?) Ca'fer es-Sâdık'tan çoğu kez vasıtasız, *Tehzîbü'l-ahkâm*'daki *namazın keyfiyeti ve sıfatları* bölümünde olduğu gibi bir kez Hafs el-A'var'ın (ö. ?),¹¹⁹⁷ başka yerlerde de Ömer b. Yezîd'in (ö. ?)¹¹⁹⁸ araya girmesiyle vasıtalı olarak hadis rivayet ettiğini Şeyh Bahâî'den nakletmiştir.¹¹⁹⁹

Mir'âtü'l-'ukûl müellifi, senedin hangi sebeple mürsel olduğunu zikretmiştir. Meselâ o, İbn Ebû Umeyr'in mürseli olduğundan haberin irsâlinin zarar vermeyeceğine değinmiştir.¹²⁰⁰ Meclisî, *el-Kâfî* musannifi Küleynî'nin sened başında irsâl yapma gibi bir âdetinin olmadığından bahsetmiş ve senedde geçen râvileri tanıtarak irsâlin kim üzerinden yapıldığını açıklamıştır. Meselâ Resûlullah'ın kabrine yukarıdan bakmayı yasaklayan rivayetin senedinde¹²⁰¹ râvi düşmesi veya irsâl vardır. Çünkü Ca'fer b. el-Müsennâ (ö. ?), İmam Ali er-

¹¹⁹⁴ Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 4/4.

¹¹⁹⁵ Küleynî, *el-Kâfî*, 3/605.

¹¹⁹⁶ Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 9/273-274. bk. Sadûk, *el-Hisâl*, 131.

¹¹⁹⁷ Tûsî, *Tehzîbü'l-ahkâm*, 2/85.

¹¹⁹⁸ Tûsî, *Tehzîbü'l-ahkâm*, 2/123; 7/368, 509.

¹¹⁹⁹ Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 11/310, 386. bk. Bahâî, *Hablü'l-metîn*, 1/378 2. dip.

¹²⁰⁰ Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 14/35.

¹²⁰¹ Küleynî, *el-Kâfî*, 2/471.

Rızâ'nın ashabındandır ve Ca'fer es-Sâdık zamanına yetişmemiştir.¹²⁰² Ona göre *şek bâbının* ikinci haberine ait sened¹²⁰³ mürsel olabilir. Zira Ebû İshâk el-Horasânî (ö. ?), İmam Ali er-Rızâ veya Ca'fer es-Sâdık'ın ashabı arasındadır. Onun bizzat Hz. Ali'den rivayet etmesi mümkün değildir. Sened muzmer de olabilir. Eğer öylese haberdeki (قال) fiilinin zamiri iki imamdan birisine dönecektir.¹²⁰⁴ *Kurban kesmenin mekruh olduğu vakitler bâbının* üçüncü hadisinin senedindeki¹²⁰⁵ Ali b. İsmâil, Ali b. es-Senedî'dir (ö. ?). Senedde ondan sonra gelen Muhammed ise İbn Amr b. Saîd ez-Zeyyât'tır (ö. ?). Açık olan Sehl b. Ziyâd'ın Ali b. İsmâil'den rivayet etmesidir. Senedin başlangıcında râviyi zikretmeme musannifin yaptığı genel uygulamanın dışındadır. Bu durum ancak senedin bir önceki senede bağlanması ile çözülebilir ve Küleynî, bu senedden bir kişiyi aktarmıştır. Belki musannif burada Muhammed b. Amr sonra Ali b. İsmâil yerine önceki senedde zikredilen Muhammed b. Ali'nin ortak olmasıyla yetinmiştir.¹²⁰⁶ Şârih, (عَنْ أَبِيهِ ، عَنْ بَكْرِ بْنِ صَالِحٍ ؛ قَالَ الْكَلْبِيُّ : وَ عِدَّةٌ مِنْ) ، قَالَ (أَصْحَابِنَا ، عَنْ ابْنِ زِيَادٍ ، عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ سُلَيْمَانَ الدَّيْلَمِيِّ ، عَنْ هَارُونَ بْنِ الْجَهْمِ ، عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ مُسْلِمٍ ، قَالَ) bu senedde geçen “Küleynî dedi” ifadesinin¹²⁰⁷ onun talebelerine ait olduğunu ve senedin söz konusu yerinde onun adının zikrinin garip kaçtığına değinmiştir. Yazar, seneddeki râvi Bekr b. Sâlih'in de Hârûn b. el-Cehm (ö. ?) ya da Muhammed b. Süleyman'dan (ö. ?) rivayet edebileceğini ve onun Muhammed b. Müslim'e irsâl ihtimalinin uzak olduğunu belirtmiştir.¹²⁰⁸ Görüldüğü üzere Meclisî'nin irsâl konusundaki fikri net değildir. Bir yerde onun terk edilmesini söylerken başka bir yerde zarar vermeyeceğini ifade etmiştir. Hangi görüşte olduğunu iki zıt ifadeden kestirmek mümkün gözükmemektedir.¹²⁰⁹

XI./XVII. yüzyılın önde gelen şârihlerinden olan Meclisî, rivayetin senedinin ref olunması ile ilgili açıklamalara da yer vermiştir. Meselâ (عَنْ أَبِي الْبَخْتَرِيِّ رَفَعَهُ ، قَالَ سَمِعْتُهُ يَقُولُ) “Ebü'l-Bahterî'den merfû olarak rivayet etti. Onun şöyle dediğini işittim dedi” şeklinde nakledilen *el-Kâfî* senedindeki¹²¹⁰ Ebü'l-Bahterî, Vehb b. Vehb el-Kureşî'dir (ö. 200/815) ve o, Sünnî olup zayıftır. Ebü'l-Bahterî, İmam Ca'fer es-Sâdık'ın râvisidir ve imam onun annesiyle evlenmiştir. (سَمِعْتُهُ) İfadesindeki zamirin Ca'fer-i Sâdık'a döndüğü kabul edilirse

¹²⁰² Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 5/272.

¹²⁰³ Küleynî, *el-Kâfî*, 4/168.

¹²⁰⁴ Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 11/182.

¹²⁰⁵ Küleynî, *el-Kâfî*, 12/188.

¹²⁰⁶ Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 22/20.

¹²⁰⁷ Küleynî, *el-Kâfî*, 2/43.

¹²⁰⁸ Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 3/304.

¹²⁰⁹ Şîa'da mürselin hüccet olup olmadığıyla alakalı bilgi için bk. Ünalın, *Şîa'da Hadîs Usûlü*, 133.

¹²¹⁰ Küleynî, *el-Kâfî*, 3/593.

ref ile amaçlanan hadisin ona nispet edilmesidir. Râvinin rivayeti Hz. Ali'ye ref etme ihtimali göz önünde bulundurulursa o zaman da zamir, Hz. Peygamber'e dönecektir. Âmme'den olan bu râvinin hadisi "Ca'fer'den, onun babasından, onun babalarından, Hz. Ali'den" şeklinde merfû olarak rivayet etme âdetidir. Yazar, "Allah elçisinden Âmme kanalıyla nakledilen Nebevî bir hadis bunu teyit etmiştir" diyerek (المسلمون هَيَّنُونَ لَيَّنُونَ) rivayetini *en-Nihâye*'den nakletmiştir.¹²¹¹

3.2.4.8. Rivayetler Arası Zıtlıkları Değerlendirmesi

Allâme Meclisî, şerhinde iki haber arasında görülen ihtilâfın nasıl çözüleceğine dair temel kaideleri aktarmıştır. Buna göre:

a. İhtilâf, hüküm ve fetvâ içeren konularda ise ertelenir (ircâ). Amelî meselelerde olursa iki haberden birisi tercih edilir.

b. İhtilâf edilen mevzûda imama ulaşma imkânı varsa ircâ, böyle bir durum mümkün değilse tahyîr yapılır. Meclisî, burada kendi yaşadığı dönemi kastetmiştir.

c. İhtilâf muâmelât ile ilgili hususlardaysa ircâ, ibadet konularında ise tahyîr uygulanır. Muâmelât bahislerinde de tahyîr yapılacağına dair haberler vardır.

d. İhtilâf edilen iki rivayetten birisiyle amel etme mecburiyeti olmadığında ircâ, onun yapılmasının mümkün olduğu yere aittir. Kişinin iki haberden birisi ile muhakkak amel etmesi gerekiyorsa o zaman da tahyîr yapılır. Yazar, konuyla alâkalı Ahmed b. Ali et-Tabersî'nin *el-İhticâc* adlı eserinden delil getirmiştir. Buna göre Ca'fer es-Sâdık, iki haberden birisi ile amel etmemiz gerekiyorsa ne yapmalıyız diye soran kişiye, "*o hususta Âmme'nin hilâfına olanı al*" demiştir.¹²¹²

e. İhtilâfın olduğu durumlarda ircâ müstehaplığa, tahyîr de cevaza hamledilir.¹²¹³ Müellif, bu maddeye örnek rivayeti Şeyh Sadûk'un '*Uyûnü ahhâri'r-Rızâ* adlı eserinden nakletmiştir:

"... Allah resulü (s.a.v.) bazı hususlardan nehyetmiştir. Fakat bu yasak, haramdan değil, tikslenme ve kerahettendir. Hz. Peygamber, bazı hususları da emretmiştir. Ama emir, farz ve vâcip olduğundan değil, aksine dinde fazilet ve tercih edilene işaret ettiğindendir.

¹²¹¹ Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 9/242-243. bk. İbnü'l-Esîr, *en-Nihâye*, 5/289.

¹²¹² Tabersî, *el-İhticâc*, 2/95.

¹²¹³ Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 1/218-219. Tahyîr uygulamasına mesnet olacak rivayet örnekleri için bk. 1/220. Haml ifadesi için bk. Aydınlı, *Hadis Istılahları Sözlüğü*, 109.

Sonra herhangi bir sebep olsun ya da olmasın, ilgili emirle amel edip etmeme hususunda ruhsat tanımıştır. Buna bağlı olarak Allah elçisi, mekruh olan bir şeyden yasaklayınca veya müstehap olan bir şeyi emredince, o hususta tanınan ruhsatı kullanma iznini vermiş olur. Bizden, birincisi bir şeyi emreden, ikincisi onun zıttı olan iki farklı haberi bir kişi rivayet etmişse onu inkâr etmeyin. Bunlar râvisi aynı, sahih ve bilinen rivayetler ise onların biri, ikisi ya da dilediğin ile amel etmen gerekir...”¹²¹⁴

Şîî şârih, ihtilâfî giderme yolları olarak saydığı maddelerin dışında uygulamalarıyla da hangi yöntemin nasıl kullanılacağına işaret etmiştir.¹²¹⁵ Onlardan birincisi cem‘dir.¹²¹⁶ O, Kur‘ân ile ahhâr arasında bir tezat olduğunda cem‘ metoduna başvurmuştur. Meselâ Ca‘fer es-Sâdık’a göre “Sana ruh hakkında soru sorarlar. De ki: ‘Ruhun ne olduğunu ancak rabbim bilir...’¹²¹⁷ âyetindeki ruhtan maksat, Cebrail ve Mikail‘den büyük bir varlıktır. Ruh, sadece Hz. Peygamber‘le ve imamlarla beraberdir.¹²¹⁸ Meclisî‘ye göre haber, ruhun Resûlullah‘ın ve imamların hizmetine verildiğine delâlet etmiştir. Bunun yanında birçok haber, Rûhulkudûs‘ün peygamberlerde özellikle onlardan ülü‘l-azm olanlarda olduğu mânasını içermiştir. Âyet ise bu ifadeyi Hz. İsa‘ya has kılmıştır.¹²¹⁹ İki vecihle aralarını cem‘ etmek mümkündür. Öncelikle Rûhulkudûs ortak bir kavramdır, Allah‘ın bilgisi dahilinde olan ruh ise özeldir. Bazı ahhâr, Ruhulkudûs ve ruhun farklılıklarını belirtmiştir. İkincisi, Rûhulkudûs bünyesinde birçok fert bulunan bir türdür. Burada şârih, Ruhulkudûs‘ün altındaki fert ve sınıf ifadelerini açıklamıştır. Ona göre fert, Hz. Peygamber ve imamları içine almıştır. Sınıf da daha önce yaşayanlarla beraber olmayıp sadece Allah elçisi ve imamları kapsamıştır. Sınıf ibaresinin kullanımına bağlı olarak yeni bir zıtlık ortaya çıkmıştır. O da Hz. Peygamber‘in vefatından sonra ruhun imama geçişini belirten haber ve imamın doğumunda ruhun imamlarla beraber olduğunu ortaya koyan haber arasındaki tenâkuzun artmasıdır.¹²²⁰ O, bu çelişkiyle alâkalı herhangi bir görüş beyan etmemiştir.

¹²¹⁴ Meclisî, *Mir‘âtü‘l-‘ukûl*, 1/219-220, 226. bk. Şeyh Saduk İbn-i Babeveyh, *Uyun-u Ahbar‘ir-Rıza İmam Rıza‘dan Hadis Pınarı*, çev. Komisyon (İstanbul: İmam Rıza Dergâhı Yayınları, 2019), 285-286. Arapça metin için bk. Sadûk, *‘Uyûnü ahhârî‘r-Rızâ*, 2/23.

¹²¹⁵ Çalışmamızda bu metotların her biri ayrı ayrı ele alınsa da aralarında bir irtibatın olduğu unutulmamalıdır.

¹²¹⁶ bk. Nâînî - Ebû Hamîş, “Menhecü‘l-allâme Meclisî fî Mir‘âti‘l-‘ukûl (fî Kitâbi‘l-‘akl ve‘l-cehl)”, 20; Nâînî vd., “Berresî Reveş-i Fıkhi‘l-Hadîsî Allâme Meclisî der Şerhi‘l-Kâfî (Kitâbi‘l-Hucce)”, 108.

¹²¹⁷ el-İsrâ 17/85.

¹²¹⁸ Kuleynî, *el-Kâfî*, 1/682. bk. Kuleynî, *Usul-u Kâfî*, 1/460.

¹²¹⁹ bk. el-Bakara 2/87, 283; el-Mâide 5/110.

¹²²⁰ Meclisî, *Mir‘âtü‘l-‘ukûl*, 3/172. bk. Nâînî - Ebû Hamîş, “Menhecü‘l-allâme Meclisî fî Mir‘âti‘l-‘ukûl (fî Kitâbi‘l-‘akl ve‘l-cehl)”, 23.

Mir'âtü'l-'ukûl müellifi, rivayetlerin birbiriyle teâruzu durumunda senedleri sahihse cem' yolunu tercih etmiştir. Şîî hadis kaynaklarında mütevâtir olarak nakledilen bir kısım rivayetlere göre âlemlerin yaratılış gayesi, Hz. Peygamber ve imamlardır. Buna bağlı olarak ilk yaratılan da Hz. Peygamber'in ve imamların ruhlarıdır. Akıldan maksat, Hz. Peygamber'in nurudur ki imamların nurları da ondan zuhur etmiştir.¹²²¹ Ancak bu bakış açısıyla “*Allah'ın ilk yarattığı nurumdur*”, “*Allah'ın ilk yarattığı akıldır, nurdur*” gibi farklı rivayetlerin cem'i mümkün olmuştur.¹²²² O, (وَالْحَزْمُ مَسَاءَةُ الظَّنِّ) ifadesinin¹²²³ şerhinde de sû-i zan hakkında genel kabule aykırı görüşlere yer vermiştir. İşi doğru ve mükemmel yapma ve onu güvenle almada sû-i zan gereklidir. Sû-i zan, yaşanan zamandaki kişilere din ve dünya konusunda itimat edilmemesinden kaynaklanmıştır ki bu durum, yukarıda geçen ifadeyi desteklemektedir. Ahbârda kardeşlerin söz ve fiillerini doğru kabul etmenin gerekliliği mânasına hüsn-ü zan vârid olmuştur. Bu onunla çelişmez mi? Yazara göre iki yönden araları cem' edilebilir. Birincisi, bu ahbâr onların mü'min olmalarının ortaya çıkmasına hamledilebilir. Böyle olursa sû-i zan yapılmaz. İkincisi, onların fiil ve sözlerini doğruya hamletme, din ve dünya işlerinde kendilerine itimat ve güven oluşuncaya kadar onlara güvenmeme ile zıt değildir.¹²²⁴

XI./XVII. yüzyılın önde gelen âlimlerinden Meclisî, ahbârın birbiriyle tezat oluşturmadığını te'vil yoluyla anlatmaya çalışmıştır. Örneğin Hz. Âdem'in kendisine sunulan akıl, haya ve din seçeneklerinden akıllı seçmesi ile ilgili rivayette¹²²⁵ bir zıtlığın olmadığını ifade etmiştir. Olayın yaşandığı anda bahsi geçen üç özellik Hz. Âdem'de bulunmaktaydı. Hz. Âdem tarafından aklın seçilmesi, onda akıl olmadığı anlamına gelmez. Hz. Âdem'in kabiliyetine göre zikri geçen üç haslettaki kemâl noktası kastedilmiş olabilir.¹²²⁶ Müellif, ilk yaratılan şeyin akıl olduğuna dair aktarılan rivayetin Şîî kaynaklarda bulunmayıp Ehl-i sünnet eserlerden alındığını belirtmiştir.¹²²⁷ İmâmiyye kaynaklarına göre ilk yaratılanlar su ve havadır.¹²²⁸ Ancak o, ruhanîlerden ilk yaratılanın akıl olduğu rivayetinin Şîî kaynaklarda

¹²²¹ Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 1/29, 30.

¹²²² Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 1/31.

¹²²³ Küleynî, *el-Kâfî*, 1/61.

¹²²⁴ Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 1/87. Ayrıca bk. 2/135, 142, 309; 3/117; 4/367; 5/349, 365; 7/104; 8/164, 177, 196, 251, 330; 9/198, 302, 340; 11/24, 347, 379, 393; 12/9, 45, 484, 498. İmamın cem' yapmasına örnek için bk. 8/385; 11/191. Müellifin kelimenin mânasının anlaşılması için ortaya koyduğu farklı anlamların arasını bulması için bk. 12/42.

¹²²⁵ Küleynî, *el-Kâfî*, 1/24.

¹²²⁶ Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 1/32; 3/124.

¹²²⁷ Konuyla alâkalı detaylı bilgi için bk. Mehmet Özşenel, “İlk Yaratılan Varlık Konusundaki Rivayetler”, *Dîvân: İlmî Araştırmalar* 3/4 (1998), 171-189.

¹²²⁸ Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 1/28. Molla Sadrâ ise şerhinde ilk yaratılanın akıl olduğuna dair rivayeti İmâmiyye kaynaklarından aktarmıştır. bk. Şîrâzî, *Şerhu Usûli'l-Kâfî*, 1/216.

geçtiğini kabul etmiştir. Ona göre bu rivayet, cisimlerden bazısının yaratılıştaki akıldan önce olduğuna dair gelen ahhârla çelişmez.¹²²⁹

Allâme Meclisî, rivayetlerde işkâlin¹²³⁰ olduğunu dile getirmiş ve te'vil metoduyla belirsizliği gidermeye gayret etmiştir. Meselâ “Allah’ın hayvanı yoktur. Eğer bir eşeği olsaydı, onu burada güderdik, otlatırdık; çünkü yeryüzündeki bunca ot kuruyup zayi oluyor” diyen âbidin, aklının seviyesine göre sevap kazandığından bahseden¹²³¹ haberde bir işkâl vardır. Ona göre bunun ortadan kaldırılması sadedinde şunlar söylenebilir: “Haberin zâhirinden hareketle âbidin, Allah hakkında tecessümü çağrıştıran ifadeler kullanması mutlak olarak sevap kazanmasına mânidir. Ancak bozuk itikâdına rağmen akıl azlığı sebebiyle sevap alması da mümkündür. (لَيْسَ لِرَبِّنَا بَيْمَةٌ) cümlesindeki (لِرَبِّنَا) ifadesinde yer alan “lâm”, melek için olup faydalanma mânasına değildir. Otlardan istifade etmeyi sadece hayvanlarla sınırlamak, Allah’ın yarattığı varlıklardaki faydaları bilmemeye işaretir. Hâlbuki otlardan faydalanabilecek başka hayvanların da o mekânda bulunabileceği ihtimali vardır. Bu ve benzeri düşüncelerden dolayı “lam” temennî mânasına da gelebilir. Allah’ın var ettiği birçok hayvan ot yer. Bu, o mekânda eşeğin var olmasını gerektirmez. Bilakis kendisi de o otlardan faydalanabilir mânasında “lam” istifhâm-ı inkârî olabilir. “Lâm”ın ihtisâs mânasına gelmesi de muhtemeldir. Çünkü nasıl ihtiyacı olmadığı hâlde ev, Allah’a tahsis ediliyorsa aynı durum hayvan içinde geçerli olabilir”.¹²³² Kul, kırk gün imanını Allah için hâlis kılsa veya O’nu zikrederse, Allah’ın kulu zâhid kılacağını vb. hatırlatan ibarelerden sonra “(Allah buyurdu ki:) ‘Buzağıya tapanlar yok mu, işte onlara mutlaka rablerinden bir gazap ve dünya hayatında bir alçaklık erişecektir.’ Biz iftiracıları böyle cezalandırırız”¹²³³ âyeti zikredilmiştir.¹²³⁴ Şârih, haberdeki âyetin öncesinde anlatılanlarla uygunluğu hususunda işkâlin olduğunu ifade etmiş ve onu çözecek vecihlere değinmiştir.¹²³⁵ Farklı Şîi müelliflerin ahhârdaki işkâli gidermek için yaptıkları açıklamalara yer veren yazar, vakit bildirenlerin yalan söylediğiyle ilgili

¹²²⁹ Meclisî, *Mir’âtü’l-‘ukûl*, 1/28. Diğer örnekler için bk. 2/78, 208, 287; 3/51, 58, 210, 377; 4/16, 244, 261; 5/37, 321, 367; 6/74; 7/2, 308; 8/82, 251, 386; 9/129; 10/296, 344 (Rivayetin âyetle çelişmemesi), 372; 11/12, 72, 184, 260, 293, 395; 12/104, 141, 145, 168, 295, 405, 518.

¹²³⁰ Hadiste açıklanması gereken ve anlaşılması güç olan husus. Aydın, *Hadis Istılahları Sözlüğü*, 142.

¹²³¹ Küleynî, *el-Kâfî*, 1/28. bk. Kuleynî, *Usul-u Kâfî*, 1/5.

¹²³² Meclisî, *Mir’âtü’l-‘ukûl*, 1/35. İşkâlin ve zıtlığın olduğunu belirttiği diğer rivayetler ve onların arasını bulma misalleri için bk. 1/223; 2/135, 216, 236, 243, 281, 289; 3/18, 36, 176, 260, 330, 355; 4/3, 176, 220, 305; 5/113, 153; 6/220, 226, 272; 7/94, 105, 157, 349; 8/57, 247; 9/41, 122, 166, 176, 301, 334, 403; 10/26, 299, 329; 11/46, 282, 368, 378; 12/47, 52, 55, 278, 347, 382, 431, 478; 16/232; 24/217, 333, 400. Nakillerdeki zıtlıklar için bk. 10/105.

¹²³³ el-A‘râf 7/152.

¹²³⁴ Küleynî, *el-Kâfî*, 3/48.

¹²³⁵ Meclisî, *Mir’âtü’l-‘ukûl*, 7/88, 93.

rivayetin¹²³⁶ şerhinde Şeyh Tûsî'nin *Kitâbü'l-Gaybe*'deki yorumlarını nakletmiştir.¹²³⁷ Sonra da o, bu bilgilerin gayet sağlam ve doğru olduğundan, bu haberdeki sıkıntıların onlarla giderildiğinden bahsetmiştir.¹²³⁸ Ayrıca müellif, teyit için kullandığı rivayetlerin haberde bulunan işkâllerin çoğunu ortadan kaldırdığını zikretmiştir.¹²³⁹ Meclisî, *saadet ve şekâvet bâbının* ikinci haberinde¹²⁴⁰ aşırı derecede zorluk ve işkâlin bulunduğunu söylemiştir. O, haberin Mu'tezile mezhebinin görüşlerine uygulanabilmesi için de tekellüfâta ihtiyaç olduğunu açıklamıştır. Ona göre garip olan ise Şeyh Sadûk'un aynı senedle Küleynî'den rivayeti nakletmesidir.¹²⁴¹ O, Şeyh Sadûk'un nüshasının böyle mi olduğu veya rivayeti Mu'tezile fikirlerine uygun olarak değiştirdi mi onu bilmediğini dile getirmiştir. Bu zan ihtimali, yukarıdaki gibi farklı düşüncelerin ortaya çıkmasına sebep olmuştur. Haber hakkında zâhir ve te'vil yönünden konuşabilmek için kitapta olanların hepsinin takıyyeye ya da râvilerin tahrifine hamledilmesi evlâdır.¹²⁴²

Şîi müellif, rivayette geçen hakikat ile yaşanan gerçekliğin zıtlık oluşturduğu düşüncesinden hareketle onların birbiriyle çelişmediğini anlatmıştır. Buna dair aktarılacak en güzel örneklerden birisi (إِنَّ الْعُلَمَاءَ وَرَثَةُ الْأَنْبِيَاءِ ، وَذَلِكَ أَنَّ الْأَنْبِيَاءَ لَمْ يُورَثُوا دِرْهَمًا وَلَا دِينَارًا) rivayetidir.¹²⁴³ “Miras bırakmazlar” ifadesi peygamberlerin dünyevî mallarından kalan miraslarının onların vefatlarından sonra vârisleri tarafından alınmasıyla tezat değildir. İlim ve mal şeklinde iki ayrı miras düşünülecek olursa nübüvvetle ilgili vârislik âlimlere, dünyaya ait olan mallar da vârislerine kalmıştır. Ehl-i beyt bahse konu olan iki cihetten de mirasçıdır. Ancak burada üzerinde durulması gereken temel nokta ise peygamberlerden dünyalık bir metân kalmadığını da göz önünde bulundurarak asıl mirasın ilim olduğunu kabul etmektir. Dinar ve dirhem ise misal olarak rivayette zikredilmiştir.¹²⁴⁴

Mir'âtü'l-'ukûl şârihi, ahabardan hareketle iki imama ait ifadelerin tearuzu konusunu da değerlendirmiştir. İmamın farklı zamanlarda söylediği sözlerden sonuncusuna, iki imamın söylediklerinden de sonra gelenin naklettiklerine itibar edilmesini anlatan rivayetler, imamların konuştukları arasında bir zıtlık olduğunda yaşayan imamın sözüyle amel etmenin

¹²³⁶ Küleynî, *el-Kâfî*, 2/242.

¹²³⁷ bk. Tûsî, *Kitâbü'l-Gaybe*, 429-431.

¹²³⁸ Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 4/172-174; 5/258; 6/282.

¹²³⁹ Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 12/255.

¹²⁴⁰ Küleynî, *el-Kâfî*, 1/374.

¹²⁴¹ bk. Sadûk, *et-Tevhîd*, 354.

¹²⁴² Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 2/166.

¹²⁴³ Küleynî, *el-Kâfî*, 1/77.

¹²⁴⁴ Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 1/104.

lüzumuna işaretler. Bununla beraber “*en yenilere sımsıkı sarılın*” şeklindeki haberin¹²⁴⁵ belirttiği gibi mutlak olarak sonra gelen imamın naklettiklerinin geçerliliğinden de bahsedilebilir. Birinci görüş daha açıktır. Çünkü hayattaki imam, yaşadığı döneme uygun olduğunu bildiği şeyle hüküm verdiğinden onunla amel etmek gereklidir. Yukarıdaki diğer görüşe göre ikinci imamın kararıyla ilk zaruretin değiştiği bilinmiştir. Henüz yenilenen maslahatın değişmesi de son hükmün takıyye için olduğunu bilmekle beraber takıyyenin bitmesiyle anlaşılacaktır.¹²⁴⁶

Şî'anın önde gelen müelliflerinden olan Meclisî, kendilerine güvenilmeyen râvilerin rivayetlerinin, güvenilir olanların naklettikleri ile zıtlık oluşturması durumunda ne yapılacağına dair imama sorulan sorudan,¹²⁴⁷ Kitap'tan delili olduğunda sika olmayan kişinin haberiyle amel etmenin cevazının açık olduğu fikrini çıkarmıştır. Burada kastedilen kendisine güvenilen ve güvenilmeyen kişi yönüyle haberi kabul edip etmemedir. Ona göre ikinci şıkta anlaşılmayan bir durum söz konusu değildir; çünkü Şîa onunla amel etmemiştir. Birinci şık onların karşılıklarına çıkarsa nasıl bir tavır ortaya koymaları gerekir? Bir diğer ifadeyle râvilerin birbirlerinden farklı şekillerde rivayeti aktarmaları, râvinin naklinden kaynaklı hadisin metninde teâruz ve ihtilâfın bulunması, râvilerden ikisinin âdil olması, rivayetlerden birisinin râvilerinin sika olmaması durumunda bu tercih iki taraftan birisi için geçerli midir? İmam haberde böyle bir seçimin kabul edilmeyeceğini söylemiştir. Burada önemli olan Kitap ve mütevâtir Sünnet'e uygun olanın tercihidir. Bahse konu olan diğer şıklar ise uzaktır.¹²⁴⁸

Meclisî-i Sâni, alıntı yaptığı parçadaki rivayeti, farklı kaynaklarla karşılaştırmış ve aralarındaki tezatı ortaya koymuştur. Şeyh Müfid, Hz. Ali'ye ait (حَدَّثَنِي أَلْفَ بَابٍ ، يَفْتَحُ كُلَّ بَابٍ أَلْفَ) rivayetinin te'vilini farklı yönleriyle yapmıştır.¹²⁴⁹ Ona göre Şeyh Müfid'in “Hz. Peygamber, Hz. Ali'ye gelecekte olacak hadiselerin alâmetlerini sıraladı...” şeklinde devam eden üçüncü yorumu bazı rivayetlerde yer alan “*Bana helal ve haramlardan bin bölümü, olmuş ve kıyamete kadar olacak şeyleri öğretti*”¹²⁵⁰ ifadeleriyle çelişir.¹²⁵¹ Hz. Peygamber'in miraca kaç kez çıktığı ile ilgili sorulan sorunun cevabı Şîi kaynaklarda farklıdır. *el-Kâfî*'de bu

¹²⁴⁵ Küleynî, *el-Kâfî*, 1/167.

¹²⁴⁶ Meclisî, *Mir'âtü'l- 'ukûl*, 1/220-221.

¹²⁴⁷ Küleynî, *el-Kâfî*, 1/172.

¹²⁴⁸ Meclisî, *Mir'âtü'l- 'ukûl*, 1/228. Farklı görüşlerden uzak olanlara işaret ettiği yerler için bk. 2/150; 8/235, 256, 287.

¹²⁴⁹ Küleynî, *el-Kâfî*, 2/30. bk. Alî b. el-Hüseyn b. Mûsâ b. Muhammed el-Alevî eş-Şerîf el-Murtazâ, *el-Füsûlü'l- muhtâre mine'l- 'Uyûn ve'l-Mehâsin*, (b.y.: el-Mü'temerü'l-Âlemî li-Elfiyyeti's-Şeyhi'l-Müfid, 1413/1992), 106.

¹²⁵⁰ Sadûk, *el-Hisâl*, 703, 706.

¹²⁵¹ Meclisî, *Mir'âtü'l- 'ukûl*, 3/286. Ayrıca bk. 6/104.

soruya “iki kere”,¹²⁵² *Besâ’ir* ve *el-Hisâl*’de “yüz yirmi” cevabı verilmiştir.¹²⁵³ Müellif, *el-Kâfî* rivayetlerinin diğer eserlerdeki rivayetlerle çelişmediğini mümkün olan mânalarla açıklamıştır.¹²⁵⁴ Mezkûr miraç haberindeki âyetler, imamlar tarafından tefsir edilmiştir. Şârih, onların yaptığı açıklamaların tefsirlerdeki bilgilerle uyumlu olmadığını belirtmiştir. Bunu yaparken o, öncelikle ifadeyi kendisi anlamlandırmış, sonra hamle meyletmıştır. Son olarak da o, anlamayı kolaylaştıracak kilit kelimeyi farklı okumuştur. Haberde (قَابَ قَوْسَيْنِ أَوْ أَدْنَى) âyetinin¹²⁵⁵ tefsiri sadedinde (مَا بَيْنَ سَيِّئَتِهَا إِلَى رَأْسِهَا) ifadesi kullanılmıştır.¹²⁵⁶ Ona göre bu ifadede gizlilik vardır. Tefsir kitaplarında zikredilenlere uygun değildir. Onun ortası veya kabzası şeklinde anlaşılabilir. “Kemanın hilali andıran kısmının”¹²⁵⁷ başlangıcından onun başına kadar olan alanın kastedilmesine ya da (السَّيِّئَةِ) ibaresinin (أَدْنَى) kelimesini açıklamak için sadece atıf mahalline hamledilebilir. Bu son durum ise uzaktır. (السَّيِّئَةِ) kelimesinin kabza mânasına gelen (رَأْسِهَا) “râ”nın kesresi, “hemze” ve “elif” şeklinde de okunması mümkündür.¹²⁵⁸

Şîî âlim Meclisî, sadece Şîa’ya ait ahbâr arasındaki tezatları gidermekle kalmamış, bazen Hâssa ve Âmme arasında hüküm noktasında ortaya konulan farklılıkların arasını bulmaya çalışmıştır.¹²⁵⁹ Meselâ İmam Ali er-Rızâ, kadınlara arkadan yaklaşmayla alâkalı soruya “*Bu durum soruyu soran içindir. Biz bunu yapmıyoruz*” diye cevap vermiştir.¹²⁶⁰ Bu cevaptan hareketle Şîî âlimler arasındaki yaygın görüşe göre kadınlara arkadan yaklaşma mekruhtur. Bazıları ise caiz olduğu yönünde görüş beyan etmişlerdir. O, benzer bir yaklaşımın Âmme tarafından da benimsendiğine değinmiştir. Ehl-i sünnet âlimlerinin çoğunluğu, böyle bir davranışı yasaklasalar da İmam Mâlik (ö. 179/795) onlardan farklı düşünmüştür. Yazar, mezhepler arası görüşleri aktardıktan sonra deliller arasındaki uyumdan hareketle konuyla ilgili nehyi kerahete hamletmenin mümkün olabileceğini ifade etmiştir.¹²⁶¹ İbn Kesîr’in tefsirinde verdiği bilgiye göre İmam Mâlik söz konusu sözlerin kendisine iftira

¹²⁵² Küleynî, *el-Kâfî*, 2/445.

¹²⁵³ bk. Saffâr, *Besâ’irü’l-derecât*, 1/172; Sadûk, *el-Hisâl*, 660.

¹²⁵⁴ Meclisî, *Mir’âtü’l-’ukûl*, 5/201, 267.

¹²⁵⁵ en-Necm 53/9.

¹²⁵⁶ Küleynî, *el-Kâfî*, 2/445.

¹²⁵⁷ Kuleynî, *Usul-u Kâfî*, 1/783.

¹²⁵⁸ Meclisî, *Mir’âtü’l-’ukûl*, 5/203.

¹²⁵⁹ Meclisî, *Mir’âtü’l-’ukûl*, 4/342.

¹²⁶⁰ Küleynî, *el-Kâfî*, 11/240.

¹²⁶¹ Meclisî, *Mir’âtü’l-’ukûl*, 20/384.

niteliğinde olduğunu söylemiştir.¹²⁶² Bu bâriz hata, Meclisî'nin şerhinin genelinde Ehl-i sünnet'ten yaptığı iktibasları kendi düşüncesine göre yorumlama ve onları kötüleme uygulaması ile açıklanabilir.

Mir'âtü'l-'ukûl yazarı, âyetlerin rivayetlerde yer alan bâtinî mânaları ile zâhirî anlamlarının birbiriyle çelişmeyeceğinden bahsetmiştir. Meselâ ona göre (فَلْيَنْظُرِ الْإِنْسَانُ إِلَى طَعَامِهِ) âyetinin¹²⁶³ zâhirinde beden rızkının geçmesi ile rivayette bâtinî anlamı olan ruhun gıdalarının bahsi¹²⁶⁴ arasında zıtlık yoktur. O, bu görüşünü (أَوَمِنْ كَانَ مَيْتًا فَأَحْيَيْنَاهُ) âyetini¹²⁶⁵ delil getirerek açıklamaya çalışmıştır. İnsanlar cismanî gıdalardan istifade ettiği gibi rahmet semasından (Hz. Peygamber ve imamlar) yağın ilim ve hikmet yağmurları olarak nitelendirilebilecek ruhanî gıdalardan da faydalanmıştır.¹²⁶⁶ (لَا تَقْطَعْ رَحِمَكَ وَإِنْ قَطَعْتَكَ) rivayetinin¹²⁶⁷ zâhiri, yakınlar sıla-i rahim bağını koparsalar bile onlarla ilişkiyi kesmenin haram olduğuna işaret etmiş ve “*Şu hâlde kim size saldırırsa, onun saldırısının dengiyle siz de saldırın*”¹²⁶⁸ âyetiyle zâhiren çelişmiştir. Âyetin bu haberle tahsisi mümkün olabilir. Müellife göre Şîî âlimler, çok ihtiyaç duyulmasına rağmen bu meseleleri incelememişlerdir. Bu konuda derinleşmek için açıklama ve tafsile ihtiyaç vardır. Bu iki ta‘lik münasip değildir. Konuyla alâkalı bazı ifadeler, sıla-i rahim bâbında geçmiştir. Mezkûr konuların hepsinde ihtiyat yolunu takip etmek kurtuluşa en yakın olanıdır.¹²⁶⁹

Şîa'nın önde gelen âlimi Meclisî'nin rivayetler arası ihtilâfları gidermede kullandığı bir diğer metot ise hamldir. Meselâ (إِذَا سُئِلَ عَنْ شَيْءٍ وَهُوَ لَا يَعْلَمُهُ - أَنْ يَقُولَ : اللَّهُ أَعْلَمُ ، وَلَيْسَ لِعَبْدٍ) rivayetiyle¹²⁷⁰ zıt gibidir. O, bu zıtlığı ortadan kaldırmak için ikinci rivayette yer alan “Allah daha iyi bilir” ifadesini söyleyenin âlim (yaşadığı çağda müctehid) kişi olduğunu farzetmiş ve zıtlığı ortadan kaldırmıştır.¹²⁷¹ Onun (إِذَا سُئِلَ الرَّجُلُ مِنْكُمْ عَمَّا لَا يَعْلَمُ ، فَلْيَقُلْ : لَا أَدْرِي ، وَلَا يَقُلْ : اللَّهُ أَعْلَمُ) rivayetinde¹²⁷²

¹²⁶² İsmâil b. Ömer b. Kesîr el-Kureşî, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-'azîm*, thk. Sâmi b. Muhammed es-Selâme (Riyad: Dâru Taybe, 1420/1999), 1/597. Ayrıca bk. Kurtubî, *el-Câmi' li-ahkâmi'l-Kur'ân*, 4/10; Muhammed b. Ahmed b. Rüşd el-Kurtubî, *el-Beyân ve't-tahsîl*, thk. Muhammed Haccî (Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1408/1988), 18/462.

¹²⁶³ Abese 80/24.

¹²⁶⁴ Küleynî, *el-Kâfî*, 1/123.

¹²⁶⁵ el-En'am 6/122.

¹²⁶⁶ Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 1/167; 5/123.

¹²⁶⁷ Küleynî, *el-Kâfî*, 4/61.

¹²⁶⁸ el-Bakara 2/194.

¹²⁶⁹ Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 10/369, 383; 11/45. Rivayetle âyetin çelişmediğine örnekler için bk. 10/369.

¹²⁷⁰ Küleynî, *el-Kâfî*, 1/103.

¹²⁷¹ Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 1/138; 5/201; 6/267.

¹²⁷² Küleynî, *el-Kâfî*, 1/104.

de benzer bir uygulamayı yaptığını görmekteyiz. Buna göre “*Bilmiyorum*” desin: “*Allah daha iyi bilir*” demesin” ifadesi âlim dışındakilere hamledilirse yukarıdaki ilk rivayetle arasında oluşması muhtemel tezat giderilmiş olacaktır.¹²⁷³ Şârih, insanların kıyamet günü çıplak haşrolunacaklarına dair rivayetin¹²⁷⁴ Âmmе tarafından da rivayet edildiğini belirtmiş ve ilgili hadisi nakletmiştir.¹²⁷⁵ Daha sonra o, “Bizim ahabîrımızdan onun benzeri olanın takıyyeye hamli mümkündür” demiştir.¹²⁷⁶ Âmmе rivayetlerini destek amaçlı kullanmada bir sakınca görmeyen yazarın bu tavrı, Sünnîler’e muhâlefet düsturu ile açıklanabilir.¹²⁷⁷

Muhammed Bâkır el-Meclisî, rivayetler hakkındaki bazı değerlendirmeleri başka kaynaklardan aktarmıştır. Muâyive b. Vehb (ö. 183/799’dan sonra), Ca’fer es-Sâdık’la ilgili gördüğü şu olayı anlatmıştır: “İmam bir ikindi vaktinde Mescid-i Harâm’a girmiştir. Mescitte bulunanlar saf olmaksızın rûkû etmişlerdir. O da tek başına rûkû etmiş ve iki secde yapmıştır. Sonra kıyama kalkmış ve cemaat saf oluşturuncaya kadar beklemiştir”.¹²⁷⁸ Bu rivayet Şeyh Bahâî’ye göre gayri sarihtir. Ona göre imam, ikindi namazını tamamlamak için safları birleştirmiş veya namazdan sonra bu işi yapmıştır. Birincisi daha açıktır.¹²⁷⁹

Şîî âlim, muhtelif eserlerde geçen mânaların arasını bulmaya da çalışmıştır. *et-Tevhîd*¹²⁸⁰ ve *Ma’âni’l-ahbâr*’daki¹²⁸¹ uzun bir haberde Allah’ın isimlerinden olan Samed’e dair birçok anlam zikredilmiştir. Ayrıca bazı müfessirler, sahâbe, tâbiîn, imamlar ve sözlük müelliflerinden Samed kelimesine ait yirmiye yakın mânayı nakletmişlerdir. Meclisî, bu anlamları üçe ayırmıştır. Bunlardan birincisine göre Samed, Allah’ın vâcibü’l-vücûd ve istiğnâ-i mutlak sahibi olmasıdır. Her şey, bütün işlerinde O’na muhtaçtır yani her şeyin ihtiyacı O’nun yanındadır. Allah, onların ihtiyaçlarını karşılar ve bundan dolayı O’nun zâtından bir şey eksilmez. Layık olduğu ibadet ve itaatle her şey, O’na yönelir. Müellif, diğer

¹²⁷³ Meclisî, *Mir’âtü’l-’ukûl*, 1/138, 143; 2/170; 3/101, 187; 5/321; 6/280, 281; 8/299, 311; 9/318, 356; 10/432; 12/377.

¹²⁷⁴ Küleynî, *el-Kâfî*, 2/474.

¹²⁷⁵ Muhammed b. İsmâil b. İbrâhim el-Cu’fî el-Buhârî, *el-Câmi’u’s-Sahîh* (Riyad: Mektebetü Dâri’s-Selâm, 1419/1999), “Rikâk”, 45 (No: 6527); Müslim, “Cennet”, 56 (No. 7198); Ahmed b. Şuayb b. Ali en-Nesâî, *Sünenü’n-Nesâî*, thk. Muhammed Nâsiruddîn el-Elbânî (Riyad: Mektebetü’l-Ma’ârif, ts.), “Cenâiz”, 118 (No. 2084).

¹²⁷⁶ Meclisî, *Mir’âtü’l-’ukûl*, 5/278, 361-362. bk. Yusuf Oktan, “Erken Dönem Şîa’da Rivâyetlerin Takıyyeye Hamledilmesi Üzerine Bir İnceleme”, *Bülent Ecevit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 8/1 (Haziran 2021), 280.

¹²⁷⁷ bk. İbrahim Kutluay, “Şîa’da Hadisler Arasındaki İhtilafı Gidermede Ehl-i Sünnet’in Görüşüne Muhalif Olan Rivayeti Esas Alma: et-Tûsî’nin *el-İstîsâr*’ı Özeline”, *Mîzânü’l-Hak: İslami İlimler Dergisi* 10 (Haziran 2020), 43-49.

¹²⁷⁸ Küleynî, *el-Kâfî*, 6/353.

¹²⁷⁹ Meclisî, *Mir’âtü’l-’ukûl*, 15/282.

¹²⁸⁰ Sadûk, *et-Tevhîd*, 93-94, 197.

¹²⁸¹ Sadûk, *Ma’âni’l-ahbâr*, 6-8.

mânaların bu şerhin içine dâhil olduğunu ifade etmiştir. Çünkü vücûb-u zâtîyi içeren anlam, selbî sıfatların hepsine; Allah'ın her şeyin mebdei olmasına delâleti de O'nun kemâl sıfatlarının hepsiyle muttasıf olmasına işaret etmiştir. Farklı eserlerde rivayet edilen değişik ahabârın arası bu anlam ile cem' edilebilir.¹²⁸² Şeyh Sadûk, *Men lâ yahdurühü'l-fakîh*'te (وَالْبَحْرُ الْمُطِيفُ بِالدُّنْيَا) cümlesinden sonra (وَهُوَ أَفْسِيكُونُ) ifadesine yer vermiştir.¹²⁸³ Yazara göre Şeyh Sadûk, işkâl sebebiyle böyle bir açıklama yapma ihtiyacı hissetmiştir. (أَفْسِيكُونُ) kelimesi (أَبْسَكُونُ)'dan Arapçalaştırılmış olup Hazar Denizi demektir. Müellif, onun farklı isimlerini, genişliğini ve birçok nehrin ona döküldüğünü anlatmıştır. Sonra “Bu deniz dünyayı kuşatan bir deniz değildir, bilakis her tarafı toprakla çevrilmiştir ve okyanusla bağlantısı da yoktur” diyerek Hazar Denizinin haberde kastedilen deniz olmadığını belirtmiştir. Ona göre Şeyh Sadûk, bu görüşünde zorlama yorum yapmış olabilir. Çünkü o, doğruluğu herkesçe kabul edilen mâlûmata ulaşamadığından okyanus hakkında herhangi bir fikre sahip değildir.¹²⁸⁴

Mir'âtü'l-'ukûl sahibi, rivayetin zâhiriyle mezhep tarafından benimsenen görüş arasındaki farklılığa işaret etmiştir. O, görünüşte imamların zekât almasının vâcipliğini ortadan kaldıran rivayetin,¹²⁸⁵ genel kabule aykırı olduğuna değinmiştir.¹²⁸⁶ Şârih, haber içerisindeki eksikliklerin niçin olduğunu anlatmıştır. Yeryüzünde Cebrâil (a.s.) vasıtasıyla ortaya çıkan nehirlerin sayısı sekiz olarak verilirken açıklamada yedi nehir adı zikredilmiştir.¹²⁸⁷ O, nehirlerin hepsinin genişçe ele alınacağı bir yer olmadığı için imam tarafından birisinin adının anılmadığı ihtimalinden bahsetmiştir.¹²⁸⁸

Şîa'nın önde gelen âlimlerinden olan Meclisî, rivayetlerde görülen kapalılığı farklı ihtimalleri göz önünde bulundurarak gidermeye çalışsa da yeri gelmiş, “Aktarılan bu vecihlerden nefisleri teskin eden bir şey yoktur” demekten kendisini alıkoyamamıştır. Vefat eden imamın eşini oğlunun boşamasını anlatan rivayet¹²⁸⁹ bu konuya güzel bir örnektir. O, öncelikle babasından duyduğunu söylediği, oğulun vekâleten boşamayı gerçekleştirmesi üzerinde durmuştur. Sonra yazar, bu rivayet dışında başka haberde görmediğini belirttiği olayı; Hz. Ali'nin Hz. Âişe'yi, Hz. Peygamber'in (s.a.v.) vefatından sonra boşaması ile izah etmiştir. Daha sonra da o, talak ifadesini sözlük mânasıyla ele almış ve kelimedeki harf

¹²⁸² Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 2/61.

¹²⁸³ Sadûk, *Men lâ yahdurühü'l-fakîh*, 2/28.

¹²⁸⁴ Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 4/354.

¹²⁸⁵ Küleynî, *el-Kâfî*, 2/352.

¹²⁸⁶ Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 4/350.

¹²⁸⁷ Küleynî, *el-Kâfî*, 2/352.

¹²⁸⁸ Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 4/352.

¹²⁸⁹ Küleynî, *el-Kâfî*, 2/275.

değişikliği olma ihtimali üzerinde de durmuştur. Müellif, bunu da nüshalarda geçene muhâlif olduğu için uygun görmemiştir. Neticede o, haberi (مِنْ غَوَامِضِ الْأَخْبَارِ) arasına dâhil etmiş ve yukarıdaki ifadeyi kullanmıştır.¹²⁹⁰

3.2.4.9. Metin Tenkidi Yapması

Rivayetleri metin tenkidi yönünden değerlendirmek için bazı temel prensipler vardır. Bunların başında rivayet metninin Kur’ân’a arzı gelmiştir. Meclisî, bu metodu şerhinde kullanırken rivayetin sıhhatine yönelik kesin bir tavır ortaya koymamıştır. Bir diğer ifadeyle o, âyete muhâlif olan rivayetin imamdan nakledilse bile kabul edilmemesi gerektiğine dair herhangi bir görüş beyan etmemiştir. Aksine o, rivayeti te’vil etmiş, arkasından da âyete atıfta bulunmuştur. Bunda içerisinde yettiği Ahbârî ekolünün etkisini görmek mümkündür. Mesela Ca’fer es-Sâdık, (إِنَّ اللَّهَ - عَزَّ وَجَلَّ - يُبْعِضُ كُلَّ مُطْلَقٍ ذَوَاقٍ) “Allah, keyfi boşamayı çok yapan herkese kızar” rivayetini babasından işittiğini nakletmiştir.¹²⁹¹ Rivayet müvessak gibidir.¹²⁹² Sonraki bâbın dördüncü haberinde de Hz. Ali’nin minbere çıkarak “Hasan’la evlenmeyiniz. Çünkü o, boşamayı çok yapan bir adamdır” dediği rivayet edilmiştir.¹²⁹³ Yazar, burada Hz. Ali’nin gayesinin onların durumu ve imanlarının mertebeleri hakkında bilgi vermek olabileceğini belirtmiştir. Ona göre bu ifadeler, Allah tarafından teyit edilmiş evladını yerme mânasında değildir.¹²⁹⁴ Müellif, şerhinde Hz. Hasan’ı teyit eden âyetin hangisi olduğunu açıklamamıştır. Haydarî ise tathîr âyeti olarak bilinen Ahzâb sûresi otuz üçüncü âyetin kastedildiğine değinmiştir. Boşamayı sıkça yapmasına bağlı olarak Allah’ın gazabına uğrayacak olması, babasının sözünü dinlememesi neticesinde Hz. Ali’nin onu insanlara şikâyet etmesi gibi hususlar, Hz. Hasan’ın ismetine ve mezkûr âyete zıttır. Burada Meclisî’den beklenen aşağıda bazı rivayetlerin aslının olmadığını ifade ettiği gibi herhangi bir te’vile başvurmada rivayetin Kur’ân’a zıt olduğunu söylemesidir. Fakat o, bunu yapmamıştır.¹²⁹⁵ Bazen de şârih, dolaylı olarak konuyla alâkalı rivayetleri Kur’ân’a arz etmiştir. O, Hz. Fâtıma’nın gizlice defninden sonra Hz. Ali’nin yaptığı münâcâtta onun

¹²⁹⁰ Meclisî, *Mir’âtü’l-‘ukûl*, 4/239-240; 9/9. Anlatılan konuyla alâkalı açık bir haber bilmediğini belirtmesi için bk. 6/274.

¹²⁹¹ Küleynî, *el-Kâfî*, 11/465.

¹²⁹² Meclisî, *Mir’âtü’l-‘ukûl*, 21/94.

¹²⁹³ Küleynî, *el-Kâfî*, 11/468.

¹²⁹⁴ Meclisî, *Mir’âtü’l-‘ukûl*, 21/96.

¹²⁹⁵ bk. Kemâl el-Haydarî, “Hel İmâmü’l-Hasan mebgûzun ‘indellâh”, YouTube (24 Eylül 2019), 00:00:35-00:07:50.

mirasına el konulduğunu¹²⁹⁶ zikretmesinden hareketle Fedek arazileri konusuna giriş yapmıştır. Yazar, ilgili olayı anlatmış ve Kur’ân’a zıt, Hz. Peygamber’e iftira edilen mevzu bir haberle ona bu arazilerin verilmediğini delilleriyle açıklamıştır.¹²⁹⁷ “(قُلْ إِنَّمَا أُعْطِيَكُمْ بِوَاكِدَةٍ) *De ki: Size bir öğüt vereceğim*”¹²⁹⁸ âyetiyle Hz. Ali’nin velâyetinin kastedildiğini bildiren haberin,¹²⁹⁹ ilgili âyetten hareketle Kur’ân’da bulunanlara tatbiki mümkündür. O, bunu da “Peygamber’in (s.a.v.), Hz. Ali’ye olan sevgisinden dolayı delirdi” diye kendisine atfedilen cinnetle bağlantısını kurarak ele almıştır.¹³⁰⁰

Şîh şârihin şerhinde uygulamaya çalıştığı bir diğer metin tenkidi metodu ise rivayeti tarihî bilgilere arz etmedir.¹³⁰¹ O, rivayette geçen kişilerin aynı zaman diliminde yaşadıklarını ispat etmek için bu metodu kullanmıştır. Meselâ müellif, İmam Muhammed el-Bâkır ile İbn Abbas (ö. 68/687-88) arasında geçen bir tartışmanın¹³⁰² şerhinde imamın İbn Abbas ile görüşmesinin mümkün olup olmadığını mezkûr metoda başvurarak anlatmıştır. Buna göre bahsi geçen münazara imamın çocukluğunda meydana gelmiştir. İmamın doğuşu 57/677, İbn Abbas’ın vefatı da 68/687-88’dir. Aynı zaman diliminde Ali b. el-Hüseyn de hayattadır. Çünkü onun vefatı 95/714’tür.¹³⁰³ O, Hz. Hüseyin ile Hz. Peygamber’in aynı gece vefat ettiklerini belirten rivayetin¹³⁰⁴ meşhur olan tarihe muhâlif olduğunu ifade etmiştir. Onun vefatı muharrem ayında iken Hz. Peygamber’in vefatı Şîa’ya göre safer, Ehl-i sünnet’e göre rebûlevvel ayındadır. Rivayetteki (الْبَيْتَةُ) ibaresinden maksat haftaya göre günü belirlemekse burada çoğunluğun zikrettiği ile bir zıtlık vardır. Çünkü onlar, Hz. Hüseyin’in vefatının cumartesi günü olduğunu söylemişlerdir. Hz. Peygamber’in vefatı hususunda da gelen ahhârın çoğu pazartesi gününe işaret etmiştir. Fakat günün özellikle belirlenmesi zordur. Musannif de buna bağlı olarak herhangi bir zaman dilimi belirtmemiştir.¹³⁰⁵ Şârih, Ebû Tâlib’in (ö. 619 m.) Hz. Hatice’den (ö. 620 m.) bir sene sonra vefat ettiğini belirten haberiyle¹³⁰⁶ Küleynî’nin

¹²⁹⁶ Küleynî, *el-Kâfî*, 2/490.

¹²⁹⁷ Meclisî, *Mir’âtü’l-‘ukûl*, 5/331-341.

¹²⁹⁸ Sebe’ 34/46.

¹²⁹⁹ Küleynî, *el-Kâfî*, 2/383.

¹³⁰⁰ Meclisî, *Mir’âtü’l-‘ukûl*, 5/46.

¹³⁰¹ bk. Nâinî vd., “Berresî Reveş-i Fıkhi’l-Hadisî Allâme Meclisî der Şerhi’l-Kâfî (Kitâbi’l-Hucce)”, 104.

¹³⁰² Küleynî, *el-Kâfî*, 1/611.

¹³⁰³ Meclisî, *Mir’âtü’l-‘ukûl*, 3/77. bk. Peyman Ünügür, “III-XI. (IX-XVII) Asırlar Arasında İmâmiyye Şîa’sının Rivayetleri Değerlendirmede Metin Tenkidi Kullanımı”, *İlahiyat Akademi Dergisi* 7-8 (2018). İfade Meclisî’ye ait olduğundan burası haricinde imamın vefat tarihi olarak *Diyanet İslam Ansiklopedisi*’nde geçen 94/712 esas alınmıştır.

¹³⁰⁴ Küleynî, *el-Kâfî*, 1/644.

¹³⁰⁵ Meclisî, *Mir’âtü’l-‘ukûl*, 3/122. Diğer örnekler için bk. 4/171, 252; 6/216-217; 7/176; 9/60.

¹³⁰⁶ Küleynî, *el-Kâfî*, 2/436.

başka eserlerde zikredilen tarihlere muhâlif duruma düştüğünden bahsetmiştir.¹³⁰⁷ Meclisî, III. Yezdcerd'in (ö. 31/651) kızlarının Hz. Ömer döneminde Medine'ye getirildiği bilgisini içeren haberi¹³⁰⁸ '*Uyûnü ahhâri'r-Rızâ*'daki rivayetle karşılaştırır¹³⁰⁹ ve ikincisinin tarihî bilgilere daha uygun olduğunu söylemiştir. Çünkü III. Yezdcerd'in evlatları onun ölümünden sonra esir alınmıştır ve bu olay Hz. Osman (ö. 35/656) zamanında gerçekleşmiştir. Her ne kadar Hz. Ömer'in hilâfetinde ülkesinin topraklarının çoğu fetholsa da o, ailesiyle Horasan'a kaçmıştır. Müellif, Hz. Hüseyin ve Şehrebâbuveyh'in (ö. ?) evlilik zamanlarını da göz önünde bulundurarak Osman isminin tashîfle Ömer yazılmasının uzak olmadığını ifade etmiştir.¹³¹⁰

Mir'âtü'l-'ukûl şârihi, şerhedilen haberi desteklemek için zikrettiği rivayete de bu metodu uygulamıştır. O, (سَأَلَ سَائِلٌ بِعَذَابٍ وَاقِعٍ لِلْكَافِرِينَ [يَوْلَايَةِ عَلَى] لَيْسَ لَهُ دَافِعٌ) âyetinin¹³¹¹ bu şekilde indiğini haber veren rivayetin¹³¹² şerhinde Muhammed b. Abbas b. el-Mâhiyâr'ın tefsirinden alıntı yapmıştır.¹³¹³ Ona göre nakledilen haberdeki *ebtah* ifadesi gariptir. Zira Nebî (s.a.v.), gadir gününden sonra Mekke'ye dönmemiştir. Yazar, burada haberin sıhhatini dikkate alarak onunla kastedilenin Mekke'deki Ebtah olmadığını dile getirmiştir. Ebtah kelimesi sözlükte, içinde küçük çakıl taşlarının bulunduğu geniş bir dere yatağıdır.¹³¹⁴

Ayrıca XI./XVII. yüzyılın önde gelen âlimlerinden olan Meclisî, rivayetin metninde geçen ifadelerin imamlara ait olup olmadığını da tespit etmeye çalışmıştır. O, (وَذَلِكَ أَتَى لَا أَسْأَلُ) cümlesindeki¹³¹⁵ (فَدَ نَطْمُتُ) ifadesinin İmam Ali er-Rızâ'nın kelâmı, Zeynelâbidîn'e aidiyetinin ise muhtemel; fakat uzak olduğunu belirtmiştir.¹³¹⁶ *Akrabalık bağlarını kesme bâbının* dördüncü haberindeki (وَإِنَّ أَعْجَلَ الطَّاعَةِ) ifadesi,¹³¹⁷ ona göre Hz. Ali'nin veya İmam Muhammed el-Bâkır'ın sözüdür.¹³¹⁸ Müellif, "bu, Küleynî'nin kelâmıdır"¹³¹⁹ veya "değildir"¹³²⁰ diyerek musannife ya da râvilerden birisine ait

¹³⁰⁷ Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 5/185. bk. 6/18, 25, 96.

¹³⁰⁸ Küleynî, *el-Kâfî*, 2/513.

¹³⁰⁹ Sadûk, '*Uyûnü ahhâri'r-Rızâ*', 2/135.

¹³¹⁰ Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 6/6, 151. bk. 26/435.

¹³¹¹ el-Meâric 70/1-2.

¹³¹² Küleynî, *el-Kâfî*, 2/387.

¹³¹³ Muhammed b. Abbâs İbnü'l-Cühâm, *Te'vilü mâ nezele mine'l-Kur'âni'l-Kerîm fi'n-Nebiyyi ve âlihî*, thk. Fâris Tebrîziyân (Kum: el-Hâdî, 1420/1378 HŞ), 428.

¹³¹⁴ Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 5/61; 6/133. bk. İbn Manzûr, *Lisânü'l-'Arab*, 2/413.

¹³¹⁵ Küleynî, *el-Kâfî*, 1/388.

¹³¹⁶ Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 2/195; 11/341; 12/44, 247.

¹³¹⁷ Küleynî, *el-Kâfî*, 4/60.

¹³¹⁸ Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 10/366.

¹³¹⁹ Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 1/295, 187; 2/22, 62, 67; 13/226/15/71; 16/244; 22/131.

¹³²⁰ Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 4/276.

ibare ile imamların sözlerini birbirinden ayırmıştır.¹³²¹ (دَخَلُوا بِمَغْفِرَتِكَ وَمَغْفِرَةِ عِيَالِكَ) cümlesi¹³²² başka ahabârda (بِرِزْقِكَ وَرِزْقِ عِيَالِكَ) olarak rivayet edilmiştir. Ona göre bunun haberin sonrasını oluşturmak için râviler tarafından yapılan bir hata olması normaldir.¹³²³ Şârih, haber metninde râvi tarafından değişiklik yapılma ihtimalini göz önünde bulundurmıştır. O, (ثُمَّ دَفَعَهُ إِلَى ابْنِهِ) cümlesinin¹³²⁴ imam tarafından (ثُمَّ ادْفَعَهُ إِلَى ابْنِي) şeklinde söylenebileceğini, râvinin onu değiştirdiğini zikretmiştir. Yine o, (ثُمَّ دَفَعَهُ إِلَى ابْنِهِ جَعْفَرَ) ifadesinin de râvi tasarrufuyla (كَانَ ثُمَّ) olarak nakledildiği görüşünü beyan etmiştir.¹³²⁵

Allâme Meclisî, bazı nüshalarda yer alan ifadelerden hareketle sözün *el-Kâfi* müellifine¹³²⁶ ya da “Safvânî nüshasında fazlalık vardır” diyerek *el-Kâfi* râvilerine aidiyeti üzerinde durmuştur. O, *el-Kâfi* nüshalarının Safvânî gibi râvilerin rivayetlerinden oluştuğunu dile getirmiştir. Daha sonra o, Safvânî ve Nu‘mânî hakkında kısaca bilgi vermiştir. Ona göre eserin nüshaları arasında ihtilâf vardır. Mezkûr nüsha râvilerinden sonra gelen Şeyh Sadûk, Şeyh Müfid vb. âlimler bu konu üzerinde çalışma yapmışlar ve aralarındaki farklılıklara değinmişlerdir. Safvânî nüshasında yer alan ziyade rivayet diğer nüshalarda bulunmadığı için bu gibi ifadelerle ona işaret etmişlerdir.¹³²⁷

Şîî müellif, kelâmın kim tarafından söylendiğine dair fikrini açıkladıktan sonra bunu destekleyen rivayete değinmiştir. *İmam Muhammed el-Bâkır’a yönelik işaretler ve nasslar bâbının* ilk rivayetindeki (فَلَمَّا ثَوَّقِي) ifadesi¹³²⁸ *el-Kâfi* metninden hareketle iltifat olarak ya İmam Muhammed el-Bâkır’ın ya da râvinin sözüdür. *Besâ’ir*’deki rivayette ise (كَانَ فِي) ibaresi olmadığından¹³²⁹ burada tekellüfe ihtiyaç yoktur. Çünkü onun imamın sözü olduğu zâhirdir.¹³³⁰ (عَنْ أَبِي بَصِيرٍ ، قَالَ : قَالَ لِي عَلَيْهِ السَّلَامُ : إِنَّ الْحَكَمَ بَيْنَ عُنَيْبَةَ) ibaresinde¹³³¹ yer alan (قال)’nin zamiri Muhammed el-Bâkır’a döner. Keşşî, Ebû Basîr’den (ö. 150/767) aktardığı rivayette onun “Muhammed el-Bâkır’dan işittim” dediğini belirtmiştir.¹³³² (عَنْ أَبِي عَبْدِ اللَّهِ عَلَيْهِ)

¹³²¹ Meclisî, *Mir’âtü’l-‘ukûl*, 2/173, 225, 448; 3/3, 263; 4/82, 274, 344; 5/168; 6/33, 61, 68, 171, 223; 7/101; 8/213; 9/109, 335; 10/272; 11/107; 12/120, 190, 271, 440, 441, 521. Huddâmiyânârânî, “Reveş-i Fıkhi’l-Hadisî Allâme Meclisî der Mir’âti’l-‘Ukûl”, 9.

¹³²² Küleynî, *el-Kâfi*, 3/515.

¹³²³ Meclisî, *Mir’âtü’l-‘ukûl*, 9/128.

¹³²⁴ Küleynî, *el-Kâfi*, 1/701.

¹³²⁵ Meclisî, *Mir’âtü’l-‘ukûl*, 3/192.

¹³²⁶ Meclisî, *Mir’âtü’l-‘ukûl*, 15/71.

¹³²⁷ Meclisî, *Mir’âtü’l-‘ukûl*, 3/198. Benzer ifadeler için bk. 1/317; 2/388; 8/183; 21/5.

¹³²⁸ Küleynî, *el-Kâfi*, 2/55.

¹³²⁹ Saffâr, *Besâ’iru’l-d-derecât*, 1/361.

¹³³⁰ Meclisî, *Mir’âtü’l-‘ukûl*, 3/323; 4/299; 9/277.

¹³³¹ Küleynî, *el-Kâfi*, 2/328.

¹³³² Meclisî, *Mir’âtü’l-‘ukûl*, 4/309; 7/349; 12/352. bk. Keşşî, *Ricâlü’l-Keşşî*, 175.

(ذَكَرَ) fiilinin zamiri râvi, (قال) şeklinde başlayan haberde¹³³³ geçen (وَهَكَذَا الرَّهْبَةُ) ifadesi de râvinin ya da (الْقَوْل) kelimesi imam içindir. Yine haberde geçen (ذَكَرَ الرَّغْبَةَ) ibaresinin takdiriyle imamın sözü olabilir. O, “işte korku bu!” demiştir. İbn Tâvûs’un naklettiği haber bunu teyit etmiştir.¹³³⁴ Sabah ve akşam namazlarından sonra okunacak duaların öğretildiği haberdeki (أَمْسَيْتَ) kelimesinin¹³³⁵ müstensih veya râvilerden birisine ait olduğu açıktır. Ona göre bunun delili ise Şeyh Sadûk ve başkalarının söz konusu ifadenin benzerini sadece sabah dualarında zikretmeleridir.¹³³⁶

3.2.4.10. Mevzû Rivayetleri Kullanması

Mir’âtü’l-‘ukûl şârihi, *el-Kâfî* metninde geçen bazı rivayetlerin aslının olmadığını dile getirmiştir. Niçin böyle bir kanıya vardığını ise belirtmemiştir. Hz. Hüseyin’in cesedinin atlar tarafından çiğnenmesini engellemek için onun başında bekleyen aslan rivayeti buna örnektir.¹³³⁷ *el-Kâfî*’nin Türkçe tercümesinde ise rivayetin tarihi özellik taşıması ve masum imama dayanmaması sebebiyle böyle bir neticeye varıldığı bilgisine yer verilmiştir.¹³³⁸ O, Hz. Hüseyin öldürüldüğü zaman onun yasını tutan eşine kendilerinden yararlanması için verilen kuşlarla ilgili rivayeti¹³³⁹ de lafız ve mâna yönünden karışık olarak değerlendirmiştir.¹³⁴⁰

“Meclisî, ahhârî olduğundan her rivayeti kabul etmiştir” şeklindeki kesin algı, yukarıda belirtildiği üzere onun *el-Kâfî*’deki uydurma rivayetlere değinmesiyle bir nebze olsun kırılmıştır denebilir. Bu uygulama, acaba şârih aynı hassasiyeti şerhinde fikrini teyit etmek için kullandığı rivayetlerde de göstermiş midir? sorusunu sormamıza sebep olmuştur. Şerhe bakıldığında o, Sünnî kaynaklarda mevzû kabul edilen rivayetleri kullanmıştır. İmâmiyye’ye ait mevzû hadislerle ilgili bilgi sahibi olmadığımızdan şerhteki rivayetleri Sünnî eserlerden

¹³³³ Küleynî, *el-Kâfî*, 4/325.

¹³³⁴ Meclisî, *Mir’âtü’l-‘ukûl*, 12/44. bk. Alî b. Mûsâ b. Ca’fer b. Tâvûs, *Felâhu’s-sâ’il ve necâhu’l-mesâ’il*, thk. Gulâm Hüseyin el-Mecîdî (Kum: Merkez-i İntişârât-ı Defter-i Teblîgât-ı İslâmî, 1419/1377 HŞ), 87.

¹³³⁵ Küleynî, *el-Kâfî*, 4/434.

¹³³⁶ Meclisî, *Mir’âtü’l-‘ukûl*, 12/258.

¹³³⁷ Küleynî, *el-Kâfî*, 2/510; Meclisî, *Mir’âtü’l-‘ukûl*, 5/371.

¹³³⁸ bk. Kuleynî, *Usul-u Kâfî*, 1/817 dip. 1.

¹³³⁹ Küleynî, *el-Kâfî*, 2/511.

¹³⁴⁰ Meclisî, *Mir’âtü’l-‘ukûl*, 5/373. bk. Kuleynî, *Usul-u Kâfî*, 1/818 dip. 2. Son dönemin Usûlî âlimlerinden Hâşim Ma’ruf el-Hasenî’ye göre Meclisî, *Mir’âtü’l-‘ukûl*’de *el-Kâfî* ahhârının üçte ikisinden fazlasını kendilerine itimadın câiz olmadığı rivayetler şeklinde sınıflandırmıştır. Bunun sebebi ise *el-Kâfî*, *Kütüb-i Erbaa*’nın en güvenilir kitabı olmakla birlikte Meclisî’nin rivayetlerin senedlerine bakarak yaptığı incelemeden sonra haberin imamlardan sâdir olduğunu ortaya koyacak bazı delillerle desteklenmemesidir. Hasenî, *el-Mevzûât fi’l-âsâr ve’l-ahbâr*, 44.

istifadeyle değerlendirmeye çalıştık. Mesela o, sıla-i rahimle alâkalı haberi¹³⁴¹ açıklarken bütün mevcudâtın yaratılış sebebi olarak Hz. Peygamber'i ve Hz. Ali'yi göstermiştir. O, bu görüşünü desteklemek için de kudsî hadis diye nitelendirdiği (لَوْلَا كَمَا لَمَّا خَلَقْتُ لَأَفْلَاكَ) haberini iktibas etmiştir.¹³⁴² Rivayet mevzûdur, hadis olarak kabul edilmese de mânası sahihtir.¹³⁴³ Yazar, Allah'ın eşyanın hepsine sınır koyduğunu anlatan ibarenin¹³⁴⁴ şerhinde (فَخَلَقْتُ الْخَلْقَ) (مَنْ عَرَفَ نَفْسَهُ فَقَدْ عَرَفَ رَبَّهُ) rivayetini nakletmiştir.¹³⁴⁵ Bu iki rivayet de Sünnî kaynaklara göre uydurmadır.¹³⁴⁶ Onun Hz. Peygamber'in doğum zamanı belirlemek için yer verdiği “*Ben âdil yönetici Enûşîrvân'ın* (ö. 579 m.) *zamanında dünyaya geldim*”¹³⁴⁸ rivayeti de aynı şekilde Sünnî âlimler tarafından uydurma kabul edilmiştir.¹³⁴⁹

3.2.5. Gramatik Tahliller

Şîa'nın önde gelen müellifi Meclisî, eserinde ahbârı kelime ve cümlelere ayırarak açıklamaya çalışmıştır. O, kelimenin nasıl okunacağından, sarf, nahiv ve belâgat yönünden nasıl ele alındığına varıncaya kadar birçok konuya temas etmiştir.

3.2.5.1. Kelime Tahlilleri

Meclisî-i Sâni, şerhinde kelime tahliline -nâdir de olsa- kitap ve bâb başlıklarından sonra orada geçen kelimeler hakkında bilgi vererek başlamıştır. Meselâ (بَابُ الْمُسْتَأْكَلِ بِعِلْمِهِ) şeklinde isimlendirilen¹³⁵⁰ başlıktaki (الْمُسْتَأْكَلِ) kelimesiyle kastedilen, kişinin ilmini dünya nimetlerini elde etmek için kullanmasıdır. Bu ise kelimenin sözlük mânasından daha geniş olup yaygın bir mecazdır.¹³⁵¹ O, *tevhîd kitabının* başında¹³⁵² tevhidin birkaç şekilde

¹³⁴¹ Küleynî, *el-Kâfî*, 3/388.

¹³⁴² Rivayet, metinde bu şekilde geçmiştir. Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 8/367. Ayrıca bk. 2/117, 286.

¹³⁴³ bk. İsmâil b. Muhammed el-Aclûnî, *Keşfü'l-hafâ ve müzîlû'l-ilbâs 'amme'stehere mine'l-ehâdis 'alâ elsineti'n-nâs*, thk. Yûsuf b. Mahmûd el-Hâc Ahmed (Dımaşk: Mektebetü'l-İlmi'l-Hadîs, 1421/2000), 2/191.

¹³⁴⁴ Küleynî, *el-Kâfî*, 1/330.

¹³⁴⁵ Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 2/87.

¹³⁴⁶ Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 2/221.

¹³⁴⁷ bk. Muhammed b. Abdîrrahmân es-Sehâvî, *el-Makâsîdû'l-hasene fî beyâni kesîrin mine'l-ehâdisi'l-müştehere 'ale'l-elsine*, thk. Abdullâh Muhammed es-Sadîk (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1399/1979), 327, 419; Aclûnî, *Keşfü'l-hafâ*, 2/155, 309.

¹³⁴⁸ Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 5/170.

¹³⁴⁹ Rivayet hakkında bilgi için bk. Sehâvî, *el-Makâsîdû'l-hasene*, 454.

¹³⁵⁰ Küleynî, *el-Kâfî*, 1/112.

¹³⁵¹ Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 1/147, 234, 235; 3/141, 156, 383; 4/222, 305; 7/213; 9/18.

anlaşılabileceğini söyledikten sonra âyetlerden örneklerle ilgili mânaları nakletmiştir. Ona göre bu mânaları içeren zulüm, lütfu terk etme ve bunların dışındakilerden Allah'ın fiillerinde noksanlığı gerektirecek durumlardan O'nu tenzih etme şeklinde ifade edilecek bir diğer anlam vardır. Netice olarak onunla zât, sıfat, fiillerin nefyi ve isbatı yönleriyle alâkalı olan her şey tevhid tanımına dahildir. Burada tevhidle kastedilen, bu son mânadır.¹³⁵³ Benzer bir uygulamayı zındık kelimesi¹³⁵⁴ için de yapan müellif, kelimenin anlamı ve kökenine dair sözlüklerde ve eserlerde yer alan görüşleri ictibas etmiştir. O, metinde aslolan mânanın ise sâni'i kabul etmeme olduğunu belirtmiştir.¹³⁵⁵

Şîî âlim, bâb başlıklarının daha iyi anlaşılması için ifadeler arasındaki atfa ve zamirlerin döndükleri kelimelere işaret etmiş ve bunlar arasında tercihte bulunmuştur. (يُوجِبُ الْحَقُّ بَابُ فِيمَا) döndükleri kelimelere işaret etmiş ve bunlar arasında tercihte bulunmuştur. (لَمَنْ اتَّخَلَ الْإِيمَانَ وَيَنْقُضُهُ) “İman eden ve onu reddeden kişiye hakkın vâcip olması” olarak isimlendirilen bâb¹³⁵⁶ başlığındaki (يَنْقُضُهُ) ifadesi (يُوجِبُ) fiiline atıftır ve ondaki müstetir zamir (مَا)'ya dönmektedir. (حَقِّ) İbaresine dönmesi de mümkündür. Buna göre mâna şöyle olacaktır: “Bu, iman ettiğini söyleyen kişiye imanın haklarını koruması gerektiğini, hakkı bozan ve ona uyma zorunluluğunu ortadan kaldıran şeyi açıklayan bâbdır”. Ona göre zâhir olanın imana dönmesi muhtemel olsa da birinci görüş daha açıktır.¹³⁵⁷

Mir'âtü'l-'ukûl yazarı, *el-Kâfî*'deki ahhârın her kelimesini şerh etmemiştir. Sadece hadisleri anlamayı zorlaştıran veya anlamın tam olarak zihne yerleşmesine yardımcı olacak anahtar kelimeleri açıklamıştır.¹³⁵⁸ Meselâ (وَلَوْ بِسَفْكِ الْمُهْجِ) ibaresinde¹³⁵⁹ geçen (المُهْجِ), (مُهْجَةٍ) kelimesinin cemisi olup kan ya da özellikle kalp kanı demektir.¹³⁶⁰ O, haberdeki kelimenin farklı yerlerde hangi anlamda kullanıldığına işaret etmiştir. (بِكَلِمَاتِ اللَّهِ) İfadesindeki (كَلِمَاتِ) lafzı¹³⁶¹ dualarda ve âyetlerde Allah'ın takdirleri, sözleri ve sıfatları mânasında kullanılırken Şîî ahhârında ise onunla imamların işaretleri kastedilmiştir.¹³⁶²

¹³⁵² Küleynî, *el-Kâfî*, 1/181.

¹³⁵³ Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 1/234.

¹³⁵⁴ Küleynî, *el-Kâfî*, 1/181.

¹³⁵⁵ Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 1/236, 245, 280; 2/68; 4/170, 180; 11/11; 12/1, 527.

¹³⁵⁶ Küleynî, *el-Kâfî*, 3/430.

¹³⁵⁷ Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 9/18.

¹³⁵⁸ Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 1/3.

¹³⁵⁹ Küleynî, *el-Kâfî*, 1/85.

¹³⁶⁰ Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 1/116, 132, 140, 145, 146, 150, 152, 154, 185; 2/85, 86, 404; 3/53, 205, 383; 5/325; 6/62; 7/219, 339; 8/16, 140, 198, 255, 331; 10/138, 153, 282, 321, 363; 11/97, 338; 12/175, 237, 410, 472. bk. İbn Manzûr, *Lisânü'l-'Arab*, 2/370.

¹³⁶¹ İfade her ne kadar dördüncü haberin şerhinde geçse de üçüncü rivayete ait olduğu kanaatindeyiz. Küleynî, *el-Kâfî*, 4/526.

¹³⁶² Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 12/438.

Şîa'nın önde gelen âlimlerinden olan Meclisî, kelimelerin lûgat ve ıstılah mânaları üzerinde durmuştur. Ona göre *Kitâbü'l-'akl ve'l-cehl* içerisinde yer alan ahhârın anlaşılması, aklın mahiyetinin beyan edilmesine, akılla ilgili görüşlerin ve ıstılahların bilinmesine bağlıdır.¹³⁶³ Bu düşüncesinden hareketle konunun ilk rivayetinde¹³⁶⁴ temel kavram olan akıl kelimesini maddeler hâlinde aktaran şârih, daha sonraki rivayetlerde ise sadece الظَّاهِرُ أَنَّ الْمَرَادَ (بالعقل هُنَا الْمَعْنَى الثَّانِي مِنَ الْمَعَانِي الَّتِي أَسْلَفْنَا) “Görünüş itibariyle burada akılla kastedilen daha önce zikredilen mânalardan ikincisidir”,¹³⁶⁵ (فَيَرْجِعُ إِلَى الْوَجْهِ السَّادِسِ) “Altıncı veche dönmektedir”¹³⁶⁶ veya (وَالْمَرَادُ بِالتَّقْوِيضِ هُنَا الْوَجْهُ الثَّانِي مِنَ الْمَعْنَى الثَّانِي) “Burada tefvîz ile anlatılmak istenen ikinci mânanın ikinci vechidir” gibi ifadelerle bu maddelere atıfta bulunmuştur.¹³⁶⁷ Ona göre âyet ve hadislerin iman ve küfür kavramları hakkındaki ıstılahları Mütakellimûn’un ıstılahlarından başkadır. Mü’min genellikle inançları doğru, Allah’ın farzlarını yapan ve büyük günahlardan kaçınandır. O, cennetle müjdelenen va’d ehliendir. Elbette cennete girecektir ve onun mukabili çok grup vardır. Böylece fırkalar altı kısma ayrılırlar. Birincisi ve ikincisi ehl-i va’d ve va’iddir.¹³⁶⁸

Muhammed Bâkır el-Meclisî, şerhinde bir kelimenin birden çok mânasını vermiş ve bunların ifadenin anlaşılmasında katkısının olacağını belirtmiştir. Meselâ الَّذِي لَا يَرَى الدُّنْيَا لِنَفْسِهِ (الْحَظُّ وَالنَّصِيبُ ، وَالْقَدَرُ وَالْمَنْزِلَةُ ، وَالسَّبَقُ الَّذِي يَتَرَاهُنَ عَلَيْهِ) (خَطَرًا) ibaresinde¹³⁶⁹ yer alan (خَطَرًا) kelimesi gibi anlamlara gelmiştir. Habere nazaran hepsi muhtemeldir.¹³⁷⁰ Fitne kelimesi de bu metoda verilecek güzel örneklerdendir.¹³⁷¹ O, fitne ifadesine ait *Kâmûs*’ta geçen anlamları nakletmiş¹³⁷² ve konuya mânaların çoğunun uygun olduğunu söylemiştir.¹³⁷³ Yazar, kelimelerin asıl mânalarının yanında muhtemel uzak anlamlara işaret etmiş; ama bunların zorlama yorumlar olacağını zikretmiştir.¹³⁷⁴ O, bazen sözcüklere dair farklı açıklamalar yapıp onlardan birisini tercih etmiştir. (وَدَارِئُ الثَّوَابِ) İbaresindeki (دارًا) fiili¹³⁷⁵ vazgeçirmek, kibar

¹³⁶³ Meclisî, *Mir’âtü'l-'ukûl*, 1/25, 210; 2/164, 194, 325; 7/106, 164, 318; 10/406; 11/5, 6, 142, 186, 325; 12/284.

¹³⁶⁴ Küleynî, *el-Kâfî*, 1/23.

¹³⁶⁵ Meclisî, *Mir’âtü'l-'ukûl*, 1/32, 33, 46, 65; 3/154, 155; 7/325, 332; 8/133; 10/72; 12/92. Benzer bir uygulamanın yorumlar için yapıldığına dair örnekler için bk. 9/32.

¹³⁶⁶ Meclisî, *Mir’âtü'l-'ukûl*, 2/113.

¹³⁶⁷ Meclisî, *Mir’âtü'l-'ukûl*, 3/150.

¹³⁶⁸ Meclisî, *Mir’âtü'l-'ukûl*, 11/100; 12/283, 286.

¹³⁶⁹ Küleynî, *el-Kâfî*, 1/40.

¹³⁷⁰ Meclisî, *Mir’âtü'l-'ukûl*, 1/63.

¹³⁷¹ Küleynî, *el-Kâfî*, 2/455.

¹³⁷² Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsü'l-muhît*, 1220.

¹³⁷³ Meclisî, *Mir’âtü'l-'ukûl*, 5/229; 8/337; 10/379; 11/168; 12/411.

¹³⁷⁴ Meclisî, *Mir’âtü'l-'ukûl*, 1/67, 106. bk. 7/316

¹³⁷⁵ Küleynî, *el-Kâfî*, 2/583.

davranmak anlamlarına gelmiştir. Habere uygun olanı ise ikincisidir.¹³⁷⁶ Bazen de kelimelerin rivayetlerde geçen müsbet ve menfî anlamlarını naklede müellif, “Sonra bil, tefvîz imamlardan gelen olumlu ve olumsuz anlamlar üzerine hamledilmiştir” diyerek tefvîzin farklı mânalarını vermiştir.¹³⁷⁷

Şîî âlim, ahhbârdaki kelimeleri aynı kökten türeyen ve daha önce geçen bir ifade ile açıklamıştır. Meselâ ona göre (وَالْأَقْصَى بِهِ) ibaresi,¹³⁷⁸ sefih bir hayat sürmek mânasındadır ve *el-Kâfî* rivayetlerinde (قَصَّافٌ) “sefahate düşkün” anlamında geçmiştir.¹³⁷⁹ *el-İrşâd*’da (وَالْأَقْصَى) Şeyh Tûsî’nin¹³⁸⁰ denilerek mâna ile rivayet edilme ihtimali olan bu kelime,¹³⁸¹ Şeyh Tûsî’nin *Kitâbü’l-Gaybe*’sinde ise herhangi bir ek olmaksızın (وَالْأَقْصَى بِهِ) şeklindedir.¹³⁸² O, eşanlamlı kelimelerin birbirinin yerine kullanılmasından bahsetmiştir. (البلاغ) Kelimesi¹³⁸² fetha ile yeterlilik anlamında olup ulaştırmak mânalarına gelen (الإبلاغ) ve (التبليغ) kelimelerinden isimdir. (الإيصال) İfadesi, (الإبلاغ) ve (التبليغ)’in yerine kullanılmıştır ve bu kelimelerin anlatmak istediği mânayı ifade etmiştir.¹³⁸³ (من أن أطمع أفقا من الناس) Cümlesindeki¹³⁸⁴ ufuk kelimesi, sözlükte böyle kullanılmamıştır, tek ve çift damme ile nahiye anlamındadır.¹³⁸⁵ Burada kastedilen mâna nahiye ahalisidir ve “belde halkının sayısının en az yüz bin veya daha fazla olması” anlamında (مِائَةُ أَلْفٍ أَوْ يَزِيدُونَ) ibaresinin tefsiridir.¹³⁸⁶ Şârih, rivayette geçen ibare yerine en münasip kelimeyi tespit etmeye çalışmıştır. Bu bazen haberdeki kelime ile aynı anlama gelen farklı bir ifade olmuştur. Ona göre (وَأَنَا أَدْعُو فِي صَلَاتِي) *el-İrşâd*’da (وَأَنَا أَدْعُو فِي صَلَاتِي) rivayetindeki (يَسَارٍ) kelimesinin¹³⁸⁷ yerine bu makamda (شِمَال) ibaresinin kullanılması daha uygundur.¹³⁸⁸

Mir’âtü’l-‘ukûl sahibi, haberdeki kelimelerin diğer rivayetlerde hangi anlamda kullanıldığına yer vermiştir. (الْحَالِقَةُ) Haberindeki (الْحَالِقَةُ) kelimesi bir sonraki haberde (الْقَطِيعَةُ) ifadesiyle¹³⁸⁹ açıklanırken şerhi yapılan haberde kastedilen mâna, insanlar

¹³⁷⁶ Meclisî, *Mir’âtü’l-‘ukûl*, 6/97, 190; 8/274; 9/278; 10/156.

¹³⁷⁷ Meclisî, *Mir’âtü’l-‘ukûl*, 3/142.

¹³⁷⁸ Küleynî, *el-Kâfî*, 2/656.

¹³⁷⁹ Küleynî, *el-Kâfî*, 2/609.

¹³⁸⁰ Müfid, *el-İrşâd*, 2/355.

¹³⁸¹ Meclisî, *Mir’âtü’l-‘ukûl*, 6/180. bk. Tûsî, *Kitâbü’l-Gaybe*, 281.

¹³⁸² Küleynî, *el-Kâfî*, 4/426.

¹³⁸³ Meclisî, *Mir’âtü’l-‘ukûl*, 12/238.

¹³⁸⁴ Küleynî, *el-Kâfî*, 3/511.

¹³⁸⁵ Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsü’l-muhît*, 864.

¹³⁸⁶ Meclisî, *Mir’âtü’l-‘ukûl*, 9/123. bk. es-Sâffât 37/147.

¹³⁸⁷ Küleynî, *el-Kâfî*, 4/325.

¹³⁸⁸ Meclisî, *Mir’âtü’l-‘ukûl*, 12/46, 47.

¹³⁸⁹ Küleynî, *el-Kâfî*, 4/58.

arasında sıla-i rahimin bozulmasına sebep olan hususların hepsini içine alan, dini yok eden karşılıklı nefret etme olmakla birlikte bu anlam da olabilir.¹³⁹⁰ O, râvinin metindeki tereddüdünden hareketle yakın anlama gelen kelimeler arasındaki farklara değinmiş ve aralarında derecelendirme yapmıştır. Sevgi, iştihadan daha kuvvetlidir. Sevgi bir maslahatı göz önünde bulundurmak, iştiha ise nefsin şehvetini açıkça göstermek içindir.¹³⁹¹ Ayrıca tezekkür, meveddet, fehm, istiğfâr gibi metinde geçen kelimelerin mürâdiflerini zikreden yazar, bu kelimeler arasındaki nüansları dile getirmiştir.¹³⁹² Meselâ o, (وَالرَّفَقَ أَخُوهُ ، وَاللَّيْنَ وَالِدُهُ) Meselâ o, (الرَّفَقَ) ve (اللَّيْنَ) kelimeleri¹³⁹³ arasındaki farkın müşkil olduğunu söylemiş ve bunları değişik mânalara hamlederek işkâli gidermeye çalışmıştır.¹³⁹⁴

Şîa'nın önde gelen âlimlerinden Meclisî, rivayetlerdeki kelime farklılıklarının mânaya olan etkisi üzerinde durmuştur. Meselâ o, ahbârın bazısında (بِكَ) bazısında ise (إِيَّاكَ) ifadesinin¹³⁹⁵ yer aldığından hareketle bu kelimelerin birbirinin yerine kullanıldıklarını belirtmiştir. Müellif, bundan maksadın ise akla şart koşulan yükümlülüklerin mübalağa üslûbuyla aktarılması olduğuna işaret etmiştir.¹³⁹⁶ Aynı zamanda o, metindeki kelimenin ne olduğunu tespit etmiş ve mânayı ona göre nakletmiştir. (فَرَقَ بَيْنَ مَنْ جَسَمُهُ وَصَوْرُهُ وَأَنْشَأَهُ ؛ إِذْ كَانَ) İbaresindeki (فَرَقَ) kelimesi¹³⁹⁷ isim olarak (فرق) şeklinde okunursa “Allah ile onun yarattığı, şekillendirdiği ve yoktan var ettiği varlık arasında fark ve imtiyaz gereklidir” anlamına gelecektir. Buna göre de (إِذْ كَانَ) ifadesi fark olmamasının ya da bilgi eksikliğinin açıklaması olacaktır. Fiil olarak (فَرَقَ) şeklinde okunursa “yaratılmış olanlar, onların sıfatları ve onlara gerekli olan şeyler, onların her biri için yarattığı özel bir hakikat ve sıfat arasından ayırmak ya da ayrılmak” kastedilecektir. O zaman ise (إِذْ) zarfıyye ve ta'lîl mânasına gelebilir.¹³⁹⁸

Meclisî, rivayetteki kelimelerin zamanla uğradığı anlam kaymasından veya genişlemesinden söz etmiştir. Fitne kelimesi,¹³⁹⁹ imtihan ve deneme mânasındadır. Kelimenin zamanla hoş karşılanmayan şeylerle denenme daha sonra da yoldan sapma, küfür ve savaş

¹³⁹⁰ Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 10/364.

¹³⁹¹ Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 6/260; 8/204; 10/358.

¹³⁹² Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 1/70, 71; 12/227.

¹³⁹³ Küleynî, *el-Kâfî*, 3/583.

¹³⁹⁴ Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 9/226, 236; 12/57.

¹³⁹⁵ Küleynî, *el-Kâfî*, 1/24.

¹³⁹⁶ Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 1/28.

¹³⁹⁷ Küleynî, *el-Kâfî*, 1/292.

¹³⁹⁸ Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 2/51. Benzer farklılıklara işaret için bk. 1/54; 6/125.

¹³⁹⁹ Küleynî, *el-Kâfî*, 1/135.

mânalarında kullanımı artmıştır.¹⁴⁰⁰ Yine o, kelimelerin Arapça’da hangi anlamda yaygın olarak kullanıldıklarını açıklamıştır. (الأَدَبَاءُ) Kelimesi¹⁴⁰¹ “edib”in çoğulu olup güzel edeple terbiye edilmiş anlamındadır. Genel olarak ifadenin Arapça kurallarını bilen kişi için kullanılması yaygındır.¹⁴⁰² (فَوَقَعْتُ) Muzâri¹⁴⁰³ kalıbını (فَوَقَعْتُ) şeklinde mâzi anlamında kullanımının böyle yerlerde yaygın olduğunu dile getiren şârih,¹⁴⁰⁴ bazen de bunun iş‘âr için yapıldığını ifade etmiştir.¹⁴⁰⁵ O, (الرَّيْبُ) kelimesinin¹⁴⁰⁶ rivayetlerdeki kullanımlarının asıl ya da yaygın olan anlamları ile olmadığını zikretmiştir.¹⁴⁰⁷

Şîî yazar, haberdeki kelimelerle ilgili nüktelere yer vermiştir. O, (وَإِنْ كُنْتُ مَعَ قَوْمٍ يَسْغُلُونَكَ) cümlesindeki (يَسْغُلُونَكَ) ifadesinden¹⁴⁰⁸ hareketle adamın biri ile Sâhib b. Abbâd (ö. 385/995) arasında fiilin farklı kullanımlarıyla ortaya çıkan bir yazışmayı aktarmıştır. Adamın biri Sâhib b. Abbâd’a “Emirden isteğim, vazifelerinden bazıları ile beni meşgul etmesidir (görevlendirmesidir)” diye talebini bildirmiştir. Sâhib de onun dilekçesinin üzerine “Beni meşgul etmeyi düşünen kişi, benim vazifelerimi yerine getiremez” yazmıştır.¹⁴⁰⁹

Rivayetlerdeki kelimelerin şerhinde bazen kaynaklarda yazılanı naklederek bırakmak Meclisî’nin *Mir’âtü’l-‘ukûl*’de uyguladığı hususlardan birisidir. O, bunu da genellikle *en-Nihâye* ve sözlükler üzerinden yapmıştır. Meselâ aklın Allah’ın nurundan yaratılan ilk ruhanî varlık¹⁴¹⁰ olduğundan bahseden haberdeki (مِنَ الرُّوحَانِيَّينَ) ibaresinin¹⁴¹¹ nasıl okunacağını *en-Nihâye*’deki (المَلَائِكَةُ الرُّوحَانِيُّونَ) hadisinin açıklama kısmından iktibas etmiştir.¹⁴¹² Buna göre “râ” harfî damme ve fetha ile okunmuştur. O, ruh ya da ravh kelimeleri ile bağlantılı olabilir. Ravh rüzgâr esintisidir. Ruh kelimesine eklenen “elif” ve “nûn” harfleri ise meleklerin sayısının daha fazla olduğunu göstermek içindir. Ruh ifadesiyle gözün idrak edemeyeceği

¹⁴⁰⁰ Meclisî, *Mir’âtü’l-‘ukûl*, 1/185, 248; 2/186; 3/318; 5/296; 8/66, 70, 103, 133; 10/310.

¹⁴⁰¹ Küleynî, *el-Kâfî*, 1/495.

¹⁴⁰² Meclisî, *Mir’âtü’l-‘ukûl*, 2/387. Benzer örnekler için bk. 6/48, 276.

¹⁴⁰³ Küleynî, *el-Kâfî*, 3/641.

¹⁴⁰⁴ Meclisî, *Mir’âtü’l-‘ukûl*, 9/337.

¹⁴⁰⁵ Meclisî, *Mir’âtü’l-‘ukûl*, 11/98.

¹⁴⁰⁶ Küleynî, *el-Kâfî*, 1/111.

¹⁴⁰⁷ Meclisî, *Mir’âtü’l-‘ukûl*, 1/145. (الرَّيْبُ) kelimesi ile ilgili bu ifade, alıntı yaptığı kişiye mi ait, yoksa kendi görüşü mü metinden buna dair bir çıkarım yapma zor gözükmektedir. Çünkü müellif, genellikle alıntı yaptığı metinlerin sonunda (انتهى) ifadesini kullanırken burada böyle bir kelimeye yer vermemiştir.

¹⁴⁰⁸ Küleynî, *el-Kâfî*, 4/424.

¹⁴⁰⁹ Meclisî, *Mir’âtü’l-‘ukûl*, 12/229.

¹⁴¹⁰ bk. Küleynî, *Usul-u Kâfî*, 1/17.

¹⁴¹¹ Küleynî, *el-Kâfî*, 1/43.

¹⁴¹² İbnü’l-Esîr, *en-Nihâye*, 2/272.

latif cisim anlaşılmıştır.¹⁴¹³ Hikmet kavramı, *el-Mugrib* adlı eserde cehâletten alıkoyan şey,¹⁴¹⁴ İbn Düreyd (ö. 321/933) tarafından da asâlete ulaştıran her şey ya da çirkin olandan uzaklaştıran şey diye tarif edilmiştir.¹⁴¹⁵ O, tefsir usûlüyle alâkalı muhkem ve müteşâbih gibi kelimelerin açıklamasını *el-Müfredât*'tan yapmıştır.¹⁴¹⁶ Bunlara ilâve olarak müellif, Şeyh Bahâî'den de kelimelerin anlamlarını ve nasıl okunacaklarını nakletmiştir: “Tertîl, acele etmemek ve harfleri göstermektir ki böylece dinleyici onları sayabilsin”.¹⁴¹⁷

XI./XVII. yüzyılın önde gelen şârihlerinde olan Meclisî, yukarıda söylenenin aksine bazen muğlak kelimelerin mânalarını açıklarken kullandığı kaynakların ismini zikretmemiş ve onlara işaret edecek herhangi bir ifade kullanmamıştır. O, sadece kelimelerin sözlük mânasını belirtmiştir.¹⁴¹⁸ Bazen de (مِنْ قَوْلِهِمْ) “onların sözlerinden” gibi genel bir ifade kullanarak kelimenin anlamını zikreden yazar, bu metodu uygulamadığı yerlerde sadece metne yer vermiştir. Bunun nakil olduğu ancak Muhakkik Hadar'ın işaret etmesiyle bilinmiştir.¹⁴¹⁹ Meselâ o, (مِنْ قَوْلِهِمْ : رَسَخَ الشَّيْءُ رُسُخًا : ثَبَّتَ) diyerek (رَسَخَ) fiilin “sağlam bir şekilde durmak” anlamına geldiğinden söz etmiştir.¹⁴²⁰ Müellif, (مِنْ قَوْلِهِمْ) ve (يُقَالُ) ifadelerinden sonra okunuşu veya mânası verilen kelimenin Arapça'da nasıl kullanıldığından bahsetmiştir. Meselâ (اُمْتَحَنَ) fiili, (مِنْ قَوْلِهِمْ : اُمْتَحَنَ الذَّهَبُ إِذَا صَفَاهُ) Araplara göre “altın saf, temiz olduğu zaman altın sınandı” anlamındadır.¹⁴²¹ (وَيُقَالُ : أَحْكَمْتُهَا فَاسْتَحْكَمْتُ أَيِ صَارَتْ مُحْكَمَةً) Kelimesinin mânası için de (اِسْتَحْكَمَ) “Onu sağlam yaptım, o da dayanıklı oldu” denilmiştir.¹⁴²² Bunun yanında o, metindeki darb-ı mesellere işaret etmiş ve onların anlamlarını vermeye çalışmıştır. Meclisî, bazen bu alanda yazılmış eserlerden de nakilde bulunmuştur. (وَلَيْسَ لِمُسْحَاتِكَ عِنْدِي طِينٌ) İfadesi Araplar arasında yaygın bir meseldir. O, bunun hilesi başkasına tesir etmeyen kişi için kullanıldığını söylemiş

¹⁴¹³ Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 1/120, 133, 150; 4/326; 7/100; 12/11; 15/76; 21/314.

¹⁴¹⁴ Mutarrizî, *el-Mugrib fî tertîbi'l-Mu'rib*, 1/218.

¹⁴¹⁵ Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 1, 51, 56. Ayrıca bk. 1/90, 102; 6/119; 7/95, 316; 12/419, 574; 14/246; 25/146. bk. Muhammed b. el-Hasen b. Düreyd el-Ezdî, *Cemheretü'l-luga*, thk. Remzî Baalbakî (Beyrut: Dâru'l-İlm li'l-Melâîyn, 1407/1987), 1/564.

¹⁴¹⁶ Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 7/164-166. Râgıb el-İsfahânî, *Müfredâtü elfâzi'l-Kur'ân*, 251, 443.

¹⁴¹⁷ Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 15/102, 122; 19/25; 22/110. bk. Bahâî Muhammed b. el-Hüseyn el-Âmilî, *el-Erba'üne hadîsen*, thk. Müessesetü'n-Neşri'l-İslâmî (Kum: Müessesetü'n-Neşri'l-İslâmî, 1415/1994), 163.

¹⁴¹⁸ Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 1/161.

¹⁴¹⁹ Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 5/116 dip. 6.

¹⁴²⁰ Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 1/52. Bu ifade *es-Sihâh*'tan alıntıdır. bk. Cevherî, *es-Sihâh*, 1/421.

¹⁴²¹ Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 1/76; 3/29; 12/71.

¹⁴²² Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 1/92; 3/44. Diğer örnekler için bk. 3/133, 189; 7/303, 321; 9/85, 368; 10/204.

ve Meydânî'den (ö. 518/1124)¹⁴²³ ilgili bölümü aktarmıştır.¹⁴²⁴ Şârih, haberde geçen ölçü birimleriyle alâkalı açıklamalar yapmıştır. Meselâ Irak rıtl'ı 130 dirhemdir.¹⁴²⁵

Rivayetlerde verilmek istenen mesajın daha iyi kavranması için öncelikle o kelimeye veya cümleye dair farklı müellifler tarafından yapılan izahları nakleden Allâme Meclisî, daha sonra da (أقول) “ben diyorum ki”, (والأظهر عندی) “bana göre daha açık” ifadeleriyle söze başlayarak kelime ve cümlelerin mânası hakkındaki fikrini beyan etmiştir. O, (وَإِنَّ الْكَيْسَ لَدَى الْحَقِّ) ifadesindeki (الْكَيْسَ) kelimesi¹⁴²⁶ ile ilgili âlimler tarafından ortaya konulan anlamları zikrettikten sonra kelime hakkındaki kendi görüşünü belirtmiştir.¹⁴²⁷ Kelimenin anlamına dair aktarılan görüşlerin sözlükte bulunmasına rağmen haberdeki ifadeyi karşılamadığını ifade eden yazar, düşüncesini de başka bir eserden yaptığı nakille desteklemiştir. Ona göre (أَتَمَسَّخَ) ifadesi için¹⁴²⁸ söylenen (لَا شَيْءَ مَعِيَ) anlamı sözlüklerde olmakla birlikte burada kullanımı uygun değildir. O, bu kelimeyi namaz için abdest almak olarak anlamış ve kendi görüşünü *el-İrşad*'daki ibare ile desteklemiştir.¹⁴²⁹ Müellif, rivayetteki (وَلَا هُوَ أَهْلٌ لِّمَا مِنْهُ فَارْتَمَى مِنْ إِدْعَائِهِ عِلْمٌ) ifadesi¹⁴³⁰ için İbn Ebü'l-Hadîd'in görüşlerine yer vermiş ve daha sonra kendi düşüncesini açıklamıştır.¹⁴³¹ O, sûrelerin tıvâl, miûn, mesânî ve mufassal olarak diğer kutsal kitapların yerine Hz. Peygamber'e verildiğini bildiren haberin¹⁴³² şerhinde Tabersî'nin tefsirinden ilgili bölümü alıntılanmış¹⁴³³ ve akabinde kendi görüşünü dile getirmiştir. Buna göre müfessirlerin yukarıdaki terimleri açıklamak için ortaya koydukları ifadelerden hareketle sûrelerden birçoğunun yapılan sınıflandırmanın dışında kaldığı ortaya çıkmıştır. *el-Kâfî*'nin ilgili haberinde yedi uzun sûre zikredilmemiştir. Haberde yer alan ilk üç sınıfın (tıvâl, miûn, mesânî) her birinin yanına yedi sûreden eklenebilir. Onların mufassal sûrelerin arasına

¹⁴²³ Ahmed b. Muhammed b. Ahmed el-Meydânî, *Mecma'u'l-emsâl*, thk. Cân Abdullâh Tûmâ (Beyrut: Dâru Sâder, 1422/2002), 3/148.

¹⁴²⁴ Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 3/370. Diğer örnekler için bk. 4/66, 129; 6/30; 7/219; 8/132; 9/270; 11/78. Ayrıca bk. Kuleynî, *Usul-u Kâfî*, 1/568 dip. 1; Nâinî vd., “Derengi der Reveş-i Şerh-i Allâme Meclisî ber Kitâbi'l-Hucce Usûl-i Kâfî”, 98.

¹⁴²⁵ Kuleynî, *el-Kâfî*, 2/190; Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 4/93.

¹⁴²⁶ Kuleynî, *el-Kâfî*, 1/34.

¹⁴²⁷ Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 1/55, 132, 147; 2/97; 4/316; 5/93; 6/60; 7/348; 8/22; 9/78, 208, 312; 10/320; 11/84; 12/28, 206, 269, 311, 500; 24/11.

¹⁴²⁸ Kuleynî, *el-Kâfî*, 2/664.

¹⁴²⁹ Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 6/187.

¹⁴³⁰ Kuleynî, *el-Kâfî*, 1/141.

¹⁴³¹ Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 1/192.

¹⁴³² Kuleynî, *el-Kâfî*, 4/600.

¹⁴³³ Tabersî, *Mecma'u'l-beyân*, 1/13.

eklenmesi mümkün değildir. Çünkü haberde onların sayısı belirtilmiştir. Mufasssal ifadesiyle kastedilen Muhammed sûresinden Kur'ân'ın sonuna kadar olan altmış sekiz sûredir.¹⁴³⁴

Şîi müellif, metindeki kelimelerin nasıl okunacağına dair açıklamalar yapmıştır. O, (عالم) kelimesindeki “lâm”ın fetha veya kesre,¹⁴³⁵ (الرجاء) kelimesinin kasır ve medle okunabileceğini ifade etmiştir.¹⁴³⁶ Yine o, (التودة) ifadesinin “tâ”nın ötresi, “hemze”nin fetha ve sükûnuyla okunduğundan söz etmiştir.¹⁴³⁷ Şârih, daha önce geçen ahbârın şerhinde anlamı zikredilen kelimelerin nasıl harekeleneceğine değinmiş ve açıklamayı rivayetlerin ilk nakledildiği yere havale etmiştir. (محدث) Kelimesi şeddeli “dâl”ın fethasıyla okunmuştur. Anlamı *hüccet kitabının* başlarında geçmiştir.¹⁴³⁸ Onun rivayetlerdeki kelimelerin harekelenmesi ile ilgili yaptığı bir diğer uygulama da hangi harekenin kelimeye en uygun olduğunu tespit etmeye çalışmasıdır. Ona göre (إن ملكاً) ifadesi (مَلَكًا) şeklinde okunmalıdır, (مَلَكًا) olarak okunması da mümkündür.¹⁴³⁹ İbaresini damme ve fetha ile okunmuştur. Fetha ile okunması daha güzeldir.¹⁴⁴⁰ (كَافًا) Lafzı “hemze”li ve “hemze”siz olarak yazılabilir. Asıl olan ise “hemze”li okunmasıdır.¹⁴⁴¹ Ayrıca o, hangi harekenin şerhi yapılan habere uygun olduğunu dile getirmiştir. (وجوارك) Kelimesi kesre ile harekelendiğinde güvenlik, vermek ve korumak gibi anlamlara gelir. Damme ile okunduğunda ise ev vb. yerlerdeki komşuluk mânâsındadır. Ona göre ilgili haberde kesre ile okunması daha münasiptir.¹⁴⁴² Yazar, kelimelerin farklı okunma ihtimalini düşünerek Küleynî'nin neyi kastettiğini bulmaya çalışmıştır. Ona göre (الْحُجَّةُ قَبْلَ الْخَلْقِ ، وَمَعَ الْخَلْقِ ، وَبَعْدَ الْخَلْقِ) cümlesinde¹⁴⁴³ yer alan (بَعْدَ) ibaresinin (بَعْدَ) şeklinde okunma ihtimali de vardır. Bu bağlamda anlam “İmam sebep olarak yaratılıştan önce, zaman bakımından yaratılanlarla beraber, gaye yönüyle de onlardan uzaktır” olacaktır. Belki Küleynî, onu üçüncü mânaya hamletmiştir.¹⁴⁴⁴

Mir'âtü'l-'ukûl şârihi, kelimelerin şeddeli veya şeddesiz okunmasını ve bu durumun mânaya yansımaları da ele almıştır. (قَصْرًا) Kelimesi şeddeli okunduğunda (قَصْرًا), şeddesiz ise

¹⁴³⁴ Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 12/482.

¹⁴³⁵ Küleynî, *el-Kâfî*, 1/35; Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 1/55, 87, 137, 146, 157; 2/400; 3/68.

¹⁴³⁶ Küleynî, *el-Kâfî*, 1/44; Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 1/68.

¹⁴³⁷ Küleynî, *el-Kâfî*, 1/45; Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 1/69. Ayrıca bk. 1/77, 81, 86, 101, 110, 120, 123, 126, 129, 131, 132, 148, 160, 161, 162; 2/57, 102, 213, 323, 347; 3/4, 32, 190, 270, 300, 382; 4/14, 162; 6/11; 7/306, 349; 8/143, 331; 9/101; 10/271; 11/336.

¹⁴³⁸ Küleynî, *el-Kâfî*, 2/537; Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 6/35. bk. 11/299.

¹⁴³⁹ Küleynî, *el-Kâfî*, 1/234; Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 1/324; 2/21; 4/34; 7/114, 366.

¹⁴⁴⁰ Küleynî, *el-Kâfî*, 4/426; Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 12/237.

¹⁴⁴¹ Küleynî, *el-Kâfî*, 3/783; Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 10/263; 11/152.

¹⁴⁴² Küleynî, *el-Kâfî*, 4/434; Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 12/257; 307, 308.

¹⁴⁴³ Küleynî, *el-Kâfî*, 1/433.

¹⁴⁴⁴ Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 2/294.

(سَيِّق) mânasına gelmiştir ve şârih, bu görüşünü Cevherî'den¹⁴⁴⁵ yaptığı nakille desteklemiştir.¹⁴⁴⁶ O, (تَدْلُج) ifadesinin dua cümlesinde¹⁴⁴⁷ şeddesiz olarak kayda geçtiğini, onu şeddeli okumanın daha uygun olduğunu belirtmiştir. Kef'amî (ö. 905/1499) ise *el-Beledü'l-emîn* adlı eserinde şeddesiz okumayı gecenin sonuna nispet ederek aksini söylemiştir.¹⁴⁴⁸ Belki bu, onun kaleminden kaynaklanan bir hatadır. Müellif, bu düşüncesini *el-Miftâh*'tan getirdiği örnekle teyit etmiştir.¹⁴⁴⁹ O, (أَلَا سَأَلُوا) ibaresini¹⁴⁵⁰ izah ederken (أَلَا) ifadesinin “lâm”ın şeddeli okunması ile harf-i tahsis olduğunu ve mâzi fiilden önce kullanıldığında azarlama ve kınama mânasına geldiğini açıklamıştır. Şârih, “lâm”ın şeddesiz okunmasıyla istifhâm-ı inkârî olma ihtimalinin bulunduğunu zikretmiştir.¹⁴⁵¹ (إِنَّا - أَهْلُ الْبَيْتِ - شَجَرَةُ النَّبُوَّةِ) Cümlesinde¹⁴⁵² geçen (أَهْلُ) kelimesi ihtisâs olduğundan nasbla okunmuştur.¹⁴⁵³ (أَمَا) İfadesi şeddesizdir ve istiftâh harfidir.¹⁴⁵⁴

Şîa'nın önde gelen müelliflerinden olan Meclisî, bazen rivayetteki kelimelerin hangi kabilenin lûgatına göre okunduğundan bahsetmiştir. Meselâ (سَيِّقًا مِنْ دَهْرِكُمْ) ifadesindeki (سَيِّقًا) ibaresi¹⁴⁵⁵ zaman zarfıdır. Tenvinli okunması da Benî Âmir lûgatına göredir.¹⁴⁵⁶ (أَلَيْسَ هَذَا عَمَلٌ) İbaresini¹⁴⁵⁷ nüshalarda da merfû olarak yazılmıştır. Bu durum müstensihlerin tashîfiyle açıklanabilir. Bunun yanında (أَلَيْسَ)'nin isminin şa'n zamiri olması muhtemeldir ve “Onun nefyi bozulduğu zaman ihmalkârlık üzerine hamledilir” görüşünü benimseyen Benî Temîm lûgatına göre mebnîdir. Bu ifadedeki nefiy ise istifhâm-ı inkârî ile bozulmuştur.¹⁴⁵⁸

Meclisî-i Sâni, Farsça'dan Arapça'ya geçmiş olan veya iki dil arasında müşterek olarak kullanılan kelimelere okunuşlarıyla bereber işaret etmiştir. (الصرَد) Kelimesi “râ” harfinin

¹⁴⁴⁵ Cevherî, *es-Sihâh*, 3/1148.

¹⁴⁴⁶ Küleynî, *el-Kâfî*, 1/62; Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 1/91, 127; 6/56, 61. Bazen kelimenin nasıl harekelendiğini doğrudan başka kaynaktan aktarmıştır. bk. 12/310.

¹⁴⁴⁷ Küleynî, *el-Kâfî*, 4/456.

¹⁴⁴⁸ Takiyyüddîn İbrâhim b. Alî b. el-Hasen b. Muhammed el-Âmilî el-Kef'amî, *el-Beledü'l-emîn ve'd-dir'u'l-hasîn* (Beyrut: Menşûrâtü Müesseseti'l-A'lemî li'l-Matbûât, 1418/1997), 62.

¹⁴⁴⁹ Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 12/310. bk. Bahâî, *Miftâhu'l-felâh*, 295.

¹⁴⁵⁰ Küleynî, *el-Kâfî*, 1/96.

¹⁴⁵¹ Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 1/129; 4/338; 5/325; 7/116; 8/276; 11/178 (Nahivcilerin görüşü olarak aynı kuralı aktarmıştır). İstifhâm-ı inkârî örnekleri için bk. 2/174, 379; 4/226; 5/20; 8/51; 10/109, 399; 11/251.

¹⁴⁵² Küleynî, *el-Kâfî*, 1/549.

¹⁴⁵³ Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 3/9. Diğer ihtisâs örnekleri için bk. 4/88, 286, 309; 6/16, 278; 14/83.

¹⁴⁵⁴ Küleynî, *el-Kâfî*, 1/531; Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 2/437; 3/310; 5/92, 280. İstifhâm çeşitleri için bk. 4/292; 10/363.

¹⁴⁵⁵ Küleynî, *el-Kâfî*, 2/146.

¹⁴⁵⁶ Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 4/35. Ayrıca bk. 6/42; 7/362.

¹⁴⁵⁷ Küleynî, *el-Kâfî*, 3/106.

¹⁴⁵⁸ Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 7/246.

fetha ve sükûnu ile okunabilir. Soğuk anlamında Farşça bir ibare olup Arapçalaşmıştır.¹⁴⁵⁹ (السَّخْتُ) ifadesi şiddetli anlamındaki (وَأَسَخْتُ الْأَرْضَ مِنْ تَحْتِهِ) Cümlesindeki¹⁴⁶⁰ kelimesinden müştaktır, noktalı “hâ” ve şeddeli “tâ” ile telaffuz edilmiştir. Bu kelime Araplar ve Acemler arasındaki ortak ifadelerdendir.¹⁴⁶¹ O, bazen de kelimelerin Farsça karşılıklarına yer vermiştir. (الدَّيَانَةُ) Kelimesi (دان يدين) fiilinin mastarıdır. Kaynaklarda (الديانة) şeklindedir. Farsçası da (دار گشتن دين)'dir.¹⁴⁶²

Şiî âlim, rivayette geçen kelime bir yer ismi ise onun nasıl okunacağını dile getirmiş ve hakkında bilgi vermiştir. (الحيرة) Kesre ile okunur ve Kûfe yakınlarında bir şehir adıdır.¹⁴⁶³ Sıffîn, siccîn kelimesi gibi telaffuz edilmiş ve Fırat sahilinde Rakka'nın yakınında, Hz. Ali ile Muâviye arasındaki büyük olayın gerçekleştiği yerin adıdır.¹⁴⁶⁴ O, haberdeki yer adını bilmiyorsa veya sözlüklerde bulamamışsa bunu da belirtmiştir. Subzân ya da Subdân adlı yerleri, meşhur beldeler arasında bilmediğini ifade etmiştir.¹⁴⁶⁵ Ona göre Hûbe bir yer ismi gibidir; fakat sözlüklerde zikredilmemiştir.¹⁴⁶⁶

Mir'âtü'l-'ukûl yazarı, kelimeleri, sarf ilmi açısından da değerlendirmiş ve¹⁴⁶⁷ onların hangi bâbdan geldiklerini açıklamıştır. Meselâ (تَسْرَبَلْ) fiili tefa'lele kalıbındandır.¹⁴⁶⁸ (فَيَكْذِبُونَ) İbaresini meçhul sîgasıyla tef'îl kalıbı üzeredir.¹⁴⁶⁹ O, bâblara ait Kur'ân'dan örnekler nakletmiştir. (أَوْفِ بِعَهْدِكُمْ) Kelimesi (وَأَوْفِ) âyetinde¹⁴⁷⁰ olduğu gibi if'âl bâbındandır; fakat (وَأَبْرَاهِيمَ الَّذِي وَفَّى) âyetindeki¹⁴⁷¹ gibi tef'îl babına göre de okunabilir. Birincisi daha uygundur.¹⁴⁷² Yerine göre o, bâblar arasında mânaya en uygun olanından bahsetmiştir. (يَعْرِفُهُ) İfadesinin tef'îl bâbına göre okunması daha belirgin olabilir.¹⁴⁷³ Müellif, emrin hangi

¹⁴⁵⁹ Küleynî, *el-Kâfî*, 1/340; Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 2/98.

¹⁴⁶⁰ Küleynî, *el-Kâfî*, 3/164.

¹⁴⁶¹ Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 8/16.

¹⁴⁶² Küleynî, *el-Kâfî*, 1/342; Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 2/103; 7/349; 12/440.

¹⁴⁶³ Küleynî, *el-Kâfî*, 3/110; Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 7/274.

¹⁴⁶⁴ Küleynî, *el-Kâfî*, 1/377; Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 2/173-174, 280, 424, 425; 3/2, 113, 171; 4/344; 6/191.

¹⁴⁶⁵ Küleynî, *el-Kâfî*, 2/554; Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 6/56.

¹⁴⁶⁶ Küleynî, *el-Kâfî*, 2/563; Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 6/68. bk. 9/253.

¹⁴⁶⁷ Örnekler için bk. Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 1/102, 105, 108. bk. Nâînî - Ebû Hamîş, “Menhecü'l-allâme Meclisî fî Mir'âti'l-'ukûl (fî Kitâbi'l-'akl ve'l-cehl)”, 22; Nâînî vd., “Berresî Reveş-i Fıkhi'l-Hadîsî Allâme Meclisî der Şerhi'l-Kâfî (Kitâbi'l-Hucce)”, 99. Huddâmiyânârânî, “Reveş-i Fıkhi'l-Hadîsî Allâme Meclisî der Mir'âti'l-'Ukûl”, 12.

¹⁴⁶⁸ Küleynî, *el-Kâfî*, 1/120; Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 1/160.

¹⁴⁶⁹ Küleynî, *el-Kâfî*, 1/535; Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 2/442. bk. 6/63; 11/334; 12/171, 174, 416.

¹⁴⁷⁰ el-Bakara 2/40.

¹⁴⁷¹ en-Necm 53/37.

¹⁴⁷² Küleynî, *el-Kâfî*, 4/435; Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 12/263.

¹⁴⁷³ Küleynî, *el-Kâfî*, 3/570; Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 9/199.

bâbdan olduğunu söylemiştir. (أَبْلَغُ مُحَمَّدًا وَالْ مُحَمَّدِ عَنِّي السَّلَامُ) Cümlesindeki (أَبْلَغُ) kelimesi if'âl bâbından emirdir.¹⁴⁷⁴ (اللَّهُمَّ مَنْ كَادَنِي فَكَدُهُ) Allah'ın tuzağı ile kastedilen müşâkele bâbından cezadır.¹⁴⁷⁵ O, bâbların hangi mânaya geldikleri hakkında bilgi vermiştir. (وَصَابِرُوا عَلَى الْمَصَائِبِ) İbaresindeki¹⁴⁷⁶ mufâale sîgası belki bu durumda mübalağa içindir. Çünkü iki kişi arasında olan şey, orada daha önemlidir veya şeytan ve nefsin direnmesi vardır.¹⁴⁷⁷ Şârihe göre tefa'ul bâbı çok kez teklîf mânasındadır.¹⁴⁷⁸ O, fiilin hangi bâba göre okunacağını yani mevzununu aktarmıştır. (تَكْتُرُ الدُّنُوبُ) kelimesi (ضَرَبَ ، وَنَصَرَ وَعَلِمَ) bâblarına göre okunabilir.¹⁴⁷⁹ (تَفْعُلُ) İfadesindeki (تَكْتُرُ) fiili, muzâri sîgasıyla okunursa (حَسُنَ) mastar olarak kabul edilirse (تَفْعُلُ) bâbındandır.¹⁴⁸⁰ Yazar, kelimenin hangi fiil grubundan olduğuna işaret etmiştir. Meselâ onun belirttiğine göre (أَخَذَ) fiili, mukârabe fiilleridir ve (شَرَعَ) mânasındadır.¹⁴⁸¹ (فَأَجْزِي) İfadesindeki fiil, ef'âl-i kulûbdandır. Bu tür fiillerin özelliği ise fâillerinin ve mef'ullerinin bir olmasının câizliğidir.¹⁴⁸²

Ayrıca Muhammed Bâkır el-Meclisî, kelimelerin nasıl okunacağını açıklamasının yanında müfredini,¹⁴⁸³ mâzi, muzâri,¹⁴⁸⁴ cemisini,¹⁴⁸⁵ müzekkerini,¹⁴⁸⁶ müennesini,¹⁴⁸⁷ hangi kelimenin ismi olduğunu¹⁴⁸⁸ veya hangi kelimedenden geldiğini de ifade etmiştir.¹⁴⁸⁹ Yerine göre o, kelimelerin zıddını vererek¹⁴⁹⁰ veya hangi anlamlara gelmediğini belirterek onları anlatmaya çalışmıştır.¹⁴⁹¹ (وَلَا يَأْسَى عَلَى شَيْءٍ مِنْهَا) İfadesinde¹⁴⁹² geçen (الْأَسَى) fiili fetha ve kasırla

¹⁴⁷⁴ Küleynî, *el-Kâfî*, 4/427; Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 12/244, 304.

¹⁴⁷⁵ Küleynî, *el-Kâfî*, 4/493; Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 12/414.

¹⁴⁷⁶ Küleynî, *el-Kâfî*, 3/210.

¹⁴⁷⁷ Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 8/80, 287. Mübalağa sîgası için bk. 12/9, 389.

¹⁴⁷⁸ Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 10/123.

¹⁴⁷⁹ Küleynî, *el-Kâfî*, 1/498; Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 2/394; 3/262; 4/266; 5/193, 301; 8/169, 176, 221; 9/33, 356; 10/321.

¹⁴⁸⁰ Küleynî, *el-Kâfî*, 3/349; Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 8/309.

¹⁴⁸¹ Küleynî, *el-Kâfî*, 2/164; Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 4/58; 10/137.

¹⁴⁸² Küleynî, *el-Kâfî*, 2/48; Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 3/311. Diğer örnekleri için bk. 3/330, 365; 4/327; 6/262; 7/240; 9/44.

¹⁴⁸³ Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 1/80, 101, 116, 143, 160, 185; 2/46, 347; 3/4, 32, 88; 4/365; 5/118; 6/11; 8/143, 198; 9/56, 278; 10/140; 11/131; 12/220, 237; 18/328.

¹⁴⁸⁴ Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 1/90, 211; 2/64, 78.

¹⁴⁸⁵ Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 12/246.

¹⁴⁸⁶ Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 4/33.

¹⁴⁸⁷ Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 5/118.

¹⁴⁸⁸ Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 8/147.

¹⁴⁸⁹ Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 1/85, 90. Kelimenin müfredinin metne daha uygun olduğunu veya müfred ve çoğul okunacağını belirttiği yerler için bk. 6/206; 9/55.

¹⁴⁹⁰ Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 2/88, 385; 4/335; 5/222; 9/85; 12/196, 363, 463.

¹⁴⁹¹ Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 8/313.

¹⁴⁹² Küleynî, *el-Kâfî*, 4/274.

okunmuştur ve hüzn anlamındadır. Mâzisi (أَسَى), muzârisi (يَأْسَى) olup fiil (عَلِمَ) bâbındandır. Mastarı (أَسَى), ism-i fâili (أَسَ) şeklindedir.¹⁴⁹³ İbaresinde¹⁴⁹⁴ yer alan (المَيَاسِيرِ) ve (المَحْلُوجِ) kelimeleri, (المُوسِرِ) ve (المُخْرَجِ)‘nun cemi sîgalarıdır. Fakat bu cemiler kıyas üzerine değillerdir. Çünkü kıyasa göre olsalardı (مُفْعَالِ)‘un cemisi (مَفَاعِيلِ) olacaktı.¹⁴⁹⁵ (إِنَّ) ifadesiyle¹⁴⁹⁶ iki tesniyenin bir araya gelmesinin dili konuşanlara telaffuzu zor gelmesinden dolayı imam, mecazen tesniye üzerine cemi uygulamış olabilir. Müellif, bu görüşünü de Şeyh Radî’den (ö. 686/1287) yaptığı nakille desteklemiştir.¹⁴⁹⁷ O, kelimelerin okunuşunun daha net belirlenebilmesi için benzer bir kelimeyi örnek göstermiştir. Meselâ (بُؤْسًا) ifadesi âyette geçen (فُسْحًا),¹⁴⁹⁸ (الشِّرَاعِ) kelimesi de (كِتَابِ) ibaresi gibidir.¹⁴⁹⁹

Kelimelerin ve fiillerin hangi kökten geldiğini tespit eden Şîa’nın önde gelen âlimi, fiillerde meydana gelen ibdâl ve haziflere yer vermiştir. Meselâ (الطَّاعُونَ) kelimesi (الطُّغْيَانِ) ifadesinden müştak olup şeytan veya put mânasındadır.¹⁵⁰⁰ O, bu kelimenin kıyasın aksine lâme’l-fiilinin ayne’l-fiilinin önüne geçirildiğini sonra “yâ”nın “elif”e kalbedildiğini belirtmiş ve Kur’ân’dan müfred ve cemi örneklerini zikretmiştir.¹⁵⁰¹ (أَمَحَلَّ) İfadesindeki (مَا أَمَحَلَّ هَذَا!)¹⁵⁰² kelimesi¹⁵⁰² muhâl veya hile ve kurnazlık anlamlarına gelen mahl kökünden olabilir. Birincisi mânen daha açık olsa da iki zıt sözcüğün arasını birleştirme imkansızdır. Lafız olarak da aralarında uzaklık vardır. Çünkü muhâl kelimesi havl kökünden olup mahl kökünden değildir.¹⁵⁰³ (فَارَجَه) Emir kalıbı¹⁵⁰⁴ “cîm” ve “hâ” harfinin kesresiyle okunmuştur. Fiilin kökeni, (مَنْ أَرْجَأْتُ الْأَمْرَ) ve (مَنْ أَرْجَأْتُ الْأَمْرَ) ibarelerinde olduğu gibi “yâ”lı ya da “hemze”li olabilir. İki durumda da mâna “onu geciktirdim” şeklindedir. Birinci fiilin emir sîgasında “yâ”, ikinci fiilin emrinde de önce “hemze” “yâ”ya çevrilir sonra “yâ” hazfedilir. “Hâ” zamiri ise ya daha önceki cümlede geçen iki haberden birisini almaya dönmüş veya munfasıl zamiri

¹⁴⁹³ Meclisî, *Mir’âtü’l-‘ukûl*, 11/366.

¹⁴⁹⁴ Küleynî, *el-Kâfî*, 3/660.

¹⁴⁹⁵ Meclisî, *Mir’âtü’l-‘ukûl*, 9/371; 12/308, 309, 533.

¹⁴⁹⁶ Küleynî, *el-Kâfî*, 3/459.

¹⁴⁹⁷ Meclisî, *Mir’âtü’l-‘ukûl*, 9/62; 12/247. bk. Muhammed b. el-Hasan er-Radî el-Esterâbâdî, *Şerhu’r-Radî ‘ale’l-Kâfîye*, tsh. Yûsuf Hasan Ömer (Bingazi: Menşûrâtü Câmi’ati Karyûnis, /14171996), 3/360.

¹⁴⁹⁸ Küleynî, *el-Kâfî*, 3/172; Meclisî, *Mir’âtü’l-‘ukûl*, 8/28; el-Mülk 67/11.

¹⁴⁹⁹ Küleynî, *el-Kâfî*, 1/35; Meclisî, *Mir’âtü’l-‘ukûl*, 1/55. Benzer okunuş örnekleri için bk. 1/74, 245; 2/173, 371; 3/13, 270; 4/295, 347; 6/63, 69; 8/198; 9/101; 10/273, 285; 11/131, 152, 209, 367; 12/11.

¹⁵⁰⁰ Küleynî, *el-Kâfî*, 1/168; Meclisî, *Mir’âtü’l-‘ukûl*, 1/222; 9/213.

¹⁵⁰¹ Meclisî, *Mir’âtü’l-‘ukûl*, 10/238.

¹⁵⁰² Küleynî, *el-Kâfî*, 2/738.

¹⁵⁰³ Meclisî, *Mir’âtü’l-‘ukûl*, 6/286. bk. 7/12.

¹⁵⁰⁴ Küleynî, *el-Kâfî*, 1/171.

muttasıla benzetmek için “hâ” harfinin sükûnuyla okunmuştur. (من أَرْجِهَ الأمر) Şeklinde okunduğunda ise “Onu vaktinden daha ileri bir tarihe aldı” mânası anlaşılmıştır. Müellif, bu son anlama dair Fîrûzâbâdî’nin eseri haricindeki diğer sözlüklerde bir şey bulamadığını söylemiştir.¹⁵⁰⁵ (الْهَنْدَسَةُ) Kelimesi (نَحْرَجَة) vezninde olup (هَنْدَاز) kelimesinden alınmıştır. Arapçası (اَنْدَاز)’dır. “Zây” harfi “sîn” harfine dönüştürülmüştür. Çünkü Arapça’da “dâl” harfinden sonra “zây” harfi gelmemiştir.¹⁵⁰⁶ (قَالَ لِي : اكْتُبْ ، فَأَمْلَى عَلَيَّ) İfadesindeki (أَمْلَى) kelimesinin¹⁵⁰⁷ aslı muzaaftır. İkinci “lâm” “yâ” harfine çevrilmiştir. Yazar, kelimenin aslının muzaaf olduğuna dair delili de Kur’ân’dan aktarmıştır. O da (وَلْيُمْلِلِ الَّذِي عَلَيْهِ الْحَقُّ) âyetidir.¹⁵⁰⁸ (اَنْتُمْ) İbaresindeki (بِهِمْ اَنْتُمْ ، وَإِيَّاهُمْ اَنْتَوَلَى) hakkında sözlük müellifleri, “En fasih olanı ikinci “hemze”nin “elif”e kalbolmasıdır” demişler ve dua nüshalarında iki vecih olarak onu düzeltmişlerdir. Bununla beraber nüshaların çoğundan anlaşılan ibarede ibdâlin olmamasıdır.¹⁵¹⁰ (مَهْ) Kelimesinin aslı (مَا) iken “elif”, “hâ” harfine dönüşmüş ya da “elif” hazfedilip sükûnu belirtmek amacıyla “hâ” harfi eklenmiştir.¹⁵¹¹

Şîî âlim Meclisî, ahhârdaki kelimelerin hareke farklılığına göre değişen mâna, mastar, bâblarını ve sıfat-ı müşebbehelerini vermeye çalışmıştır. Meselâ (وَهُوَ يَسْخَطُ قِسْمَهُ) ifadesindeki (قِسْمَهُ) kelimesi¹⁵¹² kesre ile okunursa hisse anlamına gelmiştir. Fetha ile okunduğunda ise mastar olup (قِسْمَهُ) ifadesi (صَرْبَهُ) gibi telaffuz edilir. “Kâf” harfinin kesresi, “sîn” harfinin fethası ile harekelenirse (قِسْمَهُ) kelimesinin çoğuludur. “Sîn”in fethasıyla okunacak olursa yine mastardır.¹⁵¹³ Ona göre (وَتَصِلُ مَنْ قَطَعَكَ) cümlesi¹⁵¹⁴ diğer rivayetlerde (وَصِلَّةً) şeklinde geçerken burada (أَنْ) takdiriyle mastar olabilir veya “Te’kidin ziyadesinden dolayı emir kuvvetinde olan fiil cümlesine denk oldu” denilebilir. Bununla birincisi arasındaki fark ise ilişkiyi kesmek zulmü gerektirmez, bilakis fiil cümlesiyle küsmeyi seçen kişi ile muâşeret amaçlanmıştır. Fiil cümlesinin rahim ile tahsisi de ahhârda çok kez sıla ile kullanılmasındandır.¹⁵¹⁵

¹⁵⁰⁵ Meclisî, *Mir’âtü’l-‘ukûl*, 1/226; 2/383; 4/261; 8/327, 369; 9/139, 279; 12/345. bk. Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsü’l-muhîr*, 41.

¹⁵⁰⁶ Küleynî, *el-Kâfî*, 1/383; Meclisî, *Mir’âtü’l-‘ukûl*, 2/186; 3/48, 49; 5/226; 8/59. Arapçalaştırılan yerlerle ilgili bk. 2/3, 98; 4/10, 218; 6/56, 93, 173.

¹⁵⁰⁷ Küleynî, *el-Kâfî*, 1/399.

¹⁵⁰⁸ Meclisî, *Mir’âtü’l-‘ukûl*, 2/236, 403; 4/317, 320/5/237. el-Bakara 2/282.

¹⁵⁰⁹ Küleynî, *el-Kâfî*, 4/436.

¹⁵¹⁰ Meclisî, *Mir’âtü’l-‘ukûl*, 12/265.

¹⁵¹¹ Küleynî, *el-Kâfî*, 1/119; Meclisî, *Mir’âtü’l-‘ukûl*, 1/159, 248; 2/396; 3/48, 287; 4/124; 6/17; 9/85.

¹⁵¹² Küleynî, *el-Kâfî*, 3/162.

¹⁵¹³ Meclisî, *Mir’âtü’l-‘ukûl*, 8/14; 9/294; 10/215, 372; 11/4, 169; 12/201, 343.

¹⁵¹⁴ Küleynî, *el-Kâfî*, 3/277.

¹⁵¹⁵ Meclisî, *Mir’âtü’l-‘ukûl*, 8/192.

Mir'âtü'l-'ukûl müellifi, kelimelerin tam-nâkıs,¹⁵¹⁶ mâlum-meçhul okunuşlarını göz önünde bulundurarak şerh yapmıştır. Meselâ (نُصِبَ الْحَقُّ لِبَطَاعَةِ اللَّهِ) ibaresindeki (النَّصِب) ifadesi¹⁵¹⁷ mastar ya da meçhul fiildir, fâil veya mef'ûlün hazfîyle mâlum okunması uzaktır.¹⁵¹⁸ (فَكَالْبِقِ يُرَدُّ عَلَى مَوْلَاهُ) Cümlesindeki (يرد) fiili¹⁵¹⁹ şeddesiz mâlum olarak (ورود), şeddeli meçhul olarak (رد) kökünden gelmiştir ve ikincisi daha münasiptir.¹⁵²⁰ Meclisî, metinde geçen mastarın mâzi, muzârisini¹⁵²¹ diğer mastar sîgasını ve veznini zikretmiştir. (نُشِئَ) İfadesi (نَشَأَ) fiilinin mastarıdır. (فَعَلَ وَفُعُولَ) Vezinlerine uygun olarak kelimenin (الإِقَامَ) (وَأَقَامَ بَعْضُهَا عَلَى بَعْضٍ) İfadesindeki (نَشَأَ وَنُشِئَ) şeklinde mastar kalıpları da vardır.¹⁵²² (أَقَامَ الصَّلَاةَ) şeklinde¹⁵²³ bir kullanımı ikamet mânasında mastardır. Kur'ân'da bunun (إِقْوَامَ) Mastarından düşen ayne'l-fiilinin yerine bedel olarak “tâ” harfi hazfolunmuş ve izâfet onun yerine getirilmiştir.¹⁵²⁴ O, (كَيْفَ عِيَادَةُ أَغْنِيَاهُمْ) ibaresindeki (عِيَادَةُ) kelimesinin nereden geldiğini tespit etmeye çalışırken (عَائِدَةُ) mastarından gelme ihtimalini dile getirmiştir. Mastar bilinmektedir; fakat haberde geçen ibare ile kullanımı alışık olunan bir durum değildir.¹⁵²⁵ (وَالْخَلْفَ لَهُ فِي أَهْلِهِ) Fiil harekeyle okunduğunda hilâfet mânasına gelmiştir. Bu vezin mâzisindeki ayne'l-fiili fethalı olduğunda, sülâsi mücerred müteaddî kıyasî mastarlardandır.¹⁵²⁶

XI./XVII. yüzyılın önde gelen şârihlerinden olan Meclisî, fiilin meçhul ve mâlum olarak okunmasının mânaya etkisini bâblar üzerinden aktarmaya çalışmıştır. Örneğin (وَتَرْكَكَ حَدِيثًا لَمْ تُرَوْهُ خَيْرٌ مِنْ رَوَايَتِكَ حَدِيثًا لَمْ تُخْصِهِ) cümlesinde¹⁵²⁷ yer alan (لَمْ تُرَوْهُ) ifadesinin if'âl ya da tef'îl bablarından meçhul okunması durumunda “Rivayeti senin tarafından alınmayan hadisi terk etmen”, mâlum okunduğunda “Rivayeti başkasına aktarandan almadığın hadisi terk etmen”,

¹⁵¹⁶ Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 2/295, 296.

¹⁵¹⁷ Küleynî, *el-Kâfî*, 1/37.

¹⁵¹⁸ Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 1/58. Ayrıca bk. 1/83, 125, 129, 179; 2/370; 4/290; 5/91, 254; 7/261; 8/345; 13/289; 18/302; 22/414.

¹⁵¹⁹ Küleynî, *el-Kâfî*, 4/280.

¹⁵²⁰ Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 11/373.

¹⁵²¹ Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 2/103.

¹⁵²² Küleynî, *el-Kâfî*, 1/188; Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 1/247; 3/79, 111, 196, 270; 5/315; 8/182, 302; 10/153, 336.

¹⁵²³ *el-Enbiyâ* 21/73.

¹⁵²⁴ Küleynî, *el-Kâfî*, 1/287; Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 2/46; 3/92.

¹⁵²⁵ Küleynî, *el-Kâfî*, 3/443; Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 9/45.

¹⁵²⁶ Küleynî, *el-Kâfî*, 3/439; Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 9/39.

¹⁵²⁷ Küleynî, *el-Kâfî*, 1/123.

mücerred okunduğunda da “Olduğu gibi birisine aktaran olmadığı bir hadisi terk etmen” şeklinde anlaşılmıştır.¹⁵²⁸

Ahbârdaki bazı kelimelerin emir, mütekellim vahde, gayb, meçhul ve nehiy gibi sîgalarla okunabileceğini ifade eden Allâme Meclisî, bunlara göre şekillenen anlam farklılıklarına yer vermiştir. Meselâ o, (أَوْ تَقُولُونَ فِيهِ ؟) ifadesindeki¹⁵²⁹ muzâri fiilinin muhatab sîgasıyla okunacağını ve mânanın “Fikirlerinizle Kur’ân ve sünnet hususunda hüküm mü veriyorsunuz?” şeklinde olduğunu belirtmiştir. Bazı âlimler, bu ifadeyi gayb sîgasıyla okumuşlardır. Buna bağlı olarak cümlemin anlamı da “Ya da insanlar, her şeyin Allah’ın kitabında olduğunu söylüyorlar, yoksa her şey onda yok mudur?” şeklinde olacaktır.¹⁵³⁰ Ona göre (وَتَحَلَّاثٌ عَنْكَ عَفْءُكَ) ifadesini, kim mütekellim sîgasıyla okursa o bir tashîftir; zira müellif, fiili lugatta müteaddî olarak bulamadığını açıklamıştır.¹⁵³¹ (وَلَا تَعْرِفُونَ حَتَّى تُصَدِّقُوا) İbaresine nehiy sîgasıyladır ve mânası nefiydir.¹⁵³² Şârih, kelimelerdeki harflerin harekesinin okunuşuna göre sîganın ve i’rabin nasıl değiştiğinden bahsetmiştir. (جمعنا) Kalıbı “ayn” harfinin sükûnuyla okunursa mütekellim, fethasıyla okunursa gâib sîgası olacaktır. Bu bağlamda isim birincisinde mansûb, ikincisinde merfûdur.¹⁵³³

Şîî müellif, rivayetin metninde yer alan kelimelerin mânasının tam anlaşılması için sarf yönünden muhtemel farklı değerlendirmeleri aktarmıştır. Meselâ (مصدقاً) kelimesi ism-i fâil veya ism-i mef’ûl olarak okunabilir. O, bu farklı iki okumanın mânaya etkisini açıklamıştır.¹⁵³⁴ (وَمُسْتَقَرُّهُ النَّجَاةُ) İfadesindeki (مُسْتَقَرُّ) kelimesinin¹⁵³⁵ öncelikle ilmin karar kıldığı mahal, ona ulaştığında kaldığı yer anlamında olduğunu söyleyen yazar, daha sonra kelimenin mastar mîm’i olma ihtimalini ele almış ve mânanın ilmin âlimin kalbinde yerleşmesi olacağını nakletmiştir.¹⁵³⁶ O, (فَإِنَّهُ بَائِعُكَ بِأَكْلَةٍ) ibaresindeki (بَائِعُكَ) kelimesinin ism-i fâil sîgasında veya (الْمُبَايَعَةِ) kalıbından satış mânasında mâzi fiil olduğunu belirtmiştir. Meclisî’ye göre birinci

¹⁵²⁸ Meclisî, *Mir’âtü’l-‘ukûl*, 1/168. Bâblarla ilgili misaller için bk. 2/110, 320, 331; 3/117; 4/334; 5/301; 6/240; 7/361; 8/25, 320; 10/114, 204; 11/149.

¹⁵²⁹ Küleynî, *el-Kâfî*, 1/157.

¹⁵³⁰ Meclisî, *Mir’âtü’l-‘ukûl*, 1/209, 238, 274; 3/93, 114; 4/75, 280; 5/329; 7/312; 8/356; 10/204; 12/98, 332, 389; 26/443.

¹⁵³¹ Küleynî, *el-Kâfî*, 4/178; Meclisî, *Mir’âtü’l-‘ukûl*, 11/199; 12/258.

¹⁵³² Küleynî, *el-Kâfî*, 1/445; Meclisî, *Mir’âtü’l-‘ukûl*, 2/305, 325; 6/176; 12/126.

¹⁵³³ Küleynî, *el-Kâfî*, 1/300; Meclisî, *Mir’âtü’l-‘ukûl*, 2/57, 271.

¹⁵³⁴ Küleynî, *el-Kâfî*, 1/39; Meclisî, *Mir’âtü’l-‘ukûl*, 1/60-61, 276. bk. 11/85.

¹⁵³⁵ Küleynî, *el-Kâfî*, 1/118.

¹⁵³⁶ Meclisî, *Mir’âtü’l-‘ukûl*, 1/157. Mastar mîm’i örnekleri için bk. 2/174, 331, 334, 371; 3/206; 8/297, 354; 11/82, 356; 12/11, 169, 255, 339 (Mastarı tercih etmiştir). Diğer mastar çeşitleri için bk. 4/106, 190; 6/97; 7/282 (المصدر الذي هو التأدية اسم); 8/333.

anlam daha açıktır.¹⁵³⁷ (مبصره) Kelimesi için de benzer tahlillere yer veren¹⁵³⁸ müellif, öncelikle kelimenin if'âl ve tef'îl bâblarından ism-i fâil olması ihtimali üzerinde durmuştur. Buna göre mâna, akli insanın görmesi için yaratan ve basîreti adına zorunlu kılandır. (فَلَمَّا) (جَاءَتْهُمْ آيَاتُنَا مُبْصِرَةً) Âyeti¹⁵³⁹ de bu anlama misaldir. O, kelimenin “mîm” harfinin kesresi, “sâd”ın fethasıyla okunursa “kendisiyle aklın ileriye görmesini sağlayan” anlamında ism-i âlet, her iki harfin fethasıyla “aklın ilminin ve basiretinin olduğu yer” mânasında ism-i mekân olabileceğini zikretmiştir.¹⁵⁴⁰ Şârih, şerhinde fiilin mücerred veya mezîd oluşundan hareketle fâili tespit etmeye çalışmıştır. Meselâ (لَأْتَاهُ الَّذِي) mücerred bir fiil ise fâili ism-i mevsûldür. If'âl bâbından olduğu kabul edilirse fâili zamirdir, Allah’a döner, ismi mevsûl de mef'ûlûdür.¹⁵⁴¹ Yazar, emir olarak rivayetlerde geçen kelimelere işaret etmiş ve hangi anlamda kullanıldıklarını aktarmıştır. O, (ذَلِكَ الْقُرْآنُ فَاسْتَنْطِقُوهُ) ifadesinin emir olduğunu ve acizlik bildirdiğini, mânanın ise ondan ahbârı ve hükümleri çıkarın şeklinde olacağını ifade etmiştir.¹⁵⁴² Yine o, (وَلَيْسَ لِغَيْرِ الْعَالِمِ أَنْ يَقُولَ ذَلِكَ) ibaresindeki âlim kelimesinin ism-i tafdîl olmasından hareketle, mufaddal ile mufaddal aleyh arasında fazilet noktasında bir ortaklığın bulunmasını tafdîl sîgasının iktiza ettiğinden; fakat âlimle câhil arasında böyle bir ortak noktanın olmadığından söz etmiştir.¹⁵⁴³ Meclisî, (هُنْبِيَّةٌ وَهْنِيَّةٌ) kelimelerinden¹⁵⁴⁴ ikincisinin “hâ”nın dammesi, “nûn”un fethası ve “yâ”nın şeddesi ile okunacağını ve vakit anlamına gelen “hâ”nın kesresi ve “nûn”un sükûnu ile okunan (هَنُو) kelimesinin ism-i tasgîri olduğunu dile getirmiştir. (هُنْبِيَّةٌ) Kelimesinde “vâv” ve “yâ” harfleri kendilerinden önceki harfin sükûnuyla beraber bir araya gelmiştir, “vâv”, “yâ” harfine kalbomuştur ve sâkin “yâ”lar bir birine idgam edilmiştir. Kelimenin müennes okunması ise (سَاعَةٌ) kelimesine itibarladır.¹⁵⁴⁵ Ona göre (مَنْ) (اللَّهُتَّانَ) gibi sıfat-ı müşebbehedir.¹⁵⁴⁶

Mir'âtü'l-'ukûl şârihi, rivayetlerde geçen isim fiilleri, çoğul ve mensub isimleri de açıklamıştır. Ona göre (فَهَاكَ) olarak haberde geçen ifadedeki “hâ” harfi medle ve kasırla

¹⁵³⁷ Küleynî, *el-Kâfî*, 4/126; Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 11/85.

¹⁵³⁸ Küleynî, *el-Kâfî*, 1/57.

¹⁵³⁹ en-Neml 27/13.

¹⁵⁴⁰ Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 1/81. bk. 1/82, 83, 86, 93, 129; 2/252, 331; 3/42; 7/279; 8/41; 12/169, 311.

¹⁵⁴¹ Küleynî, *el-Kâfî*, 1/64; Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 1/94, 131. Benzer örnekler için bk. 4/132, 12/328 (Mücerred-mezîd).

¹⁵⁴² Küleynî, *el-Kâfî*, 1/155; Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 1/208.

¹⁵⁴³ Küleynî, *el-Kâfî*, 1/104; Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 1/138. İsm-i tafdîl örnekleri için bk. 10/285, 329; 12/168.

¹⁵⁴⁴ Küleynî, *el-Kâfî*, 1/586.

¹⁵⁴⁵ Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 3/49; 4/133, 289; 6/44; 10/127, 430; 12/290. İsm-i tasgîr örnekleri için bk. 3/313; 4/194, 280; 6/75; 7/276; 10/280; 12/290; 19/10, 46.

¹⁵⁴⁶ Küleynî, *el-Kâfî*, 3/508; Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 9/118; 10/329, 372.

okunabilir. (كَمَا فَعَلَ يُؤَسِّفُ) ¹⁵⁴⁷ İbaresi her hâliyle isim fiildir ve (خُدَّ) mânasındadır. ¹⁵⁴⁸ İfadesindeki “kâf”, (مِثْلُ) anlamında bir isimdir. ¹⁵⁴⁹ (دَامَ يَدُومُ دَوَامًا) İfadesi (دَامَ يَدُومُ دَوَامًا) Cümlesinde yer alan (الْفَرَّ) kelimesi, üçten ona kadar erkeklerden oluşan bir topluluk mânasındadır. Bu kelime tekili olmayan ism-i cem’dir. ¹⁵⁵⁰ (وَدِيمُومَة) mastarına mensubdur.

Nahiv ilmi kaidelerine de temas ederek kelimelerin i‘râbına dair bilgileri aktaran Şîa’nın önde gelen müellifi, ¹⁵⁵¹ niçin kelime veya fiilin sonu farklı bir hareke ile okunmuş gibi akla gelebilecek soruları cevaplamıştır. Meselâ (مَنْ نَصَبَ نَفْسَهُ لِلْقِيَاسِ ، لَمْ يَزَلْ دَهْرَهُ فِي التَّبَاسِ) cümlesindeki (دَهْرَهُ) ibaresi ¹⁵⁵² zarf olduğundan mansûbdur. İsnad-ı mecazî olduğu varsayılarak merfû okunması ise zordur. (فُدْرَةُ بَانَ بِهَا مِنَ الْأَشْيَاءِ ، وَبَانَتْ الْأَشْيَاءُ مِنْهُ) İfadesinin başındaki (فُدْرَةُ) ifadesi *et-Tevhîd*’de (فُدْرَتُهُ) şeklinde olup ¹⁵⁵³ mübtedâdır, (بَانَ بِهَا) veya (كَافِيَةً) ibareleri onun haberidir, bundan dolayı cümle, istînâfiyye cümlesidir. ¹⁵⁵⁴ (عَنِ بِهَا فُرَيْشًا قَاطِبَةً) İbaresindeki (قَاطِبَةً) kelimesi “hepsi” mânasındadır ve sadece hâl olarak kullanılmıştır. ¹⁵⁵⁵

Meclisî-i Sâni, harf-i cerlerin i‘râbına dair bilgilere yer vermiştir. Meselâ (مَنْ) damme üzere mebnidir ve (مِنْ) mânasına gelen bir harf-i cerdir. ¹⁵⁵⁶ (تَمَّ) Sıralamadaki gecikmeyi anlatır. ¹⁵⁵⁷ (حَيْثُ) İfadesindeki (إِيَّاهُ) lafzı tenvinle istizâe ve istintâk kelimesidir. ¹⁵⁵⁸ (مَهْمَا تَرَكْتَ مِنْ شَيْءٍ ، فَلَا تَتْرُكْ أَنْ تَقُولَ فِي كُلِّ) Mekân zarfıdır, zaman zarfı olarak da istimal edilir. ¹⁵⁵⁹ (صَبَاحٍ وَمَسَاءٍ) Cümlesindeki (مَهْمَا) şart mânasını içeren bir isimdir. İbaresinin mef‘ûlü olması hasebiyle mahallen mansubdur. (مِنْ) Harf-i cerri ise beyânîyedir ve her şeyde (مَهْمَا) mânasının genel için kullanılmasını ve özel bir türe ait olmamasını ifade eder. ¹⁵⁶⁰ (كَمْ مِنْ طَالِبٍ) ifadesindeki (لِلدُّنْيَا لَمْ يَذُرْ كُفَّهَا) (كَمْ) haberîyedir ve çokluk anlamındadır. Mübtedâ olduğundan

¹⁵⁴⁷ Küleynî, *el-Kâfî*, 1/197; Meclisî, *Mir’âtü’l-‘ukûl*, 1/258. Şerhte geçen bazı isim fiil örnekleri için bk. 2/307; 3/13, 196, 338; 4/7, 241, 365; 5. 328; 6/10, 120; 8/134; 9/143, 429; 10/238; 11/192; 12/39.

¹⁵⁴⁸ Küleynî, *el-Kâfî*, 2/148; Meclisî, *Mir’âtü’l-‘ukûl*, 4/39.

¹⁵⁴⁹ Küleynî, *el-Kâfî*, 2/731; Meclisî, *Mir’âtü’l-‘ukûl*, 6/277; 8/197.

¹⁵⁵⁰ Küleynî, *el-Kâfî*, 1/230; Meclisî, *Mir’âtü’l-‘ukûl*, 1/319.

¹⁵⁵¹ bk. Nâinî - Ebû Hamîş, “Menhecü’l-allâme Meclisî fî Mir’âti’l-‘ukûl (fî Kitâbi’l-‘akl ve’l-cehl)”, 22; Nâinî vd., “Berresî Reveş-i Fikhi’l-Hadisî Allâme Meclisî der Şerhi’l-Kâfî (Kitâbi’l-Huce)”, 100. Huddâmiyânârânî, “Reveş-i Fikhi’l-Hadisî Allâme Meclisî der Mir’âti’l-‘Ukûl”, 13.

¹⁵⁵² Küleynî, *el-Kâfî*, 1/146.

¹⁵⁵³ Sadûk, *et-Tevhîd*, 41.

¹⁵⁵⁴ Küleynî, *el-Kâfî*, 1/329; Meclisî, *Mir’âtü’l-‘ukûl*, 2/85.

¹⁵⁵⁵ Küleynî, *el-Kâfî*, 1/539; Meclisî, *Mir’âtü’l-‘ukûl*, 2/449.

¹⁵⁵⁶ Küleynî, *el-Kâfî*, 2/244; Meclisî, *Mir’âtü’l-‘ukûl*, 4/176.

¹⁵⁵⁷ Küleynî, *el-Kâfî*, 1/652; Meclisî, *Mir’âtü’l-‘ukûl*, 3/132, 277; 7/23, 94; 10/330.

¹⁵⁵⁸ Küleynî, *el-Kâfî*, 2/543; Meclisî, *Mir’âtü’l-‘ukûl*, 6/42.

¹⁵⁵⁹ Küleynî, *el-Kâfî*, 1/496; Meclisî, *Mir’âtü’l-‘ukûl*, 2/387; 3/133.

¹⁵⁶⁰ Küleynî, *el-Kâfî*, 4/437; Meclisî, *Mir’âtü’l-‘ukûl*, 12/267.

mahallen merfûdur ve (لَمْ يُدْرِكْهَا) ibaresi de onun haberidir.¹⁵⁶¹ (مِنْ وَرَاءِ حَوَائِجِكُمْ) İfadesindeki (الْوَرَاءِ) mekân zarflarından olup arka, ön ve ileri mânalarına gelir. Sîbeveyh (ö. 180/796) ve Ebû Ali el-Fârisî'ye (ö. 377/987) göre lâme'l-fiili "hemze", Âmm'e'ye göre ise "yâ"dır.¹⁵⁶² (أَنْ) İbaresindeki (أَنْ) müfessiredir.¹⁵⁶³ Müellif, bazen aynı ibarenin âlimler tarafından farklı anlaşıldığına işaret etmiştir. O, (أَنْ فَاتِلٌ : أَنْ فَاتِلٌ) lafzının şerhinde (أَنْ) edatının Ebû Hayyân'a (ö. 745/1344) göre müfessire, onun dışındakilerin yanında mastariyye olduğunu İbn Hişâm'dan (ö. 761/1360) nakletmiştir.¹⁵⁶⁴ Şârih, ahhârdaki tekrarın niçin yapıldığından bahsetmiştir. (اللَّهُ اللَّهُ ؛ فَمَا أَوْسَعَ مَا لَدَيْهِ مِنَ التَّوْبَةِ) Cümlesindeki tekrar, mubâlaga ve te'kit içindir.¹⁵⁶⁵

Şiî âlim Meclisî, rivayet metinlerinde geçen ism-i mevsullere de değinmiştir. (مَا قَلَّ مِنْهُ) İfadesindeki (مَا) ism-i mevsuldür.¹⁵⁶⁶ Ayrıca o, (مَا) ile zâid,¹⁵⁶⁷ mastariyye,¹⁵⁶⁸ istifhamiye,¹⁵⁶⁹ şartiye,¹⁵⁷⁰ nâfiye,¹⁵⁷¹ (لَيْسَ)'ye benzeyen¹⁵⁷² gibi farklı mânaların kastedilebileceğini de belirtmiştir. (أَخْرَجَ مَا تَكُونُ إِلَى مَا أَنْتَ عَلَيْهِ) İbaresindeki (أَخْرَجَ) mübtedâ ve (مَا)'ya muzaftır, (مَا) ise mastariyyedir ve tamdır, ihtiyacın mastara nispeti de mecazdır. İhtiyacın fâilin mastarına nispetinden maksat, onun bazı hâllerinin varlığına itibarlardır.¹⁵⁷³ (شَبَابِكَ فِيمَا أَبْلَيْتُهُ ؟) Cümlesindeki (مَا) istifhamiyedir, bu ifadede harf-i cerle beraber ondan sonra gelen "elif" in sabit kalması şazdır.¹⁵⁷⁴ Yazar, (مَنْ فِي السَّمَاءِ وَمَنْ فِي الْأَرْضِ) ifadesinde geçen (مَنْ) ism-i mevsulu ile kastedilen mânanın hayvanların hepsini ve zayıf bir şuura sahip cemâdatı da içine aldığını, buna işaret eden âyet ve hadislerin olduğunu ifade etmiştir.¹⁵⁷⁵

¹⁵⁶¹ Küleynî, *el-Kâfî*, 4/272; Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 11/363. Zamirin çokluk anlamı ifade ettiği yer için bk. 12/410.

¹⁵⁶² Küleynî, *el-Kâfî*, 2/455; Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 5/232; 8/318.

¹⁵⁶³ Küleynî, *el-Kâfî*, 1/694; Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 3/184; 9/56. (أَنْ)'in diğer kullanımları ve nasıl hareketleneceği için bk. 3/87, 269, 365; 4/133; 5/325; 6/11, 47, 206; 8/170; 9/331; 12/16, 197; 14/237.

¹⁵⁶⁴ Küleynî, *el-Kâfî*, 1/698; Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 3/189; 4/296. bk. Cemâlüddîn Abdullâh b. Yûsuf b. Ahmed b. Abdillâh b. Hişâm el-Ensârî, *Mugni'l-lebîb 'an kütübi'l-e'ârib*, thk. Mâzin Mübârek - Muhammed Alî Hamdullah (Dimaşk: Dâru'l-Fikr, 1384/1964), 1/26.

¹⁵⁶⁵ Küleynî, *el-Kâfî*, 4/159; Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 11/169; 12/207, 383.

¹⁵⁶⁶ Küleynî, *el-Kâfî*, 1/139; Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 1/189, 193; 2/437; 4/328; 7/36; 8/162; 12/212, 274.

¹⁵⁶⁷ Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 2/367; 8/356; 15/407.

¹⁵⁶⁸ Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 1/40, 189, 230; 5/221; 6; 86; 10/141, 285, 399; 15/407; 16/406.

¹⁵⁶⁹ Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 3/198; 6/73; 9/161, 360.

¹⁵⁷⁰ Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 10/264; 11/173. (مَا) dışındaki şart edatları için bk. 12/303.

¹⁵⁷¹ Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 1/193; 2/388; 4/24; 6/206; 10/141; 11/3; 14/246.

¹⁵⁷² Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 6/126.

¹⁵⁷³ Küleynî, *el-Kâfî*, 3/59; Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 7/112. Başka müelliflerden harfle ilgili yaptığı nakiller için bk. 7/332.

¹⁵⁷⁴ Küleynî, *el-Kâfî*, 3/348; Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 8/303; 9/18; 11/192.

¹⁵⁷⁵ Küleynî, *el-Kâfî*, 1/83; Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 1/113.

Mir'âtü'l-'ukûl yazarı, rivayetin metninde geçen bir zamirin mânaya etkisini açıklamaya geçmeden gramerde niçin kullanıldığını zikretmiştir. Meselâ (وَلَيْسَتْ لَهُمْ تِلْكَ الْعُقُولُ ؟) ifadesindeki (تِلْكَ) zamiri,¹⁵⁷⁶ uzakta olan bir şeyi göstermek içindir. Rivayetteki kişilerin akılsızlıkta ileri derecede oldukları bu zamir ile anlatılmaya çalışılmıştır. Aynı zamanda onların birazcık akıllarının olduğuna, ona uyduklarında doğru yola ulaşabileceklerine de işaret vardır.¹⁵⁷⁷ Ayrıca o, cümle içerisinde geçen sayıların müzekker; fakat ona râci zamirlerin müennes olduğu durumları, mefhum bir müennes kelimeye atıf yapıldığı düşüncesiyle açıklamıştır. Meselâ (وَجَدْتُ عِلْمَ النَّاسِ كُلَّهُ فِي أَرْبَعٍ : أَوَّلُهَا) “İnsanların bilgilerinin hepsinin şu dört şeyde toplandığını buldum: Birincisi...” haberinde (أَرْبَعٍ) kelimesi¹⁵⁷⁸ müzekker, ona dönen (أَوَّلُهَا)‘daki zamir ise müennestir. Ona göre bunun sebebi, sayılacak olan şey ile (المَعْرِفَةُ)‘nın kastedilmesidir.¹⁵⁷⁹ Müellif, (السَّمَاءِ) gibi bazı kelimelerin müzekker ve müennes olarak okunabileceğini anlatmıştır.¹⁵⁸⁰ O, (وَأَتْرَكُهُ عَلَيْهِ مَوْفُوقًا غَيْرَ مُمَضًّى) cümlesinde yer alan (أَتْرَكُهُ) ibaresindeki zamirin (عُقُوبَةً) kelimesi için olduğunu dile getirmiştir. Zamirin müzekker olarak gelmesi ise (عُقُوبَةً) kelimesinin mastar olmasıyla izah edilmiştir.¹⁵⁸¹ Şârih, kelimelerin müzekker-müennes kullanımları ile ilgili genel kuralları vermiştir. (الضَّرَاءِ), (السَّرَاءِ) Kelimeleri müennes için istimal edilirler, onların müzekker kalıpları yoktur.¹⁵⁸² (المَلَأَى) Kelimesi (فَعْلَى) vezniyle müennestir.¹⁵⁸³

Şîa’nın önde gelen âlimlerinden olan Meclisî, cümle içerisinde yer alan muzâfun ileyhin mânasını aktarmaya çalışmıştır. (إِنَّ اللَّهَ خَصَّ عِبَادَهُ بِأَيَّتَيْنِ مِنْ كِتَابِهِ) İfadesinde geçen (عِبَادَهُ) kelimesindeki¹⁵⁸⁴ Allah’a dönen zamirin kullar kelimesine muzâfun ileyh olması, rivayette geçen iki ayetin indirilmesi ve muhtevasının bilinmesiyle diğer ümmetler arasında onların şerefini ortaya koymak içindir.¹⁵⁸⁵ O, rivayette meydana gelen izâfet terkiplerinin fâil veya mef’ûl olan kelimelerde olmasının mânaya etkisini de şerhine yansıtmıştır. Meselâ (فَتَلْكَ) ibaresinde¹⁵⁸⁶ mef’ûle muzâf olma durumu vardır. Ancak fâile muzâf olma ihtimali düşünülürse mâna, “Kim, ilmi ve ilim ehlini sevmezse âlimler onlara buğzeder ve bu senin

¹⁵⁷⁶ Küleynî, *el-Kâfî*, 1/64.

¹⁵⁷⁷ Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 1/93. bk. 8/375; 11/189.

¹⁵⁷⁸ Küleynî, *el-Kâfî*, 1/124.

¹⁵⁷⁹ Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 1/169, 318; 5/217, 240; 6/66; 7/176; 8/162, 216; 9/107; 11/293.

¹⁵⁸⁰ Küleynî, *el-Kâfî*, 1/494; Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 2/385; 3/342; 5/240; 6/54; 8/365; 10. 40; 12/244.

¹⁵⁸¹ Küleynî, *el-Kâfî*, 4/259; Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 11/345.

¹⁵⁸² Küleynî, *el-Kâfî*, 4/480; Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 12/363.

¹⁵⁸³ Küleynî, *el-Kâfî*, 4/484; Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 12/384.

¹⁵⁸⁴ Küleynî, *el-Kâfî*, 1/105.

¹⁵⁸⁵ Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 1/139.

¹⁵⁸⁶ Küleynî, *el-Kâfî*, 1/82.

helâket sebebindir” şeklinde olur.¹⁵⁸⁷ Yazar, ahhârdaki mânanın anlaşılması için muzâf takdirinde bulunmuştur. O, (لَمَّاذَا بَعَثَ اللَّهُ مُوسَى بْنَ عِمْرَانَ عَلَيْهِ السَّلَامُ بِالْعَصَا وَبِيَدِهِ الْبَيْضَاءِ وَالْأَلَّةِ السِّحْرِ) rivayetindeki (أَلَّةِ الْبَيْضَاءِ) ifadesine bir muzâf takdir edilerek (أَلَّةِ الْبَيْضَاءِ السِّحْرِ) şeklinde okunabileceğini belirtmiştir.¹⁵⁸⁸

Muhammed Bâkır el-Meclisî, fiilin iki mef'ule müteaddî yapıldığında mânasının farklı olacağına işaret etmiştir. Meselâ (تَعْلَمُ أَنَّهُ لَا يَأْلُوكَ خَيْرًا وَفَضْلًا) cümlesindeki (أَلُو) fiili ihmal etmek anlamındayken bu kural uygulandığında yasaklamak mânası öne çıkmıştır.¹⁵⁸⁹ Ona göre (ثُمَّ) İbaresindeki (السُّلْبُ) kelimesi¹⁵⁹⁰ sözlüklerdeki açıklamaların hilâfına iki mef'ule müteaddîdir.¹⁵⁹¹ Dil âlimlerinin (سَلَبَ زَيْدٌ تَوْبَةً) ifadesiyle bedel-i iştimâl için kullandıkları örnek de buna delildir. Eğer bedeliyyeye ihtiyaç duyan bir şey için iki mef'ule müteaddî olsaydı mümkündü; fakat Arapçayı daha fasih kullananların kelâmında o vârid olduktan sonra sözlük müelliflerinin sözleri önemsizdir.¹⁵⁹² Müellif, ihsan kelimesinin bilmek mânasına geldiğini ve iki mef'ule müteaddî olduğunu Beyzâvî'den nakletmiştir.¹⁵⁹³ O, (مَا تَرَكَ اللَّهُ أَرْضًا) ibaresindeki arz kelimesinin niçin nekre okunduğunu anlatmıştır. Ona göre zamanların sayıca çok olmasına bağlı olarak ifade nekre kullanılmıştır.¹⁵⁹⁴ (بَيْنَا رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَآلِهِ وَسَلَّمَ فِي بَعْضٍ) Haberinde zikredilen¹⁵⁹⁵ (بَيْنَا) beyne'z-zarfiyyedir. Beyne'nin fethası “elif”e dönüşmüş ve ondan sonra genellikle (جَيْنُذُ إِذِ الْفُجَائِيَّةِ) gelmiştir. Onun âmili mahzuftur, (بَعْدَ ، إِذِ ،) (بَيْنَ أَوْقَاتٍ سَفَرَهُ لِقَاءَ الرَّكْبِ) gibi ifadelerle düşen fiil, âmili açıklamıştır. Bazıları onu, (بَيْنَ أَوْقَاتٍ سَفَرَهُ لِقَاءَ الرَّكْبِ) şeklinde okuyarak fiilden önce geçen mastardan haber yapmışlardır.¹⁵⁹⁶ Ayrıca şârih, zarf olan ifadelerin mütealliklerine¹⁵⁹⁷ ve gramer olarak durumlarına da değinmiştir. (فَارْسِلَ إِلَى عَلِيٍّ عَلَيْهِ) İfadesindeki fiil meçhuldür ve zarf, nâib-ü fâildir.¹⁵⁹⁸

Şîi âlim, gramerle ilgili yaptığı yorumlardan birini diğerine tercih etmiştir. Meselâ o, (قَدْ رَأَيْتُ أَنَّ الْحُجَّةَ عَلَيْهِ أَغْظَمُ ، وَالْحَسْرَةَ أَذْوَمُ عَلَى هَذَا الْعَالَمِ الْمُنْسَلَخِ مِنْ عِلْمِهِ مِنْهَا عَلَى هَذَا الْجَاهِلِ الْمُتَحَرِّرِ فِي جَهْلِهِ)

¹⁵⁸⁷ Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 1/111; 2/168; 4/325; 8/376.

¹⁵⁸⁸ Küleynî, *el-Kâfî*, 1/54; Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 1/78.

¹⁵⁸⁹ Küleynî, *el-Kâfî*, 3/168; Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 8/23.

¹⁵⁹⁰ Küleynî, *el-Kâfî*, 4/202.

¹⁵⁹¹ İbn Manzûr, *Lisânü'l-'Arab*, 1/471.

¹⁵⁹² Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 11/244.

¹⁵⁹³ Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 11/162.

¹⁵⁹⁴ Küleynî, *el-Kâfî*, 1/436; Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 2/297; 3/104; 8/376; 11/372.

¹⁵⁹⁵ Küleynî, *el-Kâfî*, 3/135.

¹⁵⁹⁶ Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 7/331. (المصدر المسبوك) Önce geçen mastar örnekleri için bk. 8/49.

¹⁵⁹⁷ Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 1/117; 2/86, 261; 8/292; 12/3, 325.

¹⁵⁹⁸ Küleynî, *el-Kâfî*, 2/30; Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 3/286. Diğer zarf çeşitleri için bk. 6/20; 9/228; 12/191. Nâib-ü fâil örnekleri için bk. 4/17, 337; 6/122; 7/235; 8/170; 12/16. Nâib-ü mef'ûl örnekleri için bk. 3/336; 4/65; 9/223; 11/118; 12/247, 269; 15/46.

haberinin¹⁵⁹⁹ metinde geçen (مِنْهَا) zamirinin “hüccet ve hasret” kelimelerinin her birine dönebileceğini zikrettikten sonra birincisinin daha uygun olduğunu belirtmiştir.¹⁶⁰⁰ Yazar, bazen de yapılan açıklamaların hepsinde özellikle hemze-i selb hususunda karışıklıkların bulunduğunu ifade etmiştir.¹⁶⁰¹ O, (فَكُبْكُوبَا فِيهَا هُمْ وَالْغَاوُونَ) âyetindeki¹⁶⁰² (هُمْ) zamirinin müfessirlerin çoğunluğu tarafından “ilahlar” olarak açıklandığını, imam tarafından söylenenin ise lafız ve mâna bakımından daha uygun olduğunu söyleyerek tercihini ortaya koymaktadır.¹⁶⁰³

Mir'âtü'l-'ukûl sahibinin gramerle ilgili diğer bir uygulaması ise kelimelerin cümle içerisindeki durumunu tespit etmeye çalışması ve daha önce o ifade ile ilgili yapılan yorumları değerlendirmesidir. Meselâ (وَإِنَّ الْمَلَائِكَةَ لَتَضَعُ أُنْجُنَحَتَهَا لِطَالِبِ الْعِلْمِ رِضًا بِهِ) rivayetindeki (رِضًا بِهِ) kelimesi¹⁶⁰⁴ cümledeki kullanımına göre mef'ûl-u lieclihtir. Hâl olma ihtimali de vardır. Hâl olarak kabul edilirse “mecburiyet olmaksızın razıdılar” mânasınadır. Bazıları da (لأنه يَرْضَاهُ) veya (لِرِضَائِهِ) şeklinde mânalandırmaya çalışmışlarsa da bunlar doğruluğu zoraki yorumlarla kabul edilecek görüşlerdir.¹⁶⁰⁵

Şîa'nın önde gelen âlimlerinden olan Meclisî, rivayette yer alan kelimenin bir diğer kelimedenden mâna yönünden farklılığını ilgili kuralı zikrederek nakletmiştir. Meselâ rahmân kelimesi rahîm kelimesinden daha fazla mübalağa ifade eder. Çünkü lafızdaki ziyade mânanın fazlalığına işarettir. Bununla beraber o, bazen nicelik bazen de nitelik belirtmek için kullanılmıştır.¹⁶⁰⁶ O, dua ve sual kelimelerinde olduğu gibi bunu kurala değinmeden yapmıştır.¹⁶⁰⁷ (كُلُّ ذَلِكَ عَلَى خِلَافِهِ وَحَالَاتِهِ) İbaresindeki (وَحَالَاتِهِ) ifadesi, harf-i cerri tekrar etmeden kendisinden önceki kelimede yer alan mecrur zamire atıftır ve bu durum câizdir.¹⁶⁰⁸

¹⁵⁹⁹ Küleynî, *el-Kâfî*, 1/110.

¹⁶⁰⁰ Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 1/145; 8/378; 9/4; 10; 6, 365; 11/85, 356; 12/16, 59, 439.

¹⁶⁰¹ Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 9/72.

¹⁶⁰² eş-Şuarâ 26/94.

¹⁶⁰³ Küleynî, *el-Kâfî*, 1/116; Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 1/154. Zamirin kime ait olduğunu tespit etmeye çalıştığı tercihler için bk. 3/289; 5/33, 257; 12/44, 132.

¹⁶⁰⁴ Küleynî, *el-Kâfî*, 1/83.

¹⁶⁰⁵ Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 1/113. Hâl örnekleri için bk. 1/112, 137, 143, 162, 168, 239; 2/92, 108, 300, 348; 3/70, 120, 194, 381; 4/28; 7/216; 8/162, 429; 9/74, 110, 219; 11/356; 12/207. Mef'ûl ve çeşitleri için bk. 1/326; 2/380, 443; 3/70, 193, 196, 268, 319; 4/140, 237; 6/76; 8/38; 9/52, 73, 130, 275, 359; 10/30, 83, 113; 11/21, 345; 12/207.

¹⁶⁰⁶ Küleynî, *el-Kâfî*, 1/280; Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 2/38.

¹⁶⁰⁷ Küleynî, *el-Kâfî*, 3/167; Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 8/20.

¹⁶⁰⁸ Küleynî, *el-Kâfî*, 1/298; Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 2/56; 3/114, 222; 5/249; 6/41; 7/96; 8/174; 297; 9/311; 10/82, 86, 152; 11/26, 356; 12/11, 45, 175, 264, 332.

Ehl-i Beyt için her arkadan gelenin zamanında âdil birileri bulunur” şeklinde mânalandırılacağını belirtmiştir.¹⁶²⁰

Ayrıca şerhi yapılan kelimenin mânasının tam olarak anlaşılması için onun hangi harf-i cerle kullanılacağına işaret eden Şiî şârih, fiilin müteaddî olmasının bu harflerle mümkün olduğuna, anlamın da kullanılan harf-i cerre göre farklılaştığını ifade etmiştir. Meselâ o, rivayet içerisinde geçen (إِنَّمَا التَّوْبَةُ عَلَى اللَّهِ لِلَّذِينَ يَعْمَلُونَ السُّوءَ بِجَهَالَةٍ ثُمَّ يَتُوبُونَ مِنْ قَرِيبٍ) “Allah katında (makbul) tövbe, ancak bilmeyerek günah işleyip sonra çok geçmeden tövbe edenlerin tövbesidir” âyetindeki¹⁶²¹ tövbe kelimesi açıklanırken benzer ifadelerle yer vermiştir. Dönmek mânasına gelen tövbe kelimesi, Allah’a nispet edildiğinde (على), kullara nispet edildiğinde ise (إلى) harf-i cerri ile müteaddî olmuştur. Tövbe, Allah ve kul için kullanıldığında farklı anlamlar ortaya çıkmıştır. Kul zâviyesinden bakıldığında tövbe, yapılan isyandan sonra taat ve inkıyatla Allah’a yönelmedir. Tövbenin Allah için kullanılması ise öncelikle tövbe düşüncesini kuluna ilham ederek şefkatle ona dönmesi, sonra da onun tövbesini kabul etmesidir. Buradan hareketle kul için bir, Allah için iki tövbeden bahsedilebilir. Kur’ân’da tövbe ifadesi farklı âyetlerde aynı harf-i cerle kullanılmasına rağmen aralarında anlam farklılıkları söz konusudur. Yine bahse konu olan âyette yer alan (إِنَّمَا) hasrının mânası, tövbeyi âhirette olacak olayları görmenin az öncesine kadar erteleyen kişinin tövbesinin kabul olacağı düşüncesiyle zıt değildir. Ahbârda da buna dair işaretler vardır. Çünkü söylendiği üzere kabulün vâcipliği, onunla lütufta bulunmaksızın olmalıdır.¹⁶²² Yazar, (مَنْ سَلَكَ طَرِيقًا يَطْلُبُ) ¹⁶²³ rivayetinde (سَلَكَ اللَّهُ بِهِ) ifadesindeki (ب) harfinin fiili müteaddî yapmak için getirildiğini açıklamıştır. Rivayetin mânası da buna göre “Allah, onu âhirette cennete ulaştıracak yola sokar” ya da “Dünyada cennete götürecek hayırlı amellerden birisini yapmaya muvaffak kılar” şeklinde olacaktır.¹⁶²⁴ İbaresini¹⁶²⁵ (وَالنَّجَاةُ مِنْ كُلِّ وَرْطَةٍ) Misbâhu’l-müctehid adlı eserde bir yerde (و)‘sız (وَالنَّجَاةُ مِنْ كُلِّ وَرْطَةٍ) şeklinde, bir yerde de el-Kâfi metnindeki gibi iki haberde geçmiştir.¹⁶²⁶ el-Kâfi’deki hâliyle olursa maksat, rahmeti

¹⁶²⁰ Küleynî, *el-Kâfi*, 1/77; Meclisî, *Mir’âtü’l-‘ukûl*, 1/105. Harf-i cerlerin anlam farklılıkları için bk. 1/127, 131, 162, 166, 236, 291; 2/86, 106; 3/55, 211, 310/8/38, 238; 9/233; 12/285; 18/300, 388.

¹⁶²¹ en-Nisâ 4/17; et-Tevbe 9/118.

¹⁶²² Küleynî, *el-Kâfi*, 1/116; Meclisî, *Mir’âtü’l-‘ukûl*, 1/153. Hasırla ilgili örnekler için bk. 3/27; 5/214; 9/112, 164, 238; 10/110; 12/132.

¹⁶²³ Küleynî, *el-Kâfi*, 1/83.

¹⁶²⁴ Meclisî, *Mir’âtü’l-‘ukûl*, 1/112. Bâ harf-i cerri ile ilgili teaddî örnekleri için bk. 1/196; 2/170; 5/199; 8/48; 12/105, 285; 15/462. Harf-i cerlerle ilgili teaddî örnekleri için bk. 2/103, 400; 3/131, 329; 5/293, 347; 6/41; 8/168; 9/293, 299; 11/169, 285, 380 (Kur’ân’dan örnekler); 12/32, 339, 414; 16/223.

¹⁶²⁵ Küleynî, *el-Kâfi*, 4/578.

¹⁶²⁶ Muhammed b. el-Hasen b. Alî et-Tûsî, *Misbâhu’l-müctehid*, thk. Hüseyin el-A’lemî (Beyrut: Müessesetü’l-A’lemî li’l-Matbûât, 1418/1998), 387.

istemektir. Söz konusu ifade (و) 'sız okunursa (ب) harf-i cerri kasem veya sebebiyye içindir. Buna bağlı kastedilen mâna kurtuluşu istemek olarak değişmiştir. İmamın (والخروج) ifadesiyle başlayan sözü (رَضَاكَ) lafzına atfedilmiştir. (سَأَلَ سَائِلٌ بِعَذَابٍ وَاقِعٍ) Âyetindeki¹⁶²⁷ istemek fiilinin (ب) harf-i cerriyle teaddîliğinden dolayı *el-Kâfi*'deki ifadenin daha açık olduğu söylenebilir.¹⁶²⁸

Mir'âtü'l-'ukûl müellifi, râvi Yûnus b. Abdurrahman ile İmam Ali er-Rızâ'ya ait olan benzer ifadelerde harf-i cerrin kullanılıp kullanılmamasını anlam yönünden değerlendirmiştir. (لَا يَكُونُ إِلَّا بِمَا شَاءَ اللَّهُ وَأَرَادَ) Cümlesindeki (بِمَا) lafzındaki (ب) harf-i cerri nüshaların çoğunda Yûnus'un sözünde varken imamın kelâmında yoktur. İkisi arasındaki fark birincisinde illet, sebebiyet, kulun fiilinde Allah'ın meşîet ve iradesinin bağımsızlığına işaret eder ki bundan da cebr anlaşılabilir. İmam da bunu göz önünde bulundurarak kendi sözünden (ب) harf-i cerrini düşürmüştür.¹⁶²⁹

XI./XVII. yüzyılın önde gelen şârihlerindeen olan Meclisî, sarf ve gramerle ilgili farklı âlimlerin görüşlerine de şerhinde yer vermiştir. Meselâ o, (فَإِنَّ أَمْرَ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَآلِهِ وَسَلَّمَ مِثْلُ) rivayetindeki (نَاسِيحٌ وَمَنْسُوحٌ) (الْقُرْآنُ) ifadelerinin¹⁶³⁰ gramer tahlilini Şeyh Bahâî'den nakille aktarmıştır.¹⁶³¹ Buna göre ibare (إِنَّ)'nin ikinci haberi veya mahzûf mübtedânın haberi yani (مِثْلُ) “Onun bazısı nâsihtir bazısı mensuhtur”, ya da (بَعْضُهُ نَاسِيحٌ وَبَعْضُهُ مَنْسُوحٌ) kelimesinden bedeldir. (الْقُرْآنُ) İsminden bedel olarak cer ile okunması da mümkündür. Çünkü muhakkiklerin çoğuna göre mübdel minhin yerine bedelin desteği gereksizdir.¹⁶³² Müellif, haberdeki kelimenin nasıl harekeleneceğine dair görüşü (قِيلَ) ifadesiyle başkasından aktarmış ve onu değerlendirmiştir. (سَلَامٌ) İfadesi (س) harfinin kesresi ile okunursa “taş” anlamına gelmiştir. Bu açık bir tashîftir.¹⁶³³ O, (المطيف) kelimesinin bazı âlimler tarafından farklı harekelenmesi, buna bağlı olarak ism-i mef'ûl veya ism-i mekân olarak okunması ile ilgili görüşlerin zayıflığının açık olduğunu ve doğru görüşü yansıtmadığını örnekleriyle anlatmaya çalışmıştır.¹⁶³⁴ Yerine göre o, buna benzer rivayet metninde geçen kelimelerin gramerine dair iktibaslar yapmıştır; fakat kaynak belirtmemiştir.¹⁶³⁵ Şârih, Arapça'yı çok iyi bilenlerin

¹⁶²⁷ el-Meâric 70/1.

¹⁶²⁸ Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 12/470.

¹⁶²⁹ Küleynî, *el-Kâfi*, 1/383; Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 2/185. Cebirle ilgili benzer ifadeler için bk. 7/361.

¹⁶³⁰ Küleynî, *el-Kâfi*, 1/160.

¹⁶³¹ Bahâî, *el-Erba'üne hadîsen*, 294.

¹⁶³² Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 1/213; 3/134; 9/94, 254, 275/10/236; 11/86; 12/44, 187; 13/268, 269; 15/14, 101.

¹⁶³³ Küleynî, *el-Kâfi*, 4/712; Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 12/547.

¹⁶³⁴ Küleynî, *el-Kâfi*, 2/354; Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 4/354.

¹⁶³⁵ Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 1/59-60; 11/345.

konuşmalarında kullandıkları bazı beyitlerin sözlük müelliflerinin dikkatini çekmediğine genellikle tanık olduğunu¹⁶³⁶ veya kelimenin anlamı üzerine yapılan bazı açıklamaları sözlüklerde bulamadığını dile getirmiştir.¹⁶³⁷ O, kelimenin anlamı için müracaat ettiği eserde tashîf olduğunu ve ilgili kelimeyi başka eserde bulamadığını söylemiştir.¹⁶³⁸

3.2.5.2. Cümle Tahlilleri

Allâme Meclisî, şerhinde uzun cümleler yerine anlam bütünlüğü oluşturan kelimeleri şerhetme yolunu seçmiştir.¹⁶³⁹ Mezkûr metot, öncelikle şerhedilen cümlelerin mâna olarak açıklanmasıyla ortaya konulmuştur. Meselâ (أَمَّا إِنِّي إِذَاكَ أَمْرٌ وَإِيَّاكَ أَنَّهُ) cümlesindeki (إِيَّاكَ أَمْرٌ) ifadesinde tahsis vardır. Bu durum, sadece imamlara ait mükellefiyetler, Allah’a ibadetlerini hakkıyla yapmada kendilerine kolaylık sağlanması ve kulların ibadetlerinin geçerli olması için imamların velâyetini ve faziletini ikrar etme gibi farklı şekillerde olmuştur.¹⁶⁴⁰ O, aynı metodu görüşünü desteklemek için kullandığı habere de uygulamıştır. Şeyh Sadûk’un ‘İlelü’ş-şerâ’i’ isimli eserinde aklın yaratılmasıyla ilgili sorulan soruya Hz. Peygamber tarafından verilen cevapta (خَلَقَهُ مَلَكٌ) ibaresi yer almıştır.¹⁶⁴¹ Ona göre melek yaratılışında izâfetiyle verilmek istenen anlam, onu meleklerin yaratılışındaki letâfet ve ruhaniyette yaratmadır. (خَلَقَهُ) Yaratma mastarı zamire muzâf olmuş mübtedâdır. Melek onun haberidir. Bundan da maksat, (خَلَقَهُ مَلَكٌ) “Onu melek yaratılışında var ettim” olacaktır.¹⁶⁴² Yazar, haberin anlaşılması için imamın söylediği ve birbiriyle bağlantısı olmadığı düşünülen iki kelimenin arasındaki irtibatı zikretmiştir. Muâviye’ye verilen yeteneğin ne olduğunun sorulduğu haberdeki dehâ, zekilik anlamına gelen (النَّكْرَاءُ) kelimesi anlayış güzelliği ve düşünce mükemmelliğidir. Câhil kişilerin istekleri doğrultusunda kullanılırsa “şeytâne” diye adlandırılmıştır. Ca’fer es-Sâdık (النَّكْرَاءُ) kelimesinden sonra (الشَّيْطَانَةُ) ifadesini kullanarak bu duruma dikkatleri çekmiştir.¹⁶⁴³ O, (إِنَّ اللَّهَ خَصَّ عِبَادَهُ بِأَيْنَيْنِ مِنْ كِتَابِهِ : أَنْ لَا يَقُولُوا حَتَّى يَعْلَمُوا ، وَلَا يَرُدُّوا مَا لَمْ يَعْلَمُوا) haberindeki (لا)’ların

¹⁶³⁶ Meclisî, *Mir’âtü’l-‘ukûl*, 3/11.

¹⁶³⁷ Meclisî, *Mir’âtü’l-‘ukûl*, 3/362. Benzer ifadeler için bk. 4/48, 248; 5/373; 8/182, 225; 9/209; 11/374; 12/158, 234, 302. Konulardan bazılarının fukaha vb. tarafından dile getirildiğini; fakat detaylı bir şekilde ele alındığını, dayanak noktasını görmediğini ya da ilgili kaynaklarda zikredilmediğini belirttiği yerler için bk. 8/100, 165; 9/49, 235; 11/24, 52; 12/205, 282.

¹⁶³⁸ Meclisî, *Mir’âtü’l-‘ukûl*, 8/398; 12/313.

¹⁶³⁹ Meclisî, *Mir’âtü’l-‘ukûl*, 5/277.

¹⁶⁴⁰ Küleynî, *el-Kâfî*, 1/24; Meclisî, *Mir’âtü’l-‘ukûl*, 1/31.

¹⁶⁴¹ Kaynakta (خَلَقَهُ مَلَكٌ) şeklinde geçmiştir. Sadûk, ‘İlelü’ş-şerâ’i’, 1/101.

¹⁶⁴² Meclisî, *Mir’âtü’l-‘ukûl*, 1/31. Muzâf olan mübtedâ örnekleri için bk. 1/287; 2/275; 4/343; 7/112.

¹⁶⁴³ Küleynî, *el-Kâfî*, 1/25; Meclisî, *Mir’âtü’l-‘ukûl*, 1/33.

çeşidini,¹⁶⁴⁴ cümlelerin anlamını şekillendirmeleri yönüyle ele almıştır. Şârih, (أَنْ لَا يَقُولُوا) ibaresinin üzerine (على) kelimesinin takdir edilmesiyle mânânın “İki âyetle, bilgi olmadan konuşmamaları ve bilgi elde edildikten sonra cevap vermeleri hususunda kullarını zorladı” olacağına, buna bağlı olarak (لَا)’ların iki yerde de nehy için kullanılacağına işaret etmiştir. Rivayetteki (خَصَّ) fiili teşvik etme mânası ile değerlendirilecek olursa bu kez (لَا)’lar nefy anlamına gelecektir.¹⁶⁴⁵ O, (ابْتَدَعَ مَا خَلَقَ بِلَا مِثَالٍ سَبَقَ ، وَلَا تَعَبٍ وَلَا نَصَبٍ) cümlesindeki (تَعَبَ) ve (نَصَبَ) kelimelerinin nasıl harekeleneceğini ve (لَا)’ların durumunu tespit etmeye çalışmıştır. Buna göre onlar, (مِثَالٍ) kelimesine atfedilebilir, o zaman (لَا)’lar nefy-i te’kid ya da müste’nef kabul edilirler, bu durumda da (لَا)’lar cinsini nefyeden (لَا) olurlar.¹⁶⁴⁶

Şîî müellif, ikinci olarak ahhârın cümlelerini gramer yönüyle tahlil etmiştir. Bu uygulama bazen haberin i‘râbının tashih edilmesi ve gerekli hususlara değinilmesi şeklinde olmuştur.¹⁶⁴⁷ Bazen de şerhin genelinde takip edildiği gibi kelimeler üzerinden yapılmış ve neredeyse nahiv konularının çoğuna temas edilmiştir. Örnek olarak şunlar zikredilebilir:

Mir’âtü’l-‘ukûl şârihi, (يَا هَاشِمُ ، مَا بَعَثَ اللَّهُ أَنْبِيَاءَهُ وَرُسُلَهُ إِلَى عِبَادِهِ إِلَّا لِيُعْقِلُوا) cümlesinde yer alan (لِيُعْقِلُوا) kelimesindeki cem‘ zamirinin (عِبَادٍ) lafzına döndüğünü, (أَنْبِيَاءَ) ifadesine bağlanmasının ise zor olduğunu belirtmiştir.¹⁶⁴⁸ (مَنْ أَظْلَمَ نُورَ تَفَكُّرِهِ بِطُولِ أَمَلِهِ) İbaresinde yer alan (نُورَ تَفَكُّرِهِ) terkibi (أَظْلَمَ) fiilinin fâili, lâzımî bir fiildir. Nûr kelimesinin tefekkür ifadesine muzâf olması ya beyâniyye ya da lâmiyye olmasındandır.¹⁶⁴⁹ Lafzındaki (أَنْسَانِي)’nin fâili daha önce geçen (أَنْ خَرَجَ)’ye dönen zamirdir, (مَا كُنْتُ فِيهِ) ise mef‘ûlûdür.¹⁶⁵⁰

Şîa’nın önde gelen müellifine göre, (فَيَا لَهَا مِنْ حَسْرَةٍ) fadesindeki nida taaccüb içindir, münâdâ ise mahzuftur. Taaccüb lââm’ı (اعْجَبُوا) fiiline mütealliktir, (مِنْ حَسْرَةٍ) ise (مِنْ) harf-i cerrinin ziyadesiyle mübhem olan zamirden temyizdir.¹⁶⁵¹ (فَيَا بُؤْساً لِلْقَانِطِينَ مِنْ رَحْمَتِي ! وَيَا بُؤْساً لِمَنْ) Cümlesindeki (بُؤْساً) ifadesi nekre olduğundan nidaıyla mansubdur. Nida,

¹⁶⁴⁴ Küleynî, *el-Kâfî*, 1/105.

¹⁶⁴⁵ Meclisî, *Mir’âtü’l-‘ukûl*, 1/139. bk. 9/12, 34, 401; 10/16.

¹⁶⁴⁶ Küleynî, *el-Kâfî*, 1/331; Meclisî, *Mir’âtü’l-‘ukûl*, 2/88; 4/95; 10/322.

¹⁶⁴⁷ Meclisî, *Mir’âtü’l-‘ukûl*, 12/27.

¹⁶⁴⁸ Küleynî, *el-Kâfî*, 1/35; Meclisî, *Mir’âtü’l-‘ukûl*, 1/56. bk. 1/162.

¹⁶⁴⁹ Küleynî, *el-Kâfî*, 1/36; Meclisî, *Mir’âtü’l-‘ukûl*, 1/57; 5/326; 6/21, 9/74. Fiillerin lâzım ve müteaddî olduklarına işaret edilen yerler için bk. 4/290; 8/331; 9/19, 45, 352, 358; 10/37, 206 (Mutâvaat); 12/195, 414. Farklı kaynaklardan alıntıyla bu hususa işaret etmesi için bk. 10/263.

¹⁶⁵⁰ Küleynî, *el-Kâfî*, 2/314; Meclisî, *Mir’âtü’l-‘ukûl*, 4/292; 5/103.

¹⁶⁵¹ Küleynî, *el-Kâfî*, 1/417; Meclisî, *Mir’âtü’l-‘ukûl*, 2/269, 3/303. Temyiz örnekleri için bk. 2/300; 4/64; 6/126; 8/303, 351; 9/358, 428; 12/168, 350. Taaccüb örnekleri için bk. 3/27, 370; 4/67, 97, 276; 5/327; 6/69; 9/224; 10/258; 11/169, 380; 12/274. Nudbe örnekleri için bk. 5/279; 26/530.

umutsuzluğa düşen ve isyan eden kişinin bu durumda olduğunu ve onu hak ettiğini anlatmak için bir mecazdır.¹⁶⁵²

(يَا هِشَامُ ، إِنَّ الْعُقَلَاءَ تَرَكُوا فُضُولَ الدُّنْيَا ، فَكَيْفَ الدُّنْيَا ، وَتَرَكَ الدُّنْيَا مِنَ الْفَضْلِ ، وَتَرَكَ الدُّنْيَا مِنَ الْفَرَضِ) Nakledilen metindeki (وَتَرَكَ الدُّنْيَا) ibaresinin hâl cümlesi olduğunu açıklayan¹⁶⁵³ Meclisî-i Sâni, bazen de cümlelerin sıfat ya da hâl olma durumunu değerlendirmiştir. (مَنْ سَلَكَ طَرِيقاً يَطْلُبُ فِيهِ عِلْماً) Rivayetinde geçen (يَطْلُبُ فِيهِ عِلْماً) ibaresi sıfat ya da hâl olabilir ve (فِيهِ)'deki zamir yola ya da fiile dönebilir.¹⁶⁵⁴ O, (أَلَا أُخْبِرُكُمْ بِالْفَقِيهِ حَقَّ الْفَقِيهِ ؟) ifadesindeki (حَقَّ الْفَقِيهِ) terkinin cümle içerisindeki yerini belirlemeye çalışmıştır. Bu, ya (الْفَقِيهِ) kelimesinden bedeldir ya da onun sıfatıdır. Mezkûr ifadedden sonra gelen kısım ise mübtedâsı mahzûf haberdır veya mübtedâ, ondan sonrası ise haberidir.¹⁶⁵⁵ (إِنَّ اللَّهَ تَبَارَكَ اسْمُهُ) İbaresindeki fiil cümlesi, (إِنَّ)'nin haberi olduğundan ref mahallindedir.¹⁶⁵⁶

Şii âlime göre, (وَلَا تَغْمِرْ بِعَيْنِكَ) cümlesinde mef'ûl hazfedilmiştir. Bununla öğreticiye ve onun dışında birisine kaş göz işareti yapmanın onların hakkına aykırı bir durum olduğu ifade edilmiştir.¹⁶⁵⁷ O, (بُكَاءُ الْبِقَاعِ) ifadesini muzâfın hazfı dikkate alınarak anlamının ihtimal dahilinde olduğunu zikretmiştir. Buna göre mâna, “Melekler, cinler, ruhlar ve insanlardan yer ehli olanlar onun üzerine ağlarlar” şeklinde olacaktır.¹⁶⁵⁸ Müellif, haberdeki cümle-i mu'terizalara değinmiştir. Onun görüşüne göre (بِأَبِي وَأُمِّي أَنْتَ) ibaresi cümle-i mu'terizadır. Aslı (فَدَيْتُ بِأَبِي وَأُمِّي) şeklinde olup meçhul muhatab sîgayla söylenmiştir. Cümledeki fiil hazfolunmuştur, muttasıl zamir sona eklenerek munfasıl olarak yazılmıştır.¹⁶⁵⁹

حَتَّى لَا يَسْتَطِيعَ عَبْدٌ يَقُولُ : لَوْ كَانَ هَذَا أَنْزَلَ فِي الْقُرْآنِ إِلَّا وَقَدْ أَنْزَلَهُ اللَّهُ) Mir'âtü'l-'ukûl yazarına göre, (كَانَ) cümlesinde¹⁶⁶⁰ yer alan (لَوْ) temenni, mahzûf ceza veya (أَنْزَلَ) lev'in cezasıdır.¹⁶⁶¹

¹⁶⁵² Küleynî, *el-Kâfî*, 3/172; Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 8/28. Nida örnekleri için bk. 6/18; 8/27, 221; 12/208.

¹⁶⁵³ Küleynî, *el-Kâfî*, 1/37; Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 1/59. Mef'ûlün hazfıyla ilgili örnekler ve anlamları için bk. 2/384; 10/369; 12/193. Fâilin hazfıyla mef'ûlün onun yerine geçmesiyle ilgili bk. 12/92.

¹⁶⁵⁴ Küleynî, *el-Kâfî*, 1/83; Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 1/112. Ayrıca bk. 6/128. Sıfat örnekleri için bk. 1/168, 188, 2/429; 3/28; 4/275; 6/72, 173; 7/219; 8/16; 9/19, 311; 10/366; 11/284.

¹⁶⁵⁵ Küleynî, *el-Kâfî*, 1/87; Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 1/119, 145; 4/190. Mübtedâ-haber ile ilgili örnekler için bk. 2/88, 193, 334; 3/2, 71, 205, 256; 4/271; 6/120, 225; 7/213; 8/136, 291; 9/19, 102; 10/366, 399; 11/293; 12/129, 168, 339. Bedelle ilgili örnekler için bk. 1/139, 145, 162, 230, 239; 2/76, 348; 3/4, 360; 4/373; 8/81, 208, 346; 10/309 (Kur'an'dan örnekle), 332; 11/285, 321; 12/8, 330.

¹⁶⁵⁶ Küleynî, *el-Kâfî*, 1/336; Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 2/91.

¹⁶⁵⁷ Küleynî, *el-Kâfî*, 1/90; Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 1/123.

¹⁶⁵⁸ Küleynî, *el-Kâfî*, 1/92; Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 1/125.

¹⁶⁵⁹ Küleynî, *el-Kâfî*, 1/704; Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 3/196, 212, 378; 4/321; 7/109; 8/62; 12/389. Diğer cümle çeşitleri için bk. 3/309, 311; 5/15.

¹⁶⁶⁰ Küleynî, *el-Kâfî*, 1/150.

¹⁶⁶¹ (لَوْ) ile ilgili bk. Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 9/351.

Tam ya da nâkıştır¹⁶⁶² ve haberi mukadderdir. Buna göre mânası “Bu hüküm hak olsaydı muhakkak Allah onu Kur’ân’da indirirdi” olacaktır. (إِلَّا) “Allah hiçbir şeyi terk etmedi” sözünden istisnadır. Burada iki cümle arasındaki gayenin belirlenmesi ya amaç sahibiyile hedefin bağlantısını gözetme ya da amaç sahibinin hedeften önce onun benzeri mahzûf bir ifadeyle açıklanması şeklinde olabilir. Ayrıca şârih, konuyla alâkalı âlimlerin görüşlerini aktarmıştır. Ona göre açık olan önceden belirtildiği üzere istisnânın ilk ifadeye müteallik olmasıdır. İmamın muhatabı yabancı olmadığından, hedefle amaç sahibinin arasının açılması herhangi bir tezat oluşturmamıştır. Netice olarak cümleden çıkarılacak mâna şudur: “Allah hiçbir şeyi olduğu gibi bırakmamış, onunla ilgili bir durum Kur’ân’da yer almıştır”.¹⁶⁶³ (إِذَا وَرَدَ) ¹⁶⁶⁴ İbaresinde cezanın şartının mahzûf (فَاقْبَلُوهُ) “onu kabul edin” olduğunu söyleyen¹⁶⁶⁴ yazar, bazen de cevabın ne olduğunu açıklamıştır. (ثَبَّتَ أَنَّ لَهُ سُفْرَاءَ فِي خَلْقِهِ) Cümlesindeki (ثَبَّتَ) ifadesi, rivayetin başındaki (لَمَّا)’nın cevabıdır.¹⁶⁶⁵ O, istisnaların çeşitlerine dair açıklamalarda da bulunmuştur. (إِنَّ الْأَرْضَ لَا تَخْلُو إِلَّا وَفِيهَا إِمَامٌ) Rivayetindeki (إِلَّا) ile yapılan istisna, muttasıl müferrağ istisnadır, “vâv” ise hâldir.¹⁶⁶⁶ Müellif, (وَلَا مَكَانٍ مِمَّا يَمْتَنِعُ مِنْهُ) ifadesinin tenvinli okunmasının mahzûfa işaret ettiğini nakletmiş ve farklı mânalara yer vermiştir.¹⁶⁶⁷ (كَمَا عَلَّمَكُمُوهُ) İbaresinde âlimler ibaresi cem’î zamirinden bedeldir. “Kâf” harfi de ta’lîl ya da teşbih için kullanılmıştır. Bundan da maksat, aktarmada herhangi bir değişiklik yapılmaması ya da öğretim tarzı ve âdâbı gibi hususlara işaret olabilir.¹⁶⁶⁸

Şîa’nın önde gelen âlimi Meclisî’nin belirttiğine göre, (وَضَعَ اللَّهُ يَدَهُ عَلَى رُؤُوسِ) إِذَا قَامَ قَائِمُنَا ، وَضَعَ اللَّهُ يَدَهُ عَلَى رُؤُوسِ) cümlesindeki (يَدَهُ) ifadesinin zamiri Allah’a veya Kâime dönebilir. Her iki takdirde de rahmet, şefkat, kudret vb. mânalardan kinayedir. Kâimle bağlantılı olması hakikat olabilir. Aynı şekilde o, (فَجَمَعَ بِهَا عُقُولَهُمْ وَكَمَلَتْ بِهِ أَعْلَامُهُمْ) ibaresinde geçen (بِهَا)’deki zamirin el’e, (بِهِ)’deki zamirin de mevzi’ ya da Kâime döndüğünü dile getirmiştir.¹⁶⁶⁹ Meclisî, (وَلَا رَسُولًا وَلَا بَعَثَ اللَّهُ نَبِيًّا) Meclisî, (حَتَّى يَسْتَكْمِلَ الْعَقْلَ) cümlesinde yer alan (يَسْتَكْمِلَ) kelimesinin meçhul okunmasının ve zamirin

¹⁶⁶² Benzer örnekler için bk. Meclisî, *Mir’âtü’l-‘ukûl*, 4/101; 9/368; 10/378, 399; 12/224.

¹⁶⁶³ Meclisî, *Mir’âtü’l-‘ukûl*, 1/202. Şart ve ceza ile ilgili örnekler bk. 8/134; 12/92, 303, 329. (كَانَ) ve (إِنَّ)’nin kardeşlerine dair örnekler için bk. 2/61; 3/193, 378; 8/63, 80, 429; 11/244; 12/329.

¹⁶⁶⁴ Küleynî, *el-Kâfî*, 1/173; Meclisî, *Mir’âtü’l-‘ukûl*, 1/228; 8/17; 9/96, 193; 25/19.

¹⁶⁶⁵ Küleynî, *el-Kâfî*, 1/410; Meclisî, *Mir’âtü’l-‘ukûl*, 2/257, 423; 3/265, 305; 6/58.

¹⁶⁶⁶ Küleynî, *el-Kâfî*, 1/434; Meclisî, *Mir’âtü’l-‘ukûl*, 2/295; 4. 345. İstisna çeşitleri için bk. 2/347; 3; 71; 4/138, 352; 5/192, 203; 6/277, 278; 8/273, 294, 393; 9/375; 12/128, 384; 13/156. (حَتَّى)’nın istisna edatı olarak kullanımına işaret edilen yerler için bk. 9/6, 420; 10/105; 12/59.

¹⁶⁶⁷ Küleynî, *el-Kâfî*, 1/341; Meclisî, *Mir’âtü’l-‘ukûl*, 2/101.

¹⁶⁶⁸ Küleynî, *el-Kâfî*, 1/84; Meclisî, *Mir’âtü’l-‘ukûl*, 1/115.

¹⁶⁶⁹ Küleynî, *el-Kâfî*, 1/56; Meclisî, *Mir’âtü’l-‘ukûl*, 1/80. Zamirin râci olduğu kelime örnekleri için bk. 1/209, 401; 3/175, 177, 381; 7/154, 216; 9/12, 415; 12/51, 128-129; 18/391; 21/54.

Allah’a dönmesinin uzak olduğuna işaret etmiştir.¹⁶⁷⁰ O, ahbarda geçen zamirin râci olduğu kişi hakkında yapılan yorumları aktarmış ve bunları kısa kısa değerlendirmiştir. Ona göre (سَأَلْتُهُ عَنْ أَفْضَلِ مَا يَنْقَرِبُ بِهِ الْعِبَادُ إِلَى اللَّهِ عَزَّ وَجَلَّ) ifadesindeki (ó) zamiri İmam Ali er-Rızâ’ya râcidir. Zamirin İmam Ca’fer es-Sâdık’a döndüğü söylene de bu görüş uzaktır. Sözün senedde yer alan Yûnus b. Abdurrahman’a ait olup zamirin Muhammed b. Fudayl’e râci olduğunu söyleyenler de olmuştur. Bu ilk görüşten daha uzaktır.¹⁶⁷¹

Muhammed Bâkır el-Meclisî, (حُجَّةُ اللَّهِ عَلَى الْعِبَادِ النَّبِيِّ ، وَالْحُجَّةُ فِيمَا بَيْنَ الْعِبَادِ وَبَيْنَ اللَّهِ الْعَقْلُ) ibaresinde (على) harf-i cerrinin önce kullanılıp sonra terkinin uygunluğunu kaynak belirtmeden nakletmiştir.¹⁶⁷² (مَا لَكُمْ وَلِلنَّاسِ ؟) İfadesinde yer alan “vâv” harf-i cerrin iadesiyle mecrur zamir üzerine atıf içindir, âmil ise mânevîdir. İstifhâm kelimesinin ve harf-i cerlerin kendilerine dayanacakları fiile ihtiyaç duydukları onunla anlaşılmıştır. Buna bağlı olarak mâna, “Siz ve insanlar ne yapıyorsunuz?” şeklinde olacaktır.¹⁶⁷³

(وَبَيْنَ الْمَرْءِ وَالْحِكْمَةِ نِعْمَةُ الْعَالِمِ ، وَالْجَاهِلُ شَقِيٌّ بَيْنَهُمَا) Cümlesindeki (العالم) kelimesinin izâfetle mecrur ve merfû vb. gramer açısından farklı şekillerde okunması ile mânaya etkisini, babası ve diğer müelliflerden iktibaslarla anlatan¹⁶⁷⁴ Şîî âlim, (لِلْعَمَاءِ السَّوِّءِ) ibaresindeki (السَّوِّءِ) kelimesinin fetha ile okunacağını ve muzâfun ileyhe olduğunu belirtmiştir. Ona göre bu kelime cümle içerisinde sıfat değildir; fakat izâfet burada tavsif mânasındır. Yani muzâf, kendisine izâfe olunan kelimeyle mevsuftur ve ondan türeyen (sıfat) de muzâf üzerine hamledilir.¹⁶⁷⁵ O, (طَائِفَاتُ الْعُقُولِ فِي لَطِيفَاتِ الْأُمُورِ) ifadesindeki izâfetin sıfatın mevsufa izâfesi olduğunu söylemiştir.¹⁶⁷⁶ Ona göre bu durum farklı bir rivayette mübalağa için kullanılmıştır.¹⁶⁷⁷ (فَصَارُوا) (رَاحَةً)‘nın (عُقْبَى) İbaresinde başkası da mümkün olmakla birlikte (بِعُقْبَى رَاحَةٍ طَوِيلَةٍ) beyân içindir.¹⁶⁷⁸ (يَا ذَا الْقُوَّةِ الْمَتِينِ) İfadesi meşhur görüşe göre burada muzâfun ileyhe sıfat değil de muzâfa sıfat olduğundan mansûbdur. Şâz kırâatte ise muzâfun ileyhe sıfat olmasından dolayı mecrurdur, bu ise uzak ihtimaldir.¹⁶⁷⁹

¹⁶⁷⁰ Küleynî, *el-Kâfî*, 1/30; Meclisî, *Mir’âtü’l-‘ukûl*, 1/37.

¹⁶⁷¹ Küleynî, *el-Kâfî*, 1/460; Meclisî, *Mir’âtü’l-‘ukûl*, 2/333; 3/329; 6/123; 8/212.

¹⁶⁷² Küleynî, *el-Kâfî*, 1/57; Meclisî, *Mir’âtü’l-‘ukûl*, 1/81.

¹⁶⁷³ Küleynî, *el-Kâfî*, 1/401; Meclisî, *Mir’âtü’l-‘ukûl*, 2/243.

¹⁶⁷⁴ Küleynî, *el-Kâfî*, 1/61; Meclisî, *Mir’âtü’l-‘ukûl*, 1/87-89.

¹⁶⁷⁵ Küleynî, *el-Kâfî*, 1/115; Meclisî, *Mir’âtü’l-‘ukûl*, 1/152.

¹⁶⁷⁶ Küleynî, *el-Kâfî*, 1/330; Meclisî, *Mir’âtü’l-‘ukûl*, 2/86; 6/120, 287. Ayrıca bk. 12/215.

¹⁶⁷⁷ Küleynî, *el-Kâfî*, 3/303; Meclisî, *Mir’âtü’l-‘ukûl*, 8/227. Mübalağa için bk. 10/322; 11/169; 12/411.

¹⁶⁷⁸ Küleynî, *el-Kâfî*, 3/341; Meclisî, *Mir’âtü’l-‘ukûl*, 8/289, 291; 9/389; 12/409.

¹⁶⁷⁹ Küleynî, *el-Kâfî*, 4/489; Meclisî, *Mir’âtü’l-‘ukûl*, 12/391.

(وَمَنْ لَمْ يَسْلَمْ ، لَمْ يُكْرَمْ ؛ وَمَنْ لَمْ يُكْرَمْ ، يُهْضَم) Cümlesinde geçen (يُكْرَمْ) kelimesinin meçhul ve mâlum olarak okunabileceğini,¹⁶⁸⁰ (يُهْضَم) kelimesinin ise meçhul olarak okunduğunu zikreden *Mir'âtü'l-'ukûl* sahibi, cümlelerin anlamının da okuyuşlara göre nasıl olacağını açıklamıştır.¹⁶⁸¹ O, bazen de kelimenin mâlum okunacağını, meçhul okunabileceğini söyleyenlerin olduğunu bunun ise uzak bir durum olduğunu ifade etmiştir.¹⁶⁸² Müellif, iki okuyuştan hangisinin daha doğru olduğuna dair görüşünü nakletmiştir.¹⁶⁸³ Meclisî'nin kanaatine göre (وَ مُوَكَّلٍ إِلَى نَفْسِهِ) ifadesindeki (مُوَكَّلٍ) kelimesinin meçhul olduğu akla gelebilir; fakat o zaman (موكول) şeklinde olurdu. (أُوَكَّلَهُ) Fiili sözlüklerde bu şekilde gelmesi de yaygın kullanılan kalıplarda sıkça karşımıza çıkar. Onun itimat mânasına gelen (يُكَال) kelimesinden mâlum olarak okunması da mümkündür.¹⁶⁸⁴ O, (إِنَّمَا يُدَاقُ اللَّهُ الْعِبَادَ فِي الْحِسَابِ يَوْمَ الْقِيَامَةِ) cümlesindeki (يُدَاقُ) muzâri fiilinin mufâale kalıbında (الْمُدَاقَةُ) kelimesinden türetilen (الْمُدَاقَةُ) olduğuna değinmiştir.¹⁶⁸⁵

Şîa'nın önde gelen âlimlerinden olan Meclisî, cümlelerin şerhinde nahivle ilgili bilgileri vermesinin yanında itirazı gerektirecek hususlarda açıklama yapma ihtiyacı hissetmiştir. Ona göre (إِنَّ اللَّهَ خَصَّ عِبَادَهُ بِآيَاتَيْنِ مِنْ كِتَابِهِ : أَنْ لَا يَقُولُوا حَتَّى يَعْلَمُوا ، وَلَا يَزِدُّوا مَا لَمْ يَعْلَمُوا ، وَقَالَ عَزَّ وَجَلَّ) ibaresindeki (خَصَّ) fiilinin üzerine atıftır. Bazı yönlerden aralarında aykırılık olsa da mâna olarak başka anlamlara gelen iki tabirden birinin diğerine atfı mümkündür.¹⁶⁸⁶

Meclisî, cümlelerin anlaşılmasına vesile olacak nahiv kurallarını, bu alanda meşhur âlimlerin eserlerinden nakletmiştir. O, (وَأَقْرَبُ مَا يَكُونُ مِنَ الْخَبَرِ عَنْ رَسُولِ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَآلِهِ) cümlesini¹⁶⁸⁷ gramer yönünden incelemiş ve Şeyh Radî'nin *el-Kâfiye* şerhinden konuyla ilgili açıklamalara yer vermiştir.¹⁶⁸⁸ Ona göre (أَقْرَبُ) merfû, mübtedâ ve mevsule muzâftır. (يَكُونُ) Haber takdiriyle tam ve nâkıstır, (ما) ile kastedilen müstetir zamirdir. (أَقْرَبُ) Harf-i cerri (أَقْرَبُ) ifadesinin sılası ya da teb'îziyyedir. (أَبْعَدُ) Haber ve (منه)'deki zamir de haberidir. Cümle, (تتكلم) fiilinin fâilinden dolayı hâl cümlesidir. (ما) Kelimesi mastariyye de olabilir. Arapların (أَخْطَبُ مَا يَكُونُ الْأَمِيرُ قَائِمًا) cümlesinde olduğu gibi (أَبْعَدُ) ibaresinin sedde

¹⁶⁸⁰ bk. Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 12/340.

¹⁶⁸¹ Küleynî, *el-Kâfi*, 1/62; Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 1/91, 311, 320.

¹⁶⁸² Küleynî, *el-Kâfi*, 1/92; Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 1/125.

¹⁶⁸³ Küleynî, *el-Kâfi*, 1/136; Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 1/187; 6/214.

¹⁶⁸⁴ Küleynî, *el-Kâfi*, 3/349; Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 8/308. bk. Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsü'l-muhît*, 1069.

¹⁶⁸⁵ Küleynî, *el-Kâfi*, 1/27; Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 1/34.

¹⁶⁸⁶ Küleynî, *el-Kâfi*, 1/105; Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 1/139. Atıf çeşitleri ile ilgili bk. 1/141, 145, 239; 2/421; 3/4; 6/232; 10/7; 11/344; 12/224, 271, 408; 16/220.

¹⁶⁸⁷ Küleynî, *el-Kâfi*, 1/422.

¹⁶⁸⁸ Radî, *Şerhu'r-Radî 'ale'l-Kâfiye*, 1/281.

mesedde'l-haber olarak hâl üzere mansub okunması da muhtemeldir. Müellif, daha sonra da mezkûr kaynaktan bahse dair mevzuyu aktarmıştır.¹⁶⁸⁹

Şîî şârih, cümlelerin insanın iç ve dış âlemiyle olan münasebetini de göz önünde bulundurmuştur. O, (وَمَنْ كَرَّمَ أَصْلَهُ ، لَانَ قَلْبُهُ ؛ وَمَنْ خَشَنَ عُنْصُرُهُ ، غُلِظَ كَيْدُهُ) cümlesinin¹⁶⁹⁰ şerhinde insanın iç âlemine yönelik birtakım açıklamalar yapmıştır. Ona göre aslı saygın olmaktan maksat, nefsin faziletli ve şerefli olması ya da tabiatının temiz olmasıdır. Yumuşaklığın kalbe ve katılığın karaciğere nispeti, nefsin sıfatlarından olmaları, şefkat ve sertliğin başlangıcı kabul edilmeleri, hakkı hemen kabul ve reddetme özelliklerine sahip bulunmaları şeklinde açıklanabilir.¹⁶⁹¹ Ayrıca kalp yumuşaklığı, galebe ve tasallutta aşırı kaçmamaktır. Karaciğerdeki sertlik ise şehvânî kuvvelerin güçlülüğüne hamledilir. Çünkü karaciğer, şehvî duygu ve hayvânî nefsi temsil eden bir organ olmakla birlikte beslenme ve gıdaların organlara dağıtılması görevini de yerine getirir. Yenilen ve içilen lezzetli gıdalara bağlı olarak da kuvvetü'r-rağbede artmanın olması mümkündür.¹⁶⁹²

Mir'âtü'l-'ukûl müellifinin cümle açıklamalarında başvurduğu bir diğer uygulama ise bahse konu olan cümle ile ilgili daha önce belirtilen görüşleri aktarma ve sonrasında kendi görüşüne yer vermesidir. Bu uygulamayı yaparken o, bazen kendi fikrinin daha açık olduğunu söylemeyi de ihmal etmemiştir.¹⁶⁹³ (تَقَفُّهُوا فِي الدِّينِ) Rivayetinin çoğunluk tarafından ictihad ya da taklid yoluyla öğrenilmesi farketmeksizin dinin fûrû'una ait bilgilerin elde edilmesi şeklinde anlaşıldığını ifade eden Meclisî, bunun da dine ait hususların yakîn ile onun dışındakilerin ise şer'î zannla elde edilmesinin usûl ve fûrû'dan daha genele hamledilmesiyle mümkün olabileceğini dile getirmiştir.¹⁶⁹⁴ O, (وَمَا كَانَ الْمُؤْمِنُونَ لِيَنْفِرُوا كَافَّةً فَلَوْلَا نَفَرَ مِنْ كُلِّ فِرْقَةٍ مِنْهُمْ) “Onların her kesiminden bir grup dinde yeterli bilgi sahibi olmaya çalışmak ve seferden dönen topluluklarını uyarmak üzere geride kalmalıdır. Umulur ki sakınırlar”.¹⁶⁹⁵ ayetinden imamın dinî konularda bilgi edinmek için bulunulan yerden ayrılmanın vâcip olduğu hükmünü çıkarma ihtimaline değinmiştir. Bu

¹⁶⁸⁹ Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 2/275. Ayrıca bk. 4/338; 6/158; 8/299; 9/62; 10/288 (Nahivcilerin görüşü); 11/178 (Nahivcilerin görüşü); 12/58, 167, 317 (Nahivcilerin görüşü), 342, 350 (İki âlim arasındaki görüş ayrılığına yer verme); 14/176; 15/7.

¹⁶⁹⁰ Küleynî, *el-Kâfî*, 1/62.

¹⁶⁹¹ Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 1/90.

¹⁶⁹² Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 1/91. Ayrıca başka müelliflerden nakille aktardığı benzer bir görüş için bk. 1/114. İnsanı zâhirî ve bâtinî yönüyle ele aldığı noktalar için de bk. 1/155.

¹⁶⁹³ Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 1/281; 2/25; 3/52; 4/159; 5/136; 6/181; 8/183; 9/115; 10/269, 395; 11/357, 373; 12/16, 143.

¹⁶⁹⁴ Küleynî, *el-Kâfî*, 1/74; Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 1/100, 127.

¹⁶⁹⁵ et-Tevbe 9/122.

bağlamda dinin öğrenilmesi vâcip olmasaydı, onun için yapılacak ilim yolculuğu da vâcip olmayacaktı.¹⁶⁹⁶

XI./XVII. yüzyılın önde gelen şârihlerinden olan Meclisî, rivayette geçen ifadenin farklı mânalarda anlaşılma imkânı varsa bunu şerhinde (يُمْكِنُ أَنْ يَوْجَهَ بِوُجُوهِ),¹⁶⁹⁷ (يَحْتَمِلُ وَجُوهًا),¹⁶⁹⁸ (وَلِلْعُلَمَاءِ فِيهِ وَجُوهُ أُخْرَى) vb. ifadelerle aktarmıştır.¹⁶⁹⁹ O, bu vecihlerdeki mânaları teyit eden rivayetleri muhtelif Şîî kaynaklardan nakletmiştir.¹⁷⁰⁰ Müellif, kelime ile kastedilenin ne olabileceği üzerine kendi görüşünü zikrederken onu lafzî olarak anlamanın doğru olmadığını belirtmiştir.¹⁷⁰¹ Yerine göre o, genel kabulün yanında aykırı gördüğü görüşleri de zikretmiştir. Meselâ o, cemâdâtın zayıf bir şuura sahip olduğu hususunda Müslümanların icmâsının olduğunu, Seyyid el-Murtazâ'nın ise buna muhâlefet ettiğini söylemiştir.¹⁷⁰² Yazar, kelime veya cümleyi anlama noktasında ortaya koyduğu vecihlerden birisini diğerlerine öncelemiştir.¹⁷⁰³ ya da (وَاللَّهُ يَعْلَمُ) ifadesi ile hakikatin tam olarak Allah tarafından bilindiğine işaret etmiştir.¹⁷⁰⁴ O, haberin cümleleriyle muhtemel maksadın kimin görüşüne uygun olduğunu da belirtmiştir. (وَمِنْهُمْ مَنْ لَمْ يَهْدِهِ اللَّهُ) İbaresini diğer ahhbâra daha uygunken (وَمِنْهُمْ مَنْ هَدَى اللَّهُ) de mütekellimûnun yöntemine daha muvafıktır.¹⁷⁰⁵ Şârih, bazı rivayetlerin, ahhbârın müteşâbihatından ve sırlarının gizli olduğundan bahsetmiştir. Ona göre bunların te'vili Allah ve ilimde mertebe sahibi kişiler tarafından bilinir. Bu şekilde olan rivayetlerin tefsiri hususunda susmak ve anlamakta acze düşüldüğünü itiraf etmek en doğru olanıdır. O, *esmânın hudûsu bâbının* ilk hadisinin şerhinde bunları aktardıktan sonra başkaları tarafından söylenen muhtemel mânalara bağlı kalarak rivayeti şerhetmiştir.¹⁷⁰⁶ Meclisî, benzer düşünceleri kalbe

¹⁶⁹⁶ Küleynî, *el-Kâfî*, 1/74-75; Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 1/101.

¹⁶⁹⁷ Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 1/113; 5/200.

¹⁶⁹⁸ Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 1/115, 131, 133, 135, 138, 139, 142, 144, 250, 256; 2/31, 156, 167, 236; 5/99, 223; 6/116; 7/11; 8/17, 235, 318, 348; 9/71, 110; 10/374; 11/23, 199; 12/27, 253, 415; 20/235; 25/253.

¹⁶⁹⁹ Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 10/337, 339; 12/61.

¹⁷⁰⁰ Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 2/70; 8/295, 318; 9/4, 100, 166; 10/115, 338, 374; 11/23, 24, 393, 394; 12/61, 365, 406.

¹⁷⁰¹ Küleynî, *el-Kâfî*, 1/105; Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 1/139. Zâhiren doğru olmadığını belirttiği yönler için bk. 7/200.

¹⁷⁰² Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 1/113.

¹⁷⁰³ Küleynî, *el-Kâfî*, 1/56; Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 1/80, 115; 2/69; 3/36; 6/117; 8/218; 9/390; 10/19, 116, 309, 392, 393; 11/199, 247 (Beyzâvî'nin görüşlerinden), 393; 12/127, 303, 357, 366 (Başkalarının tercihini belirtmiştir), 377, 514.

¹⁷⁰⁴ Küleynî, *el-Kâfî*, 109; Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 1/144; 8/339, 362; 12/488, 492. bk. Nâinî vd., "Berresî Reves-i Fıkhi'l-Hadîsî Allâme Meclisî der Şerhi'l-Kâfî (Kitâbi'l-Hucce)", 103.

¹⁷⁰⁵ Küleynî, *el-Kâfî*, 4/201; Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 11/237. Ayrıca bk. 12/449.

¹⁷⁰⁶ Küleynî, *el-Kâfî*, 1/273; Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 2/24, 142, 170; 4/313; 5/19, 46; 7/36; 12/280.

melek ve şeytanın bir şeyler fısıldaması ile ilgili rivayetlerin şerhine başlarken de dile getirmiştir.¹⁷⁰⁷ Bu ifadeler, onun Ahbârî oluşuyla açıklanabilir.

Allâme Meclisî, rivayete ait kelime ve cümleleri sadece sarf ve nahiv kuralları açısından ele almıştır. O, rivayetlerdeki bazı ifadeleri şerh ederken onların hakikî mânaları yanında belâgat ilminin inceliklerinden istifade ile farklı şekillerde anlaşılmasının mümkün olabileceğini beyan etmiştir. Meselâ o, (حَتَّى إِذَا ارْتَوَى مِنْ أَجْنٍ) ifadesiyle bâtil, dine aykırı ve bozucu düşüncelerin istiâre yoluyla anlatılmak istendiğini zikretmiştir.¹⁷⁰⁸ Aklın konuşması, gelmesi, gitmesi¹⁷⁰⁹ veya haya ve dinin konuşması¹⁷¹⁰ istiâre-i temsîliyye ile açıklanmıştır.¹⁷¹¹ Ona göre temsile hamlin mümkün olmadığı durumlarda ise ifadeler ya hakikî mânalarıyla ya da hakikatleri anlama potansiyeli olduğundan kinaye ile anlaşılmalıdır.¹⁷¹² (مَنْ فِي السَّمَاءِ وَمَنْ فِي الْأَرْضِ) İfadesi,¹⁷¹³ ilim öğrenmek isteyen kişinin yüksek mevki sahibi olması, adının gökyüzü ve yeryüzünde yad edilmesini açıklamak için istiâre-i temsîliyye olabilir. Güya her şey ilim tâlibi için bağışlanma diliyordur. Sema ve yerde bulunan her şeyin sayısınca ona sevap verme ve günahlarını bağışlama mânasına kinayedir. Çünkü onların meydana gelmesinde insanın payı vardır. Müellif, aynı ifadenin açıklamasında meânî ilminden de istifade etmiştir. Akıl sahiplerine tâbi oluşları sebebiyle gayr-i âkıllara yapılan isnaddan maksat, sadece akıllı olanları ön plana çıkarmaktır. (مَنْ) Lafzı akıllıların üstünlüğünü ya da gök ve yer ehline isnad edilen istiğfarın akıl sahipleri tarafından yapıldığını göstermiştir.¹⁷¹⁴ Ayrıca şârih, istiâre-i musarraha,¹⁷¹⁵ istiâre-i mekniyye,¹⁷¹⁶ istiâre-i tahyîliyye¹⁷¹⁷ ve istiâre-i tebe‘iyye¹⁷¹⁸ gibi farklı istiare çeşitlerine de eserinde yer vermiştir. Yine o, kendi başına edebî bir sanat olmayan istiare, tevriye, tıbâk vb. edebî sanatlardan birisiyle de sınırlanmayan; hazırlayıcı destekleyici ve pekiştirici öge olarak kullanılan terşîhe¹⁷¹⁹ de şerhinde işaret etmiştir.¹⁷²⁰ (وَيَفْرَغُ بِالْفِكْرِ بَابَ)

¹⁷⁰⁷ Küleynî, *el-Kâfî*, 3/663; Meclisî, *Mir’âtü’l-‘ukûl*, 9/377.

¹⁷⁰⁸ Küleynî, *el-Kâfî*, 1/139; Meclisî, *Mir’âtü’l-‘ukûl*, 1/189; 3/7; 5/189; 7/314; 8/233; 9/3, 48; 12/320, 389, 414.

¹⁷⁰⁹ Küleynî, *el-Kâfî*, 1/23; Meclisî, *Mir’âtü’l-‘ukûl*, 1/27.

¹⁷¹⁰ Küleynî, *el-Kâfî*, 1/25; Meclisî, *Mir’âtü’l-‘ukûl*, 1/32.

¹⁷¹¹ İstiâre-i temsîliyye örnekleri için bk. Meclisî, *Mir’âtü’l-‘ukûl*, 2/92; 8/203, 220, 303; 12/123, 206; 14/216; 26/48.

¹⁷¹² Meclisî, *Mir’âtü’l-‘ukûl*, 1/28, 125.

¹⁷¹³ Küleynî, *el-Kâfî*, 1/83.

¹⁷¹⁴ Meclisî, *Mir’âtü’l-‘ukûl*, 1/113-114.

¹⁷¹⁵ Meclisî, *Mir’âtü’l-‘ukûl*, 19/26.

¹⁷¹⁶ Meclisî, *Mir’âtü’l-‘ukûl*, 2/383; 4/61; 8/269, 311; 12/414; 25/323.

¹⁷¹⁷ Meclisî, *Mir’âtü’l-‘ukûl*, 2/383; 4/61; 8/269; 12/414.

¹⁷¹⁸ Meclisî, *Mir’âtü’l-‘ukûl*, 11/372; 12/272; 13/73.

¹⁷¹⁹ Halil İbrahim Kaçar, “Terşîh”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2011), 40/516.

¹⁷²⁰ Meclisî, *Mir’âtü’l-‘ukûl*, 1/206; 3/311.

(غَيْرِي وَيَبْدِي مَفَاتِيحُ الْأَبْوَابِ ، وَهِيَ مُغْلَقَةٌ Rivayetindeki fikrin elle teşbihi mekniyye, fikir kastedilerek vurmanın isbatı tahyîliyye, kapının zikredilmesi ise terşîhtir.¹⁷²¹

el-Kâfi ve diğer eserlerde geçen rivayetleri belagat ilmi açısından değerlendiren¹⁷²² Şîî müellif, dinin ortaya koyduğu hakikat ile belâgatın edebî kuralları arasında bir tezaadın olmadığını da dile getirmiştir. Dünyanın yılanı benzetildiği rivayetin *el-Kâfi*'deki son iki cümlesi¹⁷²³ müşebbeh bihi (benzetileni), *Nehcü'l-belâga*'dakiler ise müşebbehi (benzeyeni) açıklamak içindir.¹⁷²⁴ Her iki haberde aksi de muhtemeldir. Ona göre dünyayı talep edene dünyanın verdiği zarar, yılanı dokunan insanın gördüğü zarardan daha şiddetlidir. Bu durum, müşebbeh bih daha kuvvetli olmalıdır kuralıyla zıtlık oluşturmaz. Buradaki muhataplar, dünyanın cezbesine kapılmış ve onun zararından gafil olan ehl-i dünyadır. Onlara göre yılanın vereceği zarar ise daha şiddetli ve açıktır.¹⁷²⁵

Mir'âtü'l-'ukûl şârihi, (زَكَاةُ الْعِلْمِ أَنْ تُعَلِّمَهُ عِبَادَ اللَّهِ) rivayetinin şerhinde bunun teşbih¹⁷²⁶ olduğuna değinmiş ve malın zekâtından hareketle ilmin zekâtı nasıl anlaşılmalıdır sorusunu farklı açılardan ele almıştır.¹⁷²⁷ O, şerhinde yeri geldikçe teşbihin çeşitlerine dair açıklamalarda da bulunmuştur. Meselâ (سُرْبَتُهُ سَائِلَةٌ مِنْ لَبَّيْهِ إِلَى سُرَّتِهِ كَأَنَّهَا وَسْطُ الْفِضَّةِ الْمُصَفَّاءِ) cümlesinde teşbihi belîğ vardır. Buna göre haberde ince iplik, beyaz, parlayan göğüs ve göbeğin ortasındaki kıla benzetilmiştir ki kişi, bir kavislenme olduğunda gümüşten parlak külçenin ortasındaki siyah çizgiyi hayal etsin.¹⁷²⁸ Yazarın teşbihle ilgili ele aldığı bir diğer husus ise teşbîhü'l-mâ'kûl bi'l-mahsûs yani soyutun somuta benzetilmesidir. (إِنَّ الْمُؤْمِنَ لَيَسْكُنُ) Rivayeti, tam bir teşbîhü'l-mâ'kûl bi'l-mahsûs örneğidir. Çünkü susayan kişinin, suyun yokluğundan dolayı yaşadığı sıkıntı ve ona olan ihtiyacının arttığı anda suyu bulması kişiyi sakinleştirecektir. Su, onun bedeninin hayatiyetini devam ettirmesini sağlayacaktır. Benzer şekilde mü'minin mü'mine karşı olan özlemi artacak ve onunla buluşmanın hasretini çekecektir. Onu bulduğu zamanda sükûnete erecek ve ona yönelecektir. Onunla mânevî olarak güzel bir hayat yaşayacaktır. Bu birliktelik onun imanının

¹⁷²¹ Küleynî, *el-Kâfi*, 3/171; Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 8/25, 212; 11/372; 12/272, 410; 25/323.

¹⁷²² bk. Nâînî - Ebû Hamîş, “Menhecü'l-allâme Meclisî fi Mir'âti'l-'ukûl (fi Kitâbi'l-'akl ve'l-cehl)”, 22; Nâînî vd., “Berresî Reveş-i Fıkhi'l-Hadîsî Allâme Meclisî der Şerhi'l-Kâfi (Kitâbi'l-Hucce)”, 101. Huddâmiyânârânî, “Reveş-i Fıkhi'l-Hadîsî Allâme Meclisî der Mir'âti'l-'Ukûl”, 14.

¹⁷²³ Küleynî, *el-Kâfi*, 3/350.

¹⁷²⁴ Şerîf er-Radî, *Nehcü'l-belâga*, 489.

¹⁷²⁵ Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 8/309. Benzer örnekler için bk. 9/12.

¹⁷²⁶ bk. İsmail Durmuş, “Teşbih”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2011), 40/553.

¹⁷²⁷ Küleynî, *el-Kâfi*, 1/101; Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 1/135; 2/358; 4/305; 8/233; 11/172.

¹⁷²⁸ Küleynî, *el-Kâfi*, 2/447; Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 5/209; 10/317.

kuvvetlenmesine, şüphelerinin kaybolmasına ve yalnızlığının bitmesine sebep olacaktır.¹⁷²⁹ Vechü’ş-şebih¹⁷³⁰ ve harfû teşbih,¹⁷³¹ gibi teşbih sanatını oluşturan ögelere yer veren Meclisî, teşbihe ait bazı özelliklerden de bahsetmiştir. Meselâ o, her teşbihte müşebbeh bihin müşebbehten daha faziletli olmasının gerekmediğini beyan etmiştir. Bilakis onun muhatabın yanında daha bilinir ve meşhur olması yeterlidir.¹⁷³²

Şîa’nın önde gelen müellifi, rivayetlerdeki kinayeli lafızları açıklamıştır. (لَمْ يَنْظُرَ اللَّهُ إِلَيْهِ) Haberinde geçen nazar kelimesi, seçme, merhamet ve şefkat anlamlarında kullanılan bir kinayedir. Çünkü bakan kişinin nazarı sevginin, terki ise buğz ve hoşlanmamanın delilidir. Benzer bir durum tezkiye ifadesi için de geçerlidir. Kelime senâ ve medih anlamında olmakla birlikte rivayette amelin kabulü şeklinde kinayeli bir anlama sahiptir.¹⁷³³ O, mübalağalı bir anlatıma sahip olan kelimelere değinmiştir. (صَمَدِيًّا) İbaresini mübalağa içerir. Kelimenin aslı (صَمَدًا) şeklinde iken (أَحْمَرِيًّا) ifadesinde olduğu gibi mübalağalı bir üslûpla nakledilmiştir.¹⁷³⁴ Şârih, mecazla ilgili hususları da zikretmiştir. O, Ca’fer es-Sâdık’ın İshak b. Ammâr’a (وَمَا تَدْرِي لِمَ هَذَا ؟) şeklinde sorduğu sorunun mecaz yönünden takip edilen uygun bir yöntem olma ihtimaline işaret etmiştir.¹⁷³⁵ (بُكَاءُ الْبِقَاعِ) Lafzı mecaz ve temsil mânası taşıyabilir. Çünkü Arap ve Acemler musibetin şiddetini ifade etmek için “Yer ve gök onun için ağladı” demişlerdir.¹⁷³⁶ (وَالْكَتَرُ) Kelimesi toplamak ve doldurmak anlamlarına gelen lâzım bir fiildir. Buradaki isnad ya mecazîdir ya da “Onun için bâtil ilimleri biriktirdi” şeklinde sözde takdir vardır.¹⁷³⁷

Meclisî-i Sâni, *el-Kâfi* rivayetlerindeki bedî‘ ve meânî ilimlerine ait diğer sanatlardan söz etmiş ve bunların nasıl olduğunu anlatmıştır. Meselâ (فَيَجِبِي مِنْهُمْ) ifadesi aslında (اللَّهُمَّ لَكَ الْحَمْدُ) şeklindedir. Hazf ve îsalden dolayı böyle yazılmıştır.¹⁷³⁸

¹⁷²⁹ Küleynî, *el-Kâfi*, 3/623; Meclisî, *Mir’âtü’l-‘ukûl*, 9/300. Diğer örnekler için bk. 6/243, 265; 8/138, 233; 10/260; 12; 345, 448; 26/582.

¹⁷³⁰ Meclisî, *Mir’âtü’l-‘ukûl*, 2/357; 5/93; 8/121; 9/353.

¹⁷³¹ Meclisî, *Mir’âtü’l-‘ukûl*, 4/39.

¹⁷³² Meclisî, *Mir’âtü’l-‘ukûl*, 3/159; 5/99; 9/336.

¹⁷³³ Küleynî, *el-Kâfi*, 1/75; Meclisî, *Mir’âtü’l-‘ukûl*, 1/101, 189, 191; 2/108, 404; 3/212, 311; 4/185, 186, 309; 5/300; 6/23; 7/321; 8/22, 307; 384; 9/55; 10/294, 332, 373 (Kur’ân’dan örnekle); 12/135, 171, 337, 414; 20/370; 25/157.

¹⁷³⁴ Küleynî, *el-Kâfi*, 1/229; Meclisî, *Mir’âtü’l-‘ukûl*, 1/317, 318; 2/265, 348; 3/24; 7/353; 8/65.

¹⁷³⁵ Küleynî, *el-Kâfi*, 1/60; Meclisî, *Mir’âtü’l-‘ukûl*, 1/85.

¹⁷³⁶ Küleynî, *el-Kâfi*, 1/92; Meclisî, *Mir’âtü’l-‘ukûl*, 1/125 Araplar ve Acemler arasında yaygın olan kinaye, istiare, mecaz vb. edebî sanat örnekleri için bk. 4/17, 185; 5/226; 8/174, 189; 9/48; 10/332; 11/63.

¹⁷³⁷ Küleynî, *el-Kâfi*, 1/139; Meclisî, *Mir’âtü’l-‘ukûl*, 1/189. İsnad-ı mecazî örnekleri için bk. 2/25; 3/29; 5/230; 7/334; 8/48; 9/111, 319; 10/30; 12/51, 198; 25/10. Diğer mecaz örnekleri ve çeşitleri için bk. 7/334; 366, 379; 9/152; 10/112; 12/139, 162.

¹⁷³⁸ Küleynî, *el-Kâfi*, 2/351; Meclisî, *Mir’âtü’l-‘ukûl*, 4/349; 5/216; 7/300; 8/347; 12/461.

sonra icmâl ve tefrîkten sonra cem‘ vardır. Bu, bedîi sanatlardan bir türdür.¹⁷³⁹ (يَخْضُرُهُ جَوَائِبُهَا) Cümlesinde yer alan (يَخْضُرُهُ) ifadesi istînâfı beyânîyedir.¹⁷⁴⁰

Şîî âlim, mezkûr sanatların yanında yine anlama etkisi olan inşâ, takdim-tehir ve tamim-tahsis gibi uygulamalara da yer vermiştir. Meselâ (أَوْ رَجُلٌ وَعَدَ أَهْلَهُ شَيْئاً وَهُوَ لَا يُرِيدُ أَنْ يَنْتِمَ لَهُمْ) rivayetindeki (وَعَدَ) ifadesi inşâ kabilindendir, sıdk ve kizb haberdur. Bu durum, vaadini yerine getirmediğinde “unuttum, yapamadım” vb. yalanı andıran bir ifadeyle özür dilemek hususunda kişiyi zorunlu kılması veya vefa isteğinden dolayı haberin onu gerektirmesidir. Bu, vaad konusunda söylenecek şeye göre yazarın yanında daha doğrudur. Fakat âlimlerin çoğuna göre onun haber kabilinden olduğu kabul edilmiştir.¹⁷⁴¹ O, (وَكَانَ بِهِمْ رَوْوفاً رَحِيماً) raûf kelimesinin rahîm’e takdimini iktibas olunan (حَرِيصٌ عَلَيْكُمْ بِالْمُؤْمِنِينَ رَؤُفٌ رَحِيمٌ) âyetin¹⁷⁴² nazmına riayet olarak değerlendirmiştir. Ayrıca Meclisî, iki kelimedenden re’fetin âhirete, rahîmin ise dünyaya taalluk eden işleri kapsadığının söylenebileceğini ifade etmiştir. Ona göre takdim, re’fet kelimesinde olduğu gibi en belîğ olanın tahsisinde özen gösterme mânâsıdır. Ayrıca takdim, Hz. Peygamber’in onların âhirete yönelik işlerini düzeltmede de aşırı özen gösterdiğini hatırlatmak içindir. O, bunun kimse tarafından zikredilmeyen önemli bir nokta olduğunu belirtmiştir.¹⁷⁴³ Müellif, (إِنِّي رَجُلٌ صَاحِبُ كَلَامٍ وَفَقْهِ وَفَرَائِضٍ) cümlesindeki ferâiz kelimesinin fıkıhtan sonra gelmesinin sebebini anlatmaya çalışmıştır. Diğer fıkıh bâblarına nispetle meselelerinin gizliliğinden, ferâiz hususunda ümmetin ihtilâfının başka konulara nispetle çok olmasından, muhâliflerin ona özen göstermede ileri gitmelerinden ve Şâri‘ kaynaklı olmayan hesap ilminin ona dâhil edilmesinden dolayı tamimden sonra tahsis yapılmıştır. Burada ferâizle kastedilenin vâcipler olması ise uzaktır ihtimaldir.¹⁷⁴⁴

Mir’âtü’l-‘ukûl yazarı, ibarelerdeki belâgatla ilgili hususları Şîî¹⁷⁴⁵ ve Sünnî âlimlerden nakletmiştir. Meselâ (وَلَا تَطْنَنَّ بِكَلِمَةٍ حَرَجَتْ مِنْ أَحْيِكَ سُوءاً وَأَنْتَ تَجِدُ لَهَا فِي الْخَيْرِ مَحْمِلاً) şeklinde *el-Kâfî*’de¹⁷⁴⁶ geçen ifade (مِنْ أَحَدٍ) ve (مُحْتَمَلاً) farklılıklarıyla *Nehcü’l-belâga*’da da rivayet

¹⁷³⁹ Küleynî, *el-Kâfî*, 4/476; Meclisî, *Mir’âtü’l-‘ukûl*, 12/344.

¹⁷⁴⁰ Küleynî, *el-Kâfî*, 1/142; Meclisî, *Mir’âtü’l-‘ukûl*, 1/193; 2/357; 3/387; 4/306; 6/183; 8/291; 10/82; 12/145, 264.

¹⁷⁴¹ Küleynî, *el-Kâfî*, 4/49; Meclisî, *Mir’âtü’l-‘ukûl*, 10/340. Ayrıca bk. 12/99.

¹⁷⁴² et-Tevbe 9/128.

¹⁷⁴³ Küleynî, *el-Kâfî*, 2/452; Meclisî, *Mir’âtü’l-‘ukûl*, 5/223. bk. 7/199; 10/118; 12/461.

¹⁷⁴⁴ Küleynî, *el-Kâfî*, 1/417; Meclisî, *Mir’âtü’l-‘ukûl*, 2/268. Tamimden sonra yapılan tahsis örnekleri için bk. 3/32; 7/109; 12/243, 334. bk. Nâinî vd., “Berresî Reveş-i Fıkhi’l-Hadisî Allâme Meclisî der Şerhi’l-Kâfî (Kitâbi’l-Hucce)”, 106.

¹⁷⁴⁵ Meclisî, *Mir’âtü’l-‘ukûl*, 12/102; 13/284.

¹⁷⁴⁶ Küleynî, *el-Kâfî*, 4/94.

edilmiştir.¹⁷⁴⁷ Haberden özetle, “İki farklı anlama sahip bir kelime ondan sâdır olduğu zaman, onu hayır mânasına hamletmek sana vâcip olur” anlaşılmıştır. Eğer mâna, karine, kinaye veya tevriye olmaksızın mecazî olursa özellikle söyleyen iddia ettiğinde ve bu kabilden olduğunda Arap dili ulemâsı, onu *üslûbü’l-hakîm* diye isimlendirmişlerdir. Şârih, burada konuyla alâkalı olarak Haccâc b. Yûsuf (ö. 95/714) ile Gadbân b. el-Kuba‘serî (ö. ?) arasında geçen diyalogları zikretmiştir.¹⁷⁴⁸

Şîa’nın önde gelen âlimi, cümle şerhlerinde konunun uzadığına kanaat getirdiği yerlerde o meseleye daha önce değindiği yere atıfta bulunmuştur. Bu atıf sadece o konuyu hatırlatacak bir işaret ile yapılmıştır. Meselâ (وَذَكَرْهُ يُوجِبُ الإِطْنَابَ وَمَا ذَكَرْنَاهُ كَافٍ لِأُولَى الْأَلْبَابِ) ifadesinde olduğu gibi akıl sahipleri ile ilgili anlatımın nerede yapıldığına dair bir bilgi verilmemiştir.¹⁷⁴⁹

Muhammed Bâkır el-Meclisî’nin yukarıda anlatılanların hepsini içine alan örnek bir cümle tahlili ile konuyu tamamlayalım. (لَا ، كَيْفَ؟ وَأَنْتَى؟ وَهُوَ بِحَيْثُ النَّجْمِ مِنْ يَدِ الْمُتَنَاولِينَ) Cümlesindeki (لَا) istifhamdan oluşan inkâr düşüncesini açıklamıştır. Cümle, kendisinden önceki metinde kastedilene delâletinden dolayı hazfolunmuştur. Mâna da “O, her şeyiyle nitelenemez” şeklinde olmuştur. (كَيْفَ) Birinci istifhâm-ı inkârîyi tekit için tekrar edilmiştir. (وَأَنْتَى) Mekânın vasfı ve onun sonrası hakkındaki istifhâm-ı inkârî ile diğer bir mübalağadır. (وَهُوَ بِحَيْثُ النَّجْمِ) İfadesinde (و) hâl ve zamir imam içindir. (ب) Harf-i cerri (فِي) mânasındadır, (حَيْثُ) de mekân zarfıdır. (النَّجْمِ) Kelimesi genelde yıldız, özelde Süreyya yıldızı anlamındadır ve mübtedâ olarak merfûdur, haberi, “görünen” ifadesi olup mahzuftur. Çünkü (حَيْثُ) ancak cümleye muzaf olur. (مِنْ يَدِ الْمُتَنَاولِينَ) İbaresindeki zarf (حَيْثُ)’ye mütealliktir ve ifade teşbîhü’l-mâ‘kûl bi’l-mahsûs kabilindendir.¹⁷⁵⁰

3.2.6. İstişhad

Şîi âlim, ahbarın şerhini yaparken ortaya koyduğu görüşleri öncelikle Kur’ân âyetleri, hadisler ve şiirlerle desteklemeye çalışmıştır. Bunların yanında o, felsefecilerin görüşlerine de müracaat etmiştir.

¹⁷⁴⁷ Şerîf er-Radî, *Nehcü’l-belâga*, 538.

¹⁷⁴⁸ Meclisî, *Mir’âtü’l-‘ukûl*, 11/16.

¹⁷⁴⁹ Meclisî, *Mir’âtü’l-‘ukûl*, 1/155.

¹⁷⁵⁰ Küleynî, *el-Kâfî*, 1/496; Meclisî, *Mir’âtü’l-‘ukûl*, 2/387. Ayrıca benzer cümle tahlilleri için bk. 3/141; 7/238; 8/22.

3.2.6.1. Kur'ân'la İstişhad

Mir'âtü'l-'ukûl sahibi, ele aldığı konuyu veya kelimelerin mânasını destekler mahiyette olan âyetlerden istifade etmiştir.¹⁷⁵¹ O, bazen de konuyla bağlantılı âyetlerin olduğunu belirtmiş; fakat âyetlere yer vermemiştir.¹⁷⁵² Yerine göre işlenen mevzu ile alâkalı âyetlerden bir kompozisyon oluşturan¹⁷⁵³ müellif, ahhârın cümlelerinin işaret ettiği âyetleri zikretmiştir.¹⁷⁵⁴

Şîa'nın önde gelen âlimlerinden olan Meclisî, metinde geçen kelimeleri örneklendirmek için Kur'ân'dan deliller getirmiştir. Meselâ o, (فَهُوَ أَعْرَابِيٌّ) ibaresini açıklarken dinde derin bir kavrayışa sahip olmayanların anlayışsızlıkta bedevîler gibi olduklarını,¹⁷⁵⁵ (الْأَعْرَابُ أَشَدُّ كُفْرًا) (وَنِفَاقًا وَأَجْدَرُ أَلَّا يَعْلَمُوا حُدُودَ مَا أَنْزَلَ اللَّهُ *Allah'ın resulüne indirdiklerinin sınırlarını tanımamaya daha yatkındırlar*)¹⁷⁵⁶ âyetiyle onların Allah tarafından yerildiklerini ifade etmiştir.¹⁷⁵⁷

Meclisî, kelimelerin okunuşundaki kırâat farklılıklarına değinmiştir.¹⁷⁵⁸ Meselâ o, bir rivayette geçen (وَسَخَّرَ لَكُمُ اللَّيْلَ وَالنَّهَارَ وَالشَّمْسَ وَالْقَمَرَ وَالنُّجُومَ مُسَخَّرَاتٍ بِأَمْرِهِ) âyetini¹⁷⁵⁹ açıklarken kırâat imamları tarafından farklı okunan kelimeleri açıklamıştır. Buna göre (مُسَخَّرَاتٍ) kelimesi nasb hâlinedir. Çünkü “Allah yarattığı, dilediği gibi idare ettiği ve musahhar kıldığı nimetlerle sizi faydalandırdı” mânasında her şeyi içine alan hâldir. Hafs (ö. 248/862 [?]) ise bunu mübtedâ-haber olarak kabul etmiştir. Böylece tahsisten sonra hüküm umumîleştirilmiştir. İbn Âmir (ö. 118/736) de (الشَّمْسُ وَالْقَمَرُ) kelimelerini ref' ile okumuştur.¹⁷⁶⁰ İbn Abbas, İbn Cübeyr (ö. 94/713 [?]) ve diğerlerinden nakledildiğine göre (تَكْلِمُهُمْ) ifadesi¹⁷⁶¹ şeddesiz, “tâ”nın fethası, “kâf”ın sükûnu ile (كَلِم) den “yara” mânasında rivayet edilmiştir.¹⁷⁶²

¹⁷⁵¹ Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 1/30, 49, 74, 75, 91, 100, 104, 106, 112, 135, 142, 153, 211, 234/2/25, 65, 177, 286, 304; 3/115; 4/137, 365; 7/339; 8/190, 219, 335; 9/29, 87, 247, 375; 10/24, 48, 137, 156, 228; 11/145, 201, 326, 340; 12/10. bk. Nâînî vd., “Berresî Reveş-i Fıkhi'l-Hadisî Allâme Meclisî der Şerhi'l-Kâfi (Kitâbi'l-Hucce)”, 102; Nâînî vd., “Derengî der Reveş-i Şerh-i Allâme Meclisî ber Kitâbi'l-Hucce Usûl-i Kâfi”, 101.

¹⁷⁵² Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 1/113.

¹⁷⁵³ Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 1/234; 7/341; 8/69, 194, 235, 417; 9/119; 11/12; 12/355-356. Benzer bir uygulama için bk. Karacabey, *Hattâbî'nin Hadis İlmindeki Yeri ve Şerh Metodu*, 226.

¹⁷⁵⁴ Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 3/191; 7/302; 10/73, 220, 287; 11/15, 89, 90, 145, 168, 262; 12/60, 125, 221, 232.

¹⁷⁵⁵ Kuleynî, *el-Kâfi*, 1/74. bk. Kuleynî, *Usul-u Kâfi*, 1/29.

¹⁷⁵⁶ et-Tevbe 9/97.

¹⁷⁵⁷ Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 1/101; 4/137; 7/320; 8/6, 393; 11/142.

¹⁷⁵⁸ Nâînî vd., “Berresî Reveş-i Fıkhi'l-Hadisî Allâme Meclisî der Şerhi'l-Kâfi (Kitâbi'l-Hucce)”, 104.

¹⁷⁵⁹ en-Nahl 16/12.

¹⁷⁶⁰ Kuleynî, *el-Kâfi*, 1/31; Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 1/41, 42, 53.

¹⁷⁶¹ en-Neml 27/82.

¹⁷⁶² Kuleynî, *el-Kâfi*, 1/483; Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 2/368. Kırâat farklılıkları için bk. 2/373, 444; 3/83, 279; 5/79; 7/22, 180, 230, 271; 8/22, 155, 358; 9/420; 12/131, 133, 175, 264.

O, imamların kırâatlerinin kimin kırâatine uygun olduğunu aktarmıştır. (وَضَعَ عَنْهُمْ إِصْرَهُمْ ؛) İbaresindeki (الْأَصَار) kelimesinin imamlar tarafından çoğul okunması İbn Âmir kırâatine uygundur.¹⁷⁶³ Şârih, bazen de metinde yer alan âyetin okunuş şeklinin şâz kırâatlerde yer almadığını veya nasıl olduğunu belirtmiştir. (هَذَا عَطَاؤُنَا فَامْنُنْ أَوْ [أَعْطِ]) Cümlesindeki (وَهَكَذَا هِيَ) ifadesi şâz kırâatlerde zikredilmemiştir.¹⁷⁶⁴ Rivayette istişhâdda bulunulan (يَهْدِ قَلْبَهُ) âyeti¹⁷⁶⁵ imamların kırâatinde (يَهْدِ قَلْبَهُ) ifadesinin ref‘iyle veya kalb ve hazifle “hemze” olmaksızın “dâl”ın fethasıyla okunmuştur. O, şâz kırâatlerin birinci seçenikle okuduğunu ifade etmiştir. Ayrıca yazar, müfessirlerin bu konudaki görüşlerine yer vermiştir.¹⁷⁶⁶ Bu durum, onun kırâatlere olan hâkimiyetini göstermesi açısından önemlidir. Ehl-i sünnet’e muhâlif olmayı neredeyse her konuda kendisine şîar edinen Şîa, kırâat konusunda Hz. Ali’ye dayanması münasebetiyle Hafs kırâatini benimsemiştir.¹⁷⁶⁷

Şîi müellif, *el-Kâfî* metnindeki âyetleri Şîî¹⁷⁶⁸ ve Sünnî¹⁷⁶⁹ müfessirlerden ve Şîi hadis kaynaklarından¹⁷⁷⁰ iktibaslar yaparak tefsir etmeye çalışmıştır. Yerine göre kendisi konu ile ilgili âyetleri açıklamıştır.¹⁷⁷¹ O, yapmış olduğu açıklamanın âyete, diğer müfessirlerin tefsirinden daha çok uyduğunu dile getirmiştir.¹⁷⁷² Meclisî, Şîi ve Sünnî tefsirlerden konunun durumuna göre farklı şekillerde istifade etmiştir. Meselâ o, her zaman olmamakla birlikte Beyzâvî’den gramer ve kırâatlerle¹⁷⁷³ ve Tabersî’den (ö. 548/1153)¹⁷⁷⁴ âyetlerin tefsiri ile ilgili yerleri nakletmiştir.¹⁷⁷⁵ Bu uygulamanın aksi de mümkündür.¹⁷⁷⁶ Müellifin Beyzâvî’nin gramerle ilgili yaptığı açıklamasını atladığı da olmuştur.¹⁷⁷⁷ Bazen kendisi de âyetlerin

¹⁷⁶³ Küleynî, *el-Kâfî*, 2/407; Meclisî, *Mir’âtü’l-‘ukûl*, 5/115.

¹⁷⁶⁴ Küleynî, *el-Kâfî*, 2/431; Meclisî, *Mir’âtü’l-‘ukûl*, 5/168. Âyet için bk. Sâd 38/39.

¹⁷⁶⁵ et-Tegâbün 64/11.

¹⁷⁶⁶ Küleynî, *el-Kâfî*, 4/208; Meclisî, *Mir’âtü’l-‘ukûl*, 11/255.

¹⁷⁶⁷ Mustafa Öztürk, *Tefsirde Ehl-i Sünnet & Şîa Polemikleri* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2015), 241.

¹⁷⁶⁸ Meclisî, *Mir’âtü’l-‘ukûl*, 2/249, 326, 337, 338, 340, 341, 344, 351, 354; 3/112, 176, 179; 5/136, 138, 145; 7/170, 173; 10/2, 52, 56, 303; 11/22, 151; 12/129, 372.

¹⁷⁶⁹ Meclisî, *Mir’âtü’l-‘ukûl*, 1/43, 2/249, 322, 329, 330, 341; 3/79; 4/183; 5/141, 143, 146; 7/47, 175, 224, 357; 10/1, 52, 168, 302; 11/22, 23, 147; 12/125, 373.

¹⁷⁷⁰ Meclisî, *Mir’âtü’l-‘ukûl*, 2/253.

¹⁷⁷¹ Meclisî, *Mir’âtü’l-‘ukûl*, 1/38-43; 5/105; 7/178-183; 8/410-416; 11/170.

¹⁷⁷² Meclisî, *Mir’âtü’l-‘ukûl*, 11/64.

¹⁷⁷³ Nâsiruddîn Abdullâh b. Ömer b. Muhammed el-Beyzâvî, *Envâru’t-tenzîl ve esrâru’t-te’vîl*, haz. Muhammed Abdurrahmân el-Mar‘aşlî (Beyrut: Dâru İhyai’t-Türâsî’l-Arabî, ts.), 1/117; 4/107, 220.

¹⁷⁷⁴ Tabersî, *Mecma’u’l-beyân*, 1/346.

¹⁷⁷⁵ Meclisî, *Mir’âtü’l-‘ukûl*, 4/210-211 bk. 11/162; 12/131.

¹⁷⁷⁶ Meclisî, *Mir’âtü’l-‘ukûl*, 12/133. bk. Tabersî, *Mecma’u’l-beyân*, 10/131.

¹⁷⁷⁷ Meclisî, *Mir’âtü’l-‘ukûl*, 11/165 ([المنزلة] ifadesinden sonra gramerle ilgili yer atlanmıştır); 12/374 (تشككه), 392 (والملايس). bk. Beyzâvî, *Envâru’t-tenzîl ve esrâru’t-te’vîl*, 1/118; 2/129; 5/350.

gramerle ilgili hususlarına işaret etmiştir.¹⁷⁷⁸ O, Arapça gramer kurallarını âyetlerden misaller vererek anlatmıştır. (مِمَّنْ يَغْصِيهِ) İfadesindeki (من) harf-i cerri İbn Mâlik'in (ö. 672/1274) söylediğine göre (وَالْمُفْسِدَ مِنَ الْمُنْصِلِ) âyetinde¹⁷⁷⁹ olduğu gibi temyiz içindir.¹⁷⁸⁰ Şârih, rivayetlerdeki âyetlerden hareketle müfessirlerin görüşlerine yer verme, şerhlerden nakillerde bulunma ve aralarda kendi fikrini beyan etmeden dolayı asıl yapması gerekeni terk ettiği düşüncesine kapılmış olmalı ki (رَجَعْنَا إِلَى تَفْسِيرِ الْحَدِيثِ) “hadisin tefsirine döndük” ibaresini söyleme ihtiyacı hissetmiştir.¹⁷⁸¹

Mir'âtü'l-'ukûl müellifi, ahbârdaki âyetlerin hangi sûrelerde geçtiğini belirtmiş ve âyeti öncesi ve sonrasıyla tam olarak zikretmiştir.¹⁷⁸² O, böyle bir gayret içerisinde olmasına rağmen bazen istişhâd için kullandığı âyetleri eksik olarak nakletmiştir. Meselâ (وَمَا مِنْ دَابَّةٍ إِلَّا) (وَمَا مِنْ دَابَّةٍ فِي الْأَرْضِ إِلَّا عَلَى اللَّهِ رِزْقُهَا) olarak yazılan âyetin doğrusu (وَمَا مِنْ دَابَّةٍ فِي الْأَرْضِ إِلَّا عَلَى اللَّهِ رِزْقُهَا) şeklindedir.¹⁷⁸³ Eserin son yapılan basımlarında eksiklik parantez veya dipnotla giderilmeye çalışılmıştır. Ayrıca şerhi takhik eden Hadar, yazarın alıntı yaptığı kaynaklar ile karşılaştırma yaparak onun hata yaptığı yerlere de işaret etmiştir. (وَلَوْ أَنَّ لِكُلِّ نَفْسٍ ظَلَمَتْ [آلَ مُحَمَّدٍ حَقَّهُمْ] مَا فِي الْأَرْضِ [جَمِيعًا]) Âyetindeki¹⁷⁸⁴ (جَمِيعًا) kelimesi, Ali b. İbrâhim el-Kummi'nin tefsirinde yer almazken Meclisî, sehven yazmıştır.¹⁷⁸⁵ Bu durum çok farklı kaynaklara vukufiyetini yaptığı alıntlarıyla gösteren müellifin bir eksikliği olarak kabul edilebilir.

XI/XVII yüzyılın önde şârihlerinden olan Meclisî, *el-Kâfî*'de yer alan bazı âyet metinlerinin resmî Mushafla uyuşmadığı hâllerde âyetin söz konusu yerdeki metnini vermiş ve hatanın sebebini tespit etmiştir. Ona göre bu farklılık, nüsha ve râvilerden, mâna ile nakilden ya da imamların kırâatinin böyle olmasından kaynaklanmıştır.¹⁷⁸⁶ Bu, ya tefsir olarak imam tarafından eklenmiştir¹⁷⁸⁷ veya imam sözünü Kur'ân'dan iktibas etmiştir.¹⁷⁸⁸ O,

¹⁷⁷⁸ Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 1/39-54; 11/126.

¹⁷⁷⁹ el-Bakara 2/220.

¹⁷⁸⁰ Küleynî, *el-Kâfî*, 1/666; Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 3/154; 6/63, 77; 10/202. bk. Cemâlüddîn Muhammed b. Abdillâh b. Mâlik et-Tâî, *el-Elfiyyetü İbn Mâlik fi'n-nahv ve't-tasrîf*, thk. Süleymân b. Abdilazîz b. Abdillâh el-Uyûnî (Riyad: Mektebetü Dâri'l-Minhâc, ts.), 114.

¹⁷⁸¹ Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 5/113, 148.

¹⁷⁸² Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 5/29, 31, 33, 59; 7/68, 189; 8/216, 270; 11/299, 396; 12/217, 514.

¹⁷⁸³ Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 1/100. Hûd 11/6.

¹⁷⁸⁴ Yûnus 10/54.

¹⁷⁸⁵ Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 4/231 dip. 5; 7/193 dip. 3. Müracaat ettiğimiz kaynaktaki da aynı ifade yer almıştır. Bu durum ihtilâfın, eserin farklı basımlarından ve tahkiklerinden kaynaklandığını göstermektedir. bk. Alî b. İbrâhim el-Kummi, *Tefsîru'l-Kummi*, thk. Müessesetü'l-İmâmi'l-Mehdî (Kum: Müessesetü'l-İmâmi'l-Mehdî, 1435/2014), 2/447.

¹⁷⁸⁶ Küleynî, *el-Kâfî*, 1/31; Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 1/42, 47, 50, 51; 2/340, 397, 448; 3/33, 59, 130, 268, 274; 4/285; 5/29, 79; 6/254; 7/189, 228; 8/63, 123, 320; 9/149, 284, 353; 11/218, 397; 12/253.

¹⁷⁸⁷ Küleynî, *el-Kâfî*, 1/498; Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 2/389; 3/180.

âyetin Ehl-i beyt kırâatinde nasıl olduğuna değinmiştir. (النَّبِيُّ أَوْلَىٰ بِالْمُؤْمِنِينَ مِنْ أَنفُسِهِمْ وَأَزْوَاجُهُ) Âyetinden¹⁷⁸⁹ sonra Ehl-i beyt'in kırâatinde (وَهُوَ أَبُو لَهُمْ) ibaresi vardır.¹⁷⁹⁰ Ayrıca iki âyetin birbirine benzemesinden dolayı birinci âyetin sonunun düşmesi ve ikinci âyetin sonuyla bağlanması da metinde yazılan âyetlerin karışma gerekçesi olarak gösterilmektedir. Zaten bu durumla sıkça karşılaşmıştır.¹⁷⁹¹ Yazar, başka eserlerden nakille, rivayetteki âyette müstensihlerden kaynaklı bir tashîf olduğunu anlatmıştır.¹⁷⁹² O, imam tarafından âyet okunduktan sonra söylenen açıklamaların o âyetle ilgisinin olmadığından bahsetmiştir.¹⁷⁹³ Ona göre aynı konuya temas eden âyetlerin içeriğinin imam tarafından toplanması ve birinin diğerine mâna olarak birleştirilmesi muhtemeldir.¹⁷⁹⁴ Âyete yapılan ziyade iki âyete de işaret etmek niyetiyle yapılmış olabilir.¹⁷⁹⁵

Allâme Meclisî, bazı âyetlerin nüzûl sebeplerini açıklamıştır. O, bu uygulamayı tefsirlerden iktibasla¹⁷⁹⁶ veya kendisi aktararak yapmıştır. Müellif, Haşr sûresi dokuzuncu âyetin ensar hakkında, onların malları hususunda nefislerini muhacirlere tercih etmeleri üzerine indiğinin meşhur olduğunu belirtmiştir. Burada dikkati çeken husus ise onun kaynak adı zikretmeden Âimme yoluyla rivayet edildiğini ifade ettiği farklı bir sebep-i nüzûle yer vermesidir. Âyet, Hz. Ali hakkında nâzil olmuştur. O ve Ehl-i beytinden geride kalanlar üç gün boyunca hiçbir şey yememişlerdi. Bu yüzden Hz. Ali, bir dinar borç aldı ve sonra Mikdâd'ı (ö. 33/653) gördü, onun aç olduğunu anladı. O, bir dinarı ona verdi. Buna bağlı olarak âyet, gökten bir sofrayla birlikte indi.¹⁷⁹⁷ Şârih, ahbârın delâletiyle sûrelerin nerede nâzil olduğu ile ilgili genel kabulün zıddı olan fikri benimsemiş ve görüşünü destekleyen rivayetleri nakletmiştir. O, Hz. Peygamber'in bahçesine fidan diken adama uğramasını ve onunla konuşmasını anlatan haberin Leyl sûresinin Medenî olduğuna işaret ettiğini söylemiştir. Genel görüş ise bu sûrenin Mekkî olduğu yönündedir. Yazar, düşüncesini teyit eden Şîî tefsirlerdeki rivayetlere yer vermiştir.¹⁷⁹⁸

¹⁷⁸⁸ Küleynî, *el-Kâfî*, 1/498; Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 2/390.

¹⁷⁸⁹ *el-Ahzâb* 33/4.

¹⁷⁹⁰ Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 8/367; 22/304; 26/119.

¹⁷⁹¹ Küleynî, *el-Kâfî*, 2/376; Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 5/29; 7/228.

¹⁷⁹² Küleynî, *el-Kâfî*, 2/284; Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 4/250; 5; 10; 8/126.

¹⁷⁹³ Küleynî, *el-Kâfî*, 2/407; Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 5/116.

¹⁷⁹⁴ Küleynî, *el-Kâfî*, 2/407; Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 5/117.

¹⁷⁹⁵ Küleynî, *el-Kâfî*, 3/107; Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 7/268.

¹⁷⁹⁶ Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 11/176.

¹⁷⁹⁷ Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 9/138. Kaynaklı, kaynaksız âyetlerin nerede, kimin hakkında indiğine dair örnekler için bk. 2/328, 378; 3/72, 237, 239, 242, 261; 6/251; 9/284; 11/151, 177.

¹⁷⁹⁸ Küleynî, *el-Kâfî*, 4/383; Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 12/162.

Şîî şârih, âyetlerdeki bazı ifadeleri te’vil ederek anlamlandırmaya çalışmıştır. Meselâ (مِنْ رِزْقٍ) âyetinde geçen “Allah’ın gökten indirdiği rızıkta”¹⁷⁹⁹ (وَمَا أُنْزِلَ اللَّهُ مِنَ السَّمَاءِ مِنْ رِزْقٍ) ifadesi su anlamındadır. Su rızıktır ya da rızka sebeptir. Yeryüzü kalb ile te’vil edilirse rızık da suya benzemesinden hareketle ilim olarak yorumlanabilir. Çünkü su, beden hayatının sebebi olduğu gibi ilim de ruhun hayatının sebebidir.¹⁸⁰⁰ Ayrıca o, imam tarafından yapılan te’vilin âyetin zâhiriyle çelişmediğini dile getirmiştir.¹⁸⁰¹ (فَلْيَنْظُرِ الْإِنْسَانُ إِلَى طَعَامِهِ) “İnsan yediğine bir bakıp düşünsün!”¹⁸⁰² âyetiyle bağlantılı olarak insanın yiyeceği nedir? sorusuna imam, “öğrendiği ilimdir” diye cevap vermiştir.¹⁸⁰³ Ona göre bu, rivayette ifade edilen âyetin bâtinî yönüdür. Âyetin zâhirinin bedenın gıdasından bahsetmesiyle çelişmez. Böyle bir yorum açıkça anlaşıldığı için itiraz eden de olmamıştır. Bedenin hayatiyetini devam ettirmesi ve ayakta kalması yemeğe, içmeğe bağlı olduğu gibi ruhun da manevî yaşantısında güzel bir hayat sürmesi için imana ilme, bilgiye ve sâlih amellere ihtiyacı vardır. (أَوْمَنْ كَانَ مَيِّتًا فَأُحْيَيْنَاهُ) “Ölü iken dirilttiğimiz...”¹⁸⁰⁴ âyetinin zımında da bu mâna bulunmuştur.¹⁸⁰⁵ Ayrıca müellif, te’vilin bahse konu olan âyetin içerisinde bulunduğu sûrenin Mekkî olmasıyla bir tezat oluşturmadığını rivayetlerle anlatmaya gayret etmiştir.¹⁸⁰⁶ O, haberde geçen te’vilin garip olduğunu kabul etmekle birlikte onun birçok senedle rivayet edildiğine işaret etmiş ve ilgili ahbârı nakletmiştir. (وَبِئْسَ مُعْطَلَةٌ وَقَصْرٌ مَشِيدٌ) “Şimdi oralarda kullanılamaz hâle gelmiş nice kuyular, (harap olmuş) nice görkemli köşk var!”¹⁸⁰⁷ âyetindeki kuyu ile suskun imam ve köşkle de konuşan imamın kastedildiğini anlatan rivayet bu hususa örnek olarak verilebilir.¹⁸⁰⁸

Mir’âtü’l-‘ukûl yazarı, âyetlerin tefsiri ile ilgili farklı görüşlere yer vermiştir. O, bunu kaynak belirterek yaptığı gibi bazen de görüşün kime ait olduğunu zikretmeden (قِيلَ) ifadesiyle aktarmıştır ve sonrasında da kendi görüşünü beyan etmiştir. Meselâ (رِجْزاً مِنَ السَّمَاءِ) “Gökten bir azap”¹⁸⁰⁹ âyetindeki azabın ne olduğu konusunda müfessirler arasında ihtilâf vardır. Kelimeyi bazıları balçıktan pişirilmiş taşlar, bazıları da ateş ya da yerin altını üstüne

¹⁷⁹⁹ el-Câsiye 45/5.

¹⁸⁰⁰ Küleynî, *el-Kâfî*, 1/31; Meclisî, *Mir’âtü’l-‘ukûl*, 1/42. Benzer anlamlar için bk. 4/305.

¹⁸⁰¹ bk. Nâinî vd., “Berresî Reveş-i Fıkhi’l-Hadisî Allâme Meclisî der Şerhi’l-Kâfî (Kitâbi’l-Hucce)”, 107.

¹⁸⁰² Abese 80/24.

¹⁸⁰³ Küleynî, *el-Kâfî*, 1/123.

¹⁸⁰⁴ el-En‘âm 6/122.

¹⁸⁰⁵ Meclisî, *Mir’âtü’l-‘ukûl*, 1/167; 2/413; 4/198; 5/94.

¹⁸⁰⁶ Küleynî, *el-Kâfî*, 2/418; Meclisî, *Mir’âtü’l-‘ukûl*, 5/149.

¹⁸⁰⁷ el-Hac 22/45.

¹⁸⁰⁸ Küleynî, *el-Kâfî*, 2/400; Meclisî, *Mir’âtü’l-‘ukûl*, 5/92. Garip olduğunu belirttiği te’viller için bk. 5/98, 148.

¹⁸⁰⁹ el-Ankebût 29/34

çevirme şeklinde anlamlandırmışlardır. Şârih, bununla anlatılmak istenenin azabı indirmenin başlangıcı ve azabın gökyüzünden gelmesinin Allah tarafından takdir edilmesi olacağını ifade etmiştir. Bu olay, aynen gerçekleşme de Allah'ın bundan müstağni olduğunu söylemek zorlamadır.¹⁸¹⁰ O, kendi düşüncesini tefsiri yapılan kelimelerle ilgili ahbâra işaret ederek ortaya koymuştur. Meselâ (وَشَاهِدٍ وَمَشْهُودٍ) âyetindeki¹⁸¹¹ kelimelerin öncelikle anlamları üzerinde duran yazar, haberden hareketle bu kelimelerin Hz. Peygamber ve Hz. Ali'ye telmihte bulunduklarına dair farklı seçeneklerden söz etmiştir. O, ahbârın çoğunun teyidiyle Hûd sûresi on yedinci âyette geçen şâhid kelimesi ile kastedilenin Hz. Ali olduğunu belirtmiştir.¹⁸¹² Meclisî, bazen de ilgili âyetteki kelimenin birçok haberde hangi mânada geçtiğini dile getirmiştir. Örneğin lağv, müzik ve eğlence anlamındadır.¹⁸¹³

Ayrıca Şîa'nın önde gelen müellifi, âyetin anlaşılmasına engel olabilecek hususların giderilmesi için açıklamalar yapmıştır. Meselâ o, araştırmacı için (وَمَثَلُ الَّذِينَ كَفَرُوا كَمَثَلِ الَّذِي يَنْعُقُ) (بِمَا لَا يَسْمَعُ إِلَّا دُعَاءَ وَنِدَاءَ صُمُّ بُكْمٌ) “*İnkârcılara seslenenin durumu, bağırıp çağırmadan başka bir şey işitmeyen hayvana haykıran çobanın durumuna benzer*”¹⁸¹⁴ âyetinin anlaşılmasında ihtilâf olacağını belirtmiştir. Buna göre bazıları âyete muzâf takdir ederken bazıları da zâhirine hamletmişlerdir. Muzâf takdir edenler de onun nerede konulacağı hususunda farklı görüş benimsemişlerdir. Onlardan bir grup, muzâfı meşîetin yanına koyarken diğer grup ise müşebbeh bihin yanına koymuşlardır. Müellif, muzâf takdir edenlerin ve zâhirine hamledenlerin örneklerini de aktarmıştır.¹⁸¹⁵ Onun benzer uygulamayı Tabersî'nin (وَلَيْكَ هُمْ) (أَفْلَحَ) ve (الْمُفْلِحُونَ) âyetlerinde¹⁸¹⁶ geçen (الْمُفْلِحُونَ) kelimelerine aynı mânaları vermesi üzerine yaptığını görmekteyiz.¹⁸¹⁷ Ona göre kelimenin Mü'minûn sûresi birinci âyette bu anlama gelmesi, ondan başka bir âyette yine aynı mânaya hamlini gerektirmez. Onun bu anlam üzerine hamlinin takdir edilmesi, sadece teraccî cümlesinin hâliyye kabul edilip takrîb mânasının tam olması ya da Tabersî'nin yaptığı gibi ta'lîliyye olmasıyla

¹⁸¹⁰ Küleynî, *el-Kâfî*, 1/32; Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 1/45; 3/28; 5/81, 107; 7/175, 230; 8/184. Aynı uygulama haberlerin şerhinde de geçerlidir. bk. 12/98, 115. Bu ifade kullanılmadan yapılan nakil için bk. 10/33. Beyzâvî'den alıntı yapmıştır, araya âyetin devamının tefsiri girmiştir. İsim belirtmeden tekrar Beyzâvî'nin tefsirine dönmüştür. bk. Beyzâvî, *Envâru't-tenzîl ve esrâru't-te'vîl*, 1/152.

¹⁸¹¹ el-Burûc 85/3.

¹⁸¹² Küleynî, *el-Kâfî*, 2/397; Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 5/86.

¹⁸¹³ Küleynî, *el-Kâfî*, 3/94; Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 7/231.

¹⁸¹⁴ el-Bakara 2/171.

¹⁸¹⁵ Küleynî, *el-Kâfî*, 1/32; Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 1/46-47. Müşebbeh bihin müşebbehe muzaf olmasıyla ilgili bk. 8/25. Âyetlerle ilgili gramer örnekleri için bk. 7/235.

¹⁸¹⁶ el-A'râf 7/157; el-Mü'minûn 23/1.

¹⁸¹⁷ bk. Tabersî, *Mecma'u'l-beyân*, 4/277; 7/126.

gerçekleşmiştir. Âşikâr olduğu gibi bu iddia üzerine aslen orada bir delil yoktur.¹⁸¹⁸ O, (وَتَسْوَنَ) “Sizler kitabı okuduğunuz hâlde kendinizi unutuyorsunuz”¹⁸¹⁹ âyetindeki (الْكِتَابَ) kelimesini şerh ederken kitaptan maksadın Kur’ân ve Tevrat olabileceğine değinmiştir. Aynı tehdidin Tevrat’ta da yer aldığına “denildiği gibi” ifadesiyle işaret eden şârih, Tevrat’tan herhangi bir bâb ismi ve âyet numarası vermemiştir.¹⁸²⁰ O, Allah tarafından Hz. Îsâ’ya yapılan hitabı aktarmış; ama herhangi bir kaynak zikretmemiştir.¹⁸²¹ Bu durum, onun Kutsal Kitap metinlerine doğrudan vâkîf olmadığını gösteren bir karine sayılabilir.

3.2.6.2. Hadislerle İstişad

Meclisî-i Sâni, rivayetin şerhine başlamadan önce onun hakkında okuyucuyu bilgilendirmiştir. Meselâ *hüccetin bulunmasının gerekliliği bâbının* ilk haberi,¹⁸²² *Bihâru’l-envâr*’daki uzun rivayetin bir parçasıdır¹⁸²³ ve bazı bölümleri de *Kitâbü’t-tevhîd*’de¹⁸²⁴ geçmiştir.¹⁸²⁵ Yine o, şerhedilecek haberin uzun bir rivayete ait olduğunu, diğer bölümlerinin bu kitapta görüldüğü gibi musannif ve başkaları tarafından bâblara ayrıldığını dile getirmiştir. Ayrıca Ayyâşî’nin (ö. 320/932) tefsirinde¹⁸²⁶ ve başka eserlerde de haber yer almıştır. O, “Haberin bir başka parçası da *bâbü’s-sebkı ile ’l-îmân*’da geçti”¹⁸²⁷ diyerek musannifin *taktî*’ yaptığından bahsetmiş ve yerine göre diğer eserlerdeki bölümlerden bazılarını aktarmıştır.¹⁸²⁸

Şîî müellif, *el-Kâfî*’de hadislerini şerhettiği kitabın genel değerlendirmesini bir rivayetin içerisinde ele almıştır. Burada sened, metin ve kaynak ismi zikretmeksizin kelime mânası ile ilgili o ana kadar aktardığı bilgileri, ahhbârla karşılaştırmaktadır. Meselâ “Bil ki, bu bâblarda zikredilen ahhbârın çoğunluğunun tek anlamda toplanması mümkün olan ilk iki mânaya geldiği âşikârdır. Onlardan ikinci anlam daha çok kullanılır ve açıktır. Bazı ahhbârın diğer mânalara gelmeleri de muhtemeldir. Bazı ahhbârda da akıl, kurtuluş için miras bırakılan, faydalı olan,

¹⁸¹⁸ Meclisî, *Mir’âtü’l-’ukûl*, 7/82-83.

¹⁸¹⁹ el-Bakara 2/44.

¹⁸²⁰ Küleynî, *el-Kâfî*, 1/32; Meclisî, *Mir’âtü’l-’ukûl*, 1/49.

¹⁸²¹ Meclisî, *Mir’âtü’l-’ukûl*, 8/96, 162.

¹⁸²² Küleynî, *el-Kâfî*, 1/409.

¹⁸²³ bk. Meclisî, *Bihâru’l-envâr*, 10/194-201.

¹⁸²⁴ bk. Küleynî, *el-Kâfî*, 1/198-200.

¹⁸²⁵ Meclisî, *Mir’âtü’l-’ukûl*, 2/256.

¹⁸²⁶ Muhammed b. Mes’ûd b. Muhammed el-Ayyâşî, *Tefsîru’l-’Ayyâşî*, tsh. Hâşim er-Resûlî (Beyrut: Müessesetü’l-A’lemî li’l-Matbûât, 1411/1991), 1/86.

¹⁸²⁷ Küleynî, *el-Kâfî*, 3/106.

¹⁸²⁸ Küleynî, *el-Kâfî*, 4/149; Meclisî, *Mir’âtü’l-’ukûl*, 11/124, 139, 155, 216. Örnek olarak zikredilen hadisin metin yönünden maktû olduğunu belirttiği yer için bk. 392.

mutluluk için gerekli kabul edilen ilmin kendisi olarak nakledilmiştir. Bununla beraber aklın konuşması, gelmesi, gitmesi ilk zikredilen dört anlamdan birisine hamledilebilir veya hepsini içerir. O zaman da yaratma ifadesi sözlükte geçtiği gibi takdir etme mânasına gelebilir”.¹⁸²⁹

Mir’âtü’l-‘ukûl yazarı, bir kişi hakkındaki ahbârı, onun isminin geçtiği rivayetin şerhinde özetlemiştir. O, Muhammed b. Hanefiyye (ö. 81/700) ile ilgili ahbârın muhtelif olduğunu belirtmiş ve bunlara değinmiştir.¹⁸³⁰ Şârih, Zeyd b. Ali ile ilgili ahbârdaki zem ve methe dair görüşleri aktarmıştır. Ayrıca o, Şîî eserlerden nakiller yapmış ve son olarak da kendi görüşünü beyan etmiştir. Buna göre en uygun olanı ise onun hakkında hüsn-ü zanda bulunma ve onu karalamamadır. Bilakis Ca’fer el-Kezzâb [Ali en-Nakî el-Hâdî’nin kardeşi] (ö. 271/885)¹⁸³¹ vb. imamları inkâr etmekle haklarında hüküm sabit olan ve imamların aleyhinde bulunanlar dışında, onların evlatlarından Zeyd b. Ali gibilere karşı çıkmamak gereklidir.¹⁸³²

Şîa’nın önde gelen âlimi Meclisî, şerhi yapılan rivayetteki kelime veya cümlelerin anlamlarını değerlendirirken, görüşünü destekleyen ahbâra atıfta bulunmuştur. Fakat o, haberin ne olduğu ve hangi kaynakta geçtiğine dair bir bilgi aktarmamıştır. Meselâ müellif, (وَالَّذِي ظَهَرَ لَنَا مِنْ تَتَبُّعِ الْأَخْبَارِ الْمُتَنَهِّيَةِ إِلَى الْأَيْمَةِ الْأَبْرَارِ) “erdemli imamlara ulaşan ahbârı incelediğimizde karşımıza çıkan” ifadesiyle rivayetlerin metin ve senedine değinmeksizin konu ile ilgili verilmek istenen ana mesajı açıklamıştır.¹⁸³³ Aynı şekilde o, (كَمَا وَرَدَ فِي الْأَخْبَارِ) “Meşhur ahbârda geldiği veya sabit olduğu üzere” ifadeleriyle rivayet metnine işarette bulunan cümlelere kaynaksız yer vermiştir. Meselâ (وَكَوْنُهَا) “Ruhun ilk yaratılan olması, meşhur ahbârda geldiği gibi nefislerin cesetlerden önce yaratıldığını düşünmeye bağlıdır”.¹⁸³⁴ Yazar, akl-ı maâşın Şâri’in rızası doğrultusunda kullanılmasının ahbârda övüldüğünü (وَهُوَ مَمْدُوحٌ فِي الْأَخْبَارِ) lafzıyla kaynak belirtmeden dile getirmiştir.¹⁸³⁵ O, (خَلَقَكُمْ مِنْ) âyetinin¹⁸³⁶ şerhinde Allah’ın insan türünün ilk fertlerini ve babalarını topraktan yarattığı; meninin oluşmasına sebep olan besinin topraktan meydana geldiği, meleğin meniye

¹⁸²⁹ Meclisî, *Mir’âtü’l-‘ukûl*, 1/27, 28, 29, 30; 3/166; 8/157, 283; 10/5, 330, 360; 11/173, 174.

¹⁸³⁰ Küleynî, *el-Kâfî*, 2/182; Meclisî, *Mir’âtü’l-‘ukûl*, 4/86, 117.

¹⁸³¹ Ahmet Saim Kılavuz, “Ali el-Hâdî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1989), 2/394.

¹⁸³² Küleynî, *el-Kâfî*, 2/206; Meclisî, *Mir’âtü’l-‘ukûl*, 4/117-120; 9/102.

¹⁸³³ Meclisî, *Mir’âtü’l-‘ukûl*, 1/25; 5/112; 10/44; 11/327.

¹⁸³⁴ Meclisî, *Mir’âtü’l-‘ukûl*, 1/28, 30; 3/106, 145; 4/262; 7/69, 74, 223; 8/211; 10/119; 11/115; 12/271, 477; 20/327; 25/137, 281.

¹⁸³⁵ Meclisî, *Mir’âtü’l-‘ukûl*, 1/26.

¹⁸³⁶ el-Mü’min 40/67.

attığı toprak da olabileceği gibi farklı yorumlar yapmıştır ve bazı ahabârın bunu teyit ettiğini ifade etmiştir.¹⁸³⁷ (أُولُوا الْأَلْبَابِ) (الرَّاسِخُونَ) Kelimeleri¹⁸³⁸ bazı rivayetlerde imamlara inanan Şiîler olarak açıklanmıştır. Müellif, (الرَّاسِخُونَ) kelimesini şerh ederken (فِي بَعْضِ الرِّوَايَاتِ) “bazı rivayetlerde” diyerek kaynak zikretmeksizin,¹⁸³⁹ (أُولُوا الْأَلْبَابِ) ifadesini tahlil ederken de işaret edileceğini belirttiği rivayet metninden bir bölüme yer verip Şiîler’in kastedildiğini belirtmiştir.¹⁸⁴⁰ Onun (كَمَا وَرَدَ فِي الْخَبَرِ) ifadesinden sonra (مَنْ صَدَقَ نَجَا) diyerek¹⁸⁴¹ rivayet metnine değindiği de olmuştur.¹⁸⁴² O, bu şekilde nakledilen ahabârın mânâsının şerhi yapılan rivayete uygun olmadığını da söylemiştir.¹⁸⁴³

Muhammed Bâkır el-Meclisî, rivayette geçen kelimeyi açıklamak ve görüşünü desteklemek üzere Hz. Peygamber, Hz. Ali ve diğer imamlardan iktibaslarla bulunmuştur. Meselâ şârih; hikmeti, araştırıp inceleyerek ilim öğrenme ve ameli sağlam yapma olarak tarif etmiştir.¹⁸⁴⁴ O, Ca’fer es-Sâdık’tan hikmetle ilgili aktarılan rivayetleri zikretmiştir. İmama göre hikmet, Allah’a itaat ve imamı bilmektir. Hikmet, imamı tanımak ve Allah’ın onları işleyenler üzerine cehennemi vâcip kıldığı büyük günahlardan sakınmaktır. Hikmet, bilgi ve dinin ahkâmıdır. Sizden kim dinî konularda iyi bir anlayışa sahip olursa o hakîmdir. Nebî (s.a.v.) de hikmetin başını Allah korkusu olarak beyan buyurmuşlardır. Yazar, naklettiği rivayetlerin en başta ortaya koyduğu tanıma dâhil olduğundan, aralarında herhangi bir çelişkinin bulunmadığından bahsetmiştir. Ayrıca o, ele aldığı kavramın farklı sözlük âlimleri tarafından nasıl anlamlandırıldığına işaret etmiştir.¹⁸⁴⁵

Şiî âlim, konuyla alakalı gördüğü rivayetleri naklederken bazen onlar hakkında âlimler tarafından yapılan yorumlardan söz etmiş ve bunları değerlendirmiştir. Meselâ (أَفْضَلُ الْأَعْمَالِ) hadisinden hareketle “Namaz, âdâblarının bilinmesinden ve onunla ilgili meselelerin öğrenilmesinden oluşan hazırlıkla beraber hac ibadetinden daha zordur” şeklinde ortaya

¹⁸³⁷ Küleynî, *el-Kâfî*, 1/31; Meclisî, *Mir’âtü’l-‘ukûl*, 1/41. Ayrıca aynı tarz ifadeler için bk. 1/44, 47, 48, 113, 141, 146; 2/8, 112; 5/273; 6/50; 9/99.

¹⁸³⁸ Âl-i İmrân 3/7; ez-Zümer 39/9.

¹⁸³⁹ Meclisî, *Mir’âtü’l-‘ukûl*, 1/52; 2/309; 10/13.

¹⁸⁴⁰ Küleynî, *el-Kâfî*, 1/34; Meclisî, *Mir’âtü’l-‘ukûl*, 1/53, 105.

¹⁸⁴¹ bk. Küleynî, *el-Kâfî*, 3/255.

¹⁸⁴² Meclisî, *Mir’âtü’l-‘ukûl*, 7/302, 308, 311; 8/26, 217; 9/15; 11/157, 368; 12/230, 338, 341.

¹⁸⁴³ Meclisî, *Mir’âtü’l-‘ukûl*, 10/111; 12/408.

¹⁸⁴⁴ Ayrıca bk. Meclisî, *Mir’âtü’l-‘ukûl*, 1/74; 10/44.

¹⁸⁴⁵ Meclisî, *Mir’âtü’l-‘ukûl*, 1/51; 7/63; 8/215, 281; 9/10; 12/288, 369.

konulan görüş zayıftır. Çünkü hac ibadetinin de uzun seneler boyunca öğrenilmesi mümkün olmayan çok meseleleri vardır.¹⁸⁴⁶

Mir'âtü'l-'ukûl sahibinin hadislerle istişhâdda takip ettiği bir diğer metot ise konuyla alakalı olduğunu düşündüğü *el-Kâfî* dışındaki Şîî kaynaklara temas etmesidir.¹⁸⁴⁷ Bu uygulama iki şekilde karşımıza çıkmaktadır. Öncelikle bu rivayetler, müellif, kaynak eserin ismi ve senedleriyle zikredilmiştir. Meselâ Şeyh Sadûk'un *'İlelü's-şerâ'i*¹⁸⁴⁸ ve *Ma'âni'l-ahbâr*¹⁸⁴⁹ adlı eserleri buna örnek olarak verilebilir. Meclisî, akılla ilgili ilk haberin sonunda,¹⁸⁵⁰ Hz. Peygamber'in Allah'ın aklı yaratmasına dair sorulan soruya verdiği cevabı *'İlelü's-şerâ'i*'den nakletmiştir.¹⁸⁵¹ İkincisi ise sened ve kaynak ismine değinilmeden gerekli iktibasın yapılmasıdır. Meselâ o, mâna ile rivayet konusunu anlatırken görüşünü desteklemek için *Allah, benim sözlerimi işiten, onları ezberleyen, anlayan ve duyduğu gibi ulaştıran kula yardım etsin...*¹⁸⁵² hadisini sened ve kaynak adı vermeden rivayet etmiştir.¹⁸⁵³ Müellif, (وَأُتِيَتْ الْحِكْمَةُ وَفُصِّلَ الْخِطَابُ) haberindeki beyanın açıklamasında da *"Bana hikmet ve güzel konuşma yeteneği verildi"* rivayetini aktarmıştır.¹⁸⁵⁴ O, akıllıların ve kâmil mü'minlerin rüyalarının câhillerin uykusundan farklı olmasının sebeplerini anlatırken (فَلَمَّا عُذَّتِ الرُّوْيَا الصَّادِقَةَ) *"Bu yüzden sâdık rüya nübüvvetin cüzleri arasında sayıldı"*¹⁸⁵⁵ diyerek rü'yâ-yı sâdikayı nübüvvetin bir cüzü olarak değerlendiren rivayete telmihte bulunmuştur.¹⁸⁵⁶ Şârih, kudsî hadislere de aynı şekilde işaret etmiştir.¹⁸⁵⁷

Burada şu hususa da dikkatleri çekmek faydalı olacaktır. Şîa'nın önde gelen âlimlerinden olan Meclisî, hadislerle istişhâdda sadece Şîî hadis literatürüyle yetinmemiş,

¹⁸⁴⁶ Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 7/105.

¹⁸⁴⁷ Nâînî vd., "Berresî Reveş-i Fıkhi'l-Hadîsî Allâme Meclisî der Şerhi'l-Kâfî (Kitâbi'l-Hucce)", 103.

¹⁸⁴⁸ Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 1/31.

¹⁸⁴⁹ Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 1/150; 7/153; 8/323.

¹⁸⁵⁰ Küleynî, *el-Kâfî*, 1/24.

¹⁸⁵¹ Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 1/31. Benzer örnekler için bk. 3/137; 4/81; 7/346 (وهذا هو الأشهر الأقوى), 349, 367; 9/21; 12/375-376. bk. Sadûk, *'İlelü's-şerâ'i*, 1/101.

¹⁸⁵² Küleynî, *el-Kâfî*, 2/336. Ayrıca bk. İbn Mâce, "Menâsik", 76 (No. 3056); Ebû Dâvûd, "İlim", 10 (No. 3660); Tirmizî, "İlim", 7 (No. 2656).

¹⁸⁵³ Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 1/174, 230; 2/116, 301, 308, 342, 352; 3/12, 169, 236, 354; 4/336, 339, 365; 5/135 (Hz. Aişe'nin sözü), 149, 300; 6/116, 198; 7/75, 95, 230, 302, 341, 353; 8/100, 215, 333, 349; 9/11, 21, 338, 376, 401; 10/128, 156, 277, 333, 394; 11/159, 327; 12/61, 154, 271. Hz. Ali'nin sözleri için bk. 2/353; 3/236; 4/188; 7/360; 8/58, 81, 99, 143, 207, 215, 363, 384; 9/376; 11/146, 157; 12/369, 477. bk. Nâînî vd., "Berresî Reveş-i Fıkhi'l-Hadîsî Allâme Meclisî der Şerhi'l-Kâfî (Kitâbi'l-Hucce)", 102.

¹⁸⁵⁴ Küleynî, *el-Kâfî*, 1/30; Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 1/39; 2/269; 12/280, 306. bk. İsmâil b. Ömer b. Kesîr el-Kureşî, *el-Bidâye ve'n-nihâye* (Beyrut: Mektebetü'l-Ma'ârif, 1409/1988), 6/287.

¹⁸⁵⁵ Benzer mâna için bk. Küleynî, *el-Kâfî*, 15/223. Ayrıca bk. Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 21/326 (No. 13824); Tirmizî, "Rüya", 2 (No. 2272).

¹⁸⁵⁶ Küleynî, *el-Kâfî*, 1/29; Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 1/37, 105.

¹⁸⁵⁷ Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 7/80.

Ehl-i sünnet kaynaklarından da senedli, senedsiz veya kitap ismi zikrederek alıntılar yapmıştır. Bu konuda onun başucu eseri diye nitelendirilebilecek olan kitap ise İbnü'l-Esîr'in *en-Nihâye*'sidir. Meselâ o, (وَلَمْ يَغْنُ فِيهِ يَوْمًا سَالِمًا) ifadesinin şerhinde söz konusu eserden sadece¹⁸⁵⁸ Hz. Ali'ye ait rivayete yer vermiştir.¹⁸⁵⁹ Ayrıca yazar, diğer hadis kitaplarından da istifade etmiştir. (وَمَنْ يَغْصِ اللَّهَ وَرَسُولَهُ) “*Kim de Allah ve peygamberine itaatsizlik ederse...*”¹⁸⁶⁰ âyetinde zamirin yerine açık lafızların kullanılması Allah ve Hz. Peygamber'i yüceltmek, onların ismini anmaktan zevk almak veya Allah'ın, Peygamber'inden öncelikli olduğunu bilmek ve ikisinin aynı derecede bulunduğunu düşünmemek içindir. Ona göre bu sayılan vecihlerden birisi, Müslim'in (ö. 261/875) Adî b. Hâtim'den (ö. 67/686) aktardığı rivayette geçen zem sebeplerinden olabilir. Adamın biri, Hz. Peygamber'in yanında “Kim Allah ve Resûl'üne itaat ederse hak yoldadır, kim de o ikisine isyan ederse sapıtır” diye konuştu. Bunun üzerine Allah elçisi (s.a.v.) “*Sen ne kötü konuşmacısın, kim Allah ve Resûl'üne isyan ederse sapıtır de*” buyurdu.¹⁸⁶¹ Bununla beraber ibare hutbelerin çoğunda zamirle rivayet edilmiştir.¹⁸⁶² O, Şîî hadis şerhlerinin yanında¹⁸⁶³ Buhârî (ö. 256/870) ve Müslim şerhleri başta olmak üzere Ehl-i sünnet hadis şerhlerinden de istifade etmeyi ihmal etmemiştir.¹⁸⁶⁴

Meclisî, iki rivayetin senedindeki farklılıkları anlatmış ve senedler arasından birisini tercih etmiştir. O, tercihini destekleyen diğer eserlerdeki rivayetleri zikretmiştir. *Dua kitabının duaların kabul edilmesinin umulduğu vakitler ve hâller bâbının* onuncu rivayetindeki sened (عَنِ ابْنِ أَبِي عُمَيْرٍ ، عَنْ عُمَرَ بْنِ أَدِيْنَةَ ، قَالَ) şeklindedir.¹⁸⁶⁵ *Namaz kitabının nafile namazlar bâbında* ise sened (عَنْ عُمَرَ بْنِ أَدِيْنَةَ ، عَنْ عُمَرَ بْنِ يَزِيدَ) tarikiyle geçmiştir.¹⁸⁶⁶ Müellif, ikincisinin daha güçlü olduğunu, metindeki nüanslarla beraber açıklamıştır. O, bununla yetinmemiş ve farklı olan üçüncü bir senedi Şeyh Tûsî'nin (460/1067) *Tehzîbü'l-ahkâm*'ından nakletmiştir. Burada ise (عَنِ ابْنِ أَبِي عُمَيْرٍ ، عَنْ عُمَرَ بْنِ أَدِيْنَةَ ، عَنْ عُمَرَ بْنِ يَزِيدَ) şeklinde ilk iki senedin birleşimi olan yeni bir sened ortaya çıkmıştır.¹⁸⁶⁷ *el-Kâfî* metninden farklı olan ifadelerden bahseden şârih, mânayı destekleyen *Tehzîbü'l-*

¹⁸⁵⁸ İbnü'l-Esîr, *en-Nihâye*, 3/392.

¹⁸⁵⁹ Küleynî, *el-Kâfî*, 1/139; Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 1/188; 2/115, 367; 3/158; 4/333; 5/186; 7/114; 8/130, 323; 11/393, 394; 12/1, 131.

¹⁸⁶⁰ en-Nisâ 4/14; el-Ahzâb 33/36; el-Cin 72/23.

¹⁸⁶¹ Müslim, “Cum'a”, 48 (No. 2010).

¹⁸⁶² Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 2/110; 3/237; 5/215, 275, 336; 8/191, 251; 10/379; 11/297.

¹⁸⁶³ Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 1/212; 2/96; 8/35, 363; 9/259; 11/140.

¹⁸⁶⁴ Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 1/327; 3/214; 5/324; 7/297; 8/364; 10/203.

¹⁸⁶⁵ Küleynî, *el-Kâfî*, 4/322.

¹⁸⁶⁶ Küleynî, *el-Kâfî*, 6/540.

¹⁸⁶⁷ Tûsî, *Tehzîbü'l-ahkâm*, 2/117.

ahkâm'daki¹⁸⁶⁸ rivayetlere yer vermiştir.¹⁸⁶⁹ O, bâb içerisinde geçen aynı ahhârın senedlerindeki farklılıklara işaret etmiş ve haberin asıl kaynağına dair görüşünü açıklamıştır.¹⁸⁷⁰ Meselâ (الاسْتِكَاَنَةُ هِيَ الْخُضُوعُ) ifadesiyle başlayan haber, *dileme, korku, yalvarma, kendini tamamen ibadete verme, yakararak elleri açma, sığınma ve isteme bâbının*¹⁸⁷¹ ikinci ve altıncı rivayetidir.¹⁸⁷² Yazar, ikinci sıradaki haberin senedinin başındaki farklılıkla geçtiğine değinmiştir. Haber, İbn Mahbûb'un kitabından alınmış olabilir ve İbn Ebû Umeyr'in kitabında da nakledilmiştir. O, daha sonra diğer kaynaklardaki benzer rivayetleri de zikretmiştir.¹⁸⁷³

Şîî şârih, *el-Kâfi* metnindeki haberi rivayet ettikten sonra (وفي بَعْضِ الرِّوَايَاتِ هَكَذَا) diyerek ahhâr arasındaki farklılıkları ifade etmiştir. Meselâ o, (مَنْ حَفِظَ مِنْ أَحَادِيثِنَا أَرْبَعِينَ حَدِيثًا ، بَعَثَهُ اللَّهُ يَوْمَ) , (مَنْ حَفِظَ عَلَى أُمَّتِي أَرْبَعِينَ حَدِيثًا) rivayetinin (الْقِيَامَةِ عَالِمًا فَفِيهَا) şeklinde de kitaplarda yer aldığını söylemiştir.¹⁸⁷⁴ Ayrıca Meclisî, Şîî hadis kaynaklarındaki rivayetlerin Ehl-i sünnet hadis eserlerinde nasıl geçtiğine dair karşılaştırmaları da eserinde belirtmiştir. O, (سَلَّمَ اللَّهُ بِهِ طَرِيقًا إِلَى) , (سَهَّلَ اللَّهُ لَهُ طَرِيقًا إِلَى الْجَنَّةِ) şeklindeki¹⁸⁷⁵ Âmme kaynaklarında (سَهَّلَ اللَّهُ لَهُ طَرِيقًا إِلَى الْجَنَّةِ) şeklindeki¹⁸⁷⁶ geçtiğine işaret etmiştir.¹⁸⁷⁷ Müellif, Şîa tarafından kabul edilen görüşe muhâlif Âmme rivayetini aktarmıştır. Ona göre (الْحُجَّ عَرَفَةَ) rivayeti,¹⁸⁷⁸ Bakara sûresi yüz doksan sekizinci âyete ve onlara ait ahhâra zıttır.¹⁸⁷⁹ Salavatta Hz. Peygamber ile âlinin arasının (على) harf-i cerri ile ayrılmasının Şîiler arasında câiz olmadığı görüşü yaygındır. Muhâlifler arasında ise isnadı bilinmeyen (مَنْ فَصَّلَ) rivayeti meşhur olmuştur.¹⁸⁸⁰ O, bu haberin yanlarında sabit olmadığını ve bunu kitaplarında da görmediğini ifade etmiştir. Şârih, Şeyh Bahâî'den rivayetle, onun İsmâiliyye ahhârında olduğu söylense de ismet erbabından gelen me'sûr

¹⁸⁶⁸ Tûsî, *Tehzîbü'l-ahkâm*, 2/118.

¹⁸⁶⁹ Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 12/40.

¹⁸⁷⁰ Müellif, sadece *el-Kâfi* rivayetlerinin hangi kaynaktan alındığını belirtmekle kalmamıştır. Nakilde bulunduğu ifadelerin asıl kaynaklarına da işaret etmiştir. bk. Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 12/50.

¹⁸⁷¹ bk. Kuleynî, *Usul-u Kâfi*, 2/618.

¹⁸⁷² Kuleynî, *el-Kâfi*, 4/324, 327.

¹⁸⁷³ Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 12/48.

¹⁸⁷⁴ Kuleynî, *el-Kâfi*, 1/122; Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 1/166; 17/71; 18/52. bk. İbn Abdilber, *Câmi'u beyâni'l-'ilm ve fazlihî*, 1/192-199.

¹⁸⁷⁵ Kuleynî, *el-Kâfi*, 1/83.

¹⁸⁷⁶ İbn Mâce, "Mukaddime", 17 (No. 223); Tirmizî, "İlim", 2 (No. 2646).

¹⁸⁷⁷ Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 1/112; 10/140. Ortak olan diğer rivayetler için bk. 2/37, 60, 298; 3/17; 4/351; 5/104, 324; 8/45, 93, 132, 223, 399; 9/21, 297, 315, 376 (Ortak olduğu belirtilmese de müflis hadisi Âmme kaynaklarında yer almıştır); 10/146, 167, 211, 217, 264, 280, 328, 341, 374, 385; 11/7, 211, 233, 270, 303, 311; 12/14, 24, 93, 96, 99, 352, 355, 366 (Aksi tertiple).

¹⁸⁷⁸ İbn Mâce, "Menâsik", 57 (No. 3015); Tirmizî, "Hac", 57 (No. 889); Nesâî, "Menâsik", 203 (No. 3016).

¹⁸⁷⁹ Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 12/243.

¹⁸⁸⁰ Rivayeti iki taraf da kabul etmemiştir. bk. Aclûnî, *Keşfü'l-hafâ*, 2/316.

dualarda bulamadığını, Resûlullah ile âlinin aralarının nâdir de olsa ayrıldığını, bunun terkinin ise en uygun olduğunu söylemiştir.¹⁸⁸¹

Mir'âtü'l-'ukûl müellifi, rivayetleri şerh ederken konunun daha önce geçtiğini¹⁸⁸² veya ileride ele alınacağını dile getirmiştir. Meselâ o, (وَسَيَأْتِي تَمَامُ تَحْقِيقِ ذَلِكَ فِي كِتَابِ الْإِيمَانِ وَالْكَفْرِ) “Bu konunun tam olarak ele alınması *Kitâbü'l-îmân ve 'l-küfr*’de gelecektir” şeklinde ilgili kitabın ismini zikretmiştir.¹⁸⁸³ Yazar, “Haberin nezir ya da Muhammed b. Müslim’in haberinde gelecek olan iki gün geçmesi üzerine hamli mutlak gereklidir” cümlesiyle râvinin adını belirterek rivayetine atıfta bulunmuştur.¹⁸⁸⁴ O, (كَمَا سَيَأْتِي إِنْ شَاءَ اللَّهُ تَعَالَى فِي الْأَخْبَارِ الْكَثِيرَةِ) “çok haberde inşâallâhu Teâlâ geleceği gibi” vb. mutlak bir cümleyi kullanarak ilgili habere yer verileceğinden bahsetmiştir.¹⁸⁸⁵ Meclisî, “*Kitâbü'l-cihâd*’da gelecek” diyerek kitabın ismiyle beraber orada yer alan haberden ilgili bölümleri nakletmiştir.¹⁸⁸⁶ O, (وَسَيَأْتِي تَحْقِيقُهُ إِنْ شَاءَ اللَّهُ ، مَعَ أَنْ) (الْخَبَرُ ضَعِيفٌ وَتُعَارِضُهُ الْأَخْبَارُ الْمُتَوَاتِرَةُ بِالْمَعْنَى) şeklindeki bir ifadeyle bâb ismi zikretmeden veya haberden alıntı yapmadan daha sonra ele alacağı haberin sıhhat durumu ve diğer ahhârla olan ilişkisini ortaya koymaya gayret etmiştir. Buna göre haber zayıftır ve mâna olarak da mütevâtir ahhâra zıttır.¹⁸⁸⁷

XI./XVII. yüzyılın önde gelen şârihlerinden olan Meclisî, cümlelerin açıklanmasında hadislerden yararlanmış. Örnek olarak o, (وَأَنْتَ فِي يَوْمِكَ الَّذِي أَصْبَحْتَ فِيهِ مِنْ غَدٍ فِي غَرَّةٍ) cümlesindeki (مِنْ غَدٍ) ifadesinin “onun sebebiyle”, (أَنْتَ مَبْنِي بِمَنْزِلَةِ هَارُونَ مِنْ مُوسَى) hadisinde¹⁸⁸⁸ olduğu gibi “ona nispetle” veya (غَرَّةٍ) kelimesine müteallik olma şeklinde anlaşılabileceğini ifade etmiştir.¹⁸⁸⁹ Yerine göre müellif, alıntı yaptığı rivayetlerin farklı mânalara gelme ihtimalini de göz önünde bulundurmuş ve “İki haberi o anlamlardan eşsiz, tam bir açıklamaya hamletmek mümkün olabilir; fakat onu söylemeye ihtiyaç yoktur” diyerek onlara değinmemiştir.¹⁸⁹⁰ Aynı uygulama Âmme rivayetleri için de geçerlidir. O, hadisin iki grup tarafından nasıl

¹⁸⁸¹ Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 12/111.

¹⁸⁸² Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 9/308; 10/28; 12/461.

¹⁸⁸³ Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 1/26, 51, 52, 67, 87, 166; 2/274, 393; 3/75; 4/272; 10/333.

¹⁸⁸⁴ Küleynî, *el-Kâfî*, 7/676; Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 16/432.

¹⁸⁸⁵ Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 1/53, 62; 12/382.

¹⁸⁸⁶ Küleynî, *el-Kâfî*, 2/337; 9/416; Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 4/326; 7/80, 337; 8/109, 399; 9/13, 166, 293, 304; 10/118, 368; 11/71, 393; 12/122.

¹⁸⁸⁷ Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 9/102.

¹⁸⁸⁸ Küleynî, *el-Kâfî*, 15/262. bk. Buhârî, “Fezâilü ashâbi'n-nebî”, 9 (No. 3706); Müslim, “Fezâilü's-sahâbe”, 30 (No. 6217).

¹⁸⁸⁹ Küleynî, *el-Kâfî*, 4/267; Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 11/355.

¹⁸⁹⁰ Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 1/151.

anlaşıldığını tespit etmeye çalışmıştır. Meselâ şârih, (مَنْ أَشْبَعَ مُؤْمِنًا ، وَجَبَتْ لَهُ الْجَنَّةُ) ifadesinin¹⁸⁹¹ şerhinde şehir hayatında dinlenilecek yer ve çarşı bulunmasından dolayı doyurma işini bâdiyede olanlara hâs kılan bazı Âmmе'nin aksine, ahhârın genelinden hareketle bu konuda bâdiye ve şehirde yaşayanlar arasında bir fark olmadığını ifade etmiştir. Ona göre Âmmе'nin görüşünün zayıf olduğu açıktır.¹⁸⁹²

Allâme Meclisî, *el-Kâfî*'de yer alan rivayetleri birbiri ile karşılaştırarak tashih etmiştir. Meselâ o, haberde yer alan “imamın annesinin doğum yapacağı gece, evde ona görünen nurla”¹⁸⁹³ ilgili bölümün örnek olarak aktarılabileceğinden bahsetmiştir. Çünkü *imamların dünyaya gelişleri bâbının* birinci haberinde¹⁸⁹⁴ imamın gündüz dünyaya geleceği belirtilmiştir.¹⁸⁹⁵ Yazar, rivayetin sebeb-i vürûdunu aktarmıştır. (لَوْ لَا أَنَّ الْمَكْرَ وَالْخَدِيعَةَ فِي النَّارِ ،) Rivayeti,¹⁸⁹⁶ insanların Muâviye'ye deha ve akli, onun aldatmaca, gadr ve yalan üzerine kurulu hilelerinin hedefine ulaştığını gördüklerinde de Hz. Ali'ye görüş zayıflığını nispet etmeleri neticesinde söylenmiş olabilir.¹⁸⁹⁷

3.2.6.3. Şiirle İstişhad

Şiirle istişhâd, Şîi müellif Meclisî'nin sık başvurduğu bir yöntem değildir. O, nâdir de olsa kelime veya cümle mânalarını örneklendirmek için buna başvurmuştur.¹⁸⁹⁸ Meselâ Meclisî, istivâ kelimesinin üçüncü mânasının bir şeyi istilâ etmek olduğunu söylemiş ve

(قَدْ اسْتَوَى بِشَرٍّ عَلَى الْعِرَاقِ ... مِنْ غَيْرِ سَيْفٍ وَدِمٍ مُهْرَاقِ)

şiiirini zikretmiştir.¹⁸⁹⁹ Ayrıca o, rivayetlerin anlamını özetleyen beyitleri nakletmiştir.

(أَخَصَّ النَّاسُ بِالْإِيمَانِ عَبْدٌ ... خَفِيفُ الْحَالِ مَسْكَنُهُ الْقِفَارُ)

(لَهُ فِي اللَّيْلِ حَظٌّ مِنْ صَلَاةٍ ... وَمِنْ صَوْمٍ إِذَا طَلَعَ النَّهَارُ)

(وَقَوَتْ النَّفْسُ يَأْتِي مِنْ كَفَافٍ ... وَكَانَ لَهُ عَلَى ذَاكَ اصْطِبَارُ)

(وَفِيهِ عَفَّةٌ وَبِهِ خُمُولٌ ... إِلَيْهِ بِالْأَصَابِعِ لَا يُشَارُ)

¹⁸⁹¹ Benzer bir rivayet için Muhammed b. Alî b. Muhammed eş-Şevkânî, *el-Fevâidü'l-mecmû'a fi'l-ehâdîsi'l-mevzû'a*, thk. Abdurrahmân b. Yahyâ el-Muallimî (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, ts.), 82.

¹⁸⁹² Bu görüşün Âmmе'den kime ait olduğunu tespit edemedik. Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 9/121. Âmmе'nin görüşlerinin zayıf olduğunu belirttiği yerler için bk. 9/334.

¹⁸⁹³ Küleynî, *el-Kâfî*, 2/295. bk. Kuleynî, *Usul-u Kâfî*, 1/692.

¹⁸⁹⁴ Küleynî, *el-Kâfî*, 2/287.

¹⁸⁹⁵ Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 4/266.

¹⁸⁹⁶ Küleynî, *el-Kâfî*, 4/37.

¹⁸⁹⁷ Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 10/319.

¹⁸⁹⁸ Nâinî vd., “Berresi Reveş-i Fikhi'l-Hadîsî Allâme Meclisî der Şerhi'l-Kâfî (Kitâbi'l-Hucce)”, 103.

¹⁸⁹⁹ Küleynî, *el-Kâfî*, 1/316; Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 2/68; 5/68, 92; 7/42, 359; 8/132, 293; 9/358; 10/232.

(وَقَلَّ الْبَاكِیَاتُ عَلَیْهِ لَمَّا ... قَضَى نَحْبًا وَلَیْسَ لَهُ یَسَارُ)

(فَذَاكَ قَدْ نَجَا مِنْ كُلِّ شَرٍّ ... وَلَمْ تُمْسَسْهُ یَوْمَ الْبَغْتِ نَارُ)

Mir'âtü'l-'ukûl şârihi, söz konusu beyitlerden önce, “*Kifâf bâbı*ndaki iki hadisin nazım hâline getirilmiş hakikatlerinden derlenen bir inci” ifadesine yeminle yer vermiştir.¹⁹⁰⁰ Yine o, darb-ı mesel olmuş ifadeleri örneklendirmek için şiire müracaat etmiştir. Meselâ müellif, *Nehcü'l-belâga*'da geçen (يَأْكُلُ مَا يَجِدُ ، وَيَطْلُبُ مَا لَا يَجِدُ) ifadesinden¹⁹⁰¹ hareketle çok yemek yiyen kişinin kim olacağına dair farklı isimlere değinmiştir. Bunlardan birisi de Muâviye'dir. Yazar, onun çok yemek yediğinin bilindiğini, bu durumun darb-ı mesel hâline geldiğini

(وصاحب لي بطنه كالهوىة ... كان في أمعائه معاوية)

şiiriyle anlatmıştır.¹⁹⁰² Ona göre *el-Kâfî* metnindeki bir şiir, içerisinde yer aldığı habere uygun değildir. Fakat o, şiirin niçin imam tarafından kullanıldığını tespit etmeye çalışmış ve bunu da kaynağını belirtmediği bir nakille yapmıştır. Şiirlerle istişhâd yapılarak sarih aklın kötülüğüne hükmedeceği bir hususta, şeriat sahibinden bir şey işitmeye ihtiyaç yoktur.¹⁹⁰³

Şiir metinlerini genellikle kelime mânaları hususunda istifade ettiği sözlüklerden ve diğer kaynaklardan aktaran¹⁹⁰⁴ Şîa'nın önde gelen müellifi Meclisî, yerine göre görüşünü destekler mahiyette kaynaklarda geçen şiirlere de işaret etmiştir. Meselâ o, velî kavramını anlattığı yerde Kumeyt'in (ö. 126/744) Hz. Ali'yi övdüğü şiirinden bahsetmiştir.¹⁹⁰⁵ Müellif, Hz. Hamza'nın (ö. 3/625) Müslüman oluşuna sevinen Ebû Tâlib'in duygularını dile getirdiği şiirini, bu olayı iktibas ettiği eserden nakletmiştir.¹⁹⁰⁶ Ayrıca o, Ebû Tâlib'in iman ettiğine dair izleri taşıyan şiirlerini farklı kaynaklardan derlemiştir.¹⁹⁰⁷

Meclisî-i Sâni, Arapça gramer kaidelerine şiirlerden örnekler vermiştir. Meselâ o, (مَا زَالَتْ الْأَرْضُ إِلَّا وَلِلَّهِ فِيهَا الْحُجَّةُ) rivayetinde¹⁹⁰⁸ geçen (إِلَّا) edatının zâit olduğunu belirtmiştir. Şârih, İbn Hişâm'ın *Mugni'l-lebîb* adlı eserinden (إِلَّا)'ya ait aynı mânayı rivayet ettikten sonra mezkûr kitaptaki şiirleri örnek olarak zikretmiştir.¹⁹⁰⁹ (أَيُّمَا مُسْلِمَيْنِ تَهَاجَرَا ، فَمَكْنَا ثَلَاثًا لَا يَصْطَلِحَانِ إِلَّا)

¹⁹⁰⁰ Küleynî, *el-Kâfî*, 3/364; Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 8/332; 10/246, 278; 11/361.

¹⁹⁰¹ Şerif er-Radî, *Nehcü'l-belâga*, 92.

¹⁹⁰² Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 9/174.

¹⁹⁰³ Küleynî, *el-Kâfî*, 3/567; Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 9/192.

¹⁹⁰⁴ Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 2/386; 10/290; 11/21 ([و]) diyerek iki mef'ul çeşidinden olma ihtimalini belirtmiştir; 12/1, 260, 363, 550.

¹⁹⁰⁵ Küleynî, *el-Kâfî*, 1/458; Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 2/328. Ayrıca bk. 5/183, 184, 242, 244, 247, 248; 7/42, 43.

¹⁹⁰⁶ Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 10/176.

¹⁹⁰⁷ Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 26/372-382.

¹⁹⁰⁸ Küleynî, *el-Kâfî*, 4/434.

¹⁹⁰⁹ Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 2/295; 3/187. bk. İbn Hişâm, *Mugni'l-lebîb*, 1/76.

(كَانَا خَارِجَيْنِ مِنَ الْإِسْلَامِ) Haberinde yer alan (إِلَّا كَانَا) ibaresindeki (كَانَا) “Böyle yapmazlarsa çıkarlar” şeklinde yapılan takdirden istisnadır. Ona göre bu çeşit istisnanın ahhbârda kullanımı yaygındır. (أَرَى الدَّهْرَ إِلَّا مَنُجْتُونًا بِأَهْلِهِ) Şiirinde geçtiği gibi (إِلَّا) istisna edatının zâit olması muhtemeldir.¹⁹¹⁰

Şîî âlim Meclisî, konuyu pekiştirmek için yerine göre kısa hikâyeler de anlatmıştır. Meselâ o, imanın ünsiyet ve korkmamak için bir sebep olduğunu rahip hikayesiyle anlatmaya çalışmıştır. Rahibin birisine yalnızlıktan niçin korkmadığı sorulmuş, o da “Birisinin benimle konuşmasını istediğim zaman Allah’ın kitabını okuyorum. Birisiyle konuşmayı istediğimde de Allah’a yalvarıyorum” diye cevap vermiştir.¹⁹¹¹ Ayrıca o, haberin şerhinde vecizelerden yararlanmıştır. Onun zikrettiğine göre âriflerin bazıları (إِذَا أَرَدْتُ أَنْ تَعْرِفَ مَقَامَكَ ... فَانْظُرْ فِيمَا أَقَامَكَ) demişlerdir.¹⁹¹²

3.2.6.4. Felsefeyle İstişad

Mir’âtü’l-‘ukûl yazarı, felsefecilere ait görüşleri, felsefeyle ilgili kelimelerin ıstılah mânalarını verirken açıklamıştır.¹⁹¹³ Meselâ o, *Kitâbü’l-‘akl ve’l-cehl* hadisleri şerhedilirken felsefecilerin akli, fiil ve zât yönünden madde ile ilgisi olmayan; eski, soyut bir öz olarak kabul etmeleri üzerinde durmuştur. Ona göre felsefeciler bu görüşleriyle âlemin yaratılışı gibi konularda dinin zarûriyyâtından olan birçok meseleyi inkâr etmişlerdir. Eski Yunan felsefesinden etkilenen İslâm filozofları da akılla ilgili yeni görüşler ortaya koymak suretiyle dinin belirlenen esaslarından çoğunu reddetmişlerdir. Müellif, felsefecilerin argümanlarını Şîî hadis literatüründeki ahhbârla değerlendirmiştir. Buna göre Şîî ahhbârında, Allah dışında soyut bir varlık yoktur. Ortaya atılan bu fikirler, delili olmayan şüpheli birtakım bilgilerin yanlış olarak nakledilmesi ya da güzel ifadelerle süslenmiş, hayal mahsulü tuhaf şeylerdir.¹⁹¹⁴ Meclisî’nin iddiasına göre felsefeciler, Hz. Peygamber ve imamlara tabi olmayıp kendi fikirlerine uyduklarından hata yapmışlar, akıllar icat edip onlar hakkında fuzûlî olarak konuşmuşlardır.¹⁹¹⁵ *Günahkârların meclisine katılmak bâbının* onuncu haberinde dinde tereddüde düşen, bunu zekilik ve doğruluk sayan şüphe ve şek erbâbı ile oturmanın

¹⁹¹⁰ Küleynî, *el-Kâfî*, 4/56; Meclisî, *Mir’âtü’l-‘ukûl*, 10/362; 11/293, 316.

¹⁹¹¹ Küleynî, *el-Kâfî*, 3/619; Meclisî, *Mir’âtü’l-‘ukûl*, 9/293.

¹⁹¹² Küleynî, *el-Kâfî*, 4/74; Meclisî, *Mir’âtü’l-‘ukûl*, 10/390.

¹⁹¹³ bk. Nâîni - Ebû Hamîş, “Menhecü’l-allâme Meclisî fî Mir’âti’l-‘ukûl (fî Kitâbi’l-‘akl ve’l-cehl)”, 21; Nâîni vd., “Berresî Reveş-i Fikhi’l-Hadîsî Allâme Meclisî der Şerhi’l-Kâfî (Kitâbi’l-Hucce)”, 106.

¹⁹¹⁴ Meclisî, *Mir’âtü’l-‘ukûl*, 1/27. Ayrıca bk. 5/192.

¹⁹¹⁵ Meclisî, *Mir’âtü’l-‘ukûl*, 1/30. Felsefecilere ait diğer görüşler için bk. 1/235; 3/166.

yasaklanması,¹⁹¹⁶ onların mütekellimûn ve felsefecilerin çoğu gibi insanları Hz. Ali'nin yolundan saptırmaları sebebiyledir. Kim onlarla oturur ve fikir alışverişinde bulunursa hiçbir şeye inanmaz, bilakis kalbinde şek ve nifak hastalığı meydana gelir. Böyle birisinin dinde yakîni elde etmesi mümkün değildir. Aksine o, aklî ilhâda maruz kalır ve onun akli hiçbir şeyi kavramaz, bir şeyde mutmain olmaz. O, dini inkâr edenler gibi bir dine bağlanamaz. Onlar, Allah'ın “*Kalpplerinde bozukluk vardır ve Allah da onlardaki bozukluğu arttırmıştır*”¹⁹¹⁷ buyurduğu gibidirler. Meclisî'nin zamanında yaşayanların çoğu da bu yolu takip etmişlerdir. Ona göre bu durumda hakiki bir mü'min az bulunur. O, bundan kendisi ve inananlar adına Allah'a sığınmıştır.¹⁹¹⁸

Şîa'nın önde gelen âlimi, (أَنَا السُّرُورُ الَّذِي كُنْتُ أَدْخَلْتُهُ عَلَى أَحْيِكَ الْمُؤْمِنِ فِي الدُّنْيَا) cümlesinin¹⁹¹⁹ Şeyh Bahâî tarafından âhirette amellerin tecessümü şeklinde yorumlandığını belirtmiştir.¹⁹²⁰ Meclisî'ye göre akıl, istikameti ancak ahiret hakkındaki bir te'ville bulabileceğinden ona zıt bir düşünceye gerek yoktur. Sevinci, misali bedenler şeklinde tasavvur etmek, onların (müteahhirûn âlimler veya filozoflar) dünyayı ve âhireti yakaza ve uykudan uyanmaya benzettikleri gibi sevinci hayalî düşüncelere çevirmek, yakazadaki arazları, uykudaki cisimler olarak kabul etmek, dîni inkâr etmeyi ve İslâm'dan çıkmayı gerektirir. O, “Müteahhirûn âlimlerimizin çoğu, dinin zarûriyyâtına muhâlefeti gerektiren şeyleri göz ardı ederek, eski ve yeni filozofların, Meşşâî ve İşrâkîler'in bazı görüşlerine tabi oluyorlar”¹⁹²¹ diyerek Şîi âlimler ve felsefecilerin görüşlerinin yanlışlığına işaret etmiştir.

Şîi müelliflerce yazılan diğer şerhler incelendiğinde, felsefeyle ilgili en fazla bilgiye Molla Sadrâ'nın *Şerhu Usûli'l-Kâfi* adlı şerhinde rastlanmış¹⁹²² ve o, bu yönüyle eleştirilmiştir.¹⁹²³ Garip olan husus ise *Kitâbü'l-'akl ve'l-cehl*'deki ilk haberin¹⁹²⁴ şerhinde

¹⁹¹⁶ Küleynî, *el-Kâfi*, 4/128.

¹⁹¹⁷ el-Bakara 2/10.

¹⁹¹⁸ Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 11/91.

¹⁹¹⁹ Küleynî, *el-Kâfi*, 3/486.

¹⁹²⁰ Bahâî, *el-Erba'üne hadîsen*, 402.

¹⁹²¹ Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 9/95; 10/394.

¹⁹²² Şîrâzî, *Şerhu Usûli'l-Kâfi*, 3/217, 365, 366, 367, 372, 373; 4/380.

¹⁹²³ Ali Âbidî Şahrûdî, “Mukaddime”, *Şerhu Usûli'l-Kâfi*, mlf. Sadruddîn eş-Şîrâzî, thk. Muhammed Hâcevî (Tahran: Müessesetü Mütâlî'ât-i Tahkîkât-i Ferhengî, 1383 HŞ/2004), 1/114; Mîrzâ Ebü'l-Hasan eş-Şa'rânî, “Tercemetü's-şârih ve vasfû şerhihi”, *Şerhu Usûli'l-Kâfi*, mlf. Muhammed Sâlih el-Mâzenderânî, thk. Ali Âşûr (Beyrut: Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, 1429/2008) 1/9; Muhammed b. Abdialî Âl-i Abdilcebbâr el-Kutayfî, *Hedyü'l-'ukûl ilâ ehâdisi'l-usûl*, thk. Mustafa eş-Şeyh Abdülhamîd Âl-i Merhûn (Beyrut: Dâru'l-Mustafa li-İhyâi't-Turâs, 1425/2004), 3/66; Kantûrî, *Keşfü'l-hucûb ve'l-estâr*, s. 337; Abdülganî Ahmed el-Arafât, *el-Kutayfî ve's-Şîrâzî fî mu'tereki Usûli'l-Kâfi* (Beyrut: Müessesetü'l-Bakî li-İhyâi't-Turâs, 1427/2006), 13, 14.

¹⁹²⁴ Küleynî, *el-Kâfi*, 1/23.

Meclisî'nin felsefecilere ait görüşlere yer vermesi ve Molla Sadrâ'nın bunlara değinmemesidir.¹⁹²⁵

3.3. MECLİSÎ'NİN ŞERHİNDE İTİKADÎ GÖRÜŞLERİ

Muhammed Bâkır el-Meclisî, “*el-Kâfî*, fırka-i nâciyenin en güzel ve en önemli eserlerinden”¹⁹²⁶ ifadesi ile itikadî mezhebi olan İmâmiyye’yi ön plana çıkarmıştır. Ayrıca o, *akıl ve cehâlet kitabının* on ikinci haberindeki, (ثُمَّ دَمَّ اللَّهُ الْكَثْرَةَ) cümlesinin¹⁹²⁷ şerhinde de benzer ifadeleri zikretmiştir. Ona göre imam bu ifadeyi, “Bir mezhebe bağlananların sayısı çoksa o mezhebin delilleri haklı” şeklinde insanların çoğu tarafından kabul edilen kanaati reddetmek veya “Kâmil akıl sahipleri doğruya uyuyorlar” cümlesini açıklamak için zikretmiştir. Çünkü ikinci görüş kişinin, içerisinde akıllıların bulunmasından dolayı herkesin katıldığı mezhep haklı ve azınlık tarafından benimsenen fırka-i nâciye gibi mezhepler ise bâtıldır vehmine kapılmasına sebep olmuştur. İmam, “*Sonra Allah çokluğu yerdî*” ifadesiyle onlar arasında akıllı kişilerin çok olmasının gerekmediğini belirterek bu fikri izâle etmiştir.¹⁹²⁸

3.3.1. İtikadî Konular

Şîî âlim, şerhinde iman, imâmet ve takıyye gibi İmâmiyye Şîası’na ait temel inanç esaslarını yeri geldikçe dile getirmiştir. Bunun yanında o; ezan, mezhepler, icmâ ve bid‘at vb. amelî konulara da yer vermiştir. Şârih, bazı hususlarda İmâmiyye ile diğer mezhepler arasındaki görüş farklılıklarına işaret etmiştir.

3.3.1.1. İman

Mir’âtü’l-‘ukûl sahibine göre, iman ya marifettir yani kemâl ve kuvvedeki iman mertebelerinden her mertebe, bilgi ile yapılan amel sebebiyle ondan sonraki mertebeyi kazanmayı sağlar. Ahbârın çoğundan çıkarılan hakikatten hareketle ilim; mârifet, amel ve taattir. İlmî olanla amelî olanın hepsinden maksat, diğerini elde etmektir¹⁹²⁹ İlim öğrenmek vâcib olduğu gibi, amel de onu tamamlayıcı bir diğer vaciptir.¹⁹³⁰ İlmiyle amel etmeyenin

¹⁹²⁵ Şîrâzî, *Şerhu Usûli’l-Kâfî*, 1/216-219; Meclisî, *Mir’âtü’l-‘ukûl*, 1/25-31.

¹⁹²⁶ Meclisî, *Mir’âtü’l-‘ukûl*, 1/3.

¹⁹²⁷ Küleynî, *el-Kâfî*, 1/33.

¹⁹²⁸ Meclisî, *Mir’âtü’l-‘ukûl*, 1/49.

¹⁹²⁹ Meclisî, *Mir’âtü’l-‘ukûl*, 1/141.

¹⁹³⁰ Meclisî, *Mir’âtü’l-‘ukûl*, 1/144, 146; 7/250; 12/364.

ikrarı gereği, zâhiren inandığına hükmedilir. Fakat âhirette bu imanın ona çok faydası olmaz. Çünkü o, münafık gibidir. Âhirette de süresi bittiği için iman, o kişiden âdeta çekilip alınır.¹⁹³¹

Şîa'nın önde gelen âlimlerinden Meclisî'nin (لَا يَقْبَلُ اللَّهُ عَمَلًا إِلَّا بِمَعْرِفَةٍ) rivayetinin¹⁹³² şerhinde bilgidен maksadın neler olabileceği hususunda ilk ortaya koyduğu görüş, akaide dair temel esasları bilmektir. Buna bağlı olarak Allah, müşriklerin ve muhâliflerin amellerini kabul etmez. Ayrıca meâda inanmayan, Mücessime,¹⁹³³ Mücebbire¹⁹³⁴ vb. düşüncelere sahip olanların amelleri de aynı şekilde değerlendirilir. İkincisi ise mezkûr görüşten daha genel olup ictihad veya taklitle amel etmenin yolunu, tarzını ve şartlarını bilmeyi kapsar.¹⁹³⁵

Meclisî; imanı, tasdikî, tasdik-i zannî, tasdik-i iztırârî olmak üzere üçe ayırmıştır.¹⁹³⁶ O, mükellef insanlarda yaratılan kuvvet ve istidâdın ilim sayesinde gelişeceğini bunun neticesinde de onlardan güzel davranışların ortaya çıkacağını ifade etmiştir.¹⁹³⁷ Yazar, tasdik kelimesinin şerhinde imanın usûl ve tasdikîn fûrû ile ilgili olduğuna değinmiştir. Bundan dolayı aralarında icmâl ve tafsîl farkı olabilir. İman, Hz. Peygamber'in (s.a.v.) getirdiklerini icmâlen onaylamadır. Tasdik ise onların detaylarına boyun eğmektir. Bir diğer ifadeyle "İman, kesin ve sağlam inançtır. Tasdik de hak iddiasında bulunanın gerçekliğini ortaya çıkarmak ve onun sözünü kabul etmektir" denilebilir.¹⁹³⁸ (إِنَّ الْإِسْلَامَ قَبْلُ الْإِيمَانِ) cümlesinin¹⁹³⁹ şerhinde İslâm; tevhid, risâlet, meâd ve imâmet dışında risâletin gerektirdiklerine inanma şeklinde tarif edilmiştir. İman ise imamların ikrarını ortaya koydukları hak inançların hepsini kalben kabul etmektir. Haber, dünyevî hükümlerin İslâm kurallara göre düzenleneceğine işaret eder. Âhirete yönelik sevap ise ancak iman ile mümkündür. Muhâlifler asla cennete giremezler. Amellerin imana dâhil olmaması sebebiyle onların nikâhı ve evlendirmeleri câizdir. Muhâlifler ve inananlar arasında miras vardır.¹⁹⁴⁰ Muhammed el-Bâkır, râvi Muhammed b. Müslim'e "Allah'a yemin ederim ki, ey Muhammed! Şu ümmetten kimin Allah'ın

¹⁹³¹ Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 1/144; 11/231.

¹⁹³² Küleynî, *el-Kâfî*, 1/107.

¹⁹³³ bk. İlyas Üzümlü, "Mücessime", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2020), 31/448.

¹⁹³⁴ bk. İrfan Abdülhamîd Fettâh, "Cebriyye", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1993), 7/205.

¹⁹³⁵ Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 1/141; 4/322; 5/33.

¹⁹³⁶ Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 1/26.

¹⁹³⁷ Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 1/25-26.

¹⁹³⁸ Küleynî, *el-Kâfî*, 1/44; Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 1/68.

¹⁹³⁹ Küleynî, *el-Kâfî*, 1/421.

¹⁹⁴⁰ Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 2/274. Yapılan diğer İslâm ve iman tanımları, bunlar arasındaki farklar, konuyla alakalı Şîa âlimler tarafından yapılan değerlendirmeler, kimin İslâm dairesinde olduğu, imama karşı gelenin durumu, kimlerle evlenileceği ile ilgili görüşler için bk. 7/120-151, 152.

belirlediği nitelikleri ve âdil bir imamı olmazsa o kaybolur, yolunu şaşırır. Eğer bu şekilde ölürse küfür ve nifak üzere ölmüş olur” demiştir.¹⁹⁴¹ Meclisî, bu rivayetin açık bir şekilde dinin temel esaslarından birini inkâr ettikleri için muhâliflerin küfrüne işaret ettiğini zikretmiştir. Ayrıca onlar, Hz. Peygamber’in getirdiklerini dilleri ile kabul edip kalpleri ile inkâr ettiklerinden münafık sayılmışlardır.¹⁹⁴² O, bilgisi eksik ve fâsık Şiîler’le ilgili olarak onların imamlarına muhâlefet etmediklerini belirtmiştir. Ona göre Şiîler, bu hâl üzere ölecek olurlarsa Allah, onlara azap etme ve onları affetme noktasında dilediği gibi muamelede bulunur.¹⁹⁴³

Şiî şârihe göre (وَلَهُمْ عَذَابٌ أَلِيمٌ) âyeti¹⁹⁴⁴ muhâliflerin küfrüne, ayrıca onların kâfir olmadıklarını söyleyenin de küfrüne işaret eder. Muhâliflerin âhirette kâfirlere uygulanacak hükümlerle muamele göreceğinde şüphe yoktur, onlar cehennemde ebedî olarak kalırlar. Muhâlifler dünya hükümlerinde münafıklar, çoğu hükümde de Müslümanlar gibidirler. Ahbârın ekserisinden çıkan netice ise bu hükmün, onlarla karışmak ve ilişki kurmak zorunda kalan Şîa’ya merhamet olarak bir ara hâline mahsus olduğudur. Yoksa açıkça ortaya çıktığı üzere müstaz‘aflar hariç, onlar dünyada da kâfir hükmündedirler.¹⁹⁴⁵

Mir’âtü’l-‘ukûl müellifi, (لَقَدْ آتَىٰ اللَّهُ أَهْلَ الْكِتَابِ خَيْرًا كَثِيرًا) cümlesindeki Ehl-i kitap ifadesinden maksadın Hz. Mûsâ’ya ve Hz. Muhammed’e inanan Abdullah b. Selâm (ö. 43/663-64) vb. kişiler olduğunu ifade etmiştir.¹⁹⁴⁶ Allah, Hristiyanları din adamlarını ve rahiplerini taklit etmeleri sebebiyle yermiştir. Çünkü onlar, kendilerine hakkın açıklaması geldikten ve Nebî’nin (s.a.v.) durumu ortaya çıktıktan sonra bâtil inanç hususunda din adamlarını taklit etmelerinden dolayı mâzur görülmemişlerdir.¹⁹⁴⁷

VI./XVII. yüzyılın önde gelen şârihlerinden olan Meclisî’ye göre kâmil iman dairesinden çıkma, Allah’tan başkasına tevessül etme ve ona itimat etme ile gerçekleşecektir. Kâmil iman gereği ise Allah’ın kudretiyle, kullarının yararına ve zararına olan şeylere mâlik olduğunu kabul etme, O’ndan başkasına tevekkül etmeme, ihtiyaçlarının giderilmesini O’ndan istemedir. Kim de herhangi bir işinde Allah’tan başkasına tevessül ederse imandan

¹⁹⁴¹ Küleynî, *el-Kâfî*, 1/450. bk. Kuleynî, *Usul-u Kâfî*, 1/289.

¹⁹⁴² Meclisî, *Mir’âtü’l-‘ukûl*, 2/316; 3/15.

¹⁹⁴³ Meclisî, *Mir’âtü’l-‘ukûl*, 2/332.

¹⁹⁴⁴ el-Bakara 2/174; Âl-i İmrân 3/77.

¹⁹⁴⁵ Küleynî, *el-Kâfî*, 2/254; Meclisî, *Mir’âtü’l-‘ukûl*, 4/194, 213; 5/165; 7/70; 8/417; 10/19; 11/110, 115, 191. Muhâliflere yönelik âyetler için bk. 5/27. Nifâk ve şirk isimlerinin onlara verilme gerekçesi için bk. 7/155; 11/219.

¹⁹⁴⁶ Küleynî, *el-Kâfî*, 1/479; Meclisî, *Mir’âtü’l-‘ukûl*, 2/356.

¹⁹⁴⁷ Küleynî, *el-Kâfî*, 1/133; Meclisî, *Mir’âtü’l-‘ukûl*, 1/183.

çıkar ve küfre girer.¹⁹⁴⁸ Müellife göre cinleri nefy ya da onları görmenin câiz olmadığını söyleme dinden çıkma sebebidir ve bu mülhid felsefecilerin yoludur. Onlardan bazıları, cinlerin aslî suretlerinde olduklarında görülmesini inkâr etmişlerdir. Bu durum, aynı şekilde bâtıldır.¹⁹⁴⁹

Allâme Meclisî'ye göre, imanın zıddı olan küfrün çok farklı anlamları vardır. Vâciplerin, hatta müekked sünnetlerin terki de bu mânalardandır.¹⁹⁵⁰ O, (مَنْ خَالَفَ كِتَابَ اللَّهِ وَ سُنَّةَ) ¹⁹⁵¹ rivayetinin (مُحَمَّدٍ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَآلِهِ وَسَلَّمَ ، فَقَدْ كَفَرَ) şerhinde söz olarak ve itikadda bilerek, kasten muhâlefet edenin kâfir olduğunu ifade etmiştir. Buna karşılık kişi, amelde veya sözde ve inançta hataen aykırı davranrsa kâfir olmaz. Haberdeki (مَنْ خَالَفَ) ifadesi; din hususunda bilinmesi gerekli olan namaz, imâmet, meâd vb. konulara muhâlefet etme, hükmü elde etmede ihmalkâr davranma, onu şer'î kaynağın dışında bir yerden alma ve dünyevî menfaatler için inancına zıt fetvalar verme şeklinde farklı konulara da hamledilebilir. Şârih, küfür ibaresinin mutlak anlamıyla büyük günah işleyenler için kullanıldığını zikretmiştir.¹⁹⁵²

Şîi müellif, (اللَّهُمَّ إِنَّ عِرْضِي لَكَ الْيَوْمَ) cümlesinin¹⁹⁵³ şerhinde imamı kötölemenin ve onun gıybetini yapmanın küfür olduğunu dile getirmiştir. Onların azaplarının kaldırılmasında imamların affı faydasızdır. Ayrıca imamlar, âhirette onlara şefa'at etmezler. Çünkü imamlar, Allah'ın razı olduğu kişilere şefa'at ederler. Bu yüzden onların affı, takıyye veya derecelerini yükseltmek içindir, gerçekte affedilene bir faydası yoktur.¹⁹⁵⁴

Mir'âtü'l-'ukûl şârihi, rec'atın özellikleriyle ilgili ahabârın farklılık arz ettiğini, bu hususiyetleri incelemenin bir gereğinin olmadığını aksine, mücmel olarak iman etmenin yeterli olduğunu belirtmiştir. O, bu görüşünü de şu kaide ile desteklemiştir: Bir şeyin özelliklerini anlatan ahabârın ihtilâfı, onun aslını inkâr etmeyi gerektirmez. Çünkü meâd ve dinin temel esaslarından çoğuyla alâkalı aslı kesin olmakla beraber, zâhiri muhtelif ahabâr vârid olmuştur.¹⁹⁵⁵

¹⁹⁴⁸ Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 1/94. Duada Hz. Peygamber'le ve diğer imamlarla tevessüle "onlarla tevessül burada muteberdir" diyerek kapı aralamıştır. 12/389.

¹⁹⁴⁹ Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 4/293.

¹⁹⁵⁰ Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 9/99.

¹⁹⁵¹ Küleynî, *el-Kâfî*, 1/174. bk. Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 2/379.

¹⁹⁵² Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 1/230; 4/17. Amelsiz imanın olmayacağı îmâsıyla birlikte bk. 7/155. Küçük günahla ilgili bk. 7/161.

¹⁹⁵³ Küleynî, *el-Kâfî*, 4/463.

¹⁹⁵⁴ Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 12/322.

¹⁹⁵⁵ Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 3/201.

Şîa'nın önde gelen müellifi Meclisî, Allah'ın Hz. Peygamber'in vefatından sonra dini acemlerin çocuklarına vermesi ve onun soyundan gelenlerden alması ile ilgili rivayeti¹⁹⁵⁶ Acem'in Arab'a iman noktasında üstün olduğuna delil saymıştır. O, diğer Şîî kaynaklardan da görüşünü destekleyen rivayetlere yer vermiştir.¹⁹⁵⁷ Hatta yazar, Âmmе kaynaklarından “*Din Süreyya yıldızında da olsa Fârisî kökenli kişilerden bazılarının onu alacağını*” belirten rivayeti¹⁹⁵⁸ de nakletmiştir.¹⁹⁵⁹ Ona göre Kulların Allah'a verdikleri sözlerin Hacerü'l-esved'e emanet edilmesi hasebiyle haccın illeti onun yanında ahdini yenilemektir. Çünkü o, kimin sözüne sadık kaldığı hususunda şahitlik edecektir.¹⁹⁶⁰

3.3.1.2. Zât-Sıfat İlişkisi

Meclisî-i Sâni, (وَأَخْلَصَ الْوُحْدَانِيَّةَ لِلَّهِ) ifadesinin¹⁹⁶¹ şerhinde Vâhid-i Hakîkî olan Allah için düşüncede, akılda ve hariçte bir bölünmenin mümkün olmadığını ifade etmiştir. Ona göre Allah'ın sıfatları, zâtının aynıdır¹⁹⁶² ve üçe ayrılır. Sadece selbî olanlar: Kuddûsiyye ve ferdiyye gibi. Yalnız izâfî olanlar: Mebdeiyye, hâlikıyye ve rezzâkıyye gibi. Bir diğeri de hakiki olanlardır. Bunlar da âlimiyye, kâdiriyye gibi izâfet sahibi olma ya da hayat ve bekâ gibi olmama yönüyle eşit olan sıfatlardır. Selbî ve izâfî sıfatlar, zâtî sıfatların üzerine zâittir. Onların fazlalaşması, etkilenme ve çoğalmayı gerektirmez.¹⁹⁶³

3.3.1.3. Rü'yetullah

Şîî âlim Meclisî, haberde (أَرَى رَسُولَهُ بِقَلْبِهِ) şeklinde geçen ifadenin¹⁹⁶⁴ şerhinde Allah'ın görülmesi ile kastedilenin onun hakikat olarak değil, sıfat, isim ve işaretleriyle Hz. Peygamber tarafından kalple bilinmesi olduğunu dile getirmiştir. O, bu konudaki farklı görüşleri zikrettikten sonra kendi mezhebinin düşüncesinin haklılığından söz etmiştir. Buna

¹⁹⁵⁶ Küleynî, *el-Kâfî*, 2/275.

¹⁹⁵⁷ Meclisî, *Mir'âtü'l- 'ukûl*, 4/237.

¹⁹⁵⁸ Tirmizî, “Tefsîru'l-Kur'ân”, 48 (No. 3261).

¹⁹⁵⁹ Meclisî, *Mir'âtü'l- 'ukûl*, 4/238.

¹⁹⁶⁰ Meclisî, *Mir'âtü'l- 'ukûl*, 1/72.

¹⁹⁶¹ Küleynî, *el-Kâfî*, 1/58.

¹⁹⁶² Meclisî, *Mir'âtü'l- 'ukûl*, 1/83, 133.

¹⁹⁶³ Meclisî, *Mir'âtü'l- 'ukûl*, 2/10.

¹⁹⁶⁴ Küleynî, *el-Kâfî*, 1/238.

göre âyetler, kesin deliller, Şîa'nın icmâsı, Ehl-i beyt'ten gelen mütevâtir ahbâr, dünyada ve âhirette Allah'ı görmenin mümkün olmadığına işaret etmiştir.¹⁹⁶⁵

3.3.1.4. İmâmet

Mir'âtü'l-'ukûl yazarı, şerhinde Ehl-i beyt'in kimlerden oluştuğunu belirlemeye çalışmıştır. Ona göre Ehl-i beyt, Hz. Ali ve Hz. Fâtıma'nın çocukları ya da diğer Hâşimoğullarını da içine alan daha geniş bir kavramdır.¹⁹⁶⁶ Meclisî, bu tanımıyla diğer Şîî müelliflerden ayrılmıştır.¹⁹⁶⁷ Onun imâmetle ilgili eserinde uygulamaya çalıştığı en genel metot ise âyetler ve ahbardaki bazı kelimelerin şerhinde konuyla alâkalı hususlara yer vermesidir. Meselâ âyette geçen (الرَّاسِخُونَ) ve (أُولُوا الْأَلْبَابِ) kelimelerinden¹⁹⁶⁸ murad, Hz. Peygamber (s.a.v.) ve imamlardır. Onlar Kur'an'da yer alan müteşâbih ve muhkem âyetlerin mânalarını bildiklerinden Kur'an'ı tafsîlen, diğerleri ise icmâlen anlamışlardır.¹⁹⁶⁹ Müellif, (وَلَيْسَتْ لَهُمْ تِلْكَ الْعَزِيمَةُ) cümlesini dinî konularda sağlamlık ve delillerden beslenen kesin bir itikadla imamlara bağlanma olarak açıklamıştır. Haberde bahsedilen kişiler ise hak ve bâtılı tam ayırma kabiliyetine sahip olmayan müstaz'afün olarak nitelendirilmiştir.¹⁹⁷⁰ O, (الْإِسْتِسْلَامُ) ifadesini şerh ederken teslimin Hakk'ın imamlarına itaat etme ve zihinlerin kabul etmesi zor olsa da onlardan sâdır olanlara boyun eğme olduğunu belirtmiştir.¹⁹⁷¹ Şârihe göre mârifetten maksat, Hakk'ın imamlarının hak ve faziletini bilmektir.¹⁹⁷² Mâide sûresi üçüncü âyet mevlâ kelimesi ile kastedilenin imâmet-i kübrâ olduğuna delâlet etmiştir. İmâmet dinin kemaline ve Müslümanlar üzerine nimetin tamamlanmasına sebeptir, hatta dinin temel esaslarının en büyüklerindendir. Kendisiyle din ve dünya düzeni oluşmuş, ona inanmakla Müslümanların amelleri kabul olmuştur.¹⁹⁷³ O, Hz. Ali'nin velâyetini kabul etmeyen herkesin kâfir olduğunu âyetlerden hareketle iddia etmiştir.¹⁹⁷⁴

¹⁹⁶⁵ Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 1/327.

¹⁹⁶⁶ Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 4/222. Detaylı bilgi için bk. Yusuf Açıkel, *Kur'an ve Hadisler Işığında Geçmişten Günümüze Ehl-i Beyt* (Ankara: Nobel Yayınları, 2009).

¹⁹⁶⁷ Bilgi için bk. Muhammed Hüseyin el-Hüseyin el-Celâlî, *Dirâyetü'l-hadîs*, thk. Muhammed Cevâd el-Hüseyin el-Celâlî (Beyrut: Müessesetü'l-A'lemî li'l-Matbûât, 1425/2004), 26; Kutluay, *Şîa'da Hadîs Usûlü*, 60.

¹⁹⁶⁸ Âl-i İmrân 3/7.

¹⁹⁶⁹ Küleynî, *el-Kâfî*, 1/34; Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 1/52, 53.

¹⁹⁷⁰ Küleynî, *el-Kâfî*, 1/26; Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 1/33.

¹⁹⁷¹ Küleynî, *el-Kâfî*, 1/46; Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 1/70. Benzer ifadeler için bk. 5/188; 8/40.

¹⁹⁷² Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 1/72; 2/301, 302.

¹⁹⁷³ Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 3/226, 5/107.

¹⁹⁷⁴ Küleynî, *el-Kâfî*, 2/27; Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 3/283.

“Allah hüccetleri, sözlerinin hakikatini daha iyi bilirler” diyen¹⁹⁷⁵ Şîa’nın önde gelen âlimi Meclisî, ilim noktasından insanların sınıflara ayrılmasını ifade eden rivayetin açıklanmasında, imamın ilminin vehbiliğinden bahsetmiştir. Onlar diğer insanlar gibi ilim tahsil etmemiştir. İçinden çıkılması zor meselelerde imama müracaat etmeyip görüşünde başına buyruk davrananlar ise imamın düşmanı ve muhâlifidir.¹⁹⁷⁶ Hz. Peygamber (s.a.v.) Ehl-i beyt’i haricindeki insanlara Kur’ân’ın benzeri bir üslûpla, anlayışlarına göre hitap etmiştir.¹⁹⁷⁷ Müellifin kanaatine göre bu durum, Ehl-i beyt’in kabiliyet ve anlayış olarak diğer insanlardan üstünlüğüne bir işaret olabilir.

Muhammed Bâkır el-Meclisî, “halef” kelimesinin muhtemel mânalarını açıklarken imamların evlatlarından her tabakanın ve zamanları bakımından âdil imamların kastedildiğine değinmiş, kelimenin asır olarak da tefsir edildiğini ifade etmiştir. Buna göre kırk, seksen, yüz gibi farklı zaman dilimleri için asır kelimesi kullanılmıştır. Gaybet-i kübrâya kadar her yüz yılda iki ve daha fazla imam bulunmuştur. Ayrıca onun iddiasına göre asrı, Ali en-Nakî el-Hâdî ve Hasan b. Ali el-Askerî’nin yaşadığı zamandan itibaren kıyametin kopacağı vakte kadar genişletmek de mümkündür. Çünkü Kâim’in gaybet-i kübrâda, insanlara maksatları doğrultusunda yol gösterme, dini muhafaza etme ve taraftarlarının haslarına dinin feyizlerini ulaştırması, babalarının hadislerini nakleden râvileri ve hadisleriyle dini yüceltmek gibi vazifeleri yerine getirmesi, onun yaşayacağı vakti de zaman diliminin bir parçası olarak ele almayı gerektirmiştir.¹⁹⁷⁸

(لَا تَطْلُبُوا عِلْمَ مَا لَا تَعْلَمُونَ وَلَمَّا تَعْمَلُوا بِمَا عِلْمُكُمْ) Rivayetinin¹⁹⁷⁹ şerhinde Şîi âlim, imamın bu ifadeyi kendi zamanında yaşayan muhâliflere söyleme ihtimalinden bahsetmiştir. İlim ve amel, küfür ve dalâletten kurtulma noktasında onlara fayda sağlamamıştır. İlk elde ettikleri ilim, hilâfetin Ehl-i beyt’in hakkı olduğu hâlde onlar bununla amel etmemişlerdir.¹⁹⁸⁰ (إِنَّ الرِّيَاسَةَ لَا تَصْلُحُ إِلَّا لِأَهْلِهَا) Cümlesinden hareketle riâset ehli Allah’ın, kullarına kendilerine müracaat edilmesini, onlara teslim olunmasını istediği ve onlardan dinin alınmasını vâcib kıldığı hakkın imamları olarak tarif edilmiştir. O, bu görüşünü desteklemek için diğer Şîi kaynaklardan yararlanmıştır.¹⁹⁸¹

¹⁹⁷⁵ Meclisî, *Mir’âtü’l-‘ukûl*, 1/90.

¹⁹⁷⁶ Küleynî, *el-Kâfî*, 1/81; Meclisî, *Mir’âtü’l-‘ukûl*, 1/109.

¹⁹⁷⁷ Küleynî, *el-Kâfî*, 1/51; Meclisî, *Mir’âtü’l-‘ukûl*, 1/76.

¹⁹⁷⁸ Küleynî, *el-Kâfî*, 1/77; Meclisî, *Mir’âtü’l-‘ukûl*, 1/105.

¹⁹⁷⁹ Küleynî, *el-Kâfî*, 1/109.

¹⁹⁸⁰ Meclisî, *Mir’âtü’l-‘ukûl*, 1/143-144.

¹⁹⁸¹ Küleynî, *el-Kâfî*, 1/114; Meclisî, *Mir’âtü’l-‘ukûl*, 1/150.

Mir'âtü'l-'ukûl sahibine göre, (أَلَيْسَ هَؤُلَاءِ يَعْرِفُونَ فَلَانًا وَفُلَانًا؟) cümlesiyle¹⁹⁸² muhâliflerin imamın belirlenmesinde hata etseler de imamı bilmenin vücûbiyetini ileri sürdükleri, buna bağlı olarak onların imâmetini kabul ettikleri kastedilmiş olabilir. Bunun yanında mâna, halifeliğin vâcipliğini kavrayıp onu tanıdıklarında hak olandan onları alıkoyan nedir şeklinde de ifade edilebilir. Bu engel şeytandır; çünkü bunu onlar için takdir eden ve onlara bilme yetisini veren Allah'tır. Netice olarak Allah, onlara imamın bilgisini elde etmeyi vâcip kılmıştır.¹⁹⁸³ O, (إِنَّ الْعِلْمَ ذُو فَضَائِلَ كَثِيرَةٍ... وَدَلِيلُهُ الْهُدَى) cümlesinin şerhinde Allah'ın, peygamberler ve vasîler aracılığıyla hidayet ettiğinden bahsetmiştir.¹⁹⁸⁴ Ona göre Allah'ı bilmek, imamın bilinmesi ve ma'rifetullah hakkındaki bilgiyi ondan almakla mümkündür.¹⁹⁸⁵ Rivayeti,¹⁹⁸⁶ (وَاعْلَمُوا أَنَّهُ لَوْ أَنَّكَ رَجُلٌ عَيْسَى بْنُ مَرْيَمَ عَلَيْهِ السَّلَامُ ، وَأَقَرَّ بِمَنْ سِوَاهُ مِنَ الرُّسُلِ ، لَمْ يُؤْمِنْ) “İmamlardan birisini inkâr edene diğer peygamber ve vasîleri kabul etmesi fayda sağlamaz” mesajını içerir. Çünkü peygamber ve vasîlerin sözü birdir. Onlardan her biri kendileri dışındaki kişiyi doğrular. Bu bağlamda onlardan birisini inkâr, hepsini inkârdır.¹⁹⁸⁷

Şîa'nın önde gelen âlimlerinden olan Meclisî, yukarıda zikredildiği gibi sadece Ehl-i sünnet'in imanına dair görüşleri aktarmamıştır. Aynı zamanda o, Şîî fırkaların iman dairesinde olup olmamalarına işaret eden rivayetleri nazara vermiştir. Müellif, sürüsünü kaybeden koyunun örnek verildiği *el-Kâfî* rivayeti¹⁹⁸⁸ ile Zeydiyye, Fetahiyye, Vâkıfiyye vb.¹⁹⁸⁹ İmâmiyye Şîası'nın şâz fırkalarının vasfedildiğini ifade etmiştir. Çünkü onlar, hak olan imamı terketmişler ve ondan sapmışlardır. Mezkûr fırkalara mensup olanlar, Abdullah el-Eftah (ö. 149/766) ve onun benzeri kişilere varıp onlara farklı meselelerde sorular sormuşlardır. Söz ve fiil olarak Hakk'ın imamlarından öğrendiklerine zıt olan görüşleri onlardan işitmişlerdir. Sonra onları bırakıp sapık Şîî fırkalardan bir diğerine gitmişler ve onların görüşlerini de kabul etmemişler ya da İmâmiyye fırkasına dönmüşler; fakat onlara da güvenememişlerdir. Niyetlerinin hâlis ve hakkı kabul kabiliyetlerinin olmaması sebebiyle onları da reddetmişlerdir. Şeytan, onların yoldan sapma ve şaşkınlığını fırsat bilerek “Bu fırkaların hepsi sapık, muhâliflere katıl” diyerek onlara yol göstermiştir. Neticede muhâlifler

¹⁹⁸² Küleynî, *el-Kâfî*, 1/443.

¹⁹⁸³ Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 2/303.

¹⁹⁸⁴ Küleynî, *el-Kâfî*, 1/118; Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 1/158.

¹⁹⁸⁵ Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 2/304.

¹⁹⁸⁶ Küleynî, *el-Kâfî*, 1/448.

¹⁹⁸⁷ Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 2/311.

¹⁹⁸⁸ Küleynî, *el-Kâfî*, 1/449.

¹⁹⁸⁹ İsimlendirmeler için bk. Mustafa Öz, “İmâmiyye”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2000), 22/207-208; a.mlf., “Vâkıfe”, 42/487.

gibi, kurtuluşu olmayan bir şekilde helâk olmuşlardır. Muhâlifler ki, Hz. Ali'yi terk etmişler, onun hilâfeti konusunda tereddüt yaşamışlardır. Buna bağlı olarak onlar, Hz. Peygamber'in sîret ve yoluna aykırılıklarını gördükleri hâlde zalim halifelerin yolunu takip etmişlerdir. Muhâlifler, basiretsizce hak ehlini denemek için onlara müracaat etmişler, onları takıyye ve başka türlü sebeplerden ötürü reddetmişlerdir. Bunun üzerine Şeytan, onlara vesvese vermiş ve onları küfr-i aslîde bırakmıştır. O, sapıklık ve şaşkınlık sebebiyle helâk oluncaya kadar muhâliflerin hakka ulaşmalarına engel olmuştur veya onlar mezheplerin hepsini bırakmışlar ve ilhâda yönelmişlerdir.¹⁹⁹⁰ Ona göre bu haber, dinin esaslarından temel bir aslı inkârlarından dolayı muhâliflerin küfrünü açıkça ortaya koymuştur. Aynı husus onların, Hz. Peygamber'in getirdiğini zâhiren ikrarlarından, kalben bilerek ve isteyerek kabul etmemelerinden ve sapıttıklarından ötürü nifakları için de geçerlidir.¹⁹⁹¹

Meclisî, Hz. Ali'nin imâmetine dair muhâlif âlimlerin eserlerinden deliller getirmiştir. Meselâ (إِنَّمَا وَلِيُّكُمُ اللَّهُ وَرَسُولُهُ وَالَّذِينَ آمَنُوا) “Sizin veliniz ancak Allah'tır, peygamberidir, bir de mü'minlerdir”¹⁹⁹² âyeti Şiîler'in Hz. Ali'nin imâmetine delil kabul ettikleri temel argümandır.¹⁹⁹³ Şîa'ya göre âyet, onun hakkında nâzil olmuştur. Bu husustaki Hâssa ve Âmmе yoluyla gelen ahbâr mütevâtir derecesindedir. Zemahşerî,¹⁹⁹⁴ Râzî¹⁹⁹⁵ ve Beyzâvî¹⁹⁹⁶ şiddetli taassuplarına ve onun faziletini gizlemek noktasındaki gayretlerine rağmen ilgili rivayetleri tefsirlerine almışlardır. Zira bu durum gündüz güneşin bilinmesi gibi meşhur olmuştur.¹⁹⁹⁷ O, âyette tekil yerinde çoğul ifadenin zikredilmesini de dilde ve örfteki yaygın kullanım ile açıklamış ve Kur'an'dan ve günlük hayattan örnekler vermiştir.¹⁹⁹⁸

Şîî şârih, yukarıdaki gibi olayların anlatımında Sünnî kaynaklardan yaptığı alıntılarda pragmatist davranmıştır. O, Sünnî eserlerde kendi görüşüne uyan hadisleri ve fikirleri alırken aynı konu içerisinde yer alan diğer rivayet ve düşünceleri görmezlikten gelmiştir. Ayrıca onların hadisle ilgili kaydettikleri hükmü de belirtmeden geçmiştir. Yine o, Süyûtî'nin (ö.

¹⁹⁹⁰ Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 2/314.

¹⁹⁹¹ Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 2/316.

¹⁹⁹² el-Mâide 5/55.

¹⁹⁹³ Küleynî, *el-Kâfî*, 1/458; Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 2/327.

¹⁹⁹⁴ Mahmûd b. Ömer b. Muhammed el-Hârizmî ez-Zemahşerî, *el-Keşşâf 'an hakâ'iki gavâmizi't-tenzîl ve 'uyûni'l-ekâvil fî vücûhi't-te'vîl*, thk. Âdil Ahmed Abdülmevcûd vd. (Riyad: Mektebetü'l-'Ubeykân, 1418/1998), 2/258.

¹⁹⁹⁵ Râzî, *Mefâtihu'l-gayb*, 12/28.

¹⁹⁹⁶ Beyzâvî, *Envâru't-tenzîl ve esrâru't-te'vîl*, 2/132.

¹⁹⁹⁷ Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 2/328, 329, 341, 378, 427; 3/214, 257; 4/190, 308; 5/76, 136; 6/231; 12/97-98. İmamları sevmе ile ilgili olarak bk. 5/12.

¹⁹⁹⁸ Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 2/330. bk. 12/83.

911/1505) *ed-Dürri'l-mensûr* tefsirinden gadir-i hum günü olanları nakletmiştir. Asıl kaynaktan rivayet için (بِسْنَدٍ ضَعِيفٍ) kaydı¹⁹⁹⁹ varken o, (بِإِسْنَادِهِمَا) ifadesiyle hadisi iktibas etmiştir.²⁰⁰⁰ Gazzâlî'nin *İhyâ'*sından alıntıladağı (فَلَا جَاهَ أَوْسَعَ مِنْ جَاهِ رَسُولِ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ ،) şeklindeki cümlede (وَجَاءَ الْخُلَفَاءُ الرَّاشِدِينَ) ifadesini²⁰⁰¹ zikretmemiş²⁰⁰² veya araya girerek Şîî rivayetlere yer vermiştir.²⁰⁰³

Ayrıca *Mir'âtü'l-'ukûl* müellifi, İbn Hacer el-Heytemî'nin (ö. 974/1567) ilk üç halifeyi savunmak ve Şîa'nın bu meselede ortaya koyduğu fikirleri eleştirmek için yazılan eserinden²⁰⁰⁴ düşüncesini destekleyecek nakillerde bulunmuştur.²⁰⁰⁵ Meclisî, Beyzâvî'den yaptığı alıntıdan²⁰⁰⁶ sonra açıklama yapmaksızın (وَقَدْ مَرَّ تَفْسِيرُهُمْ بِالْأَيْمَةِ) ifadesini kullanarak tefsiri yapılan Mücâdele sûresi on birinci âyette her ne kadar imamlarla ilgili bir açıklama yapmasa da onların eserlerinde buna dair cümleleri bulmak mümkündür mesajını vermeye çalışmıştır.²⁰⁰⁷ O, (ثُمَّ أَطْلَقَ اللَّهُ لِسَانَهُمْ بِبَعْضِ الْحَقِّ) ibaresini,²⁰⁰⁸ muhâlif hadisçilerin Hz. Ali'nin imâmetine delil olan bazı ahabî rivayet etmesi ile açıklamıştır. Onlar, Hz. Ali'den önce halife olanların kabiliyetsizliğini, onun ise bu işe ehil olduğunu itiraf etmişlerdir. Şîîler, buna benzer rivayetleri Ehl-i sünnet'in muteber kitaplarından alarak onlara karşı delil olarak kullanmışlardır.²⁰⁰⁹ Yine o, İbnü'l-Esîr'in *en-Nihâye*'sinden yaptığı alıntıda Hz. Ali'nin isminden sonra konulan (رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ) yerine²⁰¹⁰ (عَلَيْهِ السَّلَام) ifadesini zikretmiştir.²⁰¹¹

¹⁹⁹⁹ Süyûtî, *ed-Dürri'l-mensûr*, 5/187.

²⁰⁰⁰ Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 2/379; 3/215, 258; 10/38, 247 (Hz. Ömer'den gelen rivayet), 347 (Hz. Ömer'in hilâfetinde yaşanan bir olay), 350 (Hz. Ömer'le ilgili olay nakledilmemiştir), 354 (Hz. Ömer'in ismi zikredilmemiştir).

²⁰⁰¹ Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Ahmed el-Gazzâlî, *İhyâ'u 'ulûmi'd-dîn*, thk. Abdürrahîm b. el-Hüseyn el-İrâkî (Beyrut: Dâru İbn Hazm, 1426/2005), 1209.

²⁰⁰² Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 10/90. Hz. Ömer'in ismine değinmemesi için bk. 202.

²⁰⁰³ Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 10/96, 97, 160. Hz. Ali rivayetine yer verme ve onunla ilgili söyleneni aktarma için bk. 199.

²⁰⁰⁴ Cengiz Kallek, "İbn Hacer el-Heytemî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1999), 19/533.

²⁰⁰⁵ Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 2/410; 3/242; 5/74, 332, 336. bk. Şihâbüddîn Ahmed b. Muhammed b. Muhammed el-Heytemî, *es-Savâ'iku'l-muhrika fi'r-redd 'alâ ehli'l-bida' ve'z-zendeka*, thk. Âdil Şûşe (Mansûre: Mektebetü'l-Feyyâz, 1429/2008), 436.

²⁰⁰⁶ Beyzâvî, *Envâru't-tenzîl ve esrâru't-te'vîl*, 5/195.

²⁰⁰⁷ Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 7/271.

²⁰⁰⁸ Küleynî, *el-Kâfî*, 2/225.

²⁰⁰⁹ Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 4/321. bk. Abdullah Ünal, *İmâmet Teorisinin Hadîs Referansları -Ehl-i Sünnet ve Şîa Örneği-* (İstanbul: Mevsimler Kitap, 2017).

²⁰¹⁰ İbnü'l-Esîr, *en-Nihâye*, 1/251.

²⁰¹¹ Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 10/321.

3.3.1.5. Takıyye

XI./XVII. yüzyılın önde gelen şârihlerinden olan Meclisî, *akıl ve cehâlet kitabının* on dördüncü rivayetinde geçen (الْكُتْمَانُ) ifadesini²⁰¹² “Mü’minlerin ayıp ve sırlarını ya da takıyye makamında hakkın ve ehli olmayandan ilmin gizlenmesi gibi saklanması gereken her şeyi gizlemektir” şeklinde şerhetmiştir.²⁰¹³ O, (وَيَسْتَعْتَمُونَ أَنْ يَأْخُذُوا بِمَا يَقُولُ وَإِنْ كَانَ تَفِيَّةً) cümlesinin şerhinde imamın kendi zamanında söylediklerini, söz ve inanç olarak her asırda almak gerektiğinden bahsetmiştir. Söz takıyye olabilir; çünkü imam takıyye niyetiyle konuşur. O zaman söz, onun söyleniş amacını bilme bile ona inanması ve onu söylemesiyle soru soran kişiye ferahlık sağlar. Takıyyeye dikkat çekerek o sözle amel etmek ve onunla ameli emretmek takıyye için gereklidir. Kendisinde takıyye olmayan söz, apaçık hakka uygun olsa da imamlarından öğrenmedikleri ve anlamadıkları şeyi almaları onlar için yeterli olmaz.²⁰¹⁴

Allâme Meclisî’ye göre takıyye, kötülük, zarar ya da galip mânasına geldiğinde faydayı elde etmek için değil, zararı defetmek kastıyla yapılmıştır. Takıyyede peygamberin ve imamın öldürülmesi veya topluca dinin kaybolması gibi dinde bozgunculuğa sebep olmamak şart koşulmuştur. Hz. Hüseyin bu anlamda örnek olarak verilmiştir. O, ilmin gereğini yapmamıştır. Buna bağlı olarak onun takıyyesi dinin bütününe geçersiz geçersiz kılmıştır. Müellife göre bir şeyin gizlenmesi, dinin butlân ve fesadı ile neticelenmediğinde takıyye gerçekleşmiştir. O, burada kendilerinin yaptığı takıyyeyi zikretmiştir. Onlar, ayakların yıkanması ve bazı namaz hükümleri vb. hususlarda yaptıkları takıyyeyle, bu hükmün gizlenmesine ve Müslümanlar arasından kaybolup gitmesine sebep olmamışlardır. O, bu açıklamayı yapan kimseyi görmediğini de belirtmiştir.²⁰¹⁵

Şîî müellif, ahabârda yer alan takıyye örneklerine yer vermiştir. Meselâ hadisin de Kur’ân gibi nesh olacağını ifade eden rivayetin²⁰¹⁶ şerhinde takıyye ihtimalinden söz etmiştir. O, buna gerekçe olarak da muhâliflerin, sahâbeye nifak, yalan ve vehm gibi ifadeleri nispet etmekten çekinmelerini göstermiştir.²⁰¹⁷ Meclisî, Kurban edilmek istenen çocuğun Hz. İshak olduğundan bahseden rivayetin²⁰¹⁸ şerhinde de takıyyeyi göz önünde bulundurmuş ve haberi

²⁰¹² Küleynî, *el-Kâfî*, 1/48.

²⁰¹³ Meclisî, *Mir’âtü’l-‘ukûl*, 1/72.

²⁰¹⁴ Meclisî, *Mir’âtü’l-‘ukûl*, 1/130.

²⁰¹⁵ Meclisî, *Mir’âtü’l-‘ukûl*, 9/19. bk. 11/98. Detaylı bilgi için bk. Serdar Demirel, *Takıyye Şîa Rivâyet Kültüründeki Derin Paradoks* (İstanbul: Rihlekitap, 2016).

²⁰¹⁶ Küleynî, *el-Kâfî*, 1/163.

²⁰¹⁷ Meclisî, *Mir’âtü’l-‘ukûl*, 1/216; 2/157, 172.

²⁰¹⁸ Küleynî, *el-Kâfî*, 1/369.

te'vil etmiştir. Buna göre Ehl-i kitap, Âmmе'den bazıları²⁰¹⁹ ile Şîa'dan az sayıdaki âlimler bu görüşü benimsemişlerdir. Küleynî de görüş olarak onlara meyletmiştir. Müstefiz ahabân delâlet ettiğine göre meşhur olan Hz. İsmâil'in kurban edilmesidir. Meclisî'ye göre haber, takıyyeye hamledilebilir ya da şöyle de te'vil edilebilir: Hz. İbrâhim, önce İshak'ı kurban etmekle emrolunmuştu, sonra bu emir nesholundu ve Hz. İsmâil'i kurban etme emri verildi. Boğazlama işine başlama ve ona terettüp eden olaylar, onun hakkında gerçekleşmiştir. Şeyh Sadûk da aktardığı rivayette çocuk ismi zikretmemiştir.²⁰²⁰

Mir'âtü'l-'ukûl şârihi, kişinin ölümünden bir sene, bir ay, bir hafta, bir gün ve ölmek üzere iken yapacağı tövbenin kabulü ile ilgili haberden²⁰²¹ hareketle Şeyh Bahâî'nin fiilden önce neshin câiz olduğuna dair çıkarımda bulunduğunu belirtmiştir.²⁰²² Usûlîler bu konuda ihtilâf etmişlerdir. Çelişkili durum sadece anlamda olduğundan konuyla alâkalı farklı görüşler ortaya konmuştur. Ona göre bu derecelendirme, kabul ve kemalde tövbenin mertebelerini açıklamak için olabilir. Çünkü kâmil tövbe, geçeni telafi etmeyi ve kötülüklerin sıkıntısından nefsi temizlemeyi içerir. Tövbenin, yalvarmaların ve iyiliklerin nurlarıyla tecellisi genellikle bir yıldan kısa bir sürede mümkün değildir. Eğer kişi bunda başarılı olamazsa, bu işlerden bazılarını elde etmek bir aydan az değildir.²⁰²³

Şîa'nın önde gelen müellifi Meclisî, (فَإِنَّ ، وَأَبُوهُ مِنْ سَائِرِ قُرَيْشٍ ، وَمَنْ كَانَتْ أُمُّهُ مِنْ بَنِي هَاشِمٍ ، وَصَدَقَاتِ تَحِلُّ لَهُ) cümlesinin²⁰²⁴ şerhinde intisabın babaya olmasını şart koşan meşhur görüşe işaret etmiştir. Bazı Şîî âlimler, bu fikre muhâlefet etmişlerdir; fakat buna birçok haber delâlet etmiştir. Bir rivayette Ehl-i sünnet'e muhâlefet eden birçok şey olursa, bu haberin takıyyeye hamli mümkündür.²⁰²⁵ O, Hz. Âdem'in çocuklarının birbirleriyle evlenmesi meselesinde Şîî ahabârı ile Ehl-i sünnet rivayetleri arasında bir uygunluğun olduğunu, bundan dolayı ahabârın takıyyeye hamledilmesi gerektiğini söylemiştir.²⁰²⁶ Şîî âlimlerden Şeyh Sadûk ve İbnü'l-Cüneyd (ö. 381/991), zayıf ahabâra dayanarak kadına arkadan yaklaşmanın haram olduğunu kabul etmişlerdir. Müellif, ahabârın senedi sahih olsa bile onların takıyyeye hamledilmesinin vâcib olduğunu dile getirmiştir. Görüşünü gerekçelendirirken de bu durumun Âmmе

²⁰¹⁹ Saîd b. Cübeyr, Zührî, Taberî gibi âlimler. Detaylı bilgi için bk. Ömer Faruk Harman, "İshak", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2000), 22/521.

²⁰²⁰ Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 2/162; 4/220. Diğer te'vil örnekleri için bk. 2/170; 4/361. Ayrıca bk. Sadûk, *et-Tevhîd*, 64.

²⁰²¹ Küleynî, *el-Kâfî*, 4/242.

²⁰²² Bahâî, *el-Erba'üne hadîsen*, 459.

²⁰²³ Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 11/313.

²⁰²⁴ Küleynî, *el-Kâfî*, 2/719.

²⁰²⁵ Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 6/259.

²⁰²⁶ Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 20/428.

tarafından yasaklandığını ifade etmiştir.²⁰²⁷ Meclisî, yukarıda mezkûr konu hakkında Ehl-i Sünnet'ten İmam Mâlik'in farklı düşündüğünü rivayet etmiş, burada ise kimseyi istisna etmeden görüşün genel olduğunu zikretmiştir. Bu durum, onun şerhindeki bazı nakillerde tutarsız olduğunu göstermektedir.

3.3.1.6. Hz. Peygamber

Meclisî-i Sâni, Hz. Peygamber'in rebîülevvel ayının on ikinci gecesi doğduğunu (وُلِدَ النَّبِيُّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَآلِهِ وَسَلَّمَ لِأَتْنَتَيْ عَشْرَةَ لَيْلَةً مَضَتْ مِنْ شَهْرِ رَجَبِ الْأَوَّلِ) belirten *el-Kâfi* rivayetinin²⁰²⁸ şerhinde farklı görüşler olmakla birlikte İmâmiyye tarafından kabul edilen doğum gününün rebîülevvel ayının on yedinci günü olduğunu aktarmıştır. O, muhâliflerin çoğunluğunun ise on ikinci geceyi kabul ettiklerini nakletmiştir. Küleynî'nin rebîülevvel ayının on ikinci gecesi ifadesini eserine alması ise “muhâliflerle aynı görüşü paylaşmakta” düşüncesinin oluşmasına sebep olacaktır. Şârih, bu aşamada takıyyeyi gündeme getirmiştir. Ona göre zikredilen gün ya tercih ya da takıyye fikriyle esere alınmıştır. Yazara göre onun, takıyye için yazıldığı açıktır ve matematiksel deliller de İmâmiyye'nin görüşünü desteklemiştir.²⁰²⁹

Şîa ve Ehl-i sünnet arasında Hz. Peygamber'in doğum gününde de farklılık olmasına rağmen doğum vaktinde bir birliktelik vardır. Şîi âlim Meclisî, Hz. Peygamber'in doğum yılını tespit ederken tarihî olaylardan da istifade etmiştir. Hz. Peygamber, fil olayından elli beş gün sonra Enûşirvân'ın yöneticiliğın (531-579) kırk ikinci senesinde dünyaya gelmiştir. O, Tabersî'den iktibas ettiği bu bilgiyi, “*Ben âdil yönetici Enûşirvân'ın zamanında dünyaya geldim*”²⁰³⁰ rivayetiyle desteklemiştir.²⁰³¹ Müellif, tarafından Pers kültürüne ait olayların ve kişilerin tarih belirlemede de kullanılması, içerisinde yaşanan toplum ile eski toplum arasında bağlantı oluşturmaya yönelik bir düşünce olabilir. O, Hz. Âmine'nin (ö. 577 [?]) Hz. Peygamber'e ne zaman hamile kaldığına dair Küleynî'nin aktardığı zamanın meşhur bir tezat oluşturduğunu belirtmiş ve çözümü de Câhiliye döneminde kullanılan nesî uygulaması ile yapmıştır.²⁰³² Şârih, Hz. Peygamber'in vefat günü ile ilgili iki grup arasındaki farklılıklara yer vermiştir.²⁰³³

²⁰²⁷ Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 20/384.

²⁰²⁸ Küleynî, *el-Kâfi*, 2/435.

²⁰²⁹ Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 5/170.

²⁰³⁰ Rivayetin uydurma olduğuna dair bilgi için bk. Sehâvî, *el-Makâsîdü'l-hasene*, 454.

²⁰³¹ Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 5/170. bk. Tabersî, *İ'lâmü'l-verâ*, 1/42.

²⁰³² Küleynî, *el-Kâfi*, 2/435; Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 5/171-173.

²⁰³³ Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 5/174-177.

Mir'âtü'l-'ukûl yazarı, “Onlar, ellerindeki Tevrat'ta ve İncil'de yazılı buldukları o elçiye, o ümmî peygambere uyarlar”²⁰³⁴ âyetinde yer alan ümmî kelimesinin şerhinde Şîî müfessir Tabersî'nin²⁰³⁵ görüşlerini zikrettikten sonra kendi görüşünü beyan etmiştir. Ona göre Hz. Peygamber'in okuma-yazma bilmesi veya bilmemesi ihtilâflı konular arasındadır. Ahbârın işaret ettiği temel mesele ise onun hiçbir kimseden yazma ve okuma öğrenmediğidir. Fakat o, Allah tarafından kendisine öğretilen diğer işlerde olduğu gibi yazmayı ve yazılanı okumayı da bilirdi. Hz. Peygamber kavmine mükemmel bir delil olmak için hayatı boyunca okumadı ve yazmadı.²⁰³⁶

Şîa'nın önde gelen âlimlerinden olan Meclisî, Hz. Peygamber ve Hz. Hüseyin'e sihrin tesiri konusunda gelen ahbârın takıyyeye hamledildiğini ve Şîî âlimlerin çoğunluğunun bu durumu reddettiğini ifade etmiştir. Ona göre *imamın fazileti ve sıfatıyla alâkalı bâbın* ikinci haberinde geçen (مَذْفُوعاً عَنْهُ وَقُوبُ الْعَوَاسِقِ ، وَنُقُوثٌ كُلِّ فَاسِقٍ) cümlesinin,²⁰³⁷ onlarda sihrin etkisini defedemeyecekleri derecede bir tesirin olmayacağına hamli de mümkündür. Konuyla alâkalı haber, sahih oldukları kabul edilse bile diğer ahbârla tezat teşkil etmez.²⁰³⁸

3.3.1.7. Sünnet ve Nübüvvet

Muhammed Bâkır el-Meclisî'ye göre sünnet, Hz. Peygamber'e nispet edilen yol veya ondan rivayet edilen hadistir.²⁰³⁹ O, (سُنَّةٌ قَائِمَةٌ) ifadesinin²⁰⁴⁰ şerhinde sünnetle ilgili bazı bilgiler vermiştir. Ona göre sünnetten maksat, müstehaplar veya vâcip de olsa sünnetle bilinen şeydir. Buna göre sünnet, ahkâmdan usûl ile bağlantısı olsun veya olmasın muhkem âyetleri tahsis edebilir.²⁰⁴¹ Yine sünnet, Kur'an'ın zahirinden anlaşılmayan ve Hz. Peygamber'in açıkladığı vâcip ve menduptan daha genel olandır.²⁰⁴² Meclisî'nin bu tanımı daha çok fıkıhçıların sünnet tanımına benzemektedir. Âlimlerce ifade edildiği gibi, sünnet hakkında bilgi sahibi olmayan kişinin onun hakkında konuşmaması hata değildir. Fakat sünneti bilip inkâr için konuşmayan kişi, Allah'a şirk koşma sınırındadır.²⁰⁴³ Kur'an'ın farzlarının çoğu

²⁰³⁴ el-A'râf 7/157.

²⁰³⁵ Tabersî, *Mecma'u'l-beyân*, 4/275.

²⁰³⁶ Küleynî, *el-Kâfî*, 1/478; Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 2/355.

²⁰³⁷ Küleynî, *el-Kâfî*, 1/506.

²⁰³⁸ Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 2/404.

²⁰³⁹ Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 1/232.

²⁰⁴⁰ Küleynî, *el-Kâfî*, 1/76.

²⁰⁴¹ Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 1/103.

²⁰⁴² Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 11/108, 109; 12/479.

²⁰⁴³ Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 1/233.

dinin zarûriyyâtındandır ve kim onları inkâr ederse sünnette olanın inkârının aksine kâfir olur. Sünnetin çoğu zarûriyyâtтан değildir. Buna bağlı olarak sünneti terk, inkârla beraber olmasından ya da olmamasından daha geneldir. Sünnette olan bir şeyi terk veya inkâr etmeyle kişinin küfre düşmesi kesinlikle düşünülemez.²⁰⁴⁴

Şîî âlim Meclisî, “Günümüzde zâhirî mucizesi bilinmemekle birlikte doğruluk hususunda kendisine tâbi olunacak kimdir?” sorusuna imamın verdiği cevabın²⁰⁴⁵ şerhinde Kitap ve Sünnet’e bağlılık vurgusu yapmıştır. Kitap indirilip Hz. Peygambere ait haberlerin kayıt altına alınmasından sonra Allah adına bir şeyi doğrulayan ile yalan söyleyen akılla tanınır. Allah’a karşı doğru olan, Kitab’ı bilir ve onu korur; Sünnet’e tutunur ve onu muhafaza etmeye çalışır. Yalancı ise bilmeksizin Kitab’ı terk, sözü ve davranışıyla Sünnet’e muhâlefet eder.²⁰⁴⁶ Müellif, başka bir kaynaktan nakille bu durumun imamlardan mucizelerin ortaya çıkmasıyla tezat oluşturmadığını söylemiştir. Çünkü onlar, korku ve takıyye zamanında yaşadıklarından dolayı herkese mucize göstermeleri mümkün olmayabilir. Fakat ilimlerindeki genişlik, edep ve fiillerindeki güzellik herkes tarafından bilinen bir gerçektir. Böylece onların yaratılanların hepsine hüccet olmaları tamam olur.²⁰⁴⁷

3.3.1.8. Kur’ân

İmâmiyye Şîası’nın Kur’ân’la ilgili görüşlerinin anlaşılması için bilinmesi gereken iki anahtar kavram vardır. Bunlar: Tahrif ve nakstır. Onlara göre Kur’ân’da tahrif yoktur, naks vardır.²⁰⁴⁸ *Mir’âtü’l-‘ukûl* sahibine göre tahrif, kelâmın yönünü değiştirmektir.²⁰⁴⁹ Ca’fer es-Sâdık’tan rivayet edildiğine göre Cebrâil (a.s.), Hz. Muhammed’e (s.a.v.) on yedi bin âyet getirmiştir.²⁰⁵⁰ Şârih, bu haberin şerhinde rivayetin sahih olduğunu söylemiştir. Kur’ân’da eksiklik olduğunu ve değişiklik yapıldığını bildiren bu ve benzeri birçok haber vardır. Ona göre konuyla ilgili ahhâr, mânevî mütevâtir derecesindedir. Kur’ân’da nâkısılık ve tağyîr olduğuna dair ahhârın hepsini reddetmek, doğrudan rivayetlere olan itimadı ortadan

²⁰⁴⁴ Meclisî, *Mir’âtü’l-‘ukûl*, 11/108-109.

²⁰⁴⁵ Küleynî, *el-Kâfî*, 1/56.

²⁰⁴⁶ Meclisî, *Mir’âtü’l-‘ukûl*, 1/79, 82.

²⁰⁴⁷ Meclisî, *Mir’âtü’l-‘ukûl*, 1/79-80.

²⁰⁴⁸ bk. Kemâl el-Haydarî, “Vakfetün ma’a’r-rivâyâti’ş-Şî’iyye fi tahrîfi’l-Kur’ân”, YouTube (30 Kasım 2016), 00:00:30- 00:06:00.

²⁰⁴⁹ Meclisî, *Mir’âtü’l-‘ukûl*, 1/105.

²⁰⁵⁰ Küleynî, *el-Kâfî*, 4/674.

kaldırır.²⁰⁵¹ O, mevzu ile alâkalı rivayetlerin imâmet haberlerinden geri kalmayacağı düşüncesinde olup şu soruyu sormuştur: “Onlar, imâmeti haberle nasıl ispat ediyorlar?”²⁰⁵²

Şîa'nın önde gelen âlimlerinden Meclisî, Kur'ân'la ilgili rivayetler hakkında söylenenleri zikretmiş ve bunları değerlendirmiştir. Buna göre bazıları “Her âyeti kapsayacak şekilde bir tahrif sabit olursa Kur'ân'a olan güvenilirlik ortadan kalkar. İmamların hâl-i hazırda mevcut olan Kur'ân'ın okunması ve onunla amel edilmesi hususunda onayları vardır. Şîi ileri gelenlerden ve imamlardan birisinin onlara bir kitap verdiği ve bu kitabın okunuşunu onlara öğrettiğine dair herhangi bir haber de nakledilmemiştir. Bu durum, ahbârı inceleyen herkesin anlayabileceği açıklıktadır” demişlerdir. Yine bazıları Hz. Peygamber'e, on yedi bin âyetin getirildiğinden bahseden rivayet için “Fazlalık âyetler, kudsî ahbârdır veya âyetlerde bölünmenin çok olmasıyla açıklanabilir, haberde isimlerin açıklama olarak kenara yazıldığı belirtilmemiştir” şeklinde ifadeler kullanmışlardır. Müellif, bu vb. ahbâr hususunda kişilerin basit denebilecek zorlamalara cesaret etmelerine şaşırdığını dile getirmiş ve “Allah bilir” diyerek bahsi tamamlamıştır. Meclisî, sonra da Kur'ân'ın sûre, âyet, harf, fetha, zamme, kesre, şedde, med, hemze ve elif sayılarını Seyyid Haydar el-Âmilî'nin (ö. VIII./XIV. yüzyıl)²⁰⁵³ tefsirinden aktarmıştır.²⁰⁵⁴

Meclisî, Kur'ân'ın hepsinin indirildiği hâliyle imamlar tarafından toplandığına dair rivayetleri içeren bâbda,²⁰⁵⁵ Kur'ân'ın nâzil olduğu hâlden bir şey değişmediği ve onda bir eksiklik olmadığı hususunda Şîi âlimler arasındaki görüş farklılıklarına işaret etmiştir. Ona göre naks ve tağyîr ile ilgili Hâssa ve Âmme tarikiyle gelen ahbâr, mütevâtirdir. Bu bâbın ahbârı da naks ve tağyîrin varlığını ispatlamıştır.²⁰⁵⁶

Şîi şârih, muhâliflerin Kur'ân'la alâkalı fikirlerinin aktarıldığı ve onlara cevapların verildiği yerlerde kendi görüşlerini beyan etmiştir. Meselâ o, tathîr âyetinin Hz. Peygamber'in eşleri hakkında indiği görüşünü benimseyenlere, muhâlif olan ve olmayanlar tarafından vârid olan bunca mütevâtir haberden sonra tek başına bu yasağın geçerliliğinin olmadığını söylemiştir. Ayrıca rivayetin senedi, elimizde bulunan “Kur'ân'ın tertibi mâsumlar tarafından

²⁰⁵¹ Haydarî, bu cümleyi Meclisî'nin koyu bir ahbârî olduğuna delil olarak kabul etmiştir. bk. Haydarî, “Vakfetün ma'a'r-rivâyâtî's-Şî'iyye fî tahrîfî'l-Kur'ân”, YouTube (30 Kasım 2016), 00:12:20-00:12:34.

²⁰⁵² Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 12/525.

²⁰⁵³ Haydar b. Alî b. Haydar b. Alî el-Alevî el-Âmilî, *Tefsîru'l-muhîti'l-a'zam ve'l-bahri'l-hizam fî te'vîli kitâbillâhi'l-'azîzi'l-muhkem*, thk. Muhsin el-Mûsevî et-Tebrîzî (Kum: Müessesesi-i Ferhengî ve Neşr-i Nûr alâ Nûr, 1428/1385 HŞ), 2/402.

²⁰⁵⁴ Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 12/525. bk. Ahmed el-Kâtib, “Mevkifü'l-Ahbâriyyîne's-Şî'a min da'vâ tahrîfî'l-Kur'ânî'l-Kerîm”, YouTube (3 Haziran 2017), 00:00:00- 00:26:32.

²⁰⁵⁵ Küleynî, *el-Kâfî*, 1/566-570.

²⁰⁵⁶ Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 3/30-31.

yapılmadı ki onda bir hata bulunmasın” düşüncesini içeren Şîa ve Ehl-i sünnet rivayetlerinden hareketle *Kitâbü'l-Kur'ân*'da üzerinde durulacağı üzere merduddur. Müellif görüşüne delil olarak da Buhârî'nin *el-Câmi'u's-Sahîh*'i vb. kaynaklarda geçen Zeyd b. Sâbit'in (ö. 45/665 [?]) Ahzâb sûresi yirmi üçüncü âyetinin aranması ile ilgili rivayetine yer vermiştir.²⁰⁵⁷ O, bu rivayetten sonra tathîr âyetinin de müstensihler tarafından münasip olduğunu düşündükleri yere konulduğunu ya da Hz. Peygamber'in eşlerinin muhatap alındığı bağlama, onların (müstensihlerin) bazı dünyevî maslahatlarının katıldığını ifade etmiştir. Hz. Peygamber'in eşlerinin kıssaları ile ilgili âyetin irtibatının olmadığı ise ahbâr tarafından açıkça ortaya konmuştur. Meclisî'ye göre bu bâbda (konuda), nazım ve tertibe itimadın mümkün olmadığı açıktır.²⁰⁵⁸

Mir'âtü'l-'ukûl müellifi, sıralamada bir değişiklik olmadığı düşüncesine ise Kur'ân'dan birçok âyetin eksik olduğuna (düştüğüne) belki âyetten önce ve sonra bunun gerçekleştiğine dair ahbârın geleceğine değinerek cevap vermeye başlamıştır. Ona göre şayet âyetler sabit olsaydı aralarındaki zâhirî irtibat kaybolmazdı. Ahzâb sûresinde buna benzer bir durum aynen gerçekleşmiştir. Allah, (قُلْ لَأَرْوِجَنَّكُمْ أَنْ تُكُونُوا رِجْأً لِيَوْمِ الْقِيَامَةِ) ifadesiyle başlayan âyetlerle²⁰⁵⁹ Hz. Peygamber'in eşlerine hitap etmiştir. Onun eşleriyle ilgili olmayan birçok âyette de mü'minlere seslenerek dengeli davranmıştır. Sonra (يَا أَيُّهَا النَّبِيُّ قُلْ لَأَرْوِجَنَّكُمْ أَنْ تُكُونُوا رِجْأً لِيَوْمِ الْقِيَامَةِ) hitap onlara ve başkalarına emir şekline dönmüştür. Meclisî'nin iddiasına göre yukarıdaki Buhârî rivayetinde geçtiği gibi Kur'ân'dan düşen âyetlerin yerine eklenenler de olmuştur. Düşen âyet sayısının bir âyetten fazla olduğu ve yerine eklemenin yapılmadığı da akıldan uzak değildir.²⁰⁶¹

XI./XVII. yüzyılın en önemli şârihlerinden biri olan Meclisî, Ehl-i sünnet'in “Kur'ân'da eksik âyet yoktur” düşüncesini kendi mezhebî kabulüne göre değerlendirmiştir. Ona göre tefsirlere müracaat eden kişi, konuyla alâkalı birçok âyetin bulunduğu hususunda şüphe duymayacaktır ki, onlar Mekkî sûrenin pek çok yerinde bir, iki veya âyetlerin arasından daha fazla âyetin Medenî ve tam tersi olduğunu beyan etmişlerdir. Âyetlerin tertibi nüzûlüne uygun olmazsa onların, eşler konusundaki âyetlerin inişinde olduğu gibi Kur'ân'ın nazmıyla istidlâlleri tam olmaz. Nazar ve siyak iki hüccet olmasına rağmen ancak söz, önceki üslûbu üzerine devam ederse delil olur. Yazara göre tathîr âyetinde, lafzen ve mânen tağyîr olduğu

²⁰⁵⁷ Buhârî, “Cihâd ve's-siyer”, 12 (No: 2807).

²⁰⁵⁸ Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 3/244.

²⁰⁵⁹ el-Ahzâb 33/28-29.

²⁰⁶⁰ el-Ahzâb 33/59.

²⁰⁶¹ Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 3/244.

açıktır. Lafzen tağyîr, zamirin müzekker yapılmasıyla, mânen tağyîr de eşlere itap, azar ve tehditle hitap edilirken, Ehl-i beyt'e taltif çeşitleriyle ve ikramda mübalağalı bir üslûp kullanılmasıyla dile getirilmiştir.²⁰⁶²

Allâme Meclisî, Zürâre b. A'yen'in imama (وَسِعَ كُرْسِيُّهُ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضَ) âyeti²⁰⁶³ ile ilgili sorduğu sorunun şerhinde Ehl-i beyt Kur'an'ından bahsetmiştir. Buna göre Zürâre, (كُرْسِيُّهُ) kelimesinin Ehl-i beyt Kur'an'ında mansûb ya da merfû mu okunduğunu öğrenmek istemiştir.²⁰⁶⁴ Âyetinde²⁰⁶⁵ (وَأُولِي الْأَمْرِ مِنْكُمْ) ibaresi resmî Mushafta yokken, imamların Kur'an'ında vardır. Müellif, onun Hz. Osman tarafından çıkarıldığını, imamın bunu belirtmek için (كَذَا نَزَلَتْ) “Âyet böyle nâzil oldu” ifadesini kullandığını belirtmiştir. Fazlalık metnin, Allah'a ve ülü'l-emre meseleleri sunmayı tefsir etmesi de muhtemeldir. Allah'ın ve Hz. Peygamber'in emrinin yerine getirilmesi, onlara itaatle; anlaşmazlıkların imamlara iletilmesi, onları Allah'a ve Hz. Peygamber'e götürmeyle açıklanmıştır. İmamın “Âyet böyle indi” demesi de “Mâna olarak böyle nâzil oldu” şeklinde anlaşılmıştır.²⁰⁶⁶ Şârih, (وَلَا مُحَدَّثٍ) âyetinin²⁰⁶⁷ sonuna eklenen (وَمَا أَرْسَلْنَا مِنْ قَبْلِكَ مِنْ رَسُولٍ وَلَا نَبِيٍّ) ibaresinin âyetin Ehl-i beyt kırâatinde böyle olduğuna işaret ettiğini zikretmiştir. O, söz konusu ifadenin âyetteki maksadı açıklamak için orada yer aldığı ihtimalini göz önünde bulunduran görüşe itiraz etmiştir. Ona göre imamlar, bu ümmette Hz. Peygamber'in (عُلَمَاءُ أُمَّتِي) hadisinde²⁰⁶⁸ belirtildiği gibi geçmiş ümmetlerin peygamberleri konumunda oldukları hâlde, lafzın onlara tevcihi mümkünken âyetteki amacı beyan etmek için eklendiğini söylemek uzak bir ihtimaldir. Onlara göre âyetin sonundaki (وَلَا مُحَدَّثٍ) lafzı imamlar olarak tefsir edilmiştir. Buna bağlı olarak âyette geçmiş peygamberlerin zikredilmesi ve hükümlerinin beyanı, bu yönüyle imamların bahsini de içine almıştır. Yazar, bu kelimenin Kur'an'da olduğuna dair konuyla alâkalı mezkûr haberden daha sarîh ahabârı *Bihâr*'da aktardığına değinmiştir.²⁰⁶⁹ Ona göre *Kitâbü'l-Kur'an*'da tahkiki geleceği üzere Hz. Osman döneminde yapılan cem' faaliyetinde Kur'an'ın bazı bölümlerinin düştüğü akıldan uzak değildir.²⁰⁷⁰

²⁰⁶² Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 3/245.

²⁰⁶³ el-Bakara 2/255.

²⁰⁶⁴ Küleynî, *el-Kâfî*, 1/324; Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 2/79.

²⁰⁶⁵ en-Nisâ 4/59.

²⁰⁶⁶ Küleynî, *el-Kâfî*, 1/689; Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 3/181. bk. Kuleynî, *Usul-u Kâfî*, 1/464.

²⁰⁶⁷ el-Hac 22/52.

²⁰⁶⁸ bk. Sehâvî, *el-Makâsîdü'l-hasene*, 286; Aclûnî, *Keşfü'l-hafâ*, 2/74.

²⁰⁶⁹ Meclisî, *Bihâru'l-envâr*, 26/67-85.

²⁰⁷⁰ Küleynî, *el-Kâfî*, 1/428; Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 2/287-288; 3/244.

Meclisî'nin Kur'ân'la ilgili mezkûr görüşleri, genelde İmâmiyye Şîası'na ait olup Ehl-i sünnet tarafından kendilerine yapılan eleştirileri cevaplamak veya onların da benzer düşüncelere sahip olduğunu ispat etmek için dile getirilmiştir. Şîa kendi kaynaklarındaki ahabîlardan ve Ehl-i sünnet'e ait bazı rivayetlerden hareketle bunu gerçekleştirmiştir. Meclisî de şerhinde bu rivayetleri kullanarak, mezhebî taassubunu ön plana çıkarmıştır. Ehl-i sünnet'in konuya bakışı tamamen farklı olmakla birlikte bazı Sünnî âlimlerin kullandığı üslûp Şîa ile aynıdır. Bu durum, tarafların birbirini anlamasının önündeki en büyük engeldir.²⁰⁷¹

3.3.1.9. Hulefâ-yi Râşidîn ve Sahâbîler

Şîî müellif Meclisî, Hz. Peygamber (s.a.v.) sonrası halife olan Hz. Ebû Bekir (ö. 13/634), Hz. Ömer, Hz. Osman (radiyallâhü anhüm) ve diğer sahâbîler hakkında, İmâmiyye itikadına bağlı olarak “halifelik gasbı” suçlamasında bulunmuştur. O, “*Sadece içinizden zulmedenlere dokunmakla kalmayacak olan fitneden sakının*”²⁰⁷² âyetindeki “zulmedenler” ifadesiyle kastedilen mânalardan birisinin de halifelik hakkını gasbeden üç kişi olduğunu dile getirmiştir. Çünkü onlar, Hz. Peygamber'in ailesine zulmetmişler, Kadr sûresinde işaret edilen hilâfet haklarını gasbetmişlerdir.²⁰⁷³ Buna bağlı olarak ilk üç halife, açık olan nassı inkâr etmişler ve dinden çıkmışlardır. Ayrıca Uhud Savaşı'nda Hz. Peygamber'in öldürüldüğünü zannetmeleri de onların irtidadlarına işarettir.²⁰⁷⁴ Meclisî, bu konuya, ahabîdaki âyetlerin tefsiri sadedinde imamların açıklamalarını şerh ederken değinmiştir.²⁰⁷⁵ Hz. Ali'nin diğer sahâbîlerden önce iman ettiğine dair Şîî âlimlerin ittifak ettiklerini zikreden yazar, bu görüşünü desteklemek için de aynı düşünceyi nakleden Sünnî âlimlerin eserlerine yer vermiştir. Müellif, daha sonra da bu fikri benimseyen sahâbe ve âlimlerin isimlerini aktarmıştır.²⁰⁷⁶

Hak olan itikad, ibadet ve güzel ahlâktan hareketle adâlet ve hikmet çerçevesinde ortaya konulan her doğru işi, adâlet²⁰⁷⁷ olarak tanımlayan *Mir'âtü'l-'ukûl* şârihi, (إِنَّ فِينَا - أَهْلَ الْبَيْتِ - فِي) cümlesinde geçen (الْعَدُول) kelimesinin şerhinde imamlar, imamların ashabından

²⁰⁷¹ Detaylı bilgi için bk. Şaban Karataş, Şîa'da ve Sünni Kaynaklarda Kur'ân Tarihi (İstanbul: Ekin Yayınları, 1996, 55-228; Öztürk, *Tefsirde Ehl-i Sünnet & Şîa Polemikleri*, 167-197.

²⁰⁷² el-Enfâl 8/2.

²⁰⁷³ Sadûk, *Ma'âni'l-ahbâr*, 315.

²⁰⁷⁴ Küleynî, *el-Kâfî*, 1/617; Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 3/85, 265. Diğer örnekler için bk. 4/69, 185; 5/5; 6/59; 7/111; 9/247; 12/477.

²⁰⁷⁵ Küleynî, *el-Kâfî*, 1/480; Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 2/363-364, 409.

²⁰⁷⁶ Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 26/496.

²⁰⁷⁷ Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 1/154.

veya onların ilimlerini taşıyan ve sözlerini aktaranlardan sadık olanlarının âdil kabul edildiğini açıklamıştır.²⁰⁷⁸ Bunun yanında o, Ehl-i sünnet tarafından kabul edilen sahâbenin tümünün âdil olduğu tezini, Ümmü Seleme'nin Ehl-i beyte dâhil edilmemesiyle çürütmeye çalışmıştır. “O âdil ve müttaki olmakla beraber onların arasına niçin katılmadı?” sorusuyla bu hususa dikkatleri çekmiştir. Ona göre Ehl-i beyt'in içerisine girmek için bütün günahlardan korunmak, din işlerinde şüpheden ve masiyetten uzak durmak gereklidir.²⁰⁷⁹ O, Tahrîm sûresinde işaret edilen Hz. Peygamber'in eşlerini hain olarak nitelendirmiştir.²⁰⁸⁰ Şaşırtıcı olan ise şârih, iman başta olmak üzere saydığı bu özelliklere sahip olmayan Hz. Âişe'den gelen rivayeti görüşünü desteklemek için kullanmakta bir beis görmemiştir.²⁰⁸¹ O, *bâbü'l-müârîn*'in ilk haberindeki “fûlânün” ifadesinin İbn Abbas'tan kinaye olabileceğinden bahsetmiş ve bu görüşünü de şöyle delillendirmiştir: “Çünkü o, Hz. Ali'den ayrılmış ve Basra'nın mallarıyla Hicaz'a gitmiştir. *Bihâr*'da geçtiği gibi İbn Abbas'la Hz. Ali arasında onun irtidat ettiğini ve şekâvetini gösteren mektuplaşmalar gerçekleşmiştir”.²⁰⁸² Yazar, Hz. Muâviye için (لَعْنَةُ اللَّهِ) ifadesini kullanmış²⁰⁸³ ve onun çocuklarından kötü adamlar olarak söz etmişler.²⁰⁸⁴ O, Şîî ricâl kitaplarından hayatına dair yaptığı alıntılardan sonra Hz. Ali'yi sevenlerden Ebü't-Tufeyl Âmir b. Vâsile'nin son sahâbî olduğunu ve doğru olan görüşe göre 110/729 yılında vefat ettiğini belirtmiştir.²⁰⁸⁵

3.3.1.10. Ebû Tâlib'in İmanı

Şîa'nın önde gelen müellifi Meclisî, Fâtımâ bnt. Esed'in (ö. 4/625-26[?]) Hz. Ali'ye hamile olduğu dönemde Ebû Tâlib'in eşine “Sen bir çocuk doğuracaksın, bu çocuk vasî olacaktır” demesi ve aynı içeriğe sahip diğer rivayetlerden dolayı onun peygamberlik öncesi

²⁰⁷⁸ Küleynî, *el-Kâfî*, 1/77; Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 1/105.

²⁰⁷⁹ Küleynî, *el-Kâfî*, 2/8; Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 3/247. Detaylı bilgi için bk. Harun Reşit Demirel, “Adâlet Kavramı ve Şîa'da Sahâbenin Adâleti Meselesi”, *Mütefekkir Aksaray Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi Dergisi* 2/3 (Haziran 2015), 41-76; İbrahim Kutluay, “İmâmiyye'ye Göre Sahâbenin Adaleti Problemi”, *İslâm Medeniyetinin Kurucu Nesli Sabâbe-II -Sahâbe ve Rivâyet İlimleri-*, ed. Hayati Yılmaz (İstanbul: Ensar Yayınları, 2016), 75-114; Abdulalim Demir, *İmâmiyye Şîası'nda Sahâbe Tasavvuru* (Ankara: TDV Yayınları, 2022).

²⁰⁸⁰ Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 8/360; 9/9 (Münafık); 11/193.

²⁰⁸¹ Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 5/197. Bu uygulama sahâbe sözünden yararlanma şeklinde değerlendirilmiştir. bk. Nâînî vd., “Berresî Reveş-i Fikhi'l-Hadisî Allâme Meclisî der Şerhi'l-Kâfî (Kitâbî'l-Hucce)”, 102.

²⁰⁸² Küleynî, *el-Kâfî*, 4/201; Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 11/244. bk. Meclisî, *Bihârü'l-envâr*, 66/225.

²⁰⁸³ Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 4/75; 5/121; 9/174; 10/319; 12/224.

²⁰⁸⁴ Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 4/142.

²⁰⁸⁵ Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 6/218. bk. Ali Osman Koçkuzu, “Ebü't-Tufeyl”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1994), 10/346.

Müslüman olduğunu nakletmiştir.²⁰⁸⁶ Ona göre ölmüşlerin adına özellikle Abdülmuttalib (ö. 577 m.), Ebû Tâlib, Abdullah (ö. 570 m.) ve Âmine (ö. 577 [?] m.) adına tavaf yapılmasının müstehaplığına işaret eden haber, onların Müslüman olduğuna delildir.²⁰⁸⁷ Yine Hz. Peygamber'in yakınlarına ateşin haram olması rivayeti²⁰⁸⁸ de Hz. Peygamber'in babasının ve Ebû Tâlib'in Müslüman olduğuna işarettir. Fâtıma bnt. Esed'in İslâmiyet'i kabul ettiği hususunda inananlar arasında bir ihtilâf yoktur. Ama Abdullah ve Ebû Tâlib'in Müslüman olup olmadığı konusunda Müslümanlar görüş ayrılığına düşmüşlerdir. İmâmiyye Şîası'na göre Hz. Peygamber'in babası ve annesi başta olmak üzere Hz. Âdem'e kadar olan dedelerinin Müslüman olduğu kabul edilmiştir. O, İmâmiyye tefsir ve hadis kaynaklarından örneklerle görüşünü desteklemiştir. Şârih, bazılarının takıyye veya dinî zarureten dolayı inançlarını açığa vurmadıklarını belirtmiştir.²⁰⁸⁹ O, Ehl-i sünnet'in konuya ilişkin görüşünü Râzî'den nakille aktarmıştır.²⁰⁹⁰ Onun bundan maksadı da Şîa arasında oluşan ittifakın muhâliflerce de bilindiğinin ortaya çıkarılmasıdır. Buna göre muhâliflerin ekseriyeti Hz. Peygamber'in annesi, babası ve dedelerinden Abdülmuttalib, Hâşim (ö. 524 [?] m.) ve Abdümenâf gibi çoğunluğun kâfir olduğu görüşündedir. O, Ehl-i sünnet'in bu konuda ihtilâfa düşmesini Şîi ittifakının ve ahlâfının onlara galip gelmesi olarak değerlendirmiştir.²⁰⁹¹

Ayrıca Ebû Tâlib'in ilk inananlardan olduğu, puta tapmadığı, Hz. İbrâhim'in vasîlerinden olduğu hususunda Şîi düşünce icmâ etmiştir. Onun Müslüman olduğu İmâmiyye arasında meşhurdur.²⁰⁹² Her ne kadar Ehl-i sünnet, Ebû Tâlib'in Müslüman olduğu görüşünü Şîa'ya atfetse de tevâtür derecesine ulaşan ahlâf her iki taraf kanalıyla aktarılmıştır. Ricâl kitaplarını inceleyenlere malum olduğu üzere bu konuya dair birçok Şîi âlim ve muhaddis, müstakil eser yazmıştır. Yazar, burada Ehl-i sünnet âlimlerinden İmâmiyye düşüncesine yakın fikirler beyan eden İbnü'l-Esîr'den alıntı yapmıştır.²⁰⁹³ O, daha sonra Tabersî²⁰⁹⁴ ve İbn Ebü'l-Hadîd gibi müelliflerin eserlerinden de örnekler vermiştir.²⁰⁹⁵

²⁰⁸⁶ Küleynî, *el-Kâfî*, 15/676; Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 26/365.

²⁰⁸⁷ Küleynî, *el-Kâfî*, 9/233; Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 18/250.

²⁰⁸⁸ Küleynî, *el-Kâfî*, 2/456.

²⁰⁸⁹ Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 5/233- 236; 26/365-382.

²⁰⁹⁰ Râzî, *Mefâtihu'l-gayb*, 13/40.

²⁰⁹¹ Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 5/233.

²⁰⁹² Fihâr b. Maad el-Müsevî, *İmânü Ebî Tâlib*, thk. Muhammed Bahrululûm (Necef: Matbaatü'l-Âdâb, 1384/1960), 64.

²⁰⁹³ Mecdüddîn el-Mübârek b. Muhammed İbnü'l-Esîr, *Tetimmatü Câmi'i'l-usûl fî ehâdîsi'r-resûl*, thk. Beşîr Muhammed Uyûn (b.y.: Dâru'l-Fikr, ts.), 109.

²⁰⁹⁴ Tabersî, *Mecma'u'l-beyân*, 4/24.

²⁰⁹⁵ Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 5/235; 26/365.

3.3.2. Amelî Konular

Meclisî-i Sâni, *el-Kâfi*'nin *Usûl* bölümünde ezan, Kadir gecesi, mezhepler, icma ve bid'at gibi amelî konulara değinmiştir. Bunun yanında o, ahabardan çıkarılan hükümleri ve ahabârın delâlet ettiği hususları aktarmıştır.

3.3.2.1. Ezan

Şîi âlim Meclisî'nin aktardığına göre, Übey b. Ka'b'ın (ö. 33/654 [?]) ezanı rüyasında gördüğünün Ca'fer es-Sâdık'a hatırlatılması üzerine o, (عَزَّ وَجَلَّ - أَعَزُّ مِنْ أَنْ يُرَى) “*Yalan söylediler, Allah'ın dini uykuda görülemeyecek kadar değerlidir*” diyerek cevap vermiştir.²⁰⁹⁶ O, bu rivayeti açıklarken ezanın meşrû kılınmasının vahiyyle olduğu hususunda Şîi ulemâ arasında herhangi bir ihtilâfın olmadığını dile getirmişve kaynaklardan kendi görüşünü destekleyen ifadelere yer vermiştir. Şârih, Ehl-i sünnet'in kabul ettiği rivayetleri aktardıktan²⁰⁹⁷ sonra da kendi görüşünü açıklamıştır. Buna göre “Allah onlara lânet etsin, onlar nasıl Allah'ın dininde istihsan ve kıyas yaparak Allah'ın hükümlerini değersiz kılabilirler. Ele alınan rivayet, rüya ile hükümlerin tesbit edilemeyeceğine işarettir”. O, icmâya muhâlif olmamak kaydıyla imamlardan ve Hz. Peygamber'den rüyada işitilenlerle amel edilip edilemeyeceğine dair Allâme Hillî'nin kendisine sorulan sorulara verdiği cevapları gördüğünü, bunun da hükümlerin meşrû kılındığı ilk dönemlere ait olma ihtimalinin bulunduğunu ifade etmiştir. Ayrıca o, konuya dair delil getirilen “*Şeytan onların sûretlerine giremez*” rivayetinde²⁰⁹⁸ de işkâl olduğunu açıklamıştır.²⁰⁹⁹

3.3.2.2. Kadir Gecesi

Mir'âtü'l-'ukûl yazarı, Kadir gecesinin ne zaman olduğuna dair ihtilâftan ve Ehl-i sünnet'in görüşlerinden bahsetmiştir. Daha sonra da o, üç geceden başka gecede leyle-i Kadr'in olmayacağı hususunda kendi mezhebinde ihtilâfın olmadığına değinmiştir. Bunlar ise ramazan ayının on dokuz, yirmi bir ve yirmi üçüncü geceleridir. Şeyhü't-Tâife Tûsî, “Kadir gecesinin ramazanın son on gününün tekli gecelerinde olduğuna dair icmâ vardır”²¹⁰⁰ şeklinde

²⁰⁹⁶ Küleynî, *el-Kâfi*, 6/636.

²⁰⁹⁷ Buhârî, “Ezân”, 1 (No. 603-604); Müslim, “Salât”, 1 (No. 837).

²⁰⁹⁸ bk. Sadûk, *Men lâ yahduruhü'l-fakîh*, 2/365.

²⁰⁹⁹ Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 15/468-469.

²¹⁰⁰ Muhammed b. el-Hasen b. Alî et-Tûsî, *et-Tibyân fî tefsîri'l-Kur'ân*, thk. Ahmed Habîb Kasîr el-Âmilî (Beyrut: Dâru İhyâ'î't-Türâsî'l-Arabî, ts.), 10/385.

bir nakilde bulunsa da eserlerde aktarılan ahhârın çoğunluğuna göre Kadir gecesi, yirmi bir ve yirmi üçüncü gecelerdir. Yine rivayetlerden hareketle yirmi üçüncü gecede olma olasılığı daha fazladır.²¹⁰¹ O, Kadir gecesinin Hz. Ali ve onun soyundan gelenlere has kılındığını bildiren rivayetin, Hz. Peygamber’den sonra Kadir gecesi olmayacak düşüncesine sahip olan muhâliflere cevap olduğunu belirtmiştir.²¹⁰²

3.3.2.3. Mezhepler

Şîa’nın önde gelen âlimlerinden olan Meclisî, ahhârın olası mânalarını ele aldığı yerlerde zaman zaman kendi mezhebinin haklılığını ortaya koyucu ifadelerle yer vermiştir.²¹⁰³ Fırka-i nâciye bunlardan birisidir. Ona göre insanlar, Hz. Peygamber sonrası imamlara uyan, uymayan ve fırka-i nâciyeden gerçeği gösteren âlimlere uyanlar şeklinde üç sınıfa ayrılmışlardır. İkinci gruba girenler helâk olurken diğer iki grup kendilerine ulaşan bilgiler, doğrudan ya da dolaylı imama dayandığı için kurtulmuşlardır.²¹⁰⁴

Muhammed Bâkır el-Meclisî, mezheplerle ilgili görüşlerini farklı şekillerde nakletmiştir. Öncelik kendisinin de bağlı bulunduğu İmâmiyye mezhebine aittir. O, kendi mezhebince kabul edilen bazı düşünceleri onlara yapılan eleştirilerle beraber anlatmaya çalışmıştır. Bedâ buna örnek olarak zikredilebilir. Ona göre “Bu konuyla ilgili görüşler sadece Şîa’da vardır” fikrinden dolayı muhâliflerin çoğu tarafından onlar kötülenmiştir. Hâlbuki her iki tarafın da kabul ettiği birçok meşhur haber, Şîa’nın düşüncesinin doğruluğunu ispat etmiştir. Ehl-i sünnet, onların meramının ne olduğunu bilmeden lafzın zâhirinden yola çıkarak Şîa’yı karalamıştır. Müellif, “Nâsıbî, inatçı, mezhep taassubu gözünü nasıl bürümüş” diye nitelendirdiği Râzî’den alıntı yapmıştır.²¹⁰⁵ O, âyet, hadis ve Şîi kaynaklardan onun görüşünü nakzedecek ifadelerle işaret etmiş ve sonunda kendi düşüncesini beyan etmiştir.²¹⁰⁶ Bir diğer örnek ise *halku’l-a‘mâl* meselesidir. Şârih, burada konuyla ilgili mezheplerin genel görüşlerini aktarmış, daha sonra da bunları değerlendirmiştir. Yazar, Eş‘arîler’in görüşlerini saçma kabul ederken, Mu‘tezile’nin ise hak yoldan çıktığını belirtmiş ve İmâmiyye tarafından ortaya konulan sırlı, ince *el-emru beyne’l-emreyn* fikrini insanlar için anlaşılır hâle getirmeye

²¹⁰¹ Meclisî, *Mir’âtü’l-‘ukûl*, 3/82. Ayrıca bk. 5/310; 16/381.

²¹⁰² Küleynî, *el-Kâfî*, 2/700; Meclisî, *Mir’âtü’l-‘ukûl*, 6/229.

²¹⁰³ Bağlı bulunan itikadî mezhebin müelliflerin görüşlerine yansıdığına dair örneklerle Sünnî şerhlerde de rastlanmaktadır. bk. Karacabey, *Hattâbî’nin Hadis İlmindeki Yeri ve Şerh Metodu*, 263-266.

²¹⁰⁴ Meclisî, *Mir’âtü’l-‘ukûl*, 1/110.

²¹⁰⁵ Râzî, *Muhassal*, 249.

²¹⁰⁶ Meclisî, *Mir’âtü’l-‘ukûl*, 2/123-136.

gayret etmiştir. Bunu yaparken de o, diğer yerlerde olduğu gibi kendi görüşüne yakın âlimlerin düşüncelerini paylaşmış, konuyla alâkalı söylenmesi gerekenler varsa onlara değinerek meseleyi toparlamıştır.²¹⁰⁷ Meclisî, yerine göre Eş‘arî, Mu‘tezile ve İmâmiyye’ye ait görüşleri açıkladıktan sonra konuya dair kendi düşüncesi de ortaya koymuştur. İnsanların meleklerden üstün olması ile ilgili tartışma buna örnek olarak verilebilir. O, konuyla alâkalı farklı görüşlerden ve rivayetlerin fazlalığından bahsetmiş, akla gelebilecek zıt görüşlerin te’viliyle beraber *Bihâr*’da bunları bir araya getirdiğini söylemiştir.²¹⁰⁸ Müellif, diğer mü‘minlerin hepsinin veya bazılarının, meleklerin hepsinden ya da bazısından üstün olduğuna dair âyet ve ahbârdan açık olarak bir netice çıkarmanın mümkün olmadığını açıklamıştır. Ona göre bahse konu olan iki şıktan birisinin kabulü veya reddiyle hükme varılabilir. Kendisi ise bu durumda tevakkuf edenlerden olduğunu ifade etmiştir.²¹⁰⁹

Şî‘î âlim Meclisî, şerhinde itikadî ve amelî mezheplere dair açıklamalarda bulunmuştur. Bu konuda takip ettiği öncelikli metot, mezheplerin genel olarak tanıtılmasıdır. Meselâ rivayette geçen “*Mürchie mensupları mı?*” ifadesinin şerhinde²¹¹⁰ Mürchie’yi birkaç farklı bakış açısıyla tanıtmıştır. Buna göre Mürchie, Hz. Ali’nin derecesi hususunda gecikmeleriyle Şî‘a karşıtı olanlar, imanı amel ve kasta indirgeyenler veya küfürle beraber itaatin fayda sağlamadığı gibi imanla birlikle mâsiyetin zarar vermeyeceğini iddia ederek Mu‘tezile ve Hâricîlerin zıddı fikirleri benimseyenlerdir.²¹¹¹ O, Mezhepler tarihi vb. eserlerinden de faydalanarak Mürchie ve Cehmiyye hakkında bilgi aktarmıştır.²¹¹²

Rivayetlerdeki ifadelerden hareketle itikadî mezheplerin görüşlerinin geçersizliğine hükmeden *Mir’âtü’l-‘ukûl* sahibi, (مَا أَخَذُ ابْتَدَعَ بِدْعَةً إِلَّا تَرَكَ بِهَا سُنَّةً) rivayetinin²¹¹³ şerhinde Musavvibe mezhebinin nefyine bir îmânın olduğundan bahsetmiş ve mezhep hakkında bilgi vermiştir. Onlar, fer‘î konularda Şâri’in muayyen hükümler ortaya koymadığı, bilakis hükümleri müctehidlerin görüşlerine bıraktığı düşüncesindedirler. Buna bağlı olarak fer‘î konuların tamamında her müctehidin ortaya koyduğu hüküm, onun ve onu taklit edenler hakkında Allah’ın gerçek hükmüdür. Onun iddiasına göre bu rivayetin mutlak olarak ictihadın nefyine işaret ettiği de söylenebilir. Ayrıca rivayette, muhaddislerin doğruyu bulacakları ya da

²¹⁰⁷ Meclisî, *Mir’âtü’l-‘ukûl*, 2/195-213. Benzer tartışmalar için bk. 2/158, 161, 171, 227; 5/200; 7/357; 8/50, 71, 338, 417; 9/22, 75; 10/1, 8, 180; 11/206-208, 227, 322, 368, 378; 12/86, 298.

²¹⁰⁸ bk. Meclisî, *Bihârü’l-envâr*, 57/268-308.

²¹⁰⁹ Meclisî, *Mir’âtü’l-‘ukûl*, 5/200.

²¹¹⁰ Küleynî, *el-Kâfî*, 1/133.

²¹¹¹ Meclisî, *Mir’âtü’l-‘ukûl*, 1/184; 2/263; 4/95; 11/120, 217, 218.

²¹¹² Meclisî, *Mir’âtü’l-‘ukûl*, 4/328, 330; 7/248; 11/217.

²¹¹³ Küleynî, *el-Kâfî*, 1/148.

yanlış yapabilecekleri bir ictihad çeşidinin olduğuna da işaret vardır. Onlar için bunlardan başka bir yol yoktur.²¹¹⁴ O, aktardığı görüşler hakkında değerlendirme yapmayı da ihmal etmemiştir. Meselâ şârih, (إِنَّ اللَّهَ خَلَقَ مِنْ خَلْقِهِ ، وَخَلَقَهُ خَلْقٌ مِنْهُ) ifadesini açıklarken bazı gulât-ı Şîa ve tasavvuf erbabının görüşlerini, aklın delile gerek duymaksızın butlânına, dinin temel esaslarının da bozgunculuk ve azgınlığına hükmedeceği safsata olarak kabul etmiştir.²¹¹⁵

Rivayette Muhammed el-Bâkır'ın insanların etraflarında toplandığı Ebû Hanîfe ve Süfyân es-Sevrî'yi kastederek (هُوَ لَا الصَّادُونَ عَنْ دِينِ اللَّهِ بِلَا هُدًى مِنَ اللَّهِ وَلَا كِتَابٍ مُبِينٍ) “Allah’tan bir yol gösterici ve apaçık bir kitap olmadan insanları Allah’ın dininden uzaklaştıran bunlardır”²¹¹⁶ dediği nakledilmiştir. Şîa’nın önde gelen âlimlerinden olan Meclisî’ye göre imamın bu sözü, kendilerinin çağdaşı olan sûfilerin onlara muarız olduklarına, insanları Allah’ın ve onların yolundan alıkoyduklarına delâlet etmektedir.²¹¹⁷ Ayrıca o, Sevrî’nin sûfilerin reisi ve imamı olduğunu anlatmış, rivayette geçen “kitabı yırttı” ibaresinin onun küfrünü açığa çıkardığına, kalben şirke girdiğine, rivayetteki üç özellikte Hz. Peygamber’e muhâlefet ettiğine işaret etmiştir.²¹¹⁸ Yazar, sûfilerce kabul edilen bast-ı zamanın akla muhâlif olduğunu söylemiştir.²¹¹⁹ O, sûfiler tarafından yapılan bazı hadis yorumlarına değinerek kendi görüşünü ortaya koymuştur. Müellif, Müslümanın Müslümana ayna olduğunu belirten rivayetin şerhinde onların, ikinci mü’minle Allah’ı kastettiklerini yani mü’min, kişinin şeklinin aynaya yansması gibi Allah’ın kemâl sıfatlarının mazharıdır. Hadis, Nebvî haberden maksadın bu olmadığını ifade etmiştir.²¹²⁰ O, (كَانَ إِذَا ابْتَرَّهُ أَمْرَانِ لَا يَدْرِي أَيُّهُمَا أَفْضَلُ ، نَظَرَ) (إِلَى أَقْرَبِهِمَا إِلَى اللَّهِ فَخَالَفَهُ) cümlesinin şerhinde karşılaşılan iki işten hangisinin daha iyi olduğunu bilememe hususunda nefsin hoşuna giden şeyin terk edilmesinin, çoğunlukla yapılan bir davranış olduğundan söz etmiştir. Fakat mutasavvıfların söylediği gibi bunu küllî bir kaide hâline getirmek problemidir.²¹²¹ Mutasavvıfların bazılarında nakledildiği gibi şeyh, yenmemesi gereken bir şeyle karşılaştığında nefsi onu yemeyi istememesine rağmen onu yemiştir. Görünüşe göre insanlar onu kâmil bir şeyh zannetsinler diye nefsinin hevâsıyla bunu yapmıştır. Şârih, (مَا مِنْ شَيْءٍ أَفْضَلَ عِنْدَ اللَّهِ - عَزَّ وَجَلَّ - مِنْ أَنْ يُسْأَلَ وَيُطْلَبَ مِمَّا عِنْدَهُ) rivayetinin şerhinde

²¹¹⁴ Meclisî, *Mir’âtü’l-‘ukûl*, 1/200, 282, 283.

²¹¹⁵ Küleynî, *el-Kâfî*, 1/202; Meclisî, *Mir’âtü’l-‘ukûl*, 1/284; 11/396. Gulât, Râfizîler vd. hakkında bilgi vermesi için bk. 6/131, 141, 184.

²¹¹⁶ Kuleynî, *Usul-u Kâfî*, 1/699.

²¹¹⁷ Küleynî, *el-Kâfî*, 2/309; Meclisî, *Mir’âtü’l-‘ukûl*, 4/288; 10/119

²¹¹⁸ Küleynî, *el-Kâfî*, 2/340; Meclisî, *Mir’âtü’l-‘ukûl*, 4/331.

²¹¹⁹ Meclisî, *Mir’âtü’l-‘ukûl*, 6/105. Diğer eleştirileri için bk. 7/30, 88; 8/107.

²¹²⁰ Küleynî, *el-Kâfî*, 3/426; Meclisî, *Mir’âtü’l-‘ukûl*, 9/14, 414, 10/390.

²¹²¹ Küleynî, *el-Kâfî*, 3/602; Meclisî, *Mir’âtü’l-‘ukûl*, 9/265; 12/404.

Allâme bu haberin, “Mutlak olarak veya bazı durumlarda duanın terk edilmesi en güzel olandır” diyen sûfilerin sözlerini reddettiğini açıklamıştır ve Tîbî’nin (ö. 743/1343) konuyla ilgili düşünlerini nakletmiştir.²¹²² Bu vb. ifadeler onun tasavvuf karşıtı bir çizgide olduğu görüşünü kuvvetlendirmektedir. Fakat eserindeki bazı düşünceleri onun mutasavvıf olan babasından etkilendiği izlenimini vermektedir.²¹²³

Meclisî, fikhî konularla ilgili kendi mezhebindeki farklı âlimlerin görüşlerine yer vermiştir. Bu durum bazen sadece bir nakilden ibaretken, bazen de görüşlerden birisini tercih etme şeklinde ortaya çıkmıştır. Meşîet, enfâl ve nisapla ilgili görüşlere değinilmesi buna örnek olarak zikredilebilir.²¹²⁴ Şîî âlimler arasında ziraat, zanaat ve ticaretten elde edilen, kişinin kendisi ve bakmakla yükümlü olduklarının iâşesinden fazlalık olan maldan humusun vâcip olduğu görüşü meşhurdur. *Münteha’l-matlab* adlı eserde âlimlerin bu konuda icmâ ettikleri ifade edilmiştir.²¹²⁵ Ahbârın çoğundan anlaşılan ise onun imamlara has olduğudur. Allâme Hillî’nin icmâ ifadesi müteahhirûn ulemâ tarafından bilinmemektedir. Fakat İbnü’l-Cüneyd’in “O, kudemânın ve Ahbârîler’in görüşüdür” ifadesinin söz konusu icmâyâ işaret ettiğini söylemek mümkündür.²¹²⁶ Bunun yanında yazar, âlimlerin muhâlefet ettikleri hususlara da işaret etmiştir. Ona göre (فَإِنْ فَضَّلَ عَنْهُمْ شَيْءٌ فَهُوَ لِلَّوَالِي) görüşü ashap arasında meşhurdur. İbn İdrîs, “Onların nasiplerinin fazlasını almak valiye câiz olmaz. Onların eksiklerini tamamlamak da ona gerekmez” diyerek meşhur görüşe karşı çıkmıştır.²¹²⁷ Allâme Hillî ise *Muhtefû’ş-Şî’a* adlı eserinde bu konuda tevakkuf etmiştir.²¹²⁸

Şîî şârih, bilgi aktardığı eser müellifinin aynı konudaki iki farklı görüşüne yer vererek kendi içerisindeki tezağı ortaya çıkarmıştır. Meselâ Allâme Hillî *Müntehâ*’da, “Fakiri zenginleştirecek ve onun zenginliğini artıracak olan şeyi ona vermek câizdir. Bu,

²¹²² Küleynî, *el-Kâfî*, 4/298; Meclisî, *Mir’âtü’l-’ukûl*, 12/4. bk. Şerefüddîn Hüseyin b. Abdillâh b. Muhammed et-Tîbî, *Şerhu’t-Tîbî ‘alâ Mişkâtî’l-Mesâbîh*, thk. Abdülhamîd Hindâvî (Mekke: Mektebetü Nizâr Mustafâ el-Bâz, 1417/1997), 5/1703.

²¹²³ Meclisî, *Mir’âtü’l-’ukûl*, 11/253-254, 264.

²¹²⁴ Meclisî, *Mir’âtü’l-’ukûl*, 2/20 (Kelâm açısından); 6/253, 256, 264, 275; 8/360; 10/13, 72; 12/394. Bunun yanında Mekke’nin fethinden sonra hicret olup olmayacağı vb. konulardaki farklı görüşler için bk. 10/8. Diğer mezheplerin görüşlerine yer verildikten sonra yapılan tercihler için bk. 12/298.

²¹²⁵ Cemâlüddîn el-Hasen b. Yûsuf b. Alî İbnü’l-Mutahhar el-Hillî, *Münteha’l-matlab fî tahkiki’l-mezheb*, thk. Kismü’l-Fıkh fî Mecma’i’l-Bühûsi’l-İslâmiyye (Meşhed: Mecma’u’l-Bühûsi’l-İslâmiyye, 1429/1387 HŞ), 8/552.

²¹²⁶ Meclisî, *Mir’âtü’l-’ukûl*, 6/256; 11/222. Fikhî ve diğer konulardaki işkâller için bk. 6/257; 8/361; 11/103.

²¹²⁷ Muhammed b. Mansûr b. Ahmed b. İdrîs el-Hillî, *Kitâbü’s-Serâ’iri’l-hâvî li-tahrîri’l-fetâvî*, thk. Muhammed Mehdî Hasan el-Müsevî (Kum: Delîl Mâ, 1429/1387 HŞ.), 2/218-219.

²¹²⁸ Küleynî, *el-Kâfî*, 2/718; Meclisî, *Mir’âtü’l-’ukûl*, 6/258, 259, 262; 8/180, 417; 10/331; 12/55. Ashabın ihtilâf ettikleri konular için bk. 11/225, 237. bk. Cemâlüddîn el-Hasen b. Yûsuf b. Alî İbnü’l-Mutahhar el-Hillî, *Muhtefû’ş-Şî’a*, thk. Müessesetü’n-Neşri’l-İslâmî (Kum: Müessesetü’n-Neşri’l-İslâmî, 1433/2012), 3/334-337.

âlimlerimizin daha kapsayıcı bir ifadesidir” ibaresini kullanmıştır.²¹²⁹ Bunun yanında aynı kazancı elde eden kişi hakkında, “Elde ettiği meblağ bir senelik ihtiyacını karşılamaya yetmediğinde o, kendisine gerekli olandan fazlasını almaz” düşüncesi paylaşılmıştır. *Müntehâ*’nın zâhirine göre kazancı olmayan için, “Şayet onun yanında kendisi ve iyâlinin bir senelik ihtiyacına yetmeyecek bir meblağ varsa onun muhtaç olduğu için zekât alması câizdir”²¹³⁰ denildiğinden bir konuda iki farklı fikir aktarılmıştır.²¹³¹

Mir’âtü’l-‘ukûl müellifi, âlimlerin görüşlerinden sonra kendi fikrini de açıklamıştır. O, elde edilen ganimet mallarının en iyilerinin imamlara verilmesiyle ilgili ifadedden dolayı bazı ashabın, “adâletsizlik yapmaksızın” diyerek hükmü sınırladıklarını açıklamış ve haberin zâhirinin bu görüşü nefyettiğini belirtmiştir.²¹³² Müellif, Mü’min bir bayanın muhâlif birisiyle evlenmesi hususunda Şeyh Müfid ve Muhakkık Hillî’nin (ö. 676/1277) cevaz verdiğini,²¹³³ meşhur görüşün ise onların hepsini kerahete hamlettikleri ahabardan hareketle, yasaklama şeklinde olduğuna değinmiştir. Ona göre Muhâliflerle evliliği yasaklayanların iddia ettikleri icma ise sabit değildir. En uygun olanı ise terk etmektir.²¹³⁴

Söz konusu Şîî âlim, Mezhepler arası tartışmaya sebep olmuş konulara (قَالَ بَعْضُ الْمُحَقِّقِينَ) ifadesiyle başkaları üzerinden giriş yapmış ve cevabı da onlardan aktarmıştır. İmam nasbının Allah’a vâcip olmasıyla ilgili tartışma buna örnek olarak verilebilir.²¹³⁵ O, şükür secdesi konusunda Şîî âlimler arasında ihtilâf olmadığını, onunla ilgili Ehl-i sünnet’in rivayetlerinde çokça hadisin²¹³⁶ bulunmasına rağmen Şîa’ya muhâlefet olsun diye şükür secdesini inkâr edebileceklerinden söz etmiştir.²¹³⁷

3.3.2.4. İcmâ

XI/XVII. yüzyılın önde gelen şârihlerinden Meclisî’ye göre, *ihtilâfî’l-hadîs bâbının* onuncu rivayetinde geçen (الْمُجْمَعُ عَلَيْهِ) ifadesi icmânın hücciyetine delildir. Haberin siyakından hareketle burada kastedilen, fetvadaki değil rivayetteki ittifaktır. Ayrıca rivayet, haberin ashap

²¹²⁹ Hillî, *Münteha’l-matlab fî tahkîki’l-mezheb*, 8/400.

²¹³⁰ Hillî, *Münteha’l-matlab fî tahkîki’l-mezheb*, 8/335.

²¹³¹ Meclisî, *Mir’âtü’l-‘ukûl*, 6/263; 10/72.

²¹³² Meclisî, *Mir’âtü’l-‘ukûl*, 6/260.

²¹³³ bk. Müfid Muhammed b. Muhammed b. en-Nu‘mân el-Hârisî, *el-Mukni’a* (Kum: Müessesetü’n-Neşri’l-İslâmî, 1410/1989), 512; Hillî, *Muhtefû’s-Şî’a*, 7/299.

²¹³⁴ Meclisî, *Mir’âtü’l-‘ukûl*, 11/194, 242; 12/285.

²¹³⁵ Meclisî, *Mir’âtü’l-‘ukûl*, 4/26.

²¹³⁶ Tirmizî, “Siyer”, 25 (No. 1578).

²¹³⁷ Meclisî, *Mir’âtü’l-‘ukûl*, 8/160.

arasında meşhur olmasına, tercih edilen asıllarda tekrar edilmesine ve eski ashabın onunla amel etmesine işaret etmektedir.²¹³⁸

Allâme Meclisî, icmânın her asırda olduğuna dair bir delilin bulunmadığını dile getirmiştir. Ona göre şayet herhangi bir konuda muvafakat olursa buna bağlı olarak icmâyı gerçekleştirenler, her konuda değil, görüş birliğine vardıkları konu hususunda haklıdırlar.²¹³⁹ Ayrıca o, tathîr âyetinin Ehl-i beyt hakkında indiğine dair Şîa'nın ve Ehl-i sünnet'in icmâsından bahsetmiştir.²¹⁴⁰ Yine o, anne babaya kötü davranmanın Kitap ve Sünnet delâletiyle haram olduğunu, Hâssa'nın ve Âmme'nin de bu konuda icma ettiklerini nakletmiştir.²¹⁴¹

3.3.2.5. Bid'at

Bid'at, Hz. Peygamber sonrası ortaya çıkan, özellikle hakkında nas bulunmayan, bazı genel hükümlere dâhil olmayan veya hakkında genel ve özel bir yasak konulmayan şeydir. Okullar, inananların sığınacağı, barınacağı ve onlara yardım edilecek yerlerin inşa edilmesi, bazı ilmî kitapların ve şer'î bilgilere giriş mahiyetinde eserlerin yazılması, Hz. Peygamber döneminde olmayan elbiselerin giyilmesi, yeni yemeklerin yapılması vb. işler umum kapsamında olduğundan bid'at değildir. Hakkında yasak bulunmayan, genel lezzetlere giren yeni yemekler de aynı şekildedir.²¹⁴² Bir şey kendisiyle özel kastedildiği hâlde onun genel yönü ön plana çıkarılarak yapılıyorsa bid'attır. Meselâ namaz en hayırlı konudur ve her vakitte yapılması müstehaptır. Hz. Ömer, belirli bir vakitte namazın özel yönünü göz önünde bulundurarak mahsus rekatlar belirlediğinde bid'at olmuştur. Birisi, hakkında nas vârid olmadan, Şâri' tarafından özellikle bu vakitte istenildiğini varsayarak hususî bir vakit için yetmiş tehlil belirlese bid'attır. Özet olarak bid'at, hakkında hüküm olmayan bir işi şeriatla ihdas etmektir. Onun aslının veya bir özelliğinin sonradan ortaya çıkması arasında fark yoktur. Meclisî'ye göre muhâliflerin, Hz. Ömer'in teravih namazı için “ne güzel bid'at” ifadesini²¹⁴³ düzeltmek maksadıyla “Beş hükmün taksimiyle bid'at bölümlere ayrılmıştır”

²¹³⁸ Küleynî, *el-Kâfî*, 1/170; Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 1/225.

²¹³⁹ Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 5/18.

²¹⁴⁰ Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 5/315.

²¹⁴¹ Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 10/371 İki tarafın da ittifak ettiği hususlar için bk. 11/28.

²¹⁴² Müellif, mescid içinde oturmayı Arap bid'atlarından saymıştır. bk. Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 12/565.

²¹⁴³ Buhârî, “Salâtü't-terâvîh”, 1 (No. 2010).

şeklinde²¹⁴⁴ zikrettikleri görüş bâtildir. Ayrıca (كُلُّ بِدْعَةٍ ضَلَالَةٌ ، وَكُلُّ ضَلَالَةٍ فِي النَّارِ) hadisinde²¹⁴⁵ olduğu gibi haram olarak kabul edilmiştir. Hz. Peygamber'in nafil namazın cemaatle kılınmasını nehyetmesinden²¹⁴⁶ dolayı Hz. Ömer'in yaptığı haram bid'attır. Buna bağlı olarak bu taksim, muhâliflere fayda sağlamamıştır.²¹⁴⁷

Şîî müellif, (كُلُّ بِدْعَةٍ ضَلَالَةٌ) rivayetinin şerhinde konuyla ilgili görüşleri zikretmiştir. Buna göre hadiste, Ehl-i sünnet'e uyarak bid'atı beş kısma ayıran bazı Şîî âlimlerin yaptığı işin bâtil olduğuna işaret vardır. Şeriatte bid'at, söz, fiil ve görüş beyanını içine alır. Ayrıca ona göre bid'at, Şâri' tarafından umum ve husus noktasında herhangi bir şey belirtilmeden din adına karar vermedir. Böyle bir tutum da haram ya da Allah ve Hz. Peygamber'e iftiradır.²¹⁴⁸

Kitap ve Sünnet'te karşılığı bulunmayan hususlarda fikir beyan etmeye dair sorulan soruya Ca'fer es-Sâdık, “Hayır, isabet edersen ecir kazanamazsın”²¹⁴⁹ diye cevap vermiştir. *Mir'âtü'l-'ukûl* şârihine göre burada anlatılmak istenen husus, kıyas yapan kişinin, hüküm hususunda isabet etmekle birlikte meşhur görüşün hilâfına günahkâr olmayacağıdır.²¹⁵⁰ O, (وَمَنْ عَمِيَ نَسِيَ الذِّكْرَ ، وَاتَّبَعَ الظَّنَّ ، وَبَارَزَ خَالَفَهُ) cümlesinin şerhinde dinin temel esaslarında zanna uymanın caiz olmadığını belirtmiştir. Bununla kastedilen, muhâliflerin âdeti olduğu üzere rey, kıyas ve aklî istihsanlarla ortaya çıkan ve uyulması caiz olmayan zan gibi düşüncelerdir.²¹⁵¹ Ayrıca yazar, bid'at erbabından çoğunun yaptığı gibi ibadet zannıyla mübahların terk edilmesini, cehenneme girmeyi gerektirecek bir bid'at olarak değerlendirmiştir.²¹⁵²

3.3.2.6. Akıl

Şîa'nın önde gelen müelliflerinden Meclisî, (مِمَّنْ عَاتَبَ اللَّهُ) cümlesinin şerhinde cezalandırılma sebebi olarak taklitten dolayı akıl yürütme ve ameli terk etmeyi

²¹⁴⁴ Şâfiî fakihlerinden İzzeddin b. Abdüsselâm bid'atı mükellefin davranışlarına uygun olarak beşe ayırmıştır. bk. Rahmi Yaran, “Bid'at”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1992), 6/129.

²¹⁴⁵ Nesâî, *Salâtü'l-îdeyn*, 22 (No. 1578).

²¹⁴⁶ Küleynî, *el-Kâfî*, 7/616.

²¹⁴⁷ Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 11/78; 16/378.

²¹⁴⁸ Küleynî, *el-Kâfî*, 1/142; Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 1/193; 11/232.

²¹⁴⁹ Küleynî, *el-Kâfî*, 1/143. bk. Kuleynî, *Usul-u Kâfî*, 1/69.

²¹⁵⁰ Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 1/195. Meşhur görüşün hilâfına olan hususlar için bk. 11/394.

²¹⁵¹ Küleynî, *el-Kâfî*, 4/153; Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 11/144. Müellifin şerhinde kıyası kullandığına dair görüş için bk. Nâinî vd., “Berresî Reveş-i Fıkhi'l-Hadisî Allâme Meclisî der Şerhi'l-Kâfî (Kitâbi'l-Hucce)”, 108.

²¹⁵² Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 8/285.

göstermiştir.²¹⁵³ Ona göre akıl, vehbî olup ilim ve amelle kemâle erer. Yapılan farz ibadetlerin tam mânasıyla edâsı da bilme ve anlamaya bağlıdır.²¹⁵⁴

Meclisî-i Sâni, (إِلَّا قَلَّةُ الْعُقُلِ) ifadesinin şerhinde akli kullanmaya bağlı olarak bir sınıflandırma yapmıştır. Buna göre akli olan kişi, ya mü'min ya da kâfirdir. Akli az olan kişinin mü'min ya da kâfir olarak isimlendirilmesi mümkün değildir. Onlar, a'râftadırlar. Mâsiyete akıl azlığı ve dikkatli düşünmeme neticesinde girilir. Aynı zamanda akıl azlığı, kişinin imandan çıkıp küfre girmesine de sebebiyet verebilir.²¹⁵⁵ Müellif, akılla mükellefiyet arasındaki irtibatı şerhinin diğer kısımlarında da dile getirmiştir. Ona göre müstaz'af diye isimlendirilen kişiler, sorumluluklarını yerine getirme yönüyle değerlendirilecek olursa imamın muhâlifleri arasındadır. Onlarda hak ile bâtılı ayırma kabiliyeti ve anlayışının gelişmesi gibi mükellefiyetler noktasında kişilerde aranan özellikler olmazsa insanların sınıflandırıldığı şemada yerlerini alamazlar.²¹⁵⁶ Şârihe göre *ucb* yani kendini beğenmişlik de aklın zayıflığının delillerindendir. Kişi nefsini hak etmediği bir konumda görmüş, böyle olduğuna da kendisini inandırmıştır. Bu durum nefsin noksanlarını ve çirkinliklerini bilmemekle, bilgi ve temyiz tam olmaması ile açıklanmıştır.²¹⁵⁷

Şîi şârih, (إِنَّ إِبْلِيسَ قَاسَ نَفْسَهُ بِأَدَمَ) cümlesiyle²¹⁵⁸ Kur'an'a ve Sünnet'e dayanmayan temelsiz görüşlerden ve aklî istihsanlardan oluşan fıkıh terminolojisindeki kıyastan daha geniş bir anlamın kastedilme ihtimali olduğunu belirtmiştir. Ayrıca ona göre rivayette, aklın yolunun çok hatalı olduğu, dinî konularda ona itimadın câiz olmadığı, bilakis bunların hepsinde Hz. Peygamber'in vasîlerine müracaatın gerekli olduğu anlatılmak istenmiş olabilir. Bid'at, re'y ve kıyasla ilgili ahbârın toplandığı bâbın rivayetlerinin çoğundan anlaşılan da bu mâna olduğundan, burada amaçlanan lugavî kıyastır. Şeytanın Hz. Âdem'le kendisini kıyaslaması, özü mugalata olan mantikî bir kıyastan kaynaklanmıştır. Çünkü şeytan öncelikle kendisinin Hz. Âdem'den üstün olduğunu kabul etmiş, buna bağlı olarak da yaratılış yönünden bir karşılaştırma yapmıştır.²¹⁵⁹ Aynı zamanda o, rivayette ifade edilen kıyasın fikhî kıyasa hamledilmesinin mümkün olabileceğinden de bahsetmiştir. Bu kıyasta da şeytan ilk olarak Hz. Âdem'in saygınlığının illetini bulmaya çalışmıştır. Bu illetin onun balçığının

²¹⁵³ Küleynî, *el-Kâfî*, 1/26; Meclisî, *Mir'âtü'l- 'ukûl*, 1/33.

²¹⁵⁴ Meclisî, *Mir'âtü'l- 'ukûl*, 1/37.

²¹⁵⁵ Meclisî, *Mir'âtü'l- 'ukûl*, 1/94.

²¹⁵⁶ Meclisî, *Mir'âtü'l- 'ukûl*, 1/109; 2/333.

²¹⁵⁷ Meclisî, *Mir'âtü'l- 'ukûl*, 1/93.

²¹⁵⁸ Küleynî, *el-Kâfî*, 1/147.

²¹⁵⁹ Meclisî, *Mir'âtü'l- 'ukûl*, 1/199.

şerefinden kaynaklandığını varsaymış, sonra yaratılış maddesi noktasındaki illetin kendisinde daha kuvvetli olduğunu iddia etmiştir. Bunun neticesinde de secde edilenin, secde edenden üstün olduğuna hükmetmiş ve illette hata ederek doğruyu bulamamıştır. Bu durum, onun küfrünün ve şirkinin sebebi olmuştur. Haber, kıyasın bazı anlamlarından hareketle özellikle onun butlânına işaret etmektedir.²¹⁶⁰

3.3.2.7. Hikmet

Mir'âtü'l-'ukûl yazarı Meclisî, hikmeti, pek çok yerde tarif etmiştir. Bunlar şöyle özetlenebilir: “Hikmet, araştırıp inceleyerek ilim öğrenmektir ve ameli sağlam yapmaktır,²¹⁶¹ ilimle amel etme, en faydalı ve ıslah edici olanı seçmektir. Aklın idrak ettiği yakînî bilgi ve hakikat ilimleridir. Ancak onun derûnuna ve bâtınının hakikatine akılla ulaşılır.²¹⁶² Zıddı ise nefsin hevâ ve hevesine uymaktır”.²¹⁶³

Şîa'nın önde gelen şerh yazarı tarafından ilimler, Allah'a ve sıfatlarına ait bilgi ile şeriat bilgisi şeklinde sınıflandırılmıştır. Allah ve sıfatlarına ait âlimin iki mertebesi vardır. Birincisi, şek ve şüphelerin çözümünün mümkün olmadığı kesin ve doğru inancın ortaya çıktığı mertebedir. Bunu öğrenmek farz-ı ayndır. Diğer ise şüphelerin giderildiği ve çözüldüğü mertebedir ki öğrenimi farz-ı kifâyedir.²¹⁶⁴

Muhammed Bâkır el-Meclisî'ye göre Şeriatla bağlantılı ilimlerde de iki mertebe vardır. Birincisi, taklit de olsa ibadet ve diğer dinî vecîbeleri yerine getirmede gerekli olan bilgidir. Öğrenilmesi farz-ı ayndır. İkincisi ise delilleri hakkında detaylı bilgiye sahip olmayı da içerecek şekilde şer'î hükümlere ait ilimdir. Bu tür ilim ictihadla ifade edilmiştir. Hüccete ulaşmanın mümkün olmadığı dönemlerde ictihadın öğrenilmesi farz-ı kifâyedir. İmamın olduğu zamanlarda ise ondan faydalanmak gereklidir. Çünkü onun ictihada kabiliyeti vardır. Allah ve sıfatlarıyla ilgili âlimin ikinci mertebesi için de durum aynıdır.²¹⁶⁵ Yukarıda nakledilen bilgilerden hareketle müellifin mensup olduğu Ahbârî ekolünün âlimleri derecesinde nassa dayalı kesin bir görüşü benimsemediği, ictihad uygulamasından da istifadeye sıcak baktığı neticesi çıkarılabilir. Fakat onun ictihadla ilgili şerhinde yer alan

²¹⁶⁰ Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 1/200. Ayrıca benzer bir soruya verdiği cevap için bk. 10/28.

²¹⁶¹ Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 1/51.

²¹⁶² Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 1/95.

²¹⁶³ Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 1/74.

²¹⁶⁴ Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 1/98.

²¹⁶⁵ Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 1/98-99.

görüşlerinin tam olarak bu tezi desteklediğini söylemek zordur.²¹⁶⁶ Çünkü o, Kur’ân’da belirtilen emirler ve onlara uyulmaması neticesinde terettüp edecek olan hadlerin anlatıldığı yerde, Kitap’ta bulunan ahkâmın hepsine işaret eden âyetlerin ancak imam vasıtasıyla bilinebileceğini belirtmiştir. Belki de onunla ictihadın nefyi neticesi çıkarılabilir.²¹⁶⁷ Şârih, peygamberlerin ictihad etmelerinin câiz olmadığına şüphe bulunmadığını ileri sürmüştür. O, muhâliflerin koyunların ekine girmeleri meselesiyle (Hz. Süleyman-Hz. Dâvûd) ictihadın onlar için câiz olduğu hususunda yaptıkları²¹⁶⁸ akıl yürütmeleri merdud kabul etmiş ve konuyu farklı yönleriyle açıklamaya çalışmıştır.²¹⁶⁹

(كَمَالِ الدِّينِ طَلَبُ الْعِلْمِ وَالْعَمَلِ بِهِ) İfadesinin²¹⁷⁰ şerhinde ilimden maksadın amele taalluk eden ilim olduğu görüşünü benimseyenlerin olduğuna işaret eden Şiî âlim Meclisî’ye göre ilmin amelle tahsis edilme zarureti yoktur. Çünkü ameli yapma mümkün olmayıp elde edilen ilim nâkıs olarak nitelendirilse bile dinî ilimlerin her biri ameli gerektirir.²¹⁷¹ O, (وَالْعِلْمُ مَحْزُورٌ عِنْدَ) ifadesinden muradın peygamberler ve imamlar olduğunu, insanların onlardan ilim noktasında istifade ettiklerini zikretmiştir. Yazar, (وَقَدْ أَمَرْتُمْ بِطَلَبِهِ) cümlesini de “*Bilmiyorsanız zikir ehline sorun*”²¹⁷² âyetiyle şerhetmiştir.²¹⁷³ Buradan hareketle onun muasırlarına vermek istediği mesaj şöyle özetlenebilir: Sizden öncekiler nasıl ilmi kaynağından almışlarsa size düşen de aynı şekilde davranmaktır.²¹⁷⁴

(رَوِّحُوا أَنْفُسَكُمْ بِبَدِيعِ الْحِكْمَةِ ؛ فَإِنَّهَا تَكِلُ كَمَا تَكِلُ الْأَبْدَانُ) Rivayetin şerhinde ise meseleyi psikolojik açıdan ele alan *Mir’âtü’l-‘ukûl* sahibine göre hikmetle, ruhlara tekrar etmeyen yeni şeyler aktarılmıştır. Çünkü aynı davranışı yapmaktan bedenlerin bitkin düşmesi gibi ruhlar da tekrar edilen bilgidен yorulur.²¹⁷⁵ Ayrıca ruhların yorgunluğu, nefsânî arzuları yerine getirmekle hakka yönelmenin kaybolması ve ibadetlerdeki gevşeklikten ya da ibadetleri çokça yapmaktan kaynaklanabilir. Onun belirttiğine göre, hikmetten gelen kıymetli şeyler, ruhları uyandırır ve dinçleştirir, hatta ölmüş olanları diriltir.²¹⁷⁶

²¹⁶⁶ Meclisî, *Mir’âtü’l-‘ukûl*, 1/200.

²¹⁶⁷ Meclisî, *Mir’âtü’l-‘ukûl*, 1/203; 3/287.

²¹⁶⁸ Konuyla alâkalı tartışmalar için bk. H. Yunus Apaydın, “İctihad”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2000), 21/432-433.

²¹⁶⁹ Meclisî, *Mir’âtü’l-‘ukûl*, 3/185.

²¹⁷⁰ Küleynî, *el-Kâfî*, 1/73.

²¹⁷¹ Meclisî, *Mir’âtü’l-‘ukûl*, 1/99.

²¹⁷² en-Nahl 16/43; el-Enbiyâ 21/7.

²¹⁷³ Küleynî, *el-Kâfî*, 1/73; Meclisî, *Mir’âtü’l-‘ukûl*, 1/100.

²¹⁷⁴ bk. Meclisî, *Mir’âtü’l-‘ukûl*, 1/104.

²¹⁷⁵ Küleynî, *el-Kâfî*, 1/117; Meclisî, *Mir’âtü’l-‘ukûl*, 1/154.

²¹⁷⁶ Meclisî, *Mir’âtü’l-‘ukûl*, 1/155.

Şîa'nın önde gelen âlimlerinden olan Meclisî, rivayetlerin şerhinde dinî ilimlerin dışındaki farklı ilim dallarına ait bilgileri de nakletmiştir. Meselâ haberde farklı yatış şekillerinden bahsedilmiş ve münafıkların sol yanları üzerine yattıkları belirtilmiştir. Müellif, onların sol yana yatarak uyumanın daha faydalı olduğu hususunda doktorların sözlerine itimat ettiklerinden bahsetmiş ve konuyla alâkalı bilgileri paylaşmıştır.²¹⁷⁷

Bunlara ek olarak Meclisî, ahhârın şerhinde fikhî kurallara nâdiren işaret etmiş²¹⁷⁸ ve şerhini yaptığı ifadelerden yeni hükümler çıkarmıştır. Meselâ şârih, *Âlimin aleyhindeki delil ve işinin zorluğu bâbının* üçüncü haberindeki (لَمْ يَكُنْ لِلْعَالِمِ تَوْبَةٌ) ibaresinin²¹⁷⁹ şerhinde âlim ve câhilin tövbesi diye bir ayırım yapmıştır. Âlim, sekerât anında veya daha öncesinde ahiret ahvâlini bilse o zaman apaçık olanın bilgisine sahip olduğundan tövbe ona fayda sağlamaz. Burada âlimden maksat, sadece bu gibi özel bilgileri değil genel olarak her şeyi bilendir. Câhilin tövbesi ise âlimin aksine her şeyin ayan beyan ortaya çıktığı anda kabul olur. Çünkü onun genel olarak yapamadıklarını telâfi etme durumu söz konusudur. Bu, genel kabule aykırı bir görüş olup ancak kâmil tövbeye hamledilebilir.²¹⁸⁰ O, (فَأَنْتَ إِذَا شَرِيكَ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَآلِهِ) cümlesinin Kitap ve Sünnet kaynaklı olmayan sözün bâtıl olduğuna delâlet ettiğini söylemiştir. Buradan hareketle dinin temel esaslarında aklî delillere itimat câiz değildir.²¹⁸¹ Bu düşünce onun nakilciliği benimsediğini göstermektedir.

Şîi yazar, (تَكَلَّمُوا فِي كُلِّ شَيْءٍ ، وَلَا تَتَكَلَّمُوا فِي ذَاتِ اللَّهِ) rivayetinin şerhinde Allah'ın zâtı hakkında konuşulmaması ile ilgili hükümleri açıklamıştır. Buna göre varlıklar hakkında konuşma, mübahlığa işaret eden bir emirdir. Allah'ın zâtı, sıfatları ve bu ikisinin keyfiyeti hakkında derinlemesine konuşmanın yasaklanması ise tahrîm içindir.²¹⁸² Ona göre (لَا وَفَرَاتِي) ibaresi, Allah'tan başkası adına yapılan yeminin cevazına delâlet eder. Bu şekilde yemin edilmesinin yasak olduğuna dair aktarılan söz, belki şer'î davalardaki sabır yeminine hamledilir.²¹⁸³

Babanın evladı üzerindeki hakları sayılırken, evladın babasına kötü söz söyletmemesi de zikredilmiştir.²¹⁸⁴ Şîi ve Sünnî kaynaklarda bunu destekleyen rivayetler vardır. *Mir'âtü'l-*

²¹⁷⁷ Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 6/169; 12/352 (Gözyaşının sıcak ve soğuk olması).

²¹⁷⁸ Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 10/44; 12/110.

²¹⁷⁹ Küleynî, *el-Kâfî*, 1/116.

²¹⁸⁰ Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 1/152-153.

²¹⁸¹ Küleynî, *el-Kâfî*, 1/417; Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 2/268, 269.

²¹⁸² Küleynî, *el-Kâfî*, 1/232; Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 1/322.

²¹⁸³ Küleynî, *el-Kâfî*, 1/459; Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 2/332, 399.

²¹⁸⁴ Küleynî, *el-Kâfî*, 3/406. bk. Kuleynî, *Usul-u Kâfî*, 2/246.

‘ukûl müellifi, şerhinde Sünnî eserlerdeki rivayeti²¹⁸⁵ göz önünde bulundurmadan kendi eserlerindeki haberi değerlendirmiş ve ondan hüküm çıkarmaya çalışmıştır. O, öncelikle “Babaya sövmek büyük günahtır” düşüncesiyle bunu yapanın büyük günah işlediğine hükmetmek mümkün müdür? sorusuna cevap aramıştır. Ona göre bu, mümkün değildir. Çünkü başkasına sövmek, haddi aşmak ile neticelenmezse onun büyük günah olduğu bilinemez. Gerçekte bu, babaya sövmek değildir. Bilakis onun mecaz ve mübalağaya isnad edildiği açıktır. Öldürmeye kıyasla başı kesmek gibi sebebin peşinden sonuç gelmediğinde fiilinin hükmü, müsebbebin (sonucun) hükmüdür. Rivayet zayıf olmasına rağmen bu hüküm gibi onunla istidlâl edilmiştir. *Ravza* haberi de meşhur görüşe göre zayıftır. Bununla birlikte lanetin büyük günah olduğuna dair istidlâl, müşkildir. Mekruhlar arasında sayılsa da bu, açık olanı tahrîmdir.²¹⁸⁶

Bir rivayette Allah’ın hiç kimseye ruhsat tanımadığı hususlar sayılırken iyi kötü herkese verilen sözü tutma da zikredilmiştir.²¹⁸⁷ Meclisî, bu ifadenin mü’min ve kâfire verilen sözler de dâhil olmak üzere va’di yerine getirmenin vücûbiyetine işaret ettiğini belirtmiştir.²¹⁸⁸ Fakat ilgili maddelerde vâcipliğe dair bir açıklık yoktur. Meşhur olan ise zorunlu akitte şart koşulmadığı müddetçe onun müstehap olduğudur.²¹⁸⁹ O, (وَإِذَا وَعَدُوا لَمْ يُخْلَفُوا) cümlesinin şerhinde Şîî âlimler arasında verilen söze vefanın müstehap olduğu görüşünün meşhur olduğunu söylemiştir. Ona göre âyet ve bazı ahabardan, ahde vefanın vâcip olduğu ortaya çıkmıştır.²¹⁹⁰ Yukarıdaki ibarenin içerisinde yer aldığı haberle, müstehaplardan çoğunu içerdiğinden, verilen sözü yerine getirmenin vâcipliğine dair bir istidlâl mümkün değildir.²¹⁹¹

XI./XVII. yüzyılın önde gelen ârihlerinden olan Meclisî, şerhettiği rivayetten çıkarılan hükümler varsa buna da işaret etmiştir. İnsanların soru sorması, imamların da sorulan soruyu cevaplaması ile ilgili rivayetten²¹⁹² ilim talep etmenin farz-ı kifâye olduğu hükmü çıkarılmıştır. Aynı zamanda haber, haber-i vâhidin hücciyetine de delildir. Ayrıca haberde geçen *Tevbe* sûresinin yüz yirmi ikinci âyeti, cihadın farz-ı kifâye olduğuna delâlet

²¹⁸⁵ İbnü’l-Esîr, *en-Nihâye*, 2/330.

²¹⁸⁶ Meclisî, *Mir’âtü’l-‘ukûl*, 8/400; 9/81; 11/28; 12/549.

²¹⁸⁷ Kuleynî, *el-Kâfî*, 3/413. bk. Kuleynî, *Usul-u Kâfî*, 2/251.

²¹⁸⁸ Ayrıca bk. Meclisî, *Mir’âtü’l-‘ukûl*, 11/25.

²¹⁸⁹ Meclisî, *Mir’âtü’l-‘ukûl*, 8/427; 12/285.

²¹⁹⁰ Meşhur görüşe muhâlif olan rivayetler için bk. Meclisî, *Mir’âtü’l-‘ukûl*, 9/273.

²¹⁹¹ Kuleynî, *el-Kâfî*, 3/588; Meclisî, *Mir’âtü’l-‘ukûl*, 9/235. bk. 10/83, 328.

²¹⁹² Kuleynî, *el-Kâfî*, 1/526.

etmiştir.²¹⁹³ O, bazı ahhbârın itikadî mezheplere işaret ettiği görüşünü zayıf bulmuş ve bunu şerhinde açıkladığını dile getirmiştir.²¹⁹⁴

Allâme Meclisî, konu ile ilgili farklı görüşler olsa da asıl benimsenen düşünceye yer vermeye gayret etmiştir. Meselâ kıyâfe konusu,²¹⁹⁵ şeriatte muteber değilken; ashabın çoğu, Üsâme b. Zeyd (ö. 54/674) ve İmam Muhammed et-Takî el-Cevâd'ın babasına benzememesi ile ilgili rivayetleri delil getirerek bâtılı reddetmek için onunla amel edilmesine cevaz vermişlerdir.²¹⁹⁶ O, Hz. Peygamber'in elinden ve başından başka diğer kişilerin ellerinin ve başlarının öpülmeyeceğine dair rivayetten sonra Şîî âlimlerin sözlerinde meselenin haram olduğuna dair bir açıklamayı görmediğini ifade etmiştir.²¹⁹⁷ Onun iddiasına göre Hz. Hasan'ın (ثُمَّ أَصْرَفْنِي إِلَى أُمِّي) ifadesinden dolayı haber, Hz. Fâtîma'nın Bakî' mezarlığında medfun olmadığına işaret etmektedir.²¹⁹⁸

Şîî müellif, eserinde halk arasında yaygın olan yanlış algıları da düzeltmeye çalışmıştır. Ona göre (إِنَّ آدَمَ ، اجْتَنَبَ مَا حَرَّمَ عَلَىكَ ؛ تَكُنْ مِنْ أَوْرَعِ النَّاسِ) haberinde anlatılmak istenen hususlardan birisi, Allah'ın helal kıldıklarını kendilerine haram kılan ve bu durumu vera' olarak isimlendiren bid'at sahiplerine bir îmâ veya vera' günahları terketmek olup taatte aşırıya kaçma ve onların sayısını çoğaltma olmadığı anlamında bir uyarıdır.²¹⁹⁹

Rivayetlerdeki ifadelerden hareketle farklı dine inanan veya mezhebe bağlı olan kişilere cevap verildiğinden bahseden *Mir'âtü'l-'ukûl* şârihine göre (وَكَمَالُ مَعْرِفَتِهِ تَوْحِيدُهُ) cümlesi, “Allah'ın sıfatları onun ne aynı ne de gayridir” diyen Eş'arîlere cevaptır.²²⁰⁰ (بِإِمَامٍ حَتَّى يُعْرِفَ) cümlesindeki (حَتَّى) ifadesi bazı nüshalarda (حَى) şeklinde yazılmıştır. O, buradan hareketle imamlarının “Allah'ın kitabı bize yeter” dediği gibi Âmm'e'den “Hz. Peygamber'den sonra imam Kur'an'dır” diyenlere bunun cevap olduğunu belirtmiştir. Yine nüshaların bazısında da bu ifade (حَقَّ) şeklinde geçmiştir. Bu kelime, zalim halifelerin imamlığını kabul edenlere

²¹⁹³ Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 2/431. Âyet ve haberlerin delâlet ettiği hususlara değindiği yerler için bk. 4/79, 99; 5/71, 360; 6/11, 234; 7/154; 8/15, 157, 160; 9/96, 107, 273 (ظاهره جواز غيبة), 334, 415; 10/333; 11/50, 96, 177; 12/19, 103, 123, 145 (قد يستدل). Delâletin olmadığına veya zayıf olduğuna işaret ettiği yerler için bk. 4/79; 6/131 (Bâb başlığındaki ifadeden hareketle); 10/61, 360.

²¹⁹⁴ Küleynî, *el-Kâfî*, 2/449; Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 5/216.

²¹⁹⁵ İki kişinin organlarındaki benzerlikten hareketle aralarında kan bağı olduğunu tespit etme. bk. Mehmet Serhan Tayşi, “Kıyâfe”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2022), 25/507.

²¹⁹⁶ Küleynî, *el-Kâfî*, 2/105; Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 3/379. bk. Kuleynî, *Usul-u Kâfî*, 1/574.

²¹⁹⁷ Küleynî, *el-Kâfî*, 3/472; Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 9/79.

²¹⁹⁸ Küleynî, *el-Kâfî*, 2/43; Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 3/305.

²¹⁹⁹ Küleynî, *el-Kâfî*, 3/197; Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 8/61.

²²⁰⁰ Küleynî, *el-Kâfî*, 1/342; Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 2/103, 183; 3/46; 6; 229; 11/225; 12/338; 20/406.

cevap niteliğindedir.²²⁰¹ (وَلَا تَقْضِي عَجَائِبُهُ) ifadesiyle de “Allah’ın eli sıkıdır” diyen Yahudilere karşılık verilmiştir.²²⁰²

3.4. MECLİSÎ’NİN ŞİÎ VE MUHÂLİF ÂLİMLERİ TENKİTLERİ

Şerhinde iki şekilde eleştiri yapan Şîa’nın önde gelen müellifi Meclisî, öncelikle nakilde bulunduğu âlimlerin görüşlerini değerlendirmiştir. Meselâ o, haberde Ebû Hanîfe’ye atfen nakledilen (قَالَ عَلِيٌّ وَقُلْتُ) ifadesinin²²⁰³ şerhinde iki farklı görüşe yer vermiştir. Bunlardan birincisinde Ebû Hanîfe’nin, “Hz. Ali kıyas yapıyor, onun görüşüne uygun olsun ya da ondan rivayet edilene zıt olsun; ben de kıyas yapıyorum” demek istediği aktarılmıştır. Çünkü onun mezhebinde kıyas, haber-i vâhide tercih edilmiştir. İkinci görüşte ise “Hz. Ali’den rivayet edilen hükmün üzerine hüküm kıyas ediyordu” denilmiştir. O, ilk fikrin daha açık olduğunu savunmuş ve Ebû Hanîfe’nin kıyas konusunda eşi benzeri görülmemiş birisi olmadığını söylemiştir.²²⁰⁴ Bunun yanında Ebû Hanîfenin ashâbının, dua metninde geçen (مِنْ عَرْشِكَ) lafzını mekruh kabul ettiklerini zikretmiştir.²²⁰⁵ Meclisî’nin “onun mezhebinde kıyas, haber-i vâhide tercih edilmiştir” görüşü, gerçeği yansıtmayan genel bir ifadedir. Çünkü konu, hanefî âlimleri arasında ihtilâflı bir meseledir. Ebû Hanîfe, Ebû Yûsuf (ö. 182/798) ve İmam Muhammed (ö. 189/805) mezkûr düşünceyi kabul etmemişlerdir. Îsâ b. Ebân’ın (ö. 221/836) başında olduğu bir grup ise “Râvisi fakihse haber, kıyasa takdim edilir, aksi takdirde sahih kıyası habere takdim etmek gerekir” demişlerdir.²²⁰⁶

Meclisî-i Sâni, bir haberde geçen (وَلَقَدْ رَأَاهُ نَزْلَةً أُخْرَى) âyeti²²⁰⁷ ve öncesindeki âyetler ile ilgili Râzî ve Beyzâvî’den nakilde bulunmuştur. Râzî’ye göre kelâmın üç yönü vardır: Bunlardan birincisi Allah, ikincisi Cebrâil (a.s.), üçüncüsü de ilâhî âyetlerdir.²²⁰⁸ O, bu âyetle ilgili ihtimallerin bilinmesi durumunda Ehl-i sünnet âlimleri tarafından rû’yetullah’ın mümkünlüğü ve vukuu hakkında ileri sürülen açıklamaların değersiz olduğunun anlaşılacağını farklı vecihlerle anlatmıştır. Bunu yaparken şârih, Şîi kaynaklardan istifade

²²⁰¹ Küleynî, *el-Kâfî*, 1/432; Meclisî, *Mir’âtü’l-‘ukûl*, 2/293.

²²⁰² Küleynî, *el-Kâfî*, 1/344; Meclisî, *Mir’âtü’l-‘ukûl*, 2/104; 12/68.

²²⁰³ Küleynî, *el-Kâfî*, 1/143.

²²⁰⁴ Meclisî, *Mir’âtü’l-‘ukûl*, 1/194.

²²⁰⁵ Küleynî, *el-Kâfî*, 4/540; Meclisî, *Mir’âtü’l-‘ukûl*, 12/447.

²²⁰⁶ Detaylı bilgi için bk. İsmail Hakkı Ünal, *İmam Ebu Hanife’nin Hadis Anlayışı ve Hanefî Mezhebinin Hadis Metodu* (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2010), 179-186.

²²⁰⁷ en-Necm 53/13.

²²⁰⁸ Râzî, *Mefâtihu’l-gayb*, 28/289; Beyzâvî, *Envâru’l-tenzîl ve esrâru’l-te’vîl*, 5/158.

ettiği gibi *Sahîh-i Müslim*'den²²⁰⁹ de örnek vermiştir.²²¹⁰ Diğer taraftan o, Râzî'nin görüşlerine yer verdikten sonra "Allah'ın laneti onun üzerine olsun" ifadesini kullanmıştır.²²¹¹ Bu durum, müellifin Sünnîler'den nakledilen fikri benimsememe tavrı olabilir. Buna bağlı olarak o, imâmet vb. konulardaki zıt görüşleri çürütmeye çalışmıştır.²²¹² Yine o, Teftâzânî'den (ö. 792/1390) yaptığı alıntıdan sonra²²¹³ "Bu iddia üzerine hadisin delâleti zayıftır" diyerek delil olarak sunulan rivayet ile görüşler arasında kopukluk olduğunu iddia etmiştir.²²¹⁴ Haberden hareketle tarih kaynaklarında yer alan bilgilerin yanlışlığını ortaya koymaya çalışan yazara göre Ali en-Nakî el-Hâdî'nin doğumunun anlatıldığı bâbın ilk rivayeti, İbnü'z-Zeyyât'ın (ö. 233/847) Mes'ûdî (ö. 345/956)²²¹⁵ ve İbnü'l-Esîr'in (ö. 630/1233)²²¹⁶ dedikleri gibi değil, Vâsık (ö. 232/847) ile aynı zaman da öldürüldüğüne işaret etmektedir.²²¹⁷

Diğer taraftan Şîî âlim, yaşadığı dönemde kendi eserlerinden yapılan intihallerden rahatsız olduğunu anlatmıştır. Meselâ yazma nüshaya göre şerhin ikinci cildinin sonunda *Mir'âtü'l-'ukûl*'de önceki yıllarda kitapta dağınık olarak bulunan bilgileri bir araya getirdiğini, onlara kendisinden eklemeler yaptığını, muasırlarının ise o bilgileri aldıklarını, eserlerine dâhil ettiklerini ve onları kendilerine nispet ettiklerini iddia etmiştir.²²¹⁸

Mir'âtü'l-'ukûl yazarı, sadece muhâlif olan âlimleri eleştirmekle yetinmemiş, yerine göre kendi mezhebinden olanları da tenkit etmiştir. Meselâ Dâmâd suyu, ilim veya onu taşıyan kudsî akıl vb. olarak te'vil etmiştir. Ona göre haberdeki ifadeler üzerine yapılan bu te'viller, haberin kendisinden sâdır olduğu kişiye karşı bir terbiyesizliktir. Yapılması gereken ise haberde anlatılanları kabul etmek ve ilmini imamlara bırakmaktır.²²¹⁹ Meclisî, bazı müellifler tarafından yapılan açıklamaları, hiçbir anlam taşımayan ve ifadeleri süslemek için

²²⁰⁹ Müslim, "İmân", 281, 283 (No. 433, 435).

²²¹⁰ Küleynî, *el-Kâfî*, 1/239; Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 1/329. Diğer eleştiri ve ithamlar için bk. 1/336; 2/138, 164, 418, 419; 3/230, 276; 4/144; 5/80, 205, 359; 6/141; 10/5.

²²¹¹ Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 2/126, 391. bk. Râzî, *Mefâtihu'l-gayb*, 19/67.

²²¹² Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 2/420.

²²¹³ Sa'düddîn Mes'ûd b. Ömer b. Abdillâh el-Herevî et-Teftâzânî, *Şerhu'l-Makâsîd*, thk. Abdurrahmân Umeyre (Beyrut: Âlemü'l-Kütüb, 1419/1998), 3/317.

²²¹⁴ Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 9/26.

²²¹⁵ Alî b. el-Hüseyn b. Alî el-Mes'ûdî el-Hüzelî, *Mürûcü'z-zeheb ve ma'âdinü'l-cevher*, tsh. Kemâl Hasan Mer'î (Beyrut: Mektebetü'l-Asriyye, 1425/2005), 4/72-73.

²²¹⁶ İbnü'l-Esîr İzzüddîn Alî b. Muhammed, *el-Kâmil fi't-târîh*, tsh. Muhammed Yûsuf Dakkâk (Beyrût: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1407/1987), 6/96-97.

²²¹⁷ Küleynî, *el-Kâfî*, 2/598; Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 6/114.

²²¹⁸ Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 4/169.

²²¹⁹ Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 2/81. bk. 2/310; 3/1; 4/53; 7/19, 44; 8/47, 74, 92 (Hak ve yakîn üzerine bunu başarmadılar); 9/343; 11/289; 12/101, 118, 315, 361, 364.

yapılan yorumlar olarak görmüş ve onları eserine almadığını belirtmiştir.²²²⁰ Ona göre *Kadr sûresi ve tefsiri hakkındaki bâbın* ikinci rivayetindeki (وَابْعَثْ بِهِ إِلَى ذَوِي عَدْلٍ) cümlesinde geçen (الْبَعْث) kelimesi ile diyet için gönderme kastedilebilir. İbnü'l-Cüneyd ve Şî'î âlimlerden bazıları haberi, zayıf diye reddettikleri yerde buna benzer ifadeler kullanmışlardır.²²²¹ Âlimlerin çoğu kısasla ilgili haber kendilerine göre zayıf olmasına rağmen onunla amel etmişlerdir.²²²² O, Molla Sadrâ'ya ait olduğu tahmin edilen²²²³ düşüncelerin, çağdaşları tarafından takip edilmediğini ileri sürmüştür.²²²⁴ Müellif, Hayzûm adlı bineğin kime ait olduğuna dair farklı görüşlere değinmiş ve muteber haberin vârid olmasından sonra onların söylediklerinin bir kıymeti olmadığından bahsetmiştir. Onlar, bunu haberin zâhirinden hareketle düşünmüş olabilirler.²²²⁵

Şî'a'nın önde gelen âlimi Meclisî, bazen eleştirilerini başka âlimler üzerinden yapmıştır. Meselâ o, amellerin yaratılması konusuyla ilgili Muhakkik Tûsî'nin *et-Tecrîd* adlı eserindeki düşüncelerine yer vermiştir.²²²⁶ Şârih, "kötüyü istemenin kötü olması" ile "Allah, haramı isteme iradesini değil haram davranışı cezalandırır" ifadeleri arasında, düşünmeden söylendiğinde karışıklığın meydana geldiğini, mezkûr bölümü şerheden muasır âlimlerin görüşü olarak nakletmiştir.²²²⁷ O, her zaman eleştiri yapmamış, bazen de (وفيه ما فيه) gibi ifadelerle aktardığı fikirleri övmektedir. Yazar, Muhaddis Esterâbâdî'den²²²⁸ mârifetle ilgili alıntıdan sonra bu ifadeyi kullanmıştır.²²²⁹

Muhammed Bâkır el-Meclisî, ikinci olarak Küleynî'yi eleştirmiştir. Meselâ o, Küleynî'nin bâb başlıklarından yola çıkarak bazı mezhepler hakkında hangi düşünceye sahip olduğunu tespit etmeye çalışmıştır. Ona göre mütekaddimûn hadisçiler, musannif gibi Kaderiyye mezhebini Müfevvida²²³⁰ olarak kabul etmişlerdir. Küleynî'nin bâb başlığı olarak seçtiği *beyne'l-cebr ve'l-kader*²²³¹ ifadesi de bunu ortaya koymaktadır. Ricâl müellifleri,

²²²⁰ Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 9/13.

²²²¹ Küleynî, *el-Kâfî*, 1/612; Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 3/75.

²²²² Küleynî, *el-Kâfî*, 1/613; Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 3/76.

²²²³ Mâzenderânî, *Şerhu Usûli'l-Kâfî*, 4/249 dip. 3.

²²²⁴ Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 2/129.

²²²⁵ Küleynî, *el-Kâfî*, 1/589; Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 3/52.

²²²⁶ Nasîruddin et-Tûsî, *Tecrîdû'l-i-'tikâd*, 199.

²²²⁷ Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 8/105.

²²²⁸ Esterâbâdî, *Hâşiye 'alâ Usûli'l-Kâfî*, 200.

²²²⁹ Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 7/221, 231; 9/44; 10/3; 11/200.

²²³⁰ bk. Mustafa Öz, "Müfevvida", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2020), 31/499.

²²³¹ Bâb başlığı Meclisî'nin aktardığı şekilde değildir. bk. Küleynî, *el-Kâfî*, 1/377.

Kitâbü'l-cebr ve'l-Kader ve *Kitâbü'r-redd 'ale'l- Mu'tezile* adlı eserleri Hişâm b. el-Hakem'in kitaplarından saymışlardır.²²³²

Şîî âlim Meclisî, Küleynî'nin cebr konusu ile ilgili önyargı oluşturacak ahbârı kısalttığından, bu fikri benimseyenlere cevap niteliğinde olacak rivayetlere de az değindiğinden söz etmiştir.²²³³ O, rezil etmek için başkalarının hatalarını araştıran kişinin küfre yakın²²³⁴ olduğunun anlatıldığı haberin, sened ve metindeki az bir değişiklik daha önce geçtiğini belirttikten sonra musanniften böyle bir durumun garip olduğu söylemiştir.²²³⁵ Yine o, Yezîd (ö. 64/683) ile Ali b. el-Hüseyn arasında geçen diyalogda (إِنَّ فِينَا قَوْلَ اللَّهِ عَزَّ وَجَلَّ) ifadesinin²²³⁶ peşinden zikredilen Hadîd sûresi yirmi ikinci âyetinden sonra, imamların bu âyetin hükmüne dâhil olduklarına dair bir tahsisin olması gerektiğini vecihlerle anlatmıştır. Buna göre imamlar, âyet onlar için ahlâk ve seciye olduğundan, ona göre amel ederler ve ondan faydalanırlar. Bunu Ali b. İbrâhim'in habere ek olarak rivayet ettiği bölüm teyit etmektedir. Müellif, "Ali b. İbrâhim iki vecih üzerine haberi rivayet etti" denilmesi gerekirken Küleynî'nin bu utanç verici kısaltmayı yapmasını garip karşılamaktadır.²²³⁷ *Ağlama bâbının* beşinci haberinin senedindeki İbn Ebû Umeyr, dördüncü rivayetin senedine atfedilmiştir. O, senedin ortasındaki farklılıkla birinci hadiste de geçmiştir. Küleynî beşinci haberin senedinde Mansûr b. Yûnus (ö. ?) yerine Cemîl b. Derrâc'ı (ö. 183/799'dan sonra) ve Dürust'ü zikretmiştir ve bu, ondan beklenmeyen bir hatadır.²²³⁸ Şârih, evden çıkarken okunacak dualarla ilgili *el-Kâfî* rivayetin benzerini *el-Fakîh*'ten aktarmış ve²²³⁹ ileride ikisine muhâlif bir haberin geleceğini açıklamıştır. Fakat o, herhangi bir bâb ismine veya habere yer vermemiş ve rivayeti nakleden râvî aynı iken ahbâr arasındaki ihtilâfı garip olarak değerlendirmiştir.²²⁴⁰

Mir'âtü'l-'ukûl sahibi, Nisâ sûresi elli dokuzuncu âyeti hakkında sorulan bir soruya verilen cevabın yanlış anlaşıldığını ve hadisin işkâlinin musanniften kaynaklandığını ifade etmiştir. Ona göre Küleynî hadisin ekini düşürmüş ve onu başka bir yerde nakletmiştir. O,

²²³² Küleynî, *el-Kâfî*, 1/379; Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 2/181, 192.

²²³³ Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 2/213.

²²³⁴ Küleynî, *el-Kâfî*, 4/79; bk. Kuleynî, *Usul-u Kâfî*, 2/479.

²²³⁵ Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 10/402.

²²³⁶ Küleynî, *el-Kâfî*, 4/262.

²²³⁷ Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 11/349-350.

²²³⁸ Küleynî, *el-Kâfî*, 4/327, 330; Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 12/53.

²²³⁹ Sadûk, *Men lâ yahduruhü'l-fakîh*, 2/182.

²²⁴⁰ Küleynî, *el-Kâfî*, 4/467; Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 12/327.

bunu da Ayyâşî'nin (ö. 320/932) tefsirinden²²⁴¹ getirdiği örnekle ispatlamaya çalışmıştır.²²⁴² Meclisî, İmam Ali er-Rızâ'nın Mûsâ el-Kâzım'dan sonra on dokuz sene, dokuz veya on ay yaşadığını belirten rivayetin,²²⁴³ musannifin kaynaklardaki ihtilâfa işaret ettiği, doğru ve gerçeğe en yakın olarak aktardığı tarihe zıt olduğunu söylemiştir.²²⁴⁴

3.5. MECLİSÎ'YE YÖNELİK TENKİTLER

Şîa'nın önde gelen âlimlerinden Meclisî, eserlerinin çokluğunun da etkisiyle sevenleri tarafından “müctehidlerin sonuncusu, asrının biriciği,²²⁴⁵ XI./XVII. yüzyıl başında Allah tarafından gönderilen İslâm müceddidi”²²⁴⁶ gibi övgülerle yüceltilmiştir. Bunun yanında o, gerek kendi yaşadığı çağda, gerekse daha sonraki dönemlerde bazı Şîi âlimler tarafından sert bir dille eleştirilmiştir.²²⁴⁷ Onun hakkında yapılan eleştiriler şöyle sıralanabilir:

Muhâlifleri Meclisî'yi “zorba, yaptığı işlerde aşırıya kaçan, azınlıklara karşı merhametsizce davranan, dolandırıcı, fırsatçı, zalim, devleti desteklemek için hadisleri tahrif eden, Safevî Devleti'nin yıkılışından sorumlu ilk kişi” vb. vasıflarla eleştirmişlerdir.²²⁴⁸

Ayrıca Şîi şârih, eserlerinde çelişkili rivayetlere yer vermiştir. Sahih olan rivayetleri sahih olmayandan ayırma konusunda gevşek davranmış ya da bunu okuyucuya bırakmıştır. O, ele aldığı bazı konularla ilgili görüşlerini belirtmemiştir.²²⁴⁹ Müellif, bazı ahabânın İmâmiyye mezhebinin görüşleriyle bağdaşmadığını, onlara itibar edilmemesi gerektiğini ifade etmiştir.²²⁵⁰

Mir'âtü'l-'ukûl yazarının eserlerindeki, birbirine muhâlif olan rivayetleri tevcih ve te'vil eden yahut rivayetler arasındaki tezadı gidermeyi amaçlayan ifadeler, hadis veya haberin sıhhati ve kabulü için verdiği mâlûmatlar ona ait değildir.²²⁵¹ Onun eserleri yeniden tertibe muhtaçtır. Meclisî'nin düşüncelerindeki tutarsızlıklar, doğru-yanlış her şeyi telifatına alması,

²²⁴¹ Ayyâşî, *Tefsîru'l-'Ayyâşî*, 1/273.

²²⁴² Kuleynî, *el-Kâfî*, 1/509; Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 2/408. Diğer eleştiriler için bk. 5/173; 6/247; 9/32.

²²⁴³ Kuleynî, *el-Kâfî*, 2/582. bk. Kuleynî, *Usul-u Kâfî*, 1/859.

²²⁴⁴ Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 6/94. Doğru ve gerçeğe en yakın ifadesinin geçtiği rivayet ve benzer örnekler için bk. 6/72, 108.

²²⁴⁵ Erdebîlî, *Câmi'u'r-ruvât*, 2/78.

²²⁴⁶ Turner, *et-Teşeyyü' ve't-tahavvül*, 246.

²²⁴⁷ Öz, “Muhammed Bâkır Meclisî”, 28/254; Turner, *et-Teşeyyü' ve't-tahavvül*, 246.

²²⁴⁸ Turner, *et-Teşeyyü' ve't-tahavvül*, 246. Ayrıca bk. Browne, *A Literary History of Persia*, 4/120, 366, 403-404.

²²⁴⁹ Öz, “Muhammed Bâkır Meclisî”, 28/254; Turner, *et-Teşeyyü' ve't-tahavvül*, 284-286.

²²⁵⁰ Öz, “Muhammed Bâkır Meclisî”, 28/254.

²²⁵¹ Öz, “Muhammed Bâkır Meclisî”, 28/254.

yapılan açıklamaların çoğunun aceleye gelip faydasız ve şüpheye düşürücü nitelikte olması onun kitaplarının değerini düşürmüştür.²²⁵²

XI./XVII. yüzyılın önde gelen şârihlerinden olan Meclisî'nin *Rec'at* adlı risâlesinde Ca'fer es-Sâdık'tan rivayet edilen bir hadisten hareketle, Geylân ve Azerbaycan'da Safevîler'in hâkimiyetini Mehdi'nin ortaya çıkma sebeplerinden biri olarak göstermesi hadisleri tahrif olarak değerlendirilmiştir.²²⁵³ Onun imamın gaybeti esnasında kılınmayan Cuma namazının kılınmasını teşvik etmesi ve bizzat kendisinin bu namazı kıldırması, muasırı Abdülhay er-Rıdâvî el-Kâşânî (ö. 1135/1723'ten sonra) tarafından eleştirilmiştir.²²⁵⁴ Ayrıca Ali Şeriatî (ö. 1397/1977) de Meclisî'nin eserlerinde masum insanları aşağıladığını, dolayısıyla Şîa'nın imâmet anlayışına güvenin kalmayacağını belirtmiştir.²²⁵⁵

Allâme Meclisî'yi seven ve eleştirenlerin onun hayatı ve faaliyetleri hususunda ortak bir noktada buluşmaları nâdir olmuştur. Fakat onun İmâmiyye Şîası bağlamında önemi, şöhreti ve gelenekçiliği her iki grup tarafından da takdirle karşılanmıştır.²²⁵⁶ Geçmişte yaşayan İran içindeki ve dışındaki Şîî toplum tarafından Meclisî'nin büyüklüğü aslında eserlerinin hacmi ve nüfuzu ile ölçülmüştür. Bu durumun gelecekte yaşayacak olan Şîîler için de geçerli olması muhtemeldir.²²⁵⁷

Şîî müellif Meclisî'nin şerhinden hareketle, çalışmamız içerisinde yeri geldikçe ifade ettiğimiz tutarsızlıklara şunlar da eklenebilir: O, bazen söyledikleri ile yaşantısı arasında çelişkili duruma düşmüştür. Meselâ o, ilim öğrenenlerin üç sınıfa ayrıldığını belirten ve özelliklerini açıklayan rivayetin²²⁵⁸ şerhinde ikinci grupta yer alanların amaçlarının sultanlara yakın olma, elde ettikleri dünyevî makamlarla insanları yönetme ve onlara zulmetme olduğunu ileri sürmüştür.²²⁵⁹ Yazar, maalesef ilim tâlipleri için dile getirdiği eleştirileri hayatına dair bilgiler aktarılırken yer verildiği gibi bizzat kendisi yapmıştır. Bu durum, onun söylem ve eylem planındaki uygulamalarının farklılığına delildir.

²²⁵² Emîn, *A'yânü's-Şî'a*, 9/183; Öz, "Muhammed Bâkır Meclisî", 28/254. Ayrıca bk. Ahmed el-Kûbbancî, "Nakdû'l-'allâmeti'l-muhaddis Muhammed Bâkır el-Meclisî", *Ahewar* (Erişim 16 Mayıs 2022).

²²⁵³ Meclisî, *Bihâru'l-envâr*, 52/236-237; Hairî, "Madjlisî, Mulla Muhammad Bâkır", 1088; Öz, "Muhammed Bâkır Meclisî", 28/254; Turner, *et-Teşeyyü' ve't-tahavvül*, 269, 344-347.

²²⁵⁴ Hairî, "Madjlisî, Mulla Muhammad Bâkır", 1088; Öz, "Muhammed Bâkır Meclisî", 28/254. Ayrıca bk. Ahmed el-Hüseynî, *Terâcîmü'r-ricâl* (Kum: Delîl Mâ, 1422/1380 HŞ), 2/29.

²²⁵⁵ Ali Şeriatî, *Ali Şîası Safevî Şîası*, çev. Hicabi Kırilangıç (Ankara: Fecr Yayınları, 2016), 148-149; Hairî, "Madjlisî, Mulla Muhammad Bâkır", 1088; Öz, "Muhammed Bâkır Meclisî", 28/254.

²²⁵⁶ Turner, *et-Teşeyyü' ve't-tahavvül*, 246.

²²⁵⁷ Turner, *et-Teşeyyü' ve't-tahavvül*, 248.

²²⁵⁸ Küleynî, *el-Kâfî*, 1/121.

²²⁵⁹ Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 1/163.

Mir'âtü'l-'ukûl şârihinin eserinde Kur'ân ile ilgili görüşleri arasında çelişki olduğu söylenebilir. Buna örnek ise İmam Ali er-Rızâ'nın Allah'ın bilgiyle kuşatılamayacağı, gözlerin onu göremeyeceği ve hiçbir şeyin ona benzemeyeceği hususunda Müslümanların ittifak ettiğini²²⁶⁰ belirttiği rivayetin şerhidir. Müellif, Kitap'ta mücmel olarak anlatılan mânanın hak olduğu konusunda Müslümanların ittifakından bahsetmiştir. Ona göre Kitap, bütün mezhepler arasında ittifakla kabul edilen görüşe göre kesin seneddir. Rivayetinde râvilerin tek kaldığı, birbirine zıt, farklı rivayetler buna zarar vermemektedir.²²⁶¹ Kesin bir senedle bize ulaştığı konusunda fikir birliğinin olduğu, aksi bir görüşü ortaya koyacak ahbârın buna bir etkisinin olmayacağı düşüncesi dile getirildikten sonra, onda naks bulunduğunu söylemek tutarlı gözükmemektedir.

3.6. DEĞERLENDİRME

Mir'âtü'l-'ukûl, *el-Kâfi*'nin *Usûl*, *Fürû'* ve *Ravza* bölümlerini içermesiyle X./XVI. yüzyılın yarısından itibaren başlayıp XII./XVIII. yüzyıla kadar devam eden tanzîm ve tekmîl döneminde yazılan diğer *el-Kâfi* şerhlerinden ayrılmıştır. Eser, “kavlülü” tarzı bir şerhtir. Muhammed Bâkır el-Meclisî, şerhinde Şîi ve Sünnî birçok kaynaktan nakilde bulunmuştur. Bunları müellif, eser ya da her ikisini zikrederek belirtmiştir. Onun musannif ve eser isimlerini belirtmeksizin yaptığı nakiller de vardır. Bilhassa şârihin Sünnî eserlerden iktibaslarında mezhep taassubu dikkat çekmektedir.

Meclisî-i Sâni, *el-Kâfi* nüshaları arasındaki farklılıkları nazara vermiştir. O, ahbârdaki eksiklik ve tashîfleri tespit etmiş ve farklı kaynaklardaki rivayetlerle *el-Kâfi* rivayetlerini karşılaştırmıştır. Yazar, metnin anlaşılması için en uygun olan ifadeyi söylemiştir. O, yerine göre nüshalar ve diğer Şîi kaynaklardaki lafızlardan yola çıkarak yeni bir metin oluşturmuştur.

Allâme Meclisî, hadis usûlü ve tarihine dair açıklamalar yapmıştır. O, Ahbârî olmakla birlikte eserinde rivayetleri derecelendirmek için onlar hakkındaki hükmü açıklamıştır. Eser, bu yönüyle özgündür. Müellif, râvileri tanıtmış, künye vb. kullanımlarda şahsın kim olduğunu tespit etmeye çalışmıştır. Bunda onun ricâl ile ilgili eser yazmasının katkısı yadsınamaz. O, aynı zamanda diğer ricâl eserlerinden de faydalanmıştır.

²²⁶⁰ Kuleynî, *el-Kâfi*, 1/238. bk. Kuleynî, *Usul-u Kâfi*, 1/137.

²²⁶¹ Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*, 1/330.

Meclisî, ahbâr arasındaki zıtlıkları, cem‘ ve haml gibi yollarla gidermiştir. O, tezat olduğu düşünülen yerlerde açıklamalar yaparak işkâli ortadan kaldırmıştır. Şârih, rivayetleri metin tenkidine tabi tutmuş, bunu Kur’ân’a ve tarihe arz metoduyla yapmaya gayret etmiştir. Ne var ki onun Kur’ân’a arz metodu net değildir. O, bazı rivayetlerin aslının olmadığını dile getirmiştir ki Ahbarî düşüncüyü benimseyen bir müellifin böyle davranması manidardır.

Şîî âlim Meclisî, metnin anlaşılmasını kolaylaştıracak kelime ve cümleleri şerhetmiştir. Bunu yaparken o; Kur’ân’dan, ahbârdan, sözlüklerden, sarf, nahiv ve belâgat ilimlerinden istifade etmiştir. Yazar, hadisi veya görüşünü destekleyen rivayetlere yer vermiştir. O, bu hususta mezhep ayrımı gözetmemiş, bazen Sünnî kaynaklardaki rivayetlerin nakli sonrasında açıklama yapma ihtiyacı hissetmiştir. Bu vb. özelliklerin, onu ve eserini müracaat edilen bir kaynak hâline getirdiği söylenebilir.

Şîî âlim Meclisî, bunların dışında itikad ve amel hususunda değişik konulara temas etmiştir. Ayrıca o, Şîî ve Sünnî âlimlerin görüşlerini aktardıktan sonra varsa eleştirilecek yönler onlara değinmiştir. Müellif, bazen eleştiri de sert bir dil kullanmıştır. Kendisi de tenkitten kurtulamamıştır. Çağdaşı ve kendisinden sonra gelen birçok kişi tarafından rivayetleri tahrif etme, Safevî Devleti’nin yıkılışına sebep olma vb. konularda eleştirilmiştir.

SONUÇ

Bu çalışmada genel olarak Şîa hadis şerhçiliği, özelde ise Muhammed Bâkır el-Meclisî'nin *Mir'âtü'l-'ukûl* adlı eserinin *Usûl* bölümündeki şerh metodu incelenmiştir. Ulaştığımız sonuçları şöyle özetleyebiliriz:

1. Şîa hadis tarihinin sınıflandırılması genellikle İmâmiyye mezhebinin geçirdiği tarihî süreç ve "imâmet nazariyesi" dikkate alınarak yapılmıştır. Bunun neticesinde Hadis ilminden ziyade Fıkıh ilmine göre yapılmış bir tasnif söz konusudur. Çağdaş Şîî araştırmacı Nâsırî'ye ait olup çalışmamızın birinci bölümünde yer verdiğimiz sınıflandırmanın ise Hadis ve Hadis tarihine daha uygun olduğu kanaatindeyiz.

2. İmâmiyye Şîası kendilerinin, Ehl-i sünnet'ten farklı olduğunu her vesile ile gündeme getirme ihtiyacı hissetmiştir. Ele aldığımız konuda da bu husus, Şîa hadis tarihinin kendi mezhebî düşüncelerine göre sınıflandırılması şeklinde karşımıza çıkmıştır. Şîa, Ehl-i sünnet'in aksine hadislerin yazılarak korunduğu düşüncesine sahiptir. Buna bağlı olarak onlar, Şîa'ya ait tasnif safhalarının kitâbet vb. yönlerden Ehl-i sünnet âlimleri tarafından yapılan tasniften üstün olduğunu iddia etmişlerdir. Bu gerek Meclisî gerekse diğer Şîî müelliflerin kullandığı üslûptan da anlaşılmaktadır.

3. Şîa hadis tarihi içerisinde şerh faaliyetlerinin yoğunluk kazandığı zaman dilimi tanzîm ve tekmîl dönemi diye isimlendirilmiştir. Bu dönem, X./XVI. yüzyılın ortalarından itibaren başlayıp XII./XVIII. yüzyıla kadar devam etmiştir. Mezkûr süreç, Sünnî hadis şerhçiliğine nazaran daha sonraki bir döneme tekabül ettiğinden Şîa hadis şerh çalışmalarının daha sonra başladığı düşüncesi kabul görmüştür. Şerh faaliyetlerinin çokluğuna bakılarak yapılan bu genellemenin gerçeği yansıtmadığını tespit ettik. Çünkü Şeyh Sadûk'un (ö. 381/991) *Garîbü hadîsi 'n-Nebî ve Emîri 'l-Mü'minîn* ve Ali b. el-Hüseyn b. Mûsâ eş-Şerîf el-Murtazâ'nın (ö. 436/1044) *Şerhu'l-hutbeti's-şıkkıyye* isimli şerhi, Ehl-i sünnet hadis şerhçiliğinin başladığı IV./X. yüzyılda ve hemen sonrasında kaleme alınmıştır. Şeyh Tûsî (ö. 460/1067) *Tehzîbü'l-ahkâm*'ı, *el-Mukni'a* adlı eserin şerhi olarak yazmaya başlamış; fakat bitirememiştir. Bunun yanında bilhassa *Nehcü'l-belâga* üzerine VI./XII. ve VII./XIII. yüzyıllarda şerhlerin yazıldığı da göz önünde bulundurulursa Şîa'da şerh faaliyetinin tanzîm

ve tekmîl dönemine kadar neredeyse kesintisiz devam ettiği görülmüştür. Bu dönemde de özel bazı kitaplar ve *Kütüb-i Erbaa* şerhedilmiştir.

4. Burada dikkatlere sunulması gereken bir diğer konu da Şîa'ya ait ilk şerhin hangisi olduğudur. Ehl-i sünnet zaviyesinden meseleye bakıldığında Hattâbî'nin (ö. 388/998) *Me'âlimü's-sünen* adlı eseri ilk yazılan şerh olarak karşımıza çıkmaktadır. Telif edilen ilk şerhe dair Şîi kaynaklarda aktarılan bilgiler arasında bir uyum yoktur. Bu durum, sonradan Ehl-i sünnet tarzı bir sınıflandırmanın yapıldığına, başlangıçta hadis tarihi ve usûlünü oluşturma gibi bir çabanın olmadığına işaret etmektedir. Bir başka ifadeyle başlangıçta Şîa'ya ait eserler de Ehl-i sünnet telifatı içerisinde değerlendirildiğinden İmâmiyye'ye has bir hadis tarihi, hadis usulü ve şerh edebiyatı oluşmamıştır.

5. Şîi müellifler tarafından yazılan şerhler, hadis alanında belirli eserler üzerine yapılmıştır. Şîi müellifler tarafından kalem alınan şerhler mukayese edildiğinde genel olarak şerhlerdeki üslûbun birbirine yakınlık arz ettiği dikkat çekmekte, esere ve şârihin ağırlık verdiği alana bağlı olarak fikhî, felsefî, kelâmî ve tasavvufî şerhler şeklinde bir ayrımın yapılabileceği anlaşılmaktadır. Felsefî ve tasavvufî düşüncenin şerhlerde kendine yer bulması, bu iki alanla ilgili fikrî yönün güçlü olması veya tasavvufa duyulan sempati ya da ona mesafeli durmakla açıklanabilir. Ayrıca Şîa'nın Ehl-i sünnet'le bir bütünün parçası izlenimi vermeme çabası, hadis şerhçiliğinde tam olarak ortaya konulamamıştır; zira kaleme alınan şerhlere bakıldığında itikadî konular haricinde Ehl-i sünnet âlimleri tarafından daha önce yazılan eserlerdekine benzer bir üslûbun devam ettirildiği göze çarpmaktadır.

6. Çalışmamızda, tanzîm ve tekmîl döneminde Şîa hadis şerhçiliğinin niçin revaçta olduğu sorusuna net bir cevap bulunamamıştır. Çünkü Şîa'ya dair yapılan çalışmalarda konuyla alakalı bir bilgiye rastlanmamıştır. Nitekim çağdaş Şîi âlim Haydarî, Şîi düşüncenin yönlendirildiğini, şerhler vasıtasıyla şârihlerin rivayetlerden anladıklarını aktardıklarını, önceki âlimlerle kendi düşünceleri arasında tezat olduğunda rivayetleri şerhettiklerini vurgulamaktadır. Bunlara ilâve olarak Safevî Devleti'nin kurulmasıyla Şîiliğin resmî mezhep olması, Şîileştirme faaliyetlerinin başlaması ve Cebeliâmil'den âlimlerin İran'a gelmesiyle ilmî alt yapının sağlamlaştırılmasına yönelik birtakım faaliyetlerin bunda etkili olduğu kanaatindeyiz.

7. Muhammed Bâkır el-Meclisî'nin yaşadığı dönemde, İran'da ilmî hayatın çok canlı olması, yetiştiği ev ve çevrede İslâmî ilimlerle ilgili çalışmaların yapılması, onun büyük bir âlim olmasına katkı sağlamıştır. Bunun yanında devlette resmî görevler alması, ilmî faaliyetlerde bulunmasını kolaylaştırmıştır. Birçok eserin İran'a getirilmesi veya toplanması

bunun neticesinde gerçekleşmiştir. Yine buna bağlı olarak, onun cem türü eserlerinde talebelerinin katkısının fazla olduğu düşüncesindeyiz.

8. Meclisî-i Sâni, eserlerini Arapça ve Farsça olarak kaleme almıştır. Bilhassa onun Farsça eserleri dil ve üslûp açısından halkın anlayacağı seviyededir. Aynı zamanda bu eserler, günlük dinî yaşantının nasıl olacağına dair bilgileri içermektedir. Bu vb. sebeplerden dolayı Meclisî'nin Farsça eserleri, Şîliğin halka ulaşmasında ve yaygınlaşmasında önemli rol oynamıştır. İran'ın Şîleşmesinde onun ilmî ve siyasî katkısının yanında Meclisî ailesinin rolü de büyüktür.

9. Yine Allâme Meclisî'nin *Mir'âtü'l-'ukûl*ü; *Usûl*, *Fürû'* ve *Ravza*'dan oluşan *el-Kâfi*'nin tamamının şerhi olarak kabul edilse de bazı bölümlerinin Meclisî'den sonra şerhedildiği tespit edilmiştir. Bu yönünü göz ardı etmemek kaydıyla Meclisî öncesi ve sonrası dönemde *Mir'âtü'l-'ukûl* kapsamında bir şerh yazılmamıştır. Bu bağlamda eser, Şîa hadis şerhçiliğinde zirveyi temsil etmektedir.

10. Meclisî'nin kendilerinden yaptığı nakiller dikkate alındığında başta babası Muhammed Takî el-Meclisî (ö. 1070/1659), eniştesi Muhammed Sâlih el-Mâzenderânî (ö. 1081/1670) ile kelâmî konularda muhaddis Esterâbâdî (ö. 1033/1624) olmak üzere kendisinden önce şerh yazan birçok Şîi âlimden etkilendiği söylenebilir. Hatta Nâinî'nin (ö. 1082/1671) *el-Hâşiye alâ Usûli'l-Kâfi* adlı eserine ait çoğu bölümün *Mir'âtü'l-'ukûl*'de yer aldığı tespit edilmiştir. Çalışmanın ana konusunun dışına çıkmamak için sadece bazı benzerliklere işaret edilmiştir.

11. Ayrıca Şîi âlim Meclisî, Sünnî âlimlerin şerhlerinden de iktibaslarda bulunmuştur. Sünnî müelliflerin onun üzerindeki etkisinin seviyesini belirleyemedik. Sadece Meclisî-i Sâni'den önce şerh alanında Şîa'ya ait çok sayıda örnek şerh bulunduğu fikrinden yola çıkarak Sünnî müelliflerin onun üzerindeki etkisinin az olacağı kanaatindeyiz.

12. Şîi âlim Meclisî'nin şerhinin yazımında Ehl-i sünnet âlimler tarafından kaleme alınan birçok eserden faydalandığını gördük. O, bazen mezhebî farklılıkları ortaya çıkarmak bazen de kendi görüşünü onlardaki bilgilerle desteklemek için bu uygulamayı gerçekleştirmiştir. Bunların dışında da onun istifade ettiği çok sayıda Sünnî kaynak vardır. Buna bağlı olarak Şîi müelliflerin Sünnî kaynaklara vâkıf oldukları neticesini çıkardık. Tam tersi bir uygulamanın ise nâdir olduğu söylenebilir.

13. *Mir'âtü'l-'ukûl* yazarı Meclisî, *el-Kâfi* nüshaları ve diğer Şîi kaynaklardan hareketle ahabdardaki eksiklikleri gidermeye çalışmıştır. Buna bağlı olarak o, *el-Kâfi* özelinde yeni bir metin inşasının nasıl yapılacağını göstermiştir. Ayrıca müellif, ahabârı derecelendirmiştir. O,

bunu Şîî âlimlerin benimsediği dörtlü tasniften farklı lafızlarla yapmıştır. Onun tarafından belirlenen bu ıstılahlar, Şîî hadis literatüründe bir yenilik olarak kabul edilmiştir.

14. Meclisî, *Mir'âtü'l-'ukûl*'de hadis usûlüne ve hadisler arasındaki ihtilâfın nasıl giderileceğine dair bilgiler de vermiştir. O, sadece bilgiyi nakletmekle kalmamış, bunu ahhbârdan örneklerle uygulamalı olarak göstermiştir. Ayrıca yazar, ahhbârı Kur'ân'a ve tarihî bilgilere arz ederek hadiste metin tenkidi yapmaya gayret etmiştir. O, Kur'ân'a arz metodunda Ahhbârîliğin etkisinden kurtulamasa da *el-Kâfî* içerisinde uydurma rivayetlerin olduğunu söyleyerek bu noktada genel Ahhbârî paradigmadan ayrılmıştır. Meclisî'nin mürsel rivayetlerin hüccet olması, ictihadın kabul edilmesi ile ilgili hususlarda ise hangi fikre sahip olduğu muğlaktır.

15. Çalışmamız Muhammed Bâkır el-Meclisî'nin şerhinde, gramatik tahlillere fazlaca yer verdiğini ortaya koymuştur. Kanaatimizce bu durum, onun kelime ve cümlelerin anlamını doğru tespit etmeye çalışmasından kaynaklanmıştır.

16. Meclisî, şerhinde mezhep taassubunun etkisinden kurtulamamıştır. Bu hâl, onun rivayetleri ve fikirleri kendi düşüncesine göre yorumlamasına, karşıt görüşte olanları kötülemesine, hatta tekfir etmesine sebep olmuştur.

17. Çalışma, ülkemizde Şîa hadis şerhçiliğine dair yapılan ilk araştırma olması hasebiyle metot ve usûl açısından elbette bazı eksiklikleri içerisinde barındırsa da bâkır bir konuda atılmış mütevazı bir adım olarak değerlendirilmelidir.

Tavsiyeler

1. Çalışmanın sınırlarını aştığı için sadece kısaca değindiğimiz fikhî, felsefî, kelâmî ve tasavvufî şerhlerle ilgili Ehl-i sünnet şerhlerinden hareketle yapılan araştırmalara benzer çalışmalar ortaya konulabilir. Bu konuda şârihlere etki eden âlimler ve yaşanan döneme dair çalışmalara ihtiyaç vardır.

2. Şîî müelliflerin yazdığı şerhler, yine ülkemizde hadis şerhçiliği alanında yapılan çalışmalardan hareketle mukayeseli olarak çalışılabilir.

3. İtikadî konular paranteze alınarak önyargısız olarak Şîa ve Ehl-i sünnet şerhleriyle ilgili karşılaştırmalı çalışmalar hazırlanabilir.

4. Ehl-i sünnet âlimlerinden mezhebî tartışmalar dışında Şîî kaynakları kullananların olup olmadığı araştırılabilir.

5. Meclisî özelinde çalışmayı düşündüğümüz *el-Kâfî* rivayetlerinin yeniden inşası ve ortak rivayetler gibi farklı müelliflerin yaptığı faaliyetler üzerine araştırmalar yapılabilir.

KAYNAKÇA

Aclûnî, İsmâil b. Muhammed. *Keşfü'l-hafâ ve müzîlû'l-ilbâs 'amme'stehere mine'l-ehâdîs 'alâ elsineti'n-nâs*. thk. Yûsuf b. Mahmûd el-Hâc Ahmed. 2 Cilt. Dımaşk: Mektebetü'l-İlmi'l-Hadîs, 1421/2000.

Açıkel, Yusuf. *Kur'ân ve Hadisler Işığında Geçmişten Günümüze Ehl-i Beyt*. Ankara: Nobel Yayınları, 2009.

Adıgüzel, Abdulcabbar. “Şîi-İmâmî Takiyye Nazariyesinin Kur'ânî Dayanakları”. *Marife Dini Araştırmalar Dergisi* 13/3 (2013), 111-132.

Ahmed b. Hanbel. *Müsnedü'l-İmâm Ahmed b. Hanbel*. thk. Şuayb el-Arnaût vd. 50 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1418/1997.

Algar, Hamid. “Molla”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 30/ 238-239. İstanbul: TDV Yayınları, 2005.

Alper, Ömer Mahir. “İrfâniyye”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 22/444-447. İstanbul: TDV Yayınları, 2000.

Alyân, Rüşdî Muhammed Arsân. *Delilü'l-'akl 'inde's-Şî'ati'l-İmâmiyye*. Beyrut: Merkezü'l-Hadâra li-Tenmiyeti'l-Fikri'l-İslâmî, 1429/2008.

Âmilî, Haydar b. Alî b. Haydar b. Alî el-Alevî. *Tefsîru'l-muhîti'l-a'zam ve'l-bahri'l-hizam fî te'vîli kitâbillâhi'l-'azîzi'l-muhkem*. thk. Muhsin el-Mûsevî et-Tebrîzî. 7 Cilt. Kum: Müessese-i Ferhengî ve Neşr-i Nûr alâ Nûr, 3. Basım, 1428/1385 HŞ.

Apaydın, H. Yunus. “İctihad”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 21/432-445. İstanbul: TDV Yayınları, 2000.

Arafât, Abdülganî Ahmed. *el-Kutayfî ve's-Şîrâzî fî mu'tereki Usûli'l-Kâfî*. Beyrut: Müessesetü'l-Bakî' li-İhyâi't-Türâs, 1427/2006.

Arjomand, Said Amir. “The Mujtahid of the Age and the Mulla-Bashi: an Intermediate Stage in the Institutionalization of Religious Authority in Shi'ite Iran”. *Authority and Political Culture in Shi'ism*. ed. Said Amir Arjomand. 80-97. Albany: State University of New York Press, 1988.

Askerî, Murtazâ. *Mukaddimetü Mir'âti'l-'ukûl fî şerhi ahbâri âli'r-resûl*". 2 Cilt. Tahran: Dâru'l-Kütübî'l-İslâmiyye, 2. Basım, 1404/1363 HŞ.

Askerî, Hasan b. Alî. *et-Tefsîru'l-mensûb ile'l-İmâm Ebî Muhammed el-Hasen b. Alî el-Askerî*. thk. Müessesetü'l-İmâmi'l-Mehdî. Kum: Müessesetü'l-İmâmi'l-Mehdî, 2. Basım, 1433/2012.

Atıyye, Âmir Abdullâh. *Menhecü tahlîlî'l-hadîs ve eserihi fî fehmi'n-nass kitâbü Mir'âti'l-'ukûl enmûzecen*. Kufe: Câmi'atü'l-Kûfe, Külliyyetü'l-Fıkh, Yüksek Lisans Tezi, 2018.

Aybay, Zeliha Ülkühan. *İmâmiyye Şıası'nda İhtilâfü'l-Hadîs-Takiyye İlişkisi (Şeyh Tûsî'nin el-İstıbsâr'ı Özelinde)*. İzmir: İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2018.

Aydınlı, Abdullah. *Hadis Istılahları Sözlüğü*. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 3. Basım, 2019.

Ayyâşî, Muhammed b. Mes'ûd b. Muhammed. *Tefsîru'l-'Ayyâşî*. tsh. Hâşim er-Resûlî. 2 Cilt. Beyrut: Müessesetü'l-A'lemî li'l-Matbûât, 1411/1991.

Bağcı, H. Musa. *Hadis Tarihi Hicrî İlk Üç Asır*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2009.

Bahâî, Muhammed b. el-Hüseyn el-Âmilî. *el-Erba'üne hadîsen*. thk. Müessesetü'n-Neşri'l-İslâmî. Kum: Müessesetü'n-Neşri'l-İslâmî, 1415/1994.

Bahâî, Muhammed b. el-Hüseyn el-Âmilî. *Hablü'l-metîn fî ihkâmi ahkâmi'd-dîn*. thk. Balâsim el-Mûsevî el-Hüseynî. 2 Cilt. Meşhed: Mecma'u'l-Buhûsi'l-İslâmiyye, 1424/1382 HŞ.

Bahâî, Muhammed b. el-Hüseyn el-Âmilî. *Miftâhu'l-felâh fî 'ameli'l-yevm ve'l-leyle mine'l-vâcibât ve'l-müstehabbât*. Beyrut: Dâru'l-Edvâ', 1411/1990.

Bahrânî, Yûsuf b. Ahmed. *Lü'lü'etü'l-Bahreyn fî'l-icâzât ve terâcimi ricâli'l-hadîs*. thk. Muhammed Sâdık Bahrululûm. Bahreyn: Mektebetü Fahrâvî, 1429/2008.

Behbûdî, Muhammed Bâkır. *Sahîhu'l-Kâfî*. 3 Cilt. b.y.: ed-Dâru'l-İslâmiyye, 1401/1981.

Berkî, Ahmed b. Muhammed b. Hâlid. *Kitâbü'l-Mehâsin*. thk. Celâlüddin el-Hüseynî. Kum: Dâru'l-Kütübî'l-İslâmiyye, 2. Basım, ts.

Beyhakî, Ali b. Zeyd. *Me'âricü Nehci'l-belâga*. thk. Es'ad et-Tayyib. 2 Cilt. Kum: Bûstân-i Kitâb-i Kum, 1422/1380 HŞ.

Beyzâvî, Nâsiruddîn Abdullâh b. Ömer b. Muhammed. *Envâru't-tenzîl ve esrâru't-te'vîl*. haz. Muhammed Abdurrahmân el-Mar'aşlî. 5 Cilt. Beyrut: Dâru İhyai't-Türâsi'l-Arabî, ts.

Browne, Edward Garanville. *A Literary History of Persia*. 4 Cilt. London: Cambridge at the University Press, 5. Basım, 1959.

Buhârî, Muhammed b. İsmâîl b. İbrâhim el-Cu'fî. *el-Câmi'u's-Sahîh*. Riyad: Mektebetü Dâri's-Selâm, 2. Basım, 1419/1999.

Câbirî, Alî Hüseyin. *el-Fikru's-Selefi 'inde's-Şi'ati'l-İsnâ 'Aşeriyye*. Bağdad: Menşûrâtü Dâri'l-Hüseyin, 3. Basım, 1436/2015.

Canlı, Mustafa. *Hicrî İlk Dört Asırda Hadis Şerhçiliği*. Kayseri: Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 1998.

Celâlî, Muhammed Hüseyin el-Hüseyinî. *Dirâyetü'l-hadîs*. thk. Muhammed Cevâd el-Hüseyinî el-Celâlî. Beyrut: Müessesetü'l-A'lemî li'l-Matbûât, 1425/2004.

Cevherî, İsmâîl b. Hammâd. *es-Sihâh tâcü'l-luga ve sıhâhu'l-Arabiyye*. thk. Ahmed Abdülgafûr Attâr. 6 Cilt. Beyrut: Dâru'l-İlm li'l-Melâyîn, 2. Baskı, 1399/1979.

Cezâirî, Ni'metullâh. *Keşfü'l-esrâr fî şerhi'l-İstibsâr*. thk. Tayyib el-Mûsevî el-Cezâirî. 3 Cilt. Kum: Müessesetü Dâri'l-Kitâb, 1408/1987.

Cezâirî, Ni'metullâh. *Nûru'l-berâhîn ev Enîsü'l-vahîd fî şerhi't-Tevhîd*. thk. Mehdî er-Recâî. 2 Cilt. Kum: Müessesetü'n-Neşri'l-İslâmî, 2. Basım, 1430/2009.

Cezâirî, Tayyib el-Mûsevî. "Mukaddime". *Keşfü'l-esrâr fî şerhi'l-İstibsâr*. mlf. Ni'metullâh el-Cezâirî. thk. Tayyib el-Mûsevî el-Cezâirî. 1: 5-446. Kum: Müessesetü Dâri'l-Kitâb, 1408/1987.

Cülfâî, Hamîd el-Ahmedî. "Mukaddime". *el-Bidâ'atü'l-müzcâh*. mlf. Muhammed Hüseyin b. Kâryâğdî. thk. Hamîd el-Ahmedî el-Cülfâî. 1: 3-16. Kum: Dâru'l-Hadîs, ts.

Çağrııcı, Mustafa. "Sirâceddin el-Urmevî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 37/262-264. İstanbul: TDV Yayınları, 2009.

Çakan, İsmail Lütfî. *Hadis Edebiyatı*. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 5. Basım, 2003.

Çap, Sabri. *Hadis İlminde Merfû - Mevkuf İlişkisi*. Ankara: İlâhiyât Yayınları, 2020.

Çelenk, Mehmet. *16/17. Yüzyıllarda İran'da Şiîliğin Seyri*. Bursa: Emin Yayınları, 2. Basım, 2016.

Çöğenli, M. Sadi. “Mutarrizî”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 31/375-377. Ankara: TDV Yayınları, 2020.

Dağîm, Semîh. *Mevsû‘atü mustalahâti Sadriiddîn eş-Şîrâzî*. Beyrut: Mektebetü Lübnân Nâşirûn, 1425/2004.

Dâmâd, Muhammed Bâkır. *Şerhu’s-Sahîfeti’s-Seccâdiyyeti’l-kâmile*. thk. Mehdî er-Recâî. İsfahan: Mektebetü’l-Hâssa li-Veliyyi’l-‘Asr, 2. Basım, 1422/2001.

Demir, Abdulalim. *İmâmiyye Şîası’nda Sahâbe Tasavvuru*. Ankara: TDV Yayınları, 2022.

Demirel, Harun Reşit. “Adâlet Kavramı ve Şia’da Sahâbenin Adâleti Meselesi”. *Mütefekkir Aksaray Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi Dergisi* 2/3 (Haziran 2015), 41-76.

Demirel, Serdar. *Ehl-i Sünnet ile İmâmiye Şiası Arası Karşılaştırmalı Hadis İlimleri*. İstanbul: Karınca & Polen Yayınları, 2014.

Demirel, Serdar. *Takıyye Şîa Rivâyet Kültüründeki Derin Paradoks*. İstanbul: Rihlekitap, 2016.

Dergâhî, Hüseyin - Telâfî, Alî Ekber. *Kitâbşinâsi-i Allâme-i Meclisî*. Tahran: Şemsü’-d-Duhâ, 1386 HŞ/2007.

Dervîş, Alî İbrâhim. *Cebelü Âmil beyne 1516-1697 el-hayâtü’s-siyâsiyye ve’s-sekâfiyye*. Beyrut: Dâru’l-Hâdî, 1414/1993.

Dervîş, Alî İbrâhim. *es-Siyâse ve’d-dîn fî merhaleti te’sîsi’d-Devleti’s-Safeviyye 1501-1576*. Beyrut: el-Merkezü’l-Arabî li’l-Ebhâs ve Dirâseti’s-Siyâsât, 1434/2013.

Dirasât fî Nehci’l-belâga. Cem’iyyetü’l-Ma‘ârifî’l-İslâmiyyeti’s-Sekâfiyye, 1431/2010.

Dirâyetî, Muhammed Hüseyin. “el-Medhal”. *el-Kâfî*. mlf. Muhammed b. Ya‘kûb b. İshâk el-Küleynî. thk. Kısmü İhyâ’i’t-Türâs Merkezü Bühûsi Dâri’l-Hadîs. 1: 15-184. Kum: Dâru’l-Hadîs, 1429/1387 HŞ.

Dirâyetî, Muhammed Hüseyin. “Mukaddime”. *el-Hâşiye alâ Usûli’l-Kâfî*. mlf. Rafiuddîn Muhammed Haydar en-Nâînî. thk. Muhammed Hüseyin ed-Dirâyetî. 1/7-22. Kum: Dâru’l-Hadîs, 1428/1386 HŞ.

Dirâyetî, Muhammed Hüseyin. “Mukaddime”. *el-Hedâyâ li-Şî‘ati e’immeti’l-Hüdâ*. mlf. Şerefüddîn Muhammed Meczûb et-Tebrîzî. thk. Muhammed Hüseyin ed-Dirâyetî - Gulâm Hüseyin el-Kaysariyâhâ. 1: 7-40. Kum: Dâru’l-Hadîs, 1431/1389 HŞ.

Dirâyetî, Muhammed Hüseyin. “Mukaddime”. *ez-Zerî‘a ilâ hâfizi’ş-Şerî‘a*. mlf. Rafiuddîn Muhammed b. Muhammed Mü’mîn el-Geylânî. thk. Muhammed Hüseyin ed-Dirâyetî. 1/7-24. Kum: Dâru’l-Hadîs, 1431/1389 HŞ.

Durmuş, İsmail. “İstînâf”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 23/367-368. İstanbul: TDV Yayınları, 2001.

Durmuş, İsmail. “Nehcü’l-Belâga”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 32: 538-540. İstanbul: TDV Yayınları, 2006.

Durmuş, İsmail. “Teşbih”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 40/553-556. İstanbul: TDV Yayınları, 2011.

Ebü Dâvûd, Süleymân b. Eş‘as b. İshâk es-Sicistânî. *Sünenü Ebî Dâvûd*. thk. Muhammed Nâsiruddîn el-Elbânî. Riyad: Mektebetü’l-Ma‘ârif, ts.

Ebü’l-Ferec el-İsfahânî, Alî b. el-Hüseyin b. Muhammed b. Ahmed. *Mekâtîlü’t-tâlibiyyîn*. thk. Ahmed Sakar. Kahire: Dâru İhyâi’l-Kütübi’l-Arabiyye, 1368/1949.

Efendî, Mîrzâ Abdullâh el-İsfahânî. *Riyâzü’l-ulemâ’ ve hiyâzü’l-füzalâ’*. thk. Ahmed el-Hüseyinî. 6 Cilt. Kum: Mektebetü Âyetillâhi’l-‘Uzmâ el-Mer‘aşî, 1403/1982.

Emîn, Muhsin. *A’yânü’ş-Şî‘a*. thk. Hasan el-Emîn. 12 Cilt. Beyrut: Dâru’t-Ta‘ârûf, 1403/1983.

Erbilî, Hasan b. Îsâ b. Ebü’l-Feth. *Keşfü’l-gumme fî ma‘rifeti’l-e‘imme*. 3 Cilt. Beyrut: Dâru’l-Edvâ’, 2. Basım, 1405/1985.

Erdebîlî, Muhammed b. Alî. *Câmi‘u’r-ruvât ve izâhatü’l-iştibâhât ‘ani’t-turuk ve’l-isnâd*. 2 Cilt. Kum: Mektebetü Âyetillâhi’l-Mer‘aşî, 1403/1983.

Erdinç, Abdülhamit. *İmâmiyye Şîa’sı Ekollerinden Usûlîlik ve Hadîs Anlayışı*. İzmir: İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Devam Etmekte Olan Doktora Tezi.

Esterâbâdî, Muhammed Emîn. *Hâşiye ‘alâ Usûli’l-Kâfî*. thk. Alî el-Fâzılî. Kum: Dâru’l-Hadîs, 1429/1387 HŞ.

Esterâbâdî, Şerefüddîn Alî el-Hüseyinî. *Te’vîlü’l-âyâti’z-zâhira fî fezâ’ili’l-‘itrati’t-tâhira*. thk. Medresetü’l-İmâmi’l-Mehdî. 2 Cilt. Kum: Medresetü’l-İmâmi’l-Mehdî, 1407/1366 HŞ.

Fazlî, Abdülhâdî. *Usûlü’l-hadîs*. Beyrut: Merkezü’l-Gadîr, 2. Basım, 1430/2009.

Fâzılî, Alî. “Mukaddime”. *el-Keşfü’l-vâfi fî şerhi Usûli’l-Kâfi*. mlf. Muhammed Hâdî b. Muhammed Mu‘înüddîn eş-Şîrâzî. thk. Alî el-Fâzılî. 7-28. Kum: Dâru’l-Hadîs, 1429/1387 HŞ.

Ferrâ’, Yahyâ b. Ziyâd. *Ma‘âni’l-Kur‘ân*. thk. Ahmed Yûsuf Necâtî - Muhammed Alî en-Neccâr. 3 Cilt. Kahire: Dâru’l-Kütübi’l-Mısriyye, 1374/1955.

Fettâh, İrfan Abdülhamîd. “Cebriyye”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 7/205-208. İstanbul: TDV Yayınları, 1993.

Fîrûzâbâdî, Mecdüddîn Muhammed b. Ya‘kûb b. Muhammed. *el-Kâmûsü’l-muhît*. thk. Mektebü Tahkîki’t-Türâs fî Müesseseti’r-Risâle. Beyrut: Müessesetü’r-Risâle, 8. Basım, 1426/2005.

Gaffâr, Abdürresûl Abdülhasan. *el-Küleynî ve’l-Kâfi*. Kum: Müessesetü’n-Neşri’l-İslâmî, 1416/1995.

Gazzâlî, Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Ahmed. *İhyâ’u ‘ulûmi’d-dîn*. thk. Abdürrahîm b. el-Hüseyn el-İrâkî. Beyrut: Dâru İbn Hazm, 1426/2005.

Geylânî, Rafiuddîn Muhammed b. Muhammed Mü’mîn. *ez-Zerî‘a ilâ hâfizi’ş-Şerî‘a*. thk. Muhammed Hüseyin ed-Dirâyetî. 2 Cilt. Kum: Dâru’l-Hadîs, 2. Basım, 1431/1389 HŞ.

Gökalp, Yusuf. “Zeydiyye”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 44/328-331. İstanbul: TDV Yayınları, 2013.

Gökbulut, Süleyman. “Safevîler Devrinde Şiîliğin Yayılmasında Tasavvufun Rolü: Tasavvuf Tarihi Açısından Bir Değerlendirme”. *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 15/30 (2016/2), 269-297.

Gölcük, Şerafeddin. “Bakıllânî”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 4/531-535. İstanbul: TDV Yayınları, 1991.

Gültekin, Hikmet. *Şiî Âlim Şerîf er-Radî ve Nehcü’l-Belâğa İsimli Eserinin Hadis Literatüründeki Yeri ve Değeri*. Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora tezi, 2013.

Gündüz, Tufan. “Safevîler”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 35: 451-457. İstanbul: TDV Yayınları, 2008.

Habîbî, Necefkâlî. “Mukaddime”. *Şerhu Tevhîdi’s-Sadûk*. mlf. Saîd Muhammed b. Muhammed el-Kummî 1: ح-١. Tahran: Müessesetü’t-Tıbbâ‘ati ve’n-Neşr, 1410/1373 HŞ.

Hafîdü's-Şehîdî's-Sânî, Muhammed b. Hasan b. Zeyniddîn. *İstiksâ'ü'l-i'tibâr fî şerhi'l-İstibsâr*. thk. Lecnetü't-Tahkîk. 7 Cilt. Kum: Müessesetü Âl-i Beyt li-İhyâ'i-t-Türâs, 1419/1998.

Hairî, Abdul-Hadi. "Madjlisî, Mulla Muhammad Bâkır". *Encyclopaedia of İslam*. ed. C. E. Bosworth vd. 5: 1086-1088. Leiden: E. J. Brill, 1986.

Hakyemez, Cemil. *Şîa'da Gaybet İnancı ve Gaip On İkinci İmam el-Mehdî*. İstanbul: İSAM Yayınları, 2. Basım, 2016.

Hamîdullah, Muhammed. *Muhtasar Hadis Tarihi ve Sahife-i Hemam İbn Münebbih*. çev. Kemal Kuşçu. İstanbul: Beyan Yayınları, 2004.

Hânsârî, Mirzâ Muhammed Bâkır el-Mûsevî. *Ravzâtü'l-cennât fî ahvâli'l-ulemâ' ve's-sâdât*. 8 Cilt. Tahran: Mektebetü İsmâ'iliyyân, 1390/1970.

Hârisî, Hüseyin b. Abdissamed. *Vüsûlü'l-ahyâr ilâ usûli'l-ahbâr*. thk. Cafer el-Mücâhidî - Atâullâh er-Resûlî. Bağdad: Dâru'l-Kütübi'l-Vataniyye, 1436/2015.

Harman, Ömer Faruk. "İshak". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 22/519-521. İstanbul: TDV Yayınları, 2000.

Hasenî, Hâşim Ma'rûf. *el-Mevzûât fî'l-âsâr ve'l-ahbâr arz ve dirâse*. Beyrut: Dâru't-Taâruf li'l-Matbûât, 1407/1987.

Hâşimî, Fâtımâ. "el-'Ulûm ve'l-fünûn ve'l-âdâb fî'l-'ahdi's-Safevî". *es'Safeviyye et-târîh ve's-sırâ' ve'r-ravâsib*. haz. Türkî ed-Dahîl ve Abdullâh b. Bicâd. 143-166. Dubâi: Merkezü'l-Misbâr li'd-Dirâsât ve'l-Bühûs, 3. Basım, 1432/2011.

Hâtûnâbâdî, Mîr Muhammed Sâlih b. Abdilvâsi' Hüseyinî. *Hadâ'iku'l-Mukarrebîn*. tsh. Mîr Hâşim Muhaddes. Tahran: Şirket-i Çâp ve Neşri Beyne'l-Milel, 1389 HŞ/2010.

Haydarî, Kemâl. "Hel İmamü'l-Hasan mebgûzun indelllâh". YouTube. Yayın Tarihi 24 Eylül 2019. <https://www.youtube.com/watch?v=SZQPpyovvHcY>

Haydarî, Kemâl. "Küllü rivâyâtî'l-Kâfi mu'teberatün 'inde'l-Meclisî". YouTube. Yayın Tarihi 13 Temmuz 2014. <https://www.youtube.com/watch?v=YsHrdYLD7jk>

Haydarî, Kemâl. "Te'âruzu'l-edille 171". YouTube. Yayın Tarihi 2 Aralık 2013. <https://www.youtube.com/watch?v=zxc-E9LAKFw>

Haydarî, Kemâl. "Te'âruzu'l-edille 172". YouTube. Yayın Tarihi 3 Aralık 2013. <https://www.youtube.com/watch?v=q9IaSD3fzyI>

Haydarî, Kemâl. "Vakfetün ma'a'r-rivâyâtî's-Şî'iyye fî tahrîfi'l-Kur'ân". YouTube. Yayın Tarihi 30 Kasım 2016. <https://www.youtube.com/watch?v=6Naj1ujJ9ZM>

Hillî, Cemâlüddîn el-Hasen b. Yûsuf b. Alî İbnü'l-Mutahhar. *Hulâsâtü'l-akvâl fî ma'rifeti'r-ricâl*. thk. Cevâd el-Kayyûmî. Kum: Neşru'l-Fakâhe, 4. Basım, 1431/2010.

Hillî, Cemâlüddîn el-Hasen b. Yûsuf b. Alî İbnü'l-Mutahhar. *Îzâhu'l-iştibâh*. thk. Muhammed el-Hassûn. Kum: Müessesetü'n-Neşri'l-İslâmî, 1411/1991.

Hillî, Cemâlüddîn el-Hasen b. Yûsuf b. Alî İbnü'l-Mutahhar. *Keşfü'l-murâd fî şerhi Tecrîdi'l-i'tikâd*. thk. Hasan Hasanzâde el-Âmilî. Kum: Müessesetü'n-Neşri'l-İslâmî, 1407/1986.

Hillî, Cemâlüddîn el-Hasen b. Yûsuf b. Alî İbnü'l-Mutahhar. *Muhtelefû's-Şî'a*. thk. Müessesetü'n-Neşri'l-İslâmî. 9 Cilt. Kum: Müessesetü'n-Neşri'l-İslâmî, 4. Basım, 1433/2012.

Hillî, Cemâlüddîn el-Hasen b. Yûsuf b. Alî İbnü'l-Mutahhar. *Münteha'l-matlab fî tahkiki'l-mezheb*. thk. Kısmü'l-Fıkh fî Mecma'i'l-Bühûsi'l-İslâmiyye. 15 Cilt. Meşhed: Mecma'u'l-Bühûsi'l-İslâmiyye, 3. Basım, 1429/1387 HŞ.

Hubbullah, Haydar. *Nazariyyetü's-sünne fî'l-fikri'l-İmâmiyyi's-Şî'i et-tekevvin ve's-sayrûre*. Beyrut: el-İntişâru'l-Arabî, 1427/2006.

Huddâmiyânârânî, Alî Ekber. "Reveş-i Fıkhî'l-Hadîsî Allâme Meclisî der Mir'âtî'l-'Ukûl". *Hadîs-i Havze* 8/4. (Bahâr ve Tâbistân 1393 HŞ/2014), 93-115.

Hüccet, Hâdî. "Erzebâyâ İsnâd el-Kâfî ez Menzar Allâme Meclisî der Mir'âtî'l-'Ukûl". *Ulum-i Hadîs* 45-46 (Pâyiz ve Zemistân 1386 HŞ/2007), 166-192.

Hüdâyârî, Alî Nakî - Pûrekber, İlyâs. *Târîh-i Hadîs-i Şî'a der Sedehâ-yi Heştum tâ Yazdehum Hicrî*. PDF: Müessese-i İlmî-yi Ferhengî-yi Dâri'l-Hadîs, 1390 HŞ/2011.

Hür el-Âmilî, Muhammed b. el-Hasen. *Emelü'l-âmil*. thk. Ahmed el-Hüseynî. 2 Cilt. Kum: Dâru'l-Kitâbi'l-İslâmî, 1362 HŞ/1983.

<https://www.noorlib.ir/View/fa/Book/BookView/Image/25423>

Hüseynî, Abdüzzehrâ. *Mesâdiru Nehci'l-belâga ve esânîdühû*. 4 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Edvâ', 3. Basım, 1405/1985.

Hüseynî, Ahmed. *Telâmizetü'l-'allâmeti'l-Meclisî ve'l-mücâzûn minh*. Kum: Mektebetü Âyetillâhi'l-Mer'âşî, 1410/1989.

Hüseynî, Ahmed. *et-Türâsü'l-'Arabiyyü'l-mahtût fî mektebâti Îrân el-'âmme*. 10 Cilt. Kum: Delîl Mâ, 1431/2010.

Hüseynî, Ahmed. *Terâcimü'r-ricâl*. 4 Cilt. Kum: Delîl Mâ, 1422/1380 HŞ.

Hüseynî, Süheyl. *el-Hâce Nasîruddîn et-Tûsî*. Beyrut: Ma‘hedü’l-Ma‘ârifî’l-Hikemiyye, 1426/2005.

İbn Abdilber, Yûsuf b. Abdillâh b. Muhammed en-Nemerî. *Câmi‘u beyâni’l-‘ilm ve fazlihî*. thk. Ebü’l-Eşbâl ez-Züheyrî. 2 Cilt. Riyad: Dâru İbni’l-Cevzî, 1414/1994.

İbn Dâvûd, Takıyyüddîn b. el-Hasen b. Alî. *Kitâbü’r-Ricâl*. tsh. Kâzım el-Mûsevî. Tahran: Çâphâne-i Dânişgâh, 1342 HŞ/1962.

İbn Düreyd, Muhammed b. el-Hasen el-Ezdî. *Cemheretü’l-luga*. thk. Remzî Baalbakî. 3 Cilt. Beyrut: Dâru’l-‘İlm li’l-Melâyîn, 1407/1987.

İbn Ebî Cumhûr, Muhammed b. Alî b. İbrâhim el-Ahsâî. *‘Avâli’l-le‘âli’l-‘azîziyye fi’l-ehâdîsi’d-dîniyye*. thk. Müctebâ el-İrâkî. 4 Cilt. Kum: Matbaatü Seyyidi’ş-Şühedâ, 1405/1985.

İbn Ebi’l-Hadîd, Abdülhamîd b. Hibetillâh. *Şerhu Nehci’l-belâga*. thk Muhammed Ebü’l-Fazl İbrâhim. 20 Cilt. Kum: Müessesetü İsmâ‘iliyyân, 1378/1959.

İbn Hacer el-Heytemî, Şihâbüddîn Ahmed b. Muhammed b. Muhammed. *es-Savâ ‘iku’l-muhrika fi’r-redd ‘alâ ehli’l-bida‘ ve’z-zendeka*. thk. Âdil Şûşe. Mansûre: Mektebetü’l-Feyyâz, 1429/2008.

İbn Hişâm, Cemâlüddîn Abdullâh b. Yûsuf b. Ahmed b. Abdillâh el-Ensârî. *Mugni’l-lebîb ‘an kütübi’l-e‘ârib*. thk. Mâzin Mübârek - Muhammed Alî Hamdullah. 2 Cilt. Dimaşk: Dâru’l-Fikr, 1384/1964.

İbn İdrîs, Muhammed b. Mansûr b. Ahmed el-Hillî. *Kitâbü’s-Serâ’iri’l-hâvî li-tahrîri’l-fetâvî*. thk. Muhammed Mehdî Hasan el-Mûsevî. 6 Cilt. Kum: Delîl Mâ, 1429/1387 HŞ.

İbn İdrîs, Muhammed b. Mansûr b. Ahmed el-Hillî. *Müstatrafatü’s-Serâ’ir*. thk. Muhammed Mehdî Hasan el-Mûsevî. Kum: Delîl Mâ, 1429/1387 HŞ.

İbn Kâryâğdî, Muhammed Hüseyin. *el-Bidâ‘atü’l-müz câh*. thk. Hamîd el-Ahmedî el-Cülfâî. 2 Cilt. Kum: Dâru’l-Hadîs, ts.

İbn Kesîr, İsmâil b. Ömer el-Kureşî. *el-Bidâye ve’n-nihâye*. 15 Cilt. Beyrut: Mektebetü’l-Ma‘ârif, 6. Basım, 1409/1988.

İbn Kesîr, İsmâil b. Ömer el-Kureşî. *Tefsîru’l-Kur’âni’l-‘azîm*. thk. Sâmi b. Muhammed es-Selâme. 8 Cilt. Riyad: Dâru Taybe, 2. Basım, 1420/1999.

İbn Mâce, Muhammed b. Yezîd el-Kazvînî. *Sünenü İbn Mâce*. thk. Muhammed Nâsıruddîn el-Elbânî. Riyad: Mektebetü’l-Ma‘ârif, ts.

İbn Mâlik, Cemâlüddîn Muhammed b. Abdillâh et-Tâî. *el-Elfiyyetü İbn Mâlik fi'n-nahv ve't-tasrîf*. thk. Süleymân b. Abdilazîz b. Abdillâh el-Uyûnî. Riyad: Mektebetü Dâri'l-Minhâc, ts.

İbn Manzûr, Cemâlüddîn Muhammed b. Mükerrrem. *Lisânü'l-'Arab*. 15 Cilt Beyrut: Daru Sâdir, 3. Basım, 1414/1993.

İbn Rüşd, Muhammed b. Ahmed el-Kurtubî. *el-Beyân ve't-tahsîl*. thk. Muhammed Haccî. 20 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 2. Basım, 1408/1988.

İbn Şehîdî's-Sânî, Hasan b. Zeyniddîn b. Alî b. Ahmed. *et-Tahrîru't-Tâvûsî*. thk. Muhammed Hasan Terhînî. Beyrut: Müessesetü'l-A'lemî li'l-Matbûât, 1408/1988.

İbn Şehrâşûb, Muhammed b. Alî el-Mâzenderânî. *Me'âlimü'l-ulemâ' fî fihristi kütübi's-Şî'a ve esmâi'l-musannifîn minhüm kadîmen ve hadîsen*. thk. Muhammed Sâdık Bahrululûm. Necef: Menşûrâtü'l-Matbaati'l-Haydariyye, 1380/1961.

İbn Şehrâşûb, Muhammed b. Alî el-Mâzenderânî. *Menâkıbü âli Ebî Tâlib*. nşr. Muhammed Kâzım es-Sekenî. 3 Cilt. Necef: Matbaatü'l-Haydariyye, 1376/1956.

İbn Şu'be el-Harrânî, el-Hasen b. Alî b. el-Hüseyn. *Tuhafü'l-'ukûl 'an âli'r-resûl*. tsh. Hüseyin el-A'lemî. Beyrut: Müessesetü'l-A'lemî li'l-Matbûât, 7. Basım, 1423/2002.

İbn Tâvûs, Alî b. Mûsâ b. Ca'fer. *Felâhu's-sâ'il ve necâhu'l-mesâ'il*. thk. Gulâm Hüseyin el-Mecîdî. Kum: Merkez-i İntişârât-ı Defter-i Teblîgât-ı İslâmî, 1419/1377 HŞ.

İbnü'l-Cevzî, Abdurrahmân b. Alî. *el-'İlelü'l-mütenâhiye fî'l-ehâdîsi'l-vâhiye*. nşr. Halîl Meys. 2 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1403/1983.

İbnü'l-Cühâm, Muhammed b. Abbâs. *Te'vîlü mâ nezele mine'l-Kur'ânî'l-Kerîm fî'n-Nebîyyi ve âlihî*. thk. Fâris Tebrîziyân. Kum: el-Hâdî, 1420/1378 HŞ.

İbnü'l-Esîr, İzzüddîn Alî b. Muhammed. *el-Kâmil fî't-târih*. tsh. Muhammed Yûsuf Dakkâk. 11 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1407/1987.

İbnü'l-Esîr, Mecdüddîn el-Mübârek b. Muhammed. *en-Nihâye fî garîbi'l-hadîs ve'l-eser*. thk. Mahmûd Muhammed et-Tanâhî - Tâhir Ahmed ez-Zâvî. 5 Cilt. Beyrut: Mektebetü'l-İlmiyye, 1399/1979.

İbnü'l-Esîr, Mecdüddîn el-Mübârek b. Muhammed. *Tetimmatü Câmi'i'l-usûl fî ehâdîsi'r-resûl*. thk. Beşîr Muhammed Uyûn. b.y.: Dâru'l-Fikr, ts.

İbnü'l-Gadâirî, Ahmed b. el-Hüseyn. *er-Ricâl li'bni'l-Gadâirî*. thk. Muhammed Rızâ el-Hüseynî el-Celâlî. Kum: Dâru'l-Hadîs, 1422/1380 HŞ.

İlhan, Avni. “Bedâ”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 5/290-291. İstanbul: TDV Yayınları, 1992.

Kaçar, Halil İbrahim “Terşîh”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 40/516. İstanbul: TDV Yayınları, 2011.

Kandemir, M. Yaşar. “Hadis”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 15: 27-64. İstanbul: TDV Yayınları, 1997.

Kandemir, M. Yaşar. “Kırk Hadis”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 15: 467-470. İstanbul: TDV Yayınları, 2002.

Kallek, Cengiz. “İbn Hacer el-Heytemî”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 19/531-534. İstanbul: TDV Yayınları, 1999.

Kantûrî, İcâz Hüseyin. *Keşfü'l-hucûb ve'l-estâr*. Kum: Mektebetü Âyetillâhi'l-‘Uzmâ el-Mer‘aşî, 2. Basım, 1409/1988.

Karacabey, Salih. *Hattâbî'nin Hadis İlmindeki Yeri ve Şerh Metodu*. Bursa: Sır Yayıncılık, 2001.

Karâcekî, Muhammed b. Alî b. Osman. *Kenzü'l-fevâ'id*. thk. Abdullâh Ni‘me. 2 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Edvâ', 1405/1985.

Karahan, Abdülkadir. *İslâm-Türk Edebiyatında Kırk Hadis*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1991.

Karlığa, H. Bekir. “Gazzâlî”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 13/518-530. İstanbul: TDV Yayınları, 1996.

Kâşânî, Muhammed Hüseyin el-Feyz. *Kitâbü'l-Vâfi*. thk. Ziyâüddîn Hüseyinî. 26 Cilt. İsfahan: Mektebetü'l-İmam Emîri'l-Mü'minîn, 1430/2009.

Kâtib, Ahmed. “Mevkifü'l-Ahbâriyyîne's-Şî'a min da'vâ tahrîfi'l-Kur'âni'l-Kerîm”. YouTube. Yayın Tarihi 3 Haziran 2017.

<https://www.youtube.com/watch?v=IEGzYtmLwDg>

Kaya, Mahmut - Uludağ, Süleyman. “İşrâkiyye”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 23: 435-439. İstanbul: TDV Yayınları, 2001.

Kaya, Mahmut. “Meşşâiyye”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 29: 393-396. İstanbul: TDV Yayınları, 2004.

Kazvînî, Halîl. *eş-Şâfi fi şerhi Usûli'l-kâfi*. thk. Muhammed Hüseyin ed-Dirâyetî. 2 Cilt. Kum: Dâru'l-Hadîs, 2. Basım, 1429/1387 HŞ.

Kef'amî, Takiyyüddîn İbrâhim b. Alî b. el-Hasen b. Muhammed el-Âmilî. *el-Beledü'l-emîn ve'd-dir'u'l-hasîn*. Beyrut: Menşûrâtü Müesseseti'l-A'lemî li'l-Matbûât, 1418/1997.

Kerîm, Fâris Hassûn. "Mukaddime". *el-Erba'üne hadîsen*. mlf. Muhammed Bâkır el-Meclisî. 1: 11-36. Kum: Mektebetü Fedek li-İhyâi't-Türâs, 1420/1999.

Keşşî, Muhammed b. Ömer b. Abdilazîz. *Ricâlü'l-Keşşî*. tsh. Ahmed el-Hüseynî. Beyrut: Müessesetü'l-A'lemî li'l-Matbûât, 1430/2009.

Keyzerî, Kutbüddîn. *Hadâ'iku'l-hadâ'ik fî şerhi Nehci'l-belâga*. thk. Azîzüllâh el-Utâridî. 2 Cilt. Kum: İ'timâd, 1412/1375 HŞ.

Kılavuz, Ahmet Saim. "Ali el-Hâdî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 2/394-395. İstanbul: TDV Yayınları, 1989.

Kılıç, Hulusi. "Cevherî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 7/459. İstanbul: TDV Yayınları, 1993.

Kirmanşâhî, Âgâ Ahmed Muhammed Alî Behbehânî. *Mir'âtü'l-Ahvâl-i Cihânnamâ*. thk. Alî Devvânî. Tahran: Müessese-i İntişârât-ı Emîr Kebîr, 1370 HŞ/1991.

Koca, Ferhat. "el-Muhtasar". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 31/64-66. Ankara: TDV Yayınları, 2020.

Koçkuzu, Ali Osman. "Ebü't-Tufeyl". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 10/346. İstanbul: TDV Yayınları, 1994.

Kohlberg, Etan. "Şîî Hadis". çev. Mehmet Ali Büyükkara. *Ekev Akademi Dergisi* 2/2 (Mayıs 2000), 47-56.

Kûbbancî, Ahmed. "Nakdü'l-'allâmeti'l-muhaddis Muhammed Bâkır el-Meclisî". *Ahewar*. Erişim 16 Mayıs 2022. <https://www.ahewar.org/debat/show.art.asp?aid=340589>

Kuleynî, Muhammed b. Yakub b. İshak. *Usul-u Kâfi*. çev. Vahdettin İnce. 2 Cilt. İstanbul: Dar'ül-Hikem, 2008.

Kummî, Saîd Muhammed b. Muhammed. *Şerhu Tevhîdi's-Sadûk*. thk. Necefkalî Habîbî. 3 Cilt. Tahran: Müessesetü't-Tıbbâ'ati ve'n-Neşr, 1410/1373 HŞ.

Kummî, Abbâs. *Fevâ'idü'r-Radaviyye fî Ahvâli Ulemâ'i Mezhebi'l-Ca'feriyye*. thk. Nâsır Bâkırî Bîdhendî. 2 Cilt. Kum: Müessese-i Bûstân-ı Kitâb, 1385 HŞ/2006.

Kummî, Abbâs. *el-Künâ ve'l-elkâb*. 3 Cilt. Tahran: Mektebetü's-Sadr, 5. Basım, 1368 HŞ/1989.

Kummî, Abbâs. *Sefînetü'l-bihâr ve medînetü'l-hikem ve'l-âsâr*. thk. Mecma'u'l-Bühûsi'l-İslâmiyye. 4 Cilt. Meşhed: Mecma'u'l-Bühûsi'l-İslâmiyye, 3. Basım, 1430/1388 HŞ.

Kummî, Alî b. İbrâhim. *Tefsîru'l-Kummî*. thk. Müessesetü'l-İmâmi'l-Mehdî. 3 Cilt. Kum: Müessesetü'l-İmâmi'l-Mehdî, 1435/2014.

Kur'ân Yolu Meâli. çev. Hayrettin Karaman vd. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 5. Basım, 2016.

Kurtubî, Muhammed b. Ahmed b. Ebî Bekr. *el-Câmi ' li-ahkâmi'l-Kur'ân ve'l-mübeyyin limâ tezammenehû mine's-sünneti ve âyi'l-furkân*. thk. Abdullâh b. Abdilhasen et-Türkî vd. 24 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1427/2006.

Kutayfî, Muhammed b. Abdialî Âl-i Abdilcebbâr. *Hedyü'l-'ukûl ilâ ehâdisi'l-usûl*. thk. Mustafa eş-Şeyh Abdülhamîd Âl-i Merhûn. 9 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Mustafa li-İhyâi't-Turâs, 1425/2004.

Kutbüddîn er-Râvendî, Saîd b. Hibetillâh. *el-Harâ'ic ve'l-cerâ'ih*. thk. Müessesetü'l-İmâmi'l-Mehdî. 3 Cilt. Kum: Müessesetü'l-İmâmi'l-Mehdî, 1409/1988.

Kutbüddîn er-Râvendî, Saîd b. Hibetillâh. *Minhâcü'l-berâ'a fî şerhi Nehci'l-belâga*. thk. Azîzüllâh el-Utâridî. 2 Cilt. Tahran: Neşrü Utârid, 1391 HŞ/2012.

Kutluay, İbrahim. “Erken Dönemde Hadislerin Yazılması ve Tedvînine Dair İsnâaşeriyye'nin Görüşleri ve Bazı Sahâbîlere Yönelttiği Tenkitlerin Değerlendirilmesi”. *Mîzânü'l-Hak: İslami İlimler Dergisi* 11 (Aralık 2020), 13-56.

Kutluay, İbrahim. “İmâmiyye'ye Göre Sahâbenin Adaleti Problemi”. *İslâm Medeniyetinin Kurucu Nesli Sabâbe-II -Sahâbe ve Rivâyet İlimleri-*. ed. Hayati Yılmaz. 75-114. İstanbul: Ensar Yayınları, 2016.

Kutluay, İbrahim. *İmâmiyye Şîası'na Göre Cerh ve Ta'dîl*. İstanbul: Rağbet Yayınları, 2. Basım, 2012.

Kutluay, İbrahim. “İsnâ Aşeriyye İmâmiyye'sinin Muteber Saymadığı Ehl-i Sünnet Hadis Kaynaklarını Polemik ve Tenkit Maksatlı Kullanması”. *İslâm Düşüncesinde Eleştiri Kültürü ve Tahammül Ahlâkı*. ed. Mahsum Aytepe - Teceli Karasu. 2/457-481. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2019.

Kutluay, İbrahim. “Şîa'da Hadisler Arasındaki İhtilafı Gidermede Ehl-i Sünnet'in Görüşüne Muhalif Olan Rivayeti Esas Alma: et-Tûsî'nin *el-İstibâr*'ı Özelinde”. *Mîzânü'l-Hak: İslami İlimler Dergisi* 10 (Haziran 2020), 13-55.

Kutluay, İbrahim. *Şîa'da Hadîs Usûlü*. İstanbul: Rağbet Yayınları, 2. Basım, 2020.

Kuzudişli, Bekir. “Şehîd-i Sâni’nin Bidâye’sinin Sünnî Hadis Usûlü Kaynağı Neydi?: Tîbî’nin Hulâsa’sı Mı, Cürcânî’nin Muhtasar’ı Mı?”. *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 20/2 (Eylül 2020), 509-550.

Kuzudişli, Bekir. *Şîa ve Hadis*. İstanbul: Klasik Yayınları, 2017.

Küleynî, Muhammed b. Ya’kûb b. İshâk. *el-Kâfî*. thk. Kısmü İhyâ’i’t-Türâs Merkezü Bühûsi Dâri’l-Hadîs. 15 Cilt. Kum: Dâru’l-Hadîs, 1429/1387 HŞ.

Maârif, Mecîd. “Şîa’da Hadis Eserleri Üzerine Yazılan Şerh ve Haşiyeler”. çev. Peyman Ünügür. *İlahiyat Akademi Dergisi* 7-8 (Ocak 2018), 375-382.

Mahmûdî, Muhammed Cevâd. “Mukaddime”, *Şerhu Fûrû’i’l-Kâfî*. mlf. Muhammed Hâdî b. Muhammed Sâlih el-Mâzenderânî. 1/3-33. Kum: Dâru’l-Hadîs, 1431/1389 HŞ.

Mâmekânî, Abdullâh. *Mikbâsü’l-hidâye fî ‘ilmi’d-dirâye*. thk. Muhammed Rızâ el-Mâmekânî. 2 Cilt. Kum: Delîl Mâ, 1428/1385 HŞ.

Mâzenderânî, Muhammed Hâdî b. Muhammed Sâlih. *Şerhu Fûrû’i’l-Kâfî*. thk. Muhammed Cevâd el-Mahmûdî - Muhammed Hüseyin ed-Dirâyetî. 5 Cilt. Kum: Dâru’l-Hadîs, 2. Basım, 1431/1389 HŞ.

Mâzenderânî, Muhammed Sâlih. *Şerhu Usûli’l-Kâfî*. thk. Ali Âşûr. 12 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâi’t-Türâsi’l-Arabî, 2. Basım, 1429/2008.

Meclisî, Muhammed Bâkır. *Aynü’l-hayât*. çev. ve thk. Hâşim el-Meylânî. 2 Cilt. Kum: Müessesetü’n-Neşri’l-İslâmî, 1416/1995.

Meclisî, Muhammed Bâkır. *Bihâru’l-envâri’l-câmi’a li-düreri ahbâri’l-e’immeti’l-ethâr*. thk. Lecne mine’l-Ulemâ’. 110 Cilt. Beyrut: Dâru İhyai’t-Türâsi’l-Arabî, 3. Basım, 1403/1983.

Meclisî, Muhammed Bâkır. *Hayâtü’l-kulûb*. thk. Ali İmâmiyân. 5 Cilt. Kum: Sürûr, 6. Basım, 1384 HŞ/2005.

Meclisî, Muhammed Bâkır. *Hilyetü’l-müttekîn fî’l-âdâb ve’s-sünen ve’l-ahlâk*. çev. ve thk. Halîl Rızk el-Âmilî. Beyrut: Dâru’l-Emîr, 1414/1994.

Meclisî, Muhammed Bâkır. *İcâzâtü’l-hadîs*. thk. Ahmed el-Hüseynî. Kum: Mektebetü Âyetillâhi’l-Mer’âşî, 1410/1989.

Meclisî, Muhammed Bâkır. *Mir’âtü’l-‘ukûl fî şerhi ahbâri âli’r-resûl*. thk. Hâşim er-Resûlî. 26 Cilt. Tahran: Dâru’l-Kütübi’l-İslâmiyye, 2. Basım, 1404/1363 HŞ.

Meclisî, Muhammed Bâkır. *Mir’âtü’l-‘ukûl fî şerhi ahbâri âli’r-resûl*. thk. Mustafa Subhî el-Hadar. 22 Cilt. Beyrut: Şeriketü’l-A’lemî li’l-Matbû’ât, 1433/2012.

Meclisî, Muhammed Bâkır. *Zâdü'l-me'âd*. çev. ve thk. Alâüddîn el-A'lemî. Beyrut: Müessesetü'l-A'lemî, 1423/2003.

Meclisî, Muhammed Takî b. Maksûd Alî. *Ravzatü'l-müttekîn*. thk. Lecnetü't-Tahkîk fî Müesseseti Dâri'l-Kitâbi'l-İslâmî. 20 Cilt. Kum: Müessesetü Dâri'l-Kitâbi'l-İslâmî, 1429/2008.

Mermer, Kenan. *Klâsik Şerh Geleneğinde Üslûp Kasîde-i Bürde Örneği*. İstanbul: İz Yayıncılık, 2018.

Mes'ûdî, Abdülhâdî. "Mukaddime". *Garîbü'l-hadîs fî Bihâri'l-envâr*. mlf. Hüseyin el-Hasenî el-Bercendî. 5-21. Tahran: Müessesetü't-Tıbbâ'ati ve'n-Neşr, 1421/1379 HŞ.

Mes'ûdî, Alî b. el-Hüseyin b. Alî el-Hüzeli. *Mürûcû'z-zeheb ve ma'âdinü'l-cevher*. tsh. Kemâl Hasan Mer'î. 4 Cilt. Beyrut: Mektebetü'l-Asriyye, 1425/2005.

Mevsû'atü tabakâti'l-fukahâ. haz. Lecnetü'l-İlmiyye fî Müesseseti'l-İmâmi's-Sâdık. 14 Cilt. Kum: Müessesetü'l-İmâmi's-Sâdık, 1420/1999.

Meydânî, Ahmed b. Muhammed b. Ahmed. *Mecma'u'l-emsâl*. thk. Cân Abdullâh Tûmâ. 4 Cilt. Beyrut: Dâru Sâder, 1422/2002.

Mizzî, Cemâlüddin Yûsuf b. Abdirrahmân b. Yûsuf. *Tehzîbü'l-Kemâl fî esmâ'i'r-ricâl*. thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf. 35 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 2. Basım, 1403/1983.

Muhâcir, Ca'fer. *el-Hicretü'l-Âmiliyye ilâ İrân fî'l-'asri's-Safevî*. Beyrut: Dâru'r-Ravza, 1410/1989.

Mu'înüddîn eş-Şîrâzî, Muhammed Hâdî b. Muhammed. *el-Keşfü'l-vâfi fî şerhi Usûli'l-kâfi*. thk. Alî el-Fâzîlî. Kum: Dâru'l-Hadîs, 1429/1387 HŞ.

"Mukaddime", *Ravzatü'l-müttekîn*, mlf. Muhammed Takî b. Maksûd Alî el-Meclisî. thk. Lecnetü't-Tahkîk fî Müesseseti Dâri'l-Kitâbi'l-İslâmî. 1/7-70. Kum: Müessesetü Dâri'l-Kitâbi'l-İslâmî, 1429/2008.

Mûsevî, Fihâr b. Maad. *Îmânü Ebî Tâlib*. thk. Muhammed Bahrululûm. Necef: Matbaatü'l-Âdâb, 2. Basım, 1384/1960.

Mutarrizî, Burhânüddîn Nâsır b. Abdisseyid b. Alî. *el-Mugrib fî tertîbi'l-Mu'rib*. thk. Mahmûd Fâhûrî - Abdülhamîd Muhtâr. 2 Cilt. Haleb: Mektebetü Üsâme b. Zeyd, 1399/1979.

Müeddeb, Rızâ. *Târîhu'l-hadîs*. çev. Abdülkerim el-Haydarî. Kum: Merkezü'l-Mustafâ el-Âlemî, 1431/1388 HŞ.

Müfid, Muhammed b. Muhammed b. en-Nu'mân el-Hârisî. *el-İhtisâs*. thk. Alî Ekber Gaffârî. Beyrut: Müessesetü'l-A'lemî li'l-Matbûât, 1430/2009.

Müfîd, Muhammed b. Muhammed b. en-Nu'mân el-Hârisî. *el-İrşâd fî ma'rifeti huvecillâh 'ale'l-'ibâd*. thk. Müessesetü Âli'l-Beyt li-İhyâi't-Türâs. 2 Cilt. Beyrut: Müessesetü Âli'l-Beyt li-İhyâi't-Türâs, 2. Basım, 1429/2008.

Müfîd, Muhammed b. Muhammed b. en-Nu'mân el-Hârisî. *Kitâbü'l-Emâlî*. thk. el-Hüseyn Üstâd Velî - Alî Ekber el-Gaffârî. Kum: Menşûrâtü Cemâ'ati'l-Müderrişîn fi'l-Havzeti'l-İlmiyye, 1403/1362 HŞ.

Müfîd, Muhammed b. Muhammed b. en-Nu'mân el-Hârisî. *el-Mukni'a*. Kum: Müessesetü'n-Neşri'l-İslâmî, 2. Basım, 1410/1989.

Mürüvve, Alî. *et-Teşeyyu' beyne Cebeli Âmil ve İran*. London: Riyâd er-Rayyes Books, 1407/1987.

Müslim, Müslim b. el-Haccâc el-Kuşeyrî. *el-Câmi 'u's-Sahîh*. Riyad: Dârü's-Selam li'n-Neşr ve't-Tevzî', 2. Basım, 1421/2000.

Nâinî, Nahle Garevî vd. "Berresî Reveş-i Fıkhî'l-Hadîsî Allâme Meclisî der Şerhi'l-Kâfi (Kitâbi'l-Hucce)". *Tahkîkât-ı Ulûmi Kur'ân ve Hadîs* 10/1 (Bahâr ve Tâbistân 1392 HŞ/2013), 95-110.

Nâinî, Nahle Garevî vd., "Derengî der Reveş-i Şerh-i Allâme Meclisî ber Kitâbi'l-Hucce Usûli'l-Kâfi". *Ahsenü'l-Hadîs* 2 (Bahâr ve Tâbistân 1393 HŞ/2014), 91-111.

Nâinî, Nahle Garevî - Ebû Hamîş, Eymen Abdullâh Mahmûd. "Menhecü'l-allâme Meclisî fî Mir'âti'l-'ukûl (fî Kitâbi'l-'akl ve'l-cehl)". *Dirâsât fî'l-'ulûmi'l-insâniye* 8/2 (Bahâr 1385 HŞ/2006), 12-29.

Nâinî, Rafiuddîn Muhammed Haydar. *el-Hâşiye alâ Usûli'l-Kâfi*. thk. Muhammed Hüseyin ed-Dirâyetî. Kum: Dârü'l-Hadîs, 3. Basım, 1428/1386 HŞ.

Nasr, Seyyid Hüseyin. *Molla Sadra ve İlâhi Hikmet*. çev. Mustafa Armağan. İstanbul: İnsan Yayınları, 2. Basım, 2009.

Nasirî, Ali. *Hadis İlimlerine Giriş*. çev. Muhammet Mehti Turan. İstanbul: el-Mustafa Yayınları, 2014.

Necâşî, Ahmed b. Alî b. Ahmed. *Ricâlü'n-Necâşî*. Beyrut: Şeriketü'l-A'lemî li'l-Matbû'ât, 1431/2010.

Nesâî, Ahmed b. Şuayb b. Alî. *Sünenü'n-Nesâî*. thk. Muhammed Nâsiruddîn el-Elbânî. Riyad: Mektebetü'l-Ma'ârif, ts.

Nûrî, Hüseyin b. Muhammed Takî. "el-Feyzü'l-kudsî fî tercemeti'l-'Allâmeti'l-Meclisî". *Bihâru'l-envâri'l-câmi'a li-düreri ahhâri'l-e'immeti'l-ethâr*. mlf. Muhammed Bâkır

el-Meclisî. thk. Lecne mine'l-Ulemâ'. 105: 2-165. Beyrut: Dâru İhyai't-Türâsi'l-Arabî, 1403/1983.

Oktan, Yusuf. "Erken Dönem Şîa'da Rivâyetlerin Takıyyeye Hamledilmesi Üzerine Bir İnceleme". *Bülent Ecevit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 8/1 (Haziran 2021), 273-293.

Öz, Mustafa. "İbn Bâbeveyh Şeyh Sadûk". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 19/345-348. İstanbul: TDV Yayınları, 1999.

Öz, Mustafa. "İmâmiyye". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 22/207-209. İstanbul: TDV Yayınları, 2000.

Öz, Mustafa. "Muhammed Bâkır Meclisî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 28/253-255. İstanbul: TDV Yayınları, 2003.

Öz, Mustafa. "Müfevvida". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 31/499-500. Ankara: TDV Yayınları, 2020.

Öz, Mustafa. "Vâkıfe". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 42/487-488. İstanbul: TDV Yayınları, 2012.

Özpınar, Ömer. *Şîi Hadîs Tarihi*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2018.

Özşenel, Mehmet. "İlk Yaratılan Varlık Konusundaki Rivayetler". *Dîvân: İlmi Araştırmalar* 3/4 (1998), 171-189.

Öztürk, Mustafa. *Tefsirde Ehl-i Sünnet & Şîa Polemikleri*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 3. Basım, 2015.

Quliyev, İbrahim. "Allama Meclisi'ne Göre "Karanik" Hadisesi ve Onun Mahiyeti". *Bakü Devlet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi'nin İlmi Mecmuası* 19 (2013), 201-209.

Quliyev, İbrahim. "Allame Muhammed Bağır Meclisinin "Biharül-Envar" Eserinde Din-Tıbb Münasebetleri". *Bakü Devlet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi'nin İlmi Mecmuası* 17 (2012), 169-186.

Radî, Muhammed b. el-Hasan el-Esterâbâdî. *Şerhu'r-Radî 'ale'l-Kâfiye*. tsh. Yûsuf Hasan Ömer. 4 Cilt. Bingazi: Menşûrâtü Câmî'ati Karyûnis, 2. Basım, 1417/1996.

Râgıb el-İsfahânî, el-Hüseyn b. Muhammed b. el-Mufaddal. *Müfredâtü elfâzi'l-Kur'ân*. thk. Safvân Adnân Dâvûdî. Dimaşk: Dâru'l-Kalem, 4. Basım, 1430/2009.

Râzî, Fahrüddîn Muhammed b. Ömer b. Hüseyin. *Mefâtihu'l-gayb*. 32 Cilt. Beyrut, Dâru'l-Fikr, 1401/1981.

Râzî, Fahrüddîn Muhammed b. Ömer b. Hüseyin. *Muhassal efkârü'l-mütekaddimîn ve'l-müteahhirîn mine'l-'ulemâ' ve'l-hükemâ' ve'l-mütekellimîn*. nşr. Tâhâ Abdürraûf Sa'd. Kahire: Mektebetü'l-Külliyâti'l-Ezheriyye, ts.

Recâî, Mehdî. "Mukaddime". *Şerhu's-Sahîfeti's-Seccâdiyyeti'l-kâmile*. mlf. Muhammed Bâkır ed-Dâmâd. thk. Mehdî er-Recâî. 13-39. İsfahan: Mektebetü'l-Hâssa li-Veliyyi'l-'Asr, 2. Basım, 1422/2001.

Recâî, Mehdî. "Tercümetü'ş-Şârih". *Nûru'l-berâhîn ev Enîsü'l-vahîd fî şerhi't-Tevhîd*. mlf. Ni'metullâh el-Cezâirî. thk. Mehdî er-Recâî. 1: 5-34. Kum: Müessesetü'n-Neşri'l-İslâmî, 2. Basım, 1430/2009.

Resâilü'ş-Şerîfi'l-Murtazâ. haz. Mehdî Recâî. 4 Cilt. Kum: Dâru'l-Kur'ânî'l-Kerîm, 1405/1984.

Resûlî, Hâşim. "Kelimetü'l-musahhih". *Mir'âtü'l-'ukûl fî şerhi ahhbâri âli'r-resûl*. mlf. Muhammed Bâkır el-Meclisî. thk. Hâşim er-Resûlî. 3: 4-5. Tahran: Dâru'l-Kütübî'l-İslâmiyye, 2. Basım, 1404/1363 HŞ.

Sadr, Muhammed Bâkır. *el-Me'âlimü'l-cedîde li'l-usûl*. thk. Lecnenü't-Tahkîk. Kum, Merkezü'l-Ebhâs ve'd-Dirâsâti't-Tahassusiyye li'ş-Şehîdî's-Sadr, 1421/2000.

Sadûk, Muhammed b. Alî b. Hüseyin b. Bâbeveyh el-Kummî. *Emâli's-Sadûk*. thk. Hüseyin el-A'lemî. Beyrut: Müessesetü'l-A'lemî li'l-Matbûât, 1430/2009.

Sadûk, Muhammed b. Alî b. Hüseyin b. Bâbeveyh el-Kummî. *el-Hisâl*. tsh. Alî Ekber el-Gaffârî. Kum: Müessesetü'n-Neşri'l-İslâmî, 9. Basım, 1434/2013.

Sadûk, Muhammed b. Alî b. Hüseyin b. Bâbeveyh el-Kummî. *'İlelû'ş-şerâ'i' selû Ehle'l-beyt* 1-2. Beyrut: Dâru'l-Murtazâ, 1427/2006.

Sadûk, Muhammed b. Alî b. Hüseyin b. Bâbeveyh el-Kummî. *Kemâlü'd-dîn ve tamâmü'n-ni'me*. tsh. Hüseyin el-A'lemî. Beyrut: Müessesetü'l-A'lemî li'l-Matbûât, 1412/1991.

Sadûk, Muhammed b. Alî b. Hüseyin b. Bâbeveyh el-Kummî. *Ma'âni'l-ahbâr*. thk. Alî Ekber el-Gaffârî. Beyrut: Dâru'l-Ma'rife li't-Tibâ' ve'n-Neşr, 1399/1979.

Sadûk, Muhammed b. Alî b. Hüseyin b. Bâbeveyh el-Kummî. *Men lâ yahduruhü'l-fakîh*. tsh. Hüseyin el-A'lemî. 4 Cilt. Beyrut: Müessesetü'l-A'lemî li'l-Matbûât, 1406/1986.

Sadûk, Muhammed b. Alî b. Hüseyin b. Bâbeveyh el-Kummî. *Sevâbü'l-a'mâl ve 'ikâbü'l-a'mâl*. thk. Muhammed Mehdî Hasan el-Müsevî. Kum: Menşûrâtü'r-Radî, 2. Basım, 1364 HŞ/1985.

Sadûk, Muhammed b. Alî b. Hüseyin b. Bâbeveyh el-Kummî. *et-Tevhîd*. thk. Hâşim el-Hüseynî et-Tahrânî. Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, ts.

Sadûk, Muhammed b. Alî b. Hüseyin b. Bâbeveyh el-Kummî. *'Uyûnü ahhâri'r-Rızâ*. 2 Cilt. Kum: İntişârâtü'sh-Şerîfi'-r-Radî, 1378 HŞ/1999.

Saduk, İbn-i Babeveyh. *Uyun-u Ahbar'ir-Rıza İmam Rıza'dan Hadis Pınarı*. çev. Komisyon. İstanbul: İmam Rıza Dergâhı Yayınları, 2019.

Sakallı, Talat. *Aynî ve Hadis Yorum/Şerh Yöntemi*. Ankara: Nobel Yayıncılık, 2013.

Sarıkaya, Mehmet Saffet, *İslâm Düşünce Tarihinde Mezhepler*. Isparta: Tuğra Matbaası, 2001.

Sayed, Muhammed Meshârib Shâh. "İsbâtü'n-nakdi'l-metnî fi'l-hadîs 'inde'sh-Şî'a". *Hadis Tetkikleri Dergisi* 19/1 (Haziran 2021), 67-82.

Sehâvî, Muhammed b. Abdurrahmân. *Fethu'l-mugîs bi-şerhi Elfiyyeti'l-hadîs*. thk. Abdülkerîm b. Abdillâh el-Hudayr - Muhammed b. Abdillâh Âl-i Fehd. 5 Cilt. Riyad: Mektebetü Dâri'l-Minhâc, 1426/2005.

Sehâvî, Muhammed b. Abdurrahmân. *el-Makâsidü'l-hasene fî beyâni kesîrin mine'l-ehâdisi'l-müştehire 'ale'l-elsine*. thk. Abdullâh Muhammed es-Sadîk. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1399/1979.

Serahsî, Alî b. Nâsır. *A'lâmü Nehci'l-belâga*. thk. Azîzüllâh el-Utâridî. Tahrân: Müessesetü't-Tıbbâ'a ve'n-Neşr, 1410/1989.

Sezgin, M. Fuad. *Buhârî'nin Kaynakları*. Ankara: Otto Yayınları, 4. Basım, 2015.

Sitâyîş, Muhammed Kâzım Rahmân. "Cevâmî'î Hadîsi-i Şî'a ve Bihâru'l-Envâr". *Yâd Name-i Meclisî*. haz. Mehdî Mehrîzî - Hâdî Rabbânî. 1:215-275. Tahrân: Vezârat-i Ferheng ve İrşâd-i İslâmî, 1379 HŞ/2000.

Suiçmez, Yusuf. *Şia Hadis Tarihi Hz. Muhammed'in Söz ile Fiillerinin Şîa İmamlara Nispeti*. İstanbul: Endülüs Yayınları, 2018.

Sübhanî, Ca'fer. *Usûlü hadîs ve ahkâmühû fî 'ilmi'd-dirâye*. Beyrut: Daru Cevâdi'l-E'imme, 1433/2012.

Süyûtî, Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr. *ed-Dürü'l-mensûr fî't-tefsîr bi'l-me'sûr*. thk. Abdullâh b. Abdilmuhsin et-Türkî. 17 Cilt. Kahire: Merkezü Hicr li'l-Buhûs ve'd-Dirâsâti'l-Arabiyye ve'l-İslâmiyye, 1424/2003.

Süyûtî, Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr. *Tedribü'r-râvî fî şerhi Takrîbi'n-Nevevî*. thk. Nazar Muhammed el-Fâryâbî. 2 Cilt. Beyrut: Mektebetü'l-Kevser, 2. Basım, 1415/1994.

Şahrûdî, Alî Âbidî. “Mukaddime”. *Şerhu Usûli'l-Kâfî*. mlf. Sadruddîn eş-Şîrâzî. thk. Muhammed Hâcevî. 1/20-161. Tahran: Müessesetü Mütâli'ât-i Tahkîkât-i Ferhengî, 1383 HŞ/2004.

Şa'rânî, Mîrzâ Ebû'l-Hasan. “Tercemetü's-şârih ve vafî şerhihi”. *Şerhu Usûli'l-Kâfî*. mlf. Muhammed Sâlih el-Mâzenderânî. thk. Alî Âşûr. 1/7-16. Beyrut: Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, 2. Basım, 1429/2008.

Sarı, Necmi. “Çocukların Yedi Günlükken Sünnet Edilmesine Yönelik Hadislerin Sened ve Metin Yönünden Değerlendirilmesi”. *İhya Uluslararası İslam Araştırmaları Dergisi* 7/2 (Temmuz 2021), 616-656.

Şehîdü's-Sânî, Zeynüddîn b. Alî b. Ahmed. *Hâşiyetü's-Şehîdi's-Sânî 'alâ Hulâsati'l-Akvâl*. thk. Nizâr el-Hasen. Beyrut: Müessesetü'l-Belâg, 1430/2009.

Şehîdü's-Sânî, Zeynüddîn b. Alî b. Ahmed. *er-Ri'âye fî 'ilmi'd-dirâye*. thk. Abdülhüseyn Muhammed Alî el-Bakkâl. Kum: Mektebetü Âyetillâhi'l-'Uzmâ el-Mer'âşî, 3. Basım, 1433/2012.

Şehîdü's-Sânî, Zeynüddîn b. Alî b. Ahmed. *Şerhu'l-Bidâye fî ilmi'd-dirâye*. thk. Muhammed Rızâ el-Hüseynî el-Celâlî. Kum: Menşûrâtü Ziyâ'i'l-Feyrûzâbâdî, 1432/2011.

Şengezer, Rukiye. *el-Küleynî ve el-Kâfî Adlı Eseri*. Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans tezi, 2013.

Şeriatî, Ali. *Ali Şîası Safevî Şîası*, çev. Hicabi Kırancı. Ankara: Fecr Yayınları, 4. Basım, 2016.

Şerîf el-Murtazâ, Alî b. el-Hüseyn b. Mûsâ b. Muhammed el-Alevî. *eş-Şâfî fî'l-İmâme*. thk. Abdüzzehrâ el-Hüseynî el-Hatîb. 4 Cilt. Tahran: Müessesetü's-Sâdık li't-Tibâ' ve'n-Neşr, 2. Basım, 1426/2006.

Şerîf el-Murtazâ, Alî b. el-Hüseyn b. Mûsâ b. Muhammed el-Alevî. *el-Füsûlü'l-muhtâre mine'l-'Uyûn ve'l-Mehâsin*. b.y.: el-Mü'temeru'l-Âlemî li-Elfiyyeti's-Şeyhi'l-Müfîd, 1413/1992.

Şerîf er-Radî, Muhammed b. el-Hüseyn b. Mûsâ. *Nehcü'l-belâga*. tsh. Subhî es-Sâlih. Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-Lübnânî, 4. Basım, 1425/2004.

Şevkânî, Muhammed b. Alî b. Muhammed. *el-Fevâidü'l-mecmû'a fî'l-ehâdîsi'l-mevzû'a*. thk. Abdurrahmân b. Yahyâ el-Muallimî. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, ts.

Şeybânî, Nizâmüddîn Mücîr. *Teşkil-i Şâhenşâhî-yi Safeviyye İhyâ-i Vahdet-i Millî*. Tahran: Dânişgâh-ı Tahrân, 1346 HŞ/1968.

Şîrâzî, Sadruddîn. *Şerhu Usûli'l-kâfi*. thk. Muhammed Hâcevî. 4 Cilt. Tahran: Müessesetü Mütâli'ât-i Tahkîkât-i Ferhengî, 1383 HŞ/2004.

Tabâtabâî, Muhammed Kâzım. *Târîh-i Hadîs-i Şî'a* 2. PDF: Müessese-i İlmî-yi Ferhengî-yi Dâri'l-Hadîs, 1390 HŞ/2011.

<https://www.noorlib.ir/View/fa/Book/BookView/Image/25536>

Tabersî, Ahmed b. Alî b. Ebî Tâlib. *el-İhticâc*. 2 Cilt. b.y.: İntişârâtü's-Şerîfi'r-Radî, 1380 HŞ/2001.

Tabersî, el-Fazl b. el-Hasen b. el-Fazl. *İ'lâmü'l-verâ bi-e'lâmi'l-hüdâ*. thk. Müessesetü Âli'l-Beyt li-İhyâi't-Türâs. 2 Cilt. Kum: Müessesetü Âli'l-Beyt li-İhyâi't-Türâs, 1417/1996.

Tabersî, el-Fazl b. el-Hasen b. el-Fazl. *Mecma'u'l-beyân fî tefsîri'l-Kur'ân*. 10 Cilt. Beyrut: Dâru'l-'Ulûm, 1426/2005.

Tahrânî, Muhammed Muhsin b. Alî Âga Büzürg. *ez-Zerî'a ilâ tesânîfi's-Şî'a*. 25 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Ehûk, 1403/1983.

Takkûş, Muhammed Süheyl. *Târîhu Devleti's-Safeviyye fî Îrân*. Beyrut: Dâru'n-Nefâis, 1430/2009.

Tayşî, Mehmet Serhan. "Kıyâfe". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 25/507. Ankara: TDV Yayınları, 2022.

Tebrîzî, Muhammed Alî Müderres. *Reyhânetü'l-Edeb fî Terâcimi'l-Ma'rûfîn bi'l-Künye ve'l-Lakab*. 8 Cilt. Tahran: Kitâbfürûşi-yi Hayyâm, 4. Basım, 1374 HŞ/1995.

Tebrîzî, Şerefüddîn Muhammed Meczûb. *el-Hedâyâ li-Şî'ati e'immeti'l-Hüdâ*. thk. Muhammed Hüseyin ed-Dirâyetî - Gulâm Hüseyin el-Kaysariyâhâ. 4 Cilt. Kum: Dâru'l-Hadîs, 2. Basım, 1431/1389 HŞ.

Teftâzânî, Sa'düddîn Mes'ûd b. Ömer b. Abdillâh el-Herevî. *Şerhu'l-Makâsîd*. thk. Abdurrahmân Umeyre. 5 Cilt. Beyrut: Âlemü'l-Kütüb, 2. Basım, 1419/1998.

Tezkiretü'l-Mülûk. ed. Muhammed Debîr-i Siyâkî. Tahran: Kitâbfürûşi-yi Tahûrî, 1332 HŞ/1956.

Tîbî, Şerefüddîn Hüseyin b. Abdillâh b. Muhammed. *Şerhu't-Tîbî 'alâ Mişkâtî'l-Mesâbih*. thk. Abdülhamîd Hindâvî. 13 Cilt. Mekke: Mektebetü Nizâr Mustafâ el-Bâz, 1417/1997.

Tirmizî, Muhammed b. Îsâ. *Sünenü't-Tirmizî*. thk. Muhammed Nâsiruddîn el-Elbânî. Riyad: Mektebetü'l-Ma'ârif, ts.

Topg  l, Muhammed Enes. ‘‘Türkiye’de Ő   Hadis  alışmalarının Seyri’’. *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi* 11/21 (2013), 333-366.

Tozlu, İbr  him. *Mo oltay b. Kılıç ve Hadis İlmindeki Yeri*. İstanbul: Nizamiye Akademi, 2017.

Turayh , Fahrud  n b. Muhammed b. Al . *Mecma ‘u’l-ba reyn*. thk. K sm ’d-Dir s ti’l-İsl miyye. 3 Cilt. Tahran: M ’esseset ’l Ba’s , 1414/1993.

Turner, Colin. *et-Teşeyyü ‘ve’t-tahavvül f ’l- ‘asri’s-Safev *.  ev. Hüseyin Ali Abd ss tir. Ba dad: Men  r t ’l-Cemel, 1429/2008.

T s , Muhammed b. el-Hasen b. Al . *el-Fihrist*. thk. Muhammed S dik   l-i Bahrilul m. Necef: Matbaatü’l-Haydariyye, 2. Basım, 1380/1960.

T s , Muhammed b. el-Hasen b. Al . *el-İstibs r f  ma’htülife mine’l-ahb r*. tsh. Al  Ekber el-Gaff r . 2 Cilt. Kum: D ru’l-Had s, 1422/1380 H .

T s , Muhammed b. el-Hasen b. Al . *Kit b ’l-Em l *. tsh. Behr d el-Ca’fer  - Al  Ekber el-Gaff r . Tahran: D ru’l-Kütübi’l-İsl miyye, 2. Basım, 1381 H /2002.

T s , Muhammed b. el-Hasen b. Al . *Kit b ’l-Gaybe*. thk. İb d ll h Tahr n  - Al  Ahmed N s h. Kum: D ru’l-Ma’ rifi’l-İsl miyye, 1411/1990.

T s , Muhammed b. el-Hasen b. Al . *Misb hu’l-müctehid*. thk. Hüseyin el-A’lem . Beyrut: Müessesetü’l-A’lem  li’l-Matb  t, 1418/1998.

T s , Muhammed b. el-Hasen b. Al . *Ric l ’t-T s *. thk. Cev d el-Kayy m  el-İsfah n . Kum: Müessesetü’n-Ne ri’l-İsl m , 1373 H /1994.

T s , Muhammed b. el-Hasen b. Al . *Tehz b ’l-ahk m f  şerhi’l-Mukni’a*. thk. Hasan el-M sev . 10 Cilt. Tahran: D ru’l-Kütübi’l-İsl miyye, 3. Basım, 1390 H /2011.

T s , Muhammed b. el-Hasen b. Al . *et-Tiby n f  tefs ri’l-Kur’ n*. thk. Ahmed Hab b Kas r el- mil . 10 Cilt. Beyrut: D ru İhy ’i’t-T r si’l-Arab , ts.

T s , Nas rudd n Muhammed b. Muhammed b. el-Hasen. *Tecr d ’l-i’tik d*. thk. Muhammed Cev d el-H sey n  el-Cel l . b.y.: Mekteb ’l-A’lemi’l-İsl m , 1407/1986.

T nik b n , M rz  Muhammed b. S leym n. *K sas ’l-Ulem *. Tahran: İntiş r t-ı İlmiyye-i İsl miyye, 2. Basım. 1364 H /1985.

Türcan, Z řan. *Hadis şerh Geleneği Doğuşu Gelişimi ve Dönüşümü*. Ankara: TDV Yayınları, 2011.

Tüsterî, Muhammed Takî. *Kâmûsü'r-ricâl*. 12 Cilt. Kum: Müessesetü'n-Neşri'l-İslâmî, 2. Basım, 1410/1989.

Utâridî, Azîzüllâh. "Mukaddime". *A'lâmü Nehci'l-belâga*. mlf. Alî b. Nâsır es-Serahsî. thk. Azîzüllâh el-Utâridî. 5-31. Tahran: Müessesetü't-Tıbâ'a ve'n-Neşr, 1410/1989.

Utâridî, Azîzüllâh. "Mukaddime". *Hadâ'iku'l-hadâ'ik fî şerhi Nehci'l-belâga*. mlf. Kutbüddîn el-Keyzerî. thk. Azîzüllâh el-Utâridî. 1/3-62. Kum: İ'timâd, 1412/1375 HŞ.

Uyar, Mazlum. *İmâmiyye Şîası'nda Düşünce Ekolleri: Ahbârîlik*. İstanbul: Ayışığı Kitapları, 2000.

Uyar, Mazlum. *Şîi Ulemânın Otoritesinin Temelleri*. İstanbul: Kaknüs Yayınları, 2004.

Uzundağ, Mehmet Sait. *Kastallânî (158-923/1448-1517) ve İrşâdü's-Sârî İsimli Eserinin Hadis Şerhçiliği Açısından İncelenmesi*. Ankara, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2012.

Ünal, İsmail Hakkı. *İmam Ebu Hanîfe'nin Hadis Anlayışı ve Hanefî Mezhebinin Hadis Metodu*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 3. Baskı, 2010.

Ünal, Abdullah. *İmâmet Teorisinin Hadîs Referansları -Ehl-i Sünnet ve Şîa Örneği-*. İstanbul: Mevsimler Kitap, 2. Basım, 2017.

Ünal, Abdullah. *Şîa'da Hadîs Usûlü*. İstanbul: İşrak Yayınları, 2008.

Ünügür, Peyman. "III-XI. (IX-XVII) Asırlar Arasında İmâmiyye Şîa'sının Rivayetleri Değerlendirmede Metin Tenkidi Kullanımı". *İlahiyat Akademi Dergisi* 7-8 (2018), 283-325.

Ünügür, Peyman. *Şîa'da Metin Tenkidi*. Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2017.

Üzüm, İlyas. "Kütüb-i Erbaa". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 27/4-6. İstanbul: TDV Yayınları, 2003.

Üzüm, İlyas. "Mücessime". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 31/448-449. Ankara: TDV Yayınları, 2020.

Üzüm, İlyas. "Rec'at". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 34/504-506. İstanbul: TDV Yayınları, 2007.

Üzüm, İlyas. "Şîa". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 39/121-123. İstanbul: TDV Yayınları, 2010.

Veliyeva, Zülfiye. *Safevi Devlet Teşkilatı (Tezkiretü'l-Mülük'e Göre)*. Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2007.

- Yağcı, Hızır. *Hayreddin Atûfî'nin Hadis Şerhçiliği*. İstanbul: Ark Kitapları, 2017.
- Yaltkaya, Muhammed Şerafeddin. “Mukaddime”. *Keşfü'z-zunûn*. mlf. Kâtib Çelebi. 1/1-58. Beyrut: Daru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, ts.
- Yaran, Rahmi. “Bid‘at”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 6/129-131. İstanbul: TDV Yayınları, 1992.
- Yavuz, Yusuf Şevki. “Beyzâvî”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 6/100-103. İstanbul: TDV Yayınları, 1992.
- Yavuz, Yusuf Şevki. “Gulûv”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 14/192-195. İstanbul: TDV Yayınları, 1996.
- Yavuz, Yusuf Şevki. “Kelâm”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 25/194-203. İstanbul: TDV Yayınları, 2002.
- Yavuz, Yusuf Şevki. “Süleym b. Kays”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Ek-2/334-335. Ankara: TDV Yayınları, 3. Basım, 2019.
- Yıldırım, Enbiya. *Hadisler ve Zihinlerdeki Sorular -Büyük Muhaddis Şuayp Arnavut'la Söyleşi-*. İstanbul: Rağbet Yayınları, 2011.
- Zâhir, Süleymân. *Safahât min târîhi Cebeli Âmil*. thk. Abdullâh Süleymân Zâhir. Beyrut: ed-Dâru'l-İslâmiyye, 1423/2002.
- Zemahşerî, Mahmûd b. Ömer b. Muhammed el-Hârizmî. *el-Keşşâf 'an hakâ'iki gavâmizi't-tenzîl ve 'uyûni'l-ekâvil fî vücûhi't-te'vîl*. thk. Âdil Ahmed Abdülmevcûd vd. 6 Cilt. Riyad: Mektebetü'l-'Ubeykân, 1418/1998.
- Zemahşerî, Mahmûd b. Ömer b. Muhammed el-Hârizmî. *Rebî'u'l-ebrâr ve nüsûsu'l-ahbâr*. thk. Abdülemîr Mühennâ. 5 Cilt. Beyrut: Müessesetü'l-A'lemî li'l-Matbûât, 1412/1992.
- https://books.rafed.net/view.php?type=c_fbook&b_id=944. Erişim 17 Mayıs 2022.